ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

ΒΑΡΒΑΡΑ-ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΝΙΔΑΡΗ

Ο THEODORE STEPHANIDES (1896-1983) ΩΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΩΣ ΑΓΓΛΟΦΩΝΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
Εργασία υποβληθείσα
για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος

Επόπτης Καθηγητής:
Βασίλειος Λέτσιος
Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Ξένων Γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας Ιονίου Πανεπιστημίου

Μέλη Επιτροπής:
Γεώργιος Κεντρωτής
Καθηγητής
Τμήμα Ξένων Γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας Ιονίου Πανεπιστημίου

Πασχάλης Νικολάου
Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Ξένων Γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας Ιονίου Πανεπιστημίου

Κέρκυρα 2024

“Let me not seem to have lived in vain”
(Last words of the Astronomer Tycho Brahe; 1546-1601)

Let me not seem to have lived here in vain
When darkness beckons me and I heed the call.
Let something of me, just a mote, remain
To linger where my steps no longer fall.

Let something of me still remain behind,
A verse, a cadence, to outlive the clay;
Let some reflect, some glimmer of my mind
Recall the passage of my little day.

Theodore Stephanides
Cities of the Mind, 1969

Στη μητέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ***9***

ABSTRACT ***10***

Πρόλογος – Ευχαριστίες ***11***

Εισαγωγή ***15***

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ ***25***

Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ ***26***

Μια μεταφραστική σύμπραξη **27**

Προηγούμενες μεταφράσεις του έργου του Κωστή Παλαμά στην αγγλική και σε άλλες γλώσσες **30**

Η σχέση του Κωστή Παλαμά με τη μετάφραση **33**

Αναφορά στη μέθοδο της μεταφραστικής συνεργασίας των Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη **35**

Η κριτική υποδοχή του βιβλίου *Poems by Kostes Palamas* **39**

Αναλύοντας το βιβλίο *Poems by Kostes Palamas* **50**

Η ανθολογία με τίτλο *Modern Greek Poems* **64**

Περιεχόμενα του βιβλίου *Modern Greek Poems* – ανάλυση **66**

Κριτική υποδοχή του βιβλίου *Modern Greek Poems* **91**

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Modern Greek Poems* **95**

Η μετάφραση των σύντομων ποιητικών συλλογών ή ποιημάτων από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη: ανάλυση των έργων: Three Poems, A Hundred Voices, Iambs and Anapaests και Ascraeus **97**

Three Poems* ή η μετάφραση των τριών ποιημάτων: «Φοινικιά», «Αλυσίδες» και «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι» του Κωστή Παλαμά και η μετάφραση της μελέτης του Λέανδρου Παλαμά με τίτλο *Η Φοινικιά: αναλυτικό σημείωμα **98**

«Φοινικιά» / "The Palm Tree" **101**

«Οι αλυσίδες» / "The Chains" **110**

"The Satyr or the Song of Nakedeness"/ «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι» **114**

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Three Poems* **118**

Το βιβλίο *A Hundred Voices* (*Εκατό Φωνές*) **119**

***Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* και *Ασκραίος*, σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη** **126**

***Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*, σε αγγλική μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη – Εισαγωγή** **132**

Η μετάφραση του έργου *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* στα αγγλικά από τους Frederic Will στην Αμερική και George Thomson στη Μεγάλη Βρετανία **136**

Η μετάφραση του έργου *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* στα αγγλικά από τους Θεόδωρο Στεφανίδη και Γιώργο Κατσίμπαλη – Η κριτική πρόσληψη του μεταφράσματος 141

Συμπεράσματα 154

Μεταφράζοντας στην αγγλική γλώσσα τη *Φλογέρα του Βασιλιά* 158

Η *Φλογέρα του Βασιλιά* μεταφρασμένη στην αγγλική γλώσσα από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη: η μεταφραστική τους πρακτική 161

Συμπεράσματα 170

Οι ανέκδοτες μεταφράσεις του Κωστή Παλαμά από τους Θεόδωρο Στεφανίδη και Γιώργο Κατσίμπαλη 172

***Selections from the Poetry of Kostes Palamas* 174**

From *The Lagoon's Regrets (Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας)* 177

"From City and Solitude" 179

***Life Immutable*: μεταφράζοντας την ποιητική συλλογή *Η Ασάλευτη Ζωή* 183**

Συμπεράσματα για τον τόμο *Life Immutable* 188

***Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης (The Greetings of Ilioyenniti)* 189**

Γενικά συμπεράσματα σχετικά με τις ανέκδοτες μεταφράσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη και του Γιώργου Κατσίμπαλη 192

Γενικά συμπεράσματα σχετικά με τη μεταφραστική σύμπραξη του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Γιώργο Κατσίμπαλη και τη σημασία της 193

Άλλες μεταφραστικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη που δημοσιεύθηκαν 196

ΙΒ΄ Μποτίλια στὸ πέλαγο 198

Ο Διονύσιος Σολωμός και οι μεταφράσεις ποιημάτων του από τον Θεόδωρο Στεφανίδη 206

Ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» σε αγγλική μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη 207

Το ποίημα «Η καταστροφή των Ψαρών» σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη 213

Η μετάφραση του ποιήματος «Η Ξανθούλα» του Διονυσίου Σολωμού από τον Θεόδωρο Στεφανίδη 217

Συμπεράσματα σχετικά με τις σολωμικές μεταφράσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη 223

Η μετάφραση του *Ερωτόκριτου* του Βιτσέντζου Κορνάρου από τον Θεόδωρο Στεφανίδη 224

Οι μεταφράσεις του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική γλώσσα πριν και μετά τη μεταφραστική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη 227

Η μετάφραση του *Ερωτόκριτου* από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και η μεταθανάτια έκδοση 234

Η μεταφραστική πράξη 235

Η κριτική πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη 242

Συμπεράσματα 249

Η Σαπφώ και τα αρχαία ελληνικά επιγράμματα: Οι ύστερες μεταφραστικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη 252

***Sweet-voiced Sappho*: Η μεταθανάτια έκδοση της μετάφρασης της Σαπφούς και άλλων αρχαίων ποιητών από τον Θεόδωρο Στεφανίδη 253**

Η Σαπφώ στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη 262

Συμπεράσματα 263

Μια ανέκδοτη μεταφραστική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη: *500 Epigrams from the Greek Anthology* 264

Amatory Epigrams 269
Convivial Epigrams 272
Satirical Epigrams 276
Declamatory Epigrams 277
Hortatory and Admonitory Epigrams 280
Sepulchral Epigrams 281
Dedicatory Epigrams 284
Miscellaneous Epigrams 286

Οι επιρροές των αρχαίων ποιητών στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη 287

Γενικά συμπεράσματα για την ανθολογία *500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text* 290

Η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με την ελληνική παράδοση: ο Καραγκιόζης και η μελέτη και μετάφραση δημοτικών τραγουδιών – Η μελέτη του Καραγκιόζη 293

***Life and Death in Modern Greek Folk Poetry*: η μετάφραση δημοτικών τραγουδιών 300**

Το έργο «Ελληνικοί Χοροί» σε αγγλική μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη 309

Συμπεράσματα σχετικά με τη μεταφραστική ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με έργα της ελληνικής λαϊκής παράδοσης 313

***Haiku and Tanka,* by Demetrius I. Antoniou: Μια ανέκδοτη μεταφραστική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη. 314**

Η μετάφραση ποιημάτων της Λιλίκας Παπανικολάου από τον Θεόδωρο Στεφανίδη 326

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ 331

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ 332

Εισαγωγικά 333

Δημοσιεύσεις και εκδοτική δραστηριότητα του Θεόδωρου Στεφανίδη 335

Θεματικοί άξονες της ποίησης του Θεόδωρου Στεφανίδη 346

Ο πόλεμος στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη 348

Τα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη για τον πόλεμο ανθολογούμενα 350

Ο πόλεμος στις εκδοθείσες ποιητικές συλλογές του Θεόδωρου Στεφανίδη 356

Συμπεράσματα 369

Ο ποιητής-επιστήμονας 370

Οι υπόλοιπες επιστήμες στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη 381

Η αρχαία και η νεότερη Ελλάδα στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη 387

Οι αναφορές του Θεόδωρου Στεφανίδη σε άλλους ποιητές 393

Emily Dickinson (1830-1886) 393

James Elroy Flecker (1884-1915) ... 396
Ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857) ... 397
Η έννοια του χρόνου στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη ... 398
Οι τόποι στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη ... 400
Το Λονδίνο ... 402
Η Κέρκυρα ... 410
Ο έρωτας και η αγάπη στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη ... 416
Η φιλοσοφία στα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη ... 421
Μια συνολική αποτίμηση της ποίησης του Θεόδωρου Στεφανίδη ... 425
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ ... 430
ΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ ... 431
Εισαγωγή ... 432
***Climax in Crete*: Το πολεμικό ταξίδι του Θεόδωρου Στεφανίδη ως αφορμή για τη δημιουργία ενός ταξιδιωτικού κειμένου, με έντονα επιμέρους στοιχεία επιστημονικής μελέτης, πολιτισμικής καταγραφής και ποιητικής αναπόλησης ... 434**
Το βιβλίο *Climax in Crete* στη διεθνή βιβλιογραφία ... 437
Αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του τόμου *Climax in Crete* ... 446
Συμπεράσματα ... 457
Πνευματικά και φυσικά τοπία όπως καταγράφονται στον τόμο ταξιδιωτικών απομνημονευμάτων *Island Trails* του Θεόδωρου Στεφανίδη ... 461
Η ταξιδιωτική λογοτεχνία – Εισαγωγή ... 462
Η κριτική πρόσληψη του *Island Trails* ... 464
Η έκδοση του βιβλίου *Islands Trails* ... 471
Δομή του βιβλίου *Island Trails* και κυριότερες θεματικές ... 477
Η νήσος Κέρκυρα και η σημαντική θέση της στο βιβλίο *Island Trails* ... 480
Το χιούμορ ... 487
Συμπεράσματα για το βιβλίο *Island Trails* ... 488
Τα απομνημονεύματα: *Autumn Gleanings Corfu Memoirs and Poems* ... 492
Συμπεράσματα για το βιβλίο *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems* ... 500
***Macedonian Medley:* Τα απομνημονεύματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ... 501**
Διάρθρωση των κεφαλαίων του *Macedonian Medley* ... 504
Συμπεράσματα για το έργο *Macedonian Medley* ... 513
***Western Desert Scramble* και *Western Desert and Beyond*: Οι αναμνήσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη από τη θητεία του στη Δυτική Έρημο κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ... 515**
***Western Desert Scramble*: Αναλύοντας το χρονικό της έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέσα από τη μαρτυρία του Θεόδωρου Στεφανίδη ... 518**
Συμπεράσματα για το βιβλίο *Western Desert Scramble* ... 533

Western Desert and Beyond: η επιστροφή του Θεόδωρου Στεφανίδη στην Αίγυπτο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 534
Συμπεράσματα για το βιβλίο *Western Desert and Beyond* και σύγκριση με το έργο *Western Desert Scramble* 560
Προς ένα γενικό συμπέρασμα και μια σύγκριση των απομνημονευμάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη 563
Επίμετρο 566
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ 568
ΤΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Ο ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 569
Εισαγωγή 570
"Arodaphnousa" – «Αροδαφνούσα» 572
"Labyrinth: a tragedy in three acts" 576
"The Bridge of Arta: a tragedy in three acts" 581
"All power corrupts: a tragedy in three acts" 582
Συμπεράσματα 586
Ο επιστολικός λόγος του Θεόδωρου Στεφανίδη μέσα από την αλληλογραφία του με τον Lawrence Durrell και άλλες επιστολές του προς διαφορετικούς παραλήπτες 588
Ο επιστολογράφος Θεόδωρος Στεφανίδης 590
Η αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell 592
"A synoptic history of Corfu": ο Θεόδωρος Στεφανίδης ως μελετητής της τοπικής ιστορίας της Κέρκυρας 599
ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΜΕ ΤΙΣ ΔΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ ΣΤΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ, ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ 601
Συμπεράσματα για το μεταφραστικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη 602
Συμπεράσματα για το ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη 607
Συμπεράσματα για τον απομνημονευματογράφο Θεόδωρο Στεφανίδη 609
Συμπεράσματα για τον επιστολογράφο Θεόδωρο Στεφανίδη 611
Τελικά συμπεράσματα – αποτίμηση της έρευνας – προεκτάσεις 612
Εργογραφία Θεόδωρου Στεφανίδη 617
Μεταφράσεις 617
Απομνημονεύματα 618
Ποίηση 618
Θεατρικά 619
Διάφορες δημοσιεύσεις σε τόμους και περιοδικά 619
Εργογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη στην ελληνική γλώσσα 621

Άλλα εκδοθέντα έργα 622
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 623
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ 670
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 687
Πηγές, εξώφυλλα βιβλίων, φωτογραφίες 687

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή στόχο έχει την παρουσίαση, μελέτη και ανάλυση του πολύπλευρου μεταφραστικού και συγγραφικού έργου του λογίου, μεταφραστή και συγγραφέα Θεόδωρου Στεφανίδη.

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης (1896-1983), άνθρωπος ευρύτατης μόρφωσης, μετέφρασε έναν τεράστιο όγκο ποιημάτων του Κωστή Παλαμά, με συνεργάτη του τον ενορχηστρωτή της Γενιάς του ’30, Γιώργο Κατσίμπαλη (1899-1978). Έφερε εις πέρας και πολλές άλλες σημαντικές μεταφραστικές εργασίες από την ελληνική στην αγγλική γλώσσα, όπως για παράδειγμα, τη μετάφραση του *Ερωτόκριτου* του Βιτσέντζου Κορνάρου σε έμμετρο στίχο, και τη μετάφραση αρχαίων ελλήνων ποιητών.

Επιπλέον, συνέγραψε και ο ίδιος και μελέτησε σε βάθος την ελληνική και βρετανική πολιτιστική παράδοση, αφήνοντας ένα αξιόλογο συγγραφικό έργο, στο οποίο συνυπάρχουν, μεταξύ άλλων, ποιητικές συλλογές, τόμοι απομνημονευμάτων, θεατρικά κείμενα και αλληλογραφία.

Θα αναλυθεί διεξοδικά το πολυσχιδές αλλά ελάχιστα καταχωρημένο στην νεότερη ελληνική γραμματεία μεταφραστικό και συγγραφικό έργο του, με στόχο την ουσιαστική κατανόηση και συμπερίληψή του στις μεταφραστικές και ανθρωπιστικές σπουδές.

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ: Ανθρωπιστικές Επιστήμες, Λογοτεχνική μετάφραση, Ποίηση, Απομνημονεύματα

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Θεόδωρος Στεφανίδης, Γιώργος Κατσίμπαλης, Κωστής Παλαμάς, Ερωτόκριτος, Μετάφραση, Αγγλοφωνη ποίηση, Απομνημονεύματα, Επιστολογραφία, Lawrence Durrell, Gerald Durrell, Ταξιδιωτική λογοτεχνία, Επιγράμματα, Καραγκιόζης

ABSTRACT

This doctoral thesis aims to showcase, study, and analyse the diverse translation and writing output of the renowned scholar, translator, and writer Theodore Stephanides (1896-1983).

A man of wide education and diverse academic background, Theodore Stephanides translated a large volume of poems by Kostes Palamas, with his collaborator, the intellectual, editor, and member of the *Generation of the '30s*, George Katsimbalis (1899-1978).

Theodore Stephanides performed numerous significant translation tasks from Greek to English, one example being the metered verse translation of *Erotokritos* by Vitsentzos Kornaros.

In addition, his extensive study of Greek and British cultural traditions also resulted in a remarkable literary work comprising poetry collections, volumes of memoirs, theatrical texts, and correspondence.

A thorough analysis will be conducted on his diverse, but little-registered work in Modern Greek literary studies, translation, and writing, to achieve essential understanding and inclusion in Translation and Humanities Studies.

SUBJECT AREAS: The subjects of interest include Humanities, Literary translation, Poetry and Memoirs.

KEYWORDS: Theodore Stephanides, George Katsimbalis, Kostes Palamas, Erotokritos, Translation, English-language poetry, Memoirs, Correspondence, Lawrence Durrell, Gerald Durrell, Travel literature, Epigrams, Karaghiozis

Πρόλογος – Ευχαριστίες

Η ανά χείρας διδακτορική διατριβή υπήρξε μια μακρόχρονη ενασχόληση της γράφουσας, ή, για να το θέσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια, ένα μεγάλο, συναρπαστικό ταξίδι γνώσης με πολλές στάσεις και συγκινήσεις κι έναν τελικό προορισμό, που πολλές φορές φαινόταν να απομακρύνεται, μόνο και μόνο για να δέσουμε σε νέα λιμάνια και να αντλήσουμε περισσότερη γνώση επί του θέματος. Το ταξίδι αυτό – γιατί σαν ένα ταξίδι το νιώθω – είχε ξεκινήσει χρόνια πριν από την απόφαση να προχωρήσω στην εν λόγω διδακτορική έρευνα. Και όπως πολλά τέτοια ταξίδια, όλα άρχισαν με μια σειρά συμπτώσεων που ξεκίνησαν από την αγάπη για την αγγλόφωνη ποίηση και την ανάγκη της μετάφρασής της στα ελληνικά.

Εντελώς συμπτωματικά λοιπόν, βρέθηκαν στα χέρια της γράφουσας δύο φωτοτυπημένα βιβλία, δύο ποιητικές συλλογές του «αγνώστου» αγγλόφωνου έλληνα ποιητή Θεόδωρου Στεφανίδη. Οι εντυπώσεις ήταν από την πρώτη στιγμή ιδιαίτερα θετικές, καθώς η γλώσσα του Στεφανίδη, η παραδοσιακή μορφή της ποίησής του και τα ευρύτατα θεματικά πεδία με τα οποία καταπιανόταν λειτούργησαν ως έναυσμα για μια πρώτη μεταφραστική εργασία, ενός μικρού αριθμού ποιημάτων.

Όταν μετά από αρκετό καιρό δημοσιεύθηκαν μερικές μεταφράσεις μου ποιημάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη, ένας άνθρωπος των γραμμάτων, ο αείμνηστος Σπυρίδων Τζουβέλης, με προσέγγισε με ενθουσιασμό και μέσα από τις συζητήσεις μας προέκυψαν πολλές πληροφορίες, όχι μόνο για το ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη, αλλά και για τον σημαντικό ρόλο του ως μεταφραστή του Κωστή Παλαμά και τη συνεργασία του με τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Δεν θα ήθελα να κουράσω με λεπτομέρειες, πάντως η συμβολή του Σπύρου Τζουβέλη υπήρξε ανεκτίμητη και θα ήθελα σε αυτό το σημείο να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην οικογένειά του.

Το ενδιαφέρον για τον βίο και το έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη οδήγησε σε ενδελεχή έρευνα των διαθέσιμων πηγών και σιγά-σιγά άρχισε να αποκρυσταλλώνεται η ιδέα μιας διδακτορικής έρευνας.

Μια πρώτη επαφή μου με τον Καθηγητή του Τμήματος Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστήμιου κ. Γιώργο Κεντρωτή υπήρξε καταλυτική, καθώς ο ίδιος, ακούγοντας με προσοχή την πρόταση, συνέστησε την επαφή με τον μετέπειτα επιβλέποντα της διδακτορικής διατριβής, τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστήμιου, κ. Βασίλη Λέτσιο. Αποδείχθηκε, πως καταλληλότερος επιβλέπων αυτή την εργασία δεν θα μπορούσε να έχει υπάρξει. Διότι ο κ.

Λέτσιος, με τα ευρύτατα ενδιαφέροντά του ήταν ήδη γνώστης της περίπτωσης του Θεόδωρου Στεφανίδη, έχοντας ασχοληθεί ο ίδιος αλλά και γνωρίζοντας προσωπικά τον άνθρωπο που γνώριζε σε βάθος ολόκληρο το έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη και είχε στην κατοχή του υλικό που θα ήταν αδύνατο να έχει στη διάθεσή του οποιοσδήποτε άλλος στην υφήλιο.

Ο κ. Λέτσιος, ο οποίος είχε στο μεταξύ αποδεχθεί την πρότασή μου για να ξεκινήσει το διδακτορικό, με έφερε άμεσα σε επαφή με τον άνθρωπο αυτό, τον Dr. Anthony Hirst (Research Fellow, Institute of Byzantine Studies, Queen's University Belfast), ο οποίος πληροφορούμενος τα γεγονότα από τον κ. Λέτσιο είχε χρησιμοποιήσει την αγγλική λέξη “serendipity”, μια λέξη που ομολογουμένως μεταφράζεται δύσκολα και που σημαίνει περίπου «ευτυχής συγκυρία» ή αλλιώς, μια απρόσμενη εύνοια της τύχης. Και πώς να μην ήταν ευτυχής η συγκυρία, όταν λίγο καιρό πριν, το 2016 ο Anthony Hirst είχε την ευκαιρία να ταξινομήσει και να καταλογραφήσει ένα πολύτιμο αρχείο. Αυτό δεν ήταν άλλο από το ξεχασμένο προσωπικό αρχείο του Θεόδωρου Στεφανίδη, το οποίο είχε πρόσφατα ανακαλυψει η κόρη του Αλέξια Στεφανίδη-Μερκούρη στο κελλάρι του σπιτιού της οικογένειας στο Λονδίνο

Serendipity, λοιπόν. Κατά τη γνώμη μου αυτή η λέξη θα μπορούσε να χαρακτηρίσει ολόκληρη την ερευνητική διαδικασία, η οποία ήταν γεμάτη ευτυχείς συμπτώσεις και καθοριστικής σημασίας γνωριμίες. Η ενασχόλησή μου με το έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη δημιούργησε ευκαιρίες γνωριμίας με υπέροχους και ενδιαφέροντες ανθρώπους, δημοσιεύσεις, συνέδρια, εκδόσεις βιβλίων. Θα ήθελα να σταθώ ωστόσο, στους ανθρώπους, και χωρίς να μακρηγορώ να αναφέρω και να ευχαριστήσω εκείνους, των οποίων η συμβολή στην διδακτορική αυτή διατριβή υπήρξε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο καθοριστική.

Θα ξεκινήσω λοιπόν με την έκφραση της βαθύτατης ευγνωμοσύνης μου στον άνθρωπο που με την οργανωτικότητα, τη διακριτικότητα, τις καίριες τοποθετήσεις του, τις προτροπές του και την έμπρακτη υποστήριξή του, με βοήθησε να φέρω εις πέρας αυτή τη διδακτορική διατριβή, τον επιβλέποντα της διατριβής, τον αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Βασίλη Λέτσιο. Τον ευχαριστώ από καρδιάς

Εγκάρδιες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω και στα εκλεκτά μέλη της τριμελούς επιτροπής της διδακτορικής διατριβής: στον Καθηγητή Τμήματος Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Γιώργο Κεντρωτή που πίστεψε πρώτος την ιδέα

που του παρουσίασα, και με καθοδήγησε σχετικά αλλά και για το πολύπλευρο έργο του στο οποίο έσκυψα πολλές φορές αναζητώντας και βρίσκοντας λύσεις για την έρευνά μου

Θερμές ευχαριστίες και στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Πασχάλη Νικολάου, όχι μόνο για την ευγενική αποδοχή της παρουσίας του στην τριμελή επιτροπή αλλά και για την έμπρακτη στήριξη της έρευνάς μου για τον Θεόδωρο Στεφανίδη

Εγκάρδιες ευχαριστίες στον Dr. Anthony Hirst, ο οποίος μου παρέσχε ανιδιοτελώς τεράστιο όγκο αδημοσίευτου υλικού από τις εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου. Επιπλέον, τον ευχαριστώ για την άριστη συνεργασία μας στη δίγλωσση έκδοση της πρώτης ποιητικής συλλογής του Θεόδωρου Στεφανίδη, την οποία είχα την τιμή και τη χαρά να μεταφράσω στα ελληνικά. Νιώθω ότι οι ευχαριστίες μου δεν είναι αρκετές

Ευχαριστώ θερμά τον συγγραφέα και διευθυντή της βιβλιοθήκης Ντάρελ κ. Richard Pine για τη φιλία που ξεκίνησε με αφορμή τη σχέση του Θεόδωρου Στεφανίδη με την οικογένεια Ντάρελ, τις ευκαιρίες που μου προσέφερε να αναδείξω την έρευνά μου και την προσωπικότητα του Θεόδωρου Στεφανίδη, την καρποφόρα συνεργασία μας και την έμπρακτη υποστήριξη όλα αυτά τα χρόνια

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Dr. Lee Durrell, σύζυγο του συγγραφέα Gerald Durrell, για την γενναιόδωρη και ευγενική της υποστήριξη στις έρευνές μου και την απόκτηση σχετικού υλικού από τα αρχεία του συζύγου της.

Δεν θα μπορούσα να παραλείψω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη που νιώθω για την κόρη του Θεόδωρου Στεφανίδη, την αείμνηστη Αλέξια Στεφανίδη-Μερκούρη αλλά και για τον σύζυγό της, τον αείμνηστο Σπύρο Μερκούρη, για τη θερμή υποδοχή που μου είχαν επιφυλάξει στο σπίτι της οικογένειας Μερκούρη στο Κολωνάκι και το ιδιαίτερα διαφωτιστικό βράδυ που πέρασα στο σπίτι τους, παρουσία και του γιου τους, του Πύρρου Μερκούρη, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την ευγένεια, την προθυμία, τις πολύτιμες αναμνήσεις που μοιράστηκε μαζί μου και την φιλοξενία του ίδιου και των γονέων του. Μένει πάντα στο νου μου ο ενθουσιασμός της Αλέξιας Μερκούρη για την ενασχόλησή μου με το έργο του πατέρα της και η καλή της πίστη για την έκβαση της έρευνας. Η συνάντηση με τους απογόνους του Θεόδωρου Στεφανίδη ήρθε να φωτίσει πολλά σημεία που σχετίζονταν με τον βίο και το έργο του. Ως ελάχιστη ένδειξη ευγνωμοσύνης προς το πρόσωπο της Αλέξιας και του Σπύρου Μερκούρη αφιερώσαμε το βιβλίο *Το Χρυσό Προσωπείο* (όπου μετέφρασα στα ελληνικά) στη μνήμη τους.

Κλείνοντας, θα ήθελα να εκφράσω την απέραντη ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου.

Στον σύζυγό μου Δημήτρη για την κατανόηση και την ακλόνητη ηθική υποστήριξή του όλα αυτά τα χρόνια.

Στην κόρη μου τη Μάγια, το φωτεινό μου αστέρι και έμπνευση, που απ' όταν θυμάται τον εαυτό της συνήθισε να με βλέπει να διαβάζω και να γράφω και πάντα αναρωτιόταν πότε θα τελείωνε αυτή η διατριβή. Μάγια μου, τα καταφέραμε!

Στον πατέρα μου Δημήτρη για τον ενθουσιασμό του και την έμπρακτη υποστήριξη, τις συμβουλές του και την αγωνία του να δει την εργασία μου ολοκληρωμένη.

Τέλος, θα ήθελα να αφιερώσω την εργασία μου στη μητέρα μου Μαυρέττα, τον στυλοβάτη της ζωής μου, που πίστεψε σ' εμένα και δεν αμφέβαλε ούτε στιγμή ότι θα έφερνα εις πέρας αυτή τη μακροχρόνια εργασία, σβήνοντας τις όποιες αμφιβολίες παρουσιαζόταν, υποστηρίζοντάς με σε ψυχολογικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο.

Χάρις στην συνεισφορά όλων των παραπάνω ανθρώπων, αυτό το ταξίδι, το γεμάτο εμπειρίες, ανακαλύψεις και γνώσεις, έφτασε αισίως στο τέλος του.

Εισαγωγή

Η παρούσα διδακτορική διατριβή στόχο έχει την παρουσίαση, μελέτη και ανάλυση του πολύπλευρου μεταφραστικού και συγγραφικού έργου του λογίου, μεταφραστή και συγγραφέα Θεόδωρου Στεφανίδη με σκοπό την ανάδειξή του, καθώς πιστεύουμε ότι η ανάδειξή του θα συνεισφέρει στις μεταφραστικές και λογοτεχνικές σπουδές εμπλουτίζοντάς τες με έργα σημαντικά, δεδομένου ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης μετέφρασε έναν τεράστιο όγκο ποιημάτων του Κωστή Παλαμά αλλά προχώρησε και σε πολλές άλλες σημαντικές μεταφραστικές εργασίες από την ελληνική στην αγγλική γλώσσα. Επιπλέον, συνέγραψε και ο ίδιος και μελέτησε σε βάθος την ελληνική πολιτιστική παράδοση αφήνοντας ένα αξιόλογο συγγραφικό έργο, στο οποίο συνυπάρχουν, μεταξύ άλλων, ποιητικές συλλογές, τόμοι απομνημονευμάτων και θεατρικά κείμενα.

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη η παράθεση των βιογραφικών στοιχείων του μεταφραστή και συγγραφέα Θεόδωρου Στεφανίδη, καθώς η αναφορά σε αυτά θα φωτίσει την περαιτέρω μελέτη του έργου του, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις είχε άμεση συνάφεια με τα γεγονότα της ζωής του.

Ο Theodore Stephanides - Θεόδωρος Στεφανίδης (1896-1983) ήταν γιατρός, λόγιος, συγγραφέας, ποιητής και μεταφραστής, όμως, ως άνθρωπος ευρύτατης μόρφωσης και με ποικίλα ενδιαφέροντα, δραστηριοποιήθηκε μεταξύ άλλων, και στους τομείς της αστρονομίας και της βιολογίας, με εξειδίκευση στην υδροβιολογία.

Πιο αναλυτικά, ο Θεόδωρος Στεφανίδης γεννήθηκε τον Ιανουάριο του 1896 στη Βομβάη, στην Ινδία. Η χώρα, αποτελούσε τότε τμήμα της Βρετανικής Κοινοπολιτείας. Ο πατέρας του Φίλιππος, ήταν βαμβακέμπορας από τη Σμύρνη, με καταγωγή από τη Θεσσαλία, και εργαζόταν στην Ινδία για την διεθνή εταιρεία των Αδελφών Ράλλη. Εκεί γνώρισε και τη σύζυγό του Κατερίνα Ράλλη, η οποία είχε γεννηθεί και ανατραφεί στο Λονδίνο, και απέκτησαν τρία παιδιά. Τα πρώτα παιδικά του χρόνια ο Στεφανίδης τα πέρασε στην Ινδία. Το 1907, έπειτα από μια σύντομη εγκατάσταση στη Γαλλία, η οικογένεια εγκαταστάθηκε, μόνιμα πλέον, στην Κέρκυρα, όπου ο Θεόδωρος Στεφανίδης ολοκλήρωσε την δευτεροβάθμια εκπαίδευσή του.

Κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Στεφανίδης υπηρέτησε στο Μακεδονικό Μέτωπο ως εθελοντής στο πυροβολικό, και αργότερα βρέθηκε με τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη στα πλαίσια της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Στο Μακεδονικό μέτωπο γνωρίστηκε με τον επίσης εθελοντή στρατιώτη Γιώργο Κατσίμπαλη, και σύναψαν

μακροχρόνια φιλία, η οποία οδήγησε αργότερα σε μια επίσης μακροχρόνια μεταφραστική συνεργασία.

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, το 1922 ο Στεφανίδης έφυγε για σπουδές στο Παρίσι. Αφού σπούδασε ιατρική στο Παρίσι με σπουδαίους δασκάλους, μεταξύ των οποίων και τη Μαρί Κιουρί και ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή, επέστρεψε στην Κέρκυρα, όπου άνοιξε το πρώτο ακτινολογικό εργαστήριο στο νησί, μαζί με τον φίλο του ακτινολόγο Φιλοκτήμονα Παραμυθιώτη (1893-1996). Παράλληλα, ασχολήθηκε με τη βιολογία μελετώντας την υδροβιολογία των γλυκών υδάτων διαφόρων περιοχών της Ελλάδας. Επιστέγασμα των ερευνών του αυτών, υπήρξε η συγγραφή μιας ιδιαίτερα σημαντικής μελέτης με τίτλο *Επισκόπηση της υδροβιολογίας των γλυκών υδάτων της Κέρκυρας και ορισμένων άλλων περιοχών της Ελλάδας,* που εκδόθηκε με καθυστέρηση από την Ακαδημία Αθηνών το 1948. Στο έργο του αυτό ο Στεφανίδης ανακάλυψε τρεις υδρόβιους μικροοργανισμούς που πήραν το όνομά του (Cytherois stephanidesi, Thermocyclops stephanidesi, Schizopera stephanidesi).[1]

Το 1935 συναντήθηκε στην Κέρκυρα με τον συγγραφέα Λώρενς Ντάρελ και την οικογένειά του˙ ο Ντάρελ 23 ετών κι ο Στεφανίδης περίπου σαραντάρης. Με τον Λώρενς Ντάρελ αλλά και με τον μικρότερο αδελφό του Τζέραλντ ο Θεόδωρος Στεφανίδης ανέπτυξε μακροχρόνια φιλία λειτουργώντας ως μέντοράς τους.

Το 1939 ταξίδεψε στη Θεσσαλονίκη και στην Κύπρο με υποτροφία του Ιδρύματος Ροκφέλερ, διεξάγοντας επιστημονική έρευνα για την ελονοσία.

Στη συνέχεια πήρε μέρος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όπου υπηρέτησε ως αξιωματικός του υγειονομικού του βρετανικού στρατού, συμμετέχοντας στις επιχειρήσεις του Μετώπου της Δυτικής Ερήμου, στην Μάχη της Κρήτης, στην Σικελία και την Ελλάδα. Τις εμπειρίες του από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο τις κατέγραψε σε τρεις ξεχωριστούς τόμους απομνημονευμάτων. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Στεφανίδης εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Λονδίνο με την οικογένειά του, που βρισκόταν ήδη εκεί, και εργάστηκε ως ακτινολόγος στο βρετανικό νοσοκομείο St Thomas Hospital.

Το 1961 ο Στεφανίδης αποχώρησε συνταξιοδοτούμενος από το βρετανικό νοσοκομείο που εργαζόταν. Τα χρόνια που ακολούθησαν, υπήρξαν τα πιο παραγωγικά για τον Στεφανίδη στον τομέα των «γραμμάτων». Εξέδωσε τρεις ποιητικές συλλογές και μαζί με τον

[1] Βλ. Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems.* Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 14.

Κατσίμπαλη, συνέχισε την μετάφραση και έκδοση στα αγγλικά του έργου του Κωστή Παλαμά. Είχε προηγηθεί η μεταφραστική τους σύμπραξη το 1925 με τη μετάφραση ποιημάτων του Κωστή Παλαμά (*Poems by Kostes Palamas*), και το 1926 μιας ποιητικής ανθολογίας που περιλάμβανε έργα κορυφαίων νεοελλήνων ποιητών (Παλαμά, Καβάφη, Καρυωτάκη, κ.α.) με τον τίτλο *Modern Greek Poems*. Αργότερα, μετέφρασε στα αγγλικά τον «Ερωτόκριτο» (που εκδόθηκε το 1984 μετά το θάνατό του), μετέφρασε και δημοσίευσε στο *The Greek Gazette* έργα του Καραγκιόζη, μεταφράσεις δημοτικών τραγουδιών και διάφορες μελέτες. Πέθανε στο Λονδίνο, στις 13 Απριλίου 1983.

Κατά τη διάρκεια του βίου του ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν σταμάτησε ποτέ να ασχολείται με τη μετάφραση και τη συγγραφή. Εκτός από το εκδοθέν μεταφραστικό και συγγραφικό του έργο, βρέθηκαν στο προσωπικό του αρχείο και σε διάφορα ιδρύματα της Μεγάλης Βρετανίας (όπως στη Βρετανική Βιβλιοθήκη) και των Ηνωμένων Πολιτειών πληθώρα εργασιών τις οποίες δεν πρόλαβε ή δεν κατάφερε να εκδώσει όσο βρισκόταν εν ζωή, κάποιες από τις οποίες εκδόθηκαν μετά θάνατον, ενώ αρκετές ακόμα βρίσκονται σε διαδικασία έκδοσης. Ολόκληρο το εκδοθέν και ανέκδοτο έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη θα μελετηθεί και θα αναλυθεί σε τρεις μεγάλες ενότητες στην παρούσα διατριβή, οι οποίες αποτελούν το κύριο σώμα της.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος θα γίνει παρουσίαση και ανάλυση του μεταφραστικού έργου του Θεόδωρου Στεφανίδη, πρωτίστως μέσω της συγκριτικής αντιπαραβολής πρωτοτύπου και μεταφράσματος. Η πρώτη αυτή ενότητα αποτελεί και την μακροσκελέστερη της παρούσας διδακτορικής διατριβής, καθώς οι μεταφραστικές εργασίες του Στεφανίδη είναι εκείνες που κατέχουν την πρωταρχική θέση στην ενασχόλησή του με τα ελληνικά γράμματα και θεωρείται υψίστης σημασίας η συμπερίληψή τους στις μεταφραστικές σπουδές μέσω της παρούσας λεπτομερειακής μελέτης τους. Επιπροσθέτως, οι εργασίες αυτές είναι πολλές σε αριθμό και ογκώδεις σε μέγεθος, όπως αντίστοιχα και η ανάλυσή τους από τη γράφουσα.

Με δεδομένο ότι το μεγαλύτερο μέρος των μεταφράσεων αυτών αποτελούν οι μεταφράσεις της ποίησης του Κωστή Παλαμά, θα επιχειρηθεί επίσης, εμπεριστατωμένη μελέτη των μεταφράσεων του παλαμικού έργου στην αγγλική από άλλους μεταφραστές, με στόχο την μεταφρασιολογική σύγκρισή τους με το έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη και κατά συνέπεια τη βαθύτερη κατανόηση των μεταφραστικών επιλογών του αλλά και της

γενικότερης πρόσληψης του παλαμικού έργου στο εξωτερικό με τις εκάστοτε μεταφραστικές επιλογές.[2]

Ωστόσο, τις μεταφράσεις των έργων του Κωστή Παλαμά, ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν τις έφερε εις πέρας μόνος του. Σημαντική ήταν και η στήριξη-συνεργασία του Γιώργου Κατσίμπαλη με τον οποίο συνδεόταν ο Στεφανίδης με μακρόχρονη φιλία. Κατά συνέπεια, θα αναλυθούν οι μέθοδοι συνεργασίας τους και θα επικεντρωθούμε στη σημασία της μεταφραστικής αυτής σύμπραξης, που στόχο είχε τη διάχυση του παλαμικού έργου στον αγγλόφωνο κόσμο. Ο μακρύς κατάλογος των εκδοθέντων έργων αυτής της συνεργασίας θα ολοκληρωθεί με την παρουσίαση και μελέτη των ανέκδοτων, και σχεδόν παντελώς άγνωστων παλαμικών μεταφράσεων των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Αυτές οι μεταφράσεις έρχονται για πρώτη φορά στο φως ύστερα από πολλά χρόνια που παρέμειναν στην αφάνεια και αποτελούν ως σύνολο ένα από τα σημαντικότερα βιβλιογραφικά ευρήματα της παρούσας διδακτορικής έρευνας. Οι ανέκδοτες μεταφράσεις των παλαμικών έργων αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της μεταφραστικής σύμπραξης και θα συμβάλουν με τη σειρά τους στη βαθύτερη κατανόηση των γλωσσικών επιλογών των δύο μεταφραστών.

Στη συνέχεια, η μελέτη θα επικεντρωθεί στο αυτόνομο μεταφραστικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη, το οποίο περιλαμβάνει μεταξύ άλλων ποιήματα του Διονυσίου Σολωμού, της Σαπφούς αλλά και επιγράμματα άλλων ποιητών της αρχαιότητας, ποιήματα του Δ.Ι. Αντωνίου, δημοτικά τραγούδια, έργα του θεάτρου σκιών με ήρωα τον Καραγκιόζη και κυριότερα, την εκδοθείσα έμμετρη μετάφραση στην αγγλική του *Ερωτόκριτου* του Βιτσέντζου Κορνάρου. Μέσα από τη δειγματοληπτική εξέταση και παρουσίαση της μεταφραστικής πρακτικής του Θεόδωρου Στεφανίδη θα μελετηθεί η σχέση μεταφράσματος-πρωτοτύπου με στόχο την κατανόηση των τρόπων τους οποίους μετέρχεται ο Στεφανίδης προκειμένου να αποδώσει τα κείμενα της ελληνικής στην αγγλική, ξεπερνώντας τα πιθανά προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη διαδικασία της μετάφρασης. Είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης ως δίγλωσσος και υπήκοος δύο χωρών, της Ελλάδας και της Μεγάλης Βρετανίας, αποτελεί πιθανώς έναν ιδανικό μεσολαβητή-μεταφραστή, αφού υπήρξε στην ουσία κοινωνός δύο πολιτισμικών πραγματικοτήτων.

[2] Χρησιμοποιείται ο όρος *μεταφρασιολογική* και όχι *μεταφρασεολογική*, καθώς ο όρος *Μεταφρασεολογία* είναι εσφαλμένος. Βλ. Κεντρωτής, Γιώργος. *Ποδήλατα και ποδηλάτες – Περί μεταφράσεως ο λόγος*. Αθήνα: Gutenberg, 2021, σ. 218.

Πρωτογενείς πηγές της έρευνας θα αποτελέσουν τα μεταφράσματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, μαζί με τα πρωτότυπά τους. Δευτερεύουσες πηγές της έρευνας θα αποτελέσουν τα αντίστοιχα μεταφράσματα άλλων μεταφραστών, με τα οποία θα επιχειρηθεί και η συγκριτολογική προσέγγιση. Άλλες πηγές, σχετίζονται με την αξιοποίηση σχετικής βιβλιογραφίας σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και βιβλιογραφικές αναφορές σχετικές με την κριτική ανάλυση των μεταφρασμάτων και των πρωτότυπων έργων.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής θα παρουσιαστεί και θα μελετηθεί το ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη, το οποίο γράφτηκε αποκλειστικά στην αγγλική γλώσσα. Όπως προαναφέρθηκε, κατά τη διάρκεια της ζωής του, ο Θεόδωρος Στεφανίδης εξέδωσε τρεις συλλογές ποιημάτων. Πρόκειται για τις συλλογές:

α) *The Golden Face*, by Theodore Staphanides, The Fortune Press, London, 1965.

β) *Cities of the Mind,* by Theodore Staphanides, The Fortune Press, 1969.

γ) *Words in a Crucible,* poems by Theodore Stephanides, The Mitre Press, 1973, London. [3]

Μεμονωμένα ποίηματά του συμπεριλήφθηκαν επίσης, σε ποιητικές ανθολογίες και περιοδικά. Μία ακόμα συλλογή εκδόθηκε αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του, το 2011, στην Κέρκυρα. Πρόκειται για το βιβλίο *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems*, μια έκδοση των The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, στο οποίο εμπεριέχονται ανέκδοτα ποιήματα από το προσωπικό αρχείο του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Βασικές πηγές της έρευνας αποτελούν οι ποιητικές συλλογές του Θεόδωρου Στεφανίδη, ενώ δευτερευόντως αναλύονται έργα ποιητών στα οποία δικρινονται συσχετισμοί με το έργο του Στεφανίδη.

Στην παρούσα ανάλυση του ποιητικού έργου του Θεόδωρου Στεφανίδη προσδιορίζονται το ύφος, η θεματολογία, επαναλαμβανόμενα μοτίβα, επιρροές και «διάλογοι» με τους ομότεχνούς του και επιχειρείται επίσης, μια σύγκριση με αγγλόφωνους

[3] Εξελληνίζω τους τίτλους:

α) Το Χρυσό Προσωπείο,

β) Πόλεις του Νου,

γ) Κόσμοι σε Χωνευτήρι.

ποιητές αλλά και ελληνόφωνους, όπου αυτό είναι εφικτό, και μόνο σε επίπεδο νοήματος ή θεματικών πεδίων.

Επιπροσθέτως, αναλύονται τα μετρικά σχήματα που χρησιμοποιεί ο ποιητής και επιχειρείται μια ερμηνεία των λόγων που ώθησαν τον Στεφανίδη να γράψει ποίηση σε κλασσικό έμμετρο στίχο, ακολουθώντας πάντα τη ρήση του Κωστή Παλαμά που είχε γράψει ότι «το μέτρο ρυθμίζει και εξιδανικεύει»,[4] σε μια εποχή μάλιστα, που ο ελεύθερος στίχος είχε αποκτήσει το προβάδισμα έναντι της έμμετρης ποίησης. Στο τέλος του δεύτερου κεφαλαίου επιχειρείται μια συνολική αποτίμηση της ποιητικής δραστηριότητας του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής διερευνά και αναλύει το συγγραφικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη κυρίως μέσα από την συγγραφή απομνημονευμάτων, αλλά και μέσα από τη συγγραφή θεατρικών έργων, την εκδοθείσα αλληλογραφία του με τον Λώρενς Ντάρελ, και τη συγγραφή λογοτεχνικών και ιστορικών δοκιμίων. Εκτός από τους δύο τόμους απομνημονευμάτων που εκδόθηκαν ενόσω ο Θεόδωρος Στεφανίδης βρισκόταν εν ζωή και έναν τρίτο που εκδόθηκε την προηγούμενη δεκαετία, η παρούσα έρευνα εντόπισε και άλλους τρεις τόμους ανέκδοτων απομνημονευμάτων οι οποίοι αναφέρονται στους δύο παγκόσμιους πολέμους.

Βασικές πηγές της έρευνας για τα απομνημονεύματα και τα θεατρικά αποτελούν όλα τα παραπάνω έργα που συνέγραψε ο Θεόδωρος Στεφανίδης, ενώ δευτερευόντως η έρευνα ανατρέχει σε θεωρητικά και άλλα κείμενα σχετικά με το εκάστοτε έργο που αναλύεται. Τέλος, η έρευνα στον τομέα της αλληλογραφίας βασίζεται πρωτίστως στην εκδοθείσα αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον συγγραφέα Lawrence Durrell, και δευτερευόντως σε αδημοσίευτο υλικό από την αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη με διάφορους παραλήπτες, συμπεριλαμβανομένων των Gerald Durrell και Γιώργο Κατσίμπαλη.

Πιο αναλυτικά, η προσωπική εμπειρία του Θεόδωρου Στεφάνιδη από τους δύο παγκόσμιους πολέμους όπου υπηρέτησε, στον πρώτο με τον ελληνικό και στον δεύτερο με τον βρετανικό στρατό, καθώς ήταν υπήκοος και των δύο χωρών, αποτέλεσε την πρώτη ύλη για την συγγραφή τεσσάρων τόμων πολεμικών απομνημονευμάτων.

[4] Παλαμάς, Κωστής, «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης». *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1914: 1-45, σελ.12.

Πρώτος χρονολογικά ήταν ο τόμος με τίτλο *Macedonian Medley* όπου ο νεαρός πυροβολητής Θεόδωρος Στεφανίδης κατέγραψε με λεπτομέρεια τις πολεμικές διεργασίες που έλαβαν χώρα στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά την περίοδο 1917-1918.
Στο εν λόγω έργο, το οποίο δεν εκδόθηκε όσο ήταν εν ζωή ο Θεόδωρος Στεφανίδης αλλά βρίσκεται στη διαδικασία της έκδοσης από τις εκδόσεις Colenso (πρόκειται να κυκλοφορήσει το 2024), ο αναγνώστης εκτός από την προσωπική πολεμική μαρτυρία θα γνωρίσει και ενδιαφέροντα στοιχεία της προσωπικής ζωής του συγγραφέα, όπως για παράδειγμα τη γνωριμία του με τον επίσης στρατιώτη, νεαρό Γιώργο Κατσίμπαλη. Αυτή η γνωριμία με τον πολύ σημαντικό άνθρωπο των ελληνικών γραμμάτων, κατά πολλούς τον ενορχηστρωτή της Γενιάς του ’30, υπήρξε καθοριστική για τη μετέπειτα λογοτεχνική και μεταφραστική πορεία του Στεφανίδη. Η μακροχρόνια φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ τους αποτέλεσε το εφαλτήριο της μακράς μεταφραστικής τους συνεργασίας και της άοκνης προσπάθειάς τους για τη διάδοση της παλαμικής ποίησης εκτός των ελληνικών συνόρων με όχημα τις μεταφράσεις τους στην αγγλική γλώσσα.

Το έργο *Macedonian Medley* ήταν τα μοναδικά απομνημονεύματα του Στεφανίδη σχετικά με τον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ για τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ίδιος κατέγραψε τα γεγονότα σε τρεις ξεχωριστούς τόμους, υπηρετώντας πλέον ως στρατιωτικός γιατρός στον βρετανικό στρατό. Σχετικά με τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ανέκδοτος τόμος *Western Desert Scramble* εξιστορεί την πρώτη φάση της μακράς θητείας του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον βρετανικό στρατό στο Μέτωπο της Δυτικής Ερήμου στη Βόρεια Αφρική. Η αφήγηση ξεκινάει από τη στιγμή της στράτευσης όπου ο Στεφανίδης βρίσκεται στην Κέρκυρα και αναχωρεί για ένα μακρύ ταξίδι μέσω Τουρκίας και Λιβάνου για να καταταγεί τελικά στην Κύπρο και έπειτα να παρουσιαστεί στην Αίγυπτο. Το έργο αυτό είναι ιδιαίτερα δυσέρευτο. Αντίγραφά του βρίσκονται στο Imperial War Museum του Λονδίνου και στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, επίσης στο Λονδίνο.

Ο δεύτερος τόμος της πολεμικής τριλογίας υπό τον τίτλο *Climax in Crete* εκδόθηκε το 1946 από τις εκδόσεις Faber & Faber. Στο εν λόγω έργο ο συγγραφέας αφηγείται τα δραματικά γεγονότα της Μάχης της Κρήτης που οδήγησαν στην κατοχή του νησιού από τα γερμανικά στρατεύματα και την άτακτη υποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων.

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, ο οποίος υπηρέτησε στην Κρήτη μετά την μετακίνηση της στρατιωτικής μονάδας του από την Αφρική στον ελλαδικό χώρο, συνέγραψε με ακρίβεια και νηφαλιότητα πιθανώς την καλύτερη πολεμική του καταγραφή. Ο τόμος *Climax in Crete* έτυχε θετικής υποδοχής από τους ιστορικούς και ερευνητές, κάτι το οποίο γίνεται αντιληπτό

όχι μόνο από τις θετικές κριτικές αλλά, όπως θα φανεί και στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, και από την ευρεία χρήση πληροφοριών και αποσπασμάτων του βιβλίου που έχουν συμπεριληφθεί σε μεγάλο αριθμό ιστορικών βιβλίων για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο τρίτος χρονολογικά τόμος των απομνημονευμάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον τίτλο *Western Desert and Beyond* αποτελεί άλλο ένα ανέκδοτο πόνημα του συγγραφέα, στο οποίο καταγράφει την εμπειρία του μετά τη Μάχη της Κρήτης και την υποχώρηση της μονάδας του στο Μέτωπο της Δυτικής Ερήμου στην Αίγυπτο, στη Σικελία, στην Ελλάδα της απελευθέρωσης και του Εμφυλίου και τελικά, στη Μεγάλη Βρετανία, όπου τον βρίσκει το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Και αυτός ο τόμος είναι διαθέσιμος στο Imperial War Museum και τη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Με αυτόν τον τόμο ολοκληρώνεται η παρουσίαση των πολεμικών απομνημονευμάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Στη συνέχεια του βίου του ο Θεόδωρος Στεφανίδης εξέδωσε και έναν τόμο ταξιδιωτικών απομνημονευμάτων. Πρόκειται για το βιβλίο *Island Trails* το οποίο εκδόθηκε το 1973 στο Λονδίνο από τις εκδόσεις Macdonald and Company. Πρόκειται για μια ταξιδιωτική αφήγηση με υβριδικό χαρακτήρα, δηλαδή μια παράθεση πραγματικών γεγονότων και φανταστικών, όπου τις περισσότερες φορές είναι δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ των δύο.

Στην παρούσα διατριβή το συγκεκριμένο έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη αναλύεται με εκτενή αναφορά στα θεματικά πεδία με τα οποία καταπιάνεται ο συγγραφέας. Το βιβλίο αυτό ο Στεφανίδης το συνέγραψε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σε ένα ταραγμένο ιστορικό πλαίσιο, πολλά χρόνια πριν την έκδοσή του, και αναφερόταν σε προπολεμικές ταξιδιωτικές εμπειρίες του στα ελληνικά νησιά.

Επιπλέον, στην παρούσα μελέτη επιχειρείται μια σύγκριση – παράλληλη ανάγνωση, ή αλλιώς διακειμενική προσέγγιση, με γνώμονα γνωστά ταξιδιωτικά απομνημονεύματα άλλων συγγραφέων και κυρίως με την ταξιδιωτική εργογραφία του συγγραφέα Lawrence Durrell, ο οποίος σχετίστηκε με τον Θεόδωρο Στεφανίδη και όπως θα διαφανεί από την ανάλυση, επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από εκείνον, φτάνοντας στο σημείο να χρησιμοποιήσει αδημοσίευτο υλικό του Θεόδωρου Στεφανίδη (κατόπιν παραχώρησης του δευτέρου) για τη συγγραφή ταξιδιωτικών του έργων (*Prospero's Cell*, *The Greek Islands*).

Τέλος, η μελέτη των απομνημονευμάτων ολοκληρώνεται με την παρουσίαση του τόμου με τίτλο *Autumn Gleanings, Corfu Memoirs and Poems*, ο οποίος περιέχει τις αναμνήσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη από τη φιλία του με την οικογένεια Ντάρελ όταν οι

τελευταίοι εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα στα μέσα της δεκαετίας του 1930.[5] Μεμονωμένα κεφάλαια αυτών των απομνημονευμάτων είχαν δημοσιευθεί σε περιοδικά όσο ο Στεφανίδης βρισκόταν εν ζωή.[6] Στα απομνημονεύματα *Autumn Gleanings, Corfu Memoirs and Poems* τα γεγονότα παρουσιάζονται με λογοτεχνική χροιά και ύφος πολύ διαφορετικό από τα πολεμικά απομνημονεύματα του συγγραφέα, αλλά και από τα ταξιδιωτικά, καθώς ο Στεφανίδης επιχειρεί να παρουσιάσει την επαφή του με την οικογένεια Ντάρελ μέσα από ένα πρίσμα πιο προσωπικό, όπου κυριαρχεί το χιούμορ, η νοσταλγία και η ανάγκη να μοιραστεί ο συγγραφέας τις εμπειρίες του με τους αναγνώστες και τους θαυμαστές της διάσημης οικογένειας Ντάρελ. Με την ανάλυση του *Autumn Gleanings, Corfu Memoirs and Poems* ολοκληρώνεται η μελέτη των απομνημονευμάτων.

Στη συνέχεια του τρίτου κεφαλαίου επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση των τεσσάρων ανέκδοτων και σχεδόν άγνωστων θεατρικών έργων του Θεόδωρου Στεφανίδη, καθώς ο ίδιος στα χρόνια της ωριμότητάς του ασχολήθηκε και με αυτό το είδος, χωρίς ωστόσο να γίνει ευρύτερα γνωστό το έργο του.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το υλικό της αλληλογραφίας του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον φίλο του συγγραφέα Λώρενς Ντάρελ εκδόθηκε το 2006 σε δίγλωσση έκδοση (ελληνικά-γαλλικά) με τον τίτλο *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ* (*Lettres à Lawerence Durrell*) και παρουσιάζεται στην παρούσα μελέτη με την άντληση και επιπλέον πληροφοριών που ρίχνουν φως στο ευρύτερο μεταφραστικό και συγγραφικό έργο του Στεφανίδη. Μάλιστα, ο Θεόδωρος Στεφανίδης μελετάται και ως επιστολογράφος.

Το κεφάλαιο θα κλείσει με την σύντομη παρουσίαση ενός ιστορικού δοκιμίου του Θεόδωρου Στεφανίδη με τίτλο “A synoptic History of Corfu”, το οποίο συμπεριλήφθηκε στον τόμο *Corfu, Venus of the Isles*.[7]

Τέλος, το κύριο «σώμα» της διατριβής ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των συμπερασμάτων και την αποτίμηση της έρευνας μαζί με ενδεχόμενες προεκτάσεις της στην ακαδημαϊκή πρακτική αλλά και μελλοντικούς ερευνητικούς στόχους.

Στη συνέχεια, ακολουθεί η εργογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη και η ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.

---

[5] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems.* Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

[6] Το βιβλίο *Autumn Gleanings, Corfu Memoirs and Poems* περιλαμβάνει και σειρά ποιημάτων για τα οποία γίνεται λόγος στη δεύτερη ενότητα της παρούσας διατριβής.

[7] Forte, John, ed. *Corfu, Venus of the Isles.* Essex: East Essex Gazette Ltd, 1963.

Η παρούσα διατριβή θα κλείσει με Ευρετήριο Προσώπων (ξενόγλωσσο και ελληνόγλωσσο) και Παράρτημα, το οποίο περιλαμβάνει πηγές, φωτογραφίες, εξώφυλλα βιβλίων του Θεόδωρου Στεφανίδη και άλλα τεκμήρια των οποίων η παρουσίαση κρίθηκε ότι θα οδηγήσει στην ουσιαστικότερη κατανόηση του πολυσχιδούς έργου του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

«[…] *Οι άπιστοι αυτοί μεταφραστές*
είναι από μιαν άλλη άποψη και οι πιστότεροι.[…]»

Κωστής Παλαμάς

Μια μεταφραστική σύμπραξη

Το 1925, στο Παρίσι όπου βρίσκονται για σπουδές ο Θεόδωρος Στεφανίδης, μαζί με τον καλό του φίλο Γιώργο Κατσίμπαλη, θα μεταφράσουν ποιήματα του Κωστή Παλαμά και θα τα δημοσιεύσουν σε ένα βιβλίο με τον τίτλο: *Poems by Kostes Palamas. Selected and Rendered into English,* by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.[8]

Το εγχείρημα αυτό θα είναι το πρώτο, μιας μακράς σειράς αξιόλογων μεταφράσεων των δύο συνεργατών, οι οποίες ξεκινώντας το 1925, θα διατρέξουν το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, φτάνοντας στο 1982, ένα χρόνο πριν από τον θάνατο του Θεόδωρου Στεφανίδη και τέσσερα χρόνια αφότου είχε πεθάνει ο Γιώργος Κατσίμπαλης. Αυτή η μακρά τους συνεργασία αποτελεί από μόνη της ένα γεγονός άξιο προσοχής και περαιτέρω μελέτης, καθώς οι μεταφραστικές συμπράξεις για να είναι επιτυχημένες, απαιτούν αμοιβαίες υποχωρήσεις, υπομονή και ταπεινοφροσύνη και από τις δύο πλευρές.[9]

Όλες οι μεταφραστικές τους συνεργασίες πλην μίας, θα είναι αποκλειστικά μεταφράσεις της ποίησης του Κωστή Παλαμά. Πιο αναλυτικά, το 1926 εκδίδεται η ανθολογία *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English,* by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. Αυτό είναι και το μοναδικό τους έργο που δεν αναφέρεται αποκλειστικά στον Κωστή Παλαμά, αλλά περιέχει μεταφράσεις ενός μεγάλου αριθμού σημαντικών ελλήνων ποιητών. Το 1969, οι δύο συνεργάτες θα υπογράψουν τη μετάφραση του έργου *Costes Palamas, Three Poems,* Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. Τη δεκαετία του ’70, δύο μεταφραστικά εγχειρήματα θα λάβουν χώρα: το 1974 το βιβλίο με τίτλο *Kostes Palamas, The Twelve*

[8] Στην πραγματικότητα, η μεταφραστική σύμπραξη των δύο είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια νωρίτερα. Πληροφορούμαστε από τον συγγραφέα Θανάση Πετσάλη-Διομήδη ότι το 1921, όταν ο ίδιος βρέθηκε στο Παρίσι για σπουδές, επισκεπτόταν τακτικά το σπίτι του Γιώργου Κατσίμπαλη. Εκεί, ο Κατσίμπαλης «καταγινόταν τότε με τη μετάφραση του Παλαμά στα αγγλικά, μαζί με τον ελληνοάγγλο φίλο του Στεφανίδη. […] Μετά την πρώτη γαλλική μετάφραση του Clement ήταν η πρώτη μετάφραση του Παλαμά και στα αγγλικά». Βλ. Πετσάλης-Διομήδης, Θανάσης. «Τρεις γενιές Κατσιμπαλαίων». *Νέα Εστία* 01 Οκτώβρ. 1980: 1335.

[9] Ενδιαφέρουσα μελέτη με τίτλο “Collaborative Translation” υπάρχει στο βιβλίο *The Art of Translating Poetry*, του Burton Raffel, όπου και δανείστηκα τις απόψεις περί υπομονής και αμοιβαίων υποχωρήσεων των δύο μεταφραστών. Βλ. “[…] both partners must be prepared to sacrifice ego and all other merely personal emotion […] One must learn a special kind of patience, perhaps even a special kind of humility, to sustain a fruitful collaboration”. – Burton, Raffel. *The Art of Translating Poetry*, University Park and London, The Pennsylvania State University Press, 1998, σ. 137.

Words of the Gipsy, Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis και το 1976 το *Kostes Palamas, A hundred voices,* Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.

Τέλος, το 1982 θα εκδοθεί η μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά*, του Κωστή Παλαμά.[10]

Μεταθανάτια δημοσίευση και των δύο θα αποτελέσουν οι *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* και το ποίημα «Ασκραίος», τα οποία θα συμπεριλάβουν στο βιβλίο τους για τον Παλαμά με τίτλο *Kostis Palamas: A Portrait and an Appreciation* οι Theofanis G. Stavrou και Constantine A. Trypanis.[11]

Στο βιβλίο-παλαμική μελέτη *Kostis Palamas: A Portrait and an Appreciation*, ο ένας εκ των συγγραφέων, ο Theofanis G. Stavrou, θα μιλήσει για τη δυσκολία μετάφρασης του παλαμικού έργου χωρίς να χαθεί ο Κωστής Παλαμάς στην πορεία. Και θα μιλήσει γα την απουσία του Παλαμά από τις περισσότερες ποιητικές ανθολογίες του εξωτερικού, αλλά και για τις ατομικές προσπάθειες ανθρώπων που γνώριζαν σε βάθος την ελληνική γλώσσα.[12] Θα καταλήξει, εκφράζοντας την άποψη ότι «κάποιος πρέπει να είναι ποιητής ή να έχει ποιητική κλίση για να καταφέρει να μεταφράσει τον ποιητή του *Δωδεκάλογου του Γύφτου»*.[13] Καθώς στο συγκεκριμένο βιβλίο περιλαμβάνονται ποιήματα του Παλαμά και άρθρα για τον ποιητή στην αγγλική, μεταφρασμένα από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, αλλά και το ίδιο το βιβλίο αφιερώνεται στη μνήμη των δύο «λογίων και μεταφραστών» του Παλαμά»,[14] μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι μεταφράσεις των παλαμικών έργων από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ήταν ήσσονος σημασίας, όχι μόνο γιατί έδωσαν και δίνουν σε έναν αγγλόφωνο αναγνώστη τη δυνατότητα να γνωρίσει έναν σημαντικό για τα ελληνικά

[10] Kostes Palamas, *The King's Flute.* Translated by T.P. Stephanides & G.C. Katsimbalis. Athens: The Kostes Palamas Institute, 1982.

[11] Βλ. Stavrou, Theofanis, G. – Trypanis Constantine A. *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*, Minneapolis: Nostos, 1985.

[12] Stavrou, Theofanis, G. – Trypanis, Constantine, A., *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*, ό.π., σ. 22. Αναγνώριση της μεταφραστικής σύμπραξης των Στεφανίδη – Κατσίμπαλη, αποτελεί η αφιέρωση στην αρχή του βιβλίου. Το βιβλίο αφιερώνεται στους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, «λογίους» και μεταφραστές του Παλαμά.

[13] Μετάφραση της γράφουσας: “Finally, one needs to be a poet or to have a poetic bent to translate the author of the Twelve Words of the Gipsy.*”* Βλ. Stavrou, Theofanis, G. – Trypanis, Constantine, A. *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*, Minneapolis: Nostos, 1985, σ. 22

[14] Stavrou, Theofanis, G. – Trypanis, Constantine, A., *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*, *ό.π.,* σ. ν.

γράμματα έλληνα ποιητή, αλλά κυρίως, γιατί αποτελούν μια αξιόλογη προσπάθεια μεταφοράς της ποίησης από μια γλώσσα σε μια άλλη. Και το κάνουν αυτό όχι απλά μεταφράζοντας, αλλά αναπλάθοντας τα ποιήματα στην αγγλική γλώσσα. Στη συνέχεια αυτής της μελέτης θα καταδειχθεί ακριβώς αυτή η διάσταση της μεταφραστικής σύμπραξης των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και το γεγονός ότι λειτούργησαν ως ποιητές, μεταφράζοντας και ξαναδημιουργώντας στην αγγλική γλώσσα την ποίηση του Παλαμά. Θα δοθεί επίσης, έμφαση στο γεγονός ότι οι αποκλίσεις της μετάφρασης από το εκάστοτε ποίημα αποτελούν καίριες μεταφραστικές επιλογές και έτσι το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι ανάλογο του πρωτοτύπου.

Προηγούμενες μεταφράσεις του έργου του Κωστή Παλαμά στην αγγλική και σε άλλες γλώσσες

Το έργο του Κωστή Παλαμά είχε προσεγγίσει μεταφραστικά ήδη από το 1919, ο Αριστείδης Φουτρίδης (Aristides Phoutrides), λόγιος και ακαδημαϊκός με λαμπρή πορεία στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Μάλιστα, ήταν ο πρώτος μεταφραστής του Παλαμά στην αγγλική γλώσσα και το έργο του μνημονεύεται μέχρι τις μέρες μας. Ωστόσο, ο θάνατός του το 1923 σε ηλικία 36 ετών έκλεισε πρόωρα την ενασχόλησή του με το έργο της μετάφρασης. Τα τρία βιβλία που εξέδωσε με μεταφρασμένη ποίηση του Κωστή Παλαμά ήταν το *Life Immovable, First Part,*[15] το *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable",*[16]*,* και το *Royal Blossom.*[17] Εκτενέστερη αναφορά στο μεταφραστικό έργο του Φουτρίδη, στα πλαίσια της σύγκρισης με τα μεταφρασμένα έργα του Παλαμά από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, θα λάβει χώρα στη συνέχεια αυτής της μελέτης. Με τον Φουτρίδη να προηγείται χρονικά, οι μεταφράσεις των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ακολούθησαν σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Μεμονωμένα ποιήματα του Κωστή Παλαμά θα μεταφραστούν σποραδικά στα αγγλικά κατά τις επόμενες δεκαετίες, ωστόσο, ολοκληρωμένη ποιητική συλλογή θα εκδοθεί πολύ αργότερα, το 1964, από τον Frederic Will,[18] και θα ακολουθήσουν και άλλες εκδόσεις, συμπεριλαμβανομένων και των μεταφραστικών εργασιών του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Γιώργο Κατσίμπαλη.

Στη γαλλική γλώσσα είχαν προηγηθεί οι μεταφράσεις *La mort du pallikare : conte neo-grec* από τον Jean d' Argos το 1907 και το 1922 ο Eugène Clément μετέφρασε μια επιλογή ποιημάτων του Παλαμά στο δίτομο βιβλίο *Costis Palamas, Oeuvres choisies.*[19] Στο βιβλίο συμπεριλαμβανόταν πρόλογος του Philéas Lebesgue και μιας μεγάλης έκτασης εισαγωγή

[15] *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919.

[16] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable"*. Trans. Aristides. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1921.

[17] *Royal Blossom*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. New Haven: Yale University Press, 1923.

[18] Ο Frederic Will θα μεταφράσει τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*. Βλ. Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gypsy.* tr. with an introduction by Frederic Will, Nebraska, University of Nebraska Press, 1964.

[19] Palamas, Costis. *La mort du pallikare: conte neo-grec*. Trans. Jean d' Argos. Athènes: Éd. du Monde helénique, 1907 και Palamas, Costis. *Oeuvres choisies*. Trans. Eugène Clément. Vols. I, II. Paris, E. Sansot, 1922.

από τον μεταφραστή με τον τίτλο “Costis Palamas. Sa vie, son œuvre”. Η ενασχόληση του Clément Eugène με τον Παλαμά είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια νωρίτερα, με μεταφράσεις ποιημάτων σε περιοδικά της εποχής (*Athéna*, *Graecia*, *L’Acropole*), αλλά και του έργου *Ο θάνατος του Παλλικαριού*.[20] Μάλιστα, κατά την περίοδο 1912-13 είχε συσταθεί στον ελλαδικό χώρο μια επιτροπή με σκοπό την προώθηση του παλαμικού έργου στα γαλλόφωνα γράμματα. Την επιτροπή αποτελούσαν οι Ανδρέας Ανδρεάδης, Παύλος Νιρβάνας, Γιάννης Ζερβός και Αύρα Θεοδωροπούλου, με την υποστήριξη των Ελευθερίου Βενιζέλου, Νικόλαου Πολίτη, Ίωνα Δραγούμη και Κωνσταντίνου Κατσίμπαλη, πατέρα του Γιώργου Κατσίμπαλη. Η επιτροπή, γνωρίζοντας το έργο του è ήρθε σε επαφή μαζί του κυρίως μέσω του Κωνσταντίνου Κατσίμπαλη και της κόρης του Καλυψούς, οι οποίοι διέμεναν στη Νίκαια της Γαλλίας, όπως και ο Clément.[21]

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1931, θα κυκλοφορήσει στη Γαλλία ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου* και πάλι από τον Clément Eugène, ο οποίος είχε ήδη δεχθεί επίσημα την πρόταση μετάφρασης από τον Γιώργο Κατσίμπαλη το 1924, έχοντας και την έγκριση από τον ίδιο τον Παλαμά. Το γαλλικό κείμενο είχε ολοκληρωθεί μέσα στο 1924, ωστόσο, εξαιτίας καθυστερήσεων το κείμενο θα βρει εκδοτική «στέγη» μόλις το 1931, από τον εκδοτικό οίκο Stock (και πάλι με ενέργειες του Γιώργου Κατσίμπαλη).[22] Ο Eugène Clément θα μεταφράσει ξανά Παλαμά (*La flûte du roi*, 1934).[23] Λίγα χρόνια πριν, το 1930, τα έργα *Le Tombeau* (*Ο Τάφος*) και *Choix de poésies* θα μεταφραστούν από τον Pierre Baudry.[24]

Φαίνεται πως η οικογένεια Κατσίμπαλη έπαιξε κομβικό ρόλο στη διάχυση της παλαμικής ποίησης στις κυριότερες ευρωπαϊκές γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά), με τον Γιώργο Κατσίμπαλη να πρωτοστατεί. Οι επαφές του με τους Karl Dieterich, συγγραφέα και βυζαντινολόγο, και Aurelio Palmieri, κληρικό και λόγιο, για τη γερμανική και

[20] Arnoux-Farnoux, Lucile. “Traduction et diplomatie culturelle dans l’entre-deux-guerres: le cas du poète Costis Palamas (1859-1943)” – Arnoux-Farnoux, Lucile, and Polina Kosmadaki. *Le double voyage: Paris-Athènes (1919-1939).* Athènes, École française d’Athènes, 2018. (pp. 359-370) Web. <http://books.openedition.org/efa/3903>.

[21] *Ό.π.*

[22] Palamas, Costis. *Les douze paroles du Tzigane. Traduit du néo-grec par Eugène Clément*. Paris: Librairie Stock, 1931.

[23] Palamas, Costis. *La flûte du roi*. Trans. Eugène Clément. Paris: Stock, 1934.

[24] Palamas, Costis. *Le Tombeau*. Trans. Pierre Baudry. Athènes- Paris, Kauffmann - Les Belles Lettres, 1930 – Palamas, Costis. *Choix de poésies*. Trans. Pierre Baudry. Athènes-Paris, Kauffmann - Les Belles Lettres, 1930.

ιταλική γλώσσα αντίστοιχα, είχαν ως αποτέλεσμα κάποιες αποσπασματικές μεταφράσεις, οι οποίες δυστυχώς δεν εκδόθηκαν ποτέ.[25]

Προκύπτει από όλα τα παραπάνω αλλά και από τη μελέτη της αλληλογραφίας του Κωστή Παλαμά, πως ο Γιώργος Κατσίμπαλης, έθεσε τις βάσεις για να γίνει γνωστό το έργο του Κωστή Παλαμά στο εξωτερικό. Η επιμονή και η πίστη του στην αξία του Παλαμά, αλλά και η πλήρης εμπιστοσύνη του Παλαμά στο πρόσωπό του, θα ανοίξουν το δρόμο για μια διεθνή αναγνώριση του παλαμικού έργου. Χαρακτηριστική ήταν η κίνηση του Κατσίμπαλη να στείλει το 1929 στον νομπελίστα λογοτέχνη Romain Rolland την αγγλική μετάφραση (*Poems by Kostes Palamas*) που είχε εκδοθεί το 1925 από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον ίδιο. Όπως είχε αναφέρει η συγγραφέας Λιλίκα Νάκου, σε συνάντηση με τον Romain Rolland στο σπίτι του στη Γενεύη της Ελβετίας, ο ίδιος είχε δηλώσει για το εν λόγω βιβλίο ότι ήταν πολύ χαρούμενος που είχε ζήσει μέχρι τα εξηντατρία του, καθώς έτσι μπόρεσε να γνωρίσει το έργο του Κωστή Παλαμά, που ήταν ένας πολύ μεγάλος ποιητής.[26]

Η μεγάλη αυτή προσπάθεια του Γιώργου Κατσίμπαλη για την διεθνή αναγνώριση της ποίησης του Κωστή Παλαμά βρήκε ενεργό συμπαραστάτη τον Θεόδωρο Στεφανίδη, και μαζί πορεύτηκαν μέχρι το τέλος της ζωής τους, μεταφράζοντας τα έργα του μεγάλου ποιητή.

[25] *Ό.π.*

[26] “Je suis heureux d’avoir vécu jusqu’à l’âge de 63 ans, pour la seule et unique raison que cela m’a permis de connaître l’œuvre de Costis Palamas. C’est un très grand poète!”. Βλ. Arnoux-Farnoux, Lucile. “Traduction et diplomatie culturelle dans l’entre-deux-guerres: le cas du poète Costis Palamas (1859-1943)” – Arnoux-Farnoux, Lucile, and Polina Kosmadaki. *Le double voyage: Paris-Athènes (1919-1939).* Athènes. École française d’ Athènes, 2018. (pp. 359-370) Web. <http://books.openedition.org/efa/3903>.

Η σχέση του Κωστή Παλαμά με τη μετάφραση

Στην παρούσα ενότητα θα μελετηθεί η σχέση του Κωστή Παλαμά με τη μετάφραση ως πράξη αλλά και ως θεωρία, καθώς εκεί θα αναζητηθούν και οι απαρχές των μεταφραστικών επιλογών των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Είναι γνωστό ότι ο Κωστής Παλαμάς, εκτός των πλείστων λογοτεχνικών ενδιαφερόντων του, υπήρξε και μεταφραστής ξένης ποίησης προς την ελληνική γλώσσα. Μετέφρασε κυρίως ποιήματα της γαλλικής λογοτεχνίας καθώς γνώριζε άπταιστα τη γαλλική γλώσσα, αλλά και ποιήματα άλλων γλωσσών, όπως της ιταλικής. Παρόλο που το μεταφραστικό του έργο δεν είναι εκτενές, είναι ωστόσο χαρακτηριστικό της σημασίας που έδινε ο ίδιος στην μεταφορά της ποίησης σε άλλες γλώσσες, ώστε το αναγνωστικό κοινό να έρθει σε επαφή με αλλόγλωσσα λογοτεχνικά ρεύματα, να δει τη «σύνδεση» των διανοητικών ρευμάτων και να πάρει εποικοδομητικά μαθήματα πάνω σε μια –κατά τον Παλαμά– «παγκόσμιο φιλολογία»: «[…] παρά τας τοπικάς και εθνικάς φιλολογίας υφίσταται και εξελίσσεται μία πανεθνής, ως ειπείν, ενιαία φιλολογική ροπή, η παγκόσμιος φιλολογία».[27]

Στο δοκίμιο «Μεταφράζετε τους αρχαίους», ο Παλαμάς δίνει άλλη μια ερμηνεία για την έννοια του μεταφραστή: «Ο ποιητής, κ' εκεί που μεταφράζει, μεταφραστής δεν είναι. Είναι μονάχα, πρώτα πρώτα, ένας χαλαστής· κι' ύστερα είναι ένας ξαναστοχαστής, κ' ένας δεύτερος πλάστης του χαλασμένου […]».[28]

Ωστόσο, οι απόψεις του Παλαμά περί μεταφράσεως και μεταφραστών συνοψίζονται στα «Προλογικά Σημειώματα» του έργου του *Ξανατονισμένη Μουσική,* όπου περιέχονται οι περισσότερες μεταφράσεις του από το 1884 μέχρι το 1929. Τα μεταφρασμένα αυτά ποιήματα είχαν πρωτοεκδοθεί το 1930. Αναφέρει ο Παλαμάς μεταξύ άλλων: «Γιατί το 'χει και η μοίρα των ποιητών, η γλώσσα των ξέρει μονάχα πατρίδα δεν έχει σχεδόν τίποτε κοσμοπολίτικο. Και ή πέφτουν σε χέρια ερμηνευτών που όσο κι αν είναι γνωστικοί και καλοσυνείδητοι, τους αφαιρούν κάτι από το ζουμί τους το πρωτόγονο ή πέφτουν στα χέρια συναδέλφων τους αλλόφωνων και τότε εκείνοι τους φέρνουν στα δικά τους τα νερά, τους περνούν στην τέχνη των κι αν τους αλλάζουν, μπορεί και άθελα να τους κρατούν πιο πολύ

[27] Κωστής Παλαμάς, «Βλέμματα εις τα ιταλικά Γράμματα». Εφημ. *Έμπρός* (1920).

[28] Παλαμάς, Κωστής. «Μεταφράζετε τους αρχαίους». *Άπαντα*. Vol. 6. Αθήνα: Γκοβόστης, 1965, σ. 361.

στον αέρα που θα ήθελαν, που θα έπρεπε να τον αναπνέουν οι άπιστοι αυτοί μεταφραστές είναι από μιαν άλλη άποψη και οι πιστότεροι».[29]

Η τελευταία φράση του Κωστή Παλαμά «οι άπιστοι αυτοί μεταφραστές είναι από μιαν άλλη άποψη και οι πιστότεροι», συνοψίζει τις απόψεις του περί μεταφράσεως. Για τον Παλαμά ο «ήχος περισσότερο παρά στίχος»[30] απηχεί τις απόψεις του και τις πρακτικές του στη μετάφραση. Η ενασχόλησή του με τη μετάφραση αποδεικνύει τα λόγια του, καθώς τα μεταφράσματά του αποδίδονται με λυρισμό και «συγγένειες» με τη δική του ποίηση. Ο μεταφραστής είναι με άλλα λόγια δημιουργός ενός καινούριου ποιήματος που απηχεί την ουσία του πρωτοτύπου, χωρίς απαραίτητα να μεταφράζει κατά λέξη.[31] Αυτές οι απόψεις του Παλαμά, όπως θα καταδειχθεί και στη συνέχεια, απηχούν σε μεγάλο βαθμό τη μεταφραστική συνεργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και η δουλειά τους βρήκε σύμφωνο και τον ίδιο τον ποιητή, ο οποίος είχε λάβει γνώση των μεταφραστικών εργασιών τους.

[29] Παλαμάς, Κωστής. *Ξανατονισμένη Μουσική / Επίμετρο / Η Ελένη της Σπάρτης*. Vol. 22. Αθήνα: Αδελφοί Βλάσση, 1980, σ. 199.

[30] *Ό.π.,* σ. 204.

[31] Ενδιαφέρουσα μελέτη για τη μεταφραστική πρακτική του Κωστή Παλαμά είναι: Τσούπρου, Σταυρούλα. «Rilke, Παλαμάς, Σαχτούρης, Αθανασιάδης: ένα σημείο συνάντησης / Rilke, Sachtouris, Palamas, Athanasiades: a point of convergence». *Σύγκριση* 2015: 99-114. Επίσης: Stylianidou, Maria. "Palamas as verse translator: A study of ξανατονισμένη μουσική." *Syn-Thèses* 2013: 27-37.

Αναφορά στη μέθοδο της μεταφραστικής συνεργασίας των Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη

Τίθενται τα εξής ερωτήματα: Πώς συνέπραξε μεταφραστικά ο Θεόδωρος Στεφανίδης με τον Γιώργο Κατσίμπαλη; Ποια μέθοδο μεταφραστικής συνεργασίας ακολούθησαν ή μπορούμε να υποθέσουμε ότι ακολούθησαν οι δύο άνδρες; Να σημειωθεί εδώ ότι, παρόλο που στην παρούσα μελέτη αναφέρονται και οι δύο συντελεστές της μετάφρασης, καθώς το τελικό αποτέλεσμα αποτελεί προϊόν σύμπραξης με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ο Κατσίμπαλης θεωρούσε τη συνεισφορά του στο μετάφρασμα περιττή, καθώς ο Στεφανίδης, ως δίγλωσσος, γνώριζε επαρκώς την αγγλική και ελληνική γλώσσα.[32]

Ο ίδιος ο Στεφανίδης, θα γράψει στο φίλο και αλληλογράφο του Lawrence Durrell στις 20 Οκτωβρίου του 1966, σχετικά με τη μεταφραστική συνεργασία του με τον Γιώργο Κατσίμπαλη: «Είχα μια επιστολή από τον Γιώργο Κατσίμπαλη […] όπου αναφέρει ότι το Φιλολογικό Τμήμα του Συμβουλίου της Ευρώπης μάς ζητά, από εκείνον κι εμένα, να μεταφράσουμε στα αγγλικά κάποια ποιήματα του Κωστή Παλαμά […]. Ο Γιώργος θα αναλάβει όλο το πεζό μέρος: εισαγωγή, μικρό βιογραφικό του Παλαμά, επικεφαλίδες κ.λπ. Κι εγώ το ποιητικό μέρος: ήδη έχω ξεκινήσει και το βρίσκω πολύ ενδιαφέρον».[33]

Αυτή η δήλωση του Στεφανίδη, δείχνει πως στη μεταφραστική συνεργασία με τον Κατσίμπαλη, το κύριο βάρος των μεταφράσεων ή αλλιώς την κύρια ευθύνη, την είχε επωμισθεί ο ίδιος ο Θεόδωρος Στεφανίδης. Βέβαια, δυο μήνες μετά, στις δέκα Δεκεμβρίου του 1966 θα αναφερθεί στο έργο του Παλαμά «που μεταφράσαμε στην αγγλική γλώσσα»,[34] εννοώντας τον εαυτό του και τον Κατσίμπαλη.

Ενδιαφέρουσα και σχετική είναι και η μαρτυρία του Μάριου Βύρωνα Ραΐζη, ο οποίος έγραψε ότι «ο Στεφανίδης στις μεταφράσεις του είχε συχνά τη βοήθεια του Κατσίμπαλη, με τον οποίο μοιραζόταν την “αδυναμία” του για τα συμβατικά ποιητικά μέτρα και τις στροφικές φόρμες».[35] Ενώ λίγο πιο κάτω, θα προσθέσει πως σε τηλεφωνική επικοινωνία του με τον

[32] Βλ. Stephanides, Theodore, *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*, Corfu, The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 15

[33] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006.

[34] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*, ό.π., σ. 179.

[35] Η απόδοση στα ελληνικά έγινε από τη γράφουσα. “In his translations Stephanides was often assisted by Katsimbalis, who shared his predilection for conventional metrics and stanzaic forms […]”. Βλ. Lillios, Anna. *Lawrence Durrell and the Greek World*. London: Susquehanna University Press, 2004, σ. 251.

Κατσίμπαλη, λίγο μετά από την έκδοση στην αγγλική γλώσσα της μετάφρασης του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* από τον ίδιο και τον Στεφανίδη, ο Κατσίμπαλης «επέμεινε με ειλικρίνεια ότι η συνεισφορά του στη μετάφραση ήταν η ελάχιστη, και ο Στεφανίδης ήταν ικανός να επιτύχει και ακρίβεια αλλά και ποιητική ποιότητα στη μετάφραση».[36]

Φαίνεται λοιπόν, πως ο Στεφανίδης επιθυμούσε την ύπαρξη και του ονόματος του Κατσίμπαλη, ο οποίος κατά γενική ομολογία ήταν αυτός που έστρεψε το ενδιαφέρον του Στεφανίδη στην παλαμική ποίηση, ήδη από την πρώτη τους γνωριμία στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Παρόλο που ο Γιώργος Κατσίμπαλης είναι στενά συσχετισμένος με τη Γενιά του ’30, το ενδιαφέρον και η αγάπη του για το παλαμικό έργο ήταν έκδηλα από τη νεότητά του και δεν έπαψε ποτέ να πρωτοστατεί στη εδραίωση και διάδοση της παλαμικής ποίησης μέσα και έξω από τον ελλαδικό χώρο. Μελετώντας κανείς την αλληλογραφία του Κωστή Παλαμά μπορεί να καταλήξει στο ασφαλές συμπέρασμα πως ο Γιώργος Κατσίμπαλης ακολούθησε το παράδειγμα του πατέρα και της αδελφής του ως προς τον ειλικρινή και ανιδιοτελή θαυμασμό του προς το πρόσωπο του καταξιωμένου ποιητή. Όπως και ο λόγιος και ένθερμος δημοτικιστής πατέρας του Κωνσταντίνος, αλλά και η αδελφή του Καλυψώ –για την αυτοχειρία της οποίας ο Παλαμάς θα γράψει δύο ομώνυμα ποιήματα (*Καλυψώ* Κ. *Κατσίμπαλη* Α΄, *Καλυψώ* Κ. *Κατσίμπαλη* Β΄)–, έτσι και ο Γιώργος Κατσίμπαλης υπήρξε επίσης αλληλογράφος του Κωστή Παλαμά.[37] Μέσα από τα γράμματα του Παλαμά προς την οικογένεια Κατσίμπαλη, διαφαίνεται και η ειλικρινής εκτίμηση του ποιητή προς εκείνους.[38]

---

[36] “[…] and then honestly insisted that his contribution to the translation was minimal, as Stephanides was capable of achieving both, precision and poetic quality”. Στο ίδιο, σ. 252.

[37] Η συμβολή μάλιστα, του πατέρα και της αδελφής του Γιώργου Κατσίμπαλη στη μετάφραση της παλαμικής ποίησης στα γαλλικά από τον Eugène Clément, κατά την παραμονή τους στη Γαλλία, υπήρξε καταλυτική.

[38] Για παράδειγμα, στις 3-12-1919 ο Παλαμάς γράφει στον Κωνσταντίνο Κατσίμπαλη: «Επιθυμούσα να σε ιδώ. Είχα την ευχαρίστηση να συναντηθώ προ ολίγου και με το νέο Κατσίμπαλη· μου ζήτησε μια πληροφορία υπηρεσιακή και περιμένω να μου στείλη τη σημείωση που χρειάζεται για να εξετάσω»… Βλ. Κωστή Παλαμά, *Αλληλογραφία*. Επιμ. Κ.Γ. Κασίνης. Τόμ. Δεύτερος (1916-1928). Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1978, σ. 71-72. Ενώ στις 26.11.18 γράφει στην Καλυψώ Κατσίμπαλη: «Οι σύντομες στιγμές που μαζί περάσαμε μας είναι αλησμόνητες, και παρακαλώ τη δεσποινίδα Καλυψώ να με θεωρή προσηλωμένο με θαυμασμό στην ενθύμησή της και μ’ ευγνωμοσύνη για την προσοχή που αφιερώνει στο ταπεινό και το δύσκολο έργο μου». Στο ίδιο, σ. 30. Τέλος, ενδεικτικά, γράφει ο Παλαμάς στις 5-12-1924 στον Γιώργο Κατσίμπαλη που βρίσκεται στο Παρίσι: «Εξαιρετικά με συγκινεί ο κριτικός νους του θαυμασμού σου προς το τραγούδι μου. Τούτο, ακριβώς, το να μου δείχνης και να μου θυμίζης τη γραμμή που έχω, σαν να ‘πούμε,

Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε το έργο ζωής του Κατσίμπαλη σχετικά με τον Παλαμά, που ήταν μεταξύ άλλων, η βιβλιογραφία του Παλαμά, η επιμέλεια των *Απάντων* του ποιητή, που εκδόθηκαν στο διάστημα 1962-1969 σε δεκαέξι τόμους με την «επιμέλεια του Ιδρύματος Κωστή Παλαμά» (αλλά στην ουσία από τον ίδιο τον Κατσίμπαλη) αλλά και το γεγονός ότι ο ίδιος πρωτοστάτησε στην έναρξη λειτουργίας του *Ιδρύματος Κωστή Παλαμά* όπου και διετέλεσε ως ο πρώτος ισόβιος πρόεδρος του ιδρύματος. Το Ίδρυμα Κωστή Παλαμά παραμένει μάλιστα ως τις μέρες μας ο επίσημος διαχειριστής του παλαμικού έργου.

Κατά συνέπεια, παρόλο που ο Γιώργος Κατσίμπαλης είναι κυρίως γνωστός ως η ψυχή των *Νέων Γραμμάτων* (1935-1944), του περιοδικού που εδραίωσε τη λεγόμενη «Γενιά του ’30» και θερμός υποστηρικτής αυτών αλλά και διευθυντής τής *Αγγλοελληνικής Επιθεώρησης* (1945-1952), ωστόσο, η ενασχόλησή του μέχρι το τέλος της ζωής του με το έργο του Παλαμά, τον καθιστά ως έναν από τους σημαντικότερους μελετητές και υποστηρικτές του παλαμικού έργου.

Μάλιστα, σύμφωνα με γραπτή μαρτυρία του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο Γιώργος Κατσίμπαλης ήταν αυτός που μεσολάβησε και για την γνωριμία του Στεφανίδη με τον Κωστή Παλαμά στην Αθήνα, το 1920. Μετά την πρώτη τους γνωριμία, ο Στεφανίδης συνάντησε ξανά τον Παλαμά αρκετές φορές, είτε στο σπίτι του δεύτερου είτε στο σπίτι του Γιώργου Κατσίμπαλη.[39]

Η μακροχρόνια μεταφραστική συνεργασία του Γιώργου Κατσίμπαλη με τον Θεόδωρο Στεφανίδη αποτελεί στην ουσία άλλη μια συνιστώσα της δια βίου ενασχόλησης του Κατσίμπαλη με το έργο του Κωστή Παλαμά. Ωστόσο, όπως θα φανεί και στη συνέχεια αυτής της μελέτης, η ενασχόληση του Στεφανίδη με τη μετάφραση του έργου του Παλαμά

ηθικήν υποχρέωση ν’ ακολουθώ για να το αξίζω το έργο μου και ν’ αποφεύγω λοξοδρομίες και παρεκβατικά του καθεαυτό μου δρόμου σταματήματα, και χρονοτριβές, που μπορεί να είναι παραστρατίσματα, αυτό το στραβοκοίταγμα του παρέργου, και η σχεδόν αποκλειστική προσήλωση στο έργο, αυτό που θυμίζεις και μου υποβάλλεις, μ’ ενθουσιάζει». Στο ίδιο, σ. 218-219.

[39] Προσωπική γραπτή μαρτυρία του Στεφανίδη στα χειρόγραφα απομνημονεύματά του σε ενότητα με τον τίτλο “Famous or Well-known People I have spoken to”. Βλ. The British Library. *Stephanides, Theodore Philip, 1896-1983, naturalist and poet*. n.d.

18-09-2020.

<http://searcharchives.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=detailsTab&ct=display&fn=search&doc=IAMS047-003463368&indx=1&recIds=IAMS047-003463368&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&dscnt=0&frbg=&scp.scps=s>. Χειρόγραφο, σ.1.

θα είναι επίσης ουσιαστική και μακροχρόνια και το ουσιαστικό βάρος του τελικού μεταφράσματος όπως και το τελικό αποτέλεσμα θα πρέπει να αποδοθούν πρωτίστως στον ίδιο τον Στεφανίδη, χωρίς ωστόσο να υποτιμηθεί η κολοσσιαία συνεισφορά του Κατσίμπαλη, τουλάχιστον ως προς την ενθάρρυνση και την φιλολογική επεξεργασία του εκάστοτε μεταφράσματος.

Η κριτική υποδοχή του βιβλίου *Poems by Kostes Palamas*

Μια πρώτη θερμή κριτική για το βιβλίο *Poems by Kostes Palamas,* θα έρθει από τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη, φίλο και αλληλογράφο του Κατσίμπαλη.

Ο Γιώργος Σεφέρης είχε μεγάλη εκτίμηση και γνώση του ποιητικού έργου του Κωστή Παλαμά. Η πιο χαρακτηριστική εκδήλωση αυτής της βαθιάς εκτίμησης υπήρξε το δοκίμιο «Κωστής Παλαμάς», που γράφτηκε με αφορμή τον θάνατο του ποιητή τον Φεβρουάριο του 1943. Στο εν λόγω δοκίμιο, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στον πρώτο τόμο του βιβλίου *Δοκιμές,* ο Σεφέρης χαρακτηρίζει μεταξύ άλλων τον Παλαμά ως «μια δύναμη της φύσης. Της ελληνικής πνευματικής φύσης».[40] Κατά τον ίδιο, «ο Παλαμάς ζει και βασιλεύει» και ο βιολογικός θάνατος του Παλαμά δεν αλλάζει επ' ουδενί το γεγονός ότι ο μεγάλος ποιητής εξακολουθεί να «υπάρχει παντού όπου υπάρχει ελληνική φωνή».[41]

Από την άλλη πλευρά, και ο Κωστής Παλαμάς γνώριζε και εκτιμούσε, αν και κάποιες φορές αδυνατούσε να κατανοήσει κατά την γραπτή ομολογία του, τα «κρυπτογραφικά» ποιήματα της πρώτης ποιητικής συλλογής του Σεφέρη ***Στροφή***, που εκδόθηκε το 1931.[42] Ενώ, σε συνάντησή του με τον Κατσίμπαλη και αναφερόμενος στην εγκωμιαστική μελέτη του Ανδρέα Καραντώνη[43] για την ποίηση του Σεφέρη, είχε μουρμουρίσει «μέσ' απ' τα δόντια του», πως ο Σεφέρης ήταν τυχερός που είχε δεχθεί τέτοια αναγνώριση από τα

[40] Σεφέρης, Γιώργος. *Δοκιμές*. Πρώτος Τόμος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 226.

[41] *Ό.π.*, σ. 214-215.

[42] Στο γράμμα του Κωστή Παλαμά προς τον Γιώργο Σεφέρη, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Νέα Εστία,* τον Σεπτέμβριο του 1931, ο Παλαμάς εκφράζει κατά κύριο λόγο την προσπάθειά του να κατανοήσει τον κρυπτογραφικό λόγο του Σεφέρη και την τελική του «ευχάριστη, σχεδόν –ή και χωρίς το σχεδόν– συμπαθητική συνεννόηση μαζί της [εννοεί τη *Στροφή*]». Ωστόσο δεν παραλείπει να μιλήσει μεταξύ άλλων και για τον «δουλεμένο στίχο», τη «στροφή στην εντέλεια» τα οποία «μαρτυρούν τον ποιητή» αλλά και τον συμβολισμό του τίτλου «στροφή», ως μια στροφή στη «νέα ποίηση». Βλ. «Παλαμάς, Κωστής. "Η Στροφή" [Ένα γράμμα του Κωστή Παλαμά», *Νέα Εστία* 15 Σεπτεμβρίου 1931, σ. 996-997. Μάλιστα, ο Roderick Beaton θεωρεί το συγκεκριμένο γράμμα του Κωστή Παλαμά προς τον Γιώργο Σεφέρη ως την «ανταπόκριση με την πιο μεγάλη επιρροή» για τη *Στροφή*. Βλ. Beaton, Roderick. *George Seferis, Waiting for the Angel.* New Haven and London: Yale University Press, 2003, σ. 98.

[43] Πρόκειται για την πολυσέλιδη μελέτη του Ανδρέα Καραντώνη, με τίτλο *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης*. Η έκδοση του βιβλίου αυτού από τις εκδόσεις Εστία, σε πρώτη μορφή, χρονολογείται από το 1931. Βλ. Καραντώνης, Ανδρέας, *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης*. Αθήνα: Παπαδήμας, 2000.

πρώτα του βήματα, σε αντίθεση με άλλους.[44] Σε άλλη πάλι συνάντησή του με τον Κατσίμπαλη, το 1932, ο Παλαμάς αναφέρει «καταγοητευμένος» αναφερόμενος σε κάποιο γράμμα του Σεφέρη προς τον ίδιο και δηλώνει «κατάπληκτος και ενθουσιασμένος» με τη μελέτη του Ανδρέα Καραντώνη για τον Σεφέρη.[45]

Η αλληλογραφία Κατσίμπαλη – Σεφέρη περιέχει πάνω από 130 αναφορές στον Κωστή Παλαμά, οι οποίες καταδεικνύουν τη μεγάλη εκτίμηση που έτρεφαν και οι δύο αλληλογράφοι στο πρόσωπο του Κωστή Παλαμά. Επιπροσθέτως, στις ημερολογιακές του *Μέρες Θ΄*, ο Σεφέρης αναφέρεται στον ποιητή και στις συναντήσεις τους, όπως και στην πρώτη φορά που αντίκρυσε τον Παλαμά.[46]

Κατά πολλούς μελετητές, ο Παλαμάς και ο Σεφέρης, παρόλο που διαφέρουν πολύ ως προς την ποιητική τους τέχνη, ωστόσο, αποτελούν μια πνευματική συνέχεια και, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Παντελής Μπουκάλας, «η σκυτάλη του βαθιά στοχαζόμενου (για την τέχνη, τη γλώσσα και για τον τόπο) και πολύτροπα εκφραζόμενου ποιητή, που από τον Σολωμό πέρασε στον Παλαμά, βρέθηκε έπειτα στα χέρια του Σεφέρη».[47] Την ουσιαστική πνευματική συνέχεια των δύο ποιητών, είχε αναλύσει και ο ποιητής και στιχουργός Νίκος Γκάτσος, στο κείμενό του με τίτλο «Η σημασία του επάθλου Παλαμά στον Γιώργο Σεφέρη» όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: «μπορούμε να πούμε πώς τα δύο βασικά συνθετικά της προσωπικότητας του Σεφέρη είναι η αγωνία της Φυλής κι η αγωνία της Ποίησης». Πρόκειται για χαρακτηριστικά που αποδίδονται και στον Κωστή Παλαμά από τους μελετητές του έργου του.[48]

---

[44] Γ.Κ. Κατσίμπαλης & Γιώργος Σεφέρης, *«Αγαπητέ μου Γιώργο», Αλληλογραφία (1924-1970), Πρώτος τόμος (1924-1940)*, Επιμέλεια επιστολών- σχόλια Δημήτρης Δασκαλόπουλος, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 2009, σ. 89.

[45] *Ό.π.*, σ. 152.

[46] Γράφει για παράδειγμα ο Γιώργος Σεφέρης τον Μάρτιο του 1968: «Κι έρχεται στο νου μου μια κουβέντα του Κωστή Παλαμά, τα χρόνια που πήγαινα και τον έβλεπα καμιά φορά στην οδό Ασκληπιού, πριν από την πρώτη υπηρεσία μου στο Λονδίνο». Η πρώτη μάλιστα επαφή του Σεφέρη με τον Παλαμά έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1916 όταν ο δεκαεξάχρονος πρώτος παρακολούθησε ομιλία του δεύτερου για τον Κρυστάλλη και τον Βιζυηνό: «Πρώτη φορά που αντίκρυσα τον Παλαμά. Μου έκανε εντύπωση η βαθιά φωνή του». Βλ. Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Θ', 1 Φεβρουαρίου 1964-11 Μάη 1971*. Αθήνα: Ίκαρος, 2019, σ. 152, 279.

[47] Βλ. Μπουκάλας, Παντελής. «Ο Σολωμός, ο Παλαμάς, ο Σεφέρης και η σκυτάλη». *Η Καθημερινή* (2021). <https://www.kathimerini.gr/opinion/561532093/o-solomos-o-palamas-o-seferis-kai-i-skytali/>.

[48] Βλ. Γκάτσος, Νίκος. «Η σημασία του επάθλου Παλαμά στον Γιώργο Σεφέρη». *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 1947: 59.

Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, κρίνεται πολύ σημαντική η γνώμη του Σεφέρη σχετικά με την πρώτη μεταφραστική εργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Γράφει ο Σεφέρης σε επιστολή του στον Κατσίμπαλη αναφερόμενος στη μεταφραστική συνεργασία του με τον Στεφανίδη:

«Πόσο μ' αρέσει η δουλειά σας, το ξέρεις κι από το Παρίσι, όπου σ' άκουσα να μου λες διάφορα κομμάτια μόλις γεννημένα. Εγώ, βέβαια πρωτάρης όπως είμαι, δε μπορώ να 'χω βαριά γνώμη. Μου φαίνεται όμως πως έχετε δώσει μια συλλογή από ωραία ποιήματα αυτά καθ' αυτά, χωρίς να χρειάζεται να λάβει κανείς υπ' όψη του τη λάμψη που δίνει το πρωτότυπο σε κάθε μεταφραστική επιχείρηση. Αφήνοντας τα πραγματικά tour de force, σαν και την αρχή της Κακάβας π.χ., βρίσκω πως το βιβλίο σας θα ήταν άξιο ν' αποχτήσει μια γερή φήμη μόνο με τα τετράστιχα του *Τάφου.* Υ.Γ. Δε σου 'πα τίποτα για την ωραία παρουσίαση και ταχτοποίηση του βιβλίου. Σφίγγω φιλικά το χέρι του Στεφανίδη με τα θερμά μου συγχαρητήρια».[49]

Η πρώτη αυτή αντίδραση του Σεφέρη παρατίθεται στο σύνολό της, καθώς ο Σεφέρης κάνει πολύ συγκεκριμένες αναφορές, για παράδειγμα στον «άθλο» (tour de force) των μεταφραστών στην απόδοση της «Κακάβας», αλλά και στη δυναμική απόκτησης «γερής φήμης» με τα τετράστιχα του *Τάφου*. Βέβαια, ο νέος τότε –και ακόμα «πρωτάρης» στη μετάφραση Σεφέρης– κρατάει μια απόσταση ασφαλείας με ταπεινοφροσύνη, θεωρώντας πως η γνώμη του δεν έχει ακόμα το «βάρος» που προφανώς θα είχε ένας πιο έμπειρος μεταφραστής ή κριτικός. Ωστόσο, η άποψή του πως τα ίδια τα ποιήματα είναι όμορφα και στέκουν μόνα τους χωρίς να έχουν ανάγκη τη λάμψη των πρωτοτύπων, αλλά και η έκφραση συγχαρητηρίων προς τον Στεφανίδη, αποτελούν την πρώτη ευνοϊκή κριτική για την προσπάθεια των δύο μεταφραστών. Κρίνοντας μάλιστα, και από τη μετέπειτα πορεία του Γιώργου Σεφέρη στα γράμματα και τη μετάφραση με τη συλλογή ποιημάτων του T.S. Eliot που μετέφρασε ο ίδιος από την αγγλική γλώσσα, η ταπεινή γνώμη του τελικά αποκτάει ειδικό βάρος και θεωρείται εξαιρετικής σημασίας.[50]

---

[49] Γ.Κ. Κατσίμπαλης & Γιώργος Σεφέρης, *«Αγαπητέ μου Γιώργο», Αλληλογραφία (1924-1970), Πρώτος τόμος (1924-1940)*, Επιμέλεια επιστολών- σχόλια Δημήτρης Δασκαλόπουλος, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 2009, σ. 54-55.

[50] Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι αρκετά χρόνια αργότερα, το 1939, ο Στεφανίδης με τον Κατσίμπαλη ήταν οι πρώτοι που μετέφρασαν ποιήματα του Γιώργου Σεφέρη στα αγγλικά για να τα παρουσιάσουν στους αγγλόφωνους φίλους τους Lawrence Durrell και Henry Miller στην Αθήνα. Αυτή τους η εργασία μνημονεύεται και από τον Henry Miller στον *Κολοσσό του Μαρουσιού* και στο έργο *Μέρες Γ΄* του Γιώργου Σεφέρη. Βλ. Μίλερ, Χένρι. *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2014, σ. 47. Επίσης,

Πέραν αυτής της ευνοϊκής κριτικής από την πλευρά του Σεφέρη, θετικές κρίσεις για το μεταφραστικό τους έργο, δέχθηκαν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης και από άλλες πηγές, εντός και εκτός Ελλάδας.

Στον ελλαδικό χώρο, η εφημερίδα *Εστία*, στις 28 Οκτωβρίου του 1925, θα αφιερώσει ένα ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο «Μία μετάφρασις του Παλαμά».[51] Ο συντάκτης του άρθρου, αφού αναφέρεται πρώτα στις προηγούμενες μεταφραστικές εργασίες των Eugène Clément και Αριστείδη Φουτρίδη , στη συνέχεια παρουσιάζει με διθυραμβικό τρόπο τη μεταφραστική εργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, δίνοντας βάση στον «κομψότατο τόμο», την επιτυχημένη εκλογή των ποιημάτων, η οποία δίνει στους αναγνώστες τα πιο χαρακτηριστικά σημεία της ποίησης του Κωστή Παλαμά, αλλά και στις τεράστιες δυσκολίες απόδοσης του παλαμικού έργου σε έμμετρο στίχο στην αγγλική γλώσσα. Αναφέρει μάλιστα, πως κάποια ποιήματα είναι τόσο επιτυχημένα, που φαίνονται σαν να γράφτηκαν απευθείας στην αγγλική. Και καταλήγει: «Οι δύο νέοι Έλληνες μεταφρασταί του Παλαμά προσφέρουν, πράγματι, με τον τόμον αυτόν μια ωραίαν υπηρεσίαν εις τα Γράμματα της Πατρίδος των, και γνωρίζουν εις το Αγγλικόν κοινόν τον εκλεκτότερων των ποιητών της».[52] Μια τέτοια αναγνώριση και θετική κριτική από μια τόσο έγκυρη εφημερίδα, έδινε ακόμα μεγαλύτερη αξία στο έργο των δύο μεταφραστών.

Επίσης, τον Φεβρουάριο του 1926, η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* σε άρθρο με τίτλο «ο Παλαμάς αγγλιστί» θα γράψει εγκωμιαστικά σχόλια για τη μετάφραση, που τη θεωρεί «εξαιρετικώς ευχάριστον γεγονός δια τα ελληνικά γράμματα και τίτλον τιμής δια τους εκδώσαντας».[53]

Αλλά και στο εξωτερικό, το βιβλίο *Poems by Kostes Palamas* θα έχει μια αξιόλογη πορεία με κριτικές και αναφορές σε αυτό. Προηγείται η Γαλλία, καθώς το έργο του Κωστή

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Γ΄*, 16 Απρίλη 1934 - 14 Δεκέμβρη 1940. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 1984, σ. 131. Επιπροσθέτως, τα πρώτα ποιήματα του Γιώργου Σεφέρη που δημοσιεύθηκαν στην αγγλική γλώσσα είχαν την υπογραφή του Γιώργου Κατσίμπαλη και του Lawrence Durrell. Βλ. Seferis, George. ""Myth of Our History". Translated by G.C. Katsimbalis and L. Durrell." *Bulletin of the John Rylands Library*, no. 27.1 (December 1942): 115-118.

[51] «Μία Μετάφρασις του Παλαμά». *Εστία* (1925), σ 2.

[52] *Ό.π.*

[53] Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. "Βιβλιογραφία Γ. Κ. Κατσίμπαλη." *Νέα Εστία* 108, Ν. 1278 (Οκτώβριος 1980), σ. 1503.

Παλαμά είχε αναγνωριστεί και μελετηθεί εκεί, χάρη και στις ενέργειες της οικογένειας Κατσίμπαλη.[54]

Έτσι, στο Παρίσι, η εφημερίδα *Αγών των Παρισίων,* θα συμπεριλάβει το βιβλίο *Poems by Kostes Palamas* στη βιβλιογραφία (10 Οκτ. 1925). Επιπροσθέτως, η εφημερίδα *Le Journal des Hellénes* σε άρθρο με τίτλο “Notre grand poet Costis Palamas” (28 Οκτωβρίου 1925), θα παραθέσει και δύο ποιήματα μεταφρασμένα.[55] Αυτή η δημοσίευση των ποιημάτων από την εφημερίδα *Le Journal des Hellènes*, αποκτά μεγάλη σημασία, καθώς το έντυπο αυτό αποτελούσε μια από τις πλουσιότερες σε περιεχόμενο και με μεγάλη δυναμική στην ελληνική κοινότητα του Παρισιού. Κατά τη διακήρυξή της μάλιστα, αποτελούσε ένα πανελλήνιο εθνικό όργανο με σκοπό την υπεράσπιση των ελληνικών συμφερόντων στο Παρίσι.[56] Ο απώτερος μάλιστα στόχος του ιδρυτή της εφημερίδας Luc Pyrrhus, ήταν να τραβήξει το ενδιαφέρον του ευρωπαϊκού κοινού για ζητήματα που άπτονταν της πολιτικής, της οικονομίας και της τέχνης, και εντέλει, να κάνει αγαπητή την Ελλάδα στο εξωτερικό.[57]

Δύο ακόμα κρίσεις για το έργο τους θα γραφτούν στη Γαλλία, στον τόπο όπου το έργο του Κωστή Παλαμά είχε γίνει ήδη γνωστό με τις προγενέστερες μεταφράσεις αλλά και τις ενέργειες της οικογένειας Κατσίμπαλη, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω. Στην εφημερίδα *Le Temps* (23 Νοεμβρίου 1925) κυκλοφορεί ένα άτιτλο σχόλιο του René Puaux όπου μεταξύ άλλων αναφέρει ότι οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης διεκπεραίωσαν με επιτυχία ένα ιδιαίτερα επίπονο έργο, αυτό της μετάφρασης μιας επιλογής ποιημάτων του Παλαμά σε αγγλικό στίχο.[58] Στο ίδιο άρθρο, ο Puaux αναφέρεται και σε προγενέστερες μεταφράσεις του Παλαμά στα γαλλικά.

---

[54] Για τις ενέργειες της οικογένειας Κατσίμπαλη έχει προηγηθεί εκτενής αναφορά στην παρούσα μελέτη, στην ενότητα «Αναφορά στη μέθοδο της μεταφραστικής συνεργασίας των Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη».

[55] Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. "Βιβλιογραφία Γ. Κ. Κατσίμπαλη." *Νέα Εστία* 108, Ν.1278 (Οκτώβριος 1980), σ. 1503.

[56] Απόδοση της φράσης: “organe panhellénique national pour la défense des intérêts grecs paraissant à Paris”. Βλ. Provata, Despina. “La presse francophone grecque de la première moitié du xxe siècle”. *Cahiers balkaniques [En ligne]* Août 21 2020. 27 Μάρτης 2022. <http://journals.openedition.org/ceb/16053>.

[57] Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το άρθρο "La presse francophone grecque de la première moitié du xxe siècle”, *ό.π.* υποσημείωση νούμερο 55.

[58] “MM. Théodore Stephanides et George C. Katsimbalis ont entrapris et mené à bonne fin la tâche singulièrement ardue de traduire en vers anglais un choix de poèmes de Costis Palamas” […]. Βλ. Puaux, René. "Lectures étrangères, Quelques Livres." *Le Temps* (1925). <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2460560/f4.item.r=Kat simbalis.zoom>

Επίσης, είχε γραφτεί μια ανώνυμη αναφορά στην εφημερίδα *Νέα Φωνή* Παρισίων (1η Ιανουαρίου 1926).[59]

Ωστόσο, οι κριτικές στη Γαλλία δεν περιορίζονται στις προηγούμενες αναφορές. Άλλη μια πολύ ευνοϊκή κριτική για τη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη θα δημοσιευθεί στο λογοτεχνικό περιοδικό *Mercure de France*, στις 15 Δεκεμβρίου του 1925. Εξυμνώντας το μεγαλείο της ποίησης του Κωστή Παλαμά, και με τη βεβαιότητα ότι πλέον ολόκληρος ο κόσμος θα μπορέσει να τη γνωρίσει, ο Démétrius Astériotes θα αναφερθεί στην επιτυχημένη επιλογή ποιημάτων του Παλαμά και στην εξαιρετική μετάφρασή τους σε απόλυτη συμφωνία με το πρωτότυπο. Θα χαρακτηρίσει το έργο των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ως ένα θαρραλέο εγχείρημα απολύτως επιτυχημένο, το οποίο θα μπορέσει να παρουσιάσει τα καλύτερα της παλαμικής ποίησης σε εκατομμύρια αναγνώστες.[60] Μια τόσο σημαντική κριτική σίγουρα δεν θα πέρασε απαρατήρητη, καθώς το περιοδικό *Mercure de France* αποτελούσε μια πολύ επιτυχημένη και μακραίωνη έκδοση για τα γράμματα και τη λογοτεχνία, και σπουδαίοι λογοτέχνες, όπως για παράδειγμα ο ποιητής Stéphane Mallarmé, δημοσίευαν σε αυτό πρωτότυπα έργα τους.

Τέλος, αρκετά χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1931, στο περιοδικό *L' Esprit français: hebdomadaire littéraire et artistique*, ο Frank Choisy σε άρθρο του με τίτλο “Un grand poète grec d’ aujourd’hui Costis Palamas” αναφέρεται στη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Συγκρίνει μάλιστα την αγγλική τους μετάφραση με τη γαλλική του M.P. Baudry και θεωρεί ότι η μετάφραση των πρώτων αποδίδει πολύ καλύτερα την αυθεντική ατμόσφαιρα του «Τάφου» του Κωστή Παλαμά.[61]

---

[59] Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. «Βιβλιογραφία Γ.Κ. Κατσίμπαλη», ό.π.

[60] “Je n’ en veux pour prevue que les poèms choisis et traduits en vers anglais, parfaitement adéquats à l’ original, que nous offrent du grand Hellène MM. Théodore Stephanides et Georges C. Katsimbalis. Tentative audacieuse et parfaitement réussie, qui met le meilleur de Palamas à la portée de millions de lecteurs”. Βλ. Astériotes, Démétrius. "Lettres Néo-Grecques". *Mercure de France* CLXXXIV.No 660 (1925): 780.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k201993p/f217.image.r=Stephanides?rk=21459;2>.

[61] “[…] les vers anglais de MM. Stephanidès et Katsimbalis, donnent beaucoup mieux l’ atmosphere originale de ce *Tombeau* […]. Βλ. Choisy, Frank. "L'Esprit français: hebdomadaire littéraire et artistique, Un grand poète grec d’ aujourd’hui Costis Palamas”. *L'Esprit français hebdomadaire littéraire et artistique* (1931): 267.

Οι θετικές κριτικές για το βιβλίο, δεν περιορίστηκαν στη Γαλλία. Το *Poems by Kostes Palamas*, θα συμπεριληφθεί το 1926 στη λίστα βιβλίων *The Greek Immigrant and His Reading*, που απευθυνόταν στους έλληνες μετανάστες στην Αμερική.[62]

Ο William Miller στο βιβλίο του με τίτλο *Greece*, το οποίο εκδόθηκε το 1928, θα κάνει επίσης μια αναφορά στη μεταφραστική σύμπραξη των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη αλλά και στην εισαγωγή του βιβλίου από τον Eugène. Clément.[63]

Ένα χρόνο αργότερα, το 1929, ο Friedrich Gundolf, γερμανός λόγιος, ποιητής και διακεκριμένος ακαδημαϊκός, θα γράψει στον Γιώργο Κατσίμπαλη, εκφράζοντας την ιδιαίτερα θετική γνώμη του για το βιβλίο, τονίζοντας πως τα ποιήματα που είχαν μεταφράσει με τον Θεόδωρο Στεφανίδη στην αγγλική γλώσσα αποτελούσαν «έναν πολύτιμο πλουτισμό του λογοτεχνικού μου ορίζοντα. […] με καταπλήσσει η ικανότητά σας να κάνετε αντιληπτούς τους ρυθμούς του μέσα από την αγγλική γλώσσα».[64] Τελειώνοντας την επιστολή του, ευχαριστεί τους δύο συμπατριώτες τού Παλαμά «που συντρόφευσαν την είσοδό του στην Αγγλία».[65]

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1934, ο Roger Goossens θα γράψει μια ακόμα ευνοϊκή κριτική για το πρώτο βιβλίο των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, αλλά και για τη δεύτερη μεταφραστική τους σύμπραξη που είδε τα φώτα της δημοσιότητας έναν χρόνο μετά, το 1926, με τον τίτλο *Modern Greek Poems, selected and rendered into English* και για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια της διατριβής. Γράφει ο Goossens: “Il n’est pas trop tard pour applaudir à cette tentative –parfaitement réussie– de transposition en vers anglais des chants modernes de la muse grecque, qui ne sont pas indignes de son passé”.[66]

Χρήσιμες πληροφορίες για το έργο *Poems by Kostes Palamas* μας δίνει και Κώστας Δαφνής στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Ο ίδιος πιστεύει πως καθώς είχαν προηγηθεί οι μεταφράσεις του Eugène Clément στα γαλλικά και του Aristides Phoutrides στα αγγλικά, το

[62] Alessios, Alison B. *The Greek Immigrant and His Reading*. Vol. 20. American Library Association, 1926.

[63] Miller, William. *Greece*. London: Ernest Benn Limited, 1928, σ. 232.

[64] Καραγιώργος, Πάνος. *Ανθολογία Ποίησης του Κωστή Παλαμά*. Αθήνα: Φιλύρα, 2021, σ. 189.

[65] *Ό.π.,* σ. 189.

[66] Μετάφραση της γράφουσας: «Δεν είναι πολύ αργά να επιδοκιμάσουμε αυτή την απολύτως επιτυχημένη απόπειρα διασκευής στα αγγλικά μοντέρνων ασμάτων της ελληνικής μούσας, τα οποία είναι άξια του παρελθόντος τους». Βλ. Goossens, Roger. "Review: Poems, selected and rendered into English by Theodore Ph. Stephanides; George C. Kastimbalis; Kostes Palamas", *Byzantion* Vol. 9, No. 1 (1934): 465-466.

εγχείρημα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη δεν είχε την αναμενόμενη απήχηση. Προσθέτει, μάλιστα, πως «στον ελληνικό τύπο εκτός από ένα σχόλιο στον *Κόσμο* της *Εστίας,* η σχετική βιβλιογραφία δεν σημειώνει τίποτ' άλλο σχετικό. Αναφέρεται ακόμα σε ένα ανώνυμο σχόλιο στην *Journal des Hellènes* των Παρισίων κι ένα επώνυμο άρθρο του Μ. Βισάνθη, με τίτλο «Οι διάδοχοι του Φουτρίδη», στον *Ταχυδρόμο* του Σικάγου (7 Νοεμβρίου 1925).[67] [68] Μια άλλη εξήγηση της έλλειψης απήχησης είναι κατά τον Δαφνή το χρονικό σημείο: το 1925 ο Παλαμάς δεχόταν μεγάλη αμφισβήτηση και το γεγονός ότι κανένας από τους δύο μεταφραστές δεν ήταν ευρέως γνωστός ή έστω κάτοχος κάποιας καθηγητικής έδρας δεν βοήθησε στο να αναγνωριστεί επαρκώς από τους λογοτεχνικούς κύκλους το μεταφραστικό τους εγχείρημα.[69] Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό ότι ο Κώστας Δαφνής, γράφει τα παραπάνω, το 1983, μετά τον θάνατο του Θεόδωρου Στεφανίδη, όταν στο μεταξύ έχουν περάσει πενήντα-οκτώ χρόνια από την έκδοση του βιβλίου, έχοντας μια πιο σφαιρική οπτική της απήχησης της εν λόγω έκδοσης. Ωστόσο, να σημειωθεί εδώ ότι πιθανόν να αγνοούσε τις θετικές κριτικές που είχαν προηγηθεί, για τις οποίες έγινε λόγος στην παρούσα ενότητα, οι οποίες όμως και πάλι δεν μπόρεσαν να προωθήσουν ευρέως την κυκλοφορία αυτού του βιβλίου. Έτσι, παρόλο που το βιβλίο δέχθηκε τόσες θερμές κριτικές τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του και ήταν αρκετά αξιόλογο ώστε να αποκτήσει «γερή φήμη», φαίνεται πως τελικά έπεσε στην αφάνεια.

Ο ακαδημαϊκός Μάριος Βύρων Ραΐζης, στο βιβλίο του *Greek Poetry Translations*, συμβαδίζοντας με τις απόψεις του Κώστα Δαφνή, θα σημειώσει για το εν λόγω εγχείρημα ότι, δυστυχώς, η καλή αυτή μετάφραση δεν έτυχε ευρείας προσοχής από πλευράς ακαδημαϊκών και μελετητών, καθώς εκδόθηκε ιδιωτικά και δεν προωθήθηκε όσο θα έπρεπε.[70] Μάλιστα, σε άρθρο του στην εφημερίδα *Εθνικός Κήρυξ* (Νέα Υόρκη), είχε

[67] Δαφνής, Κώστας, «Θεόδωρος Στεφανίδης (Ένας μεταφραστής του Παλαμά)», *Νέα Εστία* 1983: 821-822, σ. 821.

[68] Στο άρθρο αυτό ο Βισάνθης αναδημοσιεύει και τα ποιήματα που είχαν δημοσιευθεί νωρίτερα στην εφημερίδα *Le Journal des Hellénes* σε άρθρο με τίτλο "Notre grand poet Costis Palamas" (28 Οκτωβρίου 1925). Βλ. και σχετική υποσημείωση νούμερο 55 παραπάνω.

[69] Δαφνής, Κώστας. «Θεόδωρος Στεφανίδης (Ένας μεταφραστής του Παλαμά)», *ό.π.,* 1983: 821-822, σ. 822

[70] Ο Ραΐζης αναφέρεται όχι μόνο στο βιβλίο *Poems by Kostes Palamas* αλλά και στο *Three Poems* (London, 1969) των ίδιων, για το οποίο θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω: "These good translations, however, received little attention by comparatists and other literary scholars, mostly because they were published

αναφερθεί λεπτομερώς σε ατυχείς προσπάθειες μετάφρασης του Κωστή Παλαμά στα αγγλικά παρατηρώντας ότι παρόλο που τα άτομα που το επιχείρησαν ήταν αξιέπαινα λόγω της μεγάλης δυσκολίας απόδοσης της παλαμικής γλώσσας στα αγγλικά, τα περισσότερα μεταφράσματα παρέμεναν «αισθητικώς ανεπαρκή, ανεπιτυχή ή και τελείως απαράδεκτα».[71] Αντίθετα, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης όχι μόνο είχαν εμβαθύνει στα νοήματα της παλαμικής ποίησης, αλλά επιπλέον είχαν αντιληφθεί ότι ο λυρισμός του Παλαμά «βασίζεται σε ρυθμό και αρμονία μέτρων και στροφικών μορφών και όχι μόνον σε μια απλή μεταγλώττιση της σκέψεώς του».[72] Και καταλήγει, ότι με αυτόν τον τρόπο κατάφεραν οι δύο μεταφραστές να αναπλάσουν τον Παλαμά χωρίς να απομακρύνονται ιδιαίτερα από τα νοήματα. Ο Ραΐζης δεν παρέλειψε στο ίδιο άρθρο να αναφερθεί στο γεγονός ότι παρόλο που η εργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη είχε ιδιαίτερες ποιητικές αξιώσεις, δυστυχώς δεν έγινε ευρύτερα γνωστή.[73]

Παρ' όλα αυτά, η μεταφραστική συνεργασία *Poems by Costes Palamas* των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη έτυχε μελλοντικών αναφορών σε αυτήν ή και δημοσιεύσεων επιλεγμένων ποιημάτων από τη συλλογή.[74] Το 1942 ο Matsas Alexander, σε άρθρο του για τη σύγχρονη ελληνική ποίηση και το θέατρο συμπεριέλαβε δύο ποιήματα από τη συλλογή *Poems by Costes Palamas* με αναφορά και στους δύο μεταφραστές. Πρόκειται για τα ποιήματα "Greece" και "The Plane Tree".[75]

Πολλά χρόνια μετά την κυκλοφορία του βιβλίου, το 1966, η Margaret Crosland, στο βιβλίο με τίτλο *A guide to literary Europe*, θα αναφερθεί στις αγγλόφωνες μεταφράσεις του Παλαμά με γενική αναφορά στους Philip Sherrard αλλά και Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Εικάζουμε πως είχε στο νου της τις πρώτες απόπειρες των δύο ανδρών, καθώς το 1966 δεν είχαν ακόμα δει το φως της δημοσιότητας οι μεταφράσεις του *Δωδεκαλόγου του Γύφτου*, της *Φλογέρας του Βασιλιά,* ή των *Εκατό Φωνών*.[76]

---

privately, and thus their promotion was quite limited. Raizis M. Byron *Greek Poetry Translations* [Book]. – Athens : Efstathiadis Group, 1981, σ. 200.

[71] Ραΐζης, Μάριος Βύρων. «Ο Παλαμάς στ' Αγγλικά». *Εθνικός Κήρυξ – The National Herald* LX (1974): 1, 6, 8. 07-04-2022. https://digital.olivesoftware.com/olive/apa/ekirikas/#panel=document, σ. 6.

[72] *Ό.π.*

[73] *Ό.π.*

[74] Matsas, Alexander A. "Contemporary Poetry and Drama in Greece." *Bulletin of the John Rylands Library,* 1942: 106-125.

[75] *Ό.π.,* σ. 109-110.

[76] Crosland, Margaret. *A guide to literary Europe*. Vol. 1. Philadelphia: Chilton Books, 1966, σ. 121.

Μια πολύ μεταγενέστερη κριτική του μεταφραστικού μόχθου των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη θα λάβει χώρα πολλά χρόνια αργότερα, το 1998, όταν ο David Ricks, σε ημερίδα με θέμα «Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης» θα γράψει για τις παλαμικές μεταφράσεις Στεφανίδη-Κατσίμπαλη: «Υπάρχουν όμως αξιόλογες έμμετρες μεταφράσεις από το έργο του [Παλαμά], προϊόντα της αγάπης και του μόχθου του Γιώργου Κατσίμπαλη και του Θεόδωρου Στεφανίδη. Οι μεταφράσεις αυτές, μολονότι άνισες, επιτρέπουν κάποια εξοικείωση με έναν ευρωπαίο ποιητή όχι μόνον ιστορικής σημασίας. Και στις καλύτερες στιγμές τους (ακόμη και σε ένα ποίημα τόσο δύσκολο όσο η «Φοινικιά» πετυχαίνουν να αναπαραγάγουν ώς έναν βαθμό τη συναισθηματική συνοχή του πρωτοτύπου».[77] Βέβαια, στην προκειμένη περίπτωση, το σχόλιο του David Ricks αναφέρεται προφανώς σε ολόκληρο το έργο των δύο μεταφραστών, το οποίο διήρκεσε πολλές δεκαετίες, οι βάσεις όμως είχαν τεθεί ήδη από την πρώτη τους εργασία, δηλαδή από το βιβλίο *Poems by Kostes Palamas*. Ο David Ricks, αναγνωρίζει τον μόχθο και την αγάπη των δύο μεταφραστών και χωρίς να παραλείψει να αναφέρει πιθανές αστοχίες, αλλά και τις δυσκολίες να μεταφραστούν συγκεκριμένα ποιήματα του Παλαμά, στέκεται στο γεγονός της απόδοσης της «συναισθηματικής συνοχής του πρωτοτύπου». Και ίσως αυτό τους κατόρθωμα, να είναι το ό,τι πιο σημαντικό επέτυχαν μεταφράζοντας με απέραντη αφοσίωση τον Παλαμά μέχρι το τέλος του βίου τους. Αυτό το χαρακτηριστικό της μετάφρασής τους θα αναλυθεί και στη συνέχεια αυτής της μελέτης.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με το βιβλίο *Poems*, είναι το γεγονός ότι ο σπουδαίος Ιρλανδός λογοτέχνης James Joyce διατηρούσε αντίτυπο του βιβλίου στη βιβλιοθήκη του. Σύμφωνα μάλιστα με την ερευνήτρια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού το βιβλίο είχε και την εξής αφιέρωση “To the author of ‘Ulysses’ this token of the translators esteem Th. Stephanides, G.C. Katsimbalis”, γραμμένη από τους μεταφραστές Στεφανίδη και Κατσίμπαλη που προφανώς οι ίδιοι είχαν αποστείλει, ή παραδώσει, το συγκεκριμένο αντίγραφο στον James Joyce.[78] Η πιο σημαντική πληροφορία σχετικά με την αποστολή του

[77] Ricks, David, *Η νεοελληνική ποίηση, μεταφρασμένη και αμετάφραστη, Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998.

[78] Σύμφωνα με τη βιβλιοθήκη του James Joyce όπως την εξέδωσε ο Thomas E. Connolly, το λήμμα έχει ως εξής: No. 227 Palamas Kostes, *Poems,* translated by Theodore Ph. Stephanides and George Katsimbalis London Hazell Watson and Viney Ltd. London 1925. Presentation. “To the author of ‘Ulysses’ this token of the translators esteem. Th. Stephanides, G.C. Katsimbalis. Βλ. Καραμπίνη-Ιατρού, Μιχαήλα. «Ο Τζόις στα χρώματα της ελληνικής σημαίας». *Χάρτης,* Ιούλιος 2022. 24-07-2022.

<https://www.hartismag.gr/hartis-43/pyxides/o-tzois-sta-khrwmata-tis-ellinikis-simaias>.

βιβλίου *Poems* είναι το γεγονός ότι ο Joyce φαίνεται πως είχε διαβάσει το βιβλίο καθώς βρέθηκαν μέσα σε αυτό προσωπικές του σημειώσεις και σελιδοδείκτης, και επιπλέον, κράτησε το βιβλίο στην εξαιρετικά μικρή του βιβλιοθήκη, καθώς σύμφωνα με τον Stuart Gilbert, ερευνητή του έργου του και φίλου του Joyce, ο ίδιος είχε την συνήθεια να χαρίζει τα βιβλία του σε φίλους.[79]

Σύμφωνα μάλιστα με αυτοβιογραφικό σημείωμα του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο ίδιος επισκεπτόταν συχνά κατά τη διαμονή του στο Παρίσι το βιβλιοπωλείο Shakespeare and Company της Sylvia Beach (εκδότριας του Joyce στο Παρίσι), όπου είχε συχνά σύντομες συνομιλίες με τον James Joyce και θυμόταν ιδιαίτερα κάποια φορά γύρω στο 1924, όταν η βιτρίνα του βιβλιοπωλείου είχε γεμίσει από τα χαρακτηριστικά μπλε εξώφυλλα του *Οδυσσέα* του James Joyce.[80] Πιθανώς σε κάποια από αυτές τις συναντήσεις να παρέδωσε ο ίδιος ο Στεφανίδης το βιβλίο *Poems* στα χέρια του James Joyce.

---

[79] Παρατίθεται για λόγους ενημερωτικούς το σχετικό απόσπασμα από την Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού: «Το βιβλίο, όπως φαίνεται, έφτασε στα χέρια του Τζόις με τη φροντίδα των μεταφραστών του και ο Τζόις το διάβασε, γιατί ανάμεσα στις σελίδες 48-49 υπάρχει μια κάρτα με τη Σταύρωση την οποία μεταχειρίστηκε για σελιδοδείκτη και στη σελίδα 93 υπάρχει με αστερίσκο η σημείωση “Mt. Taygetus”. Στη σελίδα 137 στο ποίημα “The seven souls of song” κολλημένη δακτυλογραφημένα η στροφή:

–And I, am the Dream of th’ Infinite sublime,
Chaos that lingers faint, both birth & end without;
I am the Dream of Dreams, the freedom of space & time,
Intagible, unknown, I put the soul to rout.
I am the Titan Dream, the mightiest Dream divine.
O singer, be thou mine.

Δεν είναι, νομίζω, χωρίς σημασία το ότι ο Τζόις κράτησε στη βιβλιοθήκη του το αντίτυπο των ποιημάτων του Παλαμά, γιατί, όπως μαρτυρεί ο Stuart Gilbert, προσωπικός φίλος και ερευνητής του έργου του, «Η προσωπική βιβλιοθήκη του Τζόις ήταν εξαιρετικά μικρή και ο Τζόις συνήθιζε να χαρίζει βιβλία του σε φίλους του έστω και αν αυτά τα βιβλία του τα είχαν χαρίσει οι συγγραφείς τους». Ειδικά τον χειμώνα του 1938-39, όταν ο Τζόις ετοιμαζόταν να αλλάξει σπίτι στο Παρίσι χάρισε πολλά από τα βιβλία του. Όσα βιβλία και περιοδικά βρέθηκαν στην κατοχή των κληρονόμων του πουλήθηκαν στη Βιβλιοθήκη Lockwood Memorial του Πανεπιστημίου Buffalo της Νέας Υόρκης, δεν υπερβαίνουν τους 468 τίτλους. Δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση ένας τέτοιος αριθμός βιβλίων, γιατί άλλο είναι πόσα βιβλία είχε στην κατοχή του ένας συγγραφέας όταν πέθανε και άλλο πόσα βιβλία διάβασε στη ζωή του. Στην βιβλιοθήκη έχουν σωθεί 18 βιβλία με ελληνικά θέματα». *Ό.π.*

[80] Προσωπικά απομνημονεύματα Θεόδωρου Στεφανίδη διαθέσιμα που είναι καταχωρημένα στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, σ. 5.

Αναλύοντας το βιβλίο *Poems by Kostes Palamas*

Στην εισαγωγή του βιβλίου, οι συγγραφείς αναφέρουν πως εξ όσων γνωρίζουν, αυτή είναι η πρώτη απόπειρα μετάφρασης της ποίησης του Κωστή Παλαμά στην αγγλική γλώσσα. Βέβαια, διαβάζοντας παρακάτω την εισαγωγή των μεταφραστών για το έργο "Life Immutable" (*Ασάλευτη Ζωή*), στη σελίδα 46 του βιβλίου, βλέπουμε μια αντίφαση με τα λόγια της εισαγωγής. Εδώ, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης όχι μόνο φαίνεται πως είναι γνώστες μιας άλλης μετάφρασης, αυτής του κλασικιστή του Χάρβαρντ Aristides Phoutrides, αλλά προχωρούν και ένα βήμα παρακάτω, προτείνοντας στους αναγνώστες να τη διαβάσουν, καθώς τη θεωρούν απαραίτητη στην κατανόηση της παλαμικής ποίησης.[81] Η πρώτη λοιπόν μεταφραστική απόπειρα έργων του Παλαμά, έγινε από τον Phoutrides σε έμμετρο λόγο, με τα έργα *Life Immovable* (*Ασάλευτη Ζωή*)[82], *A Hundred Voices* (*Εκατό Φωνές*) και *Royal Blossom* (*Τρισεύγενη*), κατά τα έτη 1919, 1921 και 1923 αντίστοιχα.[83]

Η εισαγωγή συνεχίζει με τους στόχους της δουλειάς των δύο μεταφραστών, δηλαδή το να κάνουν γνωστή την ποίηση του Παλαμά, και με ταπεινοφροσύνη εκφράζουν την ευχή κάποιος αξιότερος μελετητής από αυτούς τους δύο να αφυπνιστεί μεταφράζοντας επαρκώς το έργο του Παλαμά.[84] Κάτι που έγινε τελικά σε μεγάλο βαθμό από τους ίδιους, κατά τις

[81] *Poems by Costes Palamas.* Selected and Rendered into English George C. Katsimbalis, Printed in Great Britain by Hazel, Watson 7 Viney, Ltd. London and Aylesbury, 1925. σ. 46

[82] Μάλιστα, ενδιαφέρον έχει σε αυτό το σημείο, η πληροφορία που προέρχεται από τον ίδιο τον Στεφανίδη, σε γράμμα προς τους γονείς του από την Αδριανούπολη, όπου υπηρετούσε στο ελληνικό στράτευμα, με ημερομηνία την 21η Ιανουαρίου 1921: "I hope you will not think me grasping if I ask you to write for two books for me the next time you happen to write to the 'Army and Navy Stores'. They are: 1st 'Space, Time and Gravitation' by A.S. Eddington and 2nd 'Life Immovable' by Kostes Palamas translated by Aristides E. Phoutrides (the 2nd volume only as I already have the first)". Μαθαίνουμε λοιπόν ότι ο ίδιος είχε ήδη διαβάσει τον πρώτο τόμο της μετάφρασης της *Ασάλευτης Ζωής* του Phoutrides και μάλιστα ζητούσε από τους γονείς του να του στείλουν το δεύτερο μέρος. Οι παραπάνω πληροφορίες έχουν αντληθεί από την προσωπική αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη την οποία παρέλαβα από τον Anthony Hirst. Ο A. Hirst σκοπεύει, μάλιστα, να προχωρήσει στην έκδοση της αλληλογραφίας του Στεφανίδη, το προσεχές διάστημα.

[83] Βλ. Palamas Kostes, *A Hundred Voices, and Other Poems,* From the Second Part of "Life Immovable" [Book] / trans. Phoutrides Aristides. -Cambridge: Harvard University Press, 1921. – Palamas Kostes. *Life Immovable,* First Part [Book] / trans. Phoutrides Aristides, E. - Cambridge: Harvard University Press, 1919. – Palamas Kostes. *Royal Blossom* [Book] / trans. Phoutrides Aristides, E.. - New Haven : Yale University Press, 1923.

[84] Palamas, Kostes. *Poems by Kostes Palamas.* Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Privately Printed, 1925, σ. 7.

επόμενες δεκαετίες, χωρίς να λείπουν κάποιες ελάχιστες απόπειρες μετάφρασης του Παλαμά και από άλλους μεταφραστές, για τις οποίες θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια της διατριβής.

Στη συνέχεια, αναφέρονται στη δυσκολία επιλογής των χαρακτηριστικότερων ποιημάτων αλλά και στο γεγονός ότι παρέλειψαν να συμπεριλάβουν ποιήματα, η μετάφραση των οποίων δεν ήταν για αυτούς ικανοποιητική. Η τελευταία παράγραφος της εισαγωγής τους αφιερώνεται σε ευχαριστίες.

Εν συντομία: το βιβλίο περιλαμβάνει ποιήματα από τις συλλογές *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* (1897), *Ο Τάφος* (1898), *Ασάλευτη Ζωή* (1904), *Πολιτεία και Μοναξιά, Βωμοί, Παράκαιρα,* (1895), *Εκατό Φωνές* (1902), *Οι καημοί της λιμνοθάλασσας* (1912), αποσπάσματα από το**ν** *Δωδεκάλογο του Γύφτου* (1907) και τη *Φλογέρα του Βασιλιά*, (1910) καθώς και κάποια μεμονωμένα ποιήματα τα οποία παρατίθενται υπό τον γενικό τίτλο “Various”.

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: Γιατί επιλέγουν ο Στεφανίδης με τον Κατσίμπαλη να μεταφράσουν Παλαμά και γιατί επιλέγουν τα συγκεκριμένα ποιήματά του σε αυτή την πρώτη τους απόπειρα;

(Οι απαντήσεις σε αυτό το πρώτο ερώτημα σε μεγάλο βαθμό θα απαντούν και στα κατοπινά ερωτήματα αυτής της μελέτης, καθώς η επιλογή του Παλαμά και μάλιστα συγκεκριμένων αποσπασμάτων των σημαντικότερων έργων του θα επαναληφθεί αρκετές φορές μέσα στις επόμενες δεκαετίες).

Μια ματιά στη γνωριμία των δύο ανδρών το 1918 στο Μακεδονικό Μέτωπο και η απόφασή τους να «επιδοθούν σε μεταφράσεις ελληνικής ποίησης στην αγγλική γλώσσα, με προτεραιότητα τη μετάφραση των ποιημάτων του Παλαμά»[85] είναι ενδεικτική της πρόθεσής τους να ασχοληθούν συστηματικά με την ποίηση του Κωστή Παλαμά. Η ανώνυμη μάλιστα αναφορά του Γιώργου Σεφέρη στο έργο του *Δοκιμές* σε «εκείνο το φίλο που έκανε τον περασμένο πόλεμο στη Μακεδονία, κουβαλώντας τη *Φλογέρα του Βασιλιά* μέσα στο δισάκι του στρατιώτη», μας κάνει να πιστεύουμε ότι αναφερόταν στο φίλο του Γιώργο Κατσίμπαλη.[86] Εκεί, στο Στρατόπεδο Λέμπετ, οκτώ χιλιόμετρα βόρεια της Θεσσαλονίκης,

[85] Γ.Κ. Κατσίμπαλης & Γιώργος Σεφέρης, *«Αγαπητέ μου Γιώργο», Αλληλογραφία (1924-1970), Πρώτος τ. (1924-1940)*, *ό.π.,* σ. 35.

[86] Βλ. Σεφέρης, Γιώργος. *Δοκιμές*. τ. πρώτος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 224. Επιπλέον, ο Σεφέρης καταγράφει το ίδιο περιστατικό στη μελέτη του για τον Παλαμά στο βιβλίο *Δοκιμές:* «Αυτά τα λίγα είχα να σας πω σήμερα, βιαστικά. Όπως θα μιλούσα μ’ ένα φίλο· όπως θα μιλούσα μ’ εκείνο το φίλο που έκανε τον περασμένο πόλεμο στη Μακεδονία, κουβαλώντας τη φλογέρα του Βασιλιά μέσα στο δισάκι του στρατιώτη». Βλ. Σεφέρης, Γιώργος. *Δοκιμές*. Τόμ. Πρώτος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 224. Για το συγκεκριμένο

αναφέρει ο Στεφανίδης: «Ο Γιώργος Κατσίμπαλης, που είχε πάντα μαζί του τουλάχιστο ένα από τα έργα του Παλαμά, φούντωνε το θαυμασμό μου για το μεγάλο αυτό ποιητή· ήταν τότε που κάναμε τα πρώτα σχέδια για να τον μεταφράσουμε στα αγγλικά. Με αυτό εννοούσαμε την έμμετρη μετάφραση που θα ήταν όσο γίνεται πιστότερη – σε ρίμες του Παλαμά και στα εύστροφα σχέδια του ρυθμού του. Συμφωνούσαμε κι οι δύο πως αυτά έκαναν τη μεγαλύτερη ομορφιά της παλαμικής ποίησης».[87] Τα πρώτα σχέδια λοιπόν τέθηκαν την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μάλιστα όχι ως αόριστες συζητήσεις, αλλά με ξεκάθαρες τις προθέσεις των μελλοντικών μεταφραστών. Ο ρυθμός και οι ρίμες στην ποίηση του Κωστή Παλαμά θα αποτελούσαν προτεραιότητα για τον Στεφανίδη και τον Κατσίμπαλη. Και δεν θα απέκλιναν ποτέ από αυτές τις πρώτες τους αποφάσεις όσα χρόνια κι αν είχαν περάσει από τις πρώτες τους αυτές συζητήσεις. Εν τέλει, η συνάντηση των δύο στρατιωτών στο μέτωπο ήταν μια ευτυχής συγκυρία και για τους δύο, καθώς εκτός από τη φιλία τους, κατάφεραν, να συμπληρώνουν ένας τον άλλον στην δια βίου ενασχόλησή τους με τη μετάφραση: από τη μία ο Κατσίμπαλης ως η κινητήριος δύναμη και ο «ειδικός» στην ποίηση του Κωστή Παλαμά, και από την άλλη, ο δίγλωσσος Στεφανίδης με την βαθιά γνώση της αγγλικής και ελληνικής γλώσσας και τις ποιητικές του ευαισθησίες.

Για να υλοποιηθούν τα σχέδιά τους θα χρειαζόταν να περιμένουν λίγα χρόνια, καθώς οι δρόμοι τους θα χώριζαν, ωστόσο, οι δύο φίλοι θα συναντιόνταν και πάλι στο Παρίσι, το 1922, όπου είχαν μεταβεί για πανεπιστημιακές σπουδές.[88] Σύντομα, θα προχωρούσαν στις πρώτες έμμετρες μεταφράσεις ποιημάτων του Παλαμά, τις οποίες και εξέδωσαν το 1925.[89]

Ο ίδιος ο Παλαμάς, γνώριζε εξαρχής αυτή την πρωτοβουλία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και σε γράμμα του τον Αύγουστο του 1924 προς τον Γιώργο Κατσίμπαλη, με τον οποίο διατηρούσε αλληλογραφία, εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του αλλά και τη βεβαιότητά του για τις μεταφραστικές ικανότητες του Στεφανίδη, για τις οποίες τον είχε διαβεβαιώσει και ο Ανδρέας Μιχαλόπουλος, ιδιαίτερος γραμματέας του Ελευθερίου

ζήτημα γίνεται αναφορά και στο Περιοδικό *Νέα Εστία,* όπου ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος επιβεβαιώνει πως «το περιστατικό που αναφέρει ο Σεφέρης είναι πραγματικό» και ο φίλος που υπονοεί είναι ο Γιώργος Κατσίμπαλης. Βλ. Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. "Βιβλιογραφία Γ. Κ. Κατσίμπαλη." *Νέα Εστία,* τόμος 108, τεύχος 1278 (1980), σ. 1529.

[87] Στεφανίδης, Θεόδωρος. «Σε ανάμνηση του Γιώργου Κ. Κατσίμπαλη.» *Νέα Εστία* 108, 1 Οκτωβρίου 1980, σ. 1406.

[88] Ο Κατσίμπαλης παρακολουθούσε Νομικά στη Σορβόννη και ο Στεφανίδης σπούδαζε Ιατρική.

[89] Στεφανίδης, Θεόδωρος. «Σε ανάμνηση του Γιώργου Κ. Κατσίμπαλη.», *ό.π.,* σ. 1406.

Βενιζέλου και αγγλόφωνος ποιητής ο ίδιος.[90] Στο ίδιο γράμμα ο Παλαμάς αναγνωρίζει την αφοσίωση και προσήλωση του Κατσίμπαλη προς το ποιητικό του έργο και τον συγκινεί η προσπάθειά του να κάνει το έργο του γνωστό και αγαπητό στο εξωτερικό.[91] Ενώ λίγους μήνες αργότερα, το Δεκέμβριο του 1924, ο Παλαμάς θα γράψει ξανά για τις μεταφράσεις στον Κατσίμπαλη: «Δεν έχω τίποτα να σας γράψω για το κοπιαστικώτατο και το ενοχλητικώτατο για σας έργο που έχετε φορτωθή· εννοώ τις μεταφράσεις. Φαντάζομαι τις σκοτούρες σας και τα εμπόδια. Ας ήταν τουλάχιστο, ας έβγαινε από όλα αυτά μια ηθική ικανοποίηση, όχι για πρόσωπα, –ούτε το δικό μου λογαριάζω–, αλλά για το μεγάλο πρόσωπο της Ελληνικής Πατρίδας». [92] Φαίνεται λοιπόν, πως στα μάτια του Παλαμά το έργο που είχε αναλάβει ο Κατσίμπαλης με τον Στεφανίδη τον έβρισκε απολύτως σύμφωνο και το έβλεπε ως μια ευκαιρία να γίνει γνωστή η ποίησή του ως ένα κομμάτι της Ελλάδας, πέρα από το να γίνει γνωστό το δικό του όνομα.

Για να απαντηθεί λοιπόν πιο ολοκληρωμένα το ερώτημα που τέθηκε πιο πάνω, δηλαδή το γιατί επιλέγουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης να μεταφράσουν Παλαμά, πέρα από όσα προαναφέρθηκαν, η απάντηση σε μεγάλο βαθμό έρχεται από τους ίδιους τους μεταφραστές στην εισαγωγή του βιβλίου, γραμμένη από τον Eugène Clément,[93] τον γάλλο

[90] «Από την αφορμή μιας μετάφρασης αγγλικής της ωδής μου προς τον Μπάϋρον, που του γιορτάσαμε την εκατονταετηρίδα του θανάτου του, και που είχε την καλοσύνη να φιλοτεχνήσει παρακαλεσμένος εξανάγκης, περαστικός απ' εδώ ο κ. Α. Μιχαλόπουλος, μου τόνιζε σε ένα γράμμα πως όσες είδεν απόπειρες εξαγγλισμού των ποιημάτων μου δεν τον ικανοποιούν, εκτός από τα μεταφράσματα του κυρίου Στεφανίδη. Δεν κατόρθωσα να τον ιδώ για να μου μιλήσει λεπτομερέστερα. Αλλά το όνομα του κυρίου Στεφανίδη μου μένει πάντα χαραγμένο στη σκέψη μου από την τιμή που μου κάνει να με μεταφράζει, γνωστής καθώς θα είν' εξαίρετος της αγγλικής και μαζί καλλιτέχνης ποιητής αγγλόφωνος, καθώς ακούω, (το δυστύχημα είναι ότι δεν είμαι σε θέση να έχω άμεση αντίληψη της αξίας του), και περισσότερο ακόμα από το γοργοπέρασμά του στο κελλί μου. Θυμάμαι σαν όνειρο μια συνάντηση μας. Μη λείψετε να του μεταβιβάσετε εκ μέρους μου τους εγκαρδιότερους χαιρετισμούς». Βλ. Παλαμάς, Κωστής. «Γράμματα στον Γιώργο Κ. Κατσίμπαλη.» *Νέα Εστία* 397 (Χριστούγεννα 1943): 306 και Παλαμά, Κωστή. *Αλληλογραφία*. Τόμος Δεύτερος (1916-1928). Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1978, σελ. 214. Επίσης, στην αλληλογραφία του Κωστή Παλαμά, βλ. Παλαμά, Κωστή. *Αλληλογραφία*. Επιμ. Κ.Γ. Κασίνης. Τόμος Δεύτερος (1916-1928). Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1978, σ. 214.

[91] Παλαμά, Κωστή. *Αλληλογραφία*. Τόμος Δεύτερος (1916-1928). Επιμ. Κ.Γ. Κασίνης. Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1978, σ. 213-214.

[92] *Ο. π.* σ. 221.

[93] Ο Κατσίμπαλης θα γράψει για τον Clément: «Με την προτροπή του πατέρα μου και τη συνεργασία της αδελφής μου, που κατοικούσαν παλαιότερα στη Nice, καταπιάστηκε με τη μετάφραση των έργων του Παλαμά». (*Νέα Εστία* τχ. 397, Χριστούγεννα 1943) αφιέρωμα Παλαμά, σ. 306).

καθηγητή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο Lycée de Nice και κριτικό λογοτεχνίας, ο οποίος σε άρθρο εκείνης της περιόδου στη *Revue des Études Grecques* σημειώνει για τον Παλαμά: «Ο Παλαμάς υψώνεται όχι μόνο πάνω από άλλους ποιητές της σύγχρονης Ελλάδας, αλλά επάνω από όλους τους ποιητές της σύγχρονης Ευρώπης. Παρόλο που δεν είναι ο γνωστότερος από όλους, είναι αδιαμφισβήτητα ο σπουδαιότερος».[94] Σε μια μελέτη δεκατριών σελίδων, ο Eugène Clément δίνει στους αγγλόφωνους αναγνώστες μια πρώτη σύντομη αλλά και πλήρη εικόνα της ποιητικής τέχνης του Κωστή Παλαμά. Ξεκινώντας από βιογραφικά στοιχεία του ποιητή, συνεχίζει με μια πλήρη καταγραφή του έργου του έως τότε (1919) αλλά κυρίως, αναλύει τις αρετές του έργου του Παλαμά. Τελικά, η εισαγωγή αυτή είναι ενδεικτική του ειλικρινούς θαυμασμού του Eugène Clément για την παλαμική ποίηση και ο ίδιος δεν παραλείπει και εδώ να συμπεράνει ότι ο Παλαμάς είναι ο καλύτερος ποιητής εκείνης της εποχής.

Εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι δύο μεταφραστές όχι απλώς θαύμαζαν την ποίηση του Παλαμά από νεαρή ηλικία, αλλά και θεώρησαν σωστό να γνωρίσει το αγγλόφωνο κοινό έναν πολύ σπουδαίο έλληνα ποιητή, σε μια εποχή που η σύγχρονη ελληνική ποίηση αλλά και εν γένει η λογοτεχνία, ελάχιστα είχαν μεταφραστεί και ταξιδέψει εκτός των συνόρων.

Μια σχετική έρευνα στα μεταφράσματα ελληνικής λογοτεχνίας στις πιο ευρέως ομιλούμενες ξένες γλώσσες από τον 19^{ο} αιώνα έως το 1925, είναι ενδεικτική της παραπάνω διαπίστωσης. Στην αγγλική γλώσσα λίγα έργα ελλήνων ποιητών είχαν μεταφραστεί μέχρι τη στιγμή που εκδόθηκε το πρώτο βιβλίο των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Αυτά περιορίζονταν στον Διονύσιο Σολωμό, τον Αργύρη Εφταλιώτη, τον Κωνσταντίνο Καβάφη και βέβαια τον Κωστή Παλαμά. Όσο για την πεζογραφία, μόνο ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Εμμανουήλ Ροΐδης με την *Πάπισσα Ιωάννα,* ο Στέφανος Ξένος, ο Δημήτριος Βικέλας και ο Γεώργιος Δροσίνης είχαν μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα.

Στη γαλλική γλώσσα εμφανίζονται κάπως περισσότερα μεταφράσματα. Στην ποίηση, οι σημαντικότεροι που μεταφράζονται είναι ο Ανδρέας Κάλβος, ο Σωτήρης Σκίπης, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο Διονύσιος Σολωμός και ο Κωστής Παλαμάς. Όσο για την πεζογραφία, ελάχιστα ελληνικά έργα μεταφράστηκαν στη γαλλική γλώσσα, ανάμεσά τους έργα του Εμμανουήλ Ροΐδη, του Γρηγορίου Ξενόπουλου και του Γεωργίου Βιζυηνού.

---

[94] "*Kostes Palamas* [...] *is raised not only above other poets of Modern Greece but above all the poets of contemporary Europe. Though he is not the most known ... he is incontestably the greatest".* Eugène Clement, *Revue des Études Grecques*. Βλ. *Life Immovable First Part, Translated by Aristides E. Phoutrides with introduction and notes by the translator.* Cambridge, Harvard University Press, 1919.

Στην Ιταλία μεταφράστηκαν ακόμα λιγότερα έργα, με προεξάρχοντες ποιητές τον Γεράσιμο Μαρκορά, τον Διονύσιο Σολωμό και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, προφανώς και λόγω των στενών σχέσεων της Επτανήσου με τον ιταλικό χώρο. Στην πεζογραφία πρωτοστατεί και πάλι ο Εμμανουήλ Ροΐδης.

Στις άλλες γλώσσες, όπως η Γερμανική, η Ρωσική, ή η Ισπανική, η μεταφραστική παραγωγή ελληνικής λογοτεχνίας εκείνη την περίοδο υπήρξε σχεδόν ανύπαρκτη.

Με αυτά τα δεδομένα, η κίνηση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη να μεταφράσουν Παλαμά το 1925 αλλά και η ανθολογία ελλήνων ποιητών, την οποία εξέδωσαν έναν χρόνο αργότερα (και για την οποία θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια της διατριβής), ήταν κομβικής σημασίας για την γνωριμία του αγγλόφωνου κοινού με την πρόσφατη ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Η ποίηση της Ελλάδας ταξίδευε εκτός συνόρων χάρη στην ιδεαλιστική προσπάθεια των δύο νεαρών μεταφραστών.

Βέβαια, η σπουδαιότητα του έργου του Παλαμά ήταν αδιαμφισβήτητη και εντός των ελληνικών συνόρων. Μια περιδιάβαση στην ελληνική γραμματολογία εκείνης της περιόδου καταδεικνύει τη σημασία της παλαμικής ποίησης. Μεταξύ άλλων, ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, το 1916, θα χαρακτηρίσει τον Παλαμά ως τη «μόνη ανωτέρα μορφή στα γράμματα της συγχρόνου Ελλάδας».[95] Διαλέξεις για το έργο του, κριτικές, απονομές μεταλλίων, υποψηφιότητες για το βραβείο Νόμπελ λογοτεχνίας συνθέτουν την εικόνα της αναγνώρισης του έργου του Παλαμά εντός και εκτός συνόρων. Ο Ευριπίδης Γαραντούδης σε μελέτη του με τίτλο «Ο Παλαμάς και η κριτική της ποίησής του», θα επισημάνει ότι από «τον μεσοπόλεμο και εξής, οι περισσότεροι ποιητές και κριτικοί της γενιάς του 1930 κρατούσαν θετική στάση απέναντι στο έργο του, συμπεριλαμβάνοντάς το στις κορυφές της παραδοσιακής ποίησης».[96]

Στα χρόνια που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη δεν έλειψε βέβαια και η σφοδρή αντιπαλαμική κριτική. Για παράδειγμα, το 1923, ο Γιάννης Αποστολάκης με το βιβλίο του *Η ποίηση στη ζωή μας* καταφέρεται εναντίον της παλαμικής

[95] Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος. Κωστή Παλαμά, «Οι Βωμοί». Πρώτη Σειρά. Αθήνα, Τυπογραφείο Εστία Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, 1915. *Νέα Ελλάς* (1916): 1-2

[96] Ευριπίδης Γαραντούδης, *Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σελ. xxx.

ποίησης, ωστόσο αυτή η κριτική, όπως και άλλες αντίστοιχα, δεν επηρέασαν ούτε στο ελάχιστο τη γνώμη και τον βαθύ θαυμασμό των δύο μεταφραστών για το παλαμικό έργο.[97]

Η επιλογή των έργων που μεταφράζουν ο Στεφανίδης με τον Κατσίμπαλη, είναι επίσης ενδεικτική των προθέσεων του ιδίου αλλά και του Κατσίμπαλη.

Το βιβλίο ξεκινάει με επιλογή από την ποιητική συλλογή *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι*. Ο Παλαμάς εξέδωσε τη συλλογή αυτή το 1895. Εκείνη τη χρονιά θα δεχθεί και εγκωμιαστική κριτική γι' αυτό του το έργο, από τον ποιητή Jean Moréas.[98] Αυτή την κριτική γνώριζαν και οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης και δεν παρέλειψαν να μεταφράσουν ένα μικρό απόσπασμα, το οποίο και παρέθεσαν στα εισαγωγικά σχόλια των *Ιάμβων* μαζί με ένα απόσπασμα άρθρου του Αλέξανδρου Εμπειρίκου για την ποίηση του Κωστή Παλαμά, το οποίο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *La Revue politique et littéraire* ή αλλιώς, *Revue Bleue* στη Γαλλία, το 1924.[99] Στο συγκεκριμένο απόσπασμα του βιβλίου *Poems by Kostes Palamas* ο Εμπειρίκος αναφέρεται στη συλλογή *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι*.[100] Τα διθυραμβικά και ερμηνευτικά σχόλια του Εμπειρίκου, τα οποία είχαν πρωτοδημοσιευθεί στο εβδομαδιαίας κυκλοφορίας και πολύ δημοφιλές γαλλικό περιοδικό *Revue Bleue,* αποτέλεσαν για τους δύο μεταφραστές την πλέον κατάλληλη εισαγωγή για τα ποιήματα της συλλογής *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι*, καθώς, μαζί με τα λόγια του Jean Moréas, έδιναν το απαραίτητο κύρος στο όλο εγχείρημα.[101]

Η ποιητική συλλογή του Κωστή Παλαμά *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* αποτελείται από σαράντα ποιήματα. Τα ποιήματα αυτά αποτελούνται από τρία τετράστιχα με εναλλαγή

---

[97] Γιάννης Μ. Αποστολάκης, *Η ποίηση στη ζωή μας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Ιω. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 1923.

[98] Jean Moréas, *Le Voyage de Grèce*. Paris: Éditions de la Plume, 1897. Γράφει ο Jean Moréas στη σελίδα 105: "C' est son petit recueil intitule: Iambes et Anapestes que je prefere. Celui- la est un chef-d'oeuvre a mon avis…!". Μετάφραση της γράφουσας: «Είναι η μικρή συλλογή με τίτλο *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* που προτιμώ. Κατά τη γνώμη μου είναι ένα αριστούργημα».

[99] Πρόκειται για μια συνοπτική ερμηνεία του μέχρι τότε έργου του Κωστή Παλαμά, η οποία αργότερα μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον γιο του ποιητή, Λέανδρο Κ. Παλαμά και εκδόθηκε σε βιβλίο 29 σελίδων με τον τίτλο *Το Ποιητικό Έργο Του Κωστή Παλαμά* από τις εκδόσεις Εστία. Βλ. Embiricos, Alexandre. "L'Oeuvre poétique de Costis Palamas." *La Revue bleue* 19 Avril 1924: 266-271. Επίσης, Εμπειρίκος-Κουμουνδούρος, Αλέξανδρος. *Το Ποιητικό Έργο Του Κωστή Παλαμά*. Αθήνα: Εστία, 1931.

[100] Kostes Palamas, *Poems by Kostes Palamas.* Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Privately Printed, 1925, σελ. 28.

[101] Προφανώς, την ίδια άποψη είχε και ο Κωστής Παλαμάς, γι' αυτό και ο γιος του Λέανδρος μετέφρασε το εν λόγω άρθρο για την ελληνική έκδοση από τις εκδόσεις Εστία.

στίχων ιάμβων και ανάπαιστων,[102] «ένα σπάσιμο του παραδομένου δεκαπεντασύλλαβου και μαζί μια ανάμνηση από τη στροφή του Κάλβου, που ο Παλαμάς αισθανόταν ιδιαίτερα την εποχή εκείνη τη γοητεία της μουσικής του», όπως γράφει ο Λίνος Πολίτης.[103]

Με τη συλλογή του αυτή ο Παλαμάς θα εισέλθει στην πιο ώριμη φάση της ποίησής του. Κατά τον Κ.Θ. Δημαρά, πρόκειται για ένα «πρότυπο σαφήνειας και λιτότητας συνδυασμένης με μεγάλο πλούτο […] Από τη συλλογή αυτή και πέρα μπορούμε να πούμε ότι ο Παλαμάς δεν εξελίσσεται, δεν μεταβάλλεται: έχει κατακτήσει τον κόσμο του, μέσα σε αυτόν θα κινηθεί, και με την τέχνη και το στοχασμό θα τον φέρει στην τελείωση».[104]

Οι δύο μεταφραστές θα συμπεριλάβουν στη μετάφρασή τους δώδεκα ποιήματα: (3) “Upon a sweet poem”, (5) “Sweet son, best beloved”, (9) “I would that of Lethe’s”, (10) “My sire was a mortal”, (22) “The bow of the heavens”, (23) “’Tis Morn. In the waters”, (28) “With axe as of lightning”, (31) “Pure was I and callow”, (33) “Life is a frail sapling”, (36) “O Sun, droughtless fountain”, (37) “Gods, idols immortal”, (39) “One dawning of Winter”.[105] Η μετάφραση ολόκληρου του έργου *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* στα αγγλικά από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, θα εκδοθεί το 1985, μετά από τον θάνατο του Στεφανίδη, και θα περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Kostis Palamas: a Portrait and an Appreciation* των Θεοφάνη Σταύρου και Κωνσταντίνου Τρυπάνη.[106]

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης και ο Γιώργος Κατσίμπαλης, επιλέγοντας να ξεκινήσουν με αυτή την ποιητική συλλογή, που γράφτηκε το 1897, ουσιαστικά καταργούν την απόλυτη χρονολογική σειρά παρουσίασης των ποιημάτων. Κι αυτό διότι τα *Τραγούδια της Πατρίδος μου*, που δημοσιεύθηκαν το 1886, ακολουθούν αργότερα στο βιβλίο. Φαίνεται λοιπόν πως

[102] Ο ίδιος ο Παλαμάς είχε γράψει για τους *Ιάμβους και Αναπαίστους*: «…η φαντασία μου ήτανε ζωηρά γυρισμένη προς τον αρχαιόζηλο λυρισμό των *Ωδών* του Κάλβου». Παλαμάς, Κωστής. «Πώς θυμούμαι τους Ιάμβους και Αναπαίστους». *Άπαντα, τ. 1.*: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, σ. 326

[103] Πολίτης, Λίνος. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999, σ. 194-195.

[104] Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 2000, σ. 514.

[105] Στην αναφορά των ποιημάτων, στην παρένθεση αναγράφεται το νούμερο του ποιήματος και έπειτα, ο πρώτος στίχος του εκάστοτε μεταφρασμένου ποιήματος, εν είδει τίτλου.

[106] Για την έκδοση αυτή θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια της παρούσας διατριβής. Βλ. Stavrou, Theofanis G. Trypanis Constantine A. *Kostis, Palamas: a Portrait and an Appreciation*. Minneapolis: Nostos, 1985.

και οι ίδιοι αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα αυτής της ποιητικής συλλογής και με αυτή επιλέγουν να ξεκινήσουν το μεταφραστικό τους εγχείρημα.[107]

Η μετάφραση των ποιημάτων διατηρεί τη στιχουργική δομή του πρωτοτύπου. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης παραμένουν «πιστοί» ως προς τα μορφολογικά στοιχεία των ποιημάτων και η «απιστία» τους έγκειται στην επιλογή των λέξεων που μπορεί να μην είναι πιστές ως προς το αρχικό ποίημα, καθώς αυτό που πιο πολύ τους ενδιαφέρει είναι τα μετρικά σχήματα και η μουσικότητα της ποίησης του Κωστή Παλαμά.

Σε κάθε τετράστιχο διακρίνουμε την εναλλαγή ιαμβικού και αναπαιστικού μέτρου, όπως και στο πρωτότυπο. Επιπλέον, στο αγγλικό κείμενο διατηρείται και η πλεχτή ομοιοκαταληξία του δεύτερου με τον τέταρτο στίχο:

Upon a sweet poem
Two soft eyes gazed long;
The eyes were caress-like
And velvet the song.[108]

Το πρωτότυπο τετράστιχο του Παλαμά επιβεβαιώνει τις παραπάνω παρατηρήσεις:

Δυο ματάκια γλυκόσκυψαν
σ' ένα κάποιο τραγούδι·
τα ματάκια σα χάϊδεμα,
το τραγούδι σα χνούδι.[109]

[107] Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί ότι για την επιλογή των συγκεκριμένων ποιημάτων της συλλογής, μεγάλο ρόλο φαίνεται να έχει παίξει η συνδρομή του Κατσίμπαλη, καθώς βλέπουμε πως αρκετά από τα ποιήματα που επελέγησαν μπορεί να τα βρει κανείς στην «Ανθολογία Κωστή Παλαμά», όπου στην εκλογή των ποιημάτων υπεύθυνοι ήταν ο Γιώργος Κατσίμπαλης και ο Ανδρέας Καραντώνης. Βλ. Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία*. Επιμ. Ανδρέας Καραντώνης, Γ.Κ, Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005.

[108] Kostes Palamas, *Poems by Kostes Palamas.* Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Privately Printed, 1925, σ. 29.

[109] Παλαμά, Κωστή. *Ανθολογία*. Επιμ.. Καραντώνης, Ανδρέας Γ.Κ Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 3.

Βέβαια, η μετάφραση δεν είναι πιστή απόδοση του πρωτοτύπου λέξη προς λέξη, ωστόσο, η επιλογή των μεταφραστών να αποδώσουν τη στροφή με το βλέμμα στραμμένο σε μια εύηχη ποιητική φόρμα επιτυγχάνει να αποδώσει τη μουσικότητα και το ρυθμό των στίχων του Παλαμά.

Η μεταφραστική συνεργασία συνεχίζει με οκτώ ποιήματα από τον *Τάφο*, ένα έργο που γράφτηκε το 1898 με αφορμή τον θάνατο του υστερότοκου γιου του Παλαμά. Στην εισαγωγή τους οι μεταφραστές αναφέρονται στο θλιβερό αυτό γεγονός και ύστερα εξηγούν στους αναγνώστες τη χρήση και την παρουσία της φιγούρας του *Χάροντα* όχι μόνο στο ποίημα, αλλά και στην ελληνική λαϊκή παράδοση και μυθολογία.[110]

Και στον «Τάφο» μεταφραστική τους πρακτική παραμένει η ίδια όπως και πριν: ακολουθούν το ρυθμό του πρωτοτύπου και την ομοιοκαταληξία. Σε κάθε τετράστιχη στροφή ομοιοκαταληκτούν ο δεύτερος με τον τέταρτο στίχο. Κι εδώ η μετάφραση δεν είναι «ακριβής» αλλά διαβάζοντας κανείς τη μετάφραση, αποκομίζει το ίδιο συναίσθημα με τον αναγνώστη του πρωτοτύπου. Ο *Χάρος* είναι ο «πρωταγωνιστής» των ποιημάτων που επέλεξαν οι μεταφραστές:

Ήσυχα και σιγαλά,
διψώντας τα φιλιά μας,
από τ΄άγνωστο γλυστράς
μέσα στην αγκαλιά μας. .[111]

Softly and silently,
Athirst for our embrace,
Didst glide in our bosom,
From the Unknown of space.[112]

Ήσυχα και σιγαλά,
ω λόγε, ω στίχε, ω ρίμα,

[110] Kostes Palamas, *Poems by Kostes Palamas.* Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Privately Printed, 1925, σ. 36.

[111] Παλαμά, Κωστή. *Ανθολογία*. Επιμ. Γ.Κ. Καραντώνης, Ανδρέας Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 39.

[112] Kostes Palamas, *Poems by Kostes Palamas.* Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Privately Printed, 1925, σ. 38.

σπείρετε τ' αμάραντα
στ' απίστευτο το μνήμα! [113]

Softly and silently,
O Word, O Rhyme, O Stave,
Sow sad everlastings
Upon the bitter grave![114]

Στη συνέχεια του βιβλίου, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης παραθέτουν μεταφράσεις αποσπασμάτων του έργου *Η Ασάλευτη ζωή*. Ο Παλαμάς, σε αυτή του τη συλλογή ποιημάτων είχε συμπεριλάβει ποιήματα που είχε ήδη δημοσιεύσει σε προηγούμενες συλλογές, αλλά επίσης, και τα ποιήματα «Φοινικιά», «Εκατό Φωνές» και «Ασκραίος», τα οποία γράφτηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου 1900-1904. Ο Κ.Θ. Δημαράς θα γράψει πως με την ποιητική του αυτή συλλογή αρχίζει η δεύτερη, ωριμότερη περίοδος της παλαμικής δημιουργίας. Την «αρχή» αυτή την περιγράφει ως εξής: «Αρχή, γιατί βρίσκουμε μέσα στην *Ασάλευτη ζωή* ένα θαυμαστά ποικίλο πλούτο εμπνεύσεων, όλον τον κόσμο του Παλαμά, σε μια τέλεια ενορχήστρωση, σε μια αδευτέρωτη κλίμακα μέτρων και ρυθμών. Από την απλή τρυφερότητα ως τον υψηλό φιλοσοφικό στοχασμό, από το πάθος ως την ασκητική γαλήνη, ότι αποτελεί την ιδιοτυπία του Παλαμά βρίσκεται μέσα σ' αυτήν την συλλογή».[115]

Μια από τις πιο σημαντικές συλλογές του Παλαμά λοιπόν, είναι η *Ασάλευτη ζωή*, από όπου επιλέγουν να μεταφράσουν ποιήματα ο Στεφανίδης με τον Κατσίμπαλη. Την *Ασάλευτη ζωή* είχε προηγουμένως μεταφράσει και δημοσιεύσει στην Αμερική ο έλληνας καθηγητής του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ και λόγιος Aristides Phoutrides (Αριστείδης Φουτρίδης). Οι δύο μεταφραστές γνώριζαν τη δουλειά αυτή του Aristides E. Phoutrides και μάλιστα, όπως προαναφέρθηκε, στην εισαγωγή τους αναφέρουν αυτή τη μετάφραση του, την οποία

[113] Παλαμά, Κωστή. *Ανθολογία*. Επιμ. Γ.Κ. Καραντώνης, Ανδρέας Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 40.

[114] Kostes Palamas, *Poems by Kostes Palamas.* Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Privately Printed, 1925, σ. 39.

[115] Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 517.

προτείνουν και στους αναγνώστες για να έχουν μια πληρέστερη εικόνα του παλαμικού έργου.[116]

Στο πλαίσιο της *Ασάλευτης Ζωής* επιλέγουν να μεταφράσουν ποιήματα από τις *Πατρίδες* και από τις *Εκατό Φωνές*.

Στη συνέχεια του βιβλίου *Poems by Kostes Palamas* οι δύο μεταφραστές επιλέγουν να παραθέσουν τη μετάφραση ενός αποσπάσματος από το έργο-σταθμό του Κωστή Παλαμά, τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*. Αυτή είναι η πρώτη τους απόπειρα μετάφρασης αποσπάσματος του μνημειώδους έργου του Παλαμά. Ολόκληρη η μετάφραση του ποιήματος θα εκδοθεί πολλά χρόνια αργότερα, το 1974 στο Λονδίνο,[117] και ένα χρόνο αργότερα, το 1975, θα εκδοθεί από το Memphis State University Press στις Ηνωμένες Πολιτείες.[118] Παρά τη μεγάλη χρονική απόκλιση –μισού αιώνα– των δύο μεταφραστικών εγχειρημάτων, στο βιβλίο *The Twelve Words of the Gipsy* θα συμπεριληφθεί αυτούσιο το απόσπασμα που είχαν μεταφράσει για το βιβλίο *Poems* το 1925 οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης. Μοναδική διαφοροποίηση θα αποτελέσει η λέξη “lay” (λόγος) που βρίσκεται στο βιβλίο του 1925 (*The Twelve Lays of the Gipsy*) και η οποία θα αντικατασταθεί από τη λέξη “word” στη μεταγενέστερη και ολοκληρωμένη έκδοση.

Το περιοδικό *Athene, Αμερικανικό Περιοδικό Ελληνικής Σκέψης* (*American Magazine of Hellenic Thought*), που εκδιδόταν στο Σικάγο, είχε συμπεριλάβει τον Ιούνιο του 1943 ανάλυση του *Δωδεκάλογου* και το απόσπασμα “Lay the Seventh” από τους Στεφανίδη-Κατσίμπαλη, και δεκαέξι χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1959, με τη συμπλήρωση των εκατό χρόνων από τη γέννηση του Παλαμά (The 100th Anniversary of the Birth of Kostes Palamas, Poet and Patriot, Including Selections from His Most Important Works [in English Translation]), το περιοδικό είχε δημοσιεύσει και πάλι την ανάλυση και το ίδιο απόσπασμα του ποιήματος στην επετειακή έκδοσή του.[119] Λεπτομερής μελέτη και ανάλυση του

---

[116] Πρόκειται για το έργο: Palamas, Kostes. *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919.

[117] *Kostes Palamas, The Twelve Words of the Gipsy,* translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London, Published Privately, 1974.

[118] *Kostes Palamas,The Twelve Words of the Gipsy,* translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis, Memphis: Memphis State University Press, 1975.

[119] Βλ. Palamas, Kostis. “ ‘The Twelve Lays of the Gipsy’, an Analysis of the Poem and Translation of ‘Lay the Seventh’ ”, by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis”, Athene 4, No. 5 June 1943: 22-27. – “ ‘The Twelve Lays of the Gipsy’, an Analysis of the Poem and Translation of ‘Lay the Seventh’ ”, by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis." Athene 20, No. 2 Summer 1959: 12-17.

μεταφράσματος αυτού θα γίνει στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, σε ξεχωριστή ενότητα που θα περιλαμβάνει το σύνολο του *Δωδεκαλόγου του Γύφτου*.

Το βιβλίο *Poems by Kostes Palamas* περιλάμβανε επίσης, απόσπασμα από τη *Φλογέρα του Βασιλιά*. Για το έργο *Η Φλογέρα του Βασιλιά* θα γίνει εκτενής λόγος στην ενότητα «Η Φλογέρα του Βασιλιά μεταφρασμένη στην αγγλική γλώσσα από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη: η μεταφραστική τους πρακτική», της παρούσας μελέτης, καθώς ολόκληρη η μετάφραση του έργου αυτού από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη πραγματοποιήθηκε πολλά χρόνια αργότερα, και το βιβλίο εκδόθηκε τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατο του Γιώργου Κατσίμπαλη, το 1982, από το ίδρυμα Κωστή Παλαμά. Τέλος, ο αγγλόφωνος αναγνώστης του βιβλίου *Poems by Kostes Palamas* θα βρει ποιήματα από τους *Καημούς της Λιμνοθάλασσας* καθώς και μεμονωμένα ποιήματα του Παλαμά από διάφορες ποιητικές συλλογές του.

Μελετώντας κανείς αυτό το μεταφραστικό υλικό θα φτάσει στο συμπέρασμα ότι η πρώτη προσπάθεια των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, προϊόν μόχθου και ειλικρινούς θαυμασμού προς τον Παλαμά, αποτέλεσε ένα σημαντικό κεφάλαιο για την ανάδειξη ενός μείζονος έλληνα ποιητή στο αγγλόφωνο κοινό. Και αν το εγχείρημά τους δεν απέκτησε τη φήμη που θα του άρμοζε, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία του. Στο σημείο αυτό, είναι πολύ εύστοχη η παρατήρηση του λογοτέχνη και κριτικού Ε. Ν. Μόσχου. Ο Ε.Ν. Μόσχος σε άρθρο του με τίτλο «Οι μεταφράσεις του Παλαμά», το οποίο δημοσιεύθηκε το 1978 στο περιοδικό *Νέα Εστία*, παρατηρούσε ότι η πρώτη αυτή μεταφραστική εργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη η οποία περιείχε αποσπάσματα από τα πιο πρόσφατα μεταφράσματά τους [*Three Poems* (1969), *The Twelve Words of the Gipsy* (1974), *A Hundred Voices* (1976)] αποτέλεσε «μια μεταφραστική εργασία (που δεν την πρόσεξε όσο έπρεπε η νεοελληνική κριτική) από τότε αρχινισμένη και ίσως τελειωμένη και συνεπώς από τότε πολλές φορές ξανακοιταγμένη και φροντισμένη».[120]

Οι δύο μεταφραστές θέλοντας να αναδείξουν τα ελληνικά γράμματα κατέθεσαν τον καλύτερο εαυτό τους στο συγκεκριμένο πόνημα. Παρά τις όποιες αδυναμίες του, το έργο τους αυτό θα αποτελέσει τη «μαγιά» για όλα αυτά τα έργα με τα οποία θα καταπιάνονται στο εξής οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, εν μέσω κατακλυσμιαίων αλλαγών στο παγκόσμιο ιστορικό και πολιτικό «γίγνεσθαι», έργα τα οποία θα τύχουν διεθνούς αναγνώρισης, όπως θα δούμε και παρακάτω, και θα συμβάλλουν και αυτά στη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού και πιο συγκεκριμένα της ελληνικής ποίησης στο αγγλόφωνο κοινό. Λεπτομερής

[120] Μόσχος, Ε.Ν. «Οι μεταφράσεις του Παλαμά». *Νέα Εστία,* 01 Μάρτιος 1987, σ. 332.

παρουσίαση αποσπασμάτων αυτών των μεταφρασμάτων θα λάβει χώρα στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, καθώς το σύνολο των ποιημάτων αυτού του τόμου παρουσιάστηκε και σε μεταγενέστερες εκδόσεις των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, τις οποίες θα αναλύσουμε προσεχώς.

Η ανθολογία με τίτλο *Modern Greek Poems*

Το 1926, ένα χρόνο μετά από την έκδοση της πρώτης τους μετάφρασης ποιημάτων του Κωστή Παλαμά, ο Θεόδωρος Στεφανίδης και ο Γιώργος Κατσίμπαλης εκδίδουν μια ανθολογία σύγχρονης ελληνικής ποίησης με τον τίτλο *Modern Greek Poems*.[121] Στην εισαγωγή του βιβλίου, οι δύο μεταφραστές τονίζουν το γεγονός ότι η ποίηση στην Ελλάδα αποτελούσε πάντα το πιο καλλιεργημένο λογοτεχνικό είδος, με πολλούς αξιόλογους ποιητές, για τους οποίους το μόνο εμπόδιο για μια ευρύτερη καταξίωση ήταν η ελληνική γλώσσα, την οποία γνώριζαν μόνο λίγα εκατομμύρια Έλληνες σε όλο τον κόσμο. Με εξαίρεση τον Κωστή Παλαμά, η μοντέρνα ελληνική ποίηση ήταν παντελώς άγνωστη στην Αγγλία.[122] Όπως πολύ εύστοχα είχε παρατηρήσει ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης στις *Δοκιμές*, «Η ποίησή μας, μολονότι κρατάει ζωντανή μια γλώσσα ένδοξη και άλλοτε οικουμενική· μολονότι, σαν την κοιτάξουμε από τις κορυφές, είναι αξιόλογη και πιστή στον εαυτό της, δεν μπορεί να επικοινωνήσει με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία· είναι περιστοιχισμένη από μια μεγάλη τάφρο, τη γλωσσική».[123] Αυτή την άποψη συμμερίζονταν και οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης και αυτό το «χάσμα» προσπάθησαν να καλύψουν με την εν λόγω εργασία τους. Σκοπός λοιπόν του Στεφανίδη και του Κατσίμπαλη ήταν να περάσουν την «γλωσσική τάφρο», για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Σεφέρη, και να κάνουν ευρύτερα γνωστή τη σύγχρονη ελληνική ποίηση, δίνοντας μια γενική εικόνα στον αγγλόφωνο αναγνώστη, με ποιήματα που θεωρούσαν «τουλάχιστον εφάμιλλα των καλύτερων παραδειγμάτων της σύγχρονης αγγλικής λογοτεχνίας».[124]

Αναφερόμενοι στα κριτήρια επιλογής των ποιημάτων, τονίζουν στην εισαγωγή τους ότι για λόγους τεχνικούς, και άλλους που δεν κατονομάζονται, δεν καταφέρνουν πάντα να μεταφράζουν τα καλύτερα ποιήματα κάθε ποιητή. Κλείνοντας την εισαγωγή τους, αναφέρονται και στη μεταφραστική τους προσέγγιση, ότι δηλαδή με ελάχιστες εξαιρέσεις

[121] Theodore Ph. Stephanides & George C. Katsimbalis, *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English,* by Theodore Ph. Stephanides & George C. Katsimbalis. London: Published Privately, 1926.

[122] Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 7-8. Η άποψη αυτή των δύο μεταφραστών, ήταν σωστή, καθώς, όπως είδαμε και σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας μελέτης, η νεότερη ελληνική ποίηση ήταν ελάχιστα γνωστή στο εξωτερικό, και λίγα έργα ποιητών (π.χ. Κ. Παλαμά, Δ. Σολωμού) είχαν μεταφραστεί σε ξένες γλώσσες.

[123] Βλ. Σεφέρης, Γιώργος. *Δοκιμές*, τ. Πρώτος, 1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999.

[124] “many [poems] of which at least equal to the best examples of contemporary English literature”.

διατήρησαν στις μεταφράσεις τους τα μέτρα και τις φόρμες των πρωτοτύπων.[125] Όπως παρατηρεί ο μεταφραστής David Connolly, «η δήλωση των σκοπών του συγγραφέα είναι επίσης σημαντική για τον αναγνώστη. Θα έπρεπε να αποτελεί δικαίωμα του αναγνώστη να γνωρίζει τι είδους μετάφραση του προσφέρεται»[126]. Με την εισαγωγή τους, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης κάνουν αυτό ακριβώς, δηλώνοντας τις προθέσεις τους, τον τρόπο επιλογής των ποιημάτων και τη μεταφραστική τους στρατηγική.

Το έργο αυτό των μεταφραστών δεν αποτελεί απλά μια αξιόλογη προσπάθεια αποτύπωσης της ελληνικής ποίησης στην αγγλική γλώσσα. Το βιβλίο *Modern Greek Poetry*, υπήρξε η πρώτη ανθολογία σύγχρονης ελληνικής ποίησης του 20ού αιώνα, και θα παρέμενε η μοναδική έως το 1946.[127] Μάλιστα, το 1946, στο περιοδικό *Τέχνη* ο ίδιος ο Lawrence Durrell αναφερόμενος στα απομνημονεύματα του Στεφανίδη με τίτλο *Climax in Crete*, δεν θα παραλείψει να αναφερθεί στο γεγονός ότι μαζί με τον Κατσίμπαλη παρουσίασαν την πρώτη ανθολογία νεοελληνικής ποίησης στην αγγλική γλώσσα.[128]

Έγιναν, λοιπόν, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, οι πρώτοι ανθολόγοι-μεταφραστές της «νεότερης» ελληνικής ποίησης, οι πρώτοι που «τόλμησαν» να αναδείξουν και να αποδώσουν στην αγγλική γλώσσα ποιητές γνωστούς μεν στον ελλαδικό χώρο, ωστόσο, σχεδόν στο σύνολό τους παντελώς άγνωστους εκτός συνόρων. Βεβαίως, μια τέτοια προσπάθεια είχε τεράστια σημασία για τον αγγλόφωνο αναγνώστη ο οποίος μπορούσε να έχει για πρώτη φορά μια γενική θεώρηση της σύγχρονης ελληνικής ποίησης.

---

[125] "In conclusion, we wish to state that, owing to technical and other reasons, we have not always been able to translate the best poems of each poet; also that –with a few exceptions– we have kept to the same metres and forms as in the originals". Βλ. Stephanides, Theodore, Ph., – Katsimbalis, George, C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English* by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Published Privately, 1926, σ.8.

[126] David Connolly, *Μετα-Ποίηση (6+1) Μελέτες για τη Μετάφραση της Ποίησης*. Αθήνα: Ύψιλον/ Βιβλία, 1997, σ. 139.

[127] "It should be pointed out that Stephanides' and Katsimbalis' anthology was the first one in the twentieth century focusing on modern Greek writers and it would remain the only one available until 1946, when Durrell privately printed a brief selection of poems by Sikelianos and Seferis". Βλ. Duatis, Diego Delgado. "The Hellenic World of Henry Miller and Lawrence Durrell. – Tarragona": (Universitat Rovira i Virgili, 2015, σ. 26. - Διδακτορική Διατριβή.

[128] Durrell, Lawrence. Περιοδικό *Τέχνη*, Ρόδος, τχ. 8, Νοέμβριος 1946. Αναδημοσιεύτηκε στο: Lawrence Durrell, "Φιλολογικά Νέα." *Νησίδες*, Χειμώνας 2016-2017: 106-107, σ. 107.

Περιεχόμενα του βιβλίου *Modern Greek Poems* – ανάλυση

Η ανθολογία *Modern Greek Poems* αποτελείται από εξήντα ποιήματα τριάντα τριών ελλήνων ποιητών, γραμμένα από το 1886 έως το 1926. Οι ποιητές που συμπεριελήφθησαν στην ανθολογία είναι οι εξής:[129] Γιώργος Αργυρόπουλος, Γιώργος Αθάνας, Όμηρος Μπεκές, Αιμιλία Δάφνη, Γιώργος Δελής, Γιώργος Δροσίνης, Αργύρης Εφταλιώτης, Ιωάννης Γρυπάρης, Κώστας Χατζόπουλος, Κώστας Καρυωτάκης, Κωνσταντίνος Καβάφης, Κώστας Κρυστάλλης, Αθανάσιος Κυριαζής, Μιλτιάδης Μαλακάσης, Γεράσιμος Μαρκοράς, Λορέντζος Μαβίλης, Ανδρέας Μιχαλόπουλος, Μυρτιώτισσα (κα Δρακοπούλου), Παύλος Νιρβάνας, Κώστας Ουράνης, Κωστής Παλαμάς, Αλέξανδρος Πάλλης, Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Νικόλαος Πετμεζάς, Ιωάννης Πολέμης, Λάμπρος Πορφύρας, Λούης Σκάρπας, Στέλιος Σεφεριάδης, Θεόδωρος Στεφανίδης, Πάνος Ταγκόπουλος, Κώστας Βάρναλης, Πέτρος Βλαστός, Ιωάννης Κ. Ζερβός.

Μάλιστα, ενώ τα περιεχόμενα του βιβλίου αναφέρουν τους ποιητές κατά αλφαβητική σειρά, ωστόσο, αυτή η σειρά δεν τηρείται στη συνέχεια, δηλαδή στο κύριο μέρος του βιβλίου, όπου διαπιστώνεται ότι η διάρθρωση του βιβλίου ακολουθεί μια χρονολογική σειρά, ξεκινώντας από τις παλαιότερες γενιές των ποιητών και καταλήγοντας στους νεότερους, χωρίς ωστόσο, να ακολουθείται κάποιο αυστηρό κριτήριο σειράς παρουσίασης των ποιητών, όπως για παράδειγμα η χρονολογία γέννησής τους. Έτσι, το βιβλίο θα ξεκινήσει με δύο ποιήματα του Γεώργιου Δροσίνη και θα τελειώσει με τέσσερα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη.[130]

Οι παραπάνω ποιητές, με εξαίρεση μέρους του ποιητικού έργου του Κωστή Παλαμά και κάποια δείγματα της ποίησης του Κ.Π. Καβάφη, μεταφράζονταν για πρώτη φορά στην αγγλική γλώσσα.[131]

---

[129] Οι ποιητές παρατίθενται αλφαβητικά, σύμφωνα με το βιβλίο, στο οποίο τα ονόματα είναι γραμμένα στην αγγλική.

[130] Η παρουσία των ποιημάτων του Στεφανίδη σε μια ανθολογία μεταφρασμένης ελληνικής ποίησης είναι ενδεικτική της ελληνικότητας του ποιητή Στεφανίδη, ο οποίος ωστόσο συνέγραφε απευθείας στην αγγλική γλώσσα. Το ζήτημα αυτό θα αναλυθεί εκτενώς σε μεταγενέστερο μέρος της παρούσας διατριβής, όταν θα μελετηθεί διεξοδικά το ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη.

[131] Επίσης, κάποια πεζά έργα των Δροσίνη, Εφταλιώτη και Παλαμά είχαν μεταφραστεί το 1920. Η μετάφραση είχε πραγματοποιηθεί από τον Aristides Phoutrides και την Demetra Vaka και τα έργα αυτά περιλαβάνονται στο βιβλίο: Phoutrides, Aristides. Vaka, Demetra. *Modern Greek Stories*. New York: Duffield and Company, 1920.

Τίθεται εκ νέου το ερώτημα που μας είχε απασχολήσει στην προηγούμενη ενότητα σχετικά με την επιλογή μετάφρασης ποιημάτων του Κωστή Παλαμά. Εδώ, το ερώτημα που τίθεται ξανά είναι το γιατί επιλέγουν τους συγκεκριμένους ποιητές που αναφέραμε και με ποιο κριτήριο μεταφράζουν τα συγκεκριμένα ποιήματα οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης.

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, είναι απαραίτητο να επισημανθούν πρώτα οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, αλλά και η λογοτεχνική-ποιητική δραστηριότητα εκείνης της περιόδου, ώστε στη συνέχεια μέσω των επιλογών των δύο μεταφραστών-ανθολόγων να μπορέσει να προκύψει και ο τρόπος ανθολόγησης αυτής της μοναδικής για πολλά χρόνια ποιητικής ανθολογίας μοντέρνων ελλήνων ποιητών.

Η Ελλάδα εκείνης της εποχής μετρούσε τις απώλειές της μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, έχοντας υπογράψει το 1923 τη Συνθήκη της Λωζάνης. Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών (1923) και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα επέδρασαν καταλυτικά σε όλους τους τομείς της ελληνικής κοινωνίας. Το 1925 έλαβε χώρα η δικτατορία του Θεόδωρου Παγκάλου, η οποία έληξε τον επόμενο χρόνο, το 1926, τη χρονιά έκδοσης της ανθολογίας. Σε μεγάλο βαθμό, οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες μετά και τη Μικρασιατική καταστροφή ήταν ρευστές, με συχνές αλλαγές κυβερνήσεων, μια γενική πολιτική αστάθεια και ένα αίσθημα αβεβαιότητας που διακατείχε τους Έλληνες. Τα τραυματικά αυτά ιστορικά γεγονότα και τα επακόλουθά τους αποτυπώθηκαν κυρίως στα λογοτεχνικά έργα της γενιάς του Μεσοπολέμου ή της Γενιάς του '30.

Και στην Ευρώπη βέβαια, τα πράγματα ήταν επίσης ρευστά μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1918. Παρατηρείται μια έντονη κρίση συνείδησης στους Ευρωπαίους, η οποία έγινε απολύτως εμφανής και στην τέχνη και τη λογοτεχνία, με την εμφάνιση νέων ανατρεπτικών ρευμάτων, όπως ο υπερρεαλισμός ή ο εξπρεσιονισμός. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την άνοδο του Μουσολίνι στην Ιταλία και την ίδρυση της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) το 1922, αλλά και τη δημοσίευση του πρώτου μέρους του βιβλίου του A. Hitler, *Mein Kampf (= Ο αγών μου)* το 1925.

Από την άλλη, στον χώρο της λογοτεχνίας, εκδίδεται το 1922 στην Αγγλία η *Έρημη Χώρα* (*The Waste Land*) του Τ.Σ. Έλιοτ,[132] και ο *Οδυσσέας* (*Ulysses*) του Τζέιμς Τζόυς,

---

[132] Ο Γιώργος Σεφέρης είχε γράψει για το εν λόγω έργο: «Η *Έρημη Χώρα* του Έλιοτ γράφτηκε ανάμεσα στο τέλος του πρώτου μεγάλου πολέμου και στις αρχές του μεσοπολέμου. Απλουστεύοντας πάρα πολύ: είναι ένα έπος της παρακμής του κόσμου όπου ζούμε ακόμη […] Η *Έρημη Χώρα* είναι μια παρούσα κατάσταση

έργα αναφοράς για τις επόμενες γενιές, που σφράγισαν τη λογοτεχνική παραγωγή εκείνης της περιόδου και αποτέλεσαν σταθμό στα ευρωπαϊκά γράμματα.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, έρχονται οι νεαροί τότε Στεφανίδης και Κατσίμπαλης – πρώην στρατιώτες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο, με τον Στεφανίδη να έχει επιπλέον λάβει μέρος και στη Μικρασιατική Εκστρατεία–, φοιτητές και οι δύο εκείνη την περίοδο στο Παρίσι, που θα προσπαθήσουν να δώσουν στον αγγλόφωνο αναγνώστη μια «γενική ιδέα της σύγχρονης ελληνικής ποίησης», όπως γράφουν στην εισαγωγή του βιβλίου τους.[133] Έτσι, οι απλοί αναγνώστες του βιβλίου και πιθανώς και οι «μελετητές» αναγνώστες είχαν για πρώτη φορά την ευκαιρία να φωτίσουν άγνωστες πτυχές της σύγχρονης Ελλάδας και της ποιητικής παραγωγής της: Με τι θέματα καταπιάνονταν οι σύγχρονοι έλληνες ποιητές των αρχών του εικοστού αιώνα; Πώς κατέγραφαν τα βιώματά τους; Ποιες τεχνικές χρησιμοποιούσαν για να εκφραστούν μέσα από την ποίηση; Τέτοιες ποιητικές ανθολογίες αποτελούν πάντοτε έναν δείκτη των ποιητικών τάσεων μιας χώρας αλλά και μια ευκαιρία να γνωρίσουν οι αναγνώστες τον πολιτιστικό και γλωσσικό πλούτο ενός τόπου.

Στη συνέχεια της μελέτης, θα επιχειρηθεί να αναλυθούν χαρακτηριστικά δείγματα των ποιημάτων αυτής της ανθολογίας με στόχο την ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο επέλεξαν να μεταφράσουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης τους συγκεκριμένους ποιητές αλλά και για να διαφανούν οι λόγοι για τους οποίους επέλεξαν τους ποιητές αυτούς και τα αντίστοιχα ποιήματά τους. Σε αυτό το τελευταίο, θα βοηθήσει και η μελέτη της σημασίας που είχαν εκείνη την εποχή τα ποιήματα αυτά για τα ελληνικά γράμματα.

Ωστόσο, η παρούσα ανάλυση δεν φιλοδοξεί να παρακολουθήσει λέξη προς λέξη τη μεταφραστική πρακτική των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, αλλά να δώσει μια γενικότερη

ανάμεσα στην κόλαση και στο πουργατόριο· ο τόπος του δράματος μια σύγχρονη μεγάλη πολιτεία, το Λονδίνο, που ταυτίζεται με άλλες φημισμένες πολιτείες που έφυγαν ή που μένουν». Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, Α΄, Ίκαρος, 1974, σ. 335. Αυτό το έργο το γνώριζαν καλά και οι φοιτητές Θ. Στεφανίδης και Γ. Κατσίμπαλης και το ανέφεραν σε λογοτεχνικές συζητήσεις με φίλους τους στο Παρίσι, όπως τις καταγράφει σε βιβλίο του ο John U. Nef, αμερικανός οικονομικός ιστορικός και συνιδρυτής της Επιτροπής Κοινωνικής Σκέψης του Πανεπιστημίου του Σικάγο: “T.S. Eliot was a continuous subject of controversy. We had read the ‘Waste Land’ first in *The Dial*. […] And Katsimbalis and Stephanides encouraged my interest in Eliot by their opposition to his verse. They asked us with vehemence how a *poet* could sing of ‘the bloody wood’ ”. Βλ. Nef, John U. *Search for Meaning. The Autobiography of a Noncomformist*. Washington D.C.: Public Affairs Press, 1973, σ. 69.

[133] Theodore Ph. Stephanides & George C. Katsimbalis, *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English* by Theodore Ph. Stephanides & George C. Katsimbalis., σ. 7.

εικόνα του τρόπου με τον οποίο δούλευαν και να διερευνήσει το κατά πόσο το αποτέλεσμα ήταν αντάξιο του πρωτότυπου ποιήματος. Έτσι, θα παρουσιαστούν τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα της ποίησης των πιο διακεκριμένων ελλήνων ποιητών του τόμου, χωρίς αυτό να υποτιμά την ύπαρξη και άλλων πολύ αξιόλογων ποιητών στην ανθολογία.

Οι θεματικοί άξονες που διαφαίνονται μέσα από την επιλογή των ποιημάτων είναι κυρίως η ελληνική γη, το ελληνικό τοπίο με προεξάρχον στοιχείο τη θάλασσα (πχ. το ποίημα “In a Sea-shell”), η εναλλαγή των εποχών, η αρχαία ελληνική παράδοση, η έννοια του θανάτου (“The Song of Death”).

Αξίζει να σημειωθεί ότι το βιβλίο *Modern Greek Poems*, παρόλο που εκδόθηκε το 1926, δεν αποτέλεσε μια «τελειωμένη» εργασία για τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Από την πρόσφατη έρευνα στο προσωπικό του αρχείο προκύπτει ότι πολλά χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου, ο Στεφανίδης ετοίμαζε μια αναθεωρημένη έκδοση, την οποία ωστόσο, δεν πρόλαβε να υλοποιήσει. Η μέθοδος που χρησιμοποίησε προς αυτή την κατεύθυνση, ήταν η απευθείας διόρθωση επάνω στο βιβλίο, με χειρόγραφες προσθήκες και η επίσης χειρόγραφη διαγραφή των αντίστοιχων στίχων, λέξεων κλπ. του έντυπου βιβλίου. Οι πρώτες διορθώσεις αφορούσαν στα περιεχόμενα, όπου ο Στεφανίδης είχε εισαγάγει τις ημερομηνίες γεννήσεων και θανάτων των ανθολογούμενων ποιητών. Παρατηρεί κανείς πως στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι διορθώσεις του Στεφανίδη αφορούσαν στην απαλοιφή των αρχαϊσμών, που, όπως θα φανεί και στη μετέπειτα ανάλυση, αποτελούσαν την κυρίαρχη «φόρμα» στη μετάφραση των ποιημάτων, δίνοντάς τους μια κάπως παλαιωμένη χροιά η οποία πολλές φορές έκανε τα ποιήματα να μοιάζουν «εκτός» εποχής. Φαίνεται πως και ο ίδιος ο Θεόδωρος Στεφανίδης είχε συνειδητοποιήσει πως διαφορετικά διαβάζονταν αυτά τα ποιήματα την δεκαετία του 1920 και διαφορετική πρόσληψη θα είχαν κατά την περίοδο της ωριμότητάς του, τις δεκαετίες του 1970 και 1980 δηλαδή μισό αιώνα μετά. Μια αναθεωρημένη έκδοση θα ταίριαζε περισσότερο και θα είχε μεγαλύτερη απήχηση στη μοντέρνα εποχή και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Παρόλο που η ανάλυση στη συνέχεια θα εστιάσει στην αυθεντική έκδοση του 1926 και όχι στην αναθεωρημένη ανέκδοτη εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη, ωστόσο, θα γίνει και μια εκτενής αναφορά σε τρία πολύ γνωστά ποιήματα του βιβλίου, στα οποία οι διορθώσεις του Στεφανίδη δείχνουν εμφανώς την μετέπειτα εξέλιξη και ωριμότητα του μεταφραστή. Επιπρόσθετα, θα εξαχθούν και κάποια συμπεράσματα σχετικά με την αέναη διαδικασία της μετάφρασης και τη δυνατότητα βελτίωσης μεταφραστικών εργασιών από τους θιασώτες της μετάφρασης.

Πρώτος ποιητής της συλλογής, ο Γεώργιος Δροσίνης (1859-1951) με τα ποιήματα «Χώμα Ελληνικό», το οποίο αποδίδουν με τον τίτλο “Grecian Soil”, και «Φωτερά Σκοτάδια», στο οποίο οι μεταφραστές δίνουν τον τίτλο “A nightingale Alighted”, μεταφράζοντας στην ουσία τον πρώτο στίχο του ποιήματος: «Τ’ αηδονάκι εξεφτερούγισε».

Ποιητής της λεγόμενης *Νέας Αθηναϊκής Σχολής*, ο Δροσίνης «επωμίζεται το ρόλο του *αστικού* Κρυστάλλη».[134] Η ποίηση του Δροσίνη εκφράζεται στη δημοτική, «είναι μια ποίηση διάφανη, ολότελα βατή, που μπορείς να τη διαβάσεις τρέχοντας: πουθενά δε θα σκοντάψεις».[135] Οι μελετητές της λογοτεχνίας δείχνουν να συμφωνούν ακριβώς σε αυτό: στην απλότητα της δημοτικής του Γεωργίου Δροσίνη. Μάλιστα ο Mario Vitti θα παρατηρήσει ότι «καταφέρνει να την απαλλάξει από κάθε υπερβολή».[136]

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, οι δύο μεταφραστές επιλέγουν ως πρώτο ποίημα της ανθολογίας το «Χώμα Ελληνικό». Χαρακτηριστικό είναι ότι το ποίημα είχε συγκινήσει μεγάλο αριθμό ξενιτεμένων και μάλιστα κατά την περίοδο 1908-1909 το ποίημα συμπεριελήφθη σε ένα από τα αναγνωστικά βιβλία.[137]

Πρόκειται για ένα ποίημα γεμάτο αγάπη και νοσταλγία για την πατρίδα, με αναφορές στο ένδοξο παρελθόν της (αναφορά στον Παρθενώνα, στο Σούλι, στο Μεσολόγγι, στον Μαραθώνα), αλλά και στη φύση, στο κλίμα, στους θησαυρούς της ελληνικής γης (π.χ. την ελιά). Αυτά τα στοιχεία του ποιήματος σίγουρα θα συνετέλεσαν στην επιλογή του έναντι άλλων, καθώς αποτελούσαν έναν «καθρέφτη» της ελληνικότητας από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή και έδιναν στον ξένο αναγνώστη μια πρώτη εικόνα του ελληνικού πολιτισμού, ομολογουμένως αρκετά εξιδανικευμένη. Με το ποίημα αυτό, οι μεταφραστές επιλέγουν να δώσουν μια πρώτη εικόνα της Ελλάδας μέσα από τα μάτια του Έλληνα που φεύγει για την ξενιτιά και μέσα από αυτή τη ματιά να μπορέσουν οι αναγνώστες να ταξιδεύσουν νοερά σε έναν τόπο γεμάτο ιστορία, η οποία συμπυκνώνεται σε μια χούφτα ελληνικού χώματος που παίρνει μαζί του ο αφηγητής. Βέβαια, δεδομένων και των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών εκείνης της περιόδου, η παρουσίαση αυτού του ποιήματος, όπου

---

[134] Μιχαήλ Περάνθης, *Ανθολογία Νεοελληνικής Ποιήσεως*, Ο Νεοελληνικός Λυρισμός . Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Vol. 3, σ. 15

[135] Μ.Γ. Μερακλής. *Η Ελληνική Ποίηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη, 1977. – Vols. Ρομαντικοί-Εποχή του Παλαμά-Μεταπαλαμικοί, σ. 307.

[136] Vitti, Mario. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* [Book]. - Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1987, σ. 283.

[137] Βλ. και Μιχαήλ Περάνθης, *Ανθολογία Νεοελληνικής Ποιήσεως*, Ο Νεοελληνικός Λυρισμός, ό.π., σ. 90.

ο ποιητής το μόνο που επιζητά είναι μια χούφτα χώμα ελληνικό, αποτελεί επιπλέον μια υπενθύμιση στους αναγνώστες, ότι η Ελλάδα αποτελεί πάντα έναν αγαπημένο και ιερό προορισμό.

Σχετικά με τα τεχνικά στοιχεία του ποιήματος «Χώμα Ελληνικό» οι μεταφραστές παραμένουν πιστοί στην ομοιοκαταληξία του πρωτοτύπου και το ποίημα ομοιοκαταληκτεί εναλλάξ ($1^{ος}$-$3^{ος}$, $2^{ος}$ -$4^{ος}$).

Ως προς την ακρίβεια της μετάφρασης, ο τίτλος αποτελεί πιστή μετάφραση του ελληνικού, αλλά διαβάζοντας και τα δύο ποιήματα παρατηρούμε ότι οι μεταφραστές προτιμούν να αποδώσουν το ποίημα ελεύθερα και όχι με ακριβή μετάφραση λέξη προς λέξη, παραμένοντας πιστοί στην ομοιοκαταληξία αλλά και στην ηχητική αναπαράσταση, το μέτρο και το ρυθμό του αρχικού ποιήματος. Για παράδειγμα, στο ξεκίνημα του ποιήματος ο Δροσίνης γράφει: «*Τώρα που θα φύγω και θα πάω στα ξένα…».* Ωστόσο, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης τη λέξη «*ξένα»* την αποδίδουν "*far across the sea*…" (*μακριά, πέρα από τη θάλασσα*).[138] Διαβάζοντας ωστόσο κανείς τον αγγλικό στίχο, αποκομίζει την ίδια αίσθηση που έχει ο αναγνώστης του πρωτότυπου ελληνικού στίχου: το νόημα είναι ακριβώς το ίδιο, ένας άνθρωπος που ξενιτεύεται.

Βέβαια, όπου είναι εφικτό, οι μεταφραστές παραμένουν πιστοί στο πρωτότυπο, όπως για παράδειγμα στον πρώτο στίχο της δεύτερης στροφής: «*Χώμα δροσισμένο με νυχτιάς αγέρι…»,* "Soil that has been freshened by the breeze of night …".[139]

Λίγο παρακάτω, ο στίχος «*για να θεμελιώσουν έναν Παρθενώνα»*, θα γίνει "*The Parthenon, the fairest temple neath the sun* («*Ο Παρθενώνας ο ομορφότερος ναός κάτω από τον ήλιο»*).[140] Εδώ βλέπουμε μια προσθήκη η οποία κρίνεται απαραίτητη ώστε να διατηρηθεί ο τόνος του πρωτότυπου ποιήματος, ο οποίος στην περίπτωσή μας είναι η ομοιοκαταληξία με τον τρίτο στίχο της στροφής αυτής.

Το επόμενο ποίημα της συλλογής με τίτλο "A Nightingale Alighted" είναι και πάλι του Δροσίνη. Στο συγκεκριμένο ποίημα η μετάφραση δεν θα έχει ομοιοκαταληξία αλλά θα ακολουθεί επακριβώς το ρυθμό του πρωτοτύπου. Στο ποίημα αυτό αποτυπώνεται ο ερχομός της Άνοιξης μέσα από το φτερούγισμα ενός αηδονιού που είναι η αρχή μιας

[138] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 13.

[139] *Ό.π.*

[140] *Ό.π.*

αλυσίδας γεγονότων σχετιζόμενων με το μήνυμα ότι η Άνοιξη ξεκινά, και παρουσιάζει μια ρομαντική οπτική του ποιητή, σε ένα ποίημα εντελώς διαφορετικό με το προηγούμενο.

Η συλλογή συνεχίζει με ένα ποίημα ενός από τους «σολωμικούς ποιητές» της λεγόμενης «Επτανησιακής Σχολής», του Γεράσιμου Μαρκορά (1826-1911). Ο ελληνικός τίτλος «Παράπονο πεθαμένης» αποδίδεται ως “The Dead Maiden’s Lament”.[141] Η προσθήκη της λέξης “Maiden” από τους μεταφραστές κάνει από την αρχή πιο κατανοητό το νόημα του ποιήματος, που είναι ο θρήνος ενός δεκατετράχρονου πεθαμένου κοριτσιού. Το υπόλοιπο ποίημα ακολουθεί τον ρυθμό και την ομοιοκαταληξία του πρωτοτύπου, σύμφωνα πάντα με τις απόψεις των δύο μεταφραστών σχετικά με την ανάγκη προβολής της αρχικής φόρμας του ποιήματος. Έτσι, προτιμούν τον δύσκολο δρόμο της έμμετρης μετάφρασης, από μια ελεύθερη στιχουργικά απόδοση των ποιημάτων. Για να γίνει βέβαια αυτό, η μετάφραση και εδώ δεν γίνεται κατά λέξη ή κατά στίχο αλλά κατά στροφή.

Σε άλλα σημεία πάλι, η μετάφραση επιτυγχάνει να αναπλάσει πλήρως το πρωτότυπο. Ενδεικτικά αναφέρουμε την έκτη στροφή του ποιήματος:

Γράφει ο Μαρκοράς:

Νέα στα μάτια μου είχαν πάρῃ
τα χαράματα ομορφιά,
και που ξύπναε το φεγγάρι
χίλια αισθήματα κρυφά.[142]

Η μετάφραση αποδίδεται ως εξής:

Unto my newly-opened eyes
With brighter glories shone the morn,
And when the moon roamed o’er the skies
Strange fancies in my soul were born.[143]

---

[141] Γεράσιμος Μαρκοράς, *Ποιητικά έργα.* Κέρκυρα, τυπ. Ναχαμούλη, 1890, σ. 263-266.

[142] Μαρκοράς, Γεράσιμος. *Ποιήματα.* Αθήνα: Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1988, σ. 168-169.

[143] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 15.

Τα δύο επόμενα ποιήματα ανήκουν στον Κώστα Κρυστάλλη (1868-1894) και περιλαμβάνονται στην ποιητική συλλογή *Ο τραγουδιστής του χωριού και της στάνης* (1893). Το χαρακτηριστικό στην ποίηση του Κώστα Κρυστάλλη είναι οι επιρροές από το δημοτικό τραγούδι «που τον δροσερό χυμό του το νεαρό αυτό χωριατόπουλο τον έφερε γνήσιο και όχι ψευτισμένο στους στίχους του».[144] Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι στην εποχή που έζησε και στα χρόνια που ακολούθησαν τον πρόωρο θάνατο του ποιητή, η κριτική για το έργο του ήταν ενθουσιώδης, ωστόσο, με τον πέρασμα των χρόνων το ποιητικό του μέγεθος αναθεωρήθηκε και η μίμηση του δημοτικού τραγουδιού θεωρήθηκε επιφανειακή.[145] Ωστόσο, γνωρίζοντας το ενδιαφέρον, τη μεταφραστική εργασία και τη μελέτη του δημοτικού από τον Στεφανίδη, και κατά συνέπεια τη σημασία που έδινε σε αυτού του είδους την ποίηση, δεν είναι άξια απορίας η επιλογή κάποιων ποιημάτων του Κώστα Κρυστάλλη και η συμπερίληψή τους στην εν λόγω ανθολογία.

Οι μεταφραστές επιλέγουν και μεταφράζουν τα ποιήματα «Ηλιοβασίλεμα» (“Sunset”) και «Στὸ Σταυραητό» (“The King-Eagle”).

Στο «Ηλιοβασίλεμα» που είναι γραμμένο στη δημοτική σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, υμνείται η ομορφιά της ελληνικής ορεινής υπαίθρου και η απλή, γεμάτη μόχθο, αγνότητα και ηρεμία ζωή των κατοίκων της. Η μετάφραση γίνεται σε ιαμβικό δεκατετρασύλλαβο. Οι μεταφραστές σε μεγάλο βαθμό αναπαράγουν πιστά τον ρυθμό και τον τόνο του ποιήματος και η απουσία ομοιοκαταληξίας τούς δίνει την ελευθερία να παραμείνουν πιστοί στους στίχους του πρωτοτύπου, χωρίς να χρειάζεται να τους αλλάξουν ιδιαίτερα.

Ο Κρυστάλλης χρησιμοποιεί λέξεις ιδιωματικές, τις οποίες όμως με ευκολία αποδίδουν οι μεταφραστές στην αγγλική γλώσσα. Για παράδειγμα, στη δεύτερη στροφή του ποιήματος, οι λέξεις «ζαλίκια» (δεμάτια ξύλων που κουβαλούν στον ώμο) αποδίδονται ως “fire wood”, τα «σκουτιά αχ το πλύμα» γίνονται “washing form the rippling rill” (πλυμένα από το κυματιστό ποταμάκι), ενώ το «κοντρί» (μεγάλη πέτρα) γίνεται “rock”. Ωστόσο η «λογγιά» (πυκνό δάσος) αποδίδεται ως “glade” (ξέφωτο):

---

[144] Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999, σ. 220.

[145] Βλ. κυρίως, Γ.Μ. Αποστολάκης, *Ο Κρυστάλλης και το δημοτικό τραγούδι*. Θεσσαλονίκη: [χ.ε], 1937 και Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 2000.

Γυρνούνε από τα έργα τους οι λυγερές, γυρνούνε
με τα ζαλίκια αχ τη λογγιά, με τα σκουτιά αχ το πλύμα,
[…]
και σ' όποιο δέντρο κι αν σταθούν, σ' όποιο κοντρί ακουμπήσουν […].[146]

The maidens too return form work as evening shadows flow
With washing from the rippling rill, with fire-wood from the glade,
[...]
And as they rest upon a rock or 'neath a tree's dark shade […][147]

Αλλά και το δεύτερο ποίημα του Κρυστάλλη, το «Στο Σταυραητό» ("The King-Eagle"), το οποίο είναι γραμμένο και αυτό σε λαϊκό δεκαπεντασύλλαβο, οι μεταφραστές θα το αποδώσουν σε δεκατετρασύλλαβο, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό τον ρυθμό του πρωτοτύπου. Σε αυτό το ποίημα ο Κρυστάλλης βρίσκει την ευκαιρία να περιγράψει την ομορφιά της φύσης της Ηπείρου μέσα από την κουβέντα του με έναν περήφανο σταυραετό.

Ο Κρυστάλλης χρησιμοποιεί αρκετές ιδιωματικές λέξεις χαρακτηριστικές του τόπου τον οποίο ύμνησε. Λέξεις ασυνήθιστες, όπως τα «κράκουρα» (οι άκρες των ψηλών βουνών), «απιδρομάς» (παίρνω φόρα για να ορμήξω), «πετρίτες» (πουλιά του βουνού), «πλατόνι» (ελάφι), «φουρκάλες» (διχαλωτό ξύλο), «ημερόδεντρον» (βελανιδιά), «ραϊδιά» (γκρεμός), «κλαπατάρια» (μεγάλες φτερούγες πουλιών)[148] αποδίδονται αντίστοιχα στα αγγλικά με λέξεις ή φράσεις που αποδίδουν το σημασιολογικό τους νόημα, καθώς είναι σχεδόν αδύνατο να αποδοθούν με αντίστοιχους ιδιωματισμούς στην αγγλική γλώσσα: "crags", "thou dost wheel and wing", "the birds of wood and lea", "the deer that flees", "branches", "oak", "the ravine's brink", "I envy e'er thy flight".[149]

---

[146] Κρυστάλλης, Κώστας. *Έργα Ποιήματα - Πεζά Τόμος Δεύτερος*. Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1912, σ. 14.

[147] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 17.

[148] Για τις μεταφράσεις των παραπάνω ιδιωματικών λέξεων βλ. Μ.Γ. Μερακλής, *Η Ελληνική Ποίηση*. Vols. Ρομαντικοί-Εποχή του Παλαμά-Μεταπαλαμικοί. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη, 1977, σ. 290-291.

[149] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 19-21.

Το ποίημα-μετάφρασμα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, καταφέρνει για άλλη μια φορά να αποτυπώσει τον τόνο και τον ρυθμό του ελληνικού ποιήματος, και γίνεται φανερό πως οι δύο μεταφραστές προσπαθούν μέσα από τη θεματολογία του Κώστα Κρυστάλλη, να παρουσιάσουν μια πιο βουκολική εκδοχή της ελληνικότητας που σίγουρα ήταν άγνωστη στο αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό και να αναδείξουν τις φυσικές ομορφιές της ορεινής Ελλάδας.

Στη συνέχεια της ανθολογίας εμφανίζεται για μια ακόμα φορά η ποίηση του Παλαμά. Και πώς θα μπορούσε να λείπει βέβαια, αφού οι δύο μεταφραστές στην αρχή της ανθολογίας αφιερώνουν το βιβλίο τους στον Παλαμά, «το σπουδαιότερο ποιητή της σύγχρονης Ελλάδας».[150]

Οι μεταφραστές ξεκινούν με τρία ποιήματα με την αρίθμηση 3, 23 και 39 από τη συλλογή *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι*. Οι μεταφράσεις αυτές δεν έχουν καμία διαφορά από τις μεταφράσεις που είχαν προηγηθεί και περιέχονταν στο βιβλίο *Poems by Kostes Palamas* (1925). Ακολουθούν τέσσερα ποιήματα από τις *Εκατό Φωνές* (τα νούμερα 27, 37, 70, 74). Στη συνέχεια, οι μεταφραστές παραθέτουν ένα απόσπασμα από τον Λόγο Ζ΄ (το Πανηγύρι της Κακάβας) του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* και τελειώνουν με δύο ποιήματα του Παλαμά: “Evening fire” και “I love thee”. Διαπιστώνεται ότι όλα τα παραπάνω ποιήματα και αποσπάσματα ποιητικών συλλογών τα έχουν ήδη μεταφράσει και συμπεριλάβει στη συλλογή *Poems by Kostes Palamas*, για τα οποία έγινε λόγος στην προηγούμενη ενότητα και θα ακολουθήσει ανάλυση χαρακτηριστικών αποσπασμάτων τους στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

Η ανθολογία θα συνεχίσει με δύο ποιήματα του επτανήσιου λυρικού ποιητή Λορέντζου Μαβίλη (1860-1912). Ο Μαβίλης, γνωστός κυρίως για τα άρτια σονέτα του, «κατορθώνει να δώσει και πάλι την υψηλή έμπνευση με την ταιριασμένη μορφή της».[151]. Δύο από τα γνωστότερα σονέτα του, θα αποδώσουν και οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό τα μορφικά χαρακτηριστικά τους.

[150] “To Kostes Palamas Greatest Poet of Modern Greece”. Stephanides, Theodore Ph. –Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English* by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Published Privately, 1926, σ. 6.

[151] Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.* Αθήνα: Εκδόσεις "Γνώση", 2000, σ. 552.

Πιο συγκεκριμένα, στα ποιήματα «Λήθη» και «Η Ελιά» παρατηρεί κανείς ότι ο Μαβίλης διατηρεί τα πέντε χαρακτηριστικά της κλασικής μορφής των σονέτων.[152] Αντίστοιχα, οι μεταφραστές διατηρούν τον αριθμό των στίχων, τις τέσσερις στροφές (δύο τετράστιχες και δύο τρίστιχες, δηλαδή το σχήμα 4-4-3-3), το ιαμβικό μέτρο αλλά οι στίχοι τους αποτελούνται από δέκα, αντί έντεκα συλλαβές, πλεχτή αντί για σταυρωτή (αββα) ομοιοκαταληξία στις δυο πρώτες στροφές, ενώ στις δυο τελευταίες τρίστιχες στροφές, η μετάφραση ομοιοκαταληκτεί όπως και το πρωτότυπο ποίημα ως εξής:

Στροφή τρίτη	Στροφή τέταρτη
γ	δ
δ	ε
γ	ε

Επίσης, διατηρούν ως τίτλο τη λέξη «λήθη» και στα αγγλικά (“lethe”). Ενδεικτικά, στην πρώτη στροφή του σονέτου, μπορεί κάποιος να παρατηρήσει την σε μεγάλο βαθμό πιστότητα των μεταφραστών στη μορφή του σονέτου, αλλά και το γεγονός ότι και σε γλωσσικό και νοηματικό επίπεδο η μετάφραση δεν απομακρύνεται από το πρωτότυπο:

Λήθη
Καλότυχοι οι νεκροί που λησμονάνε
την πίκρια της ζωής. Όντας βυθίσει
ο ήλιος και το σούρουπο ακλουθήσει,
μην τους κλαις, ο καημός σου όσος και νάναι.[153]

Lethe
By fortune favoured are the Dead who sleep
Forgetful of life’s pain. When ebbs the day
And slow the gloaming o’er the sky doth creep,

[152] Αυτά μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: ποίημα δεκατετράστιχο (σε τέσσερις στροφές), με τις δυο πρώτες στροφές τετράστιχες και τις δυο τελευταίες τρίστιχες, ιαμβικό μέτρο και ενδεκασύλλαβοι στίχοι, σταυρωτή ομοιοκαταληξία στις δυο πρώτες στροφές, στις τρίστιχες στροφές ποικίλει η ομοιοκαταληξία, ωστόσο ένας στίχος της μιας στροφής ομοιοκαταληκτεί με έναν της άλλης. Βλ. και Ιωάννης Παρίσης, και Νικήτας Παρίσης. *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 2009, σ. 167-168.

[153] Μαβίλης, Λορέντζος. *Τα Έργα.* Αλεξάντρεια: Γράμματα, Στέφανος Πάργας, 1923, σ. 34.

Weep not for them, tho' heart and soul be gray.[154]

Αντίστοιχα, στο ποίημα «Η Ελιά» ("The Olive-Tree"), οι μεταφραστές θα παραμείνουν πιστοί στη μεταφραστική τους πρακτική. Παρατηρεί ωστόσο, κανείς μια αρκετά έντονη χρήση των αντωνυμιών "thee", "thy", "thine", οι οποίες ως «αρχαϊκές» λέξεις δίνουν έναν τόνο πιο πομπώδη στο μετάφρασμα, από την άλλη φαίνεται να είναι μια συνειδητή επιλογή των μεταφραστών, η οποία αποδίδει περισσότερη ποιητικότητα, αλλά και θυμίζει για παράδειγμα τα κλασικά σαιξπηρικά σονέτα, τα οποία χαρακτηρίζονται από τη χρήση αυτών των αντωνυμιών.

Η θεματολογία των δύο αυτών ποιημάτων κινείται στα πλαίσια δύο χαρακτηριστικών τόπων της ελληνικής κουλτούρας: της μυθολογίας («Λήθη») και του συμβόλου της ελληνικότητας, της γέρικης ελιάς. Έτσι, παρατηρούμε πως για άλλη μια φορά οι μεταφραστές επιλέγουν δύο ποιήματα με έντονο το ελληνικό στοιχείο, προφανώς με μια διάθεση να μεταδώσουν στους ξένους αναγνώστες τα κύρια στοιχεία που απαρτίζουν την έννοια της ελληνικότητας και της ιστορικής της διαδρομής.

Η συλλογή θα συνεχίσει με ένα μακρύ κατάλογο ποιημάτων της λεγόμενης «Νέας Αθηναϊκής Σχολής». Στην ουσία αναφερόμαστε στην «ποίηση γύρω και ύστερα από τον Παλαμά».[155] Είναι μια ποίηση λυρική, «με αρμονική ταύτιση περιεχομένου και μορφής».[156]

Αναλυτικότερα, η ανθολόγηση περιλαμβάνει ένα ποίημα του Αργύρη Εφταλιώτη (1849-1923), δύο ποιήματα του Ιωάννη Πολέμη (1862 -1924), δύο ποιήματα του Ιωάννη Γρυπάρη (1872-1942), ένα ποίημα του Αλέξανδρου Πάλλη (1851-1935), και ένα ποίημα του Παύλου Νιρβάνα (1866-1937). Θα συνεχίσουν με άλλα τέσσερα ποιήματα του Γρυπάρη και τέσσερα ποιήματα του Μιλτιάδη Μαλακάση (1869-1943), ενώ τα επόμενα τρία ποιήματα

[154] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 27.

[155] Αυτή η φράση προέρχεται από τον τίτλο του δωδέκατου κεφαλαίου του βιβλίου του Λίνου Πολίτη και αναφέρεται στους ποιητές που δημιούργησαν στη «βαριά σκιά του Παλαμά», όπως θα γράψει ο Κ.Θ. Δημαράς στη δική του *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Βλ. και Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999. Επίσης, Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 2000.

[156] Μιχαήλ Περάνθη, *Ανθολογία Νεοελληνικής Ποιήσεως από τον ενδέκατον αιώνα ώς σήμερα,* Τόμος Τρίτος, «Ο Νεοελληνικός Λυρισμός», 1900-1920. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 18.

ανήκουν στον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο (1868-1920). Στον Λάμπρο Πορφύρα (1879-1932), που έπεται, αφιερώνουν τρία ποιήματα. Τελευταίος αυτής της γενιάς ποιητών έρχεται ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου (1877-1940) με ένα ποίημα. Όλους τους παραπάνω ποιητές που έζησαν την ίδια χρονική περίοδο, τους συνδέει ένας κοινός παρονομαστής, που δεν είναι άλλος από τη χρήση της δημοτικής γλώσσας έναντι της καθαρεύουσας, και το γεγονός οι ποιητές αυτοί έζησαν και έγραψαν στο μεταίχμιο μεταξύ παλαιάς και νέας ποίησης, ανανεώνοντας τον ελληνικό ποιητικό λόγο. Επιπλέον, όλοι οι παραπάνω ποιητές έγραψαν έμμετρη ποίηση.

Ο ποίηση του καθενός έχει βέβαια τα δικά της χαρακτηριστικά και ο κάθε ποιητής είχε δεχθεί ποικίλες επιρροές. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι πολλοί από αυτούς ταξίδεψαν, σπούδασαν ή έζησαν σε διάφορες χώρες του εξωτερικού και αυτές οι εμπειρίες τους είναι εμφανείς στο ποιητικό τους έργο.[157]

Τα ποιήματα που επιλέγουν να μεταφράσουν ωστόσο οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης από τους συγκεκριμένους ποιητές έχουν άλλο ένα κοινό: είναι, στην πλειονότητά τους ποιήματα σχετικά με τον θάνατο, και το απαισιόδοξο περιεχόμενό τους είναι εμφανές και στους τίτλους (“Alone”, “Death”, “The Reveille of the Dead”, “Byron”, “The Song of Dead”), ποιήματα θρήνου και οδύνης (“Melancholy”, “Lacrymae Rerum”, “The After Rain”) , ποιήματα φόβου (“I would that I were by the Shore”, “The Old Violin”, “The Forest”, “Let Thy Shallop Drift Free”) και μελαγχολίας (“Autumn”, “The Song of the Mist”). Αυτά τα ποιήματα αποτύπωναν με εμφανή τρόπο μια πιο σκοτεινή πλευρά της Ελλάδας η οποία ερχόταν σε αντιδιαστολή με τα προηγούμενα ποιήματα της ανθολογίας.

Για άλλη μια φορά οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης μεταφράζουν ακολουθώντας την έμμετρη μορφή των πρωτότυπων ποιημάτων. Ωστόσο, παρατηρείται έντονη χρήση αρχαϊκών λέξεων και η σύνταξη πολλές φορές παραπέμπει σε αρχαιότερα αγγλικά κείμενα. Για παράδειγμα, στο ποίημα του Αλέξανδρου Πάλλη «Μικρούλα», τον τίτλο του οποίου αποδίδουν “Come, Sweetheart” από τον πρώτο στίχο του ποιήματος, είναι έντονα εμφανής η χρήση μιας αρχαΐζουσας γλώσσας. Στον δεύτερο στίχο της πρώτης στροφής θα

[157] Ενδιαφέρουσα χαρτογράφηση των «διαδρομών» όλων των ποιητών που βρίσκονται στην ανθολογία των Στεφανίδη – Κατσίμπαλη κάνει η Κωνσταντίνα Γεωργαντά σε άρθρο της. Βλ. Georganta, Konstantina. *Translation Travels: Modern Greek Poems in 1926,* London. n.d. <http://athensinapoem.com/2015/03/01/poetic-reality-no2-translation-travels-modern-greek-poems-in-1926-london/#_edn10>.

γράψουν: "*To yonder mountain dim and vast".*[158] Η λέξη "yonder" που σημαίνει «εκεί πέρα» είναι μεσαιωνικής προέλευσης. Μάλιστα, η συγκεκριμένη λέξη απαντάται σε πολλά ποιήματα της αγγλικής γλώσσας, με πολύ χαρακτηριστική περίπτωση τον Geoffrey Chaucer, τον σπουδαίο άγγλο ποιητή του μεσαίωνα και το έργο του *The Canterbury Tales*, αλλά κυρίως, τον επίσης εξέχοντα ποιητή John Milton, ο οποίος χρησιμοποιεί τη λέξη "yonder" σε πολλά σημεία του αριστουργηματικού ποιήματός του *"Paradise Lost".*[159]

Είναι σίγουρο πως η μελέτη των κλασσικών άγγλων ποιητών από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις μεταφραστικές πρακτικές του. [160]
Επίσης, δυο στίχους πιο κάτω:

Dost see? Like giant old and bowed,

Η λέξη "dost" είναι και πάλι αρχαϊκός τύπος. Πρόκειται για το δεύτερο πρόσωπο του ενικού ενεστώτα του ρήματος "do". Και ο τύπος "dost" (και ο αόριστος "didst") απαντάται συχνά στην ποίηση του John Milton και σε άλλους ποιητές που προηγήθηκαν ή έζησαν μετά τον Milton:

---

[158] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 32.

[159] "The fresshe beautee sleeth me sodeynly / Of hir that rometh in the yonder place;" Βλ. Chaucer, Geoffrey. *The Complete Works of Geoffrey Chaucer*. Ed. Rev. Walter W. Skeat. Oxford: The Clarendom Press, M DCCCC, σ.33. Για την περίπτωση του John Milton, είναι χαρακτηριστική η αναφορά της λέξης "yonder" στους παρακάτω στίχους:

"In yonder spring of roses intermixed

With myrtle, find what to redress till noon:" (Book 09),

"See, with what heat these dogs of Hell advance

To waste and havock yonder world, which I

So fair and good created; " (Book 10). Βλ. Αντίστοιχα: Milton, John. "Paradise Lost." Abrams, M.H. General Editor. *The Norton Anthology of English Literature*. Vol. 1. New York, London: W.W. Norton & Company, 1993, σ. 1571. Επίσης, Milton, John. *Paradise lost, a poem in twelve books*. Ed. Merritt Y Hughes. New York: Odyssey Press, 1977, σ. 252.

[160] Χαρακτηριστική είναι η προφορική μαρτυρία της κόρης του Θεόδωρου Στεφανίδη, της Αλέξιας Μερκούρη, η οποία σε κατ' ιδίαν συζήτηση με τη γράφουσα είχε επιβεβαιώσει την αγάπη του πατέρα της για τον ποιητή John Milton και ιδιαίτερα για το έργο του *Paradise Lost*.

Things unattempted yet in prose or rhyme.
And chiefly thou, O Spirit, that dost prefer
Before all temples th' upright heart and pure,
Instruct me, for thou know'st; (Book 01)[161]

Όπως φαίνεται μάλιστα στο παραπάνω παράδειγμα από το έργο *Paradise Lost*, αρκετές ακόμα αρχαϊκές λέξεις (π.χ. thou) χρησιμοποιούνται ευρέως και από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Στον τέταρτο στίχο της δεύτερης στροφής του ποιήματος «Μικρούλα»: "*And whilst the elements in ire"* η λέξη "*whilst"* (μολονότι), αποτελεί άλλη μια παλιομοδίτικη έκφραση ύστερης μεσαιωνικής προελεύσεως, ενώ και η λέξη *"ire"* (*οργή*) αποτελεί λογοτεχνική ή λόγια έκφραση του θυμού. Η λέξη *"yon"* (*εκεί πέρα*), άλλη μια έκφραση της λογοτεχνικής διαλέκτου. Τέλος, στον τελευταίο στίχο του ποιήματος "Shalt clasp me all the tighter", η λέξη *"shalt"* αποτελεί την αρχαϊκή μορφή του δεύτερου ενικού προσώπου του μορίου *"shall"* (*θα*).[162]

Όπως γίνεται φανερό, τα ποιήματα που μεταφράζουν οι νέοι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, συμβαδίζουν γλωσσικά με αγγλόφωνα ποιήματα παλαιότερων εποχών, για τα οποία τον πρώτο λόγο φαίνεται πως είχε ο Θεόδωρος Στεφανίδης, ο οποίος έχοντας βαθιά γνώση της αγγλικής γλώσσας ως μητρικής, αλλά και με μελέτη της αγγλικής λογοτεχνικής παράδοσης έδωσε το στίγμα αυτών των μεταφράσεων, χρησιμοποιώντας αυτές τις αρχαΐζουσες και αναχρονιστικές λέξεις.

Η ανθολογία περιλαμβάνει στη συνέχεια και ένα ποίημα του Στυλιανού Σεφεριάδη (1873-1951), πανεπιστημιακού, λόγιου, νομικού και μέλους της Ακαδημίας Αθηνών, με τον τίτλο "I Stand before the North Wind" («Κατάστηθα κοιτάζω το Βορριά»), το οποίο εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμα εκδοθεί και εικάζουμε πως είχε βρεθεί στα χέρια του Κατσίμπαλη λόγω της φιλίας του με την οικογένεια Σεφεριάδη. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Δεκέμβρη του 1924, από το Παρίσι, ο Γιώργος Κατσίμπαλης είχε στείλει ένα αντίγραφο της μετάφρασης του ποιήματος του Στυλιανού Σεφεριάδη «Κατάστηθα κοιτάζω το Βορριά», στον γιο του ποιητή, τον καλό του φίλο Γιώργο Σεφέρη: «Σου εσωκλείω ένα από τα τελευταία

[161] Milton, John. *Paradise lost, a poem in twelve books*. Ed. Merritt Y. Hughes. New York: Odyssey Press, 1977, σ. 6.

[162] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 32.

κατορθώματά μας με το Στεφανίδη: τη μετάφραση του “Κατάστηθα κι αψήφιστα κυτάζω το Βοριά” του Γέρου σου, με την ελπίδα να είσαι πια σε θέση να την εχτιμήσεις».[163] Το ποίημα του Σεφεριάδη εκδόθηκε πολλά χρόνια μετά τη μετάφρασή του από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, σε συγκεντρωτική έκδοση ποιημάτων του, υπό τον τίτλο *Απ' το συρτάρι μου 1895-1912*.[164]

Το βιβλίο συνεχίζει με ποιήματα των Ομήρου Μπεκέ, της Αιμιλίας Δάφνη, του Γιώργου Δελή, της Μυρτιώτισσας, του Κώστα Ουράνη, του Γεωργίου Αθάνα, του Πάνου Ταγκόπουλου, του Γεωργίου Αργυρόπουλου, του Νικολάου Πετιμεζά, του Κώστα Καρυωτάκη, του Αθανασίου Κυριαζή, του Κώστα Βάρναλη, του Ανδρέα Μιχαλόπουλου και τέλος, του ανθολόγου-μεταφραστή Θεόδωρου Στεφανίδη. Τα ποιήματα αυτά, παρουσίαζαν ποικίλες θεματικές και υπήρξαν χαρακτηριστικά του ύφους του εκάστοτε ποιητή-ποιήτριας. Σε όλες τις μεταφραστικές τους αποδόσεις, οι δύο μεταφραστές σεβάστηκαν αυτό το ύφος και απέδωσαν τα ποιήματα όσο πιο πιστά μπορούσαν, στηριζόμενοι στα μετρικά σχήματα των πρωτοτύπων.

Η παρούσα μελέτη θα σταθεί και θα ολοκληρώσει την ανάλυση του βιβλίου *Modern Greek Poems* με τρία εμβληματικά ποιήματα που περιλαμβάνονται στον τόμο.

Το ποίημα του Κώστα Καρυωτάκη «Ανδρείκελα» περιέχεται στη συλλογή *Ελεγεία και σάτιρες*, η οποία εκδόθηκε το 1927:[165]

Σα να μην ήρθαμε ποτέ σ' αυτή τη γη,
σα να μένουμε ακόμη στην ανυπαρξία.
Σκοτάδι γύρω δίχως μια μαρμαρυγή.
Άνθρωποι στων άλλων μόνο τη φαντασία.

Από χαρτί πλασμένα κι από δισταγμό
ανδρείκελα, στης Μοίρας τα δυο τυφλά χέρια,
χορεύουμε, δεχόμαστε τον εμπαιγμό,
άτονα κοιτώντας, παθητικά, τ' αστέρια.

[163] Κατσίμπαλης, Γιώργος. Σεφέρης, Γιώργος. «Αγαπητέ μου Γιώργο» Αλληλογραφία (1924-1970), επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος. - Αθήνα: Ίκαρος, 2009. - Τόμ. Πρώτος, σ. 49

[164] Σεφεριάδης, Στέλιος. *Απ' το συρτάρι μου. 1895-1912*. Αθήνα: Πυρσός, 1939.

[165] Καρυωτάκης, Κώστας. *Ελεγεία και σάτιρες.* Αθήνα: Εκδοτική εταιρεία «Αθηνά» – Α.Ι. Ράλλης & Σία, 1927.

Μακρινή χώρα είναι για μας η κάθε χαρά,
η ελπίδα και η νεότης έννοια αφηρημένη.
Άλλος δεν ξέρει ότι βρισκόμαστε, παρά
όποιος πατάει επάνω μας καθώς διαβαίνει.

Πέρασαν τόσα χρόνια, πέρασε ο καιρός.
Ω! κι αν δεν ήταν η βαθιά λύπη μες στο σώμα,
ω! κι αν δεν ήταν στην ψυχή ο πραγματικός
πόνος μας, για να λέει ότι υπάρχουμε ακόμα...[166]

Μάλιστα, το μεταφρασμένο ποίημα από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη κυκλοφόρησε έναν χρόνο πριν την έκδοση του βιβλίου του Καρυωτάκη. Ωστόσο, οι δύο μεταφραστές φαίνεται πως είχαν αντιληφθεί τη σημασία αυτού του ποιήματος, ήδη από την πρώτη του εμφάνιση στα ελληνικά γράμματα, με τη δημοσίευσή του (μαζί με το ποίημα «Τάφοι»), στις 15 Ιανουαρίου 1924, στο μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Ζωή* που εκδιδόταν στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.[167] Επιπλέον, αυτή τους η μετάφραση και η συμπερίληψη του ποιήματος ενός νεαρού και εν πολλοίς παρεξηγημένου ποιητή, του Κώστα Καρυωτάκη, σε μια σύντομη ανθολογία της μοντέρνας ελληνικής ποίησης, αποτελούν σημαντική ένδειξη ενός ανεξάρτητου κριτηρίου που τους διέκρινε στην επιλογή των ποιημάτων και έρχεται σε αντίθεση με την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι ο Γιώργος Κατσίμπαλης, ο ενορχηστρωτής της Γενιάς του ’30, αντιμετώπιζε, μαζί με άλλους εκπροσώπους αυτού του κύκλου, την καρυωτακική ποίηση με αρνητισμό και αλαζονεία. Σίγουρα η επιλογή του συγκεκριμένου ποιήματος για την ανθολογία έδειχνε σεβασμό και αναγνώριση της αξίας της ποίησης του Κώστα Καρυωτάκη, τουλάχιστον στα πρώτα βήματα του Γιώργου Κατσίμπαλη.

Το πρωτότυπο ποίημα που αποτελείται από τέσσερις τετράστιχες στροφές, διατηρεί, ως επί το πλείστον, τους κανόνες της παραδοσιακής ποίησης, με ομοιοκαταληξία και μετρικούς νόμους.

Αντίστοιχα, το μετάφρασμα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ακολουθεί με μεγάλη πιστότητα τα μετρικά σχήματα του πρωτότυπου ποιήματος και όπως, θα καταδειχθεί και

[166] Καρυωτάκης, Κ.Γ., *Ποιήματα και πεζά.* Επιμ. Γ.Π. Σαββίδης. Αθήνα: Εστία, 2008, σ. 89

[167] Βλ. Καρυωτάκης, Κώστας. "Ανδρείκελα." *Νέα Ζωή*, τεύχος 4 (Ιανουάριος 1924): 448.

στη συνέχεια, το ποίημα “Puppets” παραμένει πιστό και νοηματικά στο πρωτότυπο. Ενδεικτικά, στην πρώτη στροφή του ποιήματος:

Σαν να μην ήρθαμε ποτέ σ' αυτήν εδώ τη γη,
σα να μένουμε ακόμα στην ανυπαρξία.
Σκοτάδι γύρω κι ούτε μια μαρμαρυγή.
Άνθρωποι στων άλλων μόνο τη φαντασία.[168]

Οι δύο μεταφραστές ακολουθούν την πλεχτή ομοιοκαταληξία του καρυωτακικού ποιήματος, δηλαδή ο πρώτος με τον τρίτο και ο δεύτερος με τον τέταρτο στίχο του ποιήματος:

As if we ne’er had come into this world,
As though the path from void we ne’er had found,
Shades hem us in with ne’er a gleam unfurled,
Men are we but to shades that drift around.[169]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης, στις χειρόγραφες διορθώσεις του πάνω στο βιβλίο, είχε προχωρήσει σε αρκετές αλλαγές, ιδιαίτερα στην πρώτη στροφή του ποιήματος. Οι αλλαγές αυτές είχαν να κάνουν κυρίως με τη λέξη “ne’er”, η οποία αντικαθίσταται στην πρώτη στροφή ως εξής: “As though we had not come into this world”. Στον δεύτερο στίχο η φράση “As if” γίνεται “As though” και η λέξη “ne’er” αντικαθίσταται από τη φράση “had not”. Τέλος, στον τρίτο στίχο η λέξη “never” παίρνει τη θέση του “ne’er”. Όπως γίνεται φανερό, οι αλλαγές αφορούν σε δευτερεύοντα στοιχεία του ποιήματος, με τον κύριο κορμό να παραμένει ως είχε, χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές.

Ως προς τα νοήματα του μεταφρασμένου ποιήματος, οι μεταφραστές παραμένουν πιστοί στο πρωτότυπο στους τρεις πρώτους στίχους, αλλά απομακρύνονται ώς ένα βαθμό στη απόδοση του στίχου «Άνθρωποι στων άλλων μόνο τη φαντασία», όπου η φράση “Men are we but to shades that drift around" μιλάει μεν για ανθρώπους σαν σκιές που περιφέρονται, αφήνοντας, ωστόσο, την αίσθηση πως και εδώ αυτά τα ανδρείκελα

[168] Καρυωτάκης, Κ.Γ. *Ποιήματα και πεζά.* Επιμ. Γ.Π. Σαββίδης. Αθήνα: Εστία, 2008, σ. 89.

[169] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 67

βρίσκονται σε έναν χώρο μη πραγματικό, μέσα σε σκιές που τους τυλίγουν, έναν χώρο πολύ κοντά στον καρυωτακικό χώρο, που μιλά για των «άλλων τη φαντασία».

Σε γενικές γραμμές η υποκειμενική πρόσληψη της πραγματικότητας και η εσωτερικότητα που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους «ανδρείκελα» αποδίδεται με ακρίβεια στο μετάφρασμα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, οι οποίοι μάλιστα δεν διστάζουν να αλλάξουν την στίξη στην τελευταία στροφή του ποιήματος, για να μπορέσουν να αποδώσουν έτσι τις τραγικές διαστάσεις της απόγνωσης που βίωνε ο ποιητής –και η γενιά του–, προσθέτοντας ένα θαυμαστικό στον δεύτερο στίχο της τέταρτης στροφής αντί για κώμα, και άλλο ένα θαυμαστικό στο τέλος του τέταρτου στίχου, αντικαθιστώντας τα αποσιωπητικά με τα οποία έκλεινε ο Καρυωτάκης το ποίημα «Ανδρείκελα»:

The many years have sped that Time doth steal;
Ah, would that in us woe did not persist!
Ah, would that pain, the lasting and the real,
Swooped not to tell us that we yet exist![170]

Παραθέτουμε παρακάτω την τέταρτη στροφή του πρωτότυπου ποιήματος:

(Πέρασαν τόσα χρόνια, πέρασε ο καιρός.
Ω! κι αν δεν ήταν η βαθιά λύπη στο σώμα,
ω! κι αν δεν ήταν στην ψυχή ο πραγματικός
πόνος μας, για να λέει ότι υπάρχουμε ακόμα...)[171]

Το δεύτερο ευρύτατα γνωστό ποίημα που συμπεριλήφθηκε στον τόμο *Modern Greek Poems* είναι το ποίημα του Κώστα Βάρναλη «Οι μοιραίοι». Και αυτό το ποίημα, όπως και του Καρυωτάκη, παρουσιάζει με μελανά χρώματα τη δύσκολη ζωή των φτωχών ανθρώπων στην Ελλάδα και την αδυναμία τους να ξεφύγουν από τα δεσμά της φτώχιας και της απόγνωσης, την απουσία σθένους και βούλησης:

Μες στην υπόγεια την ταβέρνα,
μες σε καπνούς και σε βρισές

[170] *Ό.π.,* σ. 68.

[171] Καρυωτάκης, Κ.Γ. *Ποιήματα και πεζά.* Επιμ. Γ.Π. Σαββίδης. Αθήνα: Εστία, 2008, σ. 89.

(απάνω στρίγκλιζε η λατέρνα)
όλ’ η παρέα πίναμ’ εψές·

εψές, σαν όλα τα βραδάκια,
να πάνε κάτου τα φαρμάκια.
Σφιγγόταν ο ένας πλάι στον άλλο
και κάπου εφτυούσε καταγής.

Ω! πόσο βάσανο μεγάλο
το βάσανο είναι της ζωής!
Όσο κι ο νους αν τυραννιέται,
άσπρην ημέρα δε θυμιέται.

Ήλιε και θάλασσα γαλάζα
και βάθος τ’ άσωτ’ ουρανού
Ω! της αυγής κροκάτη γάζα,
γαρούφαλα του δειλινού,

λάμπετε, σβήνετε μακριά μας,
χωρίς να μπείτε στην καρδιά μας!
Του ενού ο πατέρας χρόνια δέκα
παράλυτος, ίδιο στοιχειό·

τ’ άλλου κοντόμερη η γυναίκα
στο σπίτι λιώνει από χτικιό·
στο Παλαμήδι ο γιος του Μάζη
κι η κόρη του Γιαβή στο Γκάζι.

–Φταίει το ζαβό το ριζικό μας!
–Φταίει ο Θεός που μας μισεί!
–Φταίει το κεφάλι το κακό μας!
–Φταίει πρώτ’ απ’ όλα το κρασί!

Ποιός φταίει; ποιός φταίει; Κανένα στόμα
δεν το ’βρε και δεν το ’πε ακόμα.
Έτσι στη σκοτεινή ταβέρνα
πίνουμε πάντα μας σκυφτοί.

Σαν τα σκουλήκια, κάθε φτέρνα
όπου μας έβρει μας πατεί.
Δειλοί, μοιραίοι κι άβουλοι αντάμα,
προσμένουμε, ίσως, κάποιο θάμα![172]

Το ποίημα πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μαύρος Γάτος* το 1922.[173] Γράφτηκε σε μέτρο ιαμβικό και αποτελείται από έξι στροφές των έξι στίχων. Ο στίχος είναι έμμετρος, δηλαδή στην κάθε στροφή εναλλάσσονται εννεασύλλαβοι και οκτασύλλαβοι στίχοι, δημιουργώντας πλεχτή ομοιοκαταληξία και ακολουθούν δύο εννεασύλλαβοι (5ος και 6ος στίχος), με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία.

Το μεταφρασμένο ποίημα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ακολουθεί επακριβώς τα μέτρα και τις ομοιοκαταληξίες του πρωτοτύπου:

The Doomed

[172] Βάρναλης, Κώστας. *Μέσα στο Λόγο το Δικό Μου Όλ' η Ανθρωπότητα Πονεί.* Αθήνα: Η Καθημερινή, 2014.

[173] Η συγκεκριμένη πληροφορία αντλήθηκε από το σχολικό βιβλιό *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Α΄ Λυκείου), βλ. Βάρναλης, Κώστας.

http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexG10_1.html, ωστόσο, σε σχετική έρευνα της γράφουσας διαπιστώθηκε ότι το λογοτεχνικό περιοδικό *Μαύρος Γάτος* υπό τη διεύθυνση του κερκυραίου λογίου Γεράσιμου Σπαταλά, κυκλοφόρησε κατά τα έτη 1919-1921. Στα τεύχη της περιόδου 1919-1920 υπάρχει μόνο μία συνεργασία του Κώστα Βάρναλη, με το πολύστιχο ποίημα «Ο Προσκυνητής». Βλ. Βάρναλης, Κώστας. «Προσκυνητής». *Μαύρος Γάτος*, Σεπτέμβρης 1919, σελ. 52-57. Πάντως, σύμφωνα με το βιογραφικό σημείωμα του Εθνικού κέντρου Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ), το 1922 ο Βάρναλης δημοσίευσε τους «Μοιραίους» στο περιοδικό *Νεολαία*, το οποίο εξέδιδε η Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας (ΟΚΝΕ). Βλ. *Εθνικό Κέντρο Βιβλίου.* Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. 2008.

http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=421 (accessed 2 25, 2023).

Within the dingy tavern there,
Amid the drift of smoke and curses
(Upstairs a barrel-organ's blare),
We chaps were drinking up our purses,
Last night, like every other night,
To drown our sorrows out of sight.

We lit our pipes and crowded near,
And someone spat with dull persistence;
My God, it is a burden drear,
This blasted burden of existence!
Each one of us may scour his mind,
A happy day he cannot find.

(O sun across the blue waves borne,
And abyss of the sky unending,
O filmy crocus of the morn
And purple sunset vapours blending,
You gleam and vanish far away,
We cannot own a single ray!)

Of one the father palsied lies,
For ten whole years a corpse that quivers;
Another's wife a-coughing dies
As fever-burnt she moans and shivers;
Old Mazi's son's in prison cell,
And Yavi's daughter…gone to hell.

"Our crooked luck's alone to blame!"
"God is alone to blame who hates us!"
"Our thick heads should be blamed the same!"
"Drink is still more to blame that baits us!"
To blame? Who is to blame, and how?

No tongue has guesses or said till now.

So in the tavern every day
We drink together, dully staring;
Each heel that meets us in its way
Just treads us down like worms, uncaring.
Impotent, hopeless, doomed, we chaps
Wait for some miracle….perhaps.[174]

Αλλά και ως προς τα νοήματα του πρωτότυπου ποιήματος, οι μεταφραστές δεν απομακρύνονται από αυτό. Έτσι, οι «μοιραίοι» που πίνουν στην ταβέρνα της πρώτης στροφής, η εικόνα τους που σφίγγονταν ο ένας πάνω στον άλλο και αυτός που έφτυνε κατά γης στη δεύτερη στροφή, η θάλασσα, ο ήλιος και ο ουρανός της τρίτης στροφής, ο ανάπηρος πατέρας, η άρρωστη ετοιμοθάνατη γυναίκα, ο φυλακισμένος γιος, η κόρη που ζει στο περιθώριο της τέταρτης στροφής, οι συνομιλίες των μοιραίων και η προσπάθεια ερμηνείας του ποιος φταίει για την τραγική τους κατάσταση στην πέμπτη στροφή, και τέλος, το συμπέρασμα ότι οι μοιραίοι είναι ασήμαντοι σαν σκουλήκια που τα πατούν, χωρίς καμία ελπίδα, χωρίς βούληση, που περιμένουν ίσως κάποιο θαύμα της έκτης στροφής, όλες οι εικόνες και τα ζητήματα που θίγονται στο πρωτότυπο ποίημα μεταφέρονται αυτούσια και στο μεταφρασμα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Σε αυτή μάλιστα την περίπτωση, ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν προέβη σε καμία διόρθωση –αλλαγή στην αναθεωρημένη εκδοχή του τόμου *Modern Greek Poems*. Το ποίημα «Οι Μοιραίοι» μεταφράζεται χωρίς τους συνήθεις αρχαϊσμούς από τους δύο μεταφραστές και αυτή η επιλογή τους αποδεικνύεται ταιριαστή με το πρωτότυπο ποίημα του Βάρναλη ο οποίος έγραψε για ανθρώπους απλούς και ταλαιπωρημένους, σε γλώσσα που απευθυνόταν στον λαό και όχι στην αριστοκρατία. Αντίστοιχα, και οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης μεταφράζουν σε γλώσσα λιτή, απαλλαγμένη από τον στόμφο που κάποιες φορές γίνεται αντιληπτός σε άλλα μεταφράσματά τους.

Εν κατακλείδι, η συμπερίληψη του συγκεκριμένου ποιήματος στον τόμο *Modern Greek Poems* δύναται να θεωρηθεί πολύ σημαντική, καθώς το ποίημα «Οι Μοιραίοι» δεν

[174] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 68-69.

περιλαμβάνεται στις ελάχιστες εκδοθείσες αγγλικές μεταφράσεις της ποίησης του Κώστα Βάρναλη. Για παράδειγμα, ο Kimon Friar, στο βιβλίο *Modern Greek Poetry*, μεταφράζει δώδεκα ποιήματα του Βάρναλη, ωστόσο, στη μετάφραση δεν περιλαμβάνει το ποίημα «Οι Μοιραίοι».[175] Η επικείμενη επανέκδοση του βιβλίου *Modern Greek Poems* από τις εκδόσεις Colenso θα κάνει γνωστό στους αγγλόφωνους αναγνώστες το πιο γνωστό ποίημα του Κώστα Βάρναλη, το οποίο παραμένει δημοφιλές ως τις μέρες μας, και σύμφωνα με τους μελετητές και τους κριτικούς κατατάσσεται στα σημαντικότερα ποιήματα του νεοελληνικού λυρισμού.

Τέλος, το ποίημα «Ιθάκη» του Κ.Π. Καβάφη, ένα από τα πιο μεταφρασμένα ποιήματα της ελληνικής ποίησης, ήταν αυτό που επέλεξαν και οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης να συμπεριλάβουν στην ανθολογία τους, επιδεικνύοντας έτσι ένα αλάνθαστο κριτήριο στην επιλογή ποιημάτων, καθώς την εποχή εκείνη, δηλαδή στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο Κ.Π. Καβάφης ήταν μεν γνωστός στην ελληνική γραμματεία και όχι μόνο, αφού το 1926 θα παραλάμβανε το παράσημο του «Φοίνικος» από την κυβέρνηση του δικτάτορα Παγκάλου, ωστόσο, η φήμη του στο εξωτερικό θα εδραιωνόταν τα επόμενα χρόνια.[176]

Το ποίημα «Ιθάκη», στη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη παρουσιάζεται στο γνωστό ύφος των δύο μεταφραστών με αρκετούς αρχαϊσμούς: “When thou shalt journey forth for Ithaka”, ξεκινά ο πρώτος στίχος, και σε ανάλογο τόνο συνεχίζεται και το υπόλοιπο ποίημα. Μάλιστα, σχετικά πρόσφατα, ο συγγραφέας Michael Haag, αναφερόμενος στη μετάφραση του συγκεκριμένου ποιήματος από τους Στεφανίδη και

[175] Βλ. Friar, Kimon. *Modern Greek Poetry.* New York: Simon and Schuster, 1973.

[176] Η φιλία του Κ.Π. Καβάφη με τον συγγραφέα Ε.Μ. Φόρστερ το 1916, θα αποτελέσει μια μεγάλη ευκαιρία για τη γνωριμία των αγγλόφωνων αναγνωστών με το έργο του αλεξανδρινού ποιητή. Έτσι, τέσσερα χρόνια μετά, το 1919, ο Φόρστερ δημοσιεύει στο περιοδικό *The Athenaeum* δοκίμιο με τίτλο «Η ποίηση του Κ.Π. Καβάφη», μαζί με μεταφρασμένα από τον Γ. Βαλασσόπουλο ποιήματα του Καβάφη στα αγγλικά. Βέβαια, ο πρώτος που είχε μεταφράσει ποιήματα του Καβάφη στην αγγλική γλώσσα ήταν ο αδελφός του Τζων Καβάφης: Το 1897 «Τυπώνει τα “Τείχη” σε δίγλωσση, ελληνική και αγγλική έκδοση, η πρώτη δημοσίευση μεταφρασμένου καβαφικού ποιήματος (μετάφραση του αδερφού του, Τζων Καβάφη· ο Τζων Καβάφης θα συνεχίζει να ασχολείται με μεταφράσεις ποιημάτων του αδερφού του μέχρι το τέλος σχεδόν της ζωής του.)». Βλ. Καβάφης, Κωνσταντίνος. *Ανεμόσκαλα*. 2012. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 30-07-2022. <https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/timeline.html?cnd_id=9>.

Κατσίμπαλη, απέδωσε με μια χαρακτηριστική λέξη την απόδοση της Ιθάκης του Καβάφη στην αγγλική γλώσσα: «επιτηδευμένη».[177]

Ωστόσο, είναι ενδεικτική η στάση του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο οποίος βλέποντας και ο ίδιος με μεγάλη χρονική απόσταση τα ποιήματα αυτού του τόμου, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, προβαίνει σε ιδιόχειρες διορθώσεις, αλλάζοντας λέξεις και φράσεις με στόχο τον εκμοντερνισμό του βιβλίου. Το ποίημα «Ιθάκη» αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Πιο αναλυτικά, η λέξη “thou” η οποία χρησιμοποιείται πολλάκις μέσα στο ποίημα, αντικαθίσταται σε όλα τα σημεία με τη λέξη “you”. Η λέξη “shalt” γίνεται “will”. Επίσης, η φράση “didst gain” γίνεται “you have gained”. Τέτοιου τύπου αλλαγές υπάρχουν σε όλη την έκταση του ποιήματος.

Η πιο ενδιαφέρουσα νοηματική αλλαγή ωστόσο, είναι η αντικατάσταση της λέξης “journey” με τη λέξη “pilgrimage” στον στίχο “Ithaca gave to thee the journey fair” («Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξίδι»).[178] Η λέξη “pilgrimage” αποδίδει στα αγγλικά την έννοια ενός προσκυνηματικού ταξιδιού ή αλλιώς ενός οδοιπορικού. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, προκρίνει στην αναθεωρημένη έκδοση αυτή τη έννοια προσδοκώντας να δώσει στον αγγλόφωνο αναγνώστη την έννοια του ταξιδιού μέσα από τη σκοπιά ενός φιλοσοφημένου ταξιδιώτη, όπου το «ωραίο ταξίδι» του Καβάφη γίνεται “fair pilgrimage”, και το «ταξίδι» του Καβάφη αποκτά άλλο βάθος, αφού ο «οδοιπόρος» ή «προσκυνητής» έχει την ευκαιρία να στοχαστεί πάνω στο «ωραίο ταξίδι» της ίδιας του της ύπαρξης.

Η αναθεωρημένη πρόταση του Στεφανίδη παρουσιάζει άλλη μια πολύ ενδιαφέρουσα αλλαγή, αυτή τη φορά ως προς την ύλη του τόμου, καθώς ο ίδιος, προφανώς έχοντας συνειδητοποιήσει και διαχρονικά πλέον την αξία της ποίησης του Κωνσταντίνου Καβάφη, αποφασίζει να προσθέσει στον τόμο άλλο ένα ποίημα του Καβάφη, το «Περιμένοντας τους Βαρβάρους» (“Waiting for them”). Έτσι, το ποίημα “Waiting for them”, σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη και Lawrence Durrell, εμφανίζεται δίπλα στο ποίημα «Ιθάκη», σε δακτυλογραφημένη μορφή και φέροντας στο κάτω μέρος της επιπρόσθετης σελίδας τα στοιχεία της πρώτης δημοσίευσης του ποιήματος στο περιοδικό *New English Weekly*.[179]

---

[177] “…a stilted rendering of Ithaka”. Haag, Michael. *Alexandria City of Memory*. New Haven and London: Yale University Press, 2004, σ. 217.

[178] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926, σ. 62.

[179] Kavaphe, K.P. "Waiting for Them." *New English Weekly* (1939).

Κριτική υποδοχή του βιβλίου *Modern Greek Poems*

Όπως και στο βιβλίο του 1925 *Poems by Kostes Palamas*, και εδώ οι κριτικές δεν θα είναι πολλές αλλά θα είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικές.

Στη Μεγάλη Βρετανία, η έκδοση της ανθολογίας θα έχει θετική αντιμετώπιση. Η βρετανική έκδοση *The Journal of Hellenic Studies* των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων του Κέιμπριτζ για λογαριασμό της Εταιρείας για την Προώθηση Ελληνικών Μελετών (αγγλ. *Society for the Promotion of Hellenic Studies),* θα υποδεχτεί με ενθουσιασμό την επιλογή των ποιημάτων ελάχιστα γνωστών στην Αγγλία, που θα προσελκύσουν τους λάτρεις της Ελλάδας.[180] Θα σχολιάσει τη γοητεία των ποιημάτων, την ομορφιά και τις μνήμες του φυσικού της περιβάλλοντος με αναφορές στις θάλασσες, στα ηλιοβασιλέματα, στους ελαιώνες, αλλά και στην ελληνική μελαγχολία, όταν ο θάνατος αρπάζει ό,τι πιο όμορφο και ελπιδοφόρο. [181] Επίσης, δεν παραλείπει να σχολιάσει την ίδια τη μεταφραστική πράξη, χαρακτηρίζοντας τις αποδόσεις των ποιημάτων εξαιρετικές.[182] Ωστόσο, ο συγγραφέας της κριτικής δεν θα παραλείψει να παρατηρήσει μια υπερβολική χρήση της λέξης “ye”.[183]

Η εφημερίδα *Εστία,* στις 20 Απριλίου 1926, θα συμπεριλάβει άρθρο με τίτλο «Μια ποιητική μετάφρασις».[184] Ο ανώνυμος αρθρογράφος της *Εστίας* αφού κάνει μια πρώτη αναφορά στα ονόματα των ποιητών που εμπεριέχονται στην ανθολογία, στη συνέχεια

[180] Η *Εταιρεία για την Προώθηση Ελληνικών Μελετών* είναι βρετανική κοινωφελής εταιρεία που ιδρύθηκε το 1879 υποστηρίζοντας τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας, της λογοτεχνίας, των τεχνών, της ελληνικής ιστορίας και αρχαιολογίας.

[181] “The poems by miscellaneous writers will be found full of charm by those who know something of modern Greece. They conjure up memories of her smiling seas, her sailing-craft and fisher-folk, her gorgeous sunsets, her hills and olive-groves. In them is much of the eternal ‘melancholy of the Greeks’, with death taking premature toll of what seems fairest and most promising; but there are occasional reminders of Greek joy in music, dance and song.” The Journal of Hellenic, Studies. "Review: Poems by Kostes Palamas by Kostes Palamas; Theodore Ph. Stephanides; George C. Katsimbalis." *The Journal of Hellenic Studies* Vol. 46, Part 2 (1926): 287.

[182] *Ό.π.,* 287: “These selections from modern Greek poets are very welcome, for this poetry is very little known in England, though it possesses many features which should appeal to lovers of Greece. The renderings seem excellent [...]” The Journal of Hellenic, Studies. "Review: Poems by Kostes Palamas; Theodore Ph. Stephanides; George C. Katsimbalis." *The Journal of Hellenic Studies* Vol. 46, Part 2 (1926): 287.

[183] Στο ίδιο, *ό.π.,* σ. 287.

[184] «Μια ποιητική μετάφρασις», *Εστία* (1926).

εκφέρει μια ιδιαίτερα ευνοϊκή κριτική για το όλο εγχείρημα, καταλήγοντας πως «ο άθλος μιας τόσο πιστής αποδόσεως πνεύματος αλλά και αρμονίας πολλών Ελληνικών στίχων […] είναι τρανή απόδειξις όχι μόνο της ποιητικής αξίας των μεταφραστών, αλλά και του πόθου των δια να καταστήσουν γνωστά εις το Αγγλικόν Κοινόν τα καλλίτερα προϊόντα της σημερινής Ελληνικής Μούσης. Και οφείλεται δι' αυτό εις του μεταφραστάς κάθε τιμή».[185] Η αναφορά του αρθρογράφου στα «καλύτερα προϊόντα» της ελληνικής μούσας, καταδεικνύει και τη γενικότερη αποδοχή που είχαν στον ελλαδικό χώρο οι ποιητές που ανθολογούνταν στο βιβλίο των δύο μεταφραστών.

Επίσης, η εφημερίδα *Πρωία* αφιερώνει στο βιβλίο ένα άρθρο με τίτλο «Η ποίησίς μας εις την Αγγλικήν» (22 Απριλίου 1926).[186] Ο αρθρογράφος της εφημερίδας αναφέρεται πρώτα στα περιεχόμενα του βιβλίου και κλείνει το σύντομο άρθρο χαρακτηρίζοντας τις μεταφράσεις «πολύ επιμελημέναι» που αποδίδουν πιστά τα έργα των ποιητών στην αγγλική γλώσσα και κρίνοντας πως αυτή είναι μια ευκαιρία για να γνωρίσει το αγγλόφωνο κοινό «ένα διαλεκτό μέρος» από τη νέα λυρική παραγωγή.[187] Όπως και ο συντάκτης της *Εστίας,* ο αρθρογράφος της *Πρωίας* θα αναφερθεί και αυτός στην πολύ επιτυχημένη επιλογή ποιητών και ποιημάτων από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά ότι οι επιλογές των δύο μεταφραστών έχαιραν μεγάλης αποδοχής στον ελλαδικό χώρο.

Στη Γαλλία, θετική αναφορά στην ανθολογία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη θα κάνει και ο Démétrius Astériotes, στο λογοτεχνικό περιοδικό *Mercure de France*, τον Αύγουστο του 1926. Θα μιλήσει για μια επιλογή των καλύτερων «μοντέρνων ελληνικών ποιημάτων» τα οποία οι μεταφραστές μετέφεραν σε μέτρο ανάλογο των πρωτοτύπων.[188]

Επιπροσθέτως, ο Πάνος Δ. Ταγκόπουλος στο περιοδικό *Τα Παρασκήνια* θα γράψει ότι οι μεταφράσεις των ποιημάτων «είναι αληθινά από τις καλύτερες μεταφράσεις τραγουδιών

[185] *Ό.π.*, σ. 2.

[186] «Η ποίησίς μας εις την Αγγλικήν», *Πρωία* (1926), σ. 2. Αναφορά σε αυτό το άρθρο κάνει και ο Δ. Δασκαλόπουλος στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Βλ. Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. «Βιβλιογραφία Γ.Κ. Κατσίμπαλη», *Νέα Εστία* 108.1278 (1980): 1504

[187] «Η ποίησίς μας εις την Αγγλικήν», *Πρωία* (1926), σ. 2.

[188] "MM. Th. Ph. Stephanides et G. Katsimbalis nous offrent un choix des plus heureux de Modern greek Poems, transposes en mètres analogues à ceux de l' original". Βλ. Astériotes, Démétrius. "Lettres Néo-Grecques." *Mercure de France* CXC.676 (1926): 226. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202008z.image>.

μας που έχουμε σε ξένη γλώσσα».[189] Επίσης, δεν θα παραλείψει να παρατηρήσει ότι οι μεταφραστές κρατούν τα μέτρα και τη φόρμα των πρωτοτύπων «χωρίς να παραμελήσουνε το πνεύμα και το περιεχόμενο των τραγουδιών».[190] Τέλος, θα μιλήσει και για το «γούστο» των μεταφραστών, το οποίο θα χαρακτηρίσει «από τα πιο φίνα, λεπτό και συγκροτημένο».[191]

Τέλος, το 1970, στην εφημερίδα *Κερκυραϊκά Νέα* σε ανυπόγραφη στήλη που κατά μεγάλη πιθανότητα ανήκει στον εκδότη και διευθυντή της εφημερίδας Κώστα Δαφνή, διαβάζουμε: «Το 1926 μία ανθολογία νέων Ελλήνων ποιητών, πάλι στα αγγλικά, συμπληρώνει την προσφορά των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη στην προσπάθεια γνωριμίας του ποιητικού μας λόγου από το ευρύτερο διεθνές κοινό».[192]

Μια πιο πρόσφατη κριτική του βιβλίου θα γραφτεί από την Κωνσταντίνα Γεωργαντά: Το βιβλίο «είχε σκοπό να δημιουργήσει μια αναφορά για τη μοντέρνα Ελλάδα, κατασκευάζοντας την ίδια στιγμή ένα σημείο αναφοράς για μια περίοδο που πάλευε με την απώλεια ενός ασφαλούς αισθήματος ότι κάπου ανήκει».[193] Στο τέλος του άρθρου της με τίτλο *Translation Travels: Modern Greek Poems in 1926 London*, θα συμπεράνει ότι το βιβλίο παρά τα όποια ελαττώματά του –προηγουμένως έχει αναφερθεί στην αδυναμία των μεταφραστών να μεταφέρουν τα ποιήματα σε μοντέρνα αγγλική γλώσσα καταφεύγοντας στην παλιά αγγλική ("old English")–[194] αποτελούσε για τους «αγγλόφωνους αναγνώστες ένα

[189] Ταγκόπουλος, Πάνος, Δ. «Ελληνικά τραγούδια στην αγγλική γλώσσα», *Τα Παρασκήνια* Αύγουστος 1926: 1-2

[190] *Ό.π.*

[191] *Ό.π.* Επιπροσθέτως, ο Πάνος Δ. Ταγκόπουλος θα εκφράσει ευγενικά τη δυσαρέσκειά του σχετικά με το γεγονός ότι ποίημά του συμπεριλήφθηκε στην εν λόγω συλλογή χωρίς να έχει ζητηθεί η άδειά του αλλά και χωρίς να του έχει αποσταλεί κάποιο αντίτυπο του βιβλίου, το οποίο χρειάστηκε να αγοράσει ο ίδιος από του Κάουφμαν «αντί δραχμών πεντήκοντα παρακαλώ». Ωστόσο, η αγγλική μετάφραση του ποιήματός του φαίνεται πως τον ευχαρίστησε ιδιαίτερα, χαρακτηρίζοντάς την ως μία από τις καλύτερες. *Ό.π.,* σ. 2.

[192] Δαφνής, Κώστας (εκδ.) «Πνευματικαί Καλλιτεχνικαί Ειδήσεις», *Κερκυραϊκά Νέα* (1970).

[193] "*Modern Greek Poems* aimed at creating a referent for modern Greece constructing at the same time Greece as a reference point for a period struggling with the loss of a secure sense of belonging". Βλ. Georganta, Konstantina. *Translation Travels: Modern Greek Poems in 1926 London*. n.d. <http://athensinapoem.com/2015/03/01/poetic-reality-no2-translation-travels-modern-greek-poems-in-1926-london/#_edn10>.

[194] Στο ίδιο, "In their attempt to streamline their translations to their audience's linguistic medium, they did everything in reverse using old English to present an image of homogeneity to the west".

ταξιδιωτικό οδηγό της Ελλάδας, ένα απαραίτητο παράρτημα στο προσκύνημα των ξένων στη χώρα». [195]

[195] Στο ίδιο, " […] this collection of poems, like the others before it, were not only transferring a piece of modern Greek culture abroad but were to become in the hands of English-speaking readers a travel-guide around Greece, an indispensable appendix to a foreigner's peregrinations around the country".

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Modern Greek Poems*

Συμπερασματικά, το βιβλίο *Modern Greek Poems* αποτελεί μια σημαντική μεταφραστική συνεργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, καθώς προηγήθηκε πολλών άλλων παρόμοιων εργασιών (ποιητικές ανθολογίες) και μάλιστα με διαφορά πολλών χρόνων. Αποτέλεσε δηλαδή, για την εποχή της μια αποκλειστική πηγή γνωριμίας των αγγλόφωνων αναγνωστών με το έργο σημαντικών ελλήνων ποιητών των αρχών του προηγούμενου αιώνα. Η φωτεινή αλλά και η πιο απαισιόδοξη όψη της Ελλάδας, παρουσιάζονται μέσα από ποικίλες ποιητικές φωνές που δίνουν στους αναγνώστες μια χαρακτηριστική εικόνα της ελληνικής ψυχής, η οποία συνέχιζε να ζει και να παλεύει ανάμεσα στα μεγαλεία του παρελθόντος και τις προκλήσεις του σκληρού παρόντος, όπως είχε αυτό διαμορφωθεί στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Οι δυο μεταφραστές και ανθολόγοι μέσα από την επιλογή των ποιημάτων αφηγούνται μια ιστορία, που δεν είναι άλλη από αυτή της σύγχρονης Ελλάδας, του τόπου και των ανθρώπων της.

Στα θετικά χαρακτηριστικά του τόμου συγκαταλέγονται οι έμμετρες και ποιητικές αποδόσεις από τους μεταφραστές, η επιλογή των πιο χαρακτηριστικών και αντιπροσωπευτικών ποιημάτων από τους πιο σημαντικούς έλληνες ποιητές των αρχών του εικοστού αιώνα, αλλά και η αποτύπωση της ελληνικής ποίησης με γνώμονα την ευρύτερη διάδοσή της πέραν των συνόρων. Καθώς μάλιστα τα έργα της ελληνικής λογοτεχνίας που είχαν μεταφραστεί στα αγγλικά ήταν περιορισμένης έκτασης, οι ανθολόγοι μπόρεσαν να προβάλουν για πρώτη φορά έργα διαχρονικά, σε πολλές περιπτώσεις δημοφιλή, και σε κάθε περίπτωση έργα καθοριστικά για την εξέλιξη της ελληνικής ποίησης των αρχών του εικοστού αιώνα.

Από την άλλη πλευρά, ο γλωσσικός αναχρονισμός που είναι εμφανής στο σύνολο των ποιημάτων του τόμου, είναι το μοναδικό ίσως, μειονέκτημα αυτής της κατά τα άλλα αξιόλογης μεταφραστικής εργασίας των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Τα τελευταία χρόνια του βίου του, ο Θεόδωρος Στεφανίδης, ξαναδιαβάζοντας με την πάροδο πολλών δεκαετιών το εν λόγω εγχείρημα καταλαβαίνει και ο ίδιος τις αδυναμίες των ποιημάτων που είχε μεταφράσει με τον Γιώργο Κατσίμπαλη και γι’ αυτό προβαίνει στις απαραίτητες διορθώσεις, δείγματα των οποίων αναλύθηκαν παραπάνω. Δυστυχώς, δεν θα προλάβει να δει ξανά μια αναθεωρημένη έκδοση αυτού του βιβλίου και έτσι η εργασία του αυτή δεν θα έχει τελικά κάποιο αντίκρισμα.

Είναι ωστόσο, πολύ σημαντική η ύπαρξή της και η χρήση της στην παρούσα μελέτη, καθώς επίκειται η επανέκδοση της αναθεωρημένης εκδοχής βιβλίου από τον εκδοτικό οίκο Colenso Books, με χρονικό ορίζοντα το 1924, υπό τον τίτλο *Modern Greek Poetry of the 19th and 20th centuries translated by Theodore Stephanides and George Katsimbalis, or by Theodore Stephanides alone, edited by Anthony Hirst*.[196] Κατά συνέπεια, η αναθεωρημένη έκδοση θα μπορούσε να αποτελέσει άλλη μια ευκαιρία ώστε το σύγχρονο αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό να γνωρίσει σημαντικούς έλληνες ποιητές (πέρα από τους ήδη μεταφρασμένους πχ. τον Κ.Π. Καβάφη) σε μια ανθολογία με έντονο το «ελληνικό χρώμα».

Εν κατακλείδι, η Ελλάδα και οι έλληνες ποιητές πρωταγωνιστούν στην ανθολογία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και αυτά τα μοντέρνα ελληνικά ποιήματα του τίτλου (*Modern Greek Poems*) υπογραμμίζουν με κάθε τρόπο την μακρά και αδιάλειπτη ελληνική ποιητική παράδοση. Οι ανθολογούμενοι ποιητές του τόμου παίρνουν τη σκυτάλη από τον Σολωμό, τον Κάλβο και τον Βαλαωρίτη και τη δίνουν με τη σειρά τους στον Σεφέρη, στον Ελύτη και στους σύγχρονους Έλληνες ποιητές.

[196] Hirst, Anthony, ed. *Modern Greek Poetry of the 19th and 20th centuries.* Translated by Theodore Stephanides and George Katsimbalis or by Theodore Stephanides alone. London: Colenso Books, 2024.

Η μετάφραση των σύντομων ποιητικών συλλογών ή ποιημάτων από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη: ανάλυση των έργων: Three Poems, A Hundred Voices, Iambs and Anapaests και Ascraeus

Η παρούσα ενότητα θα εξετάσει τη μετάφραση και έκδοση των πιο σύντομων έργων του Κωστή Παλαμά από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Τα έργα *Three Poems και A Hundred Voices* εκδόθηκαν από τους ίδιους το 1969 και το 1976 αντίστοιχα. Οι μεταφράσεις *Iambs and Anapaests* και *Ascraeus* συμπεριλήφθηκαν στο βιβλίο των Theofanis G. Stavrou και Constantine Trypanis με τίτλο *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*, το οποίο εκδόθηκε το 1985 και είναι αφιερωμένο στη μνήμη των δύο λογίων και μεταφραστών του Παλαμά, Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Στην παρούσα ενότητα θα γίνει και σύντομη αναφορά σε άλλη μια μεταφραστική εργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, αυτή τη φορά μιας μελέτης του Λέανδρου Παλαμά με τίτλο *Η Φοινικιά: αναλυτικό σημείωμα.*

Η ενασχόληση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη με τα μικρότερα σε έκταση έργα του Παλαμά, όπως θα διαφανεί και στη συνέχεια αυτής της μελέτης, κάθε άλλο παρά εύκολη εργασία ήταν. Διαφορετικά μέτρα και ρυθμοί, διαφορετικές διαθέσεις και θεματικές, είναι σίγουρο πως δυσχέραναν το έργο τους.

Ο David Ricks γράφοντας για τα πιο σύντομα ποιήματα του Κωστή Παλαμά είχε παρατηρήσει «περίπλοκες και ρωμαλέες φόρμες» «που αντιστέκονται στη μετάφραση».[197] Αυτές τις «φόρμες» δούλεψαν με αγάπη, μεράκι και σεβασμό οι δύο μεταφραστές και το αποτέλεσμα τους δικαίωσε. Οι μελετητές του Παλαμά αναγνώρισαν την αξία αυτών των μεταφράσεων διαχρονικά, όπως θα διαφανεί και παρακάτω.

[197] Ricks, David. *Modern Greek Writing*. London: Peter Owen Publishers, 2003, σ. 137.

Three Poems ή η μετάφραση των τριών ποιημάτων: «Φοινικιά», «Αλυσίδες» και «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι» του Κωστή Παλαμά και η μετάφραση της μελέτης του Λέανδρου Παλαμά με τίτλο *Η Φοινικιά: αναλυτικό σημείωμα*

Το μεταφραστικό έργο των Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη με τίτλο *Three Poems* εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1969. Πρόκειται για μια συλλογή τριών σημαντικών ποιημάτων του Κωστή Παλαμά: «Φοινικιά», «Οι Αλυσίδες» και «Ο Σάτυρος, ή το Γυμνό Τραγούδι», με τους αγγλικούς τίτλους "The Palm Tree", "The Chains" και "Satyr or the Song of Nakedness". Το βιβλίο ολοκληρώνεται σε 38 σελίδες.

Το βιβλίο *Three Poems* έλαβε εγκωμιαστικά σχόλια από την κριτική, εντός και εκτός Ελλάδας, αν και την εργασία αυτή «δεν την πρόσεξε όπως θα 'πρεπε η νεοελληνική κριτική» κατά τον λογοτέχνη και κριτικό Ε.Ν. Μόσχο.[198]

Την ίδια άποψη μοιράζεται και ο ακαδημαϊκός Μάριος-Βύρων Ραΐζης, ο οποίος χαρακτηρίζει το βιβλίο *Three Poems* (καθώς και το παλαιότερο *Poems,* London 1925) ως «καλή μετάφραση», που ωστόσο δεν πρόσεξαν ιδιαίτερα οι κριτικοί καθώς η ιδιωτική έκδοση δεν έδωσε στη δουλειά αυτή πολλά περιθώρια προώθησης.[199]

Τον Μάρτιο του 1970, στο περιοδικό *Νέα Εστία*, ο ποιητής και ακαδημαϊκός Τ.Κ. Παπατσώνης θα χαρακτηρίσει τη μεταφραστική σύμπραξη των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ως «φιλολογικόν κατόρθωμα», καθώς εκτός από την άψογη απόδοση στην αγγλική γλώσσα, τα μεταφρασμένα ποιήματα του βιβλίου *Three Poems* διατηρούσαν όχι μόνο τα μέτρα και την ομοιοκαταληξία αλλά και τη συνολική «ατμόσφαιρα της παλαμικής δημιουργίας».[200]

Ένα χρόνο μετά, το 1971, το λογοτεχνικό ένθετο της εφημερίδας *The Times* (Times Literary Supplement ή TLS),[201] θα φιλοξενήσει άρθρο-κριτική[202] για το βιβλίο *Three Poems*,

---

[198] Μόσχος, Ε., Ν. «Οι μεταφράσεις του Παλαμά», *Νέα Εστία,* 01 Μάρτιος 1987: 329-332, σ. 332.

[199] "These good translations, however, received little attention by comparatists and other literary scholars, mostly because they were published privately, and thus their promotion was quite limited". Βλ. Raizis, M.-Byron. *Kostes Palamas, The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis,* London, 1974, pp. 194. Printed in Athens by F. Constantinidis & C. Michalas, Panepistimiou 39. *Balkan Studies* v. 16.n. 1 (1975): 215-219. https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/1509, σ. 217.

[200] Βλ. Παπατσώνης, Τ.Κ. «Ο ΙΣΤ΄ Τόμος των Απάντων Κωστή Παλαμά», *Νέα Εστία,* 1 Μάρτιος 1970: 284-289, σ. 289.

[201] Αν και «ένθετο» στην ουσία το TLS (Times Literary Supplement) εκδίδεται ανεξάρτητα από την εφημερίδα *The Times*, από το 1914.

με τίτλο “Man, beast and element”.[203] Στο εν λόγω άρθρο, ο συντάκτης θα αναφερθεί στο «ρίσκο» των μεταφραστών με την επιλογή της έμμετρης μετάφρασης, καθώς αν αποτύχουν δεν θα έχουν θυσιάσει μόνο την πιστότητα αλλά θα έχουν υποπέσει και σε κοινοτοπία (banality). Ωστόσο, ο συντάκτης τάσσεται τελικά υπέρ της επιλογής των μεταφραστών και παρατηρεί ότι πλην λίγων εξαιρέσεων, όπου η μετάφραση φαίνεται «επίπεδη», ο αναγνώστης τελικά θα ανταμειφθεί με μελωδικότητα και ευγλωττία αντίστοιχες του πρωτοτύπου, κάτι το οποίο λείπει από άλλες μεταφράσεις του παλαμικού έργου. Στην προκειμένη περίπτωση, ο συντάκτης επιχειρεί μια σύγκριση αποσπάσματος του ποιήματος «Σάτυρος ή το Γυμνό Τραγούδι» με την αντίστοιχη παλαιότερη μετάφραση του A.E. Phoutrides, δικαιώνοντας τις επιλογές των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.[204]

Μια εγκωμιαστική κριτική του βιβλίου *Three Poems* θα γραφτεί τον χειμώνα του 1972 από τον Andonis Decavalles. Έχοντας παρουσιάσει αναλυτικά τα περιεχόμενα του βιβλίου και το σπουδαίο έργο του Κωστή Παλαμά, αλλά και τις ικανότητες των δύο μεταφραστών, ο Decavalles θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι δύο μεταφραστές έμειναν πιστοί στην ουσία και στη μορφή των δύσκολων πρωτότυπων ποιημάτων του Παλαμά και αυτή τους η προσπάθεια είναι άξια επιβράβευσης.[205]

Μια ακόμα θετική κριτική βρίσκεται σε άρθρο με τίτλο “Modern Greek Poetry in America”, όπου ο συντάκτης του Costas M. Proussis θα χαρακτηρίσει τη μετάφραση των τριών ποιημάτων του Παλαμά από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ως «πολύ καλή».[206]

Επιπροσθέτως, ο Ε.Ν. Μόσχος, σε μια γενικότερη θεώρηση των μεταφράσεων του Παλαμά (που περιλάμβανε και το βιβλίο *Three Poems*) θα μιλήσει για μια «υψηλής στάθμης ποιητική δημιουργία».[207]

---

[202] Η κριτική θα είναι ανώνυμη, όπως συνηθιζόταν για όλες τις κριτικές βιβλίων στο TLS (Times Literary Supplement έως το 1974.

[203] "Man, beast and element." *Times Literary Supplement* 3599 (1971): 207.

[204] “[…] but the reward is to release a good deal of melodic sweep and eloquence of the original, which have remained muted in other translations”. *Ό.π.*, σ. 207.

[205] “[…] those translators […] stood amazingly close to the substance and form of their difficult originals […]”. Βλ. Decavalles, Andonis. "Review: Three Poems by Kostés Palamás; Theodore Ph. Stephanídes; George C. Katsímbalis." *Books Abroad* 46. n. 1 (Winter 1972), σ. 161.

[206] Proussis, Costas M. "Modern Poetry in America." *The Greek Orthodox Theological Review* 1976: 385-397, σ. 393.

[207] Βλ. Μόσχος, Ε.Ν. «Οι μεταφράσεις του Παλαμά.» *Νέα Εστία* 1 Μάρτ. 1987: 329-332, σ. 332.

Τέλος, βιβλιογραφική αναφορά στο έργο *Three Poems* θα κάνει ο Λίνος Πολίτης στο βιβλίο *A history of modern Greek literature*.[208]

[208] Politis, Linos. *A history of modern Greek literature*. Oxford: Clarendon Press, 1975.

«Φοινικιά» / "The Palm Tree"

Το πρώτο ποίημα του βιβλίου *Three Poems*, "The Palm Tree" («Φοινικιά»), το οποίο γράφτηκε από τον Κωστή Παλαμά το 1900, πρωτοδημοσιεύθηκε το 1904 στην ποιητική συλλογή *Ασάλευτη ζωή* και αποτελεί την πέμπτη από τις εννέα ενότητες του βιβλίου.[209]

Πρόκειται, κατά γενική ομολογία, για ένα από τα σημαντικότερα ποιητικά έργα του Κωστή Παλαμά. Ενδεικτικά, ο Νάσος Βαγενάς αναφέρεται στη «Φοινικιά» ως το «τελειότερο ποίημα του Παλαμά, το αποκορύφωμα της ποιητικής του τέχνης».[210] Η Άννα Κατσιγιάννη θα παρατηρήσει ότι με τη «Φοινικιά» «ο Παλαμάς οδηγεί τον (ισοσύλλαβο) στίχο του στην τελειότητα».[211] Ο Ηλίας Λάγιος θα χαρακτηρίσει τη «Φοινικιά» «μείζον ποίημα», στο οποίο η πρόσφατη κριτική «έσκυψε πάνω της με την πρέπουσα προσοχή και την αρμόζουσα φροντίδα και στοργή, για να την εξυψώσει στη θέση που της πρέπει […]».[212] Θα παρατηρήσει, επίσης, ότι: «Μετά την Φοινικιά κάθε ποιημά του θα είναι καταδικασμένο να κρίνεται και να αποτιμάται σε σχέση με τον βαθμό συγγενείας του ως προς αυτήν. Τελείως σχηματικά θα έλεγα ότι το ποιητικό σύμπαν του Παλαμά είναι ένα ηλιακό σύστημα με τη Φοινικιά απλανή του και τα υπόλοιπα ποιήματά του να περιστρέφονται καθώς πλανήτες γύρω της».[213]

---

[209] Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Η Ασάλευτη Ζωή*. Επ. Ηλίας Λάγιος. Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2004.

[210] Μάλιστα, ο ίδιος κρίνει ότι η «Φοινικιά» δεν μπορεί να «παραβληθεί με κανένα άλλο παλαμικό ποίημα»: «Η "Φοινικιά" είναι το τελειότερο ποίημα του Παλαμά, το αποκορύφωμα της ποιητικής του τέχνης· έργο τόσο ολοκληρωμένο, ώστε να μην μπορεί να παραβληθεί με αυτό κανένα άλλο παλαμικό ποίημα: το δεύτερο σε καλλιτεχνική αξία ποίημα του Παλαμά («Ο τάφος») βρίσκεται σε πολύ μεγαλύτερη απόσταση από αυτήν απ' ό,τι το αντίστοιχο ενός άλλου ποιητή από το καλύτερό του έργο, ενώ τα λιγότερο επιτυχημένα παλαμικά ποιήματα (σ' αυτά θα περιλάμβανα και τη «Φλογέρα του Βασιλιά» και τον «Δωδεκάλογο του Γύφτου») υπολείπονται τόσο, που ν' απορεί κανείς πώς γράφτηκαν από τον ίδιο άνθρωπο». Βλ. Βαγενάς, Νάσος. *Το Μυστήριο της "Φοινικιάς" Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά*. Επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016. σ. 292.

[211] Κατσιγιάννη, Άννα. *Ο Παλαμάς και η πεζόμορφη ποίηση. Η Ελευθέρωση των Μορφών*. Επιμ. Νάσος Βαγενάς. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996. σ. 112.

[212] Βλ. Λάγιος, Ηλίας. *Ο Παλαμάς ως αίτημα. Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά*. Επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σ. 329.

[213] Παλαμάς, Κωστής. *Φοινικιά*. Πρόλογος Ηλίας Λάγιος. Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 1997, σ. 8.

Αλλά και ο Ευριπίδης Γαραντούδης θα μιλήσει για τον ανεπανάληπτο συνδυασμό της «στιχουργικής δεξιοτεχνίας με τη μουσικότητα και τη συμβολιστική τεχνοτροπία».[214] Ποιητές όπως Μιχάλης Γκανάς, Ευγένιος Αρανίτσης και άλλοι, θεωρούν τη «Φοινικιά» «ως την κορωνίδα και συνάμα ως την ύπατη πηγή του παλαμικού λυρισμού».[215] Τέλος, κατά τον Μίμη Σουλιώτη «Η Φοινικιά συνιστά ύψιστο επίτευγμα της ελληνικής συμβολιστικής ποίησης» και αποτελεί «ένα από τα ωραιότερα δώρα του έτους 1900 προς τους ελληνοπαθείς αναγνώστες του 21ου αιώνα».[216]

Σχετικά με τη δυνατότητα μετάφρασης του ποιήματος, για τον ακαδημαϊκό και μελετητή David Ricks, η «Φοινικιά» αποτελεί το «λαμπρότερο επίτευγμα» του Παλαμά και δύσκολα μπορεί να μεταφραστεί.[217] Η άποψη αυτή ενός «ειδικού» σε θέματα μετάφρασης, υπογραμμίζει για άλλη μια φορά τη σημασία του μεταφραστικού εγχειρήματος από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και ώς έναν βαθμό φωτίζει τις δυσκολίες που χρειάστηκε να χειριστούν οι δύο μεταφραστές ώστε να αποδώσουν τη «Φοινικιά» στην αγγλική γλώσσα με τον πλέον ικανοποιητικό τρόπο.

Τέλος, και ίσως το πιο σημαντικό, ο ίδιος ο Παλαμάς έβλεπε τη «Φοινικιά» ως «το απάνου απ' όλα χαρακτηριστικό έργο» του.[218]

Σίγουρα, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης θεωρούσαν τη «Φοινικιά» μείζον ποίημα του Παλαμά, όπως βέβαια και τα άλλα δύο της ποιητικής συλλογής *Three Poems,* και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το έργο αυτό ήταν το πρώτο που εκδόθηκε από τους ίδιους το 1969, ξεκινώντας μια εκδοτική δραστηριότητα με μεταφράσεις ποιημάτων του Παλαμά που θα κορυφωνόταν τα επόμενα χρόνια, μετά από μια μακρά περίοδο σιωπής.[219]

Ωστόσο, η «Φοινικιά», δεν αποτελούσε μια «καινούρια» δουλειά των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Ο Τ.Κ. Παπατσώνης επιβεβαιώνει ότι η μετάφραση της «Φοινικιάς» και των

---

[214] Γαραντούδης, Ευριπίδης. *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά: Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2005, σ. 145-146.

[215] Βολκώφ, Θεοδόσης. "Ex ungue leonem." *Νέο Πλανόδιον* 10-02-2019. 10-08-2021, σ. 3. https://neoplanodion.gr/2019/02/10/#_edn11.

[216] Σουλιώτης, Μίμης. «Το μουσικό θρόισμα της "Φοινικιάς"». *Το Βήμα* (2008). <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/to-moysiko-throisma-tis-foinikias/>.

[217] Βλ. Ricks, David. *Modern Greek Writing*. London: Peter Owen Publishers, 2003, σ. 137.

[218] Παλαμάς, Κωστής. *Άπαντα*. Τόμ. Δέκατος, Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2020. σ. 444.

[219] Το τελευταίο τους κοινό μεταφραστικό και εκδοτικό εγχείρημα ήταν το 1926 με την ποιητική συλλογή *Modern Greek Poems*. Βλ. Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1926.

άλλων δύο ποιημάτων «είχε συντελεσθεί και τύχει τελικής επεξεργασίας από πολλών ετών».[220] Είχε προηγηθεί σοβαρή προεργασία από τους ίδιους, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, με τη μετάφραση στην αγγλική γλώσσα και την έκδοση της μελέτης του Λέανδρου Παλαμά για τη «Φοινικιά» από το τυπογραφείο Εστία.[221] Στο ολιγοσέλιδο βιβλίο-μελέτη περιέχονται εκτενή αποσπάσματα από το ποίημα «Φοινικιά», οπότε κατά τη μεταφορά του στην αγγλική γλώσσα, οι δύο μεταφραστές είχαν την ευκαιρία να δουλέψουν σε βάθος πάνω στο εν λόγω ποίημα.[222] Μάλιστα, η δουλειά τους αυτή αναφέρεται και στην αλληλογραφία του Γιώργου Σεφέρη με τον Γιώργο Κατσίμπαλη όπου μαθαίνουμε πως ο Σεφέρης είχε ζητήσει τον Αύγουστο του 1931 να του αποστείλει ο Κατσίμπαλης τη δουλειά του με τον Στεφανίδη και λίγο καιρό αργότερα, στις 5 Οκτωβρίου 1931, επιβεβαιώνει ο Σεφέρης πως έχει λάβει το “Palm-Tree”.[223]

Βέβαια, η ενασχόληση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη με τη μετάφραση της συγκεκριμένης μελέτης ενισχύει και το προηγούμενο επιχείρημα σχετικά με τη σημασία που έδιναν οι δύο μεταφραστές στο ποίημα «Φοινικιά» αλλά και στην προσπάθειά τους να γίνει γνωστό το έργο του Κωστή Παλαμά στο εξωτερικό.[224] Επιπροσθέτως, το μεταφρασμένο βιβλίο του Λέανδρου Παλαμά αποτελεί άλλο ένα σημαντικό μεταφραστικό εγχείρημα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, καθώς αγγλόφωνοι μελετητές είχαν την ευκαιρία να εντρυφήσουν στο κορυφαίο ποίημα του Κωστή Παλαμά, μέσα από τη μελέτη του Λέανδρου

[220] Παπατσώνης, Τ.Κ. «Ο ΙΣΤ΄ Τόμος των *Απάντων* Κωστή Παλαμά», *Νέα Εστία* 1 Μαρτ. 1970: 284-289, σ. 288.

[221] Η μελέτη του Λέανδρου Παλαμά εκδόθηκε την ίδια χρονιά από το τυπογραφείο Εστία. Βλ. Παλαμάς, Λέανδρος Κ., *Η Φοινικιά: αναλυτικό σημείωμα*. Αθήνα: Εστία, 1931.

[222] Βλ. Palamas, Leandros K., *A Study of the Palm-Tree of Kostes Palamas*. Trans. Theodore Ph Stephanides. George C. Katsimbalis. Athens: Printing Office “Estia”, 1931.

[223] «Λαβαίνω *Νουμά, Ν[έες] Ε[στίες], Valéry* και *Palm-Tree*». Στην προκειμένη περίπτωση ο «Γ.Π. Σαββίδης παραπέμπει σε μεταφρασμένα από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Κ. [Κατσίμπαλη] σε αγγλική γλώσσα αποσπάσματα της παλαμικής «Φοινικιάς», που περιλαμβάνεται στο βιβλίο Leandros K Palamas, *A Study of the Palm-Tree of Kostes Palamas*. «Estia», Athens 1931. Βλ. *Βιβλιογραφία Παλαμά, λήμμα 3322».* Βλ. Κατσίμπαλης, Γιώργος, Σεφέρης, Γιώργος. *Αγαπητέ μου Γιώργο, Αλληλογραφία (1924-1970)*. Επιμ. Δασκαλόπουλος Δημήτρης. Τόμ. Πρώτος. Αθήνα: Ίκαρος, 2009, σ. 82-83. Λίγο καιρό πριν, τον Αύγουστο του 1931 ο Σεφέρης είχε ζητήσει «ένα ή δύο αντίτυπα των μεταφράσεων Στεφανίδη-Κατσίμπαλη». *Ό.π.* σ. 71.

[224] Βλ. και Μόσχος, Ε.Ν. «Οι μεταφράσεις του Παλαμά», *Νέα Εστία*, 1 Μαρτ. 1987: 329-332, σ. 331.

Παλαμά, μεταφρασμένη στα αγγλικά. Αυτή η εκδοθείσα μεταφραστική σύμπραξη των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη έρχεται να προστεθεί στην μακρά μεταφραστική τους λίστα.[225]

Το ποίημα η «Φοινικιά» αποτελείται από 312 ιαμβικούς δεκατρισύλλαβους στίχους οι οποίοι χωρίζονται σε 39 οκτάστιχες στροφές. Ο Παλαμάς γράφει το ποίημα με σταθερή ομοιοκαταληξία: αβαβαβγγ.

Αντίστοιχα, το μεταφρασμένο, από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, ποίημα “The Palm Tree” αποτελείται από 312 ιαμβικούς στίχους και χωρίζεται σε 39 οκτάστιχες στροφές. Η ομοιοκαταληξία είναι επίσης, σταθερή αβαβαβγγ. Όσο για τις συλλαβές σε κάθε στίχο, εκεί βρίσκεται η μόνη διαφοροποίηση με το πρωτότυπο, καθώς τις περισσότερες φορές συναντάμε δωδεκασύλλαβους εκτός από λίγες φορές που οι μεταφραστές γράφουν σε ενδεκασύλλαβο ή και δεκατρισύλλαβο.

Εκ πρώτης όψεως, είναι αξιέπαινη η προσπάθεια των μεταφραστών να μεταφέρουν αυτούσια τη μορφή του πρωτότυπου ποιήματος γράφοντας και οι ίδιοι σε έμμετρο στίχο. Ωστόσο, η ανάλυση που ακολουθεί, σκοπό έχει να καταδείξει ότι και σε επίπεδο νοήματος, οι μεταφραστές καταφέρνουν να δημιουργήσουν ένα ποίημα αντάξιο του πρωτοτύπου, χάρη στην βαθιά γνώση της αγγλικής γλώσσας (η οποία θα αποδοθεί κυρίως στον Στεφανίδη) αλλά και στην γνώση και αγάπη για το πρωτότυπο κείμενο (εδώ μάλλον προηγείται ο Γιώργος Κατσίμπαλης, χωρίς βέβαια να υποτιμάται και η αγάπη του Στεφανίδη για την παλαμική ποίηση).

Στον πρόλογο του ποιήματος, ο Παλαμάς αφιερώνει τη «Φοινικιά» στον Δροσίνη «που το πρωτάκουσε» και έπειτα γράφει: «Μέσα σ’ ένα περιβόλι, γύρω στον ίσκιο μιας φοινικιάς, κάποια γαλανά λουλουδάκια, εδώ κατάβαθα, και κεί πιο ανοιχτά, μιλούσανε. Πέρασ’ ένας ποιητής, (πού πέθανε τώρα), και ρύθμισε το μίλημά τους έτσι».[226]

Οι δύο μεταφραστές παραλείπουν την αφιέρωση στον Δροσίνη και μεταφράζουν πιστά τον πρόλογο στα αγγλικά.

---

[225] Μια ματιά στη διεθνή βιβλιογραφία αποκαλύπτει τη χρησιμότητα της μεταφραστικής δουλειάς *A Study on the Palm-Tree of Kostes Palamas*. Ενδεικτικά, αναφορές στο αγγλόφωνο *A Study on the Palm-Tree of Kostes Palamas* βρίσκονται στο βιβλίο Maskaleris, Thanasis. *Kostis Palamas*. New York: Twayne Publishers, 1972. Επίσης, στο Carroll, Margaret. "Images of encirclement and Enchantment in the Poetry of Palamas." *Byzantine and Modern Greek Studies,* 1977 αλλά και στο Parks, George B. Temple, Ruth Z., ed. *The Greek and Latin literatures*. New York: Ungar, 1968.

[226] Χατζηαντωνίου, Κώστας, ανθολόγηση-πρόλογος. *Ανθολογία Κωστή Παλαμά*. Αθήνα: Κέδρος, 2018, σ. 105.

Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί μια σύγκριση ενδεικτικών σημείων της μετάφρασης των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, με την προγενέστερη μετάφραση της «Φοινικιάς» από τον A. Phoutrides, η οποία περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Life Immovable, First Part* που εκδόθηκε το 1919.[227] Επιπροσθέτως, θα επιχειρηθεί μια συνολική αποτίμηση του μεταφράσματος των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη συγκριτικά με το πρωτότυπο ποίημα του Κωστή Παλαμά.

Η πρώτη στροφή του ποιήματος θέτει μέσα από τα λόγια των μικρών λουλουδιών το μεγάλο ερώτημα της ζωής, που δεν είναι άλλο από το αίνιγμα του ερχομού μας στον κόσμο:

Ω Φοινικιά, μας έρριξεν εδώ ένα χέρι·
το χέρι τό 'βαλε καταραμένη Μοίρα;
το πήγε νους καλοπροαίρετος; Ποιος ξέρει!
Από ενός ύπνου κάτου τον καταποτήρα
ποια ορμή μας άδραξε και ποιος μας έχει φέρει;
Τάχ' από χαλαστή για τάχ' από σωτήρα;
Να μας ασάλευτα στον ίσκιο σου αποκάτου·
ο ίσκιος σου είναι της ζωής ή του θανάτου;

Ο Phoutrides μεταφράζει την πρώτη στροφή ως εξής:

O Palm Tree, someone's hand has cast us here;
Was it the hand led by a cursed Fate,
Or moved by mind of good intent? Who knows?
What impulse seized us from the cave of sleep
Below to bring us to the surface here?
Is it a savior's or destroyer's power
That sets us motionless beneath thy shade?
And is thy shade the shade of life or death?[228]

Η μετάφραση του Phoutrides αποτελεί πιστή μεταφορά της πρώτης στροφής του ποιήματος. Στην περίπτωσή του, η μεταφορά αποδίδει μεν νοηματικά το ποίημα, ωστόσο,

[227] Kostes Palamas. *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919.

[228] *Ό.π.,* σ. 221.

δεν φαίνονται σε αυτή η μελωδικότητα και ο ρυθμός του πρωτοτύπου, χαρακτηριστικά τα οποία θεωρούνται υψίστης σημασίας, από τους κριτικούς, με τον Ευριπίδη Γαραντούδη να κάνει, χαρακτηριστικά, λόγο για «τον ανεξάντλητο ρυθμικό πλούτο του ποιήματος», ή, όπως παρατηρεί ο Ηλίας Λάγιος, «χρησιμοποιώντας τον συνδυασμό ιαμβικού δεκατρισύλλαβου και οχτάβας (αναδεχόμενος διπλή την επτανήσια κληρονομία) ο Παλαμάς δημιουργεί την ιδανική μορφή για την Φοινικιά».[229] Αυτή την «ιδανική μορφή» και τον «ρυθμικό πλούτο», φαίνεται πως αδυνατεί να συλλάβει η πεζή μετάφραση του Phoutrides.[230]

Αντίθετα, η αγγλική απόδοση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη σε έμμετρο δωδεκασύλλαβο στίχο και ομοιοκαταληξία όμοια με του πρωτότυπου ποιήματος (αβαβαβγγ), επιτυγχάνει να αποδώσει «πιστά» το ρυθμό, τη μελωδικότητα και τη γενική εικόνα του πρωτοτύπου:

O Palm, a secret Hand has sown us here to grow;
Was it a hand directed by a cursed lot?
Or by a mind of good intention? Who can know!
And from a heavy sleep in Earth’s profoundest grot,
What power seized and thrust us to the upper glow?
Was it a saviour’s plan? Was it a tyrant’s plot?
Now, rooted in your shade, we linger for a breath;
Your shade is it of life, O Palm Tree, or of death?[231]

[229] Γαραντούδης, Ευριπίδης. *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά: Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2005, σ. 148. Επίσης, Λάγιος, Ηλίας. «Στον Ίσκιο της Φοινικιάς», *Σοδειά* Ιούνιος-Αύγουστος 2012: 16-21, σ. 18.

[230] Βέβαια, οι κριτικές για τη μετάφραση του Phoutrides ήταν επί το πλείστον θετικές και ενίοτε υπερβολικές. Για παράδειγμα, ο David M. Robinson, θα γράψει ότι σύμφωνα με έναν από τους κριτικούς του βιβλίου, η μετάφραση του Phoutrides ήταν ανώτερη του πρωτοτύπου. Βλ. Robinson, David M. "Review." *The Classical Weekly* 1922: 92–94. 15 August 2021, σ. 94. <www.jstor.org/stable/4388264>. Ωστόσο, η μετάφραση του Phoutrides αποτέλεσε σημαντική συνεισφορά στη διάδοση της ποίησης του Κωστή Παλαμά στο αγγλόφωνο κοινό, καθώς ελάχιστοι κατάφεραν να φέρουν εις πέρας το δύσκολο έργο της μεταφοράς του παλαμικού έργου στην αγγλική γλώσσα, πριν ή μετά από αυτόν. Ανάμεσά σε αυτούς ήταν βέβαια και οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης.

[231] Palamas, Kostes. *Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London, 1969, σ. 5.

Όσο για την μεταφορά του νοήματος, παρόλο που οι μεταφραστές δεν μεταφράζουν πιστά λέξη προς λέξη ή στίχο προς στίχο, ωστόσο, και στο νόημα καταφέρνουν να αποδώσουν επαρκώς τις ιδέες του Παλαμά. Για παράδειγμα, στον πρώτο στίχο, η φράση «μας έρριξεν εδώ ένα χέρι» η οποία αποδίδεται “a secret Hand has sown us here to grow”, αν και παρουσιάζει διαφορές με το πρωτότυπο, καθώς στην ουσία οι μεταφραστές έχουν προσθέσει ή αλλάξει λέξεις (“secret”, “has sown”, “here to grow”), τελικά, η «εικόνα» που θα σχηματίσει ο αγγλόφωνος αναγνώστης, θα είναι παρόμοια με αυτή που θα έχει αποκομίσει ο αναγνώστης του πρωτότυπου ποιήματος. Η ίδια αρχή, ισχύει και για την υπόλοιπη στροφή του ποιήματος.

Ενδεικτικά, στον έβδομο στίχο «Νά μας ασάλευτα στον ίσκιο σου αποκάτου·», ο μεν Phoutrides θα γράψει “That sets us motionless beneath thy shade;”, ενώ οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης θα αλλάξουν αρκετά τον στίχο, γράφοντας “Now, rooted in your shade, we linger for a breath;”, μια φράση που θα «δέσει» με τον τελευταίο στίχο “Your shade is it of life, O Palm Tree, or of death?”. Παρόλο που τα «ασάλευτα» λουλούδια του Παλαμά προσπαθούν να βρουν μια «ανάσα» στη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, και πάλι η εικόνα που θα έχει ο αγγλόφωνος αναγνώστης θα είναι παρόμοια με αυτή του πρωτοτύπου, καθώς η «ιδέα» των μικρών λουλουδιών που δεν μπορούν να κάνουν πολλά πέρα από το να βρίσκονται εκεί, στον ίσκιο της φοινικιάς, παραμένει η ίδια. Ο Στεφανίδης με τον Κατσίμπαλη φαίνονται να γνωρίζουν καλά σε ποια σημεία πρέπει να αποδώσουν πιστά τις λέξεις του ποιήματος και σε ποια σημεία να τις αλλάξουν για χάρη της έμμετρης πιστότητας. Για παράδειγμα, ο τελευταίος στίχος «ο ίσκιος σου είναι της ζωής ή του θανάτου;» αποδίδεται πιστά από τους δύο μεταφραστές: “Your shade is it of life, O Palm Tree, or of death?”, με τη λέξη “death” να ομοιοκαταληκτεί με τη λέξη “breath”.

Λίγο παρακάτω, στην τρίτη στροφή στους δύο πρώτους στίχους,

«Λαμποκοπάει ανάσταση το περιβόλι,
κάθε πουλί ονειρεύεται πως είναι αηδόνι,»[232]

Ο Phoutrides γράφει:

[232] Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία*. Επιμ. Γ.Κ. Καραντώνης, Ανδρέας Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 80.

The garden glitters with a new-born life;
And each bird dreams it is a nightingale;[233]

Αντίστοιχα, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης μεταφράζουν:

The garden shines again with new-born life and light,
And every bird now dreams it is a nightingale;[234]

Στην προκειμένη περίπτωση και οι δύο μεταφράσεις δεν απέχουν από το πρωτότυπο, ωστόσο, η μετάφραση των δεύτερων περιέχει περισσότερες λέξεις οι οποίες χωρίς να αλλάζουν το νόημα, ταιριάζουν και πάλι στον ρυθμό του πρωτοτύπου, σε αντίθεση με τη σωστή μεν, πεζή δε, μετάφραση του Phoutrides. Και πάλι, εδώ, το ένστικτο των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη δεν λαθεύει: διατηρούν σε μεγάλο βαθμό την πιστότητα, σε ένα δίστιχο που δεν έχει περιθώρια για νοηματικές αλλαγές, ταυτόχρονα με την έμμετρη απόδοση.

Ένα ακόμα παράδειγμα από τη μεταφορά της «Φοινικιάς» στην αγγλική, είναι το παρακάτω. Στο σημείο εκείνο του ποιήματος «το κάθε λουλουδάκι είναι όλο μια προσπάθεια να δημιουργήσει την αγάπη του καθαρότερη και μουσικότερη», κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο:[235]

Όλη τη μουσική μες στην αγάπη βάλε,
και βάλε των παιδιών την αθωότητα όλη,
και βάλε κι όλη σου την ομορφιά, και πάλε
θά 'χης τον ίσκιο της αγάπης· όχι εκείνη·
εκείνη λάμπει, καίει, φωτίζει και δε σβήνει![236]

---

[233] Kostes Palamas. *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919, σ. 222.

[234] Palamas, Kostes. *Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London, 1969, σ. 6.

[235] Τσάτσος, Κωνσταντίνος. *Οι ώρες της συλλογής. Η «Φοινικιά». Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά: Επιλογή κριτικών κειμένων*. Επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σ. 156.

[236] Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία*. Επιμ. Γ.Κ. Καραντώνης, Ανδρέας Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 82.

Ο Phoutrides, μεταφράζει ξανά πιστά, αλλά δεν μεταφέρει την μουσικότητα για παράδειγμα των ριμών: βάλε-πάλε, εκείνη-σβήνει:

Turn all thy flooding music into love,
Mingle with it all children's innocence
And all the beauty that is thine; still thou
Wilt have love's shadow only but not love.
For love shines, burns, illumines quenchlessly!

Ωστόσο, διακρίνεται η προσπάθεια του μεταφραστή να αποδώσει «ποιητικά» το παραπάνω απόσπασμα και αυτή του η προσπάθεια ενισχύεται και από τη χρήση «αρχαϊκών» λέξεων, όπως για παράδειγμα “thine” και “thou”.

Στο ίδιο απόσπασμα, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης εμφανίζονται πιο «δημιουργικοί» στην αγγλική τους απόδοση:

Turn into boundless love your melody’s delight
And mingle with it childhood’s innocence, and dare
To add the sum of all your beauty. Yet, despite
All these, Love’s shadow you will have and never
Love – Love that burns and gleams unfailingly for ever!

“Turn all thy flooding music into love” γράφει ο Phoutrides, “Turn into boundless love your melody’s delight” αποδίδουν οι δύο μεταφραστές, δημιουργώντας και πάλι έναν στίχο ρυθμικό και μελωδικό, αν και λίγο διαφορετικό από το πρωτότυπο.

Ολόκληρη η «Φοινικιά» μεταφράζεται κατ’ αυτόν τον δημιουργικό τρόπο από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και το αποτέλεσμα δικαιώνει τις επιλογές τους, καθώς δίνει στον αγγλόφωνο αναγνώστη την ευκαιρία να γνωρίσει τον Παλαμά όχι μόνο μέσα από τα νοήματα και τις λέξεις, αλλά πολύ περισσότερο μέσα από μια ποιητική και έμμετρη απόδοση, η οποία προσομοιάζει με το πρωτότυπο ποίημα και σε επίπεδο μορφής.

«Οι αλυσίδες» / “The Chains”

Το δεύτερο ποίημα της ποιητικής συλλογής *Three Poems,* που επιλέγουν να μεταφράσουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, είναι το ποίημα «Οι αλυσίδες». Σαφώς μικρότερο σε έκταση από τη «Φοινικιά», το ποίημα αποτελείται από 325 στίχους και γράφτηκε το 1899. Ο Παλαμάς το συμπεριέλαβε στην ποιητική συλλογή *Η Ασάλευτη Ζωή,* στην ενότητα με τίτλο «Από τα Μεγάλα Οράματα», την οποία συμπληρώνει και το πολύ γνωστό ποίημα «Ασκραίος».[237]

Η εισαγωγή του ποιήματος με τη φράση από τον *Χαμένο Παράδεισο* του άγγλου ποιητή Τζον Μίλτον προϊδεάζει τον αναγνώστη για το περιεχόμενο του ποιήματος:

Η ψυχή από τον ίδιο εαυτό της κρέμεται,
κι έχει τη δύναμη να κάνει από την κόλαση
τον ουρανό, κι από τον ουρανό την κόλαση.[238]

Στις «αλυσίδες», η έννοια της ελευθερίας παίζει πρωταρχικό ρόλο στην αφήγηση. Στον πυρήνα του ποιήματος, βρίσκεται ένας σκλαβωμένος λεόπαρδος, ο οποίος δεν καταλαβαίνει τη σκλαβιά του εκεί που όλα έστεκαν «σα βουβά» και «είχανε γλώσσα μοναχά οι αλυσίδες, οι αλυσίδες» και στη συνέχεια οι αλυσίδες «σπάνε» από τον Κριτή και τότε ξεκινάει η πορεία προς την ελευθερία.[239]

Οι εμβληματικοί στίχοι της αρχής του ποιήματος του Παλαμά, οι οποίοι επαναλαμβάνονται σε τέσσερις στροφές δίνοντας έμφαση στην κατάσταση του λεόπαρδου, «Σάλευε ο λεόπαρδος μες στο σιδερόφραχτο κλουβί»,[240] αποδίδονται από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ως εξής:

---

[237] Το ποίημα «Ασκραίος» σε αγγλική μετάφραση από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation.* Βλ. Stavrou, Theofanis G. Trypanis Constantine A., *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*. Minneapolis: Nostos, 1985.

[238] Κωστής Παλαμάς. «Β΄ Οι αλυσίδες», 2012. *Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα.* 19-08-2021.

<https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=7&text_id=1449>.

[239] *Ό.π.*

[240] *Ό.π.*

The Leopard stirred and paced
Within its iron cage;[241]

Τους ίδιους στίχους, ο Phoutrides θα τους αποδώσει ως εξής:

Dumb the leopard stirred
In his cage with iron bars.[242]

Και οι δύο αποδόσεις αντανακλούν το πρωτότυπο ποίημα, ωστόσο και πάλι η μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη είναι περισσότερο ποιητική, με διακριτό ρυθμό. Ωστόσο, είναι απαραίτητο να συγκρίνουμε την απόδοση ολόκληρης της στροφής του Παλαμά, καθώς έτσι θα γίνει ξεκάθαρη η έμμετρη απόδοση των δύο μεταφραστών σε αντιδιαστολή με την πιο πεζή μετάφραση του Phoutrides.
Η πρώτη στροφή του ποιήματος του Παλαμά είναι η εξής:

Σάλευε ο λεόπαρδος
μες στο σιδερόφραχτο κλουβί,
και πεντάμορφ' ήταν η αγριάδα του
κι η ομορφάδα του ήταν από κύμα
κι από μαύρη νύχτα αστραφτερή.
Και στο σάλεμα έδειχνε
πότ' εσένα, αλάθευτο σαΐτεμα,
πότε, ανεμοζάλη, εσέ,
πότε μιας παρθένας ανυπόταχτης
ένα γλίστρημ' ακατάδεχτο
από χέρια, χέρια Ερώτων,
που άρχιζε και που ξανάρχιζε
και δεν έπαυε ποτέ.[243]

---

[241] Palamas, Kostes. *Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London, 1969, σ. 19.

[242] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable"*. Trans. Aristides. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1921, σ. 188.

[243] Κωστή Παλαμά, *Η Ασάλευτη Ζωή*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1904, σ. 181.

Οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης αποδίδουν την πρώτη στροφή στα αγγλικά ως εξής:

The Leopard stirred and paced
Within its iron cage;
There was beauty
In its fierceness,
And that beauty was a tempest,
A dark night when lightnings rage.
And its pacing seemed to be
Like an arrow's flight above,
Like a whirlwind's hiss and roar;
Or a young girl's trembling shudder
At the first caress of Love.
And it seemed to pace for ever
On its cage's narrow floor.[244]

Οι δύο μεταφραστές καταφέρνουν να αποδώσουν τις ομοιοκαταληξίες του αρχικού ποιήματος. Έτσι, οι λέξεις κλουβί-αστραφτερή (στίχοι 2 και 5) αποδίδονται ως cage-rage (επίσης στους στίχους 2 και 5). Επίσης, η ομοιοκαταληξία στους στίχους 8 και 13 (εσέ-ποτέ) αποδίδεται στους στίχους 8 και 12 (εδώ οι μεταφραστές ολοκληρώνουν την πρώτη στροφή στους 12 και όχι στους 13 στίχους του πρωτοτύπου) ως roar-floor.

Από την άλλη πλευρά, ο Phoutrides, χωρίζει την πρώτη στροφή σε δύο στροφές, την πρώτη με έξι και την δεύτερη με δεκατέσσερις στίχους:

Dumb the leopard stirred
In his cage with iron bars;
And his savage form was beautiful
With the beauty of the sea-waves
And a night with lightning flashes.

[244] Palamas, Kostes. *Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London, 1969, σ. 19.

And a black night stripped of stars.

Stirred; and with his stirring
Arrows of unfailing archers
Shot across the space;
And he showed now storms that wrestled with the wind.
Now the rebel shrinking of a maiden
From the hands of love.
That would clasp and clasp again
In an endless play and vain.[245]

Γίνεται φανερό ότι ο Phoutrides αποδίδει νοηματικά την πρώτη στροφή του ποιήματος του Παλαμά, επιχειρώντας μια «πιστή» μετάφραση. Αντίθετα, ο Στεφανίδης και ο Κατσίμπαλης, έχοντας ως προτεραιότητα μια πιο ολοκληρωμένη ποιητική μετάφραση, καταφέρνουν να δημιουργήσουν ένα νέο ποίημα, με ρυθμό, ομοιοκαταληξία και μελωδικότητα.

Ολόκληρο το ποίημα του Παλαμά «Οι Αλυσίδες» προσεγγίζεται με αυτόν τον τρόπο από τους δύο μεταφραστές, οι οποίοι καταφέρνουν να δημιουργήσουν ένα νέο ποίημα, αντάξιο του πρωτοτύπου. Η προσπάθειά τους αυτή δεν ακυρώνει βέβαια και την αξιόλογη προσπάθεια του Aristides Phoutrides, ο οποίος υπήρξε πρωτοπόρος στη μετάφραση της ποίησης του Παλαμά και οι μελέτες του πάνω στην παλαμική ποίηση σε συνδυασμό με τις μεταφράσεις του, είχαν δώσει στο αγγλόφωνο κοινό μια πρώτη γεύση του ποιητικού έργου του Κωστή Παλαμά.

[245] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable"*. Trans. Aristides. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1921, σ. 188.

“The Satyr or the Song of Nakedeness”/ «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι»

Το 1912, ο Κωστής Παλαμάς εκδίδει την συλλογή *Η Πολιτεία και η Μοναξιά*. Η συλλογή αποτελείται από έξι βιβλία. Στο «*Βιβλίο Τέταρτο*» περιέχεται το ποίημα «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι», το οποίο αποτελεί το τρίτο και τελευταίο ποίημα της μεταφρασμένης ποιητικής συλλογής *Three Poems*. Πρόκειται για «ένα από τα ωραιότερα αισθησιακά ποιήματα του Παλαμά», σύμφωνα με τον Απόστολο Σαχίνη.[246]

Στο συγκεκριμένο ποίημα, «η ανάγκη της εξιδανίκευσης και η μετουσίωση του σεξουαλικού ενστίκτου σε τέχνη γίνεται ορατή», σύμφωνα με την Άννα Κατσιγιάννη.[247] Ή, σύμφωνα με τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, στο ποίημα αυτό «μπορούμε να ιδούμε μιαν άλλη εκδήλωση του παλαμικού πάθους […]».[248]

Το ποίημα αποτελείται από δεκαπέντε οκτάστιχες στροφές. Η ομοιοκαταληξία του ποιήματος είναι στους στίχους 2-4 και 6-7 (αβγβδεεζ). Οι στίχοι 1, 3 και 5 αποτελούνται από οκτώ συλλαβές και ο έβδομος από επτά, ενώ οι υπόλοιποι ($2^{ος}$, $4^{ος}$, $6^{ος}$, $8^{ος}$) αποτελούνται από έξι συλλαβές:

Όλα γυμνά τριγύρω μας,
όλα γυμνά εδώ πέρα,
κάμποι, βουνά, ακροούρανα,
ακράταγ’ είναι η μέρα.
Διάφαν’ η πλάση, ολάνοιχτα
τα ολόβαθα παλάτια·
το φως χορτάστε, μάτια,
κιθάρες, το ρυθμό.[249]

[246] Σαχίνης, Απόστολος. «Τετράδια Κριτικής», *Νέα Εστία,* 15 Φεβρουαρίου 1985, σ. 157.

[247] Κατσιγιάννη, Άννα. «Η αλχημεία του έρωτα και του πόνου: μια επανεκτίμηση της ποίησης του Κωστή Παλαμά». *Ο Αναγνώστης* n.d. 02-09-2021. <https://www.oanagnostis.gr/%CE%B7-%CE%B1%CE%BB%CF%87%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%AD%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CF%8C%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B9/>.

[248] Χουρμούζιος, Αιμ. «Ο Παλαμάς και η Εποχή του», *Νέα Εστία* 15 Μαΐου 1958, σ. 760.

[249] Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία*. Ed. Γ.Κ, Καραντώνης, Ανδρέας Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 225.

Στην αγγλική μετάφραση του ποιήματος, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης ακολουθούν ακριβώς τη μετρική του Παλαμά και το αποδίδουν όπως ακριβώς και το πρωτότυπο. Βέβαια, για να επιτύχουν αυτό το πολύ δύσκολο επίτευγμα, οι δύο μεταφραστές αποδίδουν πιο ελεύθερα σε κάποιες περιπτώσεις το νόημα, ωστόσο, δεν απομακρύνονται από την ουσία του λόγου του Κωστή Παλαμά:

Around us all is nakedness,
All things are naked here,
The hills, the plains, the heavens' rim,
The boundless day is clear.
Creation gleams, and free and wide
The world's whole palace lies;
Enjoy your fill of rhythm guitars,
And you of light, O eyes![250]

Αντίστοιχες μεταφράσεις του Aristides Phoutrides και Thanasis Maskaleris, αποτελούν και πάλι «πιστή» μεταφορά της γλώσσας του πρωτοτύπου, αλλά όχι του ρυθμού και του έμμετρου στίχου. Ξεκινώντας με τον Phoutrides:

The day reigns uncontrolled;
The world, transparent; and pellucid
All about us naked!
All is naked here!
Mountains, fields, and heavens wide!
The thrice-deep palaces.
Eyes, fill yourselves with light
And ye, O Lyres, with rhythm![251]

[250] Palamas, Kostes. *Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London, 1969, σ. 33.

[251] Kostes Palamas, *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919, σ. 21.

Αντίστοιχα, ο Thanasis Maskaleris αποδίδει την ίδια στροφή του ποιήματος ως εξής:

All around us a naked world.
All things are naked here:
plains, mountains, skies.
The day limpid and pure;
creation is transparent,
her deep palaces wide open.
Eyes, fill yourselves with light,
Guitars, with rhythm![252]

Οι δύο τελευταίες μεταφράσεις, αν και «πιστές» μεταφράσεις του πρωτοτύπου, εμφανίζουν κάποιες διαφορές: η μετάφραση του Phoutrides εμπεριέχει σαφέστερα μια απόπειρα δημιουργίας «ποιητικού λόγου», αν και όχι έμμετρου όπως το πρωτότυπο, σε αντίθεση με τη μετάφραση του Maskaleris ο οποίος απλώς μεταφέρει αυτούσιο το νόημα των λέξεων του Παλαμά σε μια ομολογουμένως «πεζή» απόδοση.

Μια ακόμα «πεζή» απόδοση του ποιήματος βρίσκεται στο βιβλίο *Modern Greek Poetry*. Εδώ, η Rae Dalven μεταφράζει την παραπάνω στροφή ως εξής:

Nudity is everywhere –
here all is bare,
fields, mountains, horizons.
The day is unrestrained.
Nature is diaphanous,
deep palaces wide open;
eyes, fill yourselves with light,
guitars with rhythm.[253]

Στην προκειμένη περίπτωση, οι ομοιότητες της μετάφρασης της Dalven με την μετάφραση του Maskaleris, ειδικά στους τρεις τελευταίους στίχους, είναι εμφανείς.[254]

[252] Maskaleris, Thanasis. *Kostis Palamas*. New York: Twayne Publishers, 1972, σ. 139.

[253] Dalven, Rae. *Modern Greek Poetry*. New York: Gaer Associates, 1949, σ. 129.

[254] Επίσης, άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι όλες οι απόπειρες μετάφρασης της παλαμικής ποίησης στην αγγλική γλωσσα έλαβαν χώρα στις Ηνωμένες Πολιτείες, πλην των μεταφραστικών εργασιών των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη που εκδόθηκαν στη Μεγάλη Βρετανία.

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Three Poems*

Το βιβλίο *Three Poems* αποτελεί μια αξιόλογη εργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, καθώς παραμένει πιστή στο πνεύμα της ποίησης του Παλαμά, διατηρώντας όλα τα μετρικά στοιχεία των πρωτότυπων ποιημάτων αλλά και τα νοήματά τους. Η σύγκριση με αντίστοιχες μεταφράσεις άλλων μεταφραστών του Παλαμά καταδεικνύει τις δυσκολίες που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης και τη δημιουργικότητα με την οποία περιέβαλαν το πόνημά τους.[255] Η έμμετρη απόδοση των έργων του Παλαμά αποτελεί από μόνη της έναν πνευματικό άθλο. Η μακρόχρονη συνεργασία του Στεφανίδη με τον Κατσίμπαλη υπήρξε γόνιμη και δημιουργική και το βιβλίο *Three Poems* αποτελεί έναν από τους πολυάριθμους καρπούς της.

[255] Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Γιώργος Κατσίμπαλης έχει μεταφράσει το ποίημα «ο Σάτυρος ή το Γυμνό Τραγούδι» και στα γαλλικά, με τον R. Levesque για το περιοδικό *Les Cahiers du Sud*. Βλ. Katsimbalis, G. Levesque, R. "Le satyr ou la chanson nue." *Les Cahiers du Sud.* Οκτώβρης 1943.

Το βιβλίο *A Hundred Voices* (*Εκατό Φωνές*)

Επτά χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου *Three Poems*, το 1976, οι Θεόδωρος Στεφανίδης και Γιώργος Κατσίμπαλης θα μεταφράσουν και θα εκδώσουν το βιβλίο *A Hundred Voices*. Το βιβλίο αυτό περιέχει το ομώνυμο ποίημα του Κωστή Παλαμά «Εκατό Φωνές» το οποίο συμπεριλαμβάνεται στην ποιητική του συλλογή *Ασάλευτη Ζωή,* που κυκλοφόρησε το 1904. Οι «Εκατό Φωνές», μαζί με τη «Φοινικιά» και τον «Ασκραίο» αποτελούν μια «τριλογία» κατά τον Παλαμά και αποτελούν τον «πυρήνα» της ποιητικής συλλογής *Ασάλευτη Ζωή*.[256]

Πρόκειται για εκατό οκτάστιχα λυρικά ποιήματα, τα οποία έχουν ποικίλη θεματολογία, όπως για παράδειγμα τη φύση, την τέχνη, την ιστορία, τη γλώσσα, την επιστήμη, αλλά και σκέψεις και αναμνήσεις, όπως έρχονται στον νου του ποιητή. Για τον λόγο αυτό οι δύο μεταφραστές παρατηρούν ότι αυτή η συλλογή μπορεί να διαβαστεί και να μελετηθεί οποιαδήποτε στιγμή καθώς πάντα θα υπάρχει εκεί κάποιο ποίημα που να ταιριάζει στη στιγμή και στη διάθεση του αναγνώστη.[257] Τα ποιήματα αυτά χωρίζονται σε πέντε «νύχτες» των είκοσι οκτάστιχων («Πρώτη νύχτα», και ούτω καθεξής).

Τα μέτρα ποικίλουν από ποίημα σε ποίημα, όπως και οι ομοιοκαταληξίες. Λίγα από αυτά, όπως σημειώνουν και οι δύο μεταφραστές στην εισαγωγή του βιβλίου, δεν ομοιοκαταληκτούν.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δύο μεταφραστές είχαν ασχοληθεί πολλά χρόνια νωρίτερα με τη μετάφραση αποσπασμάτων από τις «Εκατό Φωνές», τα οποία είχαν συμπεριλάβει στο πρώτο βιβλίο τους με μεταφράσεις του Παλαμά το 1925 (*Poems by Kostes Palamas*), αλλά και τον επόμενο χρόνο στην ανθολογία *Modern Greek Poems*.[258]

Επιπροσθέτως, τον Απρίλιο του 1938, το λογοτεχνικό περιοδικό *Delta,* του οποίου την επιμέλεια είχαν οι Alfred Perlès, Lawrence Durrell και Henry Miller, δημοσιεύει ένα

[256] Την άποψη αυτή περί τριλογίας εξέφρασε ο Παλαμάς στο έργο *Η Ποιητική μου*. Βλ. και Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*. Αθήνα: Νεφέλη, 1996, σ. 123.

[257] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices*. Trans. Theodore Ph. Katsimbalis, George C. Stephanides. London, 1976, σ. 5.

[258] Στο πρώτο βιβλίο είχαν συμπεριλάβει τα οκτάστιχα 2, 7, 8, 15, 17, 24, 27, 31, 35, 37, 51, 56, 70, 71, 74, και 82. Βλ. Kostes Palamas, *Poems by Kostes Palamas. Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Privately Printed, 1925, σ. 58-62. Στην ανθολογία συμπεριέλαβαν τα οκτάστιχα 27, 37, 70 και 74. Βλ. Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1926, σ. 23-24.

απόσπασμα από τις «Εκατό Φωνές» του Κωστή Παλαμά σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη – αυτή τη φορά χωρίς τη σύμπραξη του Κατσίμπαλη.[259] Το ίδιο τεύχος φιλοξενούσε και το πρωτότυπο απόσπασμα από το ποίημα του Παλαμά στα ελληνικά.[260] Πρόκειται για το οκτάστιχο νούμερο 27, το οποίο ο Στεφανίδης απέδωσε ως εξής:

The Flesh once said: “A deep and heavy sleep
For ever holds me chained; what is my end?”
The Spirit said: “Light immaterial, I
Soar to the Infinite; where do I wend?”

[259] Theodore Stephanides, "From ‘A Hundred Voices’ by Kostes Palamas." *Delta* April 1938, σ. 21.

[260] Το λογοτεχνικό περιοδικό *Delta*, ήταν μια σπάνια έκδοση, και αποτέλεσε τη συνέχεια του περιοδικού *The Booster*. Στις μέρες μας κυκλοφορούν ελάχιστα αντίτυπα τα οποία κοστίζουν εκατοντάδες ευρώ. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το εν λόγω εγχείρημα δίνει ο Patrick Mansur, Freiherr von Richthofen στην διδακτορική διατριβή του με τίτλο *The Booster/Delta nexus: Henry Miller and his friends in the literary world of Paris and London on the eve of the Second World War: “*The Booster was the house organ of the American Country Club of France and Perlès was asked to turn it into what his friend Lawrence Durrell later called a Paris version of the New Yorker. Instead, Perles, Miller and Durrell, 'the burlesque trinity', galvanised the Club sheet into an avant-garde literary review, their contributions set incongruously against drab country club notes and snob-shop advertisements. Four issues of the new Booster appeared in the course of the autumn and winter; then, under threats of legal action for obscenity, the editors changed the review's name to Delta. The magazine's gravitational centre slowly shifted to London, where the last of three Deltas appeared in the Spring of 1939”. Βλ. Richthofen, Patrick Mansur, Freiherr von. *The Booster/Delta nexus : Henry Miller and his friends in the literary world of Paris and London on the eve of the Second World War.* . Durham: Durham theses, Durham University, 1987. <http://etheses.dur.ac.uk/1686/>.

Επίσης, ο Duatis Delgado στη διδακτορική του διατριβή περιγράφει: “In 1937, Henry Miller, the Austrian writer and Miller’s Paris friend Alfred Perlès, and Durrell became co-editors of a golfing magazine called The Booster, which was the house organ of the American Country Club of France. Basically, it was intended to publish the club news and some advertisement. Perlès had been given full creative freedom, provided the bulletin devoted two pages of each number to news related to the institution. They published their own work and that of friends, as well as unpaid contributions from several writers. After some issues, when the club’s manager had had enough of the highly provocative free spirit of the new editorial staff, he threatened a lawsuit if they did not stop using the name of the club’s magazine.53 So in April 1938, The Booster was renamed Delta at Durrell’s suggestion,54 perhaps imagining their publication as a river, flowing —or rather overflowing— into the sea.55 It was in that first number of Delta where Durrell would succeed in publishing Palamas, together with other poets, including Dylan Thomas, David Gascoyne, and the Swedish writer Artur Lundkvist, inter alia”. Βλ. Duatis, Diego Delgado. "The Hellenic World of Henry Miller and Lawrence Durrell." Tarragona: (Universitat Rovira i Virgili, 2015, σ.27.

And said the Soul: “I am for ever doomed
To toss between you, blessed ones, and weep;
Or give me, Spirit, thy fair pinions spread,
Or give me, Flesh, thy lulling gift of sleep.”[261]

Ο Στεφανίδης στην αγγλική του απόδοση παραπάνω, χρησιμοποιεί κατά την προσφιλή του τακτική, αρχαϊκές εκφράσεις (thy, wend) και ακολουθεί τον ρυθμό του πρωτότυπου ποιήματος για να μπορέσει να αποδώσει τη μουσικότητά του.

Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι νεότερες μεταφράσεις των ίδιων οκτάστιχων από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη δεν είναι πανομοιότυπες με τις παλαιότερες. Κάποιες μάλιστα, παρουσιάζονται αλλαγμένες σε αρκετά σημεία. Θα αναφερθούμε ενδεικτικά σε δύο τέτοια οκτάστιχα.

Στο νούμερο 70, ο πρώτος στίχος ξεκινούσε το 1926 ως εξής:

’Mid Cnossus’ ancient landscapes, then as now,

Στο βιβλίο *A Hundred Voices,* η λέξη “’Mid” αντικαθίσταται από τη λέξη “In”. Σε αυτή την περίπτωση δεν υπάρχουν μεγάλες αλλαγές. Ωστόσο, στη συνέχεια του ποιήματος, οι δύο μεταφραστές θα αλλάξουν περισσότερους στίχους:

’Mid Cnossus’ ancient landscapes, then as now,
–These many, many centuries long dead–
They loved beneath the pleasant skies of Spring,
Men, women, nightingales and roses red.
And then, as now, the laws and arts bloomed fair
And wisdom graced the mind, while Minos reigned.
A sculptor carved a lily on the stone;
Now all is gone, the lily has remained.[262]

[261] Theodore Stephanides, "From ‘A Hundred Voices’ by Kostes Palamas." *Delta* April 1938, σ. 21.

[262] *Ό.π.,* σ. 24.

Στη νεότερη έκδοση, αλλαγές υπάρχουν στους στίχους 2, 3, 4, 5 και 7. Ουσιαστικά μόνο δύο στίχοι του οκτάστιχου θα παραμείνουν πανομοιότυποι με την παλαιότερη απόδοση (ο 6ος και ο 8ος):

In Cnossus' ancient landscapes, then as now,
Across the long-forgotten centuries,
They loved, beneath the pleasant suns of spring,
Men, women, skylarks and anemones.
And, then as now, the laws and arts were prized
And wisdom graced the mind. While Minos reigned,
A sculptor carved a lily on a stone…
Now all is gone – the lily has remained.[263]

Για να μελετηθούν καλύτερα οι παραπάνω αλλαγές παρατίθεται στη συνέχεια το οκτάστιχο του Παλαμά:

Καθώς και τώρα, στης πανάρχαιας Κνωσός τα χώματα,
εδώ και πόσες χιλιάδες χρόνια!
Έτσι αγαπούσανε στα Μαγιάπριλα,
γυναίκες, άντρες, ρόδα κι αηδόνια.
Καθώς και τώρα, έτσι κι οι τέχνες κι οι νόμοι ανθίζανε,
στο νου η σοφία, στο θρόνο ο Μίνως.
Καθώς και τώρα, τεχνίτη, κρίνο στην πέτρα σκάλισες.
Όλα περάσαν, έμεινε ο κρίνος.[264]

Ο δεύτερος στίχος του οκτάστιχου (εδώ και πόσες χιλιάδες χρόνια!) είναι αυτός που θα ξαναγραφτεί και η φράση "–These many, many centuries long dead–" θα αντικατασταθεί με τη φράση "Across the long-forgotten centuries", η οποία είναι πιο σύντομη και πιο «κοντά»

[263] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices*. Trans. Theodore Ph. Katsimbalis, George C. Stephanides. London, 1976, σ. 76.

[264] Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία*. Επιμ. Ανδρέας Καραντώνης, Γ.Κ, Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 95.

στον πρωτότυπο στίχο. Στον τρίτο στίχο, τη λέξη «Μαγιάπριλα» –μια κλασσική περίπτωση μεταφραστικής αδυναμίας, αφού τέτοια επίθετα είναι πρακτικά αδύνατον να αποδοθούν κατά λέξη στην αγγλική γλώσσα– θα την αποδώσουν αρχικά “the pleasant skies of Spring,” μα στην τελευταία τους μετάφραση η λέξη “skies” θα αντικατασταθεί από τη λέξη “suns”. Κάπως ασυνήθιστη είναι η επιλογή των λέξεων του τέταρτου στίχου, τον οποίο ενώ είχαν αρχικά μεταφράσει κατά λέξη, στην ύστερη μετάφραση θα αλλάξουν κάποια ονόματα ουσιαστικά και έτσι το «αηδόνι» θα γίνει «κορυδαλλός» (skylark) και τα «ρόδα» θα γίνουν «ανεμώνες» (anemones). Στον επόμενο στίχο η φράση “bloomed fair” που είναι η κατά λέξη απόδοση της λέξης «ανθίζανε» θα αντικατασταθεί στη νεότερη μετάφραση από τη φράση “were prized”. Τέλος, στον έβδομο στίχο, μια πολύ μικρή αλλαγή θα είναι η χρήση του αόριστου έναντι του οριστικού άρθρου στη φράση “on a stone”.

Σε άλλο σημείο, στο οκτάστιχο νούμερο 74, γίνεται σαφές πως οι αλλαγές που υφίσταται το κείμενο αντικατοπτρίζουν την προσπάθεια των μεταφραστών να χρησιμοποιήσουν μια πιο μοντέρνα γλώσσα, καθώς ο μισός αιώνας που έχει παρέλθει μεταξύ των δύο μεταφράσεων έχει επιφέρει και αρκετές αλλαγές στην καθομιλουμένη αγγλική γλώσσα. Έτσι, για παράδειγμα, η φράση “The eye shall seek ye soon” θα γίνει “The eye will seek you soon” και αντίστοιχα, όλες οι αρχαϊκές εκφράσεις (shall, ye κ.λπ.) του ποιήματος αντικαθίστανται με τις πιο μοντέρνες – αποδεκτές εκφράσεις της εποχής.

Η μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη παρουσιάζει ενδιαφέρον συγκρινόμενη και με μεταφράσεις άλλων μελετητών-μεταφραστών του Παλαμά. Στο επόμενο απόσπασμα, εκτός από την μετάφραση των δύο συνεργατών, θα παρουσιαστεί άλλη μία αγγλική απόδοση του ίδιου οκτάστιχου, της Φωνής 67.[265]
Γράφουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης:

The Wiseacre said to the Man: “I am the Modern Scale;

[265] Στον Άνθρωπο είπεν ο Σοφός: «Είμαι η καινούρια η ζυγαριά,
και δείχνω των ανθρώπινων άλλη τιμή, άλλο βάρος,
τ’ αναποδογυρίζω εγώ ή τα συντρίβω τα είδωλα.
Μα ο ίδιος Χάρος χαλαστής είναι και ο πλάστης Χάρος.
Τη γέφυρα τρανότερη κι από τη σκάλα του Ιακώβ
σου φέρνω· τη μαστόρεψα, και νά! την έχω στήσει·
από τη βαλτοθάλασσα που θολοζώνει σε, Άνθρωπε,
στον υπεράνθρωπο Όλυμπο αυτή θα σε οδηγήσει».
Βλ. Παλαμάς, Κωστής. *Η Ασάλευτη Ζωή*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1904, σ. 124.

I bring new values to mankind, a newer gauge and weight;
I break all idols and all gods, their fictions I unveil –
Death is the only Opener and Closer of the Gate.
A Jacob's Ladder mightier, a bridge to you I bring,
I built it with my own strong hands and I have raised it high
That you may clamber from the fens that round your ankles cling
To conquer those Olympian peaks that tower to the sky."[266]

Στο παραπάνω οκτάστιχο, οι μεταφραστές καταφέρνουν και πάλι να μείνουν πιστοί στα μέτρα και την ομοιοκαταληξία της Φωνής 67, δημιουργώντας ένα ποίημα που ταιριάζει στο ύφος αλλά και στο νόημα του πρωτοτύπου.

Η μετάφραση του Phoutrides από την άλλη, δεν διατηρεί το οκτάστιχο του Παλαμά, και ολοκληρώνεται σε δέκα στίχους. Επιπλέον, ο Phoutrides αποδίδει το ποίημα χωρίς τις ομοιοκαταληξίες ή τον ρυθμό του πρωτοτύπου. Ουσιαστικά, αυτή η σύγκριση των δύο μεταφράσεων, όπως και πρωτύτερα στην παρούσα μελέτη, οδηγεί στα ίδια περίπου συμπεράσματα, αφού οι μεταφραστές δούλευαν τα κείμενα έχοντας διαφορετικές προτεραιότητες. Ωστόσο, και η μετάφραση του Phoutrides αποδίδει το νόημα του πρωτοτύπου, καθώς παραμένει πιστός στην ακριβή μετάφραση των λέξεων του πρωτότυπου ποιήματος:

The wise man said to man:
"I am a measure new
And show all human things at a new price and weight;
I cast all idols down or crush them into dust.
Yet the destroyer, death, is a creator too.
I bring you a bridge mightier than Jacob's ladder,
A bridge I planned and built; and now it stands before you.
Ready, to lead you from the marshy sea that folds
A lurid shroud about you to divine Olympus."[267]

[266] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices*. Trans. Theodore Ph. Katsimbalis, George C. Stephanides. London, 1976, σ. 73.

Φαίνεται πως η παρατήρηση του Μ.Β. Ραΐζη σχετικά με τις μεταφράσεις του Phoutrides (συμπεριλαμβανομένων και των «Εκατό Φωνών») είναι αρκετά εύστοχη, όταν αναφέρεται σε «φιλότιμες» (ειλικρινείς) μεταφράσεις οι οποίες είναι ωστόσο «πολύ κατά γράμμα» και άρα «άχρωμες» και «δύσκαμπτες».[268]

Κάποιες λίγες κριτικές για το εγχείρημα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, υπήρξαν θετικές. Έτσι, ο Costas M. Proussis είχε χαρακτηρίσει το έργο *A Hundred Voices* των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ως «άλλη μία άριστη μετάφραση».[269]

Πιο πρόσφατα, το 2005, ο Ευριπίδης Γαραντούδης είχε συμπεριλάβει τη μετάφραση *A Hundred Voices* στο «Χρονολόγιο της εκδοτικής τύχης και της κριτικής του παλαμικού έργου: εξήντα δύο χρόνια μετά (1943-2005), το οποίο αποτελεί το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά. Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της*.[270]

---

[267] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable"*. Trans. Aristides. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1921, σ. 88.

[268] "Phoutrides's honest translations, however, are too literal, thus colorless and stilted". Βλ. Raizis, M. Byron. *Kostes Palamas, The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis,* London, 1974, pp. 194. Printed in Athens by F. Constantinidis & C. Michalas, Panepistimiou 39. *Balkan Studies* v. 16.n. 1 (1975): 215-219, σ. 215. <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/1509>.

[269] Proussis, Costas M. "Modern Poetry in America." *The Greek Orthodox Theological Review* 1976: 385-397, σ. 393.

[270] Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά: Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2005, σ. 219.

Ίαμβοι και Ανάπαιστοι και *Ασκραίος*, σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη

Το 1985, μετά τον θάνατο των Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη, κυκλοφόρησε το βιβλίο *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*, σε επιμέλεια των Th. Stavrou και G. Trypanis.[271] Οι συγγραφείς-επιμελητές του βιβλίου αφιερώνουν τον τόμο στη μνήμη των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, αποδίδοντάς τους την ιδιότητα των λογίων και μεταφραστών του Κωστή Παλαμά.[272] Στο βιβλίο περιέχονται δύο εισαγωγικές αναλύσεις των δύο συγγραφέων-επιμελητών σχετικά με το έργο του Κωστή Παλαμά, καθώς και συνοδευτικό υλικό με μαρτυρία του Κωστή Παλαμά για το έργο του *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* σε αγγλική μετάφραση από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Επιπλέον, ο αναγνώστης θα βρει μια εισαγωγή στο ποίημα του Παλαμά «Ασκραίος» από τον Ανδρέα Καραντώνη, που είχε αποτελέσει το περιεχόμενο μιας διάλεξης του Καραντώνη το 1964, μεταφρασμένη και πάλι στην αγγλική γλώσσα από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Στο βιβλίο, εμπεριέχονται και οι μεταφράσεις στην αγγλική γλώσσα από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη των έργων *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* και «Ασκραίος» του Κωστή Παλαμά. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τον «Ολυμπιακό Ύμνο» του Παλαμά, σε μετάφραση των Theofanis G. Stavrou και Soterios G. Stavrou.

Στα εισαγωγικά κεφάλαια του βιβλίου γίνεται εκτενής αναφορά και στη μακρόχρονη μεταφραστική συνεργασία του Στεφανίδη με τον Κατσίμπαλη με επίκεντρο το ποιητικό έργο του Παλαμά.[273]

Το βιβλίο των Trypanis και Stavrou κυκλοφορεί ακόμα στο διαδίκτυο σε μεγάλο αριθμό καταστημάτων (βεβαίως μεταχειρισμένο), κάτι που δείχνει πως βρέθηκε στα χέρια πολλών αναγνωστών. Ωστόσο, οι κριτικές για το βιβλίο αυτό είναι πολύ περιορισμένες. Από την άλλη, το βιβλίο βρίσκεται συχνά σε λίστες μελέτης αρκετών άλλων βιβλίων. Για παράδειγμα σχετικά πρόσφατα, το 2000, η *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*, στο

[271] Stavrou, Theofanis, G., –Trypanis Constantine A, *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*. Minneapolis: Nostos, 1985.

[272] "Dedicated to the memory of Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis Palamas scholars and translators". *Ό.π.,* σ. v.

[273] *Ό.π.,* σ. 23.

λήμμα για τον Ησίοδο προτείνει το βιβλίο *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation* για περαιτέρω μελέτη.[274]

Παλαιότερα, το βιβλίο *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation* είχε δεχθεί μια όχι ιδιαίτερα ευνοϊκή κριτική από τον Peter Bien, ο οποίος είχε την άποψη πως ενώ όσα διάβασε για τον ποιητή Κωστή Παλαμά ήταν συναρπαστικά, ωστόσο, τα ίδια τα ποιήματα (σε μετάφραση) δεν ήταν.[275] Μάλιστα, στη συνέχεια, για να κάνει πιο κατανοητή την άποψή του παραθέτει παραδείγματα από τα μεταφρασμένα ποιήματα, όπου «η μοντέρνα ευαισθησία αποτυγχάνει να ανταποκριθεί σε στίχους όπως “O Hegeso, O statue / Pure, radiant, my own! / My soul in your presence / Turns, like you, to stone […]”.[276] Στη συνέχεια παραθέτει και άλλους στίχους, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι την πιο ευχάριστη έκπληξη του τόμου αποτελεί η πρόζα του Παλαμά, στην οποία πλέκει το εγκώμιο.[277] Αν και η κριτική των μεταφρασμένων ποιημάτων αποτελεί μια έμμεση κριτική του μεταφράσματος των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, το γεγονός ότι το πεζό κείμενο του Παλαμά μεταφρασμένο επίσης από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη εκθειάζεται από τον Peter Bien, πιθανόν να δείχνει ότι ο κριτικός του βιβλίου έβρισκε την ίδια την παλαμική ποίηση «όχι μοντέρνα» για τον ίδιο. Μια απλή σύγκριση των μεταφρασμένων στίχων που παραθέτει ο Bien με τους πρωτότυπους στίχους του Παλαμά, θα καταδείξει πως το «ύφος» της μετάφρασης είναι απόρροια του ύφους του πρωτότυπου ποιήματος του Παλαμά. Ούτως ή άλλως, η ανταπόκριση της κριτικής στην παλαμική ποίηση υπήρξε ιδιάζουσα, καθώς διαφορετικές χρονικές περίοδοι είτε εξύψωναν είτε ασκούσαν αρνητική κριτική στο πολυποίκιλο έργο. Πολλά έργα του Παλαμά που θεωρούνταν κορυφαία από κάποιους μελετητές, από άλλους θεωρούνταν ελάσσονα και αντιστρόφως. Η κριτική του Peter Bien στην ομολογουμένως περιορισμένη εικόνα της παλαμικής ποίησης που παρουσιάζεται στο εν λόγω βιβλίο, είναι σε κάθε περίπτωση ενδιαφέρουσα, καθώς αντικατοπτρίζει και την άλλη πλευρά τής ως επί το πλείστον θετικής κριτικής του παλαμικού έργου, ιδωμένου μέσα από τις μεταφράσεις των

---

[274] Speake, Graham. *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition* . London and new York: Routledge, 2000, σ.748.

[275] “[…] for although everything we are told about the poet is compelling, the actual poems (in translation) are not”. Βλ. Bien, Peter. "Review of Kostis Palamas: A Portrait and an Appreciation, by T.G. Stavrou, C.A. Trypanis, T. Ph. Stefanides, & G.C. Katsimbalis." *World Literature Today* 1985, σ. 639.

[276] *Ό.π.*

[277] “Thus, the volume’s most delightful surprise is Palamas’ prose. His essay on how he remembered writing Iambs and Anapaests is a jeu d’ esprit revealing exceptional esthetic, moral, and analytic powers”. *Ό. π.*

Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Σε κάθε περίπτωση, ο Bien δεν ξεκαθαρίζει αν αυτό που τον ξενίζει είναι η ποιότητα της μετάφρασης ή τα ίδια τα ποιήματα και οι ιδέες που εκφράζουν, αφήνοντάς το στην κρίση των αναγνωστών του. Στον αντίποδα αυτής της κριτικής στέκεται, για παράδειγμα, η άποψη του πανεπιστημιακού και μελετητή Μ. Βύρωνα Ραΐζη, ο οποίος πίστευε πως οι «πεζές» μεταφράσεις του ποιητικού έργου του Παλαμά από πολλούς «μεταφραστές» είχαν ωθήσει το αγγλόφωνο κοινό στο να «γυρίσει την πλάτη» στο παλαμικό έργο, μέχρι την έκδοση των αληθινά ποιητικών μεταφράσεων από τους Κατσίμπαλη και Στεφανίδη.[278]

Στη συνέχεια της μελέτης θα παρατεθεί το ποίημα «Σ' αγαπώ» από τη συλλογή *Ίαμβοι και Ανάπαιστοι* για να γίνει μια σύγκριση με την αγγλική απόδοση του ποιήματος από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη:

Σ' αγαπώ σα λεβέντικο
τραγούδι της Ηπείρου!
Εσύ ποτέ δε μέθυσες
απ' το κρασί του ονείρου.

Κι αν η Μοίρα δε μ' έριχνε
στο πλευρό σου, ποιοί τόποι
του πολέμου σου θα 'νιωθαν
την ορμήν, Αντιόπη;

Ποιό κύμα (ω κρινοπρόσωπη
με μια ψυχήν αντρίκεια),
στα πόδια σου τα ξέβρασε
της καρδιάς μου τα φύκια; [279]

Η μετάφραση των παραπάνω στίχων από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, είναι, όπως και οι προηγούμενες μεταφραστικές τους εργασίες, μέσα στο πνεύμα του πρωτότυπου ποιήματος. Γράφουν:

[278] Raizis, M. Byron. *Greek Poetry Translations*. Athens: Efstathiadis Group, 1981, σ. 15.

[279]Χατζηαντωνίου, Κώστας, επιμ. *Ανθολογία Κωστή Παλαμά*. Αθήνα: Κέδρος, 2018, σ. 55.

Like an anthem I love you
Of mountains and streams!
You who never were drunk on
The wine of pale dreams.

And if Fate had not led me
One day to your side,
What shores, O Antiope
Would have known your fierce tide?

What wave, O you lily
With a soul of attack,
At your feet cast like flotsam
My heart's ocean-wrack?[280]

Πιστοί στην ομοιοκαταληξία, οι μεταφραστές κάποιες φορές χρειάζεται να «αλλάξουν» τους στίχους, για παράδειγμα το «λεβέντικο τραγούδι της Ηπείρου» γίνεται απλώς "anthem", ωστόσο, και η λέξη "anthem" είναι αρκετά κοντά στην ουσία της πρωτότυπης φράσης, χωρίς να ταυτίζεται ακριβώς. Σε γενικές γραμμές η εικόνα που σχηματίζει ο αγγλόφωνος αναγνώστης δεν απέχει από την εικόνα που έχει ο αναγνώστης του πρωτότυπου ελληνικού ποιήματος.

Κατά τον ίδιο τρόπο, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης μεταφράζουν και το έτερο ποίημα του τόμου, τον «Ασκραίο».[281] Πρόκειται για το πρώτο ποίημα της ενότητας «Τα Μεγάλα Οράματα» από την ποιητική συλλογή *Ασάλευτη Ζωή* του Κωστή Παλαμά.[282] Πρόκειται για τον μονόλογο του φαντάσματος του αρχαίου ποιητή Ησιόδου της Άσκρας, ο οποίος

[280] Stavrou, Theofanis G. Trypanis Constantine A. *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*. Minneapolis: Nostos, 1985, σ. 60.

[281] Όπως μαθαίνουμε από την αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell, ήταν στις αρχές του 1975 όταν ο Στεφανίδης με τον Κατσίμπαλη ολοκλήρωσαν τη μετάφραση των έργων του Παλαμά «Ο Ασκραίος» και *Οι χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης*. Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 217.

[282] Το δεύτερο ποίημα από «Τα Μεγάλα Οράματα» ήταν οι «Αλυσίδες» για το οποίο έγινε αναφορά νωρίτερα στο παρόν κεφάλαιο.

παραδίδει το πνεύμα του στον Παλαμά. Το ποίημα αποτελείται από 656 στίχους και είναι γραμμένο σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο:

Γυρίζω από τ' αγύριστο ταξίδι, από τους τόπους
π' όλο το έμπα ξέρουνε και που ποτέ το έβγα·
τον ήλιο πώς ξανάειδα τον, πώς ήβρα τους ανθρώπους![283]

Οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης μεταφέρουν τους στίχους του ποιήματος σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο που ακολουθείται από ιαμβικό δεκασύλλαβο:

I walk the road of no return from those elusive places
That entrance have, but never exit know;
I look once more upon the sun, I see again men's faces![284]

Αντίστοιχα, ο Aristides Phoutrides μεταφράζει τους ίδιους στίχους ως εξής:

Back from the endless journey, from the lands
One only enters but can never leave,
I come. Again I look upon the sun
And among mortals walk.[285]

Στα πρότυπα και των προηγούμενων αποσπασμάτων που παρατέθηκαν στην παρούσα ενότητα, οι δυο διαφορετικές μεταφραστικές πρακτικές, έχουν και διαφορετικά αποτελέσματα, ως προς την κατανόηση όχι μόνο των ιδεών της ποίησης του Παλαμά, αλλά της ποίησης αυτής καθαυτής. Η μετάφραση του Phoutrides μεταφέρει το νόημα των λέξεων στην αγγλική έχοντας ως αποτέλεσμα ένα ποίημα σε ελεύθερο στίχο, ενώ οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, δημιουργούν ένα καινούριο ποίημα –όσο πιο κοντά στον ρυθμό του

[283] Χατζηαντωνίου, Κώστας, επιμ. *Ανθολογία Κωστή Παλαμά*. Αθήνα: Κέδρος, 2018, σ. 129.

[284] Stavrou, Theofanis – G. Trypanis Constantine A, *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*. Minneapolis: Nostos, 1985, σ. 104.

[285] Palamas, Kostes. *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable"*. Trans. Aristides. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1921, σ. 153.

πρωτοτύπου– ώστε να μπορέσουν να αποδώσουν την μουσικότητα, το ρυθμό και την πνοή του πρωτότυπου ποιήματος.

Συμπερασματικά, η μακρόχρονη ενασχόλησή των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη με το έργο του Παλαμά, η επιμονή τους στην απόδοση του ρυθμού, της ομοιοκαταληξίας, της μουσικής του πρωτοτύπου, δίνουν στον αγγλόφωνο αναγνώστη μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία να γνωρίσει σε βάθος το έργο του Κωστή Παλαμά. Αυτή τους η προσπάθεια είχε στεφθεί από επιτυχία, και για τον λόγο αυτό τόμος *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation,* που κυκλοφόρησε δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Στεφανίδη, περιέχει τις δικές τους μεταφράσεις και αφιερώνεται στη μνήμη τους ως ένας ελάχιστος φόρος τιμής στο ιδιαιτέρως αξιόλογο έργο τους.

Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου, σε αγγλική μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη – Εισαγωγή

Το 1974 ο Θεόδωρος Στεφανίδης με τη συνδρομή του Γιώργου Κατσίμπαλη θα προχωρήσει στην έκδοση ολόκληρου του έπους του Παλαμά *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*, δίνοντας τον αγγλικό τίτλο *The Twelve Words of the Gipsy*.[286] Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής, το βιβλίο εκδόθηκε ξανά, το 1975, από το Memphis State University Press σε δίγλωσση, έκδοση συμπεριλαμβανομένου και του προλόγου του Κωστή Παλαμά.[287]

Οι λόγοι που οδήγησαν τους δύο μεταφραστές στην επιλογή του συγκεκριμένου έργου του Παλαμά, είναι σε μεγάλο βαθμό αυτοί που τους είχαν ωθήσει να συμπεριλάβουν ένα μεγάλο απόσπασμα του ιδίου έργου το 1925 στο βιβλίο τους *Poems.*

Μελετώντας κανείς την ελληνική γραμματολογία, εύκολα θα κατανοήσει τη σημασία του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* για τα ελληνικά γράμματα. Έργο μνημειώδες, ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου* εκδόθηκε το 1907 και απέσπασε διθυραμβικές κριτικές. Θεωρείται το αντιπροσωπευτικότερο ίσως έργο μαζί με τη *Φλογέρα του Βασιλιά*, και σίγουρα το πιο γνωστό βιβλίο του Κωστή Παλαμά. Ανάμεσα σε άλλα, έγραψαν γι' αυτό το έργο: «Το πιο ουσιαστικό έργο που έδωσε ως σήμερα η Νέα Ελλάδα, το έργο που περισσότερο από κάθε άλλο μας κάνει να σκεφτούμε».[288] «Ύμνημα της ελληνικής ιδέας».[289] «Το πιο αντιπροσωπευτικό [ποίημα] της ποίησής του […] Το ποίημα, στην πλατιά ροή του, πότε αγγίζει περιοχές καθαρά επικές και πότε βαθαίνει σε ευτυχισμένες στιγμές γνήσιας λυρικής έμπνευσης».[290] "In the sweeping movement of his epicolyric composition the polyphonous music of the poet's soul is heard in all its tonal and thematic richness […] The Dodecalogue simultaneously reflects significant evolutionary steps in the life of Hellenism

[286] Palamas, Kostes.*The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1974.

[287] *Palamas, Kostes.The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Memphis: Memphis State University Press, 1975.

[288] Θεοτοκάς, Γιώργος. *Ελεύθερο Πνεύμα.* Επιμ. Κ. Θ. Δημαράς. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2002, σ. 47.

[289] Τσάτσου, Κωνσταντίνου. *Παλαμάς*. Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Πρόλ. 1949, σ. 141.

[290] Πολίτης, Λίνος. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999, σ. 195.

and of mankind, as well as contemporary conflicts".[291] «Ο μετρικός και ο γλωσσικός πλούτος του έργου αποτελεί το όριο όπου έφθασε ο Παλαμάς, και συνάμα το όριο της λογοτεχνίας μας».[292]

Προφανώς, τις παραπάνω ιδέες ασπάζονταν και ο Θεόδωρος Στεφανίδης μαζί με τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Στη δύση του βίου τους και έπειτα από την έκδοση άλλων έργων του Παλαμά, ήταν έτοιμοι να προχωρήσουν και στη μετάφραση του εν λόγω αριστουργήματος του Κωστή Παλαμά.

Το έργο *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*, εκδόθηκε δέκα χρόνια μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο και την ήττα του 1897, όταν διαψεύστηκε η Μεγάλη Ιδέα. Ήταν καιρός να ανακτήσουν οι Έλληνες το χαμένο τους φρόνημα. Όπως παρατηρεί ο Λίνος Πολίτης: «Τα λόγια του Προφήτη στον 8^{ο} λόγο, τα ένιωσαν τότε οι σύγχρονοι σαν πραγματικά προφητικά για το έθνος:

για τ' ανέβασμα ξανά που σε καλεί
θα αιστανθείς να σου φυτρώνουν, ω χαρά!
τα φτερά,
τα φτερά τα πρωτινά σου τα μεγάλα!»[293]

Ο Προφητικός λοιπόν, ο όγδοος από τους δώδεκα λόγους του ποιήματος και ο πιο παλιός, γράφτηκε το 1899, δηλαδή λίγο καιρό μετά την ήττα του 1897. Ο Κωστής Παλαμάς, για τα επόμενα επτά χρόνια, δούλευε πάνω στον Δωδεκάλογο σε διάφορες περιόδους δημιουργώντας κατά τον ίδιο το «ολοκληρωτικό των ιδεών του ποίημα».[294]

Επιλέγοντας να μεταφράσουν εξ ολοκλήρου το μνημειώδες αυτό έργο, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, δείχνουν για άλλη μια φορά την πρόθεσή τους να παρουσιάσουν και να κάνουν γνωστό στους αγγλόφωνους αναγνώστες το έργο του Παλαμά και δη ένα από τα

[291] «Στη σαρωτική κίνηση της επικολυρικής του σύνθεσης ακούγεται η πολυφωνική μουσική της ψυχής του ποιητή σε όλο της τον τονικό και θεματικό πλούτο […] Ο Δωδεκάλογος αντικατοπτρίζει ταυτόχρονα σημαντικά εξελικτικά βήματα στη ζωή του ελληνισμού και της ανθρωπότητας, καθώς και σύγχρονες συγκρούσεις» (Μετάφραση της γράφουσας). Βλ. Maskaleris, Thanasis. *Kostis Palamas*. New York: Twayne Publishers, 1972, σ. 46.

[292] Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 2000, σ. 527.

[293] Πολίτης, Λίνος. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999, σ. 195.

[294] Χουρμούζιος, Αιμίλιος. *Ο Παλαμάς και η εποχή του.* Τόμος 2. Αθήνα: Διόνυσος, 1974, σ. 17.

σημαντικότερα έργα του. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του Στεφανίδη, ο οποίος είχε πληροφορηθεί από το Πανεπιστήμιο του Μέμφις (ΗΠΑ), ότι η δίγλωσση (ελληνικά-αγγλικά) έκδοση του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* είχε μεγάλη επιτυχία στην Αμερική, με κάποια πανεπιστήμια να αγοράζουν από δώδεκα έως και δεκαπέντε αντίτυπα. Καθώς όμως ο ίδιος και ο Κατσίμπαλης είχαν αποποιηθεί των συγγραφικών τους δικαιωμάτων, θα γράψει στον Lawrence Durrell τον Οκτώβριο του 1976: «…έτσι, δεν εκμεταλλευόμαστε εμπορικά το θέμα, αλλά νιώθουμε ευτυχείς για την επιτυχία του βιβλίου, ως μεγάλοι θαυμαστές του Παλαμά που είμαστε. Η μεγαλύτερή μας έγνοια είναι να γίνει η ποίησή του παγκοσμίως γνωστή. Κι έπειτα, αυτό μας κάνει περήφανους».[295]

Το έργο της μετάφρασης δύσκολο. Ο Kimon Friar κάνει μια πολύ σημαντική αναφορά στη μεταφραστική διαδικασία που ακολούθησαν οι δύο συνεργάτες: «Ο Κατσίμπαλης θα έκανε ένα πρώτο κατά λέξη προσχέδιο, ο Στεφανίδης θα το μετέτρεπε σε στίχους, και ύστερα οι δυο τους θα ξαναδούλευαν και θα ανάπλαθαν το ποίημα μαζί». (Μετάφραση της γράφουσας).[296]

Η παραπάνω αναφορά στη μεταφραστική διαδικασία καταδεικνύει και τη μεγάλη συνεισφορά του Θεόδωρου Στεφανίδη στο τελικό μετάφρασμα. Η κατά λέξη μετάφραση του Κατσίμπαλη δεν θα μπορούσε να «σταθεί» χωρίς τη συμβολή του Θεόδωρου Στεφανίδη. Η μετατροπή κάποιων πεζών προτάσεων σε στίχους και σε έμμετρο ποιητικό λόγο, που αποδίδονται στον Στεφανίδη, συνιστούν και την πιο τρανή απόδειξη ότι η μεταφραστική σύμπραξη των δύο αντρών έφερε πρωτίστως τη σφραγίδα του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Για τη μεταφραστική συνεργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ενδιαφέρουσες πληροφορίες δίνει και ο Lawrence Durrell στην αλληλογραφία του με τον Henry Miller τον Οκτώβριο του 1978. Γράφει, μεταξύ άλλων, πως με τον θάνατο του Κατσίμπαλη τελείωσε η «παράξενη» συνεργασία των δύο. Για αυτή τη μεταφραστική σύμπραξη αναφέρει πως ο Κατσίμπαλης τηλεφωνούσε στον Στεφανίδη κάθε βράδυ και δούλευαν για μια-δύο ώρες χρησιμοποιώντας τηλέφωνο “scrambler”.[297]

---

[295] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ.223.

[296] “Katsimbalis would make the first literal draft, Stephanides would versify this, then both men would rework and reshape the poem together – an ideal collaboration”. Friar, Kimon. "Kostes Palamas. The Twelve Words of the Gypsy. Theodore Ph. Stephanides, George C. Katsimbalis, trs. London Privately printed. 1974. 196 pages. 200 dr. *Books Abroad* 49.2 (Spring 1975): 374.

[297] Βλ. MacNiven, Ian S. (Editor). *The Durrell-Miller Letters, 1935-80*. New York: New Directions, 1988, σ.497.

Ωστόσο, για την επίπονη διαδικασία της μετάφρασης υπάρχει και η πιο σημαντική μαρτυρία, αυτή του ίδιου του Στεφανίδη, ο οποίος θα γράψει τον Αύγουστο του 1970 στον Lawrence Durrell: «Συμπτωματικά, το έργο του Παλαμά που μεταφράζουμε ο Γιώργος [Κατσίμπαλης] κι εγώ αυτή τη φορά είναι το πιο φιλόδοξο εγχείρημα από κάθε άλλη προηγούμενη. Μεταφράζουμε, ή καλύτερα προσπαθούμε να μεταφράσουμε, τον «Δωδεκάλογο του Γύφτου» – περίπου 5.000 στίχους! Μέχρι τώρα κάναμε τις 10 και μισή από τις 13 στροφές. Υπάρχουν 13 στροφές, με μικρή υποσημείωση στο τέλος. Προσωπικά, πιστεύω ότι η δουλειά που κάναμε είναι μάλλον καλή. Αλλά φυσικά είμαι προκατειλημμένος ως προς αυτό και ίσως κάνω εντελώς λάθος».[298] Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, πάντα άνθρωπος χαμηλών τόνων, διστάζει να περηφανευτεί για την επιτυχία της μεταφραστικής εργασίας του ίδιου και του Γιώργου Κατσίμπαλη, και πάντα αφήνει ένα περιθώριο λάθους, ή «προκατάληψης» στην κρίση του.

Όπως θα δούμε παρακάτω, είχαν προηγηθεί άλλες δύο μεταφραστικές εργασίες του *Δωδεκάλογου του Γύφτου*, η μία από τον αμερικανό κλασικιστή Frederic Will και η δεύτερη από τον άγγλο κλασικιστή καθηγητή George Thomson.[299] Η ύπαρξη αυτών των δύο έργων είναι πολύ σημαντική για την παρούσα εργασία καθώς διευκολύνουν το έργο της αξιολόγησης του μεταφράσματος των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη μέσω της συγκριτικής μελέτης όλων. Αυτή η σύγκριση θα προσφέρει και μία πρώτη αποτίμηση της στρατηγικής που χρησιμοποίησαν οι μεταφραστές. Μάλιστα, αυτό που θα διαφανεί στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, είναι ότι η μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη κατά γενική ομολογία υπερέχει των δύο άλλων μεταφράσεων που προηγήθηκαν αυτής, αποδίδοντας πιστότερα το ύφος, τη μορφή και το περιεχόμενο του πρωτοτύπου.

[298] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*, ό.π., σ. 193,195.

[299] Ο Anthony Hirst πολύ εύστοχα θα παρατηρήσει ότι και μόνο η ύπαρξη τριών μεταφράσεων του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* αποτελεί ένα σημάδι αναγνώρισής του, λαμβάνοντας μάλιστα κάποιος υπόψιν ότι μεγάλο μέρος του Παλαμικού έργου παραμένει αμετάφραστο. Βλ. Hirst, Anthony. *God and the Poetic Ego: The Appropriation of Biblical and Liturgical Language in the Poetry of Palamas, Sikelianos and Elytis.* Bern: Peter Lang, 2004, σελ. 65.

Η μετάφραση του έργου *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* στα αγγλικά από τους Frederic Will στην Αμερική και George Thomson στη Μεγάλη Βρετανία

Αν και ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου*, το ποίημα των εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1907, η πρώτη ολοκληρωμένη μετάφραση του έργου στην αγγλική γλώσσα έλαβε χώρα το 1964 από τον Frederic Will, ο οποίος μετάφρασε τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* σε ελεύθερο στίχο.[300] Αυτή η κίνηση του Will σίγουρα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, θα απομάκρυνε το μετάφρασμα από το πρωτότυπο έργο, καθώς ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου* είναι ένα ποίημα υποβλητικό, γραμμένο σε μέτρο τροχαϊκό. Οι στίχοι είναι ανισοσύλλαβοι και οι στροφές έχουν διαφορετικό αριθμό στίχων. Η ομοιοκαταληξία είναι άλλοτε πλεχτή (π.χ. στ. 7-10, 11-16 κτλ.) και άλλοτε ζευγαροπλεκτή (πχ. στ. 1-6). Έτσι, ο ελεύθερος στίχος του Frederic Will συνθέτει εξ αρχής μια «παραφωνία» ως προς την τελική αποτίμηση του μεταφράσματος. Σε αυτό το κλίμα, ο πανεπιστημιακός Μάριος Βύρων Ραΐζης τόνισε την αδυναμία του μεταφραστή να αποδώσει το ύφος, τη μελωδικότητα και τον ρυθμό του πρωτοτύπου καθιστώντας άθελά του τον Παλαμά έναν άσημο και ανιαρό ποιητή.[301]

Μια ακόμα κριτική για τη μετάφραση του Frederic Will, θα γραφτεί το 1967 από τον πνευματικό άνθρωπο της Κύπρου Κώστα Προυσή (Proussis, Costas). Ο ίδιος, θα εκφράσει την έντονη δυσαρέσκεια και αποδοκιμασία του για το μεταφραστικό αποτέλεσμα και δεν θα διστάσει να χαρακτηρίσει το έργο του Will ως ένα «φιλολογικό και ποιητικό έγκλημα, μια πραγματική καταστροφή για τον Παλαμά και την Ελληνική λογοτεχνία».[302]

Τέλος, ενδιαφέρουσα, αν και με θετική πρόθεση, αναφορά-σχόλιο στη μετάφραση του Frederic Will βρίσκουμε στο βιβλίο *The Modernist Impulse and a Contemporary Opus* το

[300] Βλ. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1964.

[301] "but the poetic flavor and amazing diction of Palamas –let alone his fast flowing rhymes and melody– have rarely been caught in this version…Despite his good intentions and efforts, Mr Will's Kostes Palamas remains and obscure and dull poet". Raizis, M. Byron. *Greek Poetry Translations*. Athens: Efstathiadis Group, 1981.

[302] "Unfortunately, the translation of Professor Frederic Will is a philological and poetical crime, a real disaster for Palamas and modern Greek literature". Ο Προυσής, κάνοντας μια εκτενή αναφορά στα αμέτρητα λάθη και παρανοήσεις της μετάφρασης, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η μετάφραση του Frederic Will θα έπρεπε να αποσυρθεί από την κυκλοφορία. Βλ. Proussis, Costas. "Kostes Palamas, The twelve words of the Gypsy. Translated with an introduction by Frederic Will. Lincoln, Neb.: University of Nebraska Press, 1964. Pp. xxi and 205." *Balkan Studies: biannual publication of the Institute for Balkan Studies* Vol. 8.No1 (1967): 214-215.

οποίο είναι αφιερωμένο στο έργο του Frederic Will: “The result is American poetry whacking ear and eye high-energy particles”.[303] Αυτό ακριβώς το σχόλιο είναι αρκετό για να κάνει τον αγγλόφωνο αναγνώστη να αναρωτηθεί κατά πόσο μια μετάφραση του παλαμικού έργου θα πρέπει να παρουσιαστεί ως «αμερικανική ποίηση» αντί για μια μετάφραση που μπορεί να αποδώσει την «ελληνικότητα», τον λυρισμό και τη μελωδικότητα της παλαμικής ποίησης, στην προκειμένη περίπτωση στον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*.

Ο μεταφραστής David Connolly είχε παρατηρήσει πως «μια μετάφραση μπορεί να προσαρμοστεί στις τρέχουσες αξίες που κυριαρχούν στην κουλτούρα της γλώσσας-στόχου, στα πλαίσια μιας αφομοιωτικής προσέγγισης του ξένου κειμένου και μιας ιδιοποίησής του σύμφωνα με τους κανόνες του συγκεκριμένου τόπου, όπως έκαναν για παράδειγμα, ο Fitzgerald και ο βικτωριανοί με τους πέρσες ποιητές. Αντίθετα, οι ξενοποιητικές στρατηγικές έχουν ως κίνητρο τη διάθεση να διατηρηθούν οι γλωσσικές και πολιτιστικές διαφορές με την απόκλιση από τις κυρίαρχες αξίες και νόρμες […]».[304] Σε αυτό το πλαίσιο, ο «εξαμερικανισμός» του ποιήματος του Παλαμά από τον Frederic Will δεν αποτελεί μια μεμπτή πρακτική, «αφομοιωτική προσέγγιση» του παλαμικού κειμένου.

Βέβαια οι μεταφραστικές εργασίες για τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* δεν σταματούν στον Frederic Will. Μια δεύτερη μετάφραση του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* στην αγγλική γλώσσα, εκδόθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1969, από τον George Thomson.[305]

Σύμφωνα με τον Μ.Β. Ραΐζη, ο George Thomson αν και μεταφράζει με αρκετή ακρίβεια το ποίημα, ωστόσο δεν αποδίδει και πάλι την ποιητικότητα, με άλλα λόγια δεν μεταφράζει το «ποίημα ως ποίημα».[306]

---

[303] Δηλαδή: «Το αποτέλεσμα είναι αμερικανική ποίηση, που χτυπάει με δύναμη στο μάτι και το αυτί, σωματίδια υψηλής ενέργειας». (απόδοση της γράφουσας). Βλ. Will, Frederic. *The Modernist Impulse and a Contemporary Opus (Inside Selfhood and History)*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017, σ. 25.

[304] David Connolly, *Μετα-Ποίηση (6+1) Μελέτες για τη Μετάφραση της Ποίησης*. Αθήνα: Ύψιλον/ Βιβλία, 1997, σ. 113.

[305] Βλ. Palamas, Kostis.*The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969.

[306] Βλ. M. Byron Raizis, *Greek Poetry Translations*. Athens: Efstathiadis Group, 1981, σ. 188-195. Επίσης, σε άρθρο-κριτική για την έκδοση του βιβλίου του George Thomson, το 1970, ο Ραΐζης θα υποστηρίξει και πάλι, ότι μέχρι τότε κανένας μεταφραστής του Παλαμά δεν κατάφερε να πείσει τους θαυμαστές της ποίησης ότι ο Παλαμάς ήταν ο σπουδαίος ποιητής για τον οποίο έκαναν λόγο οι Έλληνες. Βλ. Raizis, M. Byron. " ‘The Twelve Lays of the Gipsy’, by Kostis Palamas, translated by George Thomson (Book Review)." *Philological Quarterly* 1 April 1970: 278. 27-04-2022.

Μάλιστα, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου *The Twelve Words of the Gipsy*, από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, ο Μάριος Βύρων Ραΐζης θα γράψει πως ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Παλαμάς δεν ήταν ευρέως γνωστός στον αγγλόφωνο κόσμο, ήταν οι μη ικανοποιητικές μεταφράσεις, που προηγήθηκαν της μετάφρασης των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη.[307] Επιπλέον στην κριτική του για το βιβλίο, δεν θα παραλείψει να συγκρίνει με παραδείγματα τις τρεις μεταφραστικές προσπάθειες, καταλήγοντας στο ότι αυτή η εξαίρετη μετάφραση ήταν η πλέον κατάλληλη για να παρουσιάσει στον αγγλόφωνο κόσμο την ομορφιά και μουσικότητα της παλαμικής ποίησης.[308]

Με τον ίδιο τρόπο, ο Andonis Decavalles θα παρατηρήσει για τις μεταφράσεις των Will και Thomson αλλά και άλλων που προηγήθηκαν (Phoutrides, Michalaros), ότι αυτές οι μεταφράσεις είτε προσπάθησαν να μείνουν πιστές στην διατύπωση των πρωτοτύπων τους και κατέληξαν, ως επί το πλείστον, εκδοχές μιας βικτωριανής μεγαλοπρέπειας επιβαρυμένης με «γεμίσματα», είτε επέλεξαν την κυριολεκτική από την καλλιτεχνική ακρίβεια. Οι ανακρίβειες ήταν άφθονες σε μία περίπτωση.[309] Με άλλα λόγια, η προσπάθειά τους να είναι πιστοί στη διατύπωση του πρωτοτύπου, είχε ως αποτέλεσμα ένα *βικτωριανό στόμφο* επιβαρυμένο με *παραγεμίσματα*, ή επέλεγαν την κυριολεκτική ακρίβεια σε βάρος της καλλιτεχνικής. Ο πρώτος χαρακτηρισμός προφανώς αναφέρεται στον Φουτρίδη, ο οποίος βρισκόταν και χρονικά πιο κοντά στη βικτωριανή εποχή, ενώ η επιλογή της κυριολεκτικής ακρίβειας βαραίνει κυρίως τους Frederic Will και George Thomson. Χαρακτηριστικά σημεία από τις μεταφραστικές εργασίες των Will και Thomson που επιβεβαιώνουν την παραπάνω άποψη θα δούμε για παράδειγμα στον Λόγο Γ΄ στη στροφή:

---

https://www.proquest.com/openview/f717eb428052234e0f152a6ee2d57d18/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1816494, σ. 258.

[307] "…second the poor quality of the earlier English translations of his works, that is before the publication of the present volume". Raizis, M. Byron. *Greek Poetry Translations*. Athens: Efstathiadis Group, 1981, σ. 196.

[308] Βλ. και M. Byron Raizis "Kostes Palamas, The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis, London, 1974, pp. 194. Printed in Athens by F. Constantinidis & C. Michalas, Panepistimiou 39." *Balkan Studies* v. 16.n. 1 (1975): 215-219. <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/1509>.

[309] "These translations either attempted to stand faithful to the formality of their originals and resulted, for the most part, in Victorian magniloquence burdened with fillings, or chose literal over artistic accuracy. Inaccuracies were abundant in one case". Βλ. Andonis Decavalles, "Review: Three Poems by Kostés Palamás; Theodore Ph. Stephanídes; George C. Katsímbalis." *Books Abroad* 46.n.1 (Winter 1972): 161. http://www.jstor.org/stable/40126047 , σ. 161.

Μάθε με όλα να διαβάζω
Τα υπερκόσμια μυστικά
Στο σκολιό της αγκαλιάς σου
Μέσα στα φιλιά.[310]

Ο Frederic Will μεταφράζει ακριβώς και με πεζότητα την παραπάνω στροφή, χωρίς να κάνει καμία προσπάθεια να δώσει έναν ποιητικό ρυθμό στο μετάφρασμα:

Teach me to interpret
All the supernatural secrets
In the school of your embracing
Arms and in your kisses.[311]

Αντίστοιχα, ο George Thomson μεταφράζει το τετράστιχο σε δίστιχη πεζή απόδοση:

Teach me to read in the school of your embrace between the kisses
All the lofty secrets of the world.[312]

Οι δύο παραπάνω μεταφραστές μεταφράζουν με τον ίδιο τρόπο ολόκληρο το ποίημα του Κωστή Παλαμά. Περισσότερα παραδείγματα θα παρατεθούν και στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

Αντιθέτως, με πολύ πιο δημιουργικό τρόπο είχαν μεταφράσει το εν λόγω απόσπασμα οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης:

Teach me how to learn the secrets
Of those worlds without a shore
In the school of your embraces,

[310] Παλαμά, Κωστή. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1907, σ. 62.

[311] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1964, σ. 38.

[312] Palamas, Kostis. *The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969, σ. 61.

From your kisses' lore.[313]

Από την άλλη πλευρά, η μεταφραστική προσέγγιση του George Thomson θα λάβει μια πολύ θετική κριτική από τον Paul Merchant, ο οποίος θα εστιάσει στο γεγονός ότι η μετάφραση σε «ρέουσα» αγγλική γλώσσα θυμίζει Whitman, Dylan Thomas ή ακόμα και Ginsberg. Κατά την άποψη του συντάκτη του άρθρου, πρόκειται για Παλαμά όπως θα τον έγραφε ένας Άγγλος.[314] Με παραδείγματα επί των παραπάνω απόψεων μέσα από την εργασία του Thomson, ο Merchant καταλήγει πως το τελικό αποτέλεσμα είναι σχεδόν τόσο συναρπαστικό στα αγγλικά όσο και στα ελληνικά, υπενθυμίζοντας τους αναγνώστες ότι η μοντέρνα ελληνική λογοτεχνία στηριζόταν σε γερά θεμέλια.

Όλες οι παραπάνω απόψεις είναι βεβαίως θεμιτές, καθώς αντικατοπτρίζουν τους πολλούς και διαφορετικούς τρόπους κριτικής μιας μεταφραστικής εργασίας. Ωστόσο, όπως γράφει και ο πανεπιστημιακός και μεταφραστής Γιώργος Κεντρωτής: «Ένα σονέτο του Πετράρχη ή του Μπόρχες, που μεταφράζεται ως σονέτο και με τους νόμους της ποιητικής του σονέτου, συνιστά πιστή και κατ' αρχήν καλή μετάφραση· το ίδιο σονέτο μεταφρασμένο ως ελευθερόστιχο ποίημα, ακόμα και αν είναι κατά λέξη πιστά μεταφερμένο στην άλλη γλώσσα, δεν συνιστά πιστή μετάφραση και είναι κακή μετάφραση ακριβώς, επειδή θα έχει αναιρεθεί η θεμελιώδης για το σονέτο μορφική ακεραιότητα που περιλαμβάνει πρωτίστως τον ένστιχο και έρρυθμο χαρακτήρα των δεκατεσσάρων στίχων του».[315] Κατά τον ίδιο τρόπο, η κατά λέξη μετάφραση των ποιημάτων του Κωστή Παλαμά δεν καταφέρνει σε καμιά περίπτωση να αποδώσει τους ρυθμούς και τη μελωδικότητα της ποίησής του και ίσως αυτός να είναι και ένας από τους λόγους που το ποικίλο έργο του παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό άγνωστο για τους αγγλόφωνους αναγνώστες, λόγω και της έλλειψης «πρόθυμων» μεταφραστών.

Στην ενότητα που ακολουθεί θα αναλυθούν παραδείγματα και από τις τρεις μεταφράσεις του *Δωδεκάλογου του Γύφτο*υ, εστιάζοντας στην μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.

---

[313] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Memphis: Memphis State University Press, 1975, σ. 57.

[314] Merchant, Paul. "Review: The Twelve Lays of the Gipsy by Kostis Palamas, George Thomson." *The Modern Language Review* April 1970: 479-480. 27 April 2022. https://www.jstor.org/stable/3723631 , σ. 479.

[315] Κεντρωτής, Γιώργος. *Ποδήλατα και ποδηλάτες – Περί μεταφράσεως ο λόγος*. Αθήνα: Gutenberg, 2021, σ. 216.

Η μετάφραση του έργου *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* στα αγγλικά από τους Θεόδωρο Στεφανίδη και Γιώργο Κατσίμπαλη – Η κριτική πρόσληψη του μεταφράσματος

Η μετάφραση του έργου *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη αυτή τη φορά δεν θα πέσει στην αφάνεια –όπως συνέβη με άλλες μεταφραστικές τους εργασίες– και αποσπάσματά της περιλαμβάνονται σε περιοδικά και ανθολογίες. Η πρακτική αυτή καταδεικνύει για μία ακόμα φορά τη σπουδαιότητα και τη διαχρονικότητα του μεταφράσματος. Ενδεικτικά, το 2001 βρίσκουμε αναφορά στη μετάφραση των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη, στον αξιόλογο οδηγό μεταφρασμένης λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.[316] Ο επιμελητής του τόμου αναφερόμενος στον Παλαμά προτείνει στους αναγνώστες να ανατρέξουν στην «όχι δυσανάγνωστη, στομφώδη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, αν θέλουν να πάρουν μια ιδέα για την φιλοδοξία και την πολιτιστική σημασία του έργου ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου.*[317]

Επίσης, το 2003, ο David Ricks σε ανθολογία ελλήνων ποιητών σε αγγλική μετάφραση, με τίτλο *Modern Greek Writing,* θα συμπεριλάβει απόσπασμα από τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* (Word IV, “The Death of the Gods”) σε μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.[318] Μάλιστα, στη μικρή εισαγωγή του για τον Παλαμά δεν θα παραλείψει να μιλήσει για μια γενικότερη έλλειψη πρόθυμων αναγνωστών των μεγάλων έργων του Παλαμά αναφερόμενος στον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* αλλά και στη *Φλογέρα του Βασιλιά* και θα κάνει λόγο και για τη δυσκολία μετάφρασης και των μικρότερων ποιημάτων του Παλαμά, αποδίδοντάς την στις περίπλοκες και στιβαρές ποιητικές φόρμες του έλληνα ποιητή.

Την άνοιξη του 1975, ο Kimon Friar θα γράψει μια εγκωμιαστική κριτική για το μετάφρασμα του Θεόδωρου Στεφανίδη και του Γιώργου Κατσίμπαλη. Μεταξύ άλλων θα μιλήσει για τη δυσκολία της μεταφοράς της παλαμικής ποίησης στην αγγλική γλώσσα και θα παρουσιάσει το βιβλίο ως την καλύτερη ποιητική μετάφραση του Παλαμά στην αγγλική, και ως τη μοναδική που κατάφερε να συλλάβει την αληθινή ομορφιά και ζωτικότητα του

[316] France, Peter. *The Oxford Guide to Literature in English Translation*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

[317] Απέδωσα τις λέξεις «όχι δυσανάγνωστη» και «στομφώδη» από τις αγγλικές “not unreadable” και “fustian”. Στο ίδιο, σ. 392.

[318] Ricks, David. *Modern Greek Writing*. London: Peter Owen Publishers, 2003, σ. 137-142.

παλαμικού πρωτοτύπου.[319] Κατά τον Friar, το τροχαϊκό μέτρο και οι περίπλοκες ομοιοκαταληξίες αποτελούσαν ουσιαστικές δυσκολίες για τη μετάφραση-μεταφορά του ποιήματος του Παλαμά στην αγγλική γλώσσα. Ωστόσο, διατυπώνει την άποψη ότι καταφέρνουν να παρουσιάσουν την πιο «ποιητική εκδοχή» σε σύγκριση με τις άλλες δύο μεταφραστικές εργασίες των Frederic Will και George Thomson.[320]

Μια πολύ ενδιαφέρουσα, και ιδιαίτερα ευνοϊκή κριτική του μεταφράσματος των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη θα γράψει ο Ε.Ν. Μόσχος. Αφού θα υπογραμμίσει την πληρότητα της έκδοσης, στη συνέχεια θα παρατηρήσει ότι η μετάφραση του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* αποτέλεσε έναν «μεταφραστικό άθλο». [321] Και θα συνεχίσει: «Μόνον όσοι έχουν διαβάσει το πρωτότυπο, με τον αφάνταστο γλωσσικό πλούτο του και την πολύπλοκη συντακτική δομή του, μπορούν να εκτιμήσουν τις δυσκολίες που έχει η απόδοση σε μια ξένη γλώσσα ενός τέτοιου ποιητικού κειμένου και να βαθμολογήσουν όπως του αξίζει το αποτέλεσμα. Γιατί δεν είναι μονάχα ότι η στενά γλωσσική απόδοση είναι πέρα για πέρα πιστά καμωμένη και δημιουργική. Είναι και κάτι άλλο πολύ δυσκολότερο, που προϋποθέτει τέλεια γνώση της ελληνικής και της αγγλικής γλώσσας, αλλά και αναπτυγμένο ποιητικά αισθητήριο: είναι το ότι διατηρείται το μέτρο, το κλίμα και η ομοιοκαταληξίες του πρωτότυπου. Έτσι έχουμε να κάνουμε με μια θαυμαστή μεταφραστική εργασία […].[322]

---

[319] "Stephanides and Katsimbalis have essayed a difficult task by translating their version not only in the shifting, primarily trochaic meter of the original, but also with its complex rhymes. It is by far the best "poetic" version of the three available English translations, capturing the pulse, the rhythm, the variety and the intensity of the original in its imaginative scope. […] Nevertheless, the Stephanides-Katsimbalis translation is the only one which captures in English the true beauty and vitality of Palamas's original". Βλ. Friar, Kimon. "Kostes Palamas. The Twelve Words of the Gypsy. Theodore Ph. Stephanides, George C. Katsimbalis, trs. London Privately printed. 1974. 196 pages. 200 dr." *Books Abroad* 49.2 (Spring 1975): 374.

[320] Ίσως η δυσκολία μετάφρασης από τον ίδιο ή η απουσία ικανοποιητικής μετάφρασης του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* του Παλαμά (ή της *Φλογέρας του Βασιλιά*) να ήταν ο λόγος που ο Kimon Friar στο βιβλίο- ανθολογία *Modern Greek Poetry* το οποίο εξέδωσε το 1973, να απέφυγε να συμπεριλάβει κάποιο απόσπασμα από τα σπουδαία έργα του έλληνα ποιητή, παρόλο που στην εισαγωγή του βιβλίου αναφέρεται διεξοδικά στον Κωστή Παλαμά και ιδίως στα δύο προαναφερθέντα έργα του. Ο ίδιος βέβαια, δηλώνει πως καθώς ο Παλαμάς στέκεται μεταξύ δύο μεταβατικών περιόδων στην ελληνική ποίηση, η ανθολογία ξεκινάει με τον Καβάφη και αφήνει τον Παλαμά ως τον τελευταίο της περιόδου που προηγήθηκε μαζί με ποιητές όπως ο Διονύσιος Σολωμός. Βλ. Friar, Kimon. *Modern Greek Poetry*. New York: Simon and Schuster, 1973, σ. 18-19.

[321] Μόσχος, Ε.Ν. «Οι μεταφράσεις του Παλαμά», *Νέα Εστία,* 01 Μαρτίου 1987, σ. 332.

[322] Στο ίδιο, σ. 332. Βλ. και Μόσχος, Ε.Ν. *Κριτικά Φύλλα,* Άνοιξη 1976: 158.

Διθυραμβική κριτική για τον μεταφραστικό άθλο των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη είχε γίνει και από το περιοδικό *Choice*, το οποίο είχε χαρακτηρίσει το βιβλίο ως ένα «εκδοτικό γεγονός υψίστης σημασίας» που θα έδινε την ευκαιρία στο ευρύ κοινό να γνωρίσει τον πλούτο της παλαμικής ποίησης.[323]

Ο πανεπιστημιακός Μάριος Βύρων Ραΐζης είχε γράψει το 1974 ότι οι δύο μεταφραστές είχαν εκπονήσει μια «αισθητικά άψογη» και «όσο το δυνατόν σωστήν απόδοσιν του μεγάλου επικολυρικού» ποιήματος του Κωστή Παλαμά. Και κατέληγε ότι μαζί με άλλους καθηγητές (στην Αμερική) έκαναν ενέργειες για να πείσουν πανεπιστημιακό εκδοτικό οίκο να προχωρήσει στην έκδοση του βιβλίου.[324] Ενδέχεται η έκδοση από το πανεπιστήμιο του Μέμφις το 1975 να είναι αποτέλεσμα και των δικών του προσπαθειών, αν και δεν κατονομάζει ο ίδιος τον εκδοτικό οίκο.[325] Στο ίδιο μάλιστα άρθρο, ο Ραΐζης είχε χαρακτηρίσει τη μεταφραστική προσπάθεια του Frederic Will ως ανεπαρκή ως προς την ποιότητα της απόδοσης και γεμάτη μεταφραστικά λάθη.[326] Από την άλλη, είχε παρατηρήσει ελάχιστα σφάλματα στην απόδοση του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* από τον George Thomson, αλλά παρατηρούσε μια «αυθαίρετην διαστρέβλωσιν των στιχουργικών μορφών και στροφών του Παλαμά, χωρίς να επιτυγχάνεται ούτε ρυθμός ούτε ποιητική ουσία».[327] Για τον ίδιο, η προσπάθεια αυτή «κατέληξε σε αποτυχίαν».[328]

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1981, και πάλι ο Μάριος Βύρων Ραΐζης, σε άρθρο του με τίτλο “Palamas and his English Translators” θα αναφερθεί ξανά με ιδιαίτερα ευνοϊκά σχόλια στη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, γράφοντας, μεταξύ άλλων, ότι για να μπορέσει κάποιος να μεταφράσει τον Κωστή Παλαμά πρέπει να είναι ποιητής ο ίδιος και να έχει άριστη γνώση της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας. Αυτές τις ικανότητες έχουν

---

[323] “…a publishing event of major importance.” Βλ. Back Matter. *PMLA*, vol. 91, no. 6, 1976, pp. 1058–1208. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/461503. Accessed 5 Sept. 2021, σ. 1.100.

[324] Ραΐζης, Μάριος Βύρων. «Ο Παλαμάς στ’ Αγγλικά», *Εθνικός Κήρυξ - The National Herald* LX (1974): 1, 6, 8. 07-04-2022. https://digital.olivesoftware.com/olive/apa/ekirikas/#panel=document, σ. 6.

[325] *Ό.π.*

[326] *Ό.π., σ. 8.*

[327] *Ό.π.*

[328] *Ό.π.* Στο σημείο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον και η πολιτική αναφορά του Ραΐζη, ο οποίος αναφέρεται σε «μαρξιστικήν προπαγάνδαν» από την πλευρά του George Thomson, ο οποίος εμφανίζεται στην εισαγωγή «προφανώς επηρεασμένος από τα Παλαμικά δημοσιεύματα του… Νίκου Ζαχαριάδη και άλλων αριστερών που ήθελαν να παρουσιάσουν τον εθνικόν μας ποιητή ως “συνοδοιπόρο!”». *Ό.π.*

επιδείξει οι δύο έμπειροι μεταφραστές κατά τον Ραΐζη, της όμορφης δίγλωσσης έκδοσης του *Δωδεκάλογου του Γύφτου*.[329]

Αλλά και σχετικά πρόσφατα, το 2004, ο Bruce Merry στο βιβλίο του *Encyclopedia of Modern Greek Literature*, στο λήμμα "Palamas Kostis". προτείνει το βιβλίο *The Twelve Words of the Gipsy* των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη για περαιτέρω μελέτη, αναγνωρίζοντας εμμέσως τη σπουδαιότητα και χρησιμότητά του.[330]

Τέλος, επιγραμματική αναφορά στη μετάφραση του *Δωδεκάλογου* από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη είχε κάνει η Marion Sader στο βιβλίο με τίτλο *The Reader's adviser*, που εκδόθηκε το 1994.[331]

Στη συνέχεια της μελέτης θα προσεγγίσουμε τη μετάφραση των Στεφανίδη – Κατσίμπαλη συγκριτικά με τις δύο που προηγήθηκαν, καθώς, όπως υποστηρίζει η Susan Bassnett στο βιβλίο *Constructing Cultures. Essays on Literary Translation*, «μια από τις πιο χρήσιμες κριτικές μεθόδους προσέγγισης της μετάφρασης, είναι η δοκιμασμένη και φερέγγυα συγκριτική μέθοδος. Όταν συγκρίνουμε διαφορετικές μεταφράσεις του ίδιου ποιήματος, μπορούμε να δούμε την ποικιλομορφία των μεταφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν οι μεταφραστές και να εντοπίσουμε αυτές τις στρατηγικές σε ένα πολιτισμικό γενικό πλαίσιο εξετάζοντας τη σχέση ανάμεσα στις αισθητικές νόρμες στο σύστημα στόχο και στα κείμενα που παράγονται».[332] Θα ακολουθήσει δηλαδή αντιπαραβολική σύγκριση μεταξύ των τριών διαθέσιμων παλαμικών μεταφράσεων του ποιήματος *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* και θα χρησιμοποιηθούν ως παραδείγματα ενδεικτικοί στίχοι και στροφές του παλαμικού ποιήματος, με στόχο την εξαγωγή

[329] Ο Ραΐζης θα αναφερθεί επίσης στην ικανότητα των μεταφραστών στη απόδοση διαφορετικών τύπων στίχων: "Equal skill is exhibited by Katsimbalis and Stephanides in their rendering of rhyming couplets, ottava rimas, sestets, free verse etc". Βλ. Raizis M. Byron, "Palamas and his English Translators." *Neo-Hellenika* 1981: 201-210, σ. 207.

[330] Βλ. Merry, Bruce. *Encyclopedia of Modern Greek Literature*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2004, σ. 312.

[331] Saders, Marion. *The Reader's Adviser: The Best in World Literature*. 14th Edition. Vol. 2. New Providence, N.J.: R.R. Bowker, 1994, σ. 375.

[332] "One of the most useful critical methods for approaching translation is the tried and trusted comparative one. When we compare different translations of the same poem, we can see diversity of translation strategies used by translators, and locate those strategies in a cultural context, by examining the relationship between aesthetic norms in he target system and the texts produced". Βλ. Bassnett, Susan. Lefevere, Andre. *Constructing Cultures. Essays on Literary Translation.* Clevedon: Multilingual Matters, 1998, σ.70.

συμπερασμάτων σχετικά με τις γλωσσικές επιλογές των μεταφραστών, το καλλιτεχνικό και το αισθητικό αποτέλεσμα των μεταφρασμάτων και την κατανόηση των δυσκολιών απόδοσης του ποιήματος στην αγγλική γλώσσα, ιδιαίτερα της έμμετρης απόδοσης των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.

Από τον τίτλο ακόμα του *Δωδεκάλογου* στον Λόγο Α΄ («Ο ερχομός»), οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης και Thomson αποδίδουν τον «Λόγο» με τη λέξη “Word” (λόγος), ενώ ο Frederic Will με τη λέξη “Canto” (ωδή).

Επίσης, βλέπουμε τους Frederic Will και Στεφανίδη-Κατσίμπαλη να μεταφράζουν τη λέξη «ερχομός» ως “the Arrival” (άφιξη, ερχομός) ενώ ο George Thomson θα αποδώσει τον «ερχομό» με το “the Coming” (ερχομός, άφιξη).

Η πρώτη στροφή του ποιήματος είναι ενδεικτική της μεταφραστικής στρατηγικής των διαφορετικών μεταφραστών του ποιήματος:

Τ’ αξεδιάλυτα σκοτάδια
Τα χαράζει μια λιγνή λευκότη
Νυχτοφέρνοντας και αυτή·
Και ήτανε του νου μου η πρώτη
Χαραυγή.[333]

Οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης θα γράψουν:

Through the interwoven shadows
Crept an evanescent gleam
Mingled still with night;
And it was my mind’s own dawning
Of the light.[334]

Με μια πρώτη ματιά παρατηρεί κάποιος ότι οι μεταφραστές διατηρούν τον αριθμό των στίχων του πρώτου πεντάστιχου του Παλαμά. Επίσης, σε μεγάλο βαθμό διατηρούν τον αριθμό των συλλαβών του πρωτοτύπου, χωρίς ωστόσο η μετάφρασή τους να

[333] Παλαμά, Κωστή. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1907, σ. 27.

[334] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Memphis: Memphis State University Press, 1975, σ. 1.

απομακρύνεται και νοηματικά από το πρωτότυπο. Τέλος, ομοιοκαταληκτούν ο τρίτος με τον πέμπτο στίχο (night-light) όπως και στο πρωτότυπο (αυτή-χαραυγή). Στην ουσία, οι μεταφραστές συνθέτουν έναν ρυθμό αντίστοιχο με αυτόν του παλαμικού ποιήματος και η στροφή αποπνέει την ποιητικότητα του πρωτοτύπου.

Αντίθετα, ο Thomson δεν μένει πιστός στο πεντάστιχο και το αποδίδει με ένα τρίστιχο:

A faint glimmer marks the impenetrable darkness,
Still full of night.
It was my mind's first dawn.[335]

Με αυτό τον τρόπο δεν αποδίδεται βέβαια η φόρμα του πρωτοτύπου, ενώ και η εσωτερική μουσικότητα των στίχων αποδίδεται με τη χρήση ελεύθερου στίχου.

Από την άλλη πλευρά, η μετάφραση του Will διατηρεί τον αριθμό των στίχων, αλλά επιχειρεί μία κατά λέξη μετάφραση της στροφής, η οποία όμως όταν διαβάζεται στα αγγλικά ηχεί εντελώς διαφορετικά από το πρωτότυπο:

Indissoluble shadows
One thin light invades them
Swaddled itself in night;
It was my mind's first
Dawn.[336]

Στη συνέχεια, ο Λόγος Η΄ ο Προφητικός είναι ο όγδοος και ο παλαιότερος από τους δώδεκα λόγους. Γράφτηκε λίγα χρόνια μετά από την εθνική ήττα του 1897. Στο απόσπασμα που ακολουθεί μιλάει ο Προφήτης και προβλέπει την πτώση της πολιτείας:

Μες τις παινεμένες χώρες, Χώρα
παινεμένη, θα 'ρθει κι η ώρα,
και θα πέσεις, κι από σέν' απάνου η Φήμη

[335] Palamas, Kostis. *The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969, σ. 43.

[336] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1964, σ. 1.

το στερνό το σάλπισμά της θα σαλπίσει
σε βοριά κι ανατολή, νοτιά και δύση.
Πάει το ψήλος σου, το χτίσμα σου συντρίμμι.
Θα 'ρθει κι η ώρα· εσένα ήταν ο δρόμος
σε βοριά κι ανατολή, νοτιά και δύση,
σαν το δρόμο του ήλιου· γέρνεις· όμως
το πρωί για σε δε θα γυρίσει.[337]

Έχει ενδιαφέρον ο στίχος «σε βοριά κι ανατολή, νοτιά και δύση», που κάνει την εμφάνισή του και στις δυο στροφές και ο οποίος αποδίδεται από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη την πρώτη φορά ως "To every quarter and in every hall",[338] αλλά τη δεύτερη διαφοροποιείται και γίνεται "Which, like the sun's, brought light to every shore".[339] Σε αυτή την περίπτωση οι δύο μεταφραστές δεν δίστασαν να μεταφράσουν με εντελώς διαφορετικό τρόπο τον ίδιο στίχο προκειμένου να μείνουν πιστοί στον έμμετρο λόγο του ποιητή και του δικού τους μεταφρασμάτος.
Ο Will μεταφράζει τον εν λόγω στίχο ως εξής:

…to north and east, to south and west. [340]

Από την άλλη πλευρά, ο Thomson αποδίδει τους στίχους ως εξής:
[…] and from you to all quarters
[…] to north and east, to south and west. [341]
Ο Will και Thomson προτιμούν και πάλι τον ελεύθερο στίχο, με τον δεύτερο να χρησιμοποιεί και αυτός, δύο διαφορετικές μεταφράσεις του ιδίου στίχου, όπως φαίνονται στο παραπάνω απόσπασμα.

[337] Παλαμά, Κωστή. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1907, σ. 143-144.

[338] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Memphis: Memphis State University Press, 1975, σ. 187.

[339] *Ό.π.,* σ. 189.

[340] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1964, σ. 129-130.

[341] Palamas, Kostis. *The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969, σ. 108.

Σε άλλο σημείο του ποιήματος, η πρώτη στροφή στον Λόγο Γ΄ (Αγάπη), το πασίγνωστο τετράστιχο του Παλαμά, είναι ενδεικτική της μεταφραστικής πράξης των διαφορετικών μεταφραστών του:

Περδικόστηθη Τσιγγάνα,
ω μαγεύτρα, που μιλείς
τ μεσάνυχτα προς τάστρα
γλώσσα προσταγής,[342]

Μεταφράζουν οι Στεφανίδης-Κατσίμπαλης:

Partridge-breasted Gypsy woman
O enchantress! You who stand
Speaking with the stars of midnight
In a language of command,[343]

Συγκρίνοντας κάποιος τα δύο αποσπάσματα θα παρατηρήσει την αριστοτεχνική μεταφορά του πρωτοτύπου στην αγγλική γλώσσα, με το μετάφρασμα να μην υπολείπεται σε τίποτα του ελληνικού κειμένου. Για το συγκεκριμένο απόσπασμα ο Μ.Β. Ραΐζης είχε σχολιάσει ότι οι δύο μεταφραστές έχουν συλλάβει το ρυθμό και την αρμονία του ελληνικού, με την παραπάνω απόδοση να επισκιάζει στην ουσία τις όχι ποιητικές μεταφράσεις των F. Will και G. Thomson.[344] Μάλιστα, σε άρθρο του στην εφημερίδα *Εθνικός Κήρυξ* (Νέα Υόρκη) είχε παρατηρήσει ότι η αγγλική γλώσσα στερείται «σύνθετων λέξεων ικανών να αποδώσουν λογοτεχνικούς όρους, όπως: Πορφυρογέννητος, περδικόστηθη, παλληκάρι και πλήθος άλλων που όμως έχουν ασύγκριτη αισθητικήν αξίαν στη γλώσσα μας».[345] Στην προκειμένη περίπτωση, το σύνθετο επίθετο «περδικόστηθη» μεταφέρεται με δημιουργικό τρόπο στην αγγλική: “partridge-breasted”.

[342] Παλαμά, Κωστή. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1907, σ. 60

[343] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Memphis: Memphis State University Press, 1975, σ. 53.

[344] Βλ. Raizis, M. Byron. *Greek Poetry Translations*. Athens: Efstathiadis Group, 1981, σ. 201.

[345] Ραΐζης, Μάριος Βύρων. «Ο Παλαμάς στ’ Αγγλικά», *Εθνικός Κήρυξ - The National Herald* LX (1974): 1, 6, 8. 07-04-2022. https://digital.olivesoftware.com/olive/apa/ekirikas/#panel=document, σ. 6.

Από την άλλη πλευρά, η μετάφραση του Will είναι και εδώ κατά λέξη και διατηρεί μόνο τον αριθμό των στίχων, αλλά σε καμιά περίπτωση τον ρυθμό του πρωτοτύπου. Έτσι, αυτό που νιώθει ο αναγνώστης διαβάζοντάς την είναι μια έλλειψη ροής και φυσικότητας στη γλώσσα. Επίσης, το γεγονός ότι την τσιγγάνα τη μεταφράζει ως “gypsy” χωρίς όμως κάποιο δηλωτικό του φύλου, όπως και λίγο παρακάτω το μαγεύτρα ως “magician”, πιθανώς να δημιουργήσει στον αναγνώστη του ποιήματος μια σύγχυση, κάτι το οποίο απέφυγαν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης με τη χρήση των λέξεων ‘Gypsy woman” και “enchantress”, αντίστοιχα. Ομοίως, όπως θα δούμε και παρακάτω, ο Thomson αποφεύγει τη σύγχυση με την χρήση των λέξεων “Gipsy woman” και “witch” :

Partridge-breasted gypsy,
Magician, you who speak
At midnight to the stars
The commandements of the tongue,[346]

Η μετάφραση του Thomson, όπως γίνεται φανερό, συνεχίζει στο ίδιο μοτίβο με τα προηγούμενα, δηλαδή δεν διατηρεί σε καμία περίπτωση τη μορφή του πρωτοτύπου. Και εδώ, το τετράστιχο γίνεται τρίστιχο και η μετάφραση προσομοιάζει στον πεζό λόγο και όχι στον ποιητικό:

O Gipsy woman, full breasted as a partridge,
You witch, who speak a language of command
At midnight to the stars, […][347]

Μάλιστα, το γεγονός ότι η μετάφραση του George Thomson δεν αποδίδει το μέτρο του ποιήματος στην αγγλική απόδοση του Λόγου Γ΄, θα σχολιαστεί με αρνητικό τρόπο και από

[346] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1964, σ. 36.

[347] Palamas, Kostis. *The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969, σ. 61.

τον Thomson Hector στην κριτική του βιβλίου που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *The Classical Review.*[348]

Επιστρέφοντας στον *Δωδεκάλογο*, στην τρίτη στροφή, γράφει ο Παλαμάς:

Σφίξε γύρω μου τη ζώνη
των αντρίκειω σου χεριών·
είμαι ο μάγος της αγάπης,
μάγισσα των αστεριών.[349]

Και πάλι οι τρεις διαφορετικές μεταφράσεις είναι ενδεικτικές των διαφορετικών μεθόδων που χρησιμοποιούν οι μεταφραστές τους. Μεταφράζουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης:

Prison me within the girdle
Of your arms' robust embrace;
Sorcerer of love, I greet you,
O you witch of starry space![350]

Ο Frederic Will γράφει:

Round me draw the girdle
Of your manly hands;
I am the magus of romance,
Oh magicianess of stars.[351]

Από την πλευρά του, ο Thomson μεταφράζει τους στίχους του Παλαμά ως εξής:

[348] "it is a pity that in Canto III, particularly, the English does not reflect the original metre, which throughout the lay is a rhyming four-lined ballad stanza". Βλ. Thomson, Hector. "Thomson George: Kostís Palamás, The Twelve Lays of the Gipsy. Translated with an introduction. Pp. ix 146; map. London: Lawrence & Wishart, 1969. Cloth, £3. 3s." *The Classical Review* 20.2 (1970): 242-243.

[349] Παλαμά, Κωστή. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1907, σ. 60.

[350] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Memphis: Memphis State University Press, 1975, σ. 53.

[351] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1964, σ. 36.

Enclose me in the girdle of your manly arms!
I am the wizard of love, O witch of the stars.[352]

Ξεκινώντας από τη μετάφραση του Thomson, παρατηρούμε ότι για άλλη μια φορά ο μεταφραστής αποδίδει το τετράστιχο σε δίστιχο, ενώ δε διστάζει να προσθέσει στο τέλος του πρώτου στίχου του ένα θαυμαστικό, το οποίο δεν υπάρχει στο πρωτότυπο. Κατά τα άλλα μεταφράζει κατά λέξη τη στροφή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόδοση της λέξης «ἀντρίκειω». Ενώ και ο Will αλλά και ο Thomson μεταφράζουν τη λέξη ως “manly” που δίνει την εντύπωση του «ανδροπρεπούς», αντίθετα, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης θα μεταφράσουν τη λέξη ως “robust” (εύρωστος) η οποία αποδίδει κατά τη γνώμη της γράφουσας καλύτερα την έννοια της ελληνικής λέξης «ἀντρίκειω», η οποία θέλει να τονίσει τη δύναμη του αγκαλιάσματος και όχι την ανδροπρέπεια της τσιγγάνας.

Η μετάφραση των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη θα προσθέσει και τη φράση “I greet you”, η οποία δεν υπάρχει στο ελληνικό κείμενο, αλλά κρίθηκε απαραίτητη από τους μεταφραστές για να αποδώσει τις οκτώ συλλαβές του στίχου. Βέβαια, και η μετάφραση του Will θα αποδώσει τις οκτώ συλλαβές του στίχου, ωστόσο η απόδοση των άλλων δύο οκτασύλλαβων στίχων και του τελευταίου επτασύλλαβου, θα αποδοθεί με πέντε, πέντε και επτά στίχους αντίστοιχα, απομακρυνόμενη έτσι από το ρυθμό του πρωτοτύπου. Όσο για τη μετάφραση του Thomson, αυτή απέχει πολύ από οποιαδήποτε τήρηση ρυθμού, μελωδικότητας, ή εσωτερικής αρμονίας σε σχέση με το πρωτότυπο ποίημα του Παλαμά.

Τέλος, ο στίχος των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη “O you witch of starry space!” θα καταφέρει να κρατήσει τις επτά συλλαβές του πρωτότυπου αλλάζοντας λίγο τη λέξη «αστεριών» και αποδίδοντάς την με τη φράση “starry space”, ενώ θα προσθέσουν και αυτοί με τη σειρά τους ένα θαυμαστικό, το οποίο, παρότι δεν υπάρχει στο πρωτότυπο, προφανώς ήταν απαραίτητο καθώς ο στίχος ξεκινάει με το επιφώνημα “Ο”. Η λέξη “witch” θα χρησιμοποιηθεί και από τον Thomson, ενώ ο Will θα χρησιμοποιήσει την όχι ιδιαίτερα χρησιμοποιούμενη λέξη “magicianess”.

Στον Λόγο Δ΄ (Ο Θάνατος των Θεών), σε ένα απαιτητικό ως προς το νόημα τετράστιχο, τα τρία διαφορετικά μεταφράσματα αποδεικνύουν για άλλη μια φορά πώς ένα

[352] Palamas, Kostis. *The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969, σ. 61.

μεταφρασμένο ποίημα μπορεί να αποδοθεί στη γλώσσα-στόχο με ποικίλους τρόπους και το αποτέλεσμα να ηχεί τόσο διαφορετικά, ώστε να μιλάμε στην ουσία για τρία διαφορετικά ποιήματα κάποια από τα οποία προσομοιάζουν το πρωτότυπο, ενώ άλλα, δε θυμίζουν σε τίποτα τη μορφή και το ρυθμό του αρχικού ποιήματος:

Είμ' εγώ που σβύνω το Γιατί
κι είμ' ο απαρνητής του Κάτι.
− Αεροπέρνα ακαβαλλίκευτο
της ερμιάς αδάμαστο άτι![353]

Ξεκινώντας από την κατά λέξη μετάφραση του Thomson διαβάζει κάποιος:

He who deletes the why and denies the something.
Speed with the wind, unbroken, unbridled, riderless desert horse![354]

Εκτός από το γεγονός ότι για άλλη μια φορά το τετράστιχο γίνεται δίστιχο και μάλιστα χωρίς καμία μετρική αναφορά στις συλλαβές του πρωτοτύπου, ο Thomson θα προσθέσει στην κατά τα άλλα ακριβή μετάφρασή του τη λέξη “unbroken”, η οποία δεν αναφέρεται πουθενά στο πρωτότυπο.

Ο Frederic Will, από την άλλη πλευρά θα κρατήσει το τετράστιχο, αλλά, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω, διατηρεί σε μια περίπου κατά λέξη μετάφραση τη σημασία των δύο πρώτων στίχων, αλλά δεν παραλείπει να αλλάξει (το «ακαβαλίκευτο» γίνεται “the horseless voyager”, δηλαδή ο ταξιδιώτης χωρίς άλογο) και να προσθέσει στοιχεία που δεν υπάρχουν στο αρχικό ποίημα (το “Pegasus” δεν υπάρχει στο αρχικό ποίημα, αλλά προφανώς τη φράση «αεροπέρνα» την μεταφέρει ως το φτερωτό άλογο της ελληνικής μυθολογίας):

I am the one extinguishing each Why,
And I the great denier of each Something.
The horseless voyager through air
The untamed Pegasus of wilderness![355]

[353] Παλαμά, Κωστή. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1907, σ. 70.

[354] Palamas, Kostis. *The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969, σ. 68.

Η μετάφραση των Στεφανίδη, Κατσίμπαλη έχει ως εξής:

I am he who quells the Why,
To the Cause I give no heed –
Ever like a riderless,
Wind-devouring desert steed![356]

Το μετάφρασμά τους παρόλο που σε κάποια σημεία κινείται σε μια πιο ελεύθερη απόδοση νοηματικά (για παράδειγμα η λέξη “Cause ” δεν αποδίδει επακριβώς το νόημα του «Κάτι», ενώ το ρήμα «αεροπέρνα» αποδίδεται με τη φράση “wind-devouring”), ωστόσο για άλλη μια φορά θα αποτελέσει την «πιστότερη» απόδοση του παλαμικού πρωτοτύπου. Πιστότερη με την έννοια της συγγένειας ως προς τη μορφή, το ρυθμό και τη γενικότερη ποιητική αίσθηση που αποπνέουν αυτοί οι τέσσερις στίχοι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μετάφραση της λέξης «άτι», την οποία αποδίδουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης με τον λογοτεχνικό όρο “steed”, λέξης με ρίζες μεσαιωνικές που ταιριάζει ακριβώς στο νόημα της λέξης «άτι». Για παράδειγμα, η λέξη “steed” χρησιμοποιήθηκε πολλούς αιώνες πριν από τον Ουίλιαμ Σαίξπηρ στο ποίημα “Venus and Adonis”.[357] Το ποιητικό αυτό έργο του Σαίξπηρ εκδόθηκε το 1593 και θεωρείται το πρώτο δημοσιευμένο έργο του. Αναφορές στον όρο “steed” υπάρχουν και σε άλλα αγγλόφωνα ποιήματα, όπως στο ποίημα “Lochinvar”, γραμμένο το 1808 από τον Sir Walter Scott, ή το ποίημα “Arab Steed*”* γραμμένο από τον Arthur Conan Doyle, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1899.[358]

Αντίθετα, ο Thomson θα μεταφράσει το άτι ως ένα απλό «άλογο», ενώ, όπως προαναφέρθηκε, ο Will θα μεταφέρει το άλογο ως «Πήγασο».

---

[355] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1964, σ. 48.

[356] Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Memphis: Memphis State University Press, 1975, σ. 71.

[357] Shakespeare, William. *Venus and Adonis.* London: Winchester Publications, 1948.

[358] Βλ. Scott, Sir Walter. "Lochinvar." In *The Longman Anthology of Poetry*, by Averill Curdy Lynne McMahon. New York: Pearson/Longman, 2006. Και: Conan Doyle, Arhtur. *The Poems of Arthur Conan Doyle - Collected Edition.* London: John Murray, 1922.

Συμπεράσματα

Μελετώντας κανείς ολόκληρο τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* και τις τρεις διαφορετικές μεταφράσεις του στην αγγλική γλώσσα από τους Frederic Will, George Thomson και Στεφανίδη με Κατσίμπαλη, θα παρατηρήσει ότι σε γενικές γραμμές ακολουθούνται συγκεκριμένες τακτικές για τα τρία μεταφράσματα, ενδεικτικά παραδείγματα των οποίων παρουσιάστηκαν στην παρούσα μελέτη. Ένα γενικό συμπέρασμα που εξάγεται από τα παραπάνω, είναι ότι οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης μεταφράζουν το *Δωδεκάλογο του Γύφτου* συνθέτοντας έναν ρυθμό αντίστοιχο με αυτόν του παλαμικού έργου, κάτι που δεν επέτυχαν οι άλλοι δύο μεταφραστές στις *κατά λέξη* μεταφράσεις του *Δωδεκάλογου*. Επίσης, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης μεταφράζουν μένοντας πιστοί στο νόημα του πρωτοτύπου, ωστόσο δεν προσκολλώνται σε μια λέξη-προς -λέξη απόδοση του ποιήματος. Με άλλα λόγια, μεταφράζουν κατά το πνεύμα του πρωτοτύπου αλλά ταυτόχρονα παραμένουν πιστοί και στη μορφή του. Το βέβαιο είναι πως οι δύο συνεργάτες θέλησαν με αυτή τους την προσπάθεια να μεταφέρουν στην αγγλική γλώσσα ένα ιδιαίτερα δύσκολο στην απόδοση κείμενο διατηρώντας τη μουσικότητα, το ρυθμό αλλά και τα υψηλά νοήματα του ποιήματος του Κωστή Παλαμά. Σίγουρα υπάρχουν σημεία που μπορεί να επιδέχονταν βελτίωσης, αλλά ούτως ή άλλως η μεταφραστική πρακτική μπορεί πάντοτε να αναθεωρεί και να βελτιώνει το τελικό μετάφρασμα. Σημασία έχει ότι με το έργο τους αυτό οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης έδωσαν την ευκαιρία στο αναγνωστικό κοινό να προσεγγίσει το παλαμικό έπος με ένα κείμενο ευανάγνωστο και με συνέπεια ως προς το πρωτότυπο ελληνικό ποίημα, ένα έργο που μπορούσε να σταθεί ως ένα αυτόνομο ποίημα στη γλώσσα-στόχο. Όπως παρατηρεί ο David Ricks, «αυτοί οι μεταφραστές βρίσκουν με μεγάλη ευρηματικότητα πολύ κοντινά ισοδύναμα για τα μέτρα του αρχικού ποιήματος και τα αναπτύσσουν με μια βεβαιότητα που, αν και έρχεται σε αντίθεση με τα σύγχρονα ποιητικά ιδιώματα, δεν είναι καθόλου διαφορετική από τον Παλαμά, και η οποία παραμερίζει τις αμφιβολίες του αναγνώστη μέσω της καθαρής ροής ενός πράγματος» (μετάφραση της γράφουσας).[359]

[359] "With considerable ingenuity these translators find very close equivalents for the metres of the original poem and deploy them with an assurance which , though unlike contemporary poetic idioms, is not at all unlike Palamas, and which sweeps a reader's doubts aside through the sheer flow of one thing". Βλ. David Ricks, "*Translating Palamas.*" Journal of Modern Greek Studies 8 (1990), σ. 279. Στο πολύ ενδιαφέρον αυτό άρθρο με τον τίτλο "Translating Palamas", ο David Ricks επιχειρεί μια συγκριτική μελέτη των τριών

Η ποιητική λοιπόν απόδοση από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και η ροή και αρμονία των στίχων του Παλαμά στην αγγλική γλώσσα θυμίζουν τις αρετές εκείνες ενός μεταφρασμένου ποιήματος όπως τις περιγράφει ο Νάσος Βαγενάς: «Αφού η κατά λέξη μετάφραση είναι αδύνατο να μη διαταράξει την εκφραστική αρμονία του ποιήματος, ο σκοπός του θα πρέπει να είναι να αναπαραγάγει μια λεκτική και συγκινησιακή αρμονία αντίστοιχη με εκείνη του πρωτοτύπου· μιαν αρμονία που να μεταδίδει στον αναγνώστη της μετάφρασής του τη συγκίνηση που προκάλεσε στον ίδιο το ποίημα. Για να γίνει αυτό, η μετάφρασή του θα πρέπει να είναι απαλλαγμένη από κάθε είδος μεταφραστικότητας· να ακούγεται δηλαδή σαν ένα ποίημα που γράφτηκε κατευθείαν στη γλώσσα του μεταφραστή».[360]

Αυτή ακριβώς είναι η επιτυχία στη μετάφραση του *Δωδεκάλογου του Γύφτου.* Οι δύο μεταφραστές ξαναγράφουν το ποίημα όχι κατά λέξη, αλλά με βάση το νόημα και τον ρυθμό, που τελικά καταφέρνει να παραμείνει όσο πιστότερο γίνεται στην ουσία και την ποιητικότητα του παλαμικού έπους. Γράφει ο Anthony Hirst για τον μεταφραστή Στεφανίδη: “it is as a poet that he translates poetry” («μεταφράζει ποίηση ως ποιητής», δική μου μετάφραση).[361] Εδώ, σ’ αυτή την άποψη, θα πρέπει να αναζητηθεί η ουσία και η αξία της μεταφραστικής δουλειάς του Στεφανίδη. Η παραπάνω άποψη δεν περιορίζεται μόνο στον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*, αλλά καλύπτει όλο το μεταφραστικό έργο του Στεφανίδη, με κυριότερους σταθμούς το *Δωδεκάλογο του Γύφτου*, τη *Φλογέρα του Βασιλιά* και τον *Ερωτόκριτο.*

Μάλιστα, η επιμονή των δύο μεταφραστών στη διατήρηση του έμμετρου στίχου σε μια εποχή που ο ελεύθερος στίχος είχε την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία στα διεθνή ποιητικά πεπραγμένα, και όπως φάνηκε και από τα μεταφράσματα των Will και Thomson και στη μεταφραστική πρακτική, είναι αυτή που αποδίδει με τον καλύτερο τρόπο το

μεταφράσεων του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* στην αγγλική γλώσσα και διερευνά κατά πόσο δύνανται να χρησιμοποιηθούν ως σημεία αναφοράς για διδασκαλία σε φοιτητές της ελληνικής ποίησης. Τα συμπεράσματά του ως προς την καταλληλότητα αυτών μεταφράσεων δείχνουν πως οι μεταφράσεις των Frederic Will και George Thomson δεν είναι σε καμιά περίπτωση επαρκείς ή κατάλληλες για διδασκαλία. Οι λόγοι για τους οποίους αδυνατούν να χρησιμοποιηθούν γι’ αυτό το σκοπό δε διαφέρουν από τα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης. Κρίνει ο συγγραφέας του άρθρου ότι η μεν μετάφραση του F. Will είναι σε μεγάλο ανακριβής, ενώ η μετάφραση του G. Thomson δεν έχει καμία ομοιότητα με τη μορφή του αρχικού ποιήματος. Αντίθετα, η μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη συστήνεται θερμά, καθώς αποδίδει σε μεγάλο βαθμό τη «γεύση» του πρωτότυπου ποιήματος. Βλ. Ricks, David. "Translating Palamas." Journal of Modern Greek Studies 8 (1990): 275-290.

[360] Βαγενάς, Νάσος. *Ποίηση και Μετάφραση*. Αθήνα: Στιγμή, 2004, σ. 22.

[361] http://www.kcl.ac.uk/artshums/ahri/eventrecords/2015-2016/CHS/stephanides.aspx [9/5/2016]

πρωτότυπο ποίημα του Κωστή Παλαμά. Μάλιστα, ο ποιητής Νάσος Βαγενάς, σε άρθρο του κάνει μια αντίστοιχη αναφορά στις έμμετρες και στις ελεύθερες μεταφράσεις ξενόγλωσσων ποιημάτων στην ελληνική γλώσσα παρατηρώντας ότι: «συγκρίνοντας τις μεταφράσεις των ποιημάτων των γραμμένων σε ελεύθερο στίχο με τις μεταφράσεις των έμμετρων ποιημάτων που γίνονται κατά τις εποχές της έμμετρης ποίησης (δηλαδή πριν από το 1930) διαπιστώνει κανείς μια ποιοτική πτώση της νεότερης μετάφρασης. Οι μεταφράσεις των «παραδοσιακών» έμμετρων ποιημάτων από «παραδοσιακούς» μεταφραστές είναι καλύτερες».[362] Και σημειώνει ότι «οι νεότερες μεταφράσεις είναι περισσότερο πιστές στο γράμμα του πρωτοτύπου από ό,τι οι παλαιότερες, ότι δηλαδή οι μεταφραστές της εποχής του ελεύθερου στίχου ενδιαφέρονται να αποδώσουν πιστά το σημαινόμενο (το «νόημα») των λέξεων πολύ περισσότερο απ' όσο να αποδώσουν πιστά και τη σχέση του σημαινομένου με το σημαίνον του».[363] Αν επιχειρήσουμε μια μεταφορά της άποψης του Βαγενά στη μετάφραση έμμετρου ελληνικού ποιήματος προς την αγγλική γλώσσα με τους διαφορετικούς τρόπους τους οποίους αναλύσαμε, θα δούμε ότι υπάρχουν αρκετές αντιστοιχίες. Η έμμετρη απόδοση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, οι οποίοι μεταφράζουν με τον τρόπο των «παλαιών» καταφέρνει να αποδώσει το ποιήμα κατ' αντιστοιχία του πρωτοτύπου και να ξαναπλάσει την ποιητικότητα του παλαμικού έργου. Βέβαια, δεν πρέπει να υποτιμούνται και τα μεταφραστικά επιτεύγματα των F. Will και G. Thomson. Όπως αναφέρει και ο Theofanis Stavrou στην κριτική του για το βιβλίο του Frederic Will: "The translation of the Twelve Words of the Gipsy and the King's flute by Frederic Will, an American classicist, is in a way the first serious introduction of this significant literary figure to American readers, and congratulations are in order".[364]

Σε κάθε περίπτωση, η αναφορά στις άλλες δύο μεταφράσεις δεν έγινε με σκοπό να καταγραφούν λάθη, παρερμηνείες ή προσθήκες των μεταφραστών και γι' αυτό το λόγο πραγματοποιήθηκε μια δειγματοληπτική εξέταση των τριών μεταφρασμάτων, με κύριο στόχο να καταδειχθεί, όπως προαναφέρθηκε, ο τρόπος με τον οποίο επέλεξαν να

[362] Βαγενάς, Νάσος. "Ελεύθερος στίχος και μετάφραση." *Το Βήμα.* 11 24, 2008. https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/eleytheros-stixos-kai-metafrasi/ (accessed 12 12, 2023).

[363] *Ό.π.*

[364] Μετάφραση της γράφουσας: «Η μετάφραση του Δωδεκάλογου του Γύφτου και της Φλογέρας του Βασιλιά από τον Frederic Will έναν Αμερικανό κλασικιστή αποτελεί τρόπον τινά την πρώτη σοβαρή εισαγωγή αυτής της σημαντικής λογοτεχνικής φιγούρας στους Αμερικανούς αναγνώστες και τα συγχαρητήρια είναι επιβεβλημένα». Βλ. Stavrou, Theofanis G. "Review: The Twelve Words of the Gypsy by Kostes Palamas; Frederic Will." *Slavic Review* Vol. 30.No. 2 (1971): 449-451. <http://www.jstor.org/stable/2494316 >.

μεταφράσουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης το εν λόγω ποίημα του Παλαμά και εν τέλει, ποιο είναι το τελικό αισθητικό αποτέλεσμα για τον αγγλόφωνο αναγνώστη.

Εν κατακλείδι, οι ποικίλες μεταφράσεις του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* δείχνουν τη σημασία του παλαμικού αυτού έργου, ενός ποιητή που πολύ λίγο έχει μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα. Η συμβολή των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη με το μετάφρασμά τους είναι τεράστια και όπως θα δούμε παρακάτω, άνοιξε το δρόμο και για την έκδοση ενός άλλου μεγάλου έργου του Παλαμά, της *Φλογέρας του Βασιλιά*.

Μεταφράζοντας στην αγγλική γλώσσα τη *Φλογέρα του Βασιλιά*

Πρόκειται για το τελευταίο μεταφραστικό εγχείρημα του Θεόδωρου Στεφανίδη και του Γιώργου Κατσίμπαλη. Ο θάνατος του Κατσίμπαλη τον Ιούλιο του 1978, θα σημάνει το τέλος αυτής της μακράς φιλίας και συνεργασίας. Βέβαια, οι δυό τους είχαν προλάβει να μεταφράσουν τη *Φλογέρα του Βασιλιά* και ο Στεφανίδης θα γράψει στον Lawrence Durrell τον Αύγουστο του 1978: «Ακόμη κάνω τις τελικές διορθώσεις στη μετάφραση που κάναμε ο Κατσίμπαλης κι εγώ του έργου του Παλαμά «Η φλογέρα του Βασιλιά», ένα βυζαντινό έπος. Αλίμονο! Θα είναι η τελευταία μετάφραση που κάναμε μαζί […]».[365]

Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία για την τελευταία συνεργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη θα μας δώσει ο Ανδρέας Καραντώνης, ο οποίος είχε γράψει: «Κι ώς το τέλος επεξεργαζόταν την αγγλική μετάφραση της «Φλογέρας του Βασιλιά», που είχε φιλοτεχνήσει ένας σημαντικός αλλά άγνωστος λόγιος, ποιητής και αστρονόμος, ο Θεόδωρος Στεφανίδης».[366] Η αναφορά του Καραντώνη, υπενθυμίζει για άλλη μια φορά τη μεταφραστική πρακτική των δύο συνεργατών: ο Στεφανίδης αναλάμβανε το κύριο μεταφραστικό έργο, ενώ ο Κατσίμπαλης επεξεργαζόταν το μετάφρασμα και οι δυο τους προέβαιναν σε αλλαγές και διορθώσεις.

Τελικά, το κύκνειο άσμα των δύο συνεργατών εκδόθηκε το 1982, τέσσερα χρόνια μετά από το θάνατο του Κατσίμπαλη και ένα χρόνο πριν από τον θάνατο του Στεφανίδη, με εκδότη το Ίδρυμα Κωστή Παλαμά.

Για τη *Φλογέρα του Βασιλιά,* ο Ε.Π. Παπανούτσος είχε γράψει: «[…] Μένει και θα μείνει μέσα στη νεοελληνική ποιητική δημιουργία έργο κορυφαίο και ιδιότυπο. Έργο ρωμαλέας πνοής και λαμπρού ποιητικού λόγου. Είναι το κατ' εξοχήν έπος της Ελληνικής Διάρκειας, που πάντα θα δίνει στην ψυχή του λαού μας βεβαιότητα και πίστη, παραμυθία και υπερηφάνεια, αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία».[367] Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, απόσπασμα αυτού του κειμένου του Ε.Π. Παπανούτσου περιλαμβάνεται και στην έκδοση της *Φλογέρας του Βασιλιά* σε μετάφραση Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.

Και ενώ ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου* επέτυχε να μεταφραστεί τρεις φορές στην αγγλική γλώσσα, η μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά* του Κωστή Παλαμά στην αγγλική θα

[365] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ.239.

[366] Καραντώνης, Ανδρέας. «Γιώργος Κ. Κατσίμπαλης», *Νέα Εστία* 1η Οκτωβρίου 1980, σελ. 1352.

[367] Παπανούτσος, Ε.Π., *Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός*. Αθήνα: Ίκαρος, 1985, σ. 118.

λάβει χώρα δύο φορές, την πρώτη από τον Frederic Will και έπειτα από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.

Το 1984, Μάριος-Βύρων Ραΐζης, θα γράψει μεταξύ άλλων στην κριτική του για τη μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά* από τους Στεφανίδη–Κατσίμπαλη: «Εύγε στους δύο σπουδαίους μεταφραστές οι οποίοι διατήρησαν τον ίδιο πάντα υψηλό βαθμό ακρίβειας και ποιητικότητας σε όλο το κείμενο. Μετά από επτά ολόκληρες δεκαετίες, η Φλογέρα του Βασιλία μπορεί επιτέλους να εκφέρει ήχους και ρυθμούς ευχάριστους στα αυτιά, τις καρδιές και το νου στον ευρύ αγγλόφωνο κόσμο» (μετάφραση της γράφουσας).[368] Ενώ σε άλλο σημείο, ο Ραΐζης δεν θα παραλείψει να συγκρίνει την «ευαίσθητη» και «ρυθμική» μετάφραση του Στεφανίδη με τη «στεγνή», «πεζή» και «εσφαλμένη» μετάφραση του Frederic Will.[369]

Ο Roderick Beaton στην ανάλυσή του με τίτλο “Greek Literature Since National Independence” θα συμπεριλάβει τη μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά* από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη στις καλύτερες μεταφράσεις του Παλαμά.[370]

Το 1994, ο David Ricks θα συμπεριλάβει τη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη στον σύντομο οδηγό μεταφράσεων το έργου του Κωστή Παλαμά στο τέλος του βιβλίου του *An introduction to modern Greek literature*, με λεπτομερή αναφορά στον πρόλογο που είχε γραφτεί από τον Charles Diehl και την εισαγωγή του Ευάγγελου Παπανούτσου.[371]

Επίσης, ο Anthony Hirst, στο βιβλίο του με τίτλο *God and the Poetic Ego: The Appropriation of Biblical and Liturgical Language in the Poetry of Palamas, Sikelianos and Elytis*, στην ανάλυσή του για τη *Φλογέρα του Βασιλιά*, παραθέτει τα αγγλόφωνα

[368] “Much praise, then, to the two great translators for maintaining the same high degree of precision and poetic effect throughout. After seven whole decades the King’s Flute can finally utter sounds and rhythms pleasing ears, hearts, and minds in the wide English-speaking world.” Βλ. Raizis, M. Byron. "Kostes Palamas, The King's Flute, Preface by Charles Diehl and Introduction by E.P. Papanoutsos, Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. Athens : The Kostas Palamas Institute, 1982. 336 pages. Bilingual." *Balkan Studies* 25.n.1 (1984): 202-204. 11 Aug. 2017. <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/190/197>.

[369] Raizis M. Byron, *ό.π.,* σ. 203.

[370] Beaton, Roderick. "Greek Literature Since National Independence." *Background to Contemporary Greece*. Ed. Marion. Eve, Martin. Sarafis. Vol. 1. London: Merlin Press, 1990, σ. 22. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο ίδιο σημείο,ο Beaton προτείνει και τη μετάφραση του *Δωδεκάλογου του Γύφτου* από τον George Thomson, και όχι αυτή των Στεφανίδη – Κατσίμπαλη.

[371] Ricks, David. *An introduction to modern Greek literature*. Oxford: Clarendon Press, 1994, σ. 373.

αποσπάσματα από τη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, ενώ δεν παραλείπει να σχολιάσει με θετικό τρόπο και τις μεταφραστικές επιλογές τους.[372]

Ενδεικτική ανάλυση της μεταφραστικής πράξης των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη παρατίθεται στη συνέχεια της παρούσας διατριβής.

[372] Π.χ. “Again Stephanides and Katsimbalis make the best of this […]”. Βλ. Hirst, Anthony, *God and the Poetic Ego: The Appropriation of Biblical and Liturgical Language in the Poetry of Palamas, Sikelianos and Elytis.* Bern: Peter Lang, 2004, σ.111.

Η *Φλογέρα του Βασιλιά* μεταφρασμένη στην αγγλική γλώσσα από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη: η μεταφραστική τους πρακτική

Όπως παρατηρεί στα *Προλογικά* της έκδοσης της *Φλογέρας του Βασιλιά* ο υπεύθυνος της φιλολογικής επιμέλειας του τόμου Κ.Γ. Κασίνης, το γλωσσικό υλικό του έργου *Η Φλογέρα του Βασιλιά* είναι «πολύ πιο πλούσιο σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο του έργο [εννοεί του Παλαμά]».[373] Και αναφέρει χαρακτηριστικά πως «ονόματα τόπων, φυλών, ανθρώπων, αξιώματα, όπλα, περιγραφές μαχών, πολεμικών τακτικών, τελετών, ναών, μοναστηρίων και εικόνων συναποτελούν το επικό, ας πούμε, υλικό».[374] Ο Κασίνης αναφέρει, επίσης, το «πλούσιο λυρικό λεξιλόγιο» και τις «σπάνιες και διαλεκτικές λέξεις, παρμένες απ' όλες τις περιόδους της ελληνικής γλώσσας».[375]

Επιπλέον, όπως παρατηρεί και ο Κίμων Φράιερ στο βιβλίο *Τα Πέτρινα Μάτια της Μέδουσας*, «μολονότι πολλοί Έλληνες ποιητές χρησιμοποιούν βασικά τη μορφολογία της δημοτικής, ο καθένας φιλοξενεί στο λεξιλόγιο και στη φρασεολογία του τύπους από όλες τις ιστορικές περιόδους της γλώσσας του, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία και το αισθητήριό του […]. Το μόνο που μπορεί να κάνει ο μεταφραστής είναι να προσδώσει στη βασική αγγλική αποχρώσεις παρμένες από διαλογικές λογοτεχνικές και τυπικές χρήσεις».[376]

Ο Κωστής Παλαμάς, στα ποιήματά του, κάνει ευρεία χρήση της μακραίωνης γλώσσας. Οι παραπάνω αναφορές από τους Κασίνη και Φράιερ, παρόλο που η πρώτη αναφέρεται στο ελληνικό κείμενο του Κωστή Παλαμά και στον πλούτο της ελληνικής γλώσσας, που ο αναγνώστης θα βρει σε όλο το κείμενο και η δεύτερη γενικά στους έλληνες ποιητές, είναι και οι δύο ιδιαίτερα χρήσιμες στην περίπτωση μας για την κατανόηση του μεταφραστικού άθλου του Θεόδωρου Στεφανίδη και του Γιώργου Κατσίμπαλη, καθώς η αποτύπωση όλου αυτού του λεξιλογίου σε έμμετρο αγγλικό στίχο καθιστούσε την μεταφραστική εργασία τους ένα εξόχως δύσκολο έργο.

Το γεγονός μάλιστα ότι ο Γιώργος Κατσίμπαλης κουβαλούσε τη *Φλογέρα του Βασιλιά* «μέσα στο δισάκι του στρατιώτη» κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως είχε γράψει ο Γιώργος Σεφέρης, και κατά πάσα πιθανότητα μύησε και τον συμπολεμιστή και φίλο του Θεόδωρο Στεφανίδη στο μεγαλειώδες αυτό έργο, καταδεικνύει τη μεγάλη αγάπη των

[373] Παλαμάς, Κωστής. *Η Φλογέρα του Βασιλιά*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1989, σ. 18.

[374] *Ό.π.*, σ. 19.

[375] *Ό.π.*

[376] Φράιερ, Κίμων. *Τα Πέτρινα Μάτια της Μέδουσας.* Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1981, σ. 219.

μεταφραστών προς το συγκεκριμένο έργο, αλλά και την πολύχρονη γνωριμία τους, αν όχι και ενασχόλησή τους με αυτό.[377]

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της μεταφραστικής εργασίας θα αναλυθούν στη συνέχεια και θα συγκριθούν και με την αντίστοιχη μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά* από τον Frederic Will.[378]

Ο τόμος *The King's Flute* σε μετάφραση Στεφανίδη και Κατσίμπαλη εκδόθηκε, όπως προαναφέρθηκε, από το Ίδρυμα Κωστή Παλαμά. Πρόκειται για ένα δίγλωσσο έργο (αγγλικά-ελληνικά).[379] Στην εισαγωγή του μεταφραστικού τους εγχειρήματος, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης θα συμπεριλάβουν ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το βιβλίο του Ε.Π. Παπανούτσου με τίτλο *Παλαμάς–Καβάφης–Σικελιανός,*[380] ενώ για πρόλογο του βιβλίου παραθέτουν στην αγγλική και γαλλική γλώσσα κείμενο του Charles Diehl, γάλλου ιστορικού και βυζαντινολόγου.[381] Ωστόσο, ο Πρόλογος του Charles Diehl παρατίθεται και στην ελληνική γλώσσα, ως «Επίμετρο» στο τέλος του τόμου. Το βιβλίο περιλαμβάνει επίσης συνοπτική ανάλυση του ποιήματος από τον Κωστή Παλαμά. Στη συνέχεια, ακολουθεί το ποίημα «Η Φλογέρα του Βασιλιά» και το βιβλίο τελειώνει με «Σημειώσεις των μεταφραστών», το «Επίμετρο» και «Βιβλιογραφικό Σημείωμα».

Ξεκινώντας την ενδεικτική ανάλυση στίχων από τη *Φλογέρα του Βασιλιά*, θα μεταβούμε στον Πρόλογο. Γράφει ο Παλαμάς στους πρώτους στίχους του Προλόγου:

Σβυσμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μεσ' στη Χώρα.
Στην εκκλησιά, στον κλίβανο, στο σπίτι, σταργαστήρι,
παντού, στο κάστρο, στην καρδιά, ταποκαΐδια, οι στάχτες.
Πάει κι ο ψωμάς, πάει κι ο χαλκιάς, πάει κ' η γυναίκα, πάνε
τα παλληκάρια, οι λειτουργοί, και του ρυθμού οι τεχνίτες,
του Λόγου και οι προφήτες.[382]

---

[377] Βλ. Σεφέρης, Γιώργος. *Δοκιμές*. τ. πρώτος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 224.

[378] Will, Frederic. *The King's Flute, Translated with an introduction by Frederic Will.* Lincoln: University of Nebraska Press, 1967.

[379] Palamas, Kostes. *The King's Flute, Translated by T.P. Stephanides & G.C. Katsimbalis*. Athens: The Kostes Palamas Institute, 1982.

[380] Ε.Π. Παπανούτσος*, ό.π.*

[381] Ελληνική απόδοση του κειμένου του Charles Diehl από τον Λέανδρο Παλαμά, βρίσκει ο αναγνώστης στο «Επίμετρο» του βιβλίου των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη.

[382] Παλαμάς, Κωστής. *Η Φλογέρα του Βασιλιά*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1989, σ. 31.

Από την αρχή της *Φλογέρας του Βασιλιά* είναι προφανές πως ο Κωστής Παλαμάς δημιουργεί ένα ποίημα γραμμένο στον πιο γνωστό και διαδεδομένο στίχο στη νεοελληνική ποίηση, τον δεκαπεντασύλλαβο, γνωστό και ως «εθνικό στίχο» καθώς χρησιμοποιείται ευρύτατα από τον 10^{ο} αιώνα, είτε στη δημοτική, είτε στην προσωπική ποίηση. Μάλιστα, ολόκληρο το ποίημα αποτελείται από 4.225 στίχους. Από αυτούς μόνο 48 δεν είναι δεκαπεντασύλλαβοι, αλλά βραχύτεροι στίχοι.[383] Ένας τέτοιος βραχύς στίχος είναι και ο έκτος στίχος στον Πρόλογο.

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης και ο Γιώργος Κατσίμπαλης αποφασίζουν κατά τη συνήθη μεταφραστική τακτική τους να μεταφέρουν το ποίημα σε έμμετρο στίχο στην αγγλική γλώσσα. Ωστόσο, ο δεκαπεντασύλλαβος στίχος δεν θα ήταν ο ενδεδειγμένος για την αγγλική γλώσσα η οποία έχει εντελώς διαφορετικούς τονισμούς, ρυθμό και εκφορά.

Έτσι, ο δεκαπεντασύλλαβος στίχος του Κωστή Παλαμά μεταφέρεται στην αγγλική γλώσσα σε στίχο δεκασύλλαβο ή αλλιώς ιαμβικό πεντάμετρο, ο οποίος αποτελεί τον πιο ευρέως χρησιμοποιούμενο στίχο στην αγγλική ποίηση, κατ' αναλογία με τον δεκαπεντασύλλαβο στην ελληνική γλώσσα:[384]

The City's fecund lights have all been quenched.
In church and home, in workshop and in forge,
In castle, in the heart, all, all is ash.
The housewife and the craftsman are no more,
The priest, the artist and the man-at-arms,
The prophet of the Word, are gone.[385]

Από την άλλη πλευρά, ο μεταφραστής Frederic Will μεταφράζει κατά λέξη τον Κωστή Παλαμά, ωστόσο, δεν διατηρεί κάποιο μέτρο και έτσι οι στίχοι αποτελούν μια πιστή απόδοση του πρωτοτύπου. Μάλιστα, στις περιπτώσεις που ο δεκαπεντασύλλαβος του

[383] Για περισσότερες πληροφορίες και ανάλυση σχετικά με τους στίχους του ποιήματος βλ. Παλαμάς, Κωστής. *Η Φλογέρα του Βασιλιά*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1989, σ. 19.

[384] Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τον ιαμβικό πεντάμετρο στην ενότητα «Οι μεταφράσεις του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική γλώσσα πριν και μετά τη μεταφραστική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη. Η μεταφραστική πράξη», της παρούσας μελέτης.

[385] Palamas, Kostes. *The King's Flute, Translated by T.P. Stephanides & G.C. Katsimbalis*. Athens: The Kostes Palamas Institute, 1982, σ. 33.

Παλαμά δεν χωρά να αποδοθεί σε έναν στίχο-γραμμή, τότε ο στίχος σπάει και καταλαμβάνει δύο γραμμές:

Darkened all creative lights in the land.
In church, on forge, in homes, in factories,
everywhere,
in the castle and in the heart,
half burnt fragments, ashes.
The baker leaves, the worker-in-bronze, the wife,
The young men go, the priests and the
Rhythm-workers,
And the Prophets of the Word.[386]

Στον πρώτο στίχο του Προλόγου οι δύο μεταφραστές Στεφανίδης και Κατσίμπαλης αποδίδουν τη «Χώρα» του Παλαμά σε “City” και τη φράση « οι φωτιές οι πλάστρες» σε “fecund lights” (γόνιμα φώτα). Από την άλλη πλευρά, η μετάφραση του Will είναι η ακριβής μεταφορά του στίχου του Παλαμά στην αγγλική γλώσσα, σε λόγο πεζό.

Στη συνέχεια, στον δεύτερο και τρίτο στίχο του ποιήματος οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης αλλάζουν τη σειρά των λέξεων, ή αντικαθιστούν κάποιες λέξεις ή τις παραλείπουν για να αποδώσουν σωστά τις συλλαβές του στίχου τους. Έτσι, η λέξη «παντού» του Παλαμά παραλείπεται, αλλά η φράση “all, all is ash” παραπέμπει στη βαριά ατμόσφαιρα που περιγράφει ο ποιητής. Από την άλλη πλευρά, η μετάφραση των στίχων δύο και τρία από τον Frederic Will δεν παρουσιάζει κάποια απομάκρυνση από το πρωτότυπο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο έκτος στίχος «του Λόγου και οι προφήτες», ο οποίος είναι ένας από τους ελάχιστους ολιγοσύλλαβους στίχους του ποιήματος. Οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, ακολουθώντας τον Παλαμά, μεταφράζουν και αυτοί έναν ολιγοσύλλαβο στίχο κατ’ αναλογία: “The prophet of the Word, are gone”.

Σε γενικές γραμμές, οι δύο μεταφραστές ακολουθούν πιστά τη μετρική που έχουν επιλέξει για το ποίημα, εκτός από κάποιες λίγες εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα στον

[386] Will, Frederic. *The King's Flute, Translated with an introduction by Frederic Will.* Lincoln: University of Nebraska Press, 1967, σ. 1.

Λόγο Δεύτερο, όπου τον πρώτο στίχο τον μεταφράζουν σε δεκαπεντασύλλαβο αγγλικό στίχο:

Τα ωραία τα νησιά, τα τραγικά νησιά, τα εννιά ερμονήσια.[387]

The lovely Isles, the tragic Isles, the desert Islands nine.[388]

Αντίστοιχα, στον Λόγο Τρίτο, ο στίχος «Τρίστρατα και τετράστρατα και μονοπάτια. Εκείνος.», αποδίδεται σε δωδεκασύλλαβο ως “Roads, cross-roads, winding mountain paths. And He.”[389]

Σε άλλο σημείο στον Λόγο Τρίτο, σε ένα απόσπασμα της «λυρικής αποθέωσης του Παρθενώνα» η περιγραφή του Παλαμά είναι γεμάτη ονειρικές εικόνες («μαγνάδια», «δροσοσταλίδες», «νεράϊδοι», «αγγέλισες»), τις οποίες καλούνται οι Στεφανίδης και να αποδώσουν με αντίστοιχες εικόνες στην αγγλική γλώσσα:

Όμοια τα πολυτίμητα παντοτινά μαγνάδια,
ίδια στη στέγνια, στη νοτιά, στο φως και στο σκοτάδι,
που χέρι δεν ξεϋφαίνει τα, και χρόνια δεν τα φτείρουν,
και μάτι δε μπορεί να βρη πώς απαρχής πλεχτήκαν,
κι ανήμπορ’ είναι η μαστοριά να τα ξαναρχινήση,
στοιχιά γιατί τ’ αργάστηκαν από δροσοσταλίδες
και νεράϊδοι με τους αφρούς και αγγέλισσες με αχτίδες.[390]

Μεταφράζουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης:

You glimmer like those precious ancient veils
That are not marred by damp or drouth or dark,
That hand cannot unmesh nor time destroy,

[387] Palamas, Kostes. *The King's Flute, Translated by T.P. Stephanides & G.C. Katsimbalis*. Athens: The Kostes Palamas Institute, 1982, σ. 78.

[388] *Ό.π.,* σ.79.

[389] *Ό.π.,* σ. 104-105.

[390] *Ό.π.*,σ. 120.

That eye cannot detect the warp and woof,
Nor master-weaver hope to imitate;
For they were spun by sylphs and nereids
And elementals from dew-drop and foam.[391]

Οι δύο μεταφραστές αποδίδουν τον πρώτο στίχο του αποσπάσματος προσθέτοντας το ρήμα “glimmer” για να μπορέσουν να αποδώσουν καλύτερα την αξία που έχουν τα «παντοτινά μαγνάδια» (precious ancient veils). Λίγο παρακάτω, στον έκτο στίχο, τα «στοιχιά» αποδίδονται με τη λέξη “elementals”, που παραπέμπει στα μυθικά πλάσματα που περιγράφονται στην αλχημεία και τον αποκρυφισμό. Μάλιστα, υπάρχουν τέσσερις κατηγορίες τέτοιων πλασμάτων και η μία από αυτές είναι οι νεράιδες, οι οποίες αποδίδονται στα αγγλικά και ως “sylphs”, λέξη την οποία χρησιμοποιούν στον πέμπτο στίχο οι μεταφραστές, μαζί με τη λέξη “nereids” (νηρηίδες).

Η μετάφραση των παραπάνω στίχων είναι ενδεικτική του τρόπου που μεταφράζει ο Θεόδωρος Στεφανίδης με τη συνδρομή του Γιώργου Κατσίμπαλη. Οι μεταφραστές φαίνεται πως εξαντλούν κάθε γλωσσική πιθανότητα, για να αποδώσουν επακριβώς το νόημα και τα μέτρα του ποιήματος. Ωστόσο, όταν χρειάζεται, δεν διστάζουν να προσθέσουν, ή να αφαιρέσουν στοιχεία, ώστε να μη διαταραχθεί ο ρυθμός του ποιήματος. Επιπλέον, η ευρύτατη μόρφωση και των δύο και η άριστη γνώση των δύο γλωσσών, της ελληνικής και της αγγλικής, από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, αποτελούν τον βασικό παράγοντα επιτυχίας του μεταφραστικού εγχειρήματός τους.

Στην αντίστοιχη μετάφραση των παραπάνω στίχων από τον Frederic Will, ο αναγνώστης θα έρθει σε επαφή με τις εικόνες που περιγράφει ο Κωστής Παλαμάς. Ο Will αποδίδει επακριβώς το νόημα των στίχων, αλλά όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η μετάφραση δεν είναι ποιητική, αλλά ακριβής μεταφορά των στίχων του Κωστή Παλαμά:

Like infinitely precious cloths
The same in dryness or dampness, light or
darkness,
which hand has never woven,
which time cannot destroy

[391] *Ό.π.,* σ. 121.

nor eye perceive beginning,
whence it was
and no man’s mastery of art
can start this work again,
for what it is was worked from dew
by nereids with foam
by angelhands with rays of light.[392]

Στην προκειμένη περίπτωση, η μετάφραση αυτή χρησιμεύει πιθανώς ως «βοηθητική» απόδοση για κάποιον μελετητή που γνωρίζει ελληνικά αλλά χρειάζεται να ανατρέχει στο αγγλικό κείμενο του Will για τους δύσκολους όρους του ποιήματος που είναι πολλοί σε αριθμό. Σε κάθε περίπτωση δεν παύει και αυτό το έργο να αποτελεί μια φιλότιμη προσπάθεια του μεταφραστή για γνωριμία του αγγλόφωνου κοινού με ένα σπουδαίο ποιητικό έργο το οποίο ελάχιστοι είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν πέρα από τα ελληνικά σύνορα.

Τέλος, ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο του ποιήματος είναι στον Λόγο Έβδομο όπου περιγράφεται η επίσκεψη του Βασιλείου Β΄ στην Παναγία Αθηνιώτισσα του Παρθενώνα:

Πρωί, και λιοπερίχυτη και λιόκαλ' είναι η μέρα,
κ' η Αθήνα ζαφειρόπετρα στης γης το δαχτυλίδι.
Το φως παντού, κι όλο το φως, κι όλα το φως τα δείχνει
και στρογγυλά και σταλωμένα, κοίτα, δεν αφίνει
τίποτε θαμποχάραγο, να μην το ξεδιαλύνεις
όνειρο αν είναι, ή κι αν αχνός, ή αν είναι κρουστό κάτι.
Περήφανα και ταπεινά, κι όλα φαντάζουν ίδια.
Και της Πεντέλης η κορφή και τ' αχαμνό σπερδούκλι,
κι ο λαμπρομέτωπος ναός και μια χλωμή ανεμώνη,
τα πάντα, όμοια βαραίνουνε στη ζυγαριά της πλάσης. [393]

[392] Will, Frederic. *The King's Flute, Translated with an introduction by Frederic Will.* Lincoln: University of Nebraska Press, 1967, σ. 65.

[393] Palamas, Kostes. *The King's Flute, Translated by T.P. Stephanides & G.C. Katsimbalis*. Athens: The Kostes Palamas Institute, 1982, σ. 196.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, λέξεις όπως «λιοπερίχυτη», «λιόκαλ'», «θαμποχάραγο», «σπερδούκλι», «λαμπρομέτωπος», δεν απαντώνται συχνά, και καθώς οι περισσότερες είναι σύνθετες, δημιουργούνται πρόσθετες δυσκολίες για τη μεταφορά τους στην αγγλική γλώσσα. Οι μεταφραστές, στο συγκεκριμένο απόσπασμα αλλά και σε όλη την έκταση του ποιήματος έπρεπε να αναμετρηθούν με το πολυποίκιλο λεξιλόγιο του Κωστή Παλαμά και να μεταφέρουν κάτι από τη γοητεία του στην αγγλική γλώσσα. Στην προκειμένη περίπτωση, φαίνεται πως η μετάφρασή τους, σε πολλά σημεία της αποδίδει ικανοποιητικά το πρωτότυπο, αλλά σε κάποια άλλα υστερεί ως προς την απόδοση των πιο πολύπλοκων λέξεων, οι οποίες αναγκαστικά απλοποιούνται, αφού δεν υπάρχει αντιστοιχία στην αγγλική γλώσσα:

The day is early and the sun is bright,
And Athens is a sapphire in Earth's ring.
Light everywhere; and light males everything
Stand out in bold outline; nothing is left
In semi-darkness to seem like a dream'
A misty cloud, or a reality –
The mighty and the humble, all are seen,
Penteli and the fragile asphodel,
The stately temple, the anemone,
All weigh the same in Nature's even scales.[394]

Έτσι, η «λιοπερίχυτη και λίοκαλ'» μεταφράζεται με το πιο πεζό "the sun is bright", και ο αγγλόφωνος αναγνώστης θα καταλάβει μεν ότι ο ήλιος λάμπει, αλλά δεν θα μπορέσει να δει την «κυριαρχία» του φωτός του ήλιου πάνω από την Αθήνα, μια πόλη «λουσμένη» στο φως. Οι υπόλοιποι στίχοι του αποσπάσματος μεταφράζονται πολύ κοντά στο κεντρικό νόημα, με κάποιες μικρές αλλαγές, όπως πχ η λέξη «κρουστό» η οποία αποδίδεται με τη λέξη "reality" (πραγματικότητα, αλήθεια).[395] Στην αντίστοιχη μετάφραση του Frederic Will η

[394] *Ό.π.,* σ. 197.

[395] Στο σημείο αυτό, ας σημειωθεί πως η λέξη «κρουστός» εκτός από τις έννοιες «σκληρός», «πυκνός» ή «αυτός που παίζεται με κρούση», στα αρχαία και μεσαιωνικά ελληνικά σήμαινε «απατηλός», «σφαλερός» και τίθεται το ερώτημα, μήπως αυτή την έννοια είχε στο μυαλό του Κωστής Παλαμάς, τοποθετώντας τη συγκεκριμένη λέξη ως μια νοηματική συνέχεια των λέξεων «όνειρο» και «αχνός»; Για περισσότερες

λέξη «κρουστό» μεταφράζεται “firmness” (σταθερότητα).[396] Λίγο παρακάτω το «αχαμνό σπερδούκλι» γίνεται “fragile asphodel” με τη λέξη “fragile” να βρίσκεται κοντά στο νόημα του «αχαμνό» (αδύνατος, ή φυτό που δεν αναπτύχθηκε σωστά) και τη λέξη “asphodel” να είναι η ακριβής μετάφραση του «σπερδούκλι» (ασφόδελος). Στην μετάφρασή του ο Frederic Will αποδίδει το «αχαμνό» ως “tiny”.[397] Στη συνέχεια, η λέξη «πλάση» γίνεται “Nature” με το πρώτο γράμμα κεφαλαίο στη μετάφραση Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, ενώ ο Frederic Will την αποδίδει ως “Creation” επίσης με το πρώτο γράμμα κεφαλαίο.[398] Στον προτελευταίο στίχο του αποσπάσματος ο «λαμπρομέτωπος ναός» γίνεται “mighty temple” (παντοδύναμος ναός) από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, και η «χλωμή ανεμώνη» μεταφράζεται μόνο ως “the anemone” με παράλειψη του επιθέτου που τη χαρακτηρίζει. Η ανάλυση του παραπάνω αποσπάσματος είναι κατατοπιστική ως προς το συνολικό μετάφρασμα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, καθώς καταδεικνύει τις μεγάλες δυσκολίες μιας ικανοποιητικής απόδοσης του πρωτότυπου ποιήματος στην αγγλική –και πιθανώς σε οποιαδήποτε άλλη– γλώσσα, με τους μεταφραστές να δημιουργούν από την αρχή ένα καινούριο «αγγλικό» ποίημα που μεταφέρει σε μεγάλο βαθμό το πνεύμα και την ποιητικότητα του πρωτοτύπου. Σίγουρα υπάρχουν σημεία που ο πλούσιος ελληνικός λόγος του Κωστή Παλαμά αδυνατεί να μεταφερθεί με όλη του την αίγλη στην αγγλική, ωστόσο, οι μεταφραστές Στεφανίδης και Κατσίμπαλης δούλευαν με λεπτομέρεια κάθε στίχο ώστε να μην υπολείπεται σε ποιητικότητα σε σχέση με το πρωτότυπο ποίημα.

πληροφορίες σχετικά με την αρχαία και μεσαιωνική έννοια της λέξης «κρουστός» βλ. *LSJ - Ancient Greek dictionaries*. n.d. Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon (LSJ) 10-8-2022. <https://lsj.gr/wiki/%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CF%84%CF%8C%CF%82>.

[396] Will, Frederic. *The King's Flute, Translated with an introduction by Frederic Will.* Lincoln: University of Nebraska Press, 1967, σ. 123.

[397] *Ό.π.*

[398] *Ό.π.*

Συμπεράσματα

Η μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά* στα αγγλικά από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη δεν παρουσιάζει κάποιες αξιοσημείωτες διαφορές σε σχέση με τις άλλες μεταφραστικές τους εργασίες. Η μετάφρασή τους καταδεικνύει τον σεβασμό προς τον ποιητή και το έργο του. Ολόκληρο το κείμενο του Κωστή Παλαμά το αποδίδουν με τον τρόπο που απέδωσαν και τα άλλα έργα του ποιητή: έχοντας ως πρωταρχικό τους στόχο την εξοικείωση του αγγλόφωνου αναγνώστη με το πνεύμα, τον ρυθμό και τον ποιητικό λόγο του Παλαμά, χωρίς να απομακρύνονται νοηματικά από το πρωτότυπο ποίημα, αλλά τηρώντας πάντα τα μέτρα με τα οποία αποφάσισαν να αποδώσουν τον δεκαπεντασύλλαβο στίχο του ποιητή.

Ωστόσο, το αγγλικό κείμενο της *Φλογέρας του Βασιλιά* διαφέρει από τα προηγούμενα μεταφράσματά τους ως προς τη γλώσσα που χρησιμοποιούν οι δύο μεταφραστές: για πρώτη φορά, το αγγλικό κείμενο δεν περιέχει τους συνήθεις αρχαϊσμούς που περιέχονταν στις άλλες παλαμικές μεταφράσεις και φαίνεται πως ο Θεόδωρος Στεφανίδης, ο οποίος προχώρησε στις τελικές διορθώσεις και την έκδοση του βιβλίου μετά τον θάνατο του Γιώργου Κατσίμπαλη, αν δεν το είχε ήδη κάνει ήδη με τη συνδρομή του στενού συνεργάτη του, σίγουρα μερίμνησε ώστε η γλώσσα του αγγλικού κειμένου να συνάδει με τη γλώσσα της εποχής. Οι γλωσσικοί αναχρονισμοί δεν θα ήταν αποδεκτοί κατά τη δεκαετία του 1980 και ο Θεόδωρος Στεφανίδης το είχε αντιληφθεί προβαίνοντας σε διορθώσεις και παλαιότερων μεταφράσεών του.

Συμπερασματικά, η μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά* στην αγγλική γλώσσα από τους Θεόδωρο Στεφανίδη και Γιώργο Κατσίμπαλη, αποτέλεσε άλλον έναν μεταφραστικό άθλο, καθώς οι δύο συνεργάτες χρειάστηκε να ξεπεράσουν πολλά εμπόδια στην πορεία της: την γεωγραφική απόσταση που τους χώριζε, το γήρας, τις τεράστιες δυσκολίες του πρωτότυπου κειμένου (με τις γλωσσικές του ιδιομορφίες, τη μουσικότητα, το εύρος των εικόνων, το όραμα του Παλαμά), και βέβαια τον ίδιο τον θάνατο του Κατσίμπαλη, που ανάγκασε τον Στεφανίδη να δουλεύει μόνος με στόχο την έκδοση αυτού του έργου τους.

«Η μετάφραση δεν είναι άλλο από το αποτέλεσμα της συνάντησης της ευαισθησίας ενός ποιητή με την ευαισθησία του μεταφραστή του. Όσο πιο συγγενικές είναι αυτές οι ευαισθησίες τόσο ομαλότερη θα είναι η συνάντησή τους και αρμονικότερο το συνταίριασμά τους», είχε γράψει ο Νάσος Βαγενάς, και η φράση του αυτή παρόλο που ειπώθηκε στο πλαίσιο μιας ανάλυσης για τη «Δεύτερη Γραφή» του Ελύτη, ωστόσο αποτυπώνει με

ακρίβεια αυτή την ευαισθησία με την οποία μετέφρασαν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης τη Φλογέρα του Βασιλιά.[399] Η αγάπη τους για το έργο του Παλαμά και η βαθιά πίστη τους ότι αυτό έπρεπε να γίνει γνωστό στον κόσμο που δεν γνώριζε την ελληνική γλώσσα, τους έδωσε τη δύναμη να προχωρήσουν στη μετάφραση της *Φλογέρας του Βασιλιά*, και όταν «έφυγε» ο Γιώργος Κατσίμπαλης, ο Θεόδωρος Στεφανίδης συνέχισε και ολοκλήρωσε την πολύχρονη προσπάθεια λίγο πριν το δικό του θάνατο. Η κριτική για το έργο τους αυτό τους δικαίωσε, και σε κάθε περίπτωση, ο τόμος *The King's Flute* αποτελεί μια σημαντική παρακαταθήκη για τη γνωριμία του αγγλόφωνου κόσμου με το εμβληματικό αυτό έργο του Κωστή Παλαμά.

[399] Βλ. Vitti, Mario, ed. *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σ. 209.

Οι ανέκδοτες μεταφράσεις του Κωστή Παλαμά από τους Θεόδωρο Στεφανίδη και Γιώργο Κατσίμπαλη

Οι μεταφράσεις του έργου του Κωστή Παλαμά, από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη δεν τελείωσαν με τις εκδοθείσες, ανάλυση των οποίων προηγήθηκε στην προηγούμενη ενότητα της παρούσας μελέτης.[400] Μεγάλο μέρος της δουλειάς τους παρέμεινε ανέκδοτο, και ώς τις μέρες μας άγνωστο για το κοινό και τους μελετητές.[401]

Ωστόσο, η έρευνα στο προσωπικό αρχείο του Θεόδωρου Στεφανίδη στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο, αποκάλυψε μεγάλο όγκο ανέκδοτων μεταφράσεων του έργου του Κωστή Παλαμά από τους Θεόδωρο Στεφανίδη και Γιώργο Κατσίμπαλη.[402] Σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Theofanis Stavrou, στον τόμο *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*, από την αλληλογραφία του με τον Θεόδωρο Στεφανίδη, ο Στεφανίδης είχε ώς έναν βαθμό παραιτηθεί της προσπάθειας έκδοσης των εργασιών του και είχε αποδεχθεί το γεγονός πως μεγάλο μέρος της μεταφραστικής του εργασίας θα παρέμενε αδημοσίευτο, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν λίγες σε αριθμό και έκταση οι μεταφραστικές του εργασίες που είχαν εκδοθεί έως τον θάνατό του.[403]

Οι ανέκδοτες μεταφράσεις των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη είναι στο σύνολό τους αφιερωμένες στο ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά. Δύναται να χωριστούν σε τρεις ενότητες, έτσι όπως τις διαμόρφωσαν οι δύο μεταφραστές. Αυτές οι τρεις ενότητες, αν είχαν

[400] Πρόκειται για τις εξής: *The Twelve Words of the Gipsy*, *The King's Flute*, *The Poems of Kostes Palamas*, *Three Poems*, *A Hundred Voices*.

[401] Βέβαια, αναφορές σε κάποιες από αυτές τις μεταφραστικές εργασίες υπάρχουν στην αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell. Γράφει ο Στεφανίδης τον Οκτώβριο του 1976: «Ο Γιώργος κι εγώ ολοκληρώσαμε τη συλλογή *Ασάλευτη Ζωή*, από μικρά και μεγάλα ποιήματα, της οποίας μέρος είναι το «Εκατό Φωνές». Και συνεχίζει με χιούμορ και μια δόση ειρωνείας: «Εάν κατορθώσουμε να το εκδώσουμε ποτέ, είναι στα χέρια των θεών. Σύμφωνα με τις στατιστικές, ζούμε και οι δυο με δανεικό χρόνο». Ενώ, λίγες μέρες αργότερα (08/10/1976), σε άλλο γράμμα του θα σημειώσει ότι «επί του παρόντος, έχω αφιερωθεί στην τελική διόρθωση της μετάφρασής μας, του έργου του Παλαμά *Ασάλευτη Ζωή* – πιθανόν το κύκνειο άσμα μας». Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 223 και 225.

[402] Αρχικός σκοπός της γράφουσας ήταν η αυτοπρόσωπη παρουσία της και έρευνα στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, ωστόσο οι έκτακτες συνθήκες λόγω του ιού Covid-19 υπήρξαν απαγορευτικές. Την επίσκεψη στη βιβλιοθήκη πραγματοποίησε ο Dr. Anthony Hirst ο οποίος πολύ ευγενικά παραχώρησε στη γράφουσα το προς μελέτη υλικό.

[403] Βλ. Stavrou, Theofanis G. Trypanis Constantine A. *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*. Minneapolis: Nostos, 1985, σ. x.

εκδοθεί, θα αποτελούσαν τρεις διαφορετικούς τόμους. Πρόκειται για τις συλλογές *Selections from the Poetry of Kostes Palamas*, *The Greetings of Ilioenniti, the Sun-Born,*και την τρίτη και ογκωδέστερη συλλογή *Life Immutable*.

Στη συνέχεια της παρούσας μελέτης θα παρουσιαστούν ενδεικτικά αποσπάσματα των παραπάνω συλλογών και θα γίνει σύγκριση με τα πρωτότυπα ποιήματα ή και με άλλες αγγλόφωνες μεταφραστικές εργασίες.

Selections from the Poetry of Kostes Palamas

Με τον τίτλο *Selections from the Poetry of Kostes Palamas* οι Θεόδωρος Στεφανίδης και Γιώργος Κατσίμπαλης συνεχίζουν να μεταφράζουν την ποίηση του Κωστή Παλαμά. Το βιβλίο, όπως προαναφέρθηκε, δεν εκδόθηκε ποτέ. Περιέχει επιλογές ποιημάτων από τις συλλογές *Ο Τάφος* (From *The Grave*), *Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας* (From *The Lagoon's Regrets*), *Η Πολιτεία και η Μοναξιά* (From *City and Solitude*), *Οι Βωμοί* (From *Altars*) και *Τα Παράκαιρα* (From *Songs out of Season*).[404]

Το πρώτο κεφάλαιο είναι και το μοναδικό που περιέχει μια κατατοπιστική εισαγωγή στις συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκε το ποίημα – ο Παλαμάς έγραψε το εν λόγω ποίημα μετά τον θάνατο του τρίτου παιδιού του, του Άλκη, στην τρυφερή ηλικία των τεσσάρων ετών.[405] Επίσης, γίνεται εκτενής αναφορά στην ιδέα του Χάροντα, και στο τι συμβόλιζε μέσα στους ελληνικούς θρύλους και παραδόσεις.

Η μεταφραστική μέθοδος που ακολουθούν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης είναι αυτή που ασπάστηκαν και στις προηγούμενες μεταφραστικές τους εργασίες: μεταφράζουν σε έμμετρο στίχο, διατηρούν σχεδόν πάντα τον ίδιο αριθμό συλλαβών με το πρωτότυπο ποίημα και παραμένουν πιστοί στην ομοιοκαταληξία του πρωτοτύπου. Παραμένουν επίσης πιστοί στο γενικό νόημα των στροφών αλλά όπου χρειάζεται παρεμβαίνουν με δημιουργικό τρόπο ώστε να παραμείνουν πιστοί και μετρικά.

Στο ποίημα ο «Τάφος», ο Παλαμάς συγκινεί με την επανάληψη του στίχου «Ήσυχα καὶ σιγαλά», ο οποίος επαναλαμβάνεται σε επτά στροφές. Αντίστοιχα, οι δύο μεταφραστές επιλέγουν τη φράση "Softly and Silently" η οποία απηχεί τον τόνο και την ιδέα του πρωτοτύπου. Αλλά και η συνέχεια αποτελεί μια ικανοποιητική απόδοση του ποιήματος του Παλαμά. Ενδεικτικά:

Ήσυχα και σιγαλά,
διψώντας τα φιλιά μας,
από τ' άγνωστο γλιστράς
μέσα στην αγκαλιά μας.

[404] Οι τίτλοι των κεφαλαίων του βιβλίου βρίσκονται μέσα στις παρενθέσεις.

[405] Στο σημείο αυτό οι μεταφραστές γράφουν λανθασμένα ότι ο γιος του Κωστή Παλαμά ήταν επτά χρονών όταν πέθανε.

Ως κ᾽ η βαρυχειμωνιά
μ᾽ αιφνήδια καλοσύνη
κ᾽ ήσυχη και σιγαλή
σε δέχτηκε κ᾽ εκείνη.

Ήσυχα και σιγαλά
σε χάιδευεν ο αέρας,
της νυχτός ηλιόφεγγο
κι ονείρεμα της μέρας.[406]

Softly and silently,
A-thirst for our embrace,
Didst glide in our bosom
From the Unknown of space.

And the stern winter
Grew suddenly mild
And, softly and silently,
To welcome thee smiled.

Softly and silently,
The breeze lulled thee light,
O Vision of Daytime
And Sunbeam of Night![407]

Μια παράλληλη ανάγνωση των παραπάνω αποσπασμάτων αποκαλύπτει τη λεπτομερή εργασία των δύο μεταφραστών, και το αποτέλεσμα τους δικαιώνει. Χωρίς να απομακρύνονται από το νόημα του πρωτοτύπου, καταφέρνουν να εισαγάγουν τον

[406] Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία*. Επιμ. Γ.Κ. Κατσίμπαλης, Ανδρέας Καραντώνης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 39.

[407] *Selections from the poetry of Kostes Palamas / translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Ed. Stephanides. London, 1978, σ. 4.

αναγνώστη στο συναίσθημα και τον λυρισμό του ποιήματος του Παλαμά. Η χρήση αρχαϊκών λέξεων (didst, thee), αν και φαντάζει παλαιομοδίτικη, ωστόσο ταιριάζει στον τρόπο με τον οποίο θα μετάφραζε κάποιος Άγγλος τον Παλαμά, την εποχή που γράφτηκε το ποίημα (1898).

Η αντίστοιχη μετάφραση του καθηγητή του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ και λογίου Αριστείδη Φουτρίδη (Aristides Phoutrides), παρόλο που μεταφέρει τα συναισθήματα του ποιητή, δεν καταφέρνει να πιάσει τον ρυθμό του ποιήματος:

Tranquilly, silently,
Thirsting for our kisses,
Unknown you glided
Into our bosom;

Even the heavy winter
Suddenly smiled
Tranquilly, silently,
But to receive you;

Tranquilly, silently,
The breeze caressed you,
O Sunlight of Night
And Dream of the Day;[408]

Οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης θα αποδώσουν με τα ίδια αποτελέσματα και το υπόλοιπο ποίημα.[409]

[408] Palamas, Kostes. *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919, σ. 35.

[409] Το ποίημα «Ο Τάφος» μεταφράστηκε στα αγγλικά και από τον Demetrios A. Michalaros και εκδόθηκε το 1930 στο Σικάγο. Ωστόσο, παρά τις βιβλιογραφικές αναφορές, κατέστη αδύνατο να εντοπισθεί το βιβλίο ή έστω κάποιο χαρακτηριστικό απόσπασμα για να γίνει κάποια σύγκριση με (τη μετάφραση) των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη. Βλ. Palamas, Kostis. *The Grave*. Trans. Demetrios A. Michalaros. Chicago: The American Hellenic Book Publishing Company, 1930. Σε άρθρο του Peter W. Topping, μαθαίνουμε ωστόσο, ότι η μετάφραση ήταν έμμετρη και αφιερωμένη στον Aristides Phoutrides. Βλ. Topping, Peter W. "MODERN

From *The Lagoon's Regrets (Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας)*

Σε άλλο κλίμα και ύφος, έρχεται η επιλογή των ποιημάτων του δευτέρου κεφαλαίου με μεταφράσεις από τη συλλογή *Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας*. Όπως παρατηρεί ο Αιμίλιος Χουρμούζιος «"Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας", λυρική επιστροφή σε χώρο ψυχικά και γεωγραφικά περιγεγραμμένο, είναι σαν μια ελεγεία της νιότης μετουσιωμένη από το πάθος της ανάμνησης σε αισθησιακή μέθη».[410]

Οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης επιλέγουν να μεταφράσουν οκτώ ποιήματα από τη συλλογή *Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας.* Πρόκειται για τα ποιήματα «Η Φαντασία και η Καρδιά» (Imagination and the Heart), «Το αίμα» (Blood), «Μια Πίκρα» (A Bitterness), «Το Καλοκαίρι» (Summer), «Η Βαλανιδιά» (The Oak), «Τι Λένε οι Μόλοι» (What the Piers Say), «Ο Πλάτανος» (The Plane-tree), «Ο Πήγασος» (Pegasus).

Ενδεικτικά, στο ποίημα με τίτλο «Η Φαντασία και η Καρδιά», ο οποίος αποδίδεται πιστά στην αγγλική γλώσσα ως "Imagination and the Heart", οι δύο μεταφραστές επιχειρούν και καταφέρνουν να αποδώσουν στην αγγλική και τα μέτρα του ποιήματος. Ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος του Κωστή Παλαμά, παραμένει ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος στη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη: "Imagination seeks the stars or hell's deep-sunken range" (Η Φαντασία μάς πάει αλλού, στα τάρταρα και στ' άστρα). Επιπλέον, η ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία της πρώτης στροφής του πρωτοτύπου (αα, ββ) παραμένει ζευγαρωτή και (στη μετάφραση) και η πλεχτή ομοιοκαταληξία της δεύτερης στροφής (αβ, αβ) μεταφέρεται με τον ίδιο τρόπο στο μεταφρασμένο ποίημα:

Imagination seeks the stars or hell's deep-sunken range;
A witch beguiling ever she, a sorceress weird and strange.
The Heart alone is wholly ours: it life and longing binds
With fetters to the native soil, and death it never finds.

I sought once for Eurydice by every sea and shore,
But now a newer yearning seems to murmur in my breast:

GREEK STUDIES AND MATERIALS IN THE UNITED STATES." *Byzantion* 1940-1941: 414–42. <http://www.jstor.org/stable/44168534>.

[410] Χουρμούζιος, Αιμίλιος. «Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας». *Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά*. Επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σ. 207.

“Would that I were a fisher-lad to graze with rhythmic oar,
O Messolonghi, and arouse your waters from their rest!”[411]

Ως προς την επιλογή των λέξεων, οι μεταφραστές, παρά τη δυσκολία της έμμετρης γραφής, καταφέρνουν να αποδώσουν με μεγάλη ακρίβεια το νόημα κάθε στίχου, χωρίς να απομακρύνονται από τις ιδέες και τη γραφή του πρωτοτύπου. Μια σύγκριση με το πρωτότυπο θα καταδείξει την ομοιότητα του μεταφράσματος με το ποίημα του Παλαμά:

Η Φαντασία και η Καρδιά

Η Φαντασία μάς πάει αλλού, στα τάρταρα και στ’ άστρα,
κι είναι πλανεύτρα μάγισσα και ξένη ξελογιάστρα·
μόνη δική μας η Καρδιά· ζωές κι αγάπες δένει
με τις πατρίδες άσφαλτα· και σα να μην πεθαίνει.

Κορφές, βυθοί, σας γύρεψα την ορφική Ευρυδίκη·
τί πόθος τώρα μέσα μου πρωτόγονος και βόγκει;
—Να ήμουν, ξυπνώντας ρυθμικά, ψαράς με το σταλίκι,
τα κοιμισμένα σου νερά, καημένο Μισολόγγι! [412]

Κατά τον ίδιο τρόπο, οι μεταφραστές επεξεργάζονται και μεταφράζουν και τα υπόλοιπα ποιήματα από τη συλλογή *Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας.*

[411] *Selections from the poetry of Kostes Palamas / translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. Ed. Theodore Stephanides. London, 1978, σ. 12.

[412] *Η Φαντασία και η Καρδιά*. 2012. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. (27-10-2021) <https://www.greek language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=7&text_id=1501>.

“From City and Solitude”

Η συνέχεια του αδημοσίευτου βιβλίου των Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη περιέχει μεταφράσεις ποιημάτων από την ποιητική συλλογή του Κωστή Παλαμά *Η Πολιτεία και η Μοναξιά*.[413] Στο κεφάλαιο αυτό οι δύο μεταφραστές επιλέγουν τα ποιήματα «Ρόδου μοσκοβόλημα» (A Rose’s Fragrance), «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι» (The Satyr or the Song of Nakedness), «Ο ζητιάνος» (The Beggar), «Βραδινή φωτιά» (Evening Fire), «Οι λεύκες» (The Poplars), «Ύμνος των αιώνων» (The Hymn of the Centuries), «Εφτάψυχο τραγούδι» (The Seven Souls of Song). Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι το ποίημα «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι» είχε εκδοθεί σε μετάφραση Στεφανίδη και Κατσίμπαλη και συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση *Three Poems*.[414]

Στη συνέχεια, θα αναλυθεί ενδεικτικά το ποίημα «Ρόδου μοσκοβόλημα» (“A Rose’s Fragrance”) αυτής της συλλογής και παράλληλα θα επιχειρηθεί μια σύγκριση με την πρόσφατη μεταφραστική εργασία του πανεπιστημιακού Πάνου Καραγιώργου ο οποίος το 2021 μετέφρασε και εξέδωσε δίγλωσση ανθολογία ποιημάτων του Κωστή Παλαμά.[415]

Το ποίημα αυτό του Κωστή Παλαμά αποτελείται από δύο τετράστιχες στροφές, στις οποίες οι πρώτοι στίχοι είναι δεκατετρασύλλαβοι, οι δεύτεροι δεκαπεντασύλλαβοι, οι τρίτοι δεκατετρασύλλαβοι και οι τέταρτοι επτασύλλαβοι:

[413] Το έργο *Η Πολιτεία και η Μοναξιά* πρωτοεκδόθηκε το 1912 και στις πρώτες σελίδες του βιβλίου ο Παλαμάς σημειώνει ότι «τα ποιήματα, τα συγκεντρωμένα στον τόμο τούτο, αποκατασταίνονται κάπως όψιμα. Τα περισσότερ’ απ’ αυτά λογαριάζουνε χρόνια στις πλάτες τους, παιδιά καιρών πρωτύτερων με πρόσωπα διαφορετικά το έν’ από το άλλο, όσο κι αν είναι πρόσωπ’ αδερφιών, ταιριαστά με τον καημό που τα έσπειρε, με την ώρα που τα γέννησε, με την τέχνη που τα δούλεψε. Μερικών η θέση που θα τους έπρεπε θα ήτανε στα «Μάτια της Ψυχής μου». Άλλα συμπληρώνουνε τις σειρές της «Ασάλευτης Ζωής», πιο ξεχωριστά τους «Ύμνους και Θυμούς», και το πολυσύνθετο, μα μισοτέλειωτο «Τραγούδι του Ήλιου» που κομμάτια του μόνο είναι τα γνωρισμένα δεκατετράστιχα της «Ασάλευτης Ζωής» και «Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης». Κάποια, μετρημένα, φανερώνουν αγνώριστ’ ακόμα ή στερνότερα σημάδια του ξετυλιμού ενός ποιητή στη σκέψη του και στην τέχνη του. Βλ. Παλαμάς, Κωστής, *Η Πολιτεία και η μοναξιά*. Αθήναι: Ι. Ν. Σιδέρης, 1912.

[414] Βλ. Palamas, Kostes. *Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London, 1969. Ανάλυση του εν λόγω μεταφράσματος περιλαμβάνεται στην ενότητα «*Three Poems* ή η μετάφραση των τριών ποιημάτων «Φοινικιά», «Αλυσίδες» και «Ο Σάτυρος ή το γυμνό τραγούδι» του Κωστή Παλαμά και η μετάφραση της μελέτης του Λέανδρου Παλαμά με τίτλο *Η Φοινικιά: αναλυτικό σημείωμα»*, της παρούσας μελέτης.

[415] Βλ. Καραγιώργος, Πάνος. *Ανθολογία Ποίησης του Κωστή Παλαμά*. Αθήνα: Φιλύρα, 2021.

Εφέτος άγρια μ' έδειρεν η βαρυχειμωνιά
που μ' έπιασε χωρίς φωτιά και μ' ηύρε χωρίς νιάτα,
κι ώρα την ώρα πρόσμενα να σωριαστώ βαριά
στη χιονισμένη στράτα.

Μα χτες καθώς με θάρρεψε το γέλιο του Μαρτιού
και τράβηξα να ξαναβρώ τ' αρχαία τα μονοπάτια,
στο πρώτο μοσκοβόλημα ενός ρόδου μακρινού
μού δάκρισαν τα μάτια.[416]

Οι μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ακολουθεί με ακρίβεια τα μέτρα του Παλαμά αλλά και την ομοιοκαταληξία του πρωτότυπου ποιήματος:

This year the winter heavily upon my breast had lain,
It found my soul without a hearth, it found it me old and weary;
And hopelessly I went my way and feared to sink from pain
Upon the roadside dreary.

But yestereve as courage came to me with smiling May
And I sought out familiar lanes where I had wandered dreaming,
When first I breathed the fragrance of a rose-bud far away,
My eyes grew moist and gleaning.

Η μεταφραστική απόδοση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη κινείται στα ίδια πλαίσια με τις υπόλοιπες μεταφραστικές τους εργασίες: δεν απομακρύνονται ποτέ από τη μορφή του πρωτοτύπου προσπαθώντας να μεταφέρουν στον αγγλόφωνο αναγνώστη τον ρυθμό και τη «μελωδία» του ποιήματος του Παλαμά. Ωστόσο, και νοηματικά (η μετάφραση) των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη δεν απομακρύνεται από το πρωτότυπο ποίημα. Έτσι, η αρχική εικόνα της βαρυχειμωνιάς που βασανίζει τον ποιητή και έπειτα η απρόσμενη έλευση της άνοιξης μέσα από το μοσκοβόλημα του ρόδου, αποδίδονται και στη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.

[416] Βλ. Παλαμάς, Κωστής, *Η Πολιτεία και η μοναξιά*. Αθήναι: Ι.Ν. Σιδέρης, 1912, σ. 144.

Από την άλλη πλευρά, (η μετάφραση) του Πάνου Καραγιώργου, διαφέρει αρκετά από την απόδοση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, καθώς ο ίδιος μεταφράζει το ποίημα πιστά ως προς το νόημα, αλλά χωρίς να διατηρεί σε καμιά περίπτωση τα μορφολογικά στοιχεία του πρωτοτύπου:

This year the heavy winter hit me hard,
For it caught me without fire, found me without youth,
And from time to time I thought I would fall down heavily
On the snow-covered road.

But yesterday, as the smile of March encouraged me
And I took my way to find again the ancient paths,
At the first fragrance of a distant rose,
My eyes were filled with tears.[417]

Η συγκεκριμένη απόδοση φαίνεται να έχει περισσότερες «συγγένειες» με τη μεταφραστική προσέγγιση του Αριστείδη Φουτρίδη (Aristides Phoutrides), ο οποίος είχε αποδώσει την παλαμική ποίηση με ακριβή μετάφραση των λέξεων, αλλά με διαφορετικό ρυθμό και μέτρα από το πρωτότυπο.

Το ποίημα «Ρόδου Μοσκοβόλημα» είχε μεταφραστεί και από τον Δ. Μιχαλάρο (D. Michalaros) και είχε συμπεριληφθεί στην ύλη του περιοδικού *Athene* (The American Magazine of Hellenic Thought) το 1943. Το τεύχος περιείχε αφιέρωμα στον Κωστή Παλαμά.[418]

This year I weathered Winter’s wind-whipping rush

[417] Βλ. Καραγιώργος, Πάνος. *Ανθολογία Ποίησης του Κωστή Παλαμά,* ό.π., σ. 135

[418] Michalaros, D. Rose Fragrance." *Athene* June 1943: 9. Στο ίδιο τεύχος φιλοξενείται και μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη οι οποίοι συμμετέχουν με απόσπασμα από τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου.* Βλ. Palamas, Kostis. "The Twelve Lays of the Gipsy", an Analysis of the Poem and Translation of "Lay the Seventh" by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis." *Athene 4, No.5* June 1943: 22-27.

Ανάλογο αφιέρωμα θα ξανακάνει το περιοδικό πολλά χρόνια αργότερα, το 1959 όπου θα φιλοξενήσει πάλι όλες τις παραπάνω μεταφράσεις. Βλ. "The Twelve Lays of the Gipsy", an Analysis of the Poem and Translation of "Lay the Seventh" by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis." *Athene 20, No. 2* Summer 1959: 12-17. Επίσης, Michalaros, D."Rose Fragrance." *Athene* Summer 1959: 32.

Bereft of foreside and youth's vigorous hand,
And every moment I feared that soon I would crash
Upon the snow-bedecked land.

But yesterday heartened by March's smiling face
To visit I started trails long ago.
But at the first fragrance of a rose quickened my pace
And tears began to flow.[419]

Η μετάφραση του Μιχαλάρου προσεγγίζει με διαφορετικό τρόπο από τη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, το ποίημα του Κωστή Παλαμά. Διατηρεί μεν τις ομοιοκαταληξίες όπως κάνουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, αλλά όχι και τα μέτρα του ποιήματος. Ωστόσο, πρόκειται για άλλη μια «ποιητική» απόδοση του συγκεκριμένου ποιήματος.

Συμπερασματικά, για άλλη μια φορά, η μεταφραστική προσέγγιση των Θεόδωρου Στεφανίδη και Γιώργου Κατσίμπαλη, φαίνεται πως διατηρεί τις περισσότερες «συγγένειες» με το πρωτότυπο ποίημα του Κωστή Παλαμά, σε σχέση με τις άλλες μεταφραστικές προσεγγίσεις. Χωρίς να υποτιμάται η σημασία και των άλλων μεταφράσεων, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η συνεργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη ήταν απολύτως επιτυχημένη ως προς τον ύστατο στόχο τους, ο οποίος δεν ήταν άλλος από το να μεταφέρουν στον αγγλόφωνο αναγνώστη την ομορφιά του παλαμικού λόγου, την μελωδικότητα και τα οράματα του Έλληνα ποιητή. Η δουλειά τους είναι αξιόλογη και προσεγμένη ώς την τελευταία λεπτομέρεια και αξίζει περαιτέρω μελέτης και αναγνώρισης.

Το ανέκδοτο βιβλίο *Selections from the Poetry of Kostes Palamas,* κλείνει με ένα ποίημα από την ποιητική συλλογή *Βωμοί* (1915) και δύο ποιήματα από τη συλλογή *Τα Παράκαιρα* (1919).

[419] Michalaros, D."Rose Fragrance." *Athene* June 1943: 9.

Life Immutable*: μεταφράζοντας την ποιητική συλλογή *Η Ασάλευτη Ζωή

Η τελευταία μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη με την οποία θα κλείσει η παρούσα μελέτη είναι η ποιητική συλλογή του Κωστή Παλαμά *Η Ασάλευτη Ζωή*, η οποία εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1904.[420] Πρόκειται για μια συλλογή «σταθμό» στην ποίηση του Παλαμά, καθώς περιέχει αρκετές ποιητικές συνθέσεις προγενέστερες οι οποίες δηλαδή είχαν ήδη δημοσιευθεί, ωστόσο, και σύμφωνα με τον Roderick Beaton, «ο πυρήνας της είναι η "τριλογία" (όπως την αποκάλεσε ο ίδιος [ο Παλαμάς] εκ των υστέρων), που αποτελείται από τα ποιήματα *Φοινικιά*, *Εκατό Φωνές*, *Ασκραίος*, τα οποία γράφτηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου 1900-4».[421]

Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, «με την συλλογή *Η ασάλευτη ζωή* (1904) μπορούμε να πούμε πως κλείνει η πρώτη περίοδος της παλαμικής δημιουργίας και αρχίζει η δεύτερη: τέλος και αρχή μαζί».[422] «Τέλος», κατά τον Κ.Θ. Δημαρά διότι η συλλογή περιέχει ποιήματα προγενέστερα, αλλά και «αρχή» «γιατί βρίσκουμε μέσα στην *Ασάλευτη ζωή* έναν θαυμαστά ποικίλο πλούτο εμπνεύσεων, όλον τον κόσμο του Παλαμά, σε μια τέλεια ενορχήστρωση, σε μιαν αδευτέρωτη κλίμακα μέτρων και ρυθμών».[423]

Το βιβλίο *Life Immutable* των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη μπορεί να μην εκδόθηκε ποτέ, ωστόσο, μεγάλες ενότητές του εκδόθηκαν ως αυτοτελή βιβλία για τα οποία έχει προηγηθεί ανάλυση στην παρούσα διατριβή. Πρόκειται για τα έργα *A Hundred Voices* («Εκατό Φωνές») το οποίο αποτέλεσε αυτοτελές βιβλίο, "The Chains" («Αλυσίδες»), "The Palm Tree" («Φοινικιά») τα οποία συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο *Three Poems* και το ποίημα Ascraeus (Ασκραίος), το οποίο είχε συμπεριληφθεί στο βιβλίο *Kostis Palamas: a portrait and an appreciation*. Καθώς η ποιητική συλλογή του Παλαμά περιλαμβάνει μια μεγάλη γκάμα ποιητικής έκφρασης, διαφορετικούς ρυθμούς και ποικίλη θεματολογία, η μετάφρασή τους από τον Θεόδωρο Στεφανίδη με τη συμβολή του Γιώργου Κατσίμπαλη αποτελεί μια τιτάνια προσπάθεια από την πλευρά τους. Οι ίδιοι στην εισαγωγή του βιβλίου τους επισημαίνουν την «ευελιξία» του Κωστή Παλαμά στη χρήση διαφορετικών μέτρων και ρυθμών και υπογραμμίζουν πως η επιθυμία τους είναι να ακολουθήσουν τα στιχουργικά μοτίβα του Παλαμά όσο πιο πιστά γίνεται. Σκοπός τους, όπως παραδέχονται, είναι να

[420] Παλαμάς, Κωστής. *Η Ασάλευτη Ζωή*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1904.

[421] Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*. Αθήνα: Νεφέλη, 1996, σ. 123.

[422] Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 2000, σ. 517.

[423] *Ό.π.*

δώσουν στον αναγνώστη μια πιο ζωντανή εικόνα της παλαμικής ποίησης και όχι μια κατά λέξη μετάφραση (κάτι το οποίο θα μπορούσε να κάνει και αναγνώστης με υπομονή και ένα ελληνο-αγγλικό λεξικό, σύμφωνα με τους ίδιους).[424] Και αυτοί, ξεχωρίζουν στην εισαγωγή τους τα ποιήματα «Εκατό Φωνές», «Φοινικιά», «Ασκραίος» και «Αλυσίδες», για τα οποία κάνουν ειδική μνεία.

Η μεταφραστική αυτή εργασία των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη δεν ήταν η μοναδική απόδοση του παλαμικού αυτού έργου. Πολλά χρόνια πριν, το 1919 και το 1921, ο Αριστείδης Φουτρίδης (Aristides Phoutrides) είχε μεταφράσει και εκδώσει σε δύο μέρη την *Ασάλευτη Ζωή* του Παλαμά. Πρόκειται για τα βιβλία *Life Immovable. First Part* και *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable"*.[425]

Αυτή η εργασία του Φουτρίδη, αποτέλεσε ουσιαστικά τη μοναδική ευκαιρία για τους αγγλόφωνους αναγνώστες να προσεγγίσουν ένα σημαντικό τμήμα της ποίησης του Παλαμά. Η μετάφραση του Φουτρίδη είναι πιστή στο νόημα των ποιημάτων του Παλαμά, αλλά ο μεταφραστής επιλέγει να χρησιμοποιήσει τα δικά του μέτρα και αποφεύγει τις ομοιοκαταληξίες. Αντίθετα, η μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη διαφέρει πολύ από του Φουτρίδη, καθώς οι μεταφραστές επιλέγουν μια διαφορετική μεταφραστική μέθοδο, προκρίνοντας τον έμμετρο στίχο, πάντα σε συμφωνία με τα πρωτότυπα ποιήματα.

Με δεδομένο ότι έχουν προηγηθεί αναλύσεις ποιημάτων που εμπεριέχονται στην *Ασάλευτη Ζωή*, στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια συνοπτική και ενδεικτική παράθεση ποιημάτων και αντίστοιχη σύγκριση με τα πρωτότυπα ποιήματα του Κωστή Παλαμά αλλά και τη μεταφραστική προσέγγιση του Αριστείδη Φουτρίδη.

Στην *Ασάλευτη Ζωή* εμπεριέχεται και το ποίημα «Πατρίδες». Το τέταρτο μέρος αυτού του ποιήματος είναι αφιερωμένο στην Κέρκυρα:

Εκεί που ακόμα ζουν οι Φαίακες του Ομήρου

[424] "The translators have endeavoured to follow Palamas' verse patterns as closely as possible. It was their aim to give the reader a more vivid impression of Palamas' poetry, and not just a more or less word for word rendering – a task which the reader could do for himself with a modicum of patience and a good Greek-English dictionary". Βλ. *Life Immutable*. Trans. Theodore Ph. Stephanides . George C. Katsimbalis. London, n.d, σ. 2.

[425] Βλ. Palamas, Kostes. *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919. Επίσης: Palamas, Kostes. *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable"*. Trans. Aristides. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1921.

και σμιγ’ η Ανατολή μ’ ένα φιλί τη Δύση,
κι ανθεί παντού με την ελιά το κυπαρίσσι,
βαθύχρωμη στολή στο γαλανό του Απείρου,

εκεί η ψυχή μου ωρέχτηκε να γλυκοζήσει
στο μεγαλόπετρο όραμα της γης του Πύρρου,
εκεί που χύνονται σαν ομορφιές ονείρου
η μάννα της αυγής, της αρμονίας η βρύση.

Τ’ αθάνατου Τυφλού με νέα φωνή ελληνίδα
σοφά εκεί πέρ’ αντιλαλούν οι ραψωδίες,
εκεί αναπνέει από τα ρόδα ευωδίες

του Σολωμού η σκιά σε Ηλύσια, και τεχνίτης
εκεί της λύρας ξαναζεί και την πατρίδα
και τη δόξα ο Δημόδοκος υμνεί της Κρήτης.[426]

Η μετάφραση του Φουτρίδη μεταφράζει πιστά το πρωτότυπο ποίημα του Παλαμά, χωρίς διαφοροποιήσεις στους στίχους. Τα μέτρα και οι ομοιοκαταληξίες του πρωτοτύπου δεν ακολουθούνται και το μετάφρασμα αποδίδεται σε ελεύθερο στίχο:

Where the Homeric dwellers of Phaeacia
Still live, and with a kiss meet East and West;
Where with the olive tree the cypress blooms,
A dark robe in the azure infinite.

E'en there my soul has longed to dwell in peace
With towering visions of the land of Pyrrhus;
There dream-born beauties pour their flood. Dawn's
mother
Lighting the fountain of sweet Harmony.

[426] Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία*. Επιμ. Γ.Κ. Κατσίμπαλης, Ανδρέας Καραντώνης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 56.

The rhapsodies of the Immortal Blind
In the new voice of Greece are echoed there;
The shade of Solomos' in fields Elysian

Breathes rose-bom fragrance; and master of the lyre,
A new bard sings, like old Demodocus,
The glories of the Fatherland and Crete.[427]

Το ποίημα συνοδεύουν και τέσσερις επεξηγηματικές υποσημειώσεις, απαραίτητες για τον αγγλόφωνο αναγνώστη. Οι υποσημειώσεις αναφέρονται πρώτα στη νήσο Κέρκυρα, και έπειτα στους Ιάκωβο Πολυλά, Διονύσιο Σολωμό και Γεράσιμο Μαρκορά. Σε όλους τους παραπάνω γίνεται άμεση ή έμμεση μνεία στο ποίημα του Κωστή Παλαμά.

Η μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, περιέχει επίσης τρεις υποσημειώσεις, για τα ίδια πρόσωπα. Υποσημείωση για την Κέρκυρα δεν υπάρχει και θα ήταν περιττή, καθώς οι ίδιοι τιτλοφορούν το ποίημα "Corfu". Εκτός όμως από τις υποσημειώσεις, η δική τους μετάφραση δεν παρουσιάζει άλλη ομοιότητα με τη μετάφραση του Φουτρίδη. Οι δύο μεταφραστές, κατά την συνήθη πρακτική τους, προσεγγίζουν το πρωτότυπο ποίημα μορφολογικά και ενίοτε αποκλίνουν από το πρωτότυπο, προσπαθώντας να καταστήσουν τον αναγνώστη κοινωνό της ουσίας της ποίησης του Παλαμά και όχι μόνο των νοημάτων της. Έτσι, λαμβάνουν πρωτοβουλίες και δημιουργούν ένα νέο ποίημα, προφανώς όχι ακριβώς το ίδιο με το πρωτότυπο, αλλά σίγουρα μέσα στο «πνεύμα» της ποίησης του Παλαμά:

Where dwell the dark Phaecians even now,
And with a kiss the East unfolds to West,
The cypress by the olive rears its crest,
A sombre band against the heavens' brow.

And there my soul has often yearned to lie

[427] Kostes Palamas, *Life Immovable, First Part*. Trans. Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919, σ. 80.

And dream in sight of Pyrrhus' rocky shore,
To know in visioned beauty evermore
The dawn of Dawn, the fount of Harmony.

The rhapsodies that Homer did unfold
In the young voice of Greece are heard again;
While Solomos in an Elysian lane

Breathes roses' fragrance; and with lyre in hand
A new band, like Demodocus of old,
Now sings the deeds of Crete and Fatherland.[428]

Για παράδειγμα, ο στίχος "A sombre band against the heavens' brow", ο οποίος αποδίδει τον παλαμικό στίχο «βαθύχρωμη στολή στο γαλανό του Απείρου», μπορεί να μην έχει καμία λέξη σε ακριβή μετάφραση από το πρωτότυπο, ωστόσο, η ιδέα του «Απείρου» φανερώνεται μέσα από τη λέξη "heavens" και η συνολική εικόνα της πρώτης στροφής αποδίδει την εικόνα του τόπου, όπως την συνέλαβε και την περιέγραψε ο Κωστής Παλαμάς.

Ο τόμος *Life Immutable* κλείνει με παράρτημα διακοσίων έντεκα επιπλέον σημειώσεων από τους μεταφραστές στις οποίες αναφέρονται οι τίτλοι των σχετικών ποιημάτων και οι αντίστοιχες σελίδες. Συνήθως οι σημειώσεις αναφέρονται σε μυθολογικά θέματα αλλά όχι αποκλειστικά. Ο πίνακας περιεχομένων ολοκληρώνει το βιβλίο.

[428] Kostes Palamas, *Life Immutable*. Trans. Theodore Ph. Stephanides . George C. Katsimbalis. London, n.d, σ. 7.

Συμπεράσματα για τον τόμο *Life Immutable*

Ο ανέκδοτος τόμος *Life Immutable* αποτελεί μια λεπτομερή και αξιόλογη μεταφορά της ποιητικής συλλογής του Κωστή Παλαμά στην αγγλική γλώσσα. Μια μελλοντική έκδοσή της θα αποτελούσε πολύτιμο οδηγό για την κατανόηση της παλαμικής ποίησης από μη ελληνόφωνους αναγνώστες και μελετητές. Οι μεταφραστές Στεφανίδης και Κατσίμπαλης, σε αγαστή συνεργασία, αποδίδουν τα ποιήματα του Παλαμά μένοντας πιστοί στην ουσία της ποίησής του, στη μελωδικότητα, τα μέτρα αλλά και τα νοήματα του μεγάλου ποιητή. Η συνεισφορά του καθενός είναι μεγάλη. Αν και ο Κατσίμπαλης είχε δηλώσει πως η συνεισφορά του στις από κοινού μεταφράσεις ήταν μικρή και τον κύριο λόγο είχε ο Στεφανίδης ως άριστος χρήστης της αγγλικής γλώσσας, είναι σίγουρο πως η βαθιά γνώση του και αγάπη για την παλαμική ποίηση βοήθησαν τον Στεφανίδη στο πολύ δύσκολο έργο της έμμετρης αποτύπωσης της ποίησης του Παλαμά στην αγγλική γλώσσα.

Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης (The Greetings of Ilioyenniti)

Άλλη μια ανέκδοτη μεταφρασμένη ποιητική συλλογή από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη είναι το βιβλίο με τίτλο *The Greetings of Ilioyenniti*. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο παλαμικό ποίημα σε δώδεκα μέρη με ελληνικό τίτλο «Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης» το οποίο δημοσιεύθηκε το 1900.[429] Ο Παλαμάς με το ποίημα αυτό λαμβάνει την αφορμή από την ελληνική παράδοση και δη το δημοτικό τραγούδι, για να γράψει ένα ποίημα το οποίο έχει στον πυρήνα του ένα μήνυμα για το έθνος και «έναν έκδηλο εθνικό συμβολισμό που αίρεται ύστερα σε κοσμολογία».[430] Η παράθεση του αποσπάσματος από το δημοτικό τραγούδι στην αρχή του ποιήματος, είναι ενδεικτική της θέλησης του ποιητή να δηλώσει τους δεσμούς του με την ελληνική λαϊκή παράδοση:

Ποιος είδεν ήλιο το βραδύ κι' άστρι το μεσημέρι;
Ποιος είδε τη Λιογέννητη ;...[431]

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης και ο Γιώργος Κατσίμπαλης μεταφράζουν και αυτό το βιβλίο στο σύνολό του. Το δακτυλογραφημένο χειρόγραφο του Στεφανίδη έχει μάλιστα και επιπλέον χειρόγραφες διορθώσεις, ενδεικτικές της συνεχούς προσπάθειάς του να βελτιώνει και να διορθώνει λάθη σε μεταφραστικές του εργασίες. Το βιβλίο ακολουθεί πιστά τη μορφή του πρωτοτύπου και η μόνη διαφορά βρίσκεται στην παράθεση σημειώσεων και γλωσσαρίου στο τέλος του βιβλίου, όπου οι μεταφραστές παραθέτουν χρήσιμες και κατατοπιστικές πληροφορίες για τον αγγλόφωνο αναγνώστη. Πρόκειται μάλιστα για τη μοναδική αγγλόφωνη μετάφραση του συγκεκριμένου ποιήματος του Κωστή Παλαμά.

Κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα της μετάφρασης των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη θα μελετηθούν στη συνέχεια.

Η τελευταία στροφή του τέταρτου μέρους του ποιήματος, η οποία αναφέρεται στην ανάγκη αναγέννησης της Ελλάδας, μεταφράζεται με τη συνήθη μέθοδο από τους Στεφανίδη

[429] Κωστής Παλαμάς, *Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης*. Πειραιάς: Έκδοση του *Περιοδικού Μας,* 1900.

[430] Η φράση στα εισαγωγικά είναι δανεισμένη από τον Κ.Θ. Δημαρά. Βλ. Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις "Γνώση", 2000, σ. 517.

[431] *Κωστής Παλαμάς, Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης. Πειραιάς:* Έκδοση του *Περιοδικού Μας,* 1900, σ. 4.

και Κατσίμπαλη. Μάλιστα, το δακτυλογραφημένο χειρόγραφό τους έχει υπογραμμισμένη τη συγκεκριμένη στροφή του ποιήματος:

Κάποια ρόδα είν' έτοιμα ν' ανθίσουν
εδώ κάτου κι εδώ πέρα
με τ' αρχαία τα ροδοκάλια·
και προσμένουν τα καινούρια αηδόνια
να τους γλυκοκελαηδήσουν
μες στον ολογάλανον αέρα.[432]

A few roses, ready now to blossom,
Flourish here below and in the place
With all the beauty of their ancient strain;
And they await for newer nightingales
To sing them over sweeter melodies
From the blue skies again.[433]

Η παραπάνω στροφή μεταφράζεται χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές στο νόημα, ίσως επειδή και η μορφή των στίχων του πρωτοτύπου είναι πιο ελεύθερη και δεν εμπίπτει στις περιπτώσεις μιας αυστηρής στιχουργικής δομής όπως για παράδειγμα τα σονέτα.

Σε άλλο σημείο του βιβλίου, η τελευταία στροφή του ποιήματος παρατίθεται στη συνέχεια:

Είδα την πνοή τη Δύναμη
και είδα την φωτιά την ΄Υλη,
και όπου κι αν επέρασα,
και όπου και αν αγνάντεψα,
είδα ως καθρεφτίσματα της γης
τ' άστρα τα φεγγόβολα.

[432] Κωστής Παλαμάς, Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης. Πειραιάς: Έκδοση του *Περιοδικού Μας,* 1900, σ. 15.

[433] Kostes Palamas, *The Greetings of Ilioyenniti, the Sun-born*. Trans. Theodore Ph. Stephanides. George C. Katsimbalis. London, n.d, σ. 8.

Κάποιο χαίρε πάει από παντού
προς τη γη την Ηλιογέννητη![434]

Η αγγλική μετάφραση έχει ως εξής:

I gazed and witnessed Death engender Power
And Matter from sheer Flames know birth,
And everywhere I saw each Star
Like a mirror-reflected Earth.
And whenever I travelled, near or far,
Star-fields or space forlorn,
A greeting was echoed from all around:
“To the EARTH to the EARTH, SUN-BORN![435]

Στην προκειμένη περίπτωση οι μεταφραστές όχι μόνο υπογραμμίζουν τη συγκεκριμένη στροφή στο δακτυλογραφημένο χειρόγραφο, αλλά παίρνουν την πρωτοβουλία να χρησιμοποιήσουν κεφαλαία γράμματα στον τελευταίο στίχο, θέλοντας προφανώς να τονίσουν τον τις λέξεις “earth” και “sunborn”. Επιπλέον χρησιμοποιούν δύο φορές τη φράση “To the Earth” δίνοντας ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στον καταληκτικό στίχο του ποιήματος. Κατά τα άλλα διατηρούν τους ίδιους αριθμούς στίχων με το πρωτότυπο, και παραμένουν όσο το δυνατόν πιο πιστοί στα μέτρα του ποιήματος, χωρίς ωστόσο να είναι απόλυτα ταυτόσημοι οι στίχοι τους με το πρωτότυπο. Σε γενικές γραμμές, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης αποδίδουν με σεβασμό το ύφος και το νόημα του πρωτότυπου ποιήματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από μεγάλη στιχουργική ποικιλομορφία, γεγονός το οποίο πιθανώς θα δυσχέρανε την απόδοσή του στην αγγλική γλώσσα.

[434] *Κωστής Παλαμάς, Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης. Πειραιάς:* Έκδοση του *Περιοδικού Μας,* 1900, σ. 34-35.

[435] Ό.*π.*, σ. 24.

Γενικά συμπεράσματα σχετικά με τις ανέκδοτες μεταφράσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη και του Γιώργου Κατσίμπαλη

Κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, ο Θεόδωρος Στεφανίδης με την παρότρυνση και τη στήριξη του φίλου του Γιώργου Κατσίμπαλη, μετέφρασε μεγάλο μέρος της ποίησης του Κωστή Παλαμά στην αγγλική γλώσσα. Αρκετές από αυτές τις μεταφράσεις προχώρησαν σε έκδοση, και οι δύο μεταφραστές αναγνωρίστηκαν διεθνώς κυρίως από λόγιους και μελετητές για τη συμβολή τους στην διάδοση της παλαμικής ποίησης. Ωστόσο, μεγάλο μέρος της δουλειάς τους παρέμενε κυριολεκτικά στα «συρτάρια». Εκτενής αναφορά σε αυτά τα ανέκδοτα έργα έγινε στο παρόν κεφάλαιο της διατριβής, καθώς η έρευνα τα έφερε για πρώτη φορά στο φως. Η μεταφραστική μέθοδος των δύο λογίων και μελετητών του Παλαμά δεν διαφέρει από τη μέθοδο που χρησιμοποίησαν στη μετάφραση των εκδοθέντων έργων τους με ποίηση του Κωστή Παλαμά. Γεγονός παραμένει, πως η συγκεκριμένη δουλειά αξίζει περαιτέρω προσοχής και ανάδειξης, καθώς παραμένει επίκαιρη και χρήσιμη για την βαθύτερη μελέτη και αναγνώριση της παλαμικής ποίησης από ένα διεθνές αναγνωστικό κοινό.

Γενικά συμπεράσματα σχετικά με τη μεταφραστική σύμπραξη του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Γιώργο Κατσίμπαλη και τη σημασία της

Όπως παρατηρεί ο λογοτέχνης και μεταφραστής David Connolly, «πολλοί μεταφραστές τονίζουν συχνά την ανάγκη ύπαρξης κάποιου βαθμού ψυχικής ή καλλιτεχνικής συγγένειας με τον ποιητή τον οποίο μεταφράζουν, και η αγάπη προς το έργο του ποιητή, μαζί με την έμπνευση, αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που συνήθως απουσιάζουν από τα μοντέλα και τις θεωρίες πάνω στη μετάφραση της ποίησης».[436] Μάλιστα, θα προσθέσει προς το τέλος της μελέτης του ότι «η μετάφραση της ποίησης αποτελεί έργο αγάπης. Τίποτε άλλο δε μπορεί να εξηγήσει το γεγονός ότι μπορεί να δαπανήσει κανείς χρόνια από τη ζωή του προσπαθώντας να μεταφέρει ένα ποίημα από μια γλώσσα και κουλτούρα σε κάποια άλλη χωρίς καμιά ανταμοιβή παρεκτός της μικρής συχνά ικανοποίησης του να δει το τελικό κείμενο».[437]

Αυτή η αγάπη των Στεφανίδη-Κατσίμπαλη προς την ποίηση του Κωστή Παλαμά και αυτή η διαρκής ενασχόλησή τους με τη μετάφραση των έργων του, η οποία ξεκίνησε σε νεαρή ηλικία και διέτρεξε ολόκληρο τον βίο τους κρίνεται πως είναι και το δυνατό σημείο των μεταφράσεών τους. Διότι τα όποια λάθη ή παραλείψεις τους, φαντάζουν αμελητέα, καθώς αυτό που έχει σημασία και σε μεγάλο βαθμό επιτεύχθηκε, ήταν το να βγάλουν τον Παλαμά έξω από τα περιορισμένα σύνορα της Ελλάδας και κυρίως της ελληνικής γλώσσας και να δώσουν στον αγγλόφωνο αναγνώστη μια ιδέα του τι αντιπροσώπευε η παλαμική ποίηση για τους Έλληνες κυρίως των αρχών του προηγούμενου αιώνα. Είναι γεγονός ότι η γλώσσα του Παλαμά αντλεί την έμπνευσή της από όλες τις περιόδους του ελληνισμού, ή, όπως γράφει ο Σεφέρης για το εύρος της γνώσης της ελληνικής από τον Παλαμά, «την ήξερε πέρα ως πέρα, ως την πιο παράμερη γωνιά της· αρχαία, μεσαιωνική, ιδιωματική, σε κάθε της απόχρωση, σε κάθε της τόνο. Γι' αυτό ποιήματα όπως ο *Δωδεκάλογος* και όπως η *Φλογέρα* μας κάνουν την εντύπωση κατακλυσμικών γεγονότων» (1999, σ. 220). Τέτοια «κατακλυσμικά γεγονότα», μια τόσο σύνθετη και πλούσια γλώσσα, ανέλαβαν και επέτυχαν να

[436] David Connolly, *Μετα-Ποίηση (6+1) Μελέτες για τη Μετάφραση της Ποίησης*, ό.π., σ. 26.

[437] Στο ίδιο, σ. 149.

μεταφράσουν οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης. Επιπλέον, για κάποιον μελετητή της ελληνικής μεταφρασμένης ποίησης, η ύπαρξη μεταφράσεων από τον Σολωμό και τον Κάλβο έως τον Παλαμά και βέβαια τους Καβάφη, Σεφέρη και Ελύτη και όλους τους σημαντικούς έλληνες ποιητές, του δίνει τη δυνατότητα να αποκτήσει μια γενική εικόνα της «συνέχειας» του ποιητικού λόγου, των επιρροών που άσκησαν οι παλιότεροι στους νεότερους, τη θεματολογία, την επίδραση των ιστορικών στιγμών στο ποιητικό «γίγνεσθαι».

Η μεταφραστική σύμπραξη του Θεόδωρου Στεφανίδη και του Γιώργου Κατσίμπαλη δεν περιορίζεται βέβαια στα έργα του Παλαμά, αλλά καλύπτει και μεμονωμένα ποιήματα σπουδαίων ελλήνων ποιητών.[438] Οι δύο μεταφραστές επέλεξαν να μεταφράσουν σε έμμετρο και τις περισσότερες φορές και σε ομοιοκατάληκτο στίχο, μένοντας πιστοί στο ύφος και τον ρυθμό των πρωτότυπων ποιημάτων, αποδίδοντας έτσι την «ποιητικότητα» του πρωτοτύπου. Προέκριναν δηλαδή, τη μετάφραση όχι μόνο της μορφής του στίχου αλλά και τη μορφής συνολικά του ποιήματος, επιτυγχάνοντας έτσι να «μεταπλάσουν» κάθε ποίημα, δημιουργώντας ένα ποίημα αντίστοιχο του πρωτοτύπου. Λειτούργησαν συνεπώς, ως «παραδοσιακοί μεταφραστές».[439]

Η επιμονή τους να μεταφράζουν με τον «παραδοσιακό» τρόπο, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια των εργασιών τους, όπου η ποίηση και η μετάφραση ευνοούσαν τον ελεύθερο στίχο, αμφισβητώντας ταυτόχρονα τα παραδοσιακά ποιητικά μέτρα, δημιούργησε σε πολλές περιπτώσεις έναν γλωσσικό αναχρονισμό, ωστόσο, τα μεταφράσματά τους, ιδωμένα πλέον από μια αρκετά μεγάλη χρονική απόσταση, ταιριάζουν γλωσσικά και υφολογικά με τα πρωτότυπα ποιήματα και την εποχή που εκείνα γράφτηκαν, χωρίς να δημιουργούν ασυμφωνίες με τα πρωτότυπα.

Επιπλέον, το γεγονός ότι ακόμα και τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιούνται αποσπάσματα της δικής τους μετάφρασης όταν γίνεται αναφορά στον Κωστή

[438] Βλ. Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1926.

[439] Δανείζομαι τη φράση «παραδοσιακοί μεταφραστές» από τον Νάσο Βαγενά. Βλ. Βαγενάς, Νάσος. «Το πρόβλημα της μετάφρασης του ελεύθερου στίχου: Η ελληνική εμπειρία.» *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης: Πρακτικά Ημερίδας*, επιμ. Ελένη Καραντζόλα, 69-73. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998, σ. 69.

Παλαμά, καταδεικνύει τη βαρύτητα των μεταφράσεών τους και τη διαχρονικότητά τους.[440] Ο περιορισμένος αριθμός μεταφραστών του Παλαμά με κανέναν τρόπο δεν μειώνει το μέγεθος του επιτεύγματός τους, καθώς όπως διαφάνηκε και στην παρούσα μελέτη, η ίδια η απόπειρα μετάφρασης της ποίησης του Παλαμά αποτελεί έναν άθλο, καθώς ο γλωσσικός πλούτος των έργων του κάνει σχεδόν αδύνατη, ή έστω πολύ δύσκολη, την ικανοποιητική μεταφραστική τους απόδοση στην αγγλική γλώσσα. Οι Θεόδωρος Στεφανίδης και Γιώργος Κατσίμπαλης, όχι μόνο τόλμησαν να ασχοληθούν με αυτό το τιτάνιο έργο, αλλά επιπλέον κατόρθωσαν να το φέρουν εις πέρας με επιτυχία μεταφράζοντας ένα μεγάλο κομμάτι της παλαμικής ποίησης. Ο αγγλόφωνος αναγνώστης, ο μελετητής της ελληνικής λογοτεχνίας, είχε και έχει τη δυνατότητα, χάρη στο έμμετρο μεταφραστικό έργο των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, να γνωρίσει σε βάθος την έμμετρη ποίηση του Παλαμά, ο οποίος, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του ποιητή Γιώργου Σεφέρη «ελευθέρωσε την ψυχή, όχι ενός μικρού λαού της βαλκανικής, αλλά ενός απέραντου λαού· του ελληνικού πνευματικού λαού».[441]

[440] Βλ. για παράδειγμα Ricks, David. *Modern Greek Writing*. London: Peter Owen Publishers, 2003, σ. 137-142.

[441] Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*. Τόμ. Πρώτος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 226.

Άλλες μεταφραστικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη που δημοσιεύθηκαν

Σύντομες μεταφραστικές συμπράξεις είχε ο Θεόδωρος Στεφανίδης και με τον συγγραφέα Lawrence Durrell. Οι δυό τους συνεργάστηκαν μεταφράζοντας Κωνσταντίνο Καβάφη και Γιώργο Σεφέρη.

Σχετικά με τις μεταφράσεις ποιημάτων του Γιώργου Σεφέρη, ο Θεόδωρος Στεφανίδης είχε μεταφράσει με τον Γιώργο Κατσίμπαλη ποιήματά του για πρώτη φορά το 1939 επ' ευκαιρίας της επίσκεψης του ιδίου, του ζεύγους Durrell και του Henry Miller στο σπίτι του Κατσίμπαλη τον Σεπτέμβριο του 1939. Μάλιστα, σε άρθρο με τίτλο "New Friends for New Places: England Rediscovers Greece", ο πανεπιστημιακός και μεταφραστής Avi Sharon συνδέει την πρώτη έκδοση, σε αγγλική μετάφραση, βιβλίου του Γιώργου Σεφέρη το 1948, με τις πρώτες προσπάθειες μετάφρασής του να έχουν λάβει χώρα τον Σεπτέμβρη 1939 από τους Κατσίμπαλη και Στεφανίδη.[442] Ο ίδιος ο Στεφανίδης, τον Μάρτιο του 1940, σε γράμμα του προς τον Κατσίμπαλη από την Κέρκυρα, ρωτούσε αν είχε υπάρξει κάποια εξέλιξη σχετικά με τις αγγλικές μεταφράσεις του Σεφέρη.[443] Ο Avi Sharon θεωρεί ότι τελικά οι μεταφράσεις του Στεφανίδη με τον Κατσίμπαλη έθεσαν τις βάσεις για την μελλοντική έκδοση του βιβλίου του Γιώργου Σεφέρη στην αγγλική γλώσσα και παρομοιάζει την πορεία ως ένα ταξίδι που ξεκίνησε εκείνη τη νύχτα του 1939 στο Μαρούσι, και συνεχίστηκε από τον Lawrence Durrell, για να ολοκληρωθεί εννέα χρόνια αργότερα σε μια παμπ στο Λονδίνο από τον Νάνο Βαλαωρίτη και τον Bernard Spencer.[444]

Ωστόσο, ο Θεόδωρος Στεφανίδης συνεργάστηκε ξανά με τον Γιώργο Κατσίμπαλη αλλά και με τον Lawrence Durrell μεταφράζοντας Σεφέρη. Αποτέλεσμα

[442] Πρόκειται για το βιβλίο *King of Asine and Other Poems*, το οποίο περιέχει επιλογή ποιημάτων από τέσσερις ποιητικές συλλογές του Γιώργου Σεφέρη. Βλ. Seferis, George. *King of Asine and Other Poems: George Seferis, translated from the Greek by Bernard Spencer, Nanos Valaoritis and Lawrence Durrell, introduction by Rex Warner*. London: John Lehmann, 1948.

[443] Sharon, Avi. "New Friends for New Places: England Rediscovers Greece." *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* Fall 2000: 42-62. 14 8 2022. < http://www.jstor.org/stable/20163798>, σ. 57.

[444] *Ό.π.*, σ. 56-57.

της συνεργασίας τους ήταν η μετάφραση δύο ποιημάτων, τα οποία δημοσιεύτηκαν στο λογοτεχνικό περιοδικό *Seven*.[445] Παρά το γεγονός ότι στο περιοδικό *Seven* δεν αναφέρονται τα ονόματα των μεταφραστών, η πληροφορία υπάρχει στον τόμο *Lawrence Durrell, an Illustrated Checklist*, ένα έργο των Alan G. Thomas και James A. Brigham.[446] Τα ποιήματα που μετέφρασαν οι τρεις μεταφραστές προέρχονταν από την ποιητική συλλογή του Γιώργου Σεφέρη *Μυθιστόρημα*.[447] Πρόκειται για τα ποιήματα «ΙΒ΄ Μποτίλια στο Πέλαγο» και «ΚΑ΄» (χωρίς τίτλο). Πρόκειται για δυο ποιήματα τα οποία απαντώνται σε αρκετές αγγλικές μεταφράσεις. Από τις πιο γνωστές μεταφράσεις είναι αυτή των Edmund Keeley και Philip Sherrard αλλά και του Rex Warner, τις οποίες θα αντιπαραβάλουμε στη συνέχεια με τη μετάφραση των Στεφανίδη, Durrell και Κατσίμπαλη.[448] [449]

Φαίνεται πως οι τρεις μεταφραστές, ο Στεφανίδης, ο Durrell και ο Κατσίμπαλης, αναλαμβάνουν μεταφραστικές πρωτοβουλίες, ήδη από τον τίτλο του πρώτου ποιήματος, του «ΙΒ΄ Μποτίλια στο Πέλαγο».

Η «Μποτίλια στο πέλαγο» είναι το δωδέκατο στη σειρά ποίημα της συλλογής του Γιώργου Σεφέρη *Μυθιστόρημα* κι ένα από τα πέντε που έχουν τίτλο, πράγμα που υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία του τίτλου. Το τιτλοφορούν “Message in a Bottle” κάνοντας μια νοηματική προέκταση του τι θα σήμαινε μια μποτίλια στο πέλαγο, η οποία θα υπονοούσε ένα μπουκάλι με κάποιο ίσως σημείωμα. Ας σημειωθεί εδώ, ότι στις δύο άλλες μεταφραστικές απόπειρες που προαναφέρθηκαν, οι μεταφραστές δεν απομακρύνθηκαν από τον ελληνικό τίτλο. Έτσι, οι Keeley και

[445] Seferis, George. "Two Poems." *Seven* Christmas 1939: 21.

[446] Η αναφορά είναι η εξής: *SEVEN* [Cambridge,] No. 7 (Christmas 1939), Contains translations, with Stephanides and Katsimbalis, of Seferis's "Message in a Bottle"and "Untitled Poem." Βλ. Thomas, Alan G. and James A. Brigham. *Lawrence Durrell, an Illustrated Checklist*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1983, σ.82.

[447] Σεφέρης, Γιώργος. *Μυθιστόρημα*. Αθήνα: Κασταλία, 1935.

[448] Seferis, George. *Collected Poems (George Seferis). Translated, edited, and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995.

[449] Seferis, George. *Poems. Translated from the Greek by Rex Warner*. Boston: Little, Brown and Company, 1960.

Sherrard μετέφρασαν τον τίτλο ως “Bottle in the Sea”,[450] ενώ και ο Warnereίχε μεταφράσει “A bottle in the Sea”.[451]

Παρατίθεται το ποίημα του Σεφέρη ώστε να διευκολυνθούν οι συγκρίσεις:

ΙΒ΄
Μποτίλια στὸ πέλαγο

Τρεις βράχοι λίγα καμένα πεύκα κι ένα ρημοκλήσι
και παραπάνω
το ίδιο τοπίο αντιγραμμένο ξαναρχίζει
τρεις βράχοι σε σχήμα πύλης, σκουριασμένοι
λίγα καμένα πεύκα, μαύρα και κίτρινα
κι ένα τετράγωνο σπιτάκι θαμμένο στον ασβέστη
και παραπάνω ακόμη πολλές φορές
το ίδιο τοπίο ξαναρχίζει κλιμακωτά
ώς τον ορίζοντα ώς τον ουρανό που βασιλεύει.
Εδώ αράξαμε το καράβι να ματίσουμε τα σπασμένα κουπιά,
να πιούμε νερό και να κοιμηθούμε.
Η θάλασσα που μας πίκρανε είναι βαθιὰ κι ανεξερεύνητη
και ξεδιπλώνει μίαν απέραντη γαλήνη.
Εδώ μέσα στα βότσαλα βρήκαμε ένα νόμισμα
και το παίξαμε στα ζάρια.
Το κέρδισε ο μικρότερος και χάθηκε.
Ξαναμπαρκάραμε με τα σπασμένα μας κουπιά.[452]

Ο πρώτος στίχος, είναι κοινός και στις τρεις μεταφραστικές αποδόσεις, ωστόσο η μετάφραση Στεφανίδη δεν αποδίδει τη λέξη «ρημοκλήσι» όπως οι Keeley και

[450] Seferis, George. *Collected Poems (George Seferis). Translated, edited, and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995, σ. 16.

[451] Seferis, George. *Poems. Translated from the Greek by Rex Warner*. Boston: Little, Brown and Company, 1960, σ. 22.

[452] Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ίκαρος Αθήνα, 1989, σ. 57.

Sherrard ή ο Warner. Έτσι, το «ρημοκλήσι» θα γίνει “chapel” για Στεφανίδη, Durrell, και Κατσίμπαλη, ενώ για Keeley και Sherrard θα αποδοθεί “a lone chapel”, και για τον Warner “a desert chapel”.

Το υπόλοιπο του ποιήματος ακολουθεί σχεδόν πιστά το πρωτότυπο ποίημα του Σεφέρη:

Three rocks, some burnt pines, a chapel,
And further up
The same recopied landscape rebeginning:
Three stones make a gateway, rusty,
Some burnt pines, yellow and black,
And a square cottage smothered in whitewash:

And many times further up again
The same landscape rebeginning ladder-like
To a horizon where the sky reigns.

Here we moored ship to splice our broken oars,
To drink water and to sleep.

The embittering sea is deep and unexplored,
Unrolling here her limitless calms.

Among the pebbles we found a coin
And diced or it.

The youngest of us won it and disappeared.
We re-embarked with broken oaes.[453]

Η χρήση του ελεύθερου στίχου για πρώτη φορά από τον Σεφέρη, δεν θα παρουσιάσει κάποιο εμπόδιο για τους Στεφανίδη-Durrell-Κατσίμπαλη, οι οποίοι θα

[453] Seferis, George. "Two Poems." *Seven* Christmas 1939: 21

διατηρήσουν τέλεια τη μορφή του στίχου αλλά και την απόδοση της ιδέας του ποιήματος του Σεφέρη. Ο Ευριπίδης Γαραντούδης θα παρατηρήσει ότι «ο σεφερικός λόγος στο ποίημα αυτό γίνεται λιτός, χαμηλότονος και σχεδόν κουβεντιαστός, αποφεύγει τα εκφραστικά στολίδια και αποβάλλει την ειρωνική διάθεση».[454] Με αντίστοιχα λιτό λόγο θα μεταφράσουν το ποίημα και οι Στεφανίδης, Durrel και Κατσίμπαλης, αποδίδοντας έτσι το «βίωμα» του Σεφέρη.

Μάλιστα, σε πολλά σημεία, η μετάφραση αυτή εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με την μετάφραση των Keeley και Sherrard. Ένα σημείο στο οποίο διαφοροποιούνται νοηματικά οι Στεφανίδης, Durrell και Κατσίμπαλης, είναι στον τελευταίο στίχο της πρώτης στροφής «ώς τον ορίζοντα ώς τον ουρανό που βασιλεύει». Οι Στεφανίδης, Durrell και Κατσίμπαλης μεταφράζουν το ρήμα «βασιλεύει» στην κυριολεκτική του έννοια: “reigns”. Αντίθετα, οι Keeley και Sherrard θα μεταφράσουν “to the twilit sky”, ενώ και ο Warner θα γράψει “up to the sunset sky”. Φαίνεται πως οι τρεις μεταφραστές παρακολουθούν το τοπίο που περιγράφει ο Σεφέρης, όπως περίπου θα το παρακολουθούσε ο αφηγητής του ποιήματος που ταξιδεύει με το καράβι του και κοιτάζει το άγονο ελληνικό τοπίο. Ξεκινώντας από χαμηλά, από το επίπεδο της θάλασσας, το τοπίο ανεβαίνει κλιμακωτά μέχρι τον ορίζοντα, μέχρι τον ουρανό. Βέβαια, η λέξη «βασιλεύει» όταν αναφερόμαστε στον ουρανό συνήθως φέρνει εικόνες ηλιοβασιλέματος, γι’ αυτό και οι περισσότερες μεταφραστικές απόπειρες κατέφυγαν σε αυτή την απόδοση. Η απόδοση των Στεφανίδη, Durrell και Κατσίμπαλη παραπέμπει στον ουρανό που κυριαρχεί στο άγονο ελληνικό τοπίο που περιγράφει ο Σεφέρης.

Το δεύτερο ποίημα από το *Μυθιστόρημα* είναι το άτιτλο ΚΑ΄, δηλαδή το 21^{ο} ποίημα της συλλογής. Οι Στεφανίδης, Durrell και Κατσίμπαλης το ονομάζουν “Untitled Poem”.

Το ποίημα του Σεφέρη αποτελείται από δύο πεντάστιχα:

ΚΑ΄

[454] Ευριπίδης Γαραντούδης, *Ο Σεφέρης για νέους αναγνώστες, φιλολ. επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης, Τάκης Καγιαλής, ερευν. συνεργασία Σάκης Σερέφας, Ερρίκος Σοφράς*. Αθήνα: Ίκαρος, 2008, σ.77.

Εμείς που ξεκινήσαμε για το προσκύνημα τούτο
κοιτάξαμε τα σπασμένα αγάλματα
ξεχαστήκαμε και είπαμε πως δε χάνεται η ζωή τόσο εύκολα
πως έχει ο θάνατος δρόμους ανεξερεύνητους
και μία δική του δικαιοσύνη
πως όταν εμείς ορθοί στα πόδια μας πεθαίνουμε
μέσα στην πέτρα αδερφωμένοι
ενωμένοι με τη σκληρότητα και την αδυναμία,
οι παλαιοί νεκροί ξεφύγαν απ' τον κύκλο και αναστήθηκαν
και χαμογελάνε μέσα σε μία παράξενη ησυχία.

Στην προκειμένη περίπτωση, η μετάφραση των Στεφανίδη, Durrell και Κατσίμπαλη δεν ακολουθεί την πρωτότυπη μορφή του ποιήματος. Έτσι το μετάφρασμά τους αποτελείται από δύο εξάστιχες στροφές. Συγκεκριμένα, ο τρίτος στίχος της πρώτης στροφής σπάει στα δύο και γίνεται δύο στίχοι, ενώ στη δεύτερη στροφή ο τέταρτος στίχος τελειώνει στον «κύκλο» με τη λέξη «αναστήθηκαν» να μεταφέρεται στον πέμπτο στίχο. Στον ίδιο στίχο προστίθεται και μέρος του τελευταίου στίχου του Σεφέρη. Έτσι το ποίημα τελειώνει στον έκτο στίχο της δεύτερης στροφής με τη μετάφραση της φράσης «μέσα σε μία παράξενη ησυχία»:

We who set out on this pilgrimage,
We gazed most closely at the dismembered marbles,
Forgetting ourselves we said that
Life cannot be so easily lost,
That death has many unexplored roads,
And a justice of its own;

That we are dying, upright on our feet,
Are brothered among these marbles,
Joined to them by cruelty and weakness,
That the ancient dead escaped from the circle,

Stood up alive, however smiling now
In so unearthly a quietude.[455]

Η μετάφραση των τριών κατά τα άλλα, μένει πιστή στην ουσία του ποιήματος του Σεφέρη και σε πολλά σημεία της ταυτίζεται με τις μεταφράσεις των Keeley με Sherrard και Warner, ωστόσο, οι τρεις μεταφραστές παίρνουν κάποιες πρωτοβουλίες προσπαθώντας ίσως να αποδώσουν πιο «λυρικά» το ποίημα του Σεφέρη. Για παράδειγμα, ο τελευταίος στίχος «και χαμογελάνε μέσα σε μία παράξενη ησυχία», αποδίδεται «πιστά» από τους Keeley και Sherrard αλλά και από τον Warner ως “and smile in a strange silence” (Keeley-Sherrard), και “Smiling in a strange silence” (Warner). Ωστόσο, οι Στεφανίδης, Durrell και Κατσίμπαλης θα τελειώσουν το ποίημα ως εξής: “however smiling now in so unearthly a quietude”.

Αυτή τους η παρέμβαση φαίνεται πως έβρισκε σύμφωνο τον Σεφέρη, καθώς εικάζουμε πως λόγω της στενής του σχέσης πρωτίστως με τον Κατσίμπαλη και δευτερευόντως με τον Durrell και τον Στεφανίδη, θα είχε και προσωπική άποψη για το μεταφραστικό εγχείρημα των τριών.

Άλλη μια μεταφραστική συνεργασία, αυτή τη φορά του Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell, έλαβε χώρα τον Σεπτέμβριο του 1939 και αφορούσε σε ένα ποίημα του Κωνσταντίνου Καβάφη, το «Περιμένοντας τους Βαρβάρους».[456] Η μετάφραση δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New English Weekly*.[457] Ο Στεφανίδης ήταν ο πρώτος που έκανε γνωστούς στον Durrell τους στίχους του Καβάφη, έχοντας μεταφράσει ο ίδιος ποιήματα και απαγγέλοντάς τα στον Durrell στο σπίτι του στο Καλάμι στην Κέρκυρα.[458] Μάλιστα, αυτή η συμβολή του Στεφανίδη κρίνεται

[455] Seferis, George. "Two Poems." *Seven* Christmas 1939: 21.

[456] Καβάφης, Κ.Π. *Τα Ποιήματα (1897-1918)*. Ed. Γ.Π. Σαββίδης. Vol. Α΄. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος (Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα*), 2011, σ.112.

[457] Kavaphe, K.P. "Waiting for Them." *New English Weekly* (1939).

[458] Γράφει σχετικά ο Μάριος Βύρων Ραΐζης: “Larry enjoyed hearing Stephanides recite poems by Cavafy while at Kalami, in 1939 […]. Βλ. Raizis, Marios Byron. "Lawrence Durrell and the Greek Poets: A Contribution to Cultural History." Lillios, Anna. *Lawrence Durrell and the Greek World*. Selinsgrove [PA]: Susquehanna University Press, 2004, σ. 241. Επίσης, ο Ian Mc Niven αναφέρει πως το καλοκαίρι του 1939, ο Στεφανίδης φιλοξενήθηκε στο Καλάμι από τον Durrell και μετέφραζαν

καθοριστική στη μετέπειτα πορεία του Durrell ως μεταφραστής του Καβάφη[459], αλλά και της «παρουσίας» του ποιητή στο εμβληματικό έργο του Durrell *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο*.[460]

Οι δύο μεταφραστές μεταφράζουν το ποίημα ελεύθερα, παραλείποντας να αναφέρουν τους «Βαρβάρους»: “Waiting for them” είναι η αγγλική τους απόδοση. Αντίθετα, η μετάφραση του Edmund Keeley ακολουθεί πιστά το πρωτότυπο: “Waiting for the Barbarians”.[461]

Το ποίημα του Καβάφη χωρίζεται σε δύο άνισα μέρη (στ. 1-34 και 35-36)· όλες οι ερωτήσεις του πρώτου μέρους είναι σε 15σύλλαβους.[462] Οι Στεφανίδης και Durrell, δεν ακολουθούν αυτή την τακτική και μεταφράζουν τις ερωτήσεις χωρίς τον αντίστοιχο αριθμό συλλαβών. Επίσης, δεν διατηρούν τον αριθμό των στίχων του Καβάφη και αντί για 36, μεταφράζουν μόνο 24 στίχους. Προβαίνουν δηλαδή σε μερική μετάφραση του ποιήματος, διατηρώντας την αρχή και το τέλος αυτούσια, και αφήνοντας εκτός τους στίχους 13-15:

Μάλιστα ετοίμασε
για να τον δώσει μια περγαμηνή. Εκεί
τον έγραψε τίτλους πολλούς κι ονόματα.[463]

Επίσης, παραλείπουν να μεταφράσουν τους στίχους 16-21:

τον Καβάφη. Βλ. MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell : a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 214.

[459] Ο Lawrence Durrell μετέφρασε ποιήματα του Καβάφη τα οποία συμπεριλήφθηκαν στο *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο*. Πιο πριν το 1956, δημοσίευσε μεταφράσεις τριών ποιημάτων του Καβάφη στο περιοδικό *London Magazine III*. Βλ. Katope, Christopher G. "Cavafy and Durrell's the Alexandria Quartet." *Comparative Literature* 21.No. 2 (1969): σ. 125. <https://www.jstor.org/stable/1769941 >.

[460] Βλ. Ντάρελ, Λόρενς. *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

[461] Cavafy, C.P. *Collected Poems*. Ed. Translated by Edmund Keeley & Philip Sherrard. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992, σ. 18.

[462] Βλ. και Καβάφης, Κ.Π. *Τα Ποιήματα (1897-1918)*. Ed. Γ.Π. Σαββίδης. Vol. Α΄. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος (Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα*), 2011, σ. 179.

[463] Καβάφης, Κ.Π. *Τα Ποιήματα (1897-1918)*. Ed. Γ.Π. Σαββίδης. Vol. Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος (Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα*), 2011, σ.112.

– Γιατί οι δυό μας ύπατοι κ' οι πραίτορες εβγήκαν
σήμερα με τες κόκκινες, τες κεντημένες τόγες·
γιατί βραχιόλια φόρεσαν με τόσους αμεθύστους,
και δαχτυλίδια με λαμπρά γυαλιστερά σμαράγδια·
γιατί να πιάσουν σήμερα πολύτιμα μπαστούνια
μ' ασήμια και μαλάματα έκτακτα σκαλισμένα;
Γιατί οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα·
και τέτοια πράγματα θαμπόνουν τους βαρβάρους.

Δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο οι δύο μεταφραστές απέφυγαν να δημοσιεύσουν ολόκληρο το ποίημα του Καβάφη, αν ήταν ζήτημα χώρου ή πρόσληψης του ποιήματος από το αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό, ή ακόμα μια αίσθηση των μεταφραστών πως οι στίχοι που παρέλειψαν δεν αφαιρούσαν κάτι από την τελική εικόνα του ποιήματος. Κατά τα άλλα, διακρίνεται μια προσπάθεια διατήρησης ενός ρυθμού, ενίοτε προχωρώντας στη χρήση ακόμα και ομοιοκαταληξίας, στη θέση του ρυθμικού δεκαπεντασύλλαβου:

Why did the Emperor rise so early,
And sit at the chief gate of the town
On his throne of state, in a crown?[464]

Το τελευταίο τρίστιχο, το οποίο αντιστοιχεί στους δύο τελευταίους στίχους του Καβάφη (Και τώρα τι θα γένουμε χωρίς βαρβάρους. / Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μιά κάποια λύσις), το ξεχωρίζουν από το υπόλοιπο ποίημα με τη χρήση πέντε αστερίσκων.
Το συμπέρασμα του ποιήματος και ίσως οι πιο διάσημοι στίχοι του, είναι ξεκάθαρα και για το αγγλόφωνο κοινό:

And now what? What is to become of us all
Without the barbarians we expected?
They were, after all, some kind of solution.[465]

[464] Kavaphe, K.P. "Waiting for Them." *New English Weekly* (1939).

Το μετάφρασμα των Στεφανίδη και Durrell, σε γενικές γραμμές αναπλάθει ικανοποιητικά τον λόγο του Καβάφη, ακολουθώντας πιστά το ύφος του ποιήματος. Ωστόσο, δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα άρτιο μετάφρασμα, καθώς η επιλογή τους να παραλείψουν εννέα στίχους του αρχικού ποιήματος, καθιστά το μετάφρασμα σαφώς φτωχότερο και κατώτερο του πρωτοτύπου.

Ένα ακόμα ποίημα του Καβάφη, σε μετάφραση Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, θα δημοσιευθεί το 1951, στο περιοδικό «πνευματικής καλλιεργείας» *Συμπόσιο*, το οποίο εξέδιδε το Βρετανικό Συμβούλιο ή αλλιώς η Βρετανική Ακαδημία, Παράρτημα Πατρών.[466] Πρόκειται για τις «Θερμοπύλες» το οποίο μεταφέρουν με τον ακριβή τίτλο “Thermopylae”.[467] Δυστυχώς, κατέστη αδύνατο να βρεθεί το εν λόγω περιοδικό, ώστε να αναλυθεί η αγγλική μετάφραση του ποιήματος.[468]

---

[465] Kavaphe, K. P. "Waiting for Them." *New English Weekly* (1939).

[466] Το περιοδικό *Συμπόσιο* ή *Symposium* στην Πάτρα, αποτέλεσε ένα από τα τρία περιοδικά που εκδόθηκαν υπό την αιγίδα της Βρετανικής Ακαδημίας (British Council) στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Τα άλλα δύο ήταν το περιοδικό *Πρόσπερος* στην Κέρκυρα και *The Record* (1947-51) στην Θεσσαλονίκη. Βέβαια, στην Αθήνα κυκλοφορούσε το *Anglo-Greek Review* το οποίο αποτέλεσε και το κύριο «λογοτεχνικό όργανο» της Βρετανικής Ακαδημίας. Το *Συμπόσιο* αποτέλεσε το πιο βραχύβιο από όλα τα παραπάνω (1950-52). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. David Ricks, Peter Mackridge., ed. *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions, 1945-1955*. London: Taylor & Francis, 2018.

[467] Καβάφης, Κωνσταντίνος. "Thermopylae [Θερμοπύλες]." Αγγλική μτφρ . Th . Stephanides / G . C. Katsimbalis. *Συμπόσιο 2* Άνοιξη 1951: 11.

[468] Η έρευνα στην Εθνική βιβλιοθήκη κατέδειξε πως το περιοδικό *Συμπόσιο* βρίσκεται στη συλλογή της, ωστόσο υπάρχουν μόνο τρία τεύχη του έτους 1950 και όχι του 1951 όπου περιλαμβάνεται το ποίημα του Καβάφη. Η βιβλιογραφική αναφορά του ποιήματος έγινε με βάση την αναφορά στο βιβλίο *Βιβλιογραφία Κ.Π. Καβάφη 1886-2000* του Δημήτρη Δασκαλόπουλου. Βλ. Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1886-2000*. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, σ. 185.

Ο Διονύσιος Σολωμός και οι μεταφράσεις ποιημάτων του από τον Θεόδωρο Στεφανίδη

Η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με τη μετάφραση σολωμικών ποιημάτων ήταν περιορισμένης έκτασης, ωστόσο, τα λίγα ποιήματα που ήρθαν στο φως αποτελούν άλλη μια έμμετρη απόδοση της σολωμικής ποίησης, η οποία φέρνει τον αναγνώστη πολύ κοντά στο ύφος και τον τόνο των αυθεντικών σολωμικών ποιημάτων. Πρόκειται για τα ποιήματα “Hymn to Liberty” (Ύμνος εις την Ελευθερίαν), “Epitaph to the Island of Psara” (Ψαρά), “My Fair-haired Darling” (Ξανθούλα), τα οποία θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν στη συνέχεια.

Ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» σε αγγλική μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τον Γιώργο Κατσίμπαλη

Το πρώτο ποίημα “Hymn to Liberty” ήταν και το μοναδικό που δημοσιεύθηκε ενόσω ο Θεόδωρος Στεφανίδης ήταν εν ζωή, και αποτελεί άλλη μια μεταφραστική συνεργασία του με τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Έτσι, τον Μάρτιο του 1945, το σημαντικό περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, το οποίο εκδιδόταν από το Βρετανικό Συμβούλιο κατά την περίοδο 1945-1955, με διευθυντές, αρχικά, τον Γ.Κ. Κατσίμπαλη (1945-1952) και έπειτα τον Γ.Π. Σαββίδη (1953-1955), συμπεριέλαβε στην ύλη του τις πρώτες δεκαπέντε στροφές του ποιήματος «Ύμνος εις την *Ελευθερίαν»* του Διονυσίου Σολωμού, σε μετάφραση Στεφανίδη και Κατσίμπαλη.[469] Η μετάφραση των δύο δεν ήταν βέβαια η πρώτη μεταφραστική απόδοση του ποιήματος του Σολωμού, και βέβαια ούτε και η ύστερη. Σύμφωνα με την επιμελήτρια του τόμου *Ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Διονυσίου Σολωμού και οι ξενόγλωσσες μεταφράσεις του*, Κατερίνα Τικτοπούλου, κατά την περίοδο 1824-1998 ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» μεταφράστηκε πάνω από ογδόντα φορές σε δεκαέξι γλώσσες.[470]

Σπουδαίοι μεταφραστές καταπιάστηκαν με τη μετάφραση του εν λόγω ποιήματος, όπως για παράδειγμα ο Rudyard Kipling, ο οποίος τον Οκτώβριο του 1918 δημοσίευσε στην εφημερίδα *Daily Telegraph* την έμμετρη μετάφραση των επτά πρώτων τετραστίχων του ποιήματος, υπό τον τίτλο *The Greek National Anthem*.[471]

Ωστόσο, η πρώτη έμμετρη μεταφραστική απόδοση του «Ύμνου» στα αγγλικά είχε λάβει χώρα πολλά χρόνια νωρίτερα, το 1825, με την υπογραφή του φιλέλληνα Charles Brinsley Sheridan (1796-1844) και υπό τον τίτλο “Dithyrambics to

[469] Solomos, Dionysios. "Hymn to Liberty." Translated by Th. P. Stephanides and G. C. Katsimbalis. *Αγγλο-ελληνική Επιθεώρηση: τέχνη, λογοτεχνία, επιστήμη, καθημερινή ζωή / Anglo-Greek Review: art, literature, science, everyday life* March 1945: 6-7.

[470] Τικτοπούλου, Κατερίνα, επιμ. *Ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Διονυσίου Σολωμού και οι τρεις πρώτες μεταφράσεις του*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1999.

[471] "The Greek National Anthem." Translated by Rudyard Kipling. *Daily Telegraph* (1918). 29-06-2022. <https://books.openedition.org/ceup/2366?lang=en>. Το έργο αυτό συμπεριλήφθηκε και σε άλλες εκδόσεις τα επόμενα χρόνια. Βλ. *Rudyard Kipling's Verses*. *Inclusive edition 1885-1918*. 3 vols. (London: Hodder and Stoughton, 1919): 121-122. Και στο *Eliot, T.S. A Choice of Kipling's Verse. London: Faber and Faber, 1941*: 47-48.

Liberty".[472] Μάλιστα η συγκεκριμένη μεταφραστική απόδοση δυσαρέστησε τον ποιητή Διονύσιο Σολωμό, ο οποίος «κατέκρινε τον Sheridan για την απιστία του».[473]

Στη συνέχεια της παρούσας μελέτης θα επιχειρηθεί μια σύγκριση της μετάφρασης των δύο πρώτων στροφών του ποιήματος από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη σε σχέση με το πρωτότυπο ποίημα του Διονυσίου Σολωμού αλλά και με τη μετάφραση του Μάριου Βύρωνα Ραΐζη,[474] του Rudyard Kipling και την παλαιότερη όλων του Charles Brinsley Sheridan.

Οι δύο πρώτες στροφές του «Ύμνου εις την Ελευθερίαν» αποτελούν βέβαια και το σώμα του Εθνικού Ύμνου:

Σε γνωρίζω από την κόψη
του σπαθιού την τρομερή,
σε γνωρίζω από την όψη
που με βια μετράει τη γη.

Απ' τα κόκαλα βγαλμένη
των Ελλήνων τα ιερά,
και σαν πρώτα ανδρειωμένη,
χαίρε, ω χαίρε, Ελευθεριά![475]

[472] Salomos, Mr. "Dithyrambics to Liberty." *In The Songs of Greece, from the Romaic text (Translated by Charles Brinsley Sheridan into English verse)*. Ed. M.C. Fauriel. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown, and Green, 1825. 249-288.

[473] Βλ. Τικτοπούλου, Κατερίνα, επιμ. *Ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Διονυσίου Σολωμού και οι τρεις πρώτες μεταφράσεις του*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1999, σ. 112.

[474] Raizis, M. Byron. *Dionysios Solomos*. New York : Twayne Publishers Inc., 1972.

[475] Σολωμός, Διονύσιος. *Ύμνος εις την Ελευθερίαν.* Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 2012. https://www.greeklanguage.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=10&text_id=3384 (accessed 12 12, 2023).

Με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία και γραμμένο σε τροχαϊκό οκτασύλλαβο, το επικολυρικό ποίημα κινείται σε γρήγορο ρυθμό και η γλώσσα γραφής είναι η δημοτική.

Οι διαφορετικές μεταφράσεις του ποιήματος είναι χαρακτηριστικές της εξέλιξης της αγγλικής γλώσσας μέσα στα χρόνια που μεσολάβησαν από την πρώτη μετάφραση το 1825 από τον Sheridan μέχρι τις νεώτερες αποδόσεις των προηγούμενων δεκαετιών.

Ξεκινώντας από τον Charles Brinsley Sheridan παρατηρείται εκ πρώτης όψεως μια έμμετρη απόδοση πιστή στις ζευγαρωτές ομοιοκαταληξίες του πρωτοτύπου:

Yes! I know thee by the lightning
Of the tyrant-slaying glaive,
By thine awful glances bright'ning
As thou gazest on the brave.

Kindle from our country's ashes,
Liberty! Thy sacred fire –
Many a *Spartan* sabre clashes,
Breathe on *one Tyrtæan* lyre![476]

Ωστόσο, το μετάφρασμα αποτελεί μια εντελώς αυθαίρετη απόδοση των αρχικών στίχων, με πλήθος αυθαίρετων στοιχείων από την πλευρά του μεταφραστή, όπως για παράδειγμα τα: lightning, Spartan sabre, *Tyrtæan* lyre. Επιπλέον, εξαφανίζεται εντελώς η επωδός «χαίρε, ω χαίρε, Ελευθεριά!». Επιπλέον, όπως παρατηρεί και ο Μ.Β. Ραΐζης, η συχνή χρήση αρχαϊκών λέξεων από τον μεταφραστή, όπως "thee", "glaive", "gazest", "thou", "thy", είναι πολύ κοντά στο πνεύμα της εποχής στην Αγγλία, ωστόσο, φαίνεται πως έρχονται σε αντίθεση με το απέριττο ύφος του πρωτότυπου ποιήματος, όπου εκλείπουν οι λόγιες και πομπώδεις εκφράσεις, καθώς

[476] Salomos, Mr. "Dithyrambics to Liberty." *In The Songs of Greece, from the Romaic text (Translated by Charles Brinsley Sheridan into English verse)*. Ed. M.C. Fauriel. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown, and Green, 1825, σ. 249.

ο ποιητής Διονύσιος Σολωμός επιλέγει να γράψει το ποίημα στη δημώδη γλώσσα.[477] Η μετάφραση του Sheridan ήταν σίγουρα σημαντική επιτελώντας φιλελληνικό έργο στην εποχή που γράφτηκε, ωστόσο, λίγη σχέση έχει με τους στίχους του πρωτότυπου ποιήματος.

Από την άλλη πλευρά, ο διάσημος βρετανός λογοτέχνης Rudyard Kipling φαίνεται πως βρίσκεται πιο κοντά στο πνεύμα του πρωτοτύπου:

We knew thee of old,
Oh, divinely restored,
By the light of thine eyes
And the light of thy Sword.

From the graves of our slain
Shall thy valour prevail
As we greet thee again —
Hail, Liberty! Hail!

Η έμμετρη απόδοση του Kipling δεν ακολουθεί πιστά τη σταυρωτή ομοιοκαταληξία του πρωτοτύπου στην πρώτη στροφή, αλλά το επιτυγχάνει στη δεύτερη. Ο μεταφραστής κρατάει τη γενική ιδέα του πρωτότυπου ποιήματος αλλά προχωράει σε κάποιες απαραίτητες αλλαγές ώστε το μετάφρασμα να αποδίδει τον τόνο και ρυθμό του πρωτοτύπου. Για παράδειγμα ο στίχος «Απ' τα κόκαλα βγαλμένη» γίνεται «Απ' τους τάφους των σκοτωμένων» (From the graves of our slain). Ο τελευταίος στίχος του δεύτερου τετραστίχου αποδίδεται, ωστόσο, πιστά στο πρωτότυπο «χαίρε, ω χαίρε Ελευθεριά». Επίσης, παρατηρείται η χρήση κάποιον αρχαϊκών λέξεων (thee, thy, thine).

[477] Για πλήρη ανάλυση του μεταφράσματος του Sheridan από τον Μάριο Βύρωνα Ραΐζη, βλ. Τικτοπούλου, Κατερίνα, επιμ. *Ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Διονυσίου Σολωμού και οι τρεις πρώτες μεταφράσεις του*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1999, σ. 111-113.

Ακολουθώντας τη χρονολογική σειρά των μεταφράσεων, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης είχαν μεταφράσει:

I behold thee in the flashing
Of thy fiery sword of dread,
And I know thee by thy splendour
As across the world dost tread.

From the ashes of past Hellenes
Thou dost spring in shining mail,
Now reborn once more and mighty,
Hail, O Liberty, O hail![478]

Η αγγλική απόδοση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη είναι χαρακτηριστική του μεταφραστικού ύφους τους, όπως αναλύθηκε και νωρίτερα στην παρούσα μελέτη. Έτσι, όπως και οι Sheridan και Kipling, χρησιμοποιούν αρκετές αρχαΐζουσες λέξεις (thee, dost, thou), και φαίνεται πως παρά την αντίθετη άποψη του Ραΐζη σχετικά με την αναγκαιότητα της χρήσης τους, οι παλιότεροι μεταφραστές έκριναν πως ο ηρωικός λόγος του ποιήματος αποδιδόταν ορθά με τη χρήση αυτών των λέξεων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως όλες οι παραπάνω μεταφράσεις πραγματοποιήθηκαν το αργότερο μεχρι το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, άρα και η χρήση τέτοιων λέξεων από τους μεταφραστές δεν ήταν παράταιρη με την εποχή τους ή ακόμα περισσότερο με την εποχή που έζησε και έγραψε ο Διονύσιος Σολωμός. Πιθανώς σε μια μεταγενέστερη προσπάθεια διόρθωσης κάποιων σημείων, ο Στεφανίδης να αντικαθιστούσε τις λόγιες λέξεις με αντίστοιχες σύγχρονες εκφράσεις (πχ το “thou” θα γινόταν “you”), όπως είχε πράξει με τη αναθεωρημένη εκδοχή του βιβλίου *Modern Greek Poems*, για την οποία έγινε λόγος σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης. Κατά τα άλλα, οι δύο μεταφραστές μεταφέρουν με επιτυχία τον ρυθμό και

[478] Solomos, Dionysios. "Hymn to Liberty." *Αγγλο-ελληνική Επιθεώρηση: τέχνη, λογοτεχνία, επιστήμη, καθημερινή ζωή / Anglo-Greek Review: art, literature, science, everyday life* March 1945, σ. 6.

τις ομοιοκαταληξίες του πρωτότυπου ποιήματος στην αγγλική, χωρίς μάλιστα να απομακρύνονται από το νόημα των στίχων του Σολωμού. Με εξαίρεση την αλλαγή του στίχου «Απ' τα κόκαλα βγαλμένη» που γίνεται «Από τις στάχτες των Ελλήνων του παρελθόντος» (From the ashes of past Hellenes) – τη λέξη "ashes" χρησιμοποιεί και ο Kipling, καθώς φαίνεται να αποδίδεται καλύτερα στην αγγλική κουλτούρα – οι δύο μεταφραστές για άλλη μια φορά αποδίδουν πολύ κοντά στο πρωτότυπο τα νοήματα του ποιήματος.

Τέλος, η έμμετρη μετάφραση του Ραΐζη αποτελεί ίσως μια πιο μοντέρνα προσπάθεια απόδοσης του ποιήματος του Σολωμού, καθώς ο ίδιος αποφεύγει τη χρήση λόγιων λέξεων και εκφράσεων. Η μετάφρασή του ακολουθεί τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία του πρωτοτύπου, ωστόσο, ο ρυθμός, αν και κοντά στο πρωτότυπο, ενίοτε δεν «κυλάει» όπως η αντίστοιχη μετάφραση των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, κάτι που φαίνεται χαρακτηριστικά από τον πρώτο στίχο. Ωστόσο, και αυτή η μετάφραση αποτελεί μια αξιόλογη προσπάθεια και δίνει στον αγγλόφωνο αναγνώστη το ακριβές νόημα του πρωτότυπου ποιήματος:

I know you by the trenchant gleaming
That radiates from your sword,
I know you by the sight whose beaming
Measures the earth as victor lord.

Sprung from Grecian bones scattered
Hallowed on every historic vale.
With your pristine valor unshattered,
Liberty, hail to you, hail![479]

[479] Raizis, M. Byron. *Dionysios Solomos*. New York : Twayne Publishers Inc., 1972, σ. 79.

Το ποίημα «Η καταστροφή των Ψαρών» σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη

Το ποίημα του Διονυσίου Σολωμού «Η καταστροφή των Ψαρών» το οποίο γράφτηκε το 1825, συνδέεται άμεσα με τα γεγονότα της Επανάστασης του 1821, με αφορμή το ιστορικό γεγονός της καταστροφής των Ψαρών από τους Τούρκους. Το ποίημα μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και είναι δημοσιευμένο στο βιβλίο *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems*.[480] Πρόκειται ουσιαστικά για ένα επίγραμμα, και η σύνθεσή του από τον Σολωμό παραπέμπει στην παράδοση των επιτάφιων επιγραμμάτων με τα οποία οι δημιουργοί τους απέδιδαν τιμές στους θανόντες:

Στων Ψαρών την ολόμαυρη ράχη
Περπατώντας η Δόξα μονάχη
Μελετά τα λαμπρά παλικάρια
Και στην κόμη στεφάνι φορεί
Γεναμένο από λίγα χορτάρια
Που είχαν μείνει στην έρημη γη.[481]

Το μέτρο του επιγράμματος είναι αναπαιστικό (οι δύο πρώτες συλλαβές είναι άτονες και η τρίτη τονισμένη) και όπως θα δούμε στη συνέχεια ο Στεφανίδης αναπαράγει την αναπαιστική δομή του πρωτοτύπου ποιήματος. Επιπλέον, το ποίημα παρουσιάζει ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία στους δύο πρώτους στίχους (ράχη – μονάχη), ενώ στους υπόλοιπους τέσσερις πλεχτή, ο τρίτος ομοιοκαταληκτεί με τον πέμπτο (παλικάρια – χορτάρια) κι ο τέταρτος με τον έκτο (φορεί – γη).

Η έμμετρη απόδοση του Θεόδωρου Στεφανίδη διατηρεί μεγάλη ομοιότητα με το πρωτότυπο ποίημα σε ό,τι αφορά τα δομικά στοιχεία του:

Epitaph to the Island of Psara

[480] Theodore Stephanides. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

[481] Σολωμού, Διονυσίου. *Άπαντα τα ευρισκόμενα*. Εν Αθήναις: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1901, σ. 99.

On Psara, amid smoke eddies streaming,
Glory paces alone in her dreaming,
And she broods o' er the dead as she passes,
And she carries a wreath in her hand –
A wreath of a few withered grasses
That had clung to the desolate land.[482]

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης με τη λέξη "Epitaph" του τίτλου του, δίνει αμέσως στον αναγνώστη την πληροφορία πως το ποίημα που θα ακολουθήσει είναι ένα «επιτύμβιο» επίγραμμα.

Στο κυρίως ποίημα, το μέτρο του ποιήματος είναι αναπαιστικό όπως και το πρωτότυπο, παρουσιάζει ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία στους δύο πρώτους στίχους (streaming – dreaming), ενώ στους υπόλοιπους τέσσερις πλεχτή, ο τρίτος ομοιοκαταληκτεί με τον πέμπτο (passes – grasses) κι ο τέταρτος με τον έκτο (hand–land). Με αυτό τον τρόπο ο Στεφανίδης αποδίδει ικανοποιητικά το ρυθμό του ποιήματος του Σολωμού.

Αλλά και νοηματικά, ο μεταφραστής επιτυγχάνει κάτι πολύ δύσκολο: καταφέρνει να μεταφέρει επακριβώς το νόημα κάθε στίχου στο δικό του μετάφρασμα, χωρίς να χρειαστεί να επιδοθεί σε «δημιουργική» γραφή για να μπορέσει να παραμείνει πιστός στα μετρικά σχήματα του πρωτοτύπου.

Μια ανάλογη μεταφραστική εργασία σε έμμετρο στίχο είναι αυτή του πανεπιστημιακού και μεταφραστή Μάριου Βύρωνα Ραΐζη:

Epigram on the Destruction of Psara

On Psara's scorched, charred stone,
Glory silently walks all alone,
Meditating her sons' noble deeds.
And wears a wreath on her hair
Made of such few scattered weeds

[482] *Ό.π.,* σ. 114.

On the desolate earth left to spare.[483]

Ο ίδιος, όπως και ο Στεφανίδης, αναφέρεται στο «επίγραμμα» μέσα από τον τίτλο. Διατηρεί και ο ίδιος τις ομοιοκαταληξίες του πρωτοτύπου, ωστόσο, ο συλλαβισμός του, καθώς δεν είναι πιστός στα μέτρα του πρωτοτύπου ποιήματος, δεν έχει τη ροή και τη ρυθμικότητα του μεταφράσματος του Θεόδωρου Στεφανίδη. Πρόκειται, ωστόσο, για άλλη μια αξιόλογη μεταφραστική απόπειρα του σολωμικού επιγράμματος.

Αντίθετα, η πεζή μετάφραση του επιγράμματος από τον μεταφραστή Clay Diskin για παράδειγμα, με τον τίτλο "Psara" για το περιοδικό *The Charioteer*, αν και ακριβής σε επίπεδο νοήματος δεν αποτυπώνει τον ρυθμό και το ύφος του πρωτότυπου:

Walking alone on the black
Black ridge of Psara
Glory looks upon the brave
And on her head she wears a garland
Plaited from the few blades of green
Still growing on the desolate land.[484]

Άλλη μια μεταφραστική απόδοση του ποιήματος επιχείρησε και ο μεταφραστής Cedric Whitman, την οποία ο George P. Savidis είχε χαρακτηρίσει «αξιομνημόνευτη» (memorable):[485]

On the blackened spine of Psara,
Glory, pacing alone,
Broods on her shining heroes;

[483] Raizis, Marios Byron. *Faith and Motherland. Collected Poems*. Minneapolis, Minnesota: Nostos, 1998, σ. 66.

[484] Diskin, Clay. "Selections from "The Poetry of Greece." *The Charioteer* 2000-2002: 87-105, σ. 105.

[485] Savidis, George P. "The Tragic Vision of Seferis." *Grand Street.* Winter 1986: 153–74. https://www.jstor.org/stable/25006852, σ. 160.

She crowns her hair with a band
Born from the spare, few grasses
That are left in the ruined land.[486]

Όπως και με την περίπτωση του Diskin, η μετάφραση του ποιήματος αποδίδει πιστά τα νοήματα του πρωτοτύπου, αλλά όχι τα μέτρα, τον ρυθμό ή τις ομοιοκαταληξίες του, δηλαδή τα δομικά στοιχεία του επιγράμματος του Διονυσίου Σολωμού.

Συγκρίνοντας και με τις τρεις παραπάνω αποδόσεις του Ραΐζη, του Diskin και του Whitman, η μεταφραστική απόδοση της «Καταστροφής των Ψαρών» του Διονυσίου Σολωμού από τον Θεόδωρο Στεφανίδη φαίνεται να υπερτερεί τόσο νοηματικά όσο και μορφολογικά και αναδεικνύει για άλλη μια φορά τη σπουδαιότητα της άοκνης μεταφραστικής προσπάθειάς του, ακόμα και αν πολλές από τις μεταφράσεις του αποκαλύφθηκαν μόλις πρόσφατα και δυστυχώς ο Στεφανίδης δεν δοκίμασε την ικανοποίηση να τις δει δημοσιευμένες.

[486] Solomos, Dionysios. ""The Destruction of Psara". Translated by Cedric Whitman." *Eleutheria* April 1970, σ. 2.

Η μετάφραση του ποιήματος «Η Ξανθούλα» του Διονυσίου Σολωμού από τον Θεόδωρο Στεφανίδη

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η μετάφραση της «Ξανθούλας» του Διονυσίου Σολωμού από τον Θεόδωρο Στεφανίδη αποτέλεσε μια ατομική του εργασία και δημοσιεύθηκε πολύ πρόσφατα στο βιβλίο *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems*.[487] Ο Στεφανίδης είχε δώσει στο μετάφρασμα τον τίτλο “My Fair-haired Darling” και πρόκειται στην ουσία για μια ελεύθερη απόδοση των στροφών 1-6 του ποιήματος του Διονυσίου Σολωμού. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι το ποίημα “My Fair-haired Darling” βρέθηκε ανάμεσα σε άλλα πρωτότυπα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, και όχι μαζί με κάποιες μεταφραστικές του εργασίες. Ο ίδιος μάλιστα είχε σημειώσει κάτω από τον τίτλο του ποιήματος, μέσα σε παρένθεση, ότι το ποίημα προερχόταν από το πρωτότυπο του Διονυσίου Σολωμού.[488]

Το συγκεκριμένο ποίημα είχε μεγάλη συναισθηματική σημασία για τον Θεόδωρο Στεφανίδη, καθώς σύμφωνα με την προσωπική του γραπτή μαρτυρία, το κορίτσι που είχε εμπνεύσει τον Διονύσιο Σολωμό να γράψει την «Ξανθούλα» ήταν η Catherine Mavrogordatos, η προγιαγιά του Στεφανίδη από την πλευρά της μητέρας του. Η ίδια, σε ηλικία πέντε περίπου ετών είχε καταφύγει με την οικογένειά της στη Ζάκυνθο για να γλιτώσουν από τη Σφαγή της Χίου κατά το δεύτερο έτος της Ελληνικής Επανάστασης, το 1822. Στη Ζάκυνθο γνώρισαν και έγιναν φίλοι με τον ποιητή Διονύσιο Σολωμό. Η διαμονή τους στο νησί δεν κράτησε πολύ και σε σύντομο χρονικό διάστημα η οικογένεια αναχώρησε για την Τεργέστη. Ωστόσο, κατά τη μαρτυρία του Στεφανίδη, ο Διονύσιος Σολωμός εμπνεύστηκε από τη μικρή Κατερίνα και την αναχώρησή της από το νησί, και συνέθεσε το ποίημα «Η Ξανθούλα».[489] Φαίνεται πως αυτή η εικόνα των προγόνων του επηρέασε τον

[487] Theodore Stephanides. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

[488] *Ό.π.,* σ. 113.

[489] Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από απόσπασμα της ανέκδοτης αυτοβιογραφίας του Θεόδωρου Στεφανίδη, η οποία βρίσκεται στην British Library στο Λονδίνο, μαζί με τα υπόλοιπα γραπτά του. Για περισσότερες πληροφορίες πάνω στο συγκεκριμένη μαρτυρία του Θεόδωρου Στεφανίδη βλ. Κονιδάρη, Βέρα. «Ποια ήταν η “Ξανθούλα” του Διονυσίου Σολωμού; Μια άγνωστη Ιστορία», *Οδός Πανός* Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2022: 28-35.

Θεόδωρο Στεφανίδη συναισθηματικά και αυτό γίνεται αντιληπτό και από το γεγονός ότι η μετάφραση αυτού του ποιήματος είναι μεν πιστή στα μέτρα του πρωτοτύπου, ωστόσο, σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική του Στεφανίδη, παρουσιάζεται μια ανακολουθία στη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία του μεταφράσματος. Έτσι, δεν ομοιοκαταληκτούν οι στίχοι 1-3 κάθε στροφής όπως στο πρωτότυπο, παρά μόνο οι στίχοι 2-4. Επιπροσθέτως, οι στίχοι και οι εικόνες που δημιουργεί ο Στεφανίδης στο αγγλικό μετάφρασμα αποτελούν μια αρκετά ελεύθερη απόδοση του πρωτοτύπου με αρκετές επιμέρους αλλαγές, όπως θα δούμε στη συνέχεια:

I saw my fair-haired darling,
I saw her yesterday,
I saw her in the twilight
Before she sailed away.

A breeze blew ever stronger
To fill each snow-white sail:
The ship was like a sea-gull
That glides upon the gale.

And we who had so loved her
Looked out cross the sea…
The farewell scarf the fluttered
Seemed meant alone for me.

The farewell scarf she fluttered
Held both my heart and gaze,
Until with gathering darkness
I lost it in the haze.

For just a few more moments
I thought I saw it loom –

Was it the scarf that glimmered,
Or a foam-flake in the gloom?

At last the ship's white top-sail
Slid softly from our sight:
But we who had so loved her
Still searched the empty night.[490]

Παρατίθενται στη συνέχεια και οι έξι πρώτες στροφές του ελληνικού ποιήματος για τις ανάγκες της σύγκρισης:

Την είδα την Ξανθούλα,
Την είδα ψες αργά,
Που εμπήκε στη βαρκούλα
Να πάη στην ξενιτιά.

Εφούσκωνε τ' αέρι
Λευκότατα πανιά,
Ωσάν το περιστέρι
Που απλώνει τα φτερά.

Εστέκονταν οι φίλοι
Με λύπη, με χαρά,
Και αυτή με το μαντίλι
Τους αποχαιρετά.

Και το χαιρετισμό της
Εστάθηκα να ιδώ,

[490] Theodore Stephanides. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 113.

Ώς που η πολλή μακρότης
Μου το ’κρυψε και αυτό.

Σ’ ολίγο, σ’ ολιγάκι
Δεν ήξερα να πω
Αν έβλεπα πανάκι
Ή του πελάγου αφρό·

Και αφού πανί, μαντίλι
Εχάθη στο νερό,
Εδάκρυσαν οι φίλοι,
Εδάκρυσα κι εγώ. [491]

Στη μετάφρασή του ο Θεόδωρος Στεφανίδης ξεκινά την πρώτη στροφή με μια απόδοση της ξανθής κόρης ως “fair haired darling”, με τη λέξη “darling” (πολυαγαπημένη, αγαπημένη, χαριτωμένη) να προσδίδει μια πιο προσωπική χροιά στη σχέση του ποιητή (ή στην προκειμένη περίπτωση του μεταφραστή) με το ξανθόμαλλο κορίτσι, κάτι που δεν είναι τόσο προφανές στο ποίημα του Σολωμού, όπου το κορίτσι αναφέρεται ως Ξανθούλα, μια λέξη που υποδηλώνει το χρώμα μαλλιών της και η κατάληξη -ούλα πιθανώς το νεαρό της ηλικίας της. Επιπλέον, στην πρώτη στροφή ο Στεφανίδης δεν αναφέρεται άμεσα στο γεγονός ότι η Ξανθούλα μπήκε στη βαρκούλα, αλλά στο ότι την είδε πριν αναχωρήσει με πλοίο ιστιοφόρο, όπως θα φανεί και στη συνέχεια.

Αλλά και στη δεύτερη στροφή ο Στεφανίδης συγκρίνει τα λευκά πανιά του πλοίου (όχι βαρκούλας) με ένα γλάρο που «γλιστρά» στη θύελλα και όχι το «περιστέρι που απλώνει τα φτερά» του Σολωμού.

Στην τρίτη στροφή οι φίλοι τους οποίους αποχαιρετούσε η Ξανθούλα με το μαντήλι γίνονται “we who had so loved her” και ο χαιρετισμός της Ξανθούλας με το

[491] Σολωμός, Διονύσιος. *Άπαντα. Τόμος πρώτος. Ποιήματα*. Επιμ. Λίνος Πολίτης. Αθήνα: Ίκαρος, 1961, σ. 65-66.

μαντήλι φαινόταν να απευθύνεται αποκλειστικά στον ποιητή-μεταφραστή (The farewell scarf the fluttered seemed meant alone for me).

Η ελεύθερη απόδοση συνεχίζεται και στην τέταρτη στροφή όπου ενώ η «μακρότης» κρύβει τον χαιρετισμό του κοριτσιού, στους στίχους του Στεφανίδη είναι το επερχόμενο σκοτάδι που του κρύβει τον χαιρετισμό.

Στην πέμπτη στροφή ο Στεφανίδης δεν απομακρύνεται από το νόημα του πρωτοτύπου.

Τέλος, στην έκτη στροφή οι παρευρισκόμενοι δεν δακρύζουν όταν χάνεται το πανί του καραβιού, αλλά συνεχίζουν να ψάχνουν την άδεια νυχτιά (still searched the empty night).

Παρά τις νοηματικές διαφορές με το πρωτότυπο, το μετάφρασμα του Στεφανίδη θυμίζει σε μεγάλο βαθμό το ποίημα του Διονυσίου Σολωμού, ωστόσο παρατηρείται σε αυτό μια ιδιαίτερη και προσωπική «εμπλοκή» του αφηγητή με το πρόσωπο της Ξανθούλας και εδώ έρχεται να εξηγηθεί το γεγονός σε συνάρτηση με τη συγγένεια του Θεόδωρου Στεφανίδη με το μικρό ξανθό κορίτσι.

Μια εξίσου ενδιαφέρουσα έμμετρη απόδοση της «Ξανθούλας» στην αγγλική γλώσσα είχε συνθέσει και ο Μάριος Βύρων Ραΐζης με τον τίτλο “The Little Blonde Girl” (Xanthoula):

At eventide I saw her,
The little girl golden-tressed,
When she took a boat
To go far to the West.

Its snow-white sail,
Swollen by the winds,
Was like a dove frail
With outspread wings.

The friends were standing by,
In joy, or in grief,
And she waved good-bye

With her white kerchief.

I stopped to see her greeting,
Her warm farewell,
Till in the distance fleeting
She was hidden by the swell.

After a little while
I could not really tell,
Whether it was a sail
Or the sea's foamy swell.

After kerchief and canvas
On the sea were lost,
Her friends shed a few tears
And I shed the most.[492]

Στο παραπάνω απόσπασμα παρατηρείται μια πιο πιστή μεταφορά των νοημάτων του Διονυσίου Σολωμού, καθώς ο μεταφραστής ακολουθεί το πρωτότυπο χωρίς να αλλάξει σχεδόν καθόλου τις εικόνες του Σολωμού.

Συγκρίνοντας τις δύο έμμετρες μεταφράσεις θα έλεγε κανείς ότι η μετάφραση του Στεφανίδη είναι πιο συνεπής με την αγγλική γλώσσα, καθώς θα μπορούσε να είναι από μόνη της ένα πρωτότυπο ποίημα στην αγγλική, ενώ από την άλλη πλευρά η μετάφραση του Ραΐζη φέρνει τον αναγνώστη πιο κοντά στο πρωτότυπο ποίημα του Διονυσίου Σολωμού. Και οι δύο προσπάθειες είναι αξιόλογες και αποδίδουν την ατμόσφαιρα του πρωτότυπου ποιήματος.

[492] Raizis, Marios Byron. *Faith and Motherland. Collected Poems*. Minneapolis, Minnesota: Nostos, 1998, σ. 202.

Συμπεράσματα σχετικά με τις σολωμικές μεταφράσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης αν και μετέφρασε μόνο τρία ποιήματα του Διονυσίου Σολωμού, κατάφερε να αποδώσει τον χαρακτήρα, το ύφος και τον ρυθμό των πρωτοτύπων γι' αυτό και η εργασία του αυτή αν και αποσπασματική καθίσταται πολύ χρήσιμη για τους αγγλόφωνους μελετητές του σολωμικού έργου. Η ενασχόλησή του με τις παλαμικές κυρίως μεταφράσεις πιθανώς δεν του άφησε περιθώρια να εμβαθύνει περαιτέρω στο σολωμικό έργο, ωστόσο το μικρό αυτό δείγμα αποτελεί αντικείμενο μελέτης και αναπόσπαστο ψήγμα της πολύπλευρης και αξιόλογης παρουσίας του Θεόδωρου Στεφανίδη στο πεδίο της μετάφρασης.

Η μετάφραση του *Ερωτόκριτου* του Βιτσέντζου Κορνάρου από τον Θεόδωρο Στεφανίδη

Ένα από τα μεταφραστικά επιτεύγματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, υπήρξε η έμμετρη μετάφραση του εμβληματικού ποιήματος *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου και η έκδοσή της το 1984, έναν χρόνο μετά τον θάνατό του. Πρόκειται για ένα τιτάνιο έργο, το οποίο είχε στο νου του πολλά χρόνια ο Στεφανίδης, πριν βρει τελικά τον χρόνο και το κουράγιο να το ολοκληρώσει στη δύση του βίου του. Μάλιστα, ο Lawrence Durrell είχε γράψει στην εισαγωγή της έκδοσης του *Ερωτόκριτου* ότι ο Στεφανίδης είχε στον νου του τη μετάφραση του *Ερωτόκριτου* από την εποχή της πρώτης γνωριμίας τους, τη δεκαετία του 1930.[493] Αποσπάσματα του μεταφραστικού αυτού έργου του Στεφανίδη δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *The Greek Gazette* όσο ήταν ακόμη ο ίδιος εν ζωή.[494]

Για τον *Ερωτόκριτο*, έχουν γραφτεί πολλά. Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί σε κάποιες κριτικές οι οποίες σχετίζονται με τη «γλώσσα» του *Ερωτόκριτου*, καθώς μέσα από αυτές τις αναφορές θα γίνει πιο κατανοητή η δυσκολία της δουλειάς του Στεφανίδη και η πίστη του ότι αυτό το έργο έπρεπε να το ολοκληρώσει με κάθε τρόπο. Πράγματι, ο *Ερωτόκριτος*, το κύκνειο μεταφραστικό –αλλά τελικά και ποιητικό– άσμα του Θεόδωρου Στεφανίδη, γράφτηκε, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, με τρόπο ευρηματικό.

Ως προς το πρωτότυπο έργο, ο Κ.Θ. Δημαράς, είχε επισημάνει ότι «από την άποψη του λόγου, έχουμε μια θαυμαστά ώριμη ποιητική γλώσσα, πλούσια πλαστική και μελωδική. Από την άποψη του στίχου, έναν αψεγάδιαστα δουλεμένο δεκαπεντασύλλαβο, που παρακολουθεί με ίση επιτυχία την καμπύλη του ελληνικού λαϊκού στίχου. Η ρίμα, αν εξαιρέσουμε κάποιες συζητήσιμες περιπτώσεις, δεν στέκει

[493] "Even *then* Theodore spoke of one day addressing himself to the task of setting the EROTOCRITOS out into English. It's a huge work and he was a busy man". Βλ. Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos*. Trans. Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984, σ. 15.

[494] Pine, Richard., ed. *Lawrence Durrell's Endpapers and Inklings 1933-1988, Volume One*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, σ. 368.

κι αυτή χαμηλότερα. Μια υψηλή και ισόρροπη μαζί φαντασία βρίσκεται στην αφετηρία της ποίησης αυτής».[495]

Ένα κείμενο για τον *Ερωτόκριτο*, το οποίο είχε μεγάλη επιρροή στα ελληνικά γράμματα, ήταν και αυτό του νομπελίστα ποιητή Γιώργου Σεφέρη. Η σημασία αυτού του κειμένου, φαίνεται και από το γεγονός ότι απόσπασμά του περιλαμβάνεται και στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* της Β΄ τάξης του Γενικού Λυκείου.[496] Ολόκληρο το δοκίμιο βρίσκεται στον πρώτο τόμο του βιβλίου *Δοκιμές*.[497] Είναι πολύ πιθανό ο Στεφανίδης να γνώριζε το συγκεκριμένο κείμενο και αν όχι το κείμενο, πιθανολογούμε πως θα γνώριζε τις απόψεις του Γιώργου Σεφέρη για τον *Ερωτόκριτο*, καθώς είχαν διατηρήσει επαφές όχι μόνο προπολεμικά μέσω του Γιώργου Κατσίμπαλη, αλλά και μετά τον πόλεμο όταν ο Σεφέρης βρισκόταν στο Λονδίνο.[498] Γράφει, λοιπόν, ο Σεφέρης, ότι «η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* παρουσιάζει ένα μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία μας: είναι η τελειότερα οργανωμένη γλώσσα που άκουσε ο μεσαιωνικός και ο νεότερος ελληνισμός, μια γλώσσα που ξεπερνά με άνεση τις συνηθισμένες λαογραφικές εκδηλώσεις και εκφράζει, με σταθερό χαρακτήρα, την ευαισθησία του κόσμου που τη μιλούσε».[499] Όσο για το μέγεθος του ποιήματος, ή κάποιες επαναλήψεις μέσα στο ποίημα, ο Σεφέρης είχε γράψει ότι «για τους πρώτους αναγνώστες, το διάβασμα ή το άκουσμα

---

[495] Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 2000, σ. 106-107.

[496] Ν. Γρηγοριάδης, Δ. Καρβέλης, Χ. Μηλιώνης, Κ. Μπαλάσκας, Γ. Παγάνος, Γ. Παπακώσταξεπ. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Τεύχος Β΄, Β' Τάξη Γενικού Λυκείου*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2013.

[497] Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές*. Πρώτος Τόμος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999.

[498] Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία της Μαρώς Σεφέρη σε γράμμα της στον Γιώργο Κατσίμπαλη, γραμμένο το 1951 στο Λονδίνο. Εκεί αναφέρει, πως με τον Σεφέρη είχαν κάνει το τραπέζι στον Στεφανίδη, τον οποίο περιγράφει ως «χρυσό» και «συγκινητικό» και εκτός των άλλων, προσθέτει πως είχε δώσει στον Σεφέρη ένα θεατρικό έργο του να το διαβάσει. Η μαρτυρία αυτή, καθώς και άλλες ανάλογες του Σεφέρη στα ημερολόγιά του, δείχνουν πως οι συζητήσεις με τον Σεφέρη, ίσως να περιείχαν και τον «Ερωτόκριτο». Βλ. Κατσίμπαλης, Γιώργος. Σεφέρης, Γιώργος. *«Αγαπητέ μου Γιώργο» Αλληλογραφία (1924-1970)*. Επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος. Τόμ. Δεύτερος. Αθήνα: Ίκαρος, 2009, σ. 244-245.

[499] Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές*. Πρώτος Τόμος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 296.

ενός ποιήματος σαν τον *Ερωτόκριτο* ήτανε μια γοητεία· και η γοητεία αρέσκεται στην επανάληψη· είναι η ίδια φύση με τη μαγική επωδό».[500]

Φαίνεται ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά του *Ερωτόκριτου* είχαν γοητεύσει και τον Στεφανίδη, ο οποίος πιθανώς για τους αντίστοιχους λόγους, αποφάσισε να μεταφράσει σε ομοιοκατάληκτο στίχο τον *Ερωτόκριτο* στην αγγλική γλώσσα, διατηρώντας και αποδίδοντας κάτι από τη γοητεία του πρωτοτύπου, ώστε να ξεδιπλώσει τα μυστικά από την «τελειότερα οργανωμένη γλώσσα που άκουσε ο μεσαιωνικός και ο νεότερος Ελληνισμός», στον αγγλόφωνο αναγνώστη.[501] Και όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί στη συνέχεια, ο Στεφανίδης παρά τις όποιες αστοχίες του –δηλαδή κάποιες φορές την απομάκρυνσή του από την «πιστή» νοηματική απόδοση του πρωτοτύπου– καταφέρνει να δημιουργήσει ένα νέο ποίημα το οποίο μεταφέρει στον αναγνώστη ατόφια ψήγματα από την ουσία και τη μαγεία του κρητικού αριστουργήματος.

[500] *Ό.π.*, σ. 284.

[501] *Ό.π.,* σ. 296.

Οι μεταφράσεις του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική γλώσσα πριν και μετά τη μεταφραστική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν υπήρξε ο πρώτος μεταφραστής του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική γλώσσα, αλλά ούτε και ο τελευταίος. Και άλλοι μεταφραστές είχαν επιχειρήσει πριν από τον ίδιο να κάνουν το κρητικό αριστούργημα γνωστό στο αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό, όπως και ανάλογες εργασίες έλαβαν χώρα πιο πρόσφατα. Η αναφορά σε αυτές τις μεταφράσεις που θα επιχειρηθεί στη συνέχεια, θα φωτίσει, μέσω της σύγκρισης, ακόμη περισσότερο την προσπάθεια του Στεφανίδη να μεταφέρει σε έμμετρο ποιητικό λόγο το ποίημα *Ερωτόκριτος* στην αγγλική γλώσσα.

Η πρώτη μετάφραση του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική γλώσσα εκδόθηκε το 1929 από τον John Mavrogordato.[502] Πρόκειται κυρίως για μια περιληπτική απόδοση του αρχικού ποιήματος σε πεζό λόγο. Φαίνεται πως σκοπός του συγγραφέα-μεταφραστή ήταν κυρίως το να παρουσιάσει μια μελέτη του *Ερωτόκριτου* στο αγγλόφωνο κοινό, ώστε το αριστούργημα του Κορνάρου να γίνει γνωστό και πέρα από την Ελλάδα. Βέβαια, αν και όπως προαναφέρθηκε μιλάμε για «περίληψη», ωστόσο, η περίληψη ήταν αρκετά μεγάλης έκτασης και το βιβλίο αριθμούσε τις εξήντα μία σελίδες, συμπεριλαμβανομένης της εισαγωγής και των σχολίων του Mavrogordato, που έπονταν της απόδοσης του ποιήματος. Όπως γράφει και ο συντάκτης του περιοδικού *Journal of Hellenic Studies* σε κριτική του βιβλίου του Mavrogordato, η βασική επιθυμία του συγγραφέα, ήταν «το σπουδαίο ποίημα να γίνει ευρύτερα γνωστό στους άγγλους αναγνώστες. […] Δίνει όλα τα εφόδια που είναι αναγκαία για μια έξυπνη κατανόηση του ποιήματος, τα οποία περιλαμβάνουν, την ιστορία του κειμένου και των ποικίλων έντυπων εκδόσεων, την πλήρη ανάλυση του ποιήματος, μια συζήτηση για τη συγγραφική πατρότητα και τις πηγές, και βιβλιογραφία».[503]

[502] Mavrogordato, John. *The Erotokritos*. London: Humphrey Milford: Oxford University Press, 1929.

[503] "The desire was there expressed that this great poem should become better known to English readers. […] It gives all the ways required for an intelligent appreciation of the poem, including a history of the text, and the various printed editions, a full analysis, a discussion of the authorship and sources, and a biography". M, F.H. "Notices on Books: The Erotokritos. By John

Το εγχείρημα του Mavrogordato είχε θετική ανταπόκριση. Για παράδειγμα μια κριτική του έγκυρου περιοδικού *The Classical Review* από τον R.M. Dawkins, θα σημειώσει, μεταξύ άλλων, ότι το βιβλίο του Mavrogordato, «έχει πάει μπροστά τη μελέτη του *Ερωτόκριτου* με πολλούς τρόπους», τους οποίους και απαριθμεί.[504] Από την άλλη πλευρά, δεν έλλειψαν και κάποιες αρνητικές κριτικές, όπως αυτή του J.B. Bury, ο οποίος είχε χαρακτηρίσει το έργο «βαρετό».[505]

Ο Mavrogordato για να είναι συνεπής με το αρχικό κείμενο, γράφει περιληπτικά την ιστορία του ποιήματος, έχοντας στο πλάι του κειμένου τον αριθμό των γραμμών που αντιστοιχούν στο ποίημα του Κορνάρου. Έτσι, για παράδειγμα, οι πρώτες δεκατρείς γραμμές του κειμένου του Mavrogordato αντιστοιχούν στους πρώτους εβδομήντα στίχους του *Ερωτόκριτου*.[506] Ή, σε άλλο σημείο, στο τρίτο μέρος του βιβλίου, η φράση “Meanwhile Aretousa is parched and burning for a sight of Erotokritos and can neither eat nor sleep. The doctors say it must be her nature to be growing so thin”, αντιστοιχεί σε σαράντα στίχους του ποιήματος.[507]

Λαμβάνοντας υπόψιν όλα τα παραπάνω, προκύπτει το συμπέρασμα πως η μετάφραση του Mavrogordato δεν συνιστά σε καμία περίπτωση αντικείμενο μελέτης ως μιας πλήρους μεταφοράς του αυθεντικού ποιήματος στην αγγλική γλώσσα. Για τον λόγο αυτό, το έργο *The Erotokritos* δεν θα απασχολήσει περαιτέρω την

Mavrogordato, with an Introduction by Stephen Gaselee. Pp. vii + 61. Oxford University Press, 1929." *Journal of Hellenic Studies* November 1930, σ. 175.

[504] “Mr Mavrogordato has forwarded the study of the poem in several ways”. Dawkins, R.M. "The Erotokritos of Vincenzo Komaros, a Greek Romantic Epic, 1645. By John Mavrogordato, M.A., with an introduction by Stephen Gaselee, M.A., Fellow of Magdalene College, Cambridge. Pp. vii+61. Frontispiece, an illustration from the British Museum MS. Oxfo." *The Classical Review* November 1930, σ. 206.

[505] Savidis, George P. "The Burden of the Past and the Greek Poet." *Grand Street* Autumn 1985: 164-190. JSTOR. 29-12-2020. www.jstor.org/stable/25006816. , σ. 170.

[506] Mavrogordato, John. *The Erotokritos of Vincenzo Komaros, a Greek Romantic Epic, 1645*. London: Humphrey Milford: Oxford University Press, 1929, σ. 8.

[507] *Ό.π.*, σ. 24.

παρούσα μελέτη, ως στοιχείο παράλληλης ανάγνωσης ή σύγκρισης με την μετάφραση του Θεόδωρου Στεφανίδη.[508]

Άλλη μια απόδοση του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική γλώσσα, θα λάβει χώρα στις Η.Π.Α. το 1945, από τον Stephen Gargilis.[509] Ο συγγραφέας, επηρεασμένος βαθιά από τα τρομερά γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, εξηγεί στην εισαγωγή του βιβλίου ότι καθώς θαύμαζε πάντοτε το κρητικό ποίημα και ήθελε τον θαυμασμό του να τον μοιραστεί με το αγγλόφωνο κοινό, είχε προσπαθήσει να μεταφράσει τον *Ερωτόκριτο* στα αγγλικά ως ποίημα, στα μισά περίπου του πολέμου. Ωστόσο, όταν διάβασε την εργασία του και τη μοιράστηκε με την οικογένειά του, κατάλαβε ότι η μετάφρασή του σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να αποδώσει την ομορφιά του πρωτοτύπου.[510] Καθώς οι εξελίξεις στον πόλεμο διαφαίνονταν μαύρες για όλο τον πλανήτη και μαθαίνοντας τα νέα και από την Ελλάδα, ο Gargilis ήθελε να βάλει τέλος στη ζωή του. Ωστόσο, ένα όραμα, αυτό του *Ερωτόκριτου* ο οποίος παρουσιάστηκε με σάρκα και οστά στον Gargilis, του έδωσε κουράγιο και δύναμη αλλά και μια υποχρέωση: να γράψει την ιστορία του *Ερωτόκριτου*, όχι πλέον ως μια μετάφραση του ποιήματος, αλλά ως ένα μυθιστόρημα που θα βοηθήσει όσους το διαβάσουν να πάρουν κουράγιο και δύναμη. Η συγγραφή του μυθιστορήματος του *Ερωτόκριτου* ήταν πλέον γεγονός.

Αυτά όλα τα περιγράφει αναλυτικά ο Gargilis στην εισαγωγή του ογκώδους (480 σελίδων) μυθιστορήματός του με τον τίτλο *The path of the great.* Και στο τέλος του βιβλίου, στον επίλογο, μιλάει ξανά για τη γερμανική κατοχή, για την ελληνική σημαία στην Ακρόπολη, για τις Δυνάμεις του Φωτός και του Σκότους και για το όραμα που του έδωσε δύναμη να συνεχίσει και να γράψει όλα όσα βίωσε, μέσα από το πρίσμα του *Ερωτόκριτου*.

---

[508] Ο Στεφανίδης είχε σίγουρα μελετήσει το έργο του Mavrogordato, και πιθανότατα την εποχή που κυκλοφόρησε (δηλαδή κατά τον μεσοπόλεμο), καθώς το αναφέρει στην εισαγωγή του βιβλίου *Erotocritos*.

[509] Βλ. Gargilis, Stephen. *The path of the great*. Boston, Mass.: Athena publishers, 1945.

[510] "After reading the first few pages, I, myself, was shocked at its dryness. What I was reading was not what I knew of the life of Erotokritos. It was a mere collection of words, dull and uninteresting that no one would stop to listen to. There was something missing in them. The charm, the spirit of Erotokritos was not there. […] Then the truth dawned upon me, that the enchantment of Erotokritos was poetic; translated, it was stripped of its charm." *Ό.π.,* σ. 12.

Μια αρνητική κριτική για το βιβλίο του Gargilis, αλλά χρήσιμη για την παρούσα μελέτη, είχε γραφτεί από τον Hugh Wm. Jansen για το περιοδικό *The Journal of American Folklore*, το 1946.[511] Σημειώνει ο Jansen ότι το βιβλίο αυτό, παρόλο που είναι πολύ λεπτομερές, ωστόσο δεν αποδίδει το πραγματικό πνεύμα του *Ερωτόκριτου*. Μάλιστα θεωρεί πως η περιληπτική απόδοση από τον Mavrogordato είναι πολύ πιο κοντά στο πνεύμα του πρωτοτύπου. Βέβαια, ο Jansen παρατηρεί ότι για τον Gargilis κύριο μέλημα δεν ήταν η μετάφραση του *Ερωτόκριτου*, αλλά μια αόριστη ερμηνεία του κόσμου και των προβλημάτων του.[512] Δεν θα διστάσει επίσης να χαρακτηρίσει τη γραφή αρκετά κακή (pretty bad). Σε αυτό το σημείο βρίσκεται το ενδιαφέρον της άποψης του Jansen. Ότι δηλαδή το μυθιστόρημα του Gargilis δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί πεζή μετάφραση του *Ερωτόκριτου*, καθώς ο συγγραφέας παίρνει ως αφορμή την ιστορία του *Ερωτόκριτου* για να κατασκευάσει ένα μυθιστόρημα, το οποίο στόχευε κυρίως στο να αποτίσει φόρο τιμής στο πρωτότυπο ποίημα αλλά και να εμψυχώσει τους αναγνώστες σε μια πολύ δύσκολη περίοδο για την ανθρωπότητα.

Η ομορφιά της ποίησης και του έμμετρου λόγου του *Ερωτόκριτου* θα περίμενε αρκετές δεκαετίες ακόμα για να γίνει γνωστή στο αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό, μέχρι την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος του Στεφανίδη στις αρχές της δεκαετίας του ’80.

Η τελευταία και πιο πρόσφατη μετάφραση του *Ερωτόκριτου*, έλαβε χώρα το 2017. Πρόκειται για τη μεταφραστική συνεργασία των Gavin Betts, Stathis Gauntlett και Thanasis Spilias.[513] Στην εισαγωγή του βιβλίου οι μεταφραστές ξεκινούν με τον βασικό στόχο αυτής της προσπάθειας, δηλαδή το να γίνει γνωστός ο *Ερωτόκριτος*

---

[511] Jansen, Hugh Wm. "Reviewed Work: The Path of the Great by Stephen Gargilis" *The Journal of American Folklore* Jul-Sept 1946: 333-334. < https://www.jstor.org/stable/536267 >.

[512] “And here let it be stated that the novel being reviewed does not give a good conception of the poem, for although Mr Gargilis’ long work probably gives a rather complete idea of the detailed content of Erotokritos, it does not render the spirit nearly so well as does John Mavrogordato’s does 40-page synopsis (Oxford Press, 1929). This, of course, is no valid criticism for Mr Gargilis whose primary objective is not translation but a hazily philosophical interpretation of the world and its troubles. […] In style […] the novel is frequently pretty bad”. *Ό.π.*, σ. 333.

[513] Βλ. Kornaros, Vitsentzos. *Erotokritos*. Trans. Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. Leiden & Boston: Brill, 2017.

σε όσους δεν γνωρίζουν την κρητική λογοτεχνία. Επίσης, ελπίζουν πως θα είναι χρήσιμη η μετάφρασή τους σε μελετητές που χρειάζονται μια «αξιόπιστη» αγγλική εκδοχή. Η δεύτερη παράγραφος της εισαγωγής, η οποία αναφέρεται στη μετάφραση του Στεφανίδη, φαίνεται πως είναι η λογική συνέχεια της αναφοράς τους σε μια αξιόπιστη μετάφραση. Κι αυτό διότι ενώ παραδέχονται τη διθυραμβική κριτική για τη μετάφραση του Στεφανίδη από τον Lawrence Durrell, παρατηρούν ότι μελετητές όπως ο David Holton ή ο Roderick Beaton αναφέρουν με διακριτικότητα κάποια απομάκρυνση από το νόημα των στίχων στην προσπάθεια του Στεφανίδη να αποδώσει το έργο σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα.[514] Ωστόσο, διαβάζοντας κάποιος ολόκληρο το κείμενο του Roderick Beaton στο περιοδικό *Times Literary Supplement*, θα παρατηρήσει ότι η κριτική του Beaton προς το εγχείρημα του Στεφανίδη είναι ενθουσιώδης και ότι οι μεταφραστές ίσως άθελά τους υποτιμούν το μέγεθος της συνεισφοράς του Στεφανίδη στα γράμματα, κάτι που δεν παραλείπει να κάνει ο Roderick Beaton.[515] Οι τρεις μεταφραστές τελειώνουν την αναφορά τους στον Στεφανίδη, σημειώνοντας ότι η μετάφραση του Στεφανίδη είναι το ακριβώς αντίθετο από τη δική τους.[516] Στόχος δικός τους είναι να παρουσιάσουν μια ακριβή μετάφραση σε μοντέρνα αγγλικά και όσο πιο κοντά γίνεται στο πρωτότυπο.[517]

Επιπρόσθετα, σε άρθρο τους με τίτλο «Ποιητική και Μεταφρασιμότητα: Αναφορά μιας Νέας Απόδοσης του *Ερωτόκριτου* στην Αγγλική» για τον τόμο *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, οι τρεις μεταφραστές παρουσιάζουν αναλυτικά το σκεπτικό τους πίσω από τις μεταφραστικές επιλογές τους πολλές φορές μέσα από τη σύγκριση με άλλες μεταφράσεις του *Ερωτόκριτου* και κυρίως με τη μετάφραση του Στεφανίδη. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, χρησιμοποιούν

[514] "…reviewers (Beaton 1985, Holton 1987) have tactfully noted that the rendering into rhyming couplets frequently did considerable violence to the literal meaning of the original". Βλ. Kornaros, Vitsentzos. *Erotokritos*. Trans. Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. Leiden & Boston: Brill, 2017, σ. ix

[515] Βλ. Beaton, Roderick. "Of Love and Language." *The Times Literary Supplement* 11 October 1985, σ. 1149. Λεπτομερής αναφορά στην κριτική του Roderick Beaton θα γίνει παρακάτω, στην ενότητα «Η κριτική πρόσληψη της μετάφρασης του Ερωτόκριτου από τον Στεφανίδη».

[516] *Ό.π.,* σ. ix.

[517] "Our purpose has been to produce an accurate version of Erotokritos in clear modem English, while keeping as close as possible to the original". *Ό.π.*, σ. ix.

μεταφρασμένους στίχους του Στεφανίδη σε αντιπαραβολή με τους δικούς τους για να πάρουν οι αναγνώστες μια ιδέα της «ακρίβειας» του μεταφράσματός τους.[518] Σε ένα σημείο αναφέρονται στον Στεφανίδη λέγοντας ότι «σε καμιά περίπτωση δε χρησιμοποιήσαμε λέξεις του συρμού όπως αυτές που απαντούν στην παλαιότερη αγγλική μετάφραση του Θεόδωρου Στεφανίδη – π.χ. “fib” σε απόδοση του «παραμύθι».[519] Σε γενικές γραμμές φαίνεται πως δεν συμφωνούν με την προσπάθεια του Στεφανίδη να μεταφράσει τον *Ερωτόκριτο* σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα, παρ’ όλα αυτά παραδέχονται ότι «ομολογουμένως η μετάφραση του Στεφανίδη αποτελεί αξιοθαύμαστο άθλο έμπνευσης και δημιουργικής φαντασίας και μεταφραστικής τόλμης…».[520] Με άλλα λόγια, οι τρεις μεταφραστές ξεκαθαρίζουν πως η δική τους μετάφραση στόχευε «στην κυριολεκτική απόδοση και όχι στην ποιητικότητα».[521]

Εκτενής αναφορά στο συγκεκριμένο μεταφραστικό εγχείρημα θα γίνει παρακάτω, με τη μορφή συγκριτικής μελέτης με τη μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη, ώστε να διαφανούν οι γλωσσικές επιλογές των μεταφραστών και κατά πόσο το τελικό αποτέλεσμα μεταφέρει τον αναγνώστη στην σε βάθος κατανόηση του πρωτότυπου ποιήματος.

Μια επίσης πολύ πρόσφατη μετάφραση του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική, έχει τη μορφή κόμικς ή αλλιώς graphic novel ογδόντα έξι σελίδων από τις Εκδόσεις *Polaris.* Το 2016, οι Γιώργος Γούσης (εικονογράφηση), Δημοσθένης Παπαμάρκος (κείμενο) και Γιάννης Ράγκος (κείμενο), διασκεύασαν σε graphic novel τον «*Ερωτόκριτο*» του Βιτσέντζου Κορνάρου, αρχικά στην ελληνική γλώσσα, διατηρώντας συχνά στην αφήγηση τους δεκαπεντασύλλαβους έμμετρους και ομοιοκατάληκτους στίχους του Βιτσέντζου Κορνάρου ή μεταφέροντάς τους σε στρωτά ελληνικά.[522] Το εγχείρημα

[518] Κακλαμάνης, Στέφανος. *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006.

[519] Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. «Ποιητική και Μεταφρασιμότητα: Αναφορά μας Νέας Απόδοσης του Ερωτόκριτου στην Αγγλική.» *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 463.

[520] *Ό.π.,* σ. 463.

[521] *Ό.π.,* σ. 463

[522] «Καταλήξαμε στη σολωμόντειο λύση του να αποδοθούν οι διάλογοι σε έναν νεοελληνικό λόγο πεζό, στρωτό, απαλλαγμένο από νεολογισμούς και οι αφήγηση να είναι αυτούσια

που είχε μεγάλη επιτυχία, κυκλοφόρησε και στην αγγλική γλώσσα, σε μετάφραση Bruce Walter. Η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης έκδοσης και η αναφορά σε αυτήν, εκτός από τους προφανείς λόγους –δηλαδή το ότι πρόκειται για μεταφορά του *Ερωτόκριτου* στην αγγλική γλώσσα– έχει να κάνει με το γεγονός ότι μέσα στην αφήγηση, εκεί όπου το κείμενο ακολουθεί το πρωτότυπο, ο μεταφραστής επιλέγει να παραθέσει τους μεταφρασμένους στίχους του Θεόδωρου Στεφανίδη. Μάλιστα, οι συντελεστές της έκδοσης, δεν παραλείπουν να ευχαριστήσουν στην αρχή του βιβλίου τις *Εκδόσεις Παπαζήση* που τους επέτρεψαν να χρησιμοποιήσουν στίχους από την έμμετρη μετάφραση του Θεόδωρου Στεφανίδη. Έτσι, το κείμενο του Στεφανίδη εξακολουθεί να εμπνέει και να χρησιμοποιείται και από τις νεότερες γενιές, αλλά κυρίως, να απευθύνεται στο νεανικό κοινό, τέσσερις σχεδόν δεκαετίες μετά την πρώτη κυκλοφορία του.[523] Στίχοι όπως “The time had come, the day was now at hand For feats of arms in a rejoicing land; For men of might to joust and gather fame. Or else, succumbing, to retire in shame”, ή “There was a lad of wisdom and of years Who knew at last Love’s mockery and jeers” ενσωματώνονται αρμονικά σε ένα κατά τα άλλα μοντέρνο και πρωτότυπο σε μορφή αφήγημα.

Γίνεται σαφές, ότι κατά την μελέτη της μετάφρασης του Θεόδωρου Στεφανίδη, η μόνη μετάφραση που δύναται να συγκριθεί μαζί της, είναι η μετάφραση των Gavin Betts, Stathis Gauntlett και Thanasis Spilias, καθώς είναι η μόνη που ακολουθεί πιστά το πρωτότυπο, σε αντίθεση με τις άλλες προαναφερθείσες απόπειρες, οι οποίες απέχουν πολύ από την αρχική μορφή του *Ερωτόκριτου*, άρα και είναι αδύνατο να εκληφθούν ως μεταφραστική απόδοση του ποιήματος στην αγγλική γλώσσα. Κυρίως, έχουν στόχο μια πρώτη γνωριμία του αγγλόφωνου κοινού με την πλοκή του κρητικού αριστουργήματος.

αποσπάσματα από το πρωτότυπο έργο», εξηγεί σε συνέντευξή του ο Δημοσθένης Παπαμάρκος. Βλ. Αναγνωστοπούλου, Βαλεντίνη. *Ερωτόκριτος ...reloaded*. 24 Απριλ. 2016. CNN Greece. <https://www.cnn.gr/focus/story/29904/erotokritos-reloaded>.

[523] “Our special thanks to Papazissis Publishers for their kind permission to use extracts from the verse translation of Erotocritos by Theodore Ph. Stephanides”. Βλ. Goussis, Giorgos, Dimosthenis Papamarkos and Yannis Ragos. *Erotocritos by Vitzentzos Kornaros*. Athens: Polaris Publishers, 2016, σ. 3.

Η μετάφραση του *Ερωτόκριτου* από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και η μεταθανάτια έκδοση

Η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον *Ερωτόκριτο*, όπως προαναφέρθηκε, ήταν μακροχρόνια, ωστόσο, το βιβλίο *Ερωτόκριτος* εκδόθηκε έναν χρόνο μετά τον θάνατό του, το 1984.[524] Βέβαια, ο Στεφανίδης είχε ολοκληρώσει τη μετάφραση αρκετά νωρίτερα. Η καλαίσθητη έκδοση εκτός από το αγγλικό κείμενο περιείχε και μια σειρά εικόνων και σκίτσων σχετικών με το θέμα του *Ερωτόκριτου*, είτε από το αυθεντικό πρωτότυπο είτε από τους ζωγράφους Θεόφιλο και Γιάννη Τσαρούχη.

Το βιβλίο προλόγιζε ο Λώρενς Ντάρελ. Στη συνέχεια ο αναγνώστης βρίσκει ένα δοκίμιο του C.A. Trypanis με τίτλο “Greek Poetry the ‘Heroic’ Verse Romance”. Πρόκειται για ένα κατατοπιστικό άρθρο σχετικά με το έργο του Κορνάρου και το γεγονός ότι θεωρείται ευρέως ένα αριστούργημα της κρητικής και κατά συνέπεια της ελληνικής λογοτεχνίας. Ο Trypanis αναλύει τις θεματικές του ποιήματος, τις επιρροές από άλλα έργα της εποχής, τους χαρακτήρες αλλά και το πώς ο *Ερωτόκριτος* επηρέασε σπουδαίους έλληνες ποιητές, από τον Σολωμό έως τον Παλαμά και τον Σεφέρη. Τα εισαγωγικά κείμενα κλείνουν με ένα σημείωμα του μεταφραστή Θεόδωρου Στεφανίδη, όπου μετά από μια σύντομη αναφορά στο έργο, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους αποφάσισε να μεταφράσει τον *Ερωτόκριτο* σε δεκασύλλαβο μέτρο και γιατί επιλέγει τον έμμετρο στίχο. Κλείνει το εισαγωγικό του σημείωμα με χαρακτηριστικό τρόπο για τον ίδιο, δηλώνοντας με ταπεινότητα πως εναπόκειται στην κρίση του αναγνώστη να αποφανθεί αν ο Στεφανίδης έχει επιτύχει να αποδώσει το στυλ και την ατμόσφαιρα του πρωτοτύπου. Στη συνέχεια (ακολουθώντας το πρωτότυπο), ο Στεφανίδης παραθέτει τα ονόματα των «προσώπων» του ποιήματος. Κατόπιν, έπεται το ποίημα.

[524] Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos*. Trans. Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984.

Η μεταφραστική πράξη

Ο Γιώργος Σεφέρης είχε γράψει ότι «η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* παρουσιάζει ένα μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία μας: είναι η τελειότερα οργανωμένη γλώσσα που άκουσε ο Μεσαιωνικός και ο νεότερος Ελληνισμός.[…]».[525] Ο Στεφανίδης, που για πολλά χρόνια θαύμαζε το έργο του Κορνάρου, αποφασίζοντας τελικά να το μεταφράσει, καταπιάστηκε με αυτή τη μετάφραση, αυτή τη φορά χωρίς τη συμβολή ή πνευματική υποστήριξη του φίλου και συνεργάτη του Γιώργου Κατσίμπαλη, ο οποίος είχε πεθάνει, λίγα χρόνια πριν.

Η πρώτη σημαντική παρατήρηση είναι ότι ο Στεφανίδης αποφασίζει να μεταφράσει τον *Ερωτόκριτο* σε έμμετρο στίχο. Πρόκειται για την πιο σημαντική απόφαση σε σχέση με τη μεταφραστική του εργασία, καθώς στην ουσία αποφάσιζε ο Στεφανίδης να «ξαναγράψει» το ποίημα στην αγγλική γλώσσα. Αυτή του η απόφαση φαίνεται πως για τον ίδιο ήταν μονόδρομος, καθώς και όλες οι προηγούμενες μεταφραστικές του εργασίες γινόταν σε έμμετρο στίχο όταν είχε αυτή τη μορφή και το πρωτότυπο. Αυτή του η απόφαση σήμαινε επίσης ότι έπρεπε να βρει με ποιο τρόπο ή αλλιώς πόσες συλλαβές θα μετρούσαν τα ομοιοκατάληκτα δίστιχα της αγγλικής μετάφρασης, καθώς ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος ταιριάζει στην ελληνική γλώσσα, αλλά όχι στην εκφορά και στον ρυθμό της αγγλικής. Τα δεκαπεντασύλλαβα ομοιοκατάληκτα δίστιχα, αποδίδονται τελικά από τον Στεφανίδη σε δεκασύλλαβα ομοιοκατάληκτα δίστιχα, μέτρο το οποίο είναι σύνηθες και κατάλληλο για ποιητικά στιχουργήματα στα αγγλικά. Μάλιστα, αυτού του είδους ο στίχος ο ιαμβικός πεντάμετρος (iambic pentameter) της αγγλικής γλώσσας είναι ο πιο ευρέως χρησιμοποιούμενος στίχος στην αγγλική ποίηση και απαντάται σε όλα τα αριστουργήματα της αγγλικής λογοτεχνίας, από τους *Θρύλους του Καντέρμπουρι* (*Canterbury Tales*) του Geoffrey Chaucer έως τον *Χαμένο Παράδεισο του John Milton*, τα έργα του Shakespeare και αναρίθμητα άλλα έργα πολλών άγγλων ποιητών.[526] Θεωρείται η επιτομή του αγγλικού στίχου και έχει πάρει τον τίτλο «Ηρωικός στίχος».[527]

[525] Σεφέρης, Γιώργος. *Δοκιμές*. Τόμ. Πρώτος Τόμος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 296.

[526] The rising rhythm of the five-beat iambic pentameter has been since the fourteenth century the most widely used metre in English poetry. Chaucer’s Canterbury Tales, Spenser’s Faerie Queen,

Η επιλογή του ιαμβικού πεντάμετρου από τον Στεφανίδη, σίγουρα ταίριαζε στο πρωτότυπο το οποίο γράφτηκε την ίδια περίπου εποχή που γράφτηκαν και τα αριστουργήματα του Shakespeare, και θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αν ο *Ερωτόκριτος* γραφόταν στο αγγλικό ιδίωμα, τότε μάλλον αναπόφευκτα θα είχε γραφτεί σε ιαμβικό πεντάμετρο. Μάλιστα, ο νεοελληνιστής Peter Mackridge είχε χαρακτηρίσει «σοφή» την απόφαση του Στεφανίδη να αποδώσει το ποίημα σε ιαμβικό πεντάμετρο.[528]

Η αρίθμηση των στίχων στη μετάφραση του Στεφανίδη δεν έχει αντιστοιχία με το πρωτότυπο, πρώτον λόγω των διαφορών στη μετάφραση-διατύπωση και δεύτερον γιατί το πρωτότυπο, σε δεκαπεντασύλλαβα ομοιοκατάληκτα δίστιχα, αποδίδεται από τον Στεφανίδη σε δεκασύλλαβα ομοιοκατάληκτα δίστιχα.

Στους πρώτους έξι στίχους του ποιήματος, ο Στεφανίδης εισάγει τον αγγλόφωνο αναγνώστη μεταφέροντας με ευρηματικό τρόπο τα πασίγνωστα λόγια του Κορνάρου:

Του Κύκλου τα γυρίσματα, που ανεβοκατεβαίνουν,
και του Τροχού, που ώρες ψηλά κι ώρες στα βάθη πηαίνουν·
και του Καιρού τα πράματα, που αναπαημό δεν έχουν,

Shakespeare's plays and sonnets, Milton's Paradise Lost, the preponderance of verse by Dryden, Pope, Wordsworth, Keats, Browning, Tennyson, Owen, Yeats and Frost, all written in iambic pentameter. It is the very breath of English verse and has earned the title the HEROIC LINE. Βλ. Fry, Stephen. *The Ode Less Travelled*. London: Hutchinson, 2005, σ.12.

[527] Πρόκειται για το λεγόμενο Ηρωικό δίστιχο, το οποίο εισήγαγε ο Chaucer. Ο 18ος αιώνας υπήρξε το απόγειο αυτού του είδους. Βλ. Roberts, Philip Davies. *How Poetry Works*. London: Penguin Books, 1991, σ. 280: "Introduced by Chaucer and popular ever since. In the eighteenth century, the great age of the heroic couplet, they were usually end-stopped, or closed;"

[528] "Stephanides wisely decided to abandon the decapentasyllable in favor of the iambic pentameter, which possesses a similar standard, classic status in English literature to that of the 15-syllable iambic verse in Greek." Βλ. Mackridge, Peter. "Erotocritos. Circa 1640 A.D., and: The Sacrifice of Abraham on the Computer: A Concordance, Word-Indexes and Stylistic Remarks (review)." *Journal of Modern Greek Studies* October 1987, σ. 271-272.

μα στο Καλό κ' εις το Κακό περιπατούν και τρέχουν·
και των Αρμάτω' οι ταραχές, όχθρητες, και τα βάρη,
του Έρωτος οι μπόρεσες και τση Φιλιάς η χάρη·[529]

The Cycles with their trails that rise and fall;
Time's Wheel that knows the height and depth of All,
That bears Fate's whims and turns not back again,
But whirls with Good and Evil in its train,
The clash of war; the spur of hate and spite;
The rapt embrace and languorous kiss by night; [530]

Ο Στεφανίδης, χωρίς να μεταφράζει κατά λέξη, δίνει στο μετάφρασμα μια ποιητική προσέγγιση, παρόμοια με αυτή του Κορνάρου. Από την άλλη πλευρά, η μετάφραση των Gavin Betts, Stathis Gauntlett και Thanasis Spilias, ενώ είναι εξαιρετικά ακριβής, ωστόσο, δεν είναι καθόλου ποιητική. Έτσι, έχουμε μια απόδοση των λέξεων και των νοημάτων, αλλά δεν έχουμε το ύφος και τη μελωδικότητα του *Ερωτόκριτου*:

The circle's turns that rise and fall, and those of the wheel that now mount
high and now plummet to the depths, time's changes that never rest but
advance and speed to good and evil, the turmoil of arms, hostilities,
suffering, the power of Cupid and the charm of friendship.[531]

Ο Anthony Hirst είχε γράψει για τους πρώτους στίχους του *Ερωτόκριτου* από τον Στεφανίδη ότι δίνει στον αναγνώστη περισσότερο την αίσθηση και λιγότερο το

[529] Κορνάρος, Βιτσέντζος. *Ερωτόκριτος*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού και Εκδοτική Ερμής, 2003, σ. 17.

[530] Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos*. Trans. Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984, σ. 30.

[531] Kornaros, Vitsentzos. *Erotokritos*. Trans. Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. Leiden & Boston: Brill, 2017, σ.1.

νόημα.[532] Είναι βέβαιο, πως για να επιτύχει τον έμμετρο στίχο, ο Στεφανίδης χρειάστηκε σε κάποιες περιπτώσεις να αλλάξει τελείως την εικόνα του ποιήματος, προσθέτοντας δικά του στοιχεία. Έτσι, για παράδειγμα στον στίχο έξι, *«του Έρωτος οι μπόρεσες και τση Φιλιάς η χάρη», ο Στεφανίδης γράφει "The rapt embrace and languorous kiss by night".* Στην πραγματικότητα, ο Στεφανίδης αποδίδει μόνο την έννοια του «έρωτα» αφήνοντας απέξω «τση Φιλιάς τη χάρη», δίνοντας την εικόνα ενός νυχτερινού ληθαργικού φιλιού. Από την άλλη, οι τρεις μεταφραστές μεταφέρουν επακριβώς τα λόγια του Κορνάρου: *the power of Cupid and the charm of friendship.*

Ένα ακόμα παράδειγμα είναι οι ακόλουθοι στίχοι στο πέμπτο μέρος, από τους «ωραιότερους της ελληνικής γλώσσας, γιατί φτιάχνουν μια νεκρανάσταση», κατά τον Γιώργο Σεφέρη:[533] «Για να σου κάμω συντροφιά, να πηαίνομεν ομάδι, / τό δεν εκάμαν τα κορμιά, να κάμου οι ψες στον Άδη» (Ε, 1043-1044).[534]

Η απόδοση του Στεφανίδη είναι ακριβής ως προς το νόημα. Βέβαια, για να είναι ακριβής ως προς το νόημα αλλά ταυτόχρονα πιστή και στην έμμετρη φόρμα, ο Στεφανίδης «προσθέτει» δικές του εικόνες και μιλάει για το «κρεβάτι του γάμου» που θα έβρισκαν ο *Ερωτόκριτος* με την Αρετούσα στον Άδη. Αν και εκ πρώτης όψεως ο Στεφανίδης βάζει τη δική του ποιητική ματιά, το νόημα παραμένει το ίδιο. Οι δύο αγαπημένοι θα κατέβαιναν μαζί στον Άδη και ό,τι στερήθηκαν στη ζωή, θα το έβρισκαν στον κάτω κόσμο:

That, hand in hand, we could have gone Death's way;
And, though on earth we two were never wed,
In Hades we could find our marriage bed.[535]

Η γλώσσα του Στεφανίδη στον *Ερωτόκριτο* σε κάποια σημεία χαρακτηρίστηκε «μπανάλ» από την κριτική.[536] Η λέξη μπανάλ θα μπορούσε να αποδοθεί στα

[532] "[Stephanides} gives more of the feel and less of the meaning…". Βλ. Anthony Hirst, "Kornaros Vitsentzos." *The Medieval Review* (2003).

[533] Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές*. Τόμ. Πρώτος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 294.

[534] Κορνάρος, Βιτσέντζος. *Ερωτόκριτος*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού και Εκδοτική Ερμής, Αθήνα, 2003, σ. 376.

[535] Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos*. Trans. Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984, σ. 329.

ελληνικά ως «κοινή» ή «τετριμμένη», ωστόσο, ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις, ο Στεφανίδης προσπαθεί και καταφέρνει να φτιάξει ένα κείμενο σαν τον «παλιό καιρό», σε μια γλώσσα «κοινή», όπως αυτή που επί αιώνες επικρατούσε στην αγγλική ποίηση και κουλτούρα. Ο *Ερωτόκριτος* γράφτηκε αιώνες πριν, σε μια εποχή πολύ διαφορετική από τη σημερινή. Η προσέγγιση του Στεφανίδη, να αποδώσει το κείμενο σε μια γλώσσα όχι και τόσο μοντέρνα, βοηθάει τον αγγλόφωνο αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα όχι μόνο τη δομή αλλά και το πνεύμα του πρωτότυπου ποιήματος, και να μεταφερθεί νοερά πίσω στα χρόνια του Βιτσέντζου Κορνάρου.

Από την άλλη πλευρά, οι τρεις μεταφραστές, Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias, αποδίδουν τους παραπάνω στίχους του *Ερωτόκριτου* ως εξής:

If only I, in my misery, had been at your pillow so that I could follow you sooner in your departure and keep you company as we went together; our souls could have done in Hades what our bodies could not.[537]

Η ακρίβεια της μετάφρασης είναι ξανά δεδομένη, αλλά η πεζότητά της αποδίδει μόνο νοηματικά και καθόλου ποιητικά το ποίημα.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο του ποιήματος είναι η στιγμή που ο ποιητής εξηγεί στο Πέμπτο Μέρος, τον λόγο για τον οποίο ο *Ερωτόκριτος* επιμένει να βασανίζει την αγαπημένη του όντας μεταμορφωμένος, παρατείνοντας έτσι την αγωνία της και στερώντας της τη στιγμή της αναγνώρισης:

Καλά το λεν οι φρόνιμοι, η Αγάπη φόβο φέρνει,
κ' εις ένα πράμα, οπού αγαπά, λίγες φορές γιαγέρνει.
Χίλια σημάδια να θωρεί άνθρωπος, να κατέχει
άδολα πως τον αγαπά, αναπαημό δεν έχει.
Μα λέγει, και ξαναρωτά, και ξαναδοκιμάζει
τήν αγαπά, αν τον αγαπά, και πάντα του λογιάζει.

---

[536] “The result is sometimes banal…”. Βλ. Holton, David. "Notices of books: Erotocritos." *The Journal of Hellenic Studies* 107 (1987), σ. 266.

[537] Kornaros, Vitsentzos. *Erotokritos*. Trans. Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. Leiden & Boston: Brill, 2017, σ. 171.

Οληνυκτίς σ' τσ' αγκάλες τση να μένει μετά κείνη,
’το σηκωθεί, το βάσανον του Πόθου τον-ε κρίνει.
Και φαίνεταί του χάνει την, και πως τον απαρνάται,
κι οληµερνίς κι οληνυκτίς τροµάσσει και φοβάται.
Και πάντα ξόµπλι-ν εγνοιανό στήν αγαπά γυρεύγει,
κ' ετούτη η έγνοια η πελελή συχνιά τον-επαιδεύγει.[538]

Ο Στεφανίδης απέδωσε τους παραπάνω στίχους ως εξής:

Well say the wise that love brings fear and pain
That can return again and yet again;
A lover by a thousand signs may see
That he is wholly loved, yet ever he
Is torn by doubt, and yarns to prove anew
That of his loved the love is ever true.
Though he may spend a night in her embrace,
When he arises doubt will show its face;
And then he wonders through the livelong day
If she forgets him when he is away;
He wonders if he still reigns in her heart;
And this obsession tears his mind apart![539]

Η μετάφραση των Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias έχει ως εξής:

> The wise say well: love creates fear, and a person who loves returns to the same thing a thousand times. Though a man see a thousand signs, though he know that he is loved without guile, he still has no rest; he talks and keeps asking and testing the woman he loves, to see if she

[538] Κορνάρος, Βιτσέντζος. *Ερωτόκριτος*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού και Εκδοτική Ερμής, Αθήνα, 2003, σ. 364-365.

[539] Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos*. Trans. Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984, σ. 315-316.

> loves him, and he is always wondering. Though he stay all night with her in his embrace, when he rises, passion's torture racks him. He thinks he has lost her and she has renounced him. All day and all night he trembles in fear, always seeking a weighty proof from the one he loves. This mad concern tortures him often.[540]

Στα παραπάνω αποσπάσματα είναι και πάλι προφανής ο τρόπος προσέγγισης του μεταφράσματος από τον Στεφανίδη, ο οποίος «ξαναπλάθει» τον *Ερωτόκριτο*. Από την άλλη πλευρά, η καθόλου ποιητική απόδοση των τριών μεταφραστών αποδίδει με ακρίβεια τα λεγόμενα του Κορνάρου, αλλά όχι την έμμετρη μορφή του *Ερωτόκριτου*.

Σε γενικές γραμμές, σε όλο το μετάφρασμά του ο Θεόδωρος Στεφανίδης δημιουργεί ένα νέο «ποίημα» το οποίο δίνει στον αναγνώστη μια ακριβή εικόνα του κρητικού ποιήματος, ακόμα και όταν η μετάφραση δεν είναι και τόσο ακριβής.

[540] Kornaros, Vitsentzos. *Erotokritos*. Trans. Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. Leiden & Boston: Brill, 2017, σ. 166.

Η κριτική πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη

Οι κριτικές για τον *Ερωτόκριτο* σε μετάφραση του Θεόδωρου Στεφανίδη, είναι μεταξύ τους τόσο διαφορετικές, όσο διαφορετικές είναι και οι απόψεις των κριτικών σχετικά με το τι συνιστά τελικά μια «καλή» μετάφραση. Ο Anthony Hirst, σε πρόσφατο άρθρο του, παρατηρεί ότι η μετάφραση του Στεφανίδη έχει χαρακτηριστεί από ακαδημαϊκούς ως ανακριβής, με συχνή επιλογή περίεργων λέξεων ώστε να υπάρχει ομοιοκαταληξία, ωστόσο, καταλήγει ότι δεν υπάρχει λόγος να μεταφράζεται υλικό τέτοιου είδους σε πρόζα, εκτός κι αν χρησιμεύσει σαν οδηγός σε φοιτητές που δυσκολεύονται με τα ελληνικά.[541]

Αν και ο Στεφανίδης δεν πρόλαβε όσο βρισκόταν εν ζωή να δει την ολοκληρωμένη έκδοση του έργου του, στην αλληλογραφία του με τον Lawrence Durrell, πληροφορούμαστε ότι ο συγγραφέας και πανεπιστημιακός Bertrand Mathieu θαύμαζε την εκδοχή του *Ερωτόκριτου* από τον Στεφανίδη και κάποιες εισηγήσεις του για διορθώσεις, είχαν βρει ανταπόκριση από τον Στεφανίδη που είχε προβεί στις απαραίτητες αλλαγές. Βέβαια ο ίδιος, δεν πίστευε τίποτα αν δεν έβλεπε το ποίημα δημοσιευμένο.[542] Ωστόσο, σε γράμμα του στον Lawerence Durrell τον Μάιο του 1982, ο Στεφανίδης εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για πιθανές αλλαγές που επιχειρεί να του επιβάλλει ο εκδότης Α. Πουλέν, ώστε να αποφύγουν το ανάθεμα των κριτικών. Ωστόσο, ο Στεφανίδης σκέφτεται ότι σε τέτοια περίπτωση θα ασκήσει βέτο για την έκδοση, καθώς η άποψη των «μοντέρνων κριτικών» δεν τον απασχολεί,

[541] "Stephanides' translation of *Erotokritos* (published in 1984, the year after his death) has been criticized by academics for its inaccuracies and its occasional bizarre word choices in the interest of rhyme. There is, however, little point in translating such material into prose, except as a guide to students who *can* read the Greek, but with difficulty". Βλ. Hirst, Anthony. "A Borrowed Lute: Theodore Stephanides as a Translator of Poetry." *Encounters in Greek and Irish Literature: Creativity, Translations and Critical Perspectives*. Ed. Paschalis Nikolaou. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020, σ. 215.

[542] Γράμμα από 18-4-1981. Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 243. Επίσης, πληροφορίες αντλήθηκαν ανεπίσημα από γράμματα του Lawrence Durrell προς τον Στεφανίδη τα οποία προμηθεύτηκα από τη Durrell Library of Corfu και τον διευθυντή της Richard Pine.

παρά μόνο η ευχαρίστηση των «Μουσών».[543] Φαίνεται, ότι σε μεγάλο βαθμό ο Στεφανίδης είχε αφενός μεγάλη σιγουριά για την αξία της μετάφρασής του, αφετέρου, ήξερε πως θα υπήρχαν και αρνητικές κριτικές.

Μια πρώτη κριτική του μεταφράσματος του Στεφανίδη, θα γραφτεί τον Οκτώβριο του 1985 από τον ακαδημαϊκό και συγγραφέα Roderick Beaton, για το περιοδικό *The Times Literary Supplement*. Ο Beaton χαιρετίζει με θαυμασμό την απόφαση του Στεφανίδη να μεταφράσει το ποίημα σε έμμετρο στίχο, παρόλο που θεωρεί πως αυτό ίσως δυσκολέψει τους μοντέρνους αναγνώστες οι οποίοι έχουν συνηθίσει να διαβάζουν εκτεταμένα αφηγηματικά κείμενα σε πεζό λόγο. Θεωρεί σοφή την απόφαση του Στεφανίδη να αντικαταστήσει τον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο σε δεκασύλλαβο. Κρίνει ότι κάποιες φορές η ομοιοκαταληξία δημιουργεί προβλήματα θυσιάζοντας για παράδειγμα την ακρίβεια μιας εικόνας. Ωστόσο, ακόμα και αυτές τις αρνητικές του παρατηρήσεις, τις περιγράφει ως «ασήμαντες λεπτολογίες» αναλογιζόμενος τη σπουδαιότητα της μεταφραστικής εργασίας του Στεφανίδη, του οποίου η προσφορά στο αναγνωστικό κοινό είναι ανεκτίμητης αξίας.[544]

Μια σύντομη αναφορά στη μετάφραση του *Ερωτόκριτου* από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, είχε κάνει σε αγγλόφωνο άρθρο του και ο Γ.Π. Σαββίδης, ο οποίος είχε παρατηρήσει πως ο Στεφανίδης είχε πάρει πολλές «ελευθερίες» στη μετάφραση του

[543] «Γράφω για να ευχαριστήσω τις Μούσες και όχι τους μοντέρνους κριτικούς. Και αν δεν τους αρέσει η δική μου μετάφραση ας μην την δεχτούν! Όταν είναι κανείς στα 86, ο κόσμος λίγο μετρά γι' αυτόν». *Ό.π.,* σ. 251.

[544] "Stephanides is to be congratulated upon his decision, admirably and consistently carried through, to translate the poem into verse, although inevitably this creates an additional barrier for the modern reader, who is unused to any other medium than prose for extended narrative. Wisely, he has replaced the fifteen- syllable iambic line of the original with a ten- syllable line, more or less the iambic pentameter whose 'classic' status In English parallels that of the fifteen-syllable metre in Greek. His retention of the rhyming couplet form, however, does create problems, as often the precision of an image or the symmetry of a rhetorical figure has had to be sacrificed to the straitjacket imposed by the rhymes. But these are minor cavils when set beside the magnitude of the translator's task. Stephanides has performed an invaluable service in at last making Komaros's poem available to students of Renaissance literature and to non-specialists with an interest In the period or in medieval and modern Greece". Βλ. Beaton, Roderick. "Of Love and Language." *The Times Literary Supplement* 11 October 1985, σ. 1149.

Ερωτόκριτου, προκειμένου να διατηρήσει τους ομοιοκατάληκτους δεκατετρασύλλαβους.[545]

Μια ακόμα κριτική από τον Peter Mackridge, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Journal of Modern Greek Studies*, τον Οκτώβριο του 1987. Το άρθρο είναι εκτενές και ο Mackridge αφού δίνει πρώτα κάποιες πληροφορίες για τον Στεφανίδη, στην συνέχεια αναφέρεται στην τόλμη του Στεφανίδη να ασχοληθεί με την έμμετρη μετάφραση, κάτι που θα φάνταζε αδύνατο, ωστόσο, η ευαίσθητη μεταφορά του ποιήματος καταφέρνει να διατηρήσει μια ευφράδεια και γλαφυρότητα, χωρίς να καταφεύγει ο Στεφανίδης σε υπερβολικά εξεζητημένους αρχαϊσμούς.[546]

Στη συνέχεια, θέτει το ερώτημα πώς είναι δυνατό να μεταφραστεί ο *Ερωτόκριτος*. Ως απάντηση, θέτει ένα άλλο ζήτημα, το τι δεν μπορεί να μεταφραστεί, και απαντάει πως είναι αδύνατο να αποδοθεί η μετρική του δομή και έτσι θεωρεί σοφή την απόφαση του Στεφανίδη να αφήσει τον δεκαπεντασύλλαβο για χάρη του ιαμβικού πεντάμετρου ο οποίος είναι μια ανάλογη επιλογή για την κλασσική αγγλική λογοτεχνία. Στη συνέχεια εισέρχεται σε πιο τεχνικές λεπτομέρειες στο κείμενο του Στεφανίδη και στον τρόπο που αντιμετώπισε ο μεταφραστής διάφορα προβλήματα που προέκυπταν στην πορεία, ενίοτε προσθέτοντας δικές του εικόνες. Ο Mackridge κλείνει την ανάλυσή του με το γενικό συμπέρασμα ότι ο Στεφανίδης επιτυγχάνει να μεταφράσει ένα κείμενο γραμμή-γραμμή και σε ελάχιστες περιπτώσεις φαίνεται βεβιασμένη η ομοιοκαταληξία. Έτσι, οι αγγλόφωνοι αναγνώστες έχουν τη μεγάλη τύχη να μπορούν να προσεγγίσουν ένα από τα σημαντικότερα έργα της ελληνικής λογοτεχνίας.[547]

---

[545] “Stephanides at this point takes too many liberties in order to preserve the rhymed fourteener of the original”. Βλ. Savidis, George P. "The Burden of the Past and the Greek Poet." *Grand Street* Autumn 1985: 164-190. JSTOR. 29 12 2020. www.jstor.org/stable/25006816. , σ. 170.

[546] “The notion of translating the more than 10,000 lines of the Erotocritos into verse might seem to be an undertaking of fruitless audacity; yet Stephanides' sensitive rendering manages to sustain a fluency and elegance without excessive recourse to fussy archaism”. Βλ. Mackridge, Peter. "Erotocritos. Circa 1640 A.D., and: The Sacrifice of Abraham on the Computer: A Concordance, Word-Indexes and Stylistic Remarks (review)." *Journal of Modern Greek Studies* October 1987, σ. 271.

[547] “But this hardly detractsfrom Stephanides' achievement: although he has by and large trans-lated line by line, without omissions, there are few occasions whereone senses that a rhyme is

Την ίδια χρονιά, τον Νοέμβριο του 1987, ο David Holton θα δημοσιεύσει κριτική του *Ερωτόκριτου* στο περιοδικό *Journal of Hellenic Studies*.[548] Χαρακτηρίζει το μεταφραστικό έργο του Στεφανίδη «αποθαρρυντικό» (daunting), όχι μόνο για τη μεγάλη έκταση του έργου, αλλά επίσης για το πολύμορφο γλωσσικό ιδίωμα.[549] Στη συνέχεια του άρθρου ο Holton κάνει μια γενική αναφορά στον *Ερωτόκριτο* και σε κάποιες λεπτομέρειες της έκδοσης και στη συνέχεια αναφέρεται σε κάποια σημεία που η απόδοση του Στεφανίδη ξεφεύγει λίγο από το πρωτότυπο. Ωστόσο, επικεντρώνεται και σε άλλα σημεία όπου η ομορφιά του πρωτοτύπου αποτυπώνεται και στη μετάφραση του Στεφανίδη. Ο ίδιος, παρά την αρχική του άποψη, κλείνει το κείμενό του με πολύ θετική αποτίμηση του μεταφραστικού έργου του Στεφανίδη, του οποίου υπογραμμίζει τις γλωσσικές ικανότητες και την επιμονή. Σημειώνει, ότι η δουλειά αυτή «θα επιβιώσει ως μια μνημόνευση της δια βίου υπηρέτησης του Στεφανίδη σε δυο κουλτούρες ως ελληνιστή και αγγλόφιλου, επιστήμονα και ανθρώπου των γραμμάτων».[550]

Μια αρνητική κριτική για τη μετάφραση του Στεφανίδη, βρίσκεται στο βιβλίο *The Oxford Guide to Literature in English Translation*, όπου με τέσσερις μόνο λέξεις “can hardly be recommended”, η δουλειά του μεταφραστή Στεφανίδη «δύσκολα συστήνεται».[551]

Μια ακόμα κριτική, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *The Medieval Review* το 2003, είναι στην πραγματικότητα η κριτική του Anthony Hirst για το βιβλίο των Gavin Betts, Stathis Gauntlett και Thanasis Spilias, στην οποία η ανάλυση της μεταφραστικής δουλειάς των τριών αντιπαραβάλλεται με τη μετάφραση του Θεόδωρου Στεφανίδη. Αναλύοντας αρκετά σημεία της μετάφρασης των Gavin Betts,

---

forced. Those English-speakers who can-not read the original are now fortunate in having access to one of themost important works of Greek literature”. *Ό.π.,* σ. 273.

[548] Holton, David. "Notices of books: Erotocritos." *The Journal of Hellenic Studies* 107 (1987), σ. 266.

[549] “The translator’s task is a daunting one, not simply because of the works’ length (around 10000 political verses), but also because of the variety of its diction […]. *Ό.π.,* σ. 266.

[550] “…it will survive as a monument to Stephanides’ life-time of service to the two cultures, as Hellenist and Anglophile, scientist and man of letters”. *Ό.π.,* σ. 266.

[551] France, Peter. *The Oxford Guide to Literature in English Translation*. Oxford: Oxford University Press, 2001, σ. 392.

Stathis Gauntlett και Thanasis Spilias, ο Hirst αντιπαραβάλλει την μετάφραση του Στεφανίδη και σε μεγάλο βαθμό φαίνεται να την προτιμά. Για παράδειγμα σε ένα σημείο σύγκρισης, γράφει ο Hirst ότι «χρειαζόμαστε την παράφραση του Στεφανίδη για να μας οδηγήσει στο κατάλληλο συναίσθημα, στο κατάλληλο ύφος στην αγγλική γλώσσα».[552] Ενώ σε άλλο σημείο διαπιστώνει ότι η ποιητική απόδοση του Στεφανίδη είναι σε γενικές γραμμές ικανοποιητική, σε κάποιες περιπτώσεις εμπνευσμένη και πολύ σπάνια ανεπαρκής.[553] Καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι το καλύτερο θα ήταν να διάβαζε κάποιος και τις δύο μεταφράσεις «αντικριστά» ώστε να έχει μια πιο πλήρη εικόνα.[554]

Ο Anthony Hirst, θα μιλήσει ξανά για την μετάφραση του *Ερωτόκριτου* από τον Στεφανίδη, σε ομιλία του στο πανεπιστήμιο King's College του Λονδίνου, το 2016. Στην ομιλία του αυτή θα καταστήσει σαφές ότι «η ευχαρίστηση στο πρωτότυπο και στο μετάφρασμα βρίσκεται τόσο στον ήχο, όσο και στο τι λέγεται».[555] Για τον λόγο αυτό εκφράζει την άποψη ότι οποιαδήποτε «πεζή» μετάφραση είναι μάταιη. Ως παράδειγμα πεζής μετάφρασης, δίνει τη μεταφραστική εργασία των Gavin Betts, Stathis Gauntlett και Thanasis Spilias.[556] Παραθέτοντας και άλλα ενδεικτικά παραδείγματα, ο Anthony Hirst θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο *Ερωτόκριτος* του Στεφανίδη μπορεί να διαβαστεί ως ένα έργο λογοτεχνικό και παρά τις

[552] "…but we need Stephanides' paraphrase to take us into an appropriate realm of feeling, an appropriate register of English". Βλ. Anthony Hirst, "Kornaros Vitsentzos." *The Medieval Review* (2003), https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/15926/0.

[553] "Stephanides' versification is generally competent, sometimes inspired, and only occasionally lame…". *Ό.π.*

[554] "…the only solution is to read the two translations side by side, for, though neither is satisfactory, each can add to the appreciation of the other". *Ό.π.*

[555] "The pleasure in both the original and the translation is as much in the sound as in what is being said". Βλ. "Theodore Stephanides, translator extaordinary: his work on Greek poets from Sappho to Palamas." *Seminar (part of the Modern Greek Studies seminar series)*. London, 18 January 2016, σ.12.

[556] "It is the kind of work which it is pointless (from a literary point of view) to translate into prose". *Ό.π.*, σ.13.

ομολογούμενες αδυναμίες του, μπορεί να δώσει στον αναγνώστη τη γενική αίσθηση του πρωτότυπου κειμένου.[557]

Μια πιο πρόσφατη αναφορά-κριτική στη μεταφραστική εργασία του Στεφανίδη, θα λάβει χώρα στο περιοδικό για τη μετάφραση *The AALITRA Review: A Journal of Literary Translation*. Ο Stathis Gauntlett, ένας εκ των τριών μεταφραστών του *Ερωτόκριτου* (2003), σε άρθρο του με τίτλο "Pleasures and Pitfalls of Englishing Greek Fiction", θα γράψει για την εμπειρία του στη μετάφραση τριών ελληνικών λογοτεχνικών έργων, ένα εκ των οποίων είναι ο *Ερωτόκριτος*. Αναφερόμενος στον Στεφανίδη, ο Gauntlett θα μιλήσει για μια «εμπνευσμένη», αλλά «ανακριβή» μετάφραση, η οποία έδειχνε το δρόμο για μια πιο αξιόπιστη εναλλακτική μετάφραση.[558] Αλλά και στη συνέχεια του άρθρου του θα αναφερθεί ξανά στη μετάφραση του Στεφανίδη, καθώς θα «απαντήσει» στην αρνητική κριτική του Anthony Hirst για τη μετάφραση του *Ερωτόκριτο*υ από τους τρεις μεταφραστές, τον οποίο θα χαρακτηρίσει «αφοσιωμένο θαυμαστή» και «ένθερμο υποστηρικτή» της υστεροφημίας του «αντιπάλου» Στεφανίδη.[559]

Επιπροσθέτως, αξίζει να αναφερθεί η παρουσία δέκα στίχων από τη μετάφραση του Στεφανίδη (στίχοι 543-552) στο βιβλίο *Greece in Poetry*, το οποίο, όπως λέει και ο τίτλος του, περιλαμβάνει χαρακτηριστικά ποιήματα ή αποσπάσματα ποιημάτων σπουδαίων ποιητών που έγραψαν για την Ελλάδα ή για τις ελληνικές ιδέες από την αρχαιότητα ως τα τέλη του εικοστού αιώνα. Το απόσπασμα του Βιτσέντζου Κορνάρου από τον *Ερωτόκριτο* μιλάει για τον έρωτα και την αγάπη.[560]

---

[557] "My case is simply that Stephanides' *Erotocritos* can be read as literature, and read with pleasure — marred occasionally, I acknowledge, by strained rhymes, peculiar word choices and awkward word order. And it does not always accurately convey the meaning of the Greek. Some things are lost, but it really does give a feeling of the original. The prose translation will give you the literal meaning, but almost everything *else* is lost". *Ό.π.*, σ.14

[558] "His inspired but inaccurate translation was still in print, but we believed a reliable, scholarly alternative was called for". Βλ. Gauntlett, Stathis. The. "Pleasures and Pitfalls of Englishing Greek Fiction." *The AALITRA Review: A Journal of Literary Translation* December 2017, σ. 7.

[559] ''…a devoted admirer and staunch champion of the legacy of our "rival" translator Stephanides". *Ό.π.,* σ. 8.

[560] Zafiropoulos, Simoni. *Greece in Poetry*. Athens: Libro, 1993, 96.

Χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το μετάφρασμα του Στεφανίδη χρησιμοποιήθηκαν και από τον γεννημένο στη Νέα Υόρκη συνθέτη George Tsontakis, στην παράστασή του "Erotokritos". Πρόκειται για ένα ορατόριο-δράμα, το οποίο πρωτοπαρουσιάστηκε το 1982 στο Alice Tully Hall στη Νέα Υόρκη .[561]

Η μετάφραση του Στεφανίδη αναφέρεται και στο βιβλίο *Greek Mythology: an Encyclopedia of Myth and Legend*, ως σημείο αναφοράς και πληροφοριών για τον *Ερωτόκριτο* του Βιτσέντζου Κορνάρου.[562]

Τέλος, το 1993, ο Κύπριος Νικολάου Θεοδόσης, στο ποιητικό δίγλωσσο βιβλίο του με το τίτλο *Κύπρος: σκιές στον τοίχο / Cyprus: Shadows on the Wall*, συμπεριέλαβε απόσπασμα από τον *Ερωτόκριτο* του Θεόδωρου Στεφανίδη.[563]

Συμπερασματικά, με αυτά τα δεδομένα, φαίνεται πως η κριτική πρόσληψη της μετάφρασης του έργου του Στεφανίδη ήταν πολύ θετική, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη τη δυσκολία του εγχειρήματος από την πλευρά του Θεόδωρου Στεφανίδη. Οι όποιες ατέλειες στο μετάφρασμα δεν συνιστούσαν λόγο απόρριψής του, αντίθετα φαίνεται πως οι μελετητές του τις θεωρούσαν αμελητέες μπροστά στο τεράστιο επίτευγμα της έμμετρης μετάφρασης του *Ερωτόκριτου*.

[561] "I met a retired Greek captain. He told me of a translation, not published, by Theodore Stephanides, who lives in London. He gave me permission to use his translation." Βλ. Libbey Jr, Theodore W. "Chorus to sing Crete's Love Epic." *The New York Times* (1982): 10.
<https://www.nytimes.com/1982/05/14/arts/chorus-to-sing-cretes-love-epic.html>.

[562] Stoneman, Richard. *Greek Mythology: an Encyclopedia of Myth and Legend*. London: The Aquarian Press, 1991, σ. 72.

[563] Νικολάου Θεοδόσης (Nicolaou, Theodosis). *Κύπρος: σκιές στον τοίχο / Cyprus: Shadows on the Wall*. Nicosia: Κυπριακή Τράπεζα Αναπτύξεως Λίμιτεδ / The Cyprus Development Bank Limited, 1993, σ. 104.

Συμπεράσματα

Διαβάζοντας τον *Ερωτόκριτο* σε μετάφραση Θεόδωρου Στεφανίδη, ο αναγνώστης θα διακρίνει, το μεράκι, τον κόπο και εντέλει τον στόχο του μεταφραστή: το να παρουσιάσει στο αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό ένα έργο σαν να ήταν αρχικά γραμμένο στην αγγλική γλώσσα. Η φράση «σαν να ήταν» αποτελεί τελικά και την επιτυχία του εγχειρήματος. Ο *Ερωτόκριτος* του Στεφανίδη διαβάζεται ως ένα αυτόνομο ποιητικό κείμενο, σε μια γλώσσα που σε μεγάλο βαθμό μπορεί να χατακτηριστεί αρχαΐζουσα, η οποία «συγγενεύει» με την γλώσσα της εποχής που γράφτηκε ο *Ερωτόκριτος*. Με άλλα λόγια, ενώ η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* ήταν τόσο μοντέρνα για τους ανθρώπους εκείνης της εποχής που γράφτηκε, το ποίημα καθαυτό είναι «παιδί» του πολιτισμού και της εποχής στην οποία γεννήθηκε. Εκ των πραγμάτων η γλώσσα έχει υποστεί αλλαγές από την εποχή που γράφτηκε ο *Ερωτόκριτος*, ωστόσο, ο Στεφανίδης προσπαθεί να αποδώσει τη γλώσσα εκείνης της εποχής στο μετάφρασμά του. Αυτό που επιτυγχάνει, είναι το να αποδώσει με τα γλωσσικά εργαλεία που έχει στη διάθεσή του (τη βαθιά γνώση και των δύο γλωσσών και την ποιητική του αντίληψη), το ύφος του *Ερωτόκριτου* και τη γενικότερη πολιτισμική εντύπωση, ταξιδεύοντας τους αναγνώστες και τους μελετητές μερικούς αιώνες πίσω, στην εποχή των ιπποτών και της γέννησης των ρομαντικών επών. Έτσι δίνει την ευκαιρία στους αναγνώστες του *Ερωτόκριτου* να κατανοήσουν την ουσία του πρωτοτύπου, ξαναπλάθοντάς το στην αγγλική. Η επιλογή του να χρησιμοποιήσει για αυτό τον σκοπό τον ιαμβικό πεντάμετρο, χαιρετίστηκε ως η πλέον επιτυχημένη από σημαντικούς μελετητές. Σίγουρα υπάρχουν σημεία στα οποία η έμμετρη μετάφραση φαντάζει κάπως βεβιασμένη, ωστόσο, κάτι τέτοιο ίσως είναι και αναμενόμενο αν λάβει κανείς υπόψη την πολύ μεγάλη έκταση του ποιήματος. Σε γενικές γραμμές πάντως, ο κόσμος που δημιουργεί ο Στεφανίδης καθρεφτίζει τον κόσμο του Κορνάρου.

Από την άλλη πλευρά, η μεταφραστική απόπειρα των Gavin Betts, Stathis Gauntlett και Thanasis Spilias αποτελεί μια σοβαρή και αξιόπιστη προσπάθεια μεταφοράς της «ιστορίας» του *Ερωτόκριτου* ώστε να γνωρίσει ο αγγλόφωνος αναγνώστης το ποίημα του Κορνάρου. Η μελέτη και οι παρατηρήσεις των τριών μεταφραστών είναι πολύ χρήσιμες για τους ερευνητές που θέλουν να κατανοήσουν

γενικότερα το έργο και την αποχή που γράφτηκε, ή που γνωρίζουν κάποια ελληνικά και έχουν την μετάφραση αυτή ως «σύμβουλο». Βέβαια, για την έλλειψη ποιητικής απόδοσης και οι ίδιοι έχουν δηλώσει πως «το ότι κανείς από τους τρεις δεν επαγγέλλεται τον ποιητή δεν θεωρήθηκε τελεσίδικο. Άλλωστε κυκλοφορεί ακόμα η μετάφραση του *Ερωτόκριτου* στα αγγλικά από τον Στεφανίδη, για όσους επιμένουν να θέλουν ποιητική απόδοση».[564]

Κατά συνέπεια, το τιτάνιο έργο του Στεφανίδη, με τα όποια μειονεκτήματά του, αποτελεί μια πολύ σημαντική προσθήκη στις μεταφράσεις του *Ερωτόκριτου* και στην ανάδειξη αυτού του ποιήματος του Κορνάρου ως ενός από τα κορυφαία κείμενα της ελληνικής γλώσσας. Η γλώσσα της μετάφρασης είναι ομοιογενής και αναδεικνύει τις αρετές του πρωτοτύπου. Ο Στεφανίδης δεν μεταφράζει απλά τον *Ερωτόκριτο*, αλλά τον μετασχηματίζει, δημιουργώντας ένα καινούριο αυτόνομο κείμενο. Θα μπορούσαμε αν πούμε πως ο Στεφανίδης συνομιλεί με τον Κορνάρο, και έχοντας εμβαθύνει στο αρχικό κείμενο, το μετουσιώνει στην έμμετρη απόδοσή του στην αγγλική γλώσσα. Ο Καθηγητής Φοίβος Γκικόπουλος είχε γράψει για την έμμετρη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη από τον Ν. Καζαντζάκη ότι «ο Καζαντζάκης μεταφράζει *αναζητώντας* τη στιγμή κατά την οποία μια συγκεκριμένη οπτασία του δαντικού κόσμου μεταμορφώνεται σε ποιητική λάμψη· τη στιγμή κατά την οποία ο ποιητής επισκέπτεται, και θα επισκέπτεται για πάντα, τους αναγνώστες».[565] Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να ειπωθεί και για την προσπάθεια του Στεφανίδη να αποδώσει ποιητικά τον *Ερωτόκριτο* στην αγγλική. Η ποιητική λάμψη του πρωτότυπου *Ερωτόκριτου* σε πολλές περιπτώσεις διακρίνεται στον ιαμβικό πεντάμετρο του Στεφανίδη.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο πως ο Στεφανίδης *επιλέγει* να μεταφράσει το έργο του Κορνάρου εκεί στη δύση του βίου του, και αυτή του η πράξη αποτελεί μια «δήλωση» σχετικά με το τι θεωρούσε ο Στεφανίδης ως το κορυφαίο λογοτεχνικό έργο του ελληνικού πολιτισμού.

---

[564] Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. «Ποιητική και Μεταφρασιμότητα: Αναφορά μας Νέας Απόδοσης του Ερωτόκριτου στην Αγγλική», *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006, σ.467.

[565] Γκικόπουλος, Φοίβος. «Καζαντζάκης - Δάντης: η θεία κωμωδία.» *Σύγκριση* 01 02 2007, σ. 119.

Καθώς ο *Ερωτόκριτος* συνεχίζει να βρίσκει αναγνώστες και να γοητεύει κοινό και μελετητές ώς τις μέρες μας, πρέπει και η μετάφραση του Στεφανίδη να βρει τη θέση της ως ένα μνημείο του μόχθου και της θέλησης ενός σημαντικού ανθρώπου των γραμμάτων και των επιστημών να γνωρίσει στον κόσμο έξω από τα σύνορα της Ελλάδας, την ανυπολόγιστη πολιτισμική αξία ενός κορυφαίου ελληνικού ποιήματος-αριστουργήματος. Το κύκνειο άσμα του Στεφανίδη αποτελεί ίσως και το πιο αξιομνημόνευτο μεταφραστικό του επίτευγμα.

Η Σαπφώ και τα αρχαία ελληνικά επιγράμματα: Οι ύστερες μεταφραστικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη

Ανάμεσα στις πολλές μεταφραστικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη, συμπεριλαμβάνονται και αυτές της μετάφρασης ποιητικών έργων της Σαπφούς αλλά και αρχαίων ελλήνων ποιητών. Επίσης, το έργο της μετάφρασης αρχαίων ελληνικών επιγραμμάτων από τον ίδιο, ήλθε πρόσφατα στο φως. Η παρούσα ενότητα θα εστιάσει σε αυτές τις μεταφραστικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη, με την παρουσίαση και ανάλυσή τους, στην πρόσφατη έκδοση μερικών εξ αυτών και στην έκδοση των υπολοίπων το προσεχές διάστημα.

Sweet-voiced Sappho: Η μεταθανάτια έκδοση της μετάφρασης της Σαπφούς και άλλων αρχαίων ποιητών από τον Θεόδωρο Στεφανίδη

Ο τόμος με τίτλο *Sweet-voiced Sappho*, κυκλοφόρησε το 2015 από τις εκδόσεις Colenso σε επιμέλεια του εκδότη-ερευνητή Dr Anthony Hirst.[566] Όπως πληροφορούμαστε από τον επιμελητή της έκδοσης, πρόκειται για ένα αδημοσίευτο έργο, το οποίο είχε καταθέσει ο Στεφανίδης στη Βρετανική Βιβλιοθήκη κατά πάσα πιθανότητα το 1978. Ο πρωτότυπος φάκελος με το δακτυλογραφημένο περιεχόμενο είχε τον τίτλο "Translations of some of the extant poems of Sappho of Lesbos (circa 620 B.C.)", περιείχε ωστόσο μεταφράσεις και άλλων ποιητών της αρχαιότητας.

Βέβαια, ο Στεφανίδης είχε προλάβει να δει κάποια από τα ποιήματα της Σαπφούς που είχε μεταφράσει, δημοσιευμένα στο περιοδικό *The Greek Gazette*, τον Νοέμβριο του 1980.[567]

Το βιβλίο *Sweet-voiced Sappho* περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες, εκ των οποίων η τέταρτη αποτελείται από ποιήματα άλλων αρχαίων ελλήνων ποιητών. Οι τίτλοι των ποιημάτων τις περισσότερες φορές προέρχονται από τον ίδιο τον Στεφανίδη, παρά από τις πηγές του. Επιπλέον, το βιβλίο περιλαμβάνει δύο ποιήματα του Στεφανίδη τα οποία συνδέονται με τη Σαπφώ. Πρόκειται, α) για το ποίημα με τίτλο "The Tenth Muse" από την ποιητική συλλογή *Words in a Crucible*, το οποίο περιλαμβάνεται και στο δακτυλογραφημένο πρωτότυπο του Στεφανίδη και ο επιμελητής το τοποθετεί ακριβώς πριν από τα μεταφρασμένα ποιήματα, και β) για το ποίημα "Setting Pleiades" από την ποιητική συλλογή *Cities of the Mind*. Ο επιμελητής της έκδοσης τοποθετεί το εν λόγω ποίημα αμέσως μετά το τέλος των ποιημάτων της Σαπφούς, ως ένα είδος «επιλόγου».

Οι τρεις πρώτες ενότητες του βιβλίου με τα ποιήματα της Σαπφούς έχουν χωριστεί σύμφωνα με το μέγεθος των ποιημάτων. Έτσι, η πρώτη ενότητα

---

[566] Stephanides, Theodore. *Sweet-voiced Sappho*. London: Colenso Books, 2015, σ. vii.

[567] Μάλιστα, σε γράμμα του στον Lawrence Durrell είχε γράψει απογοητευμένος: «Χαίρομαι που σου άρεσε η μετάφρασή μου των ποιημάτων της Σαπφώς στο φύλλο *The Greek Gazette*, Νοέμβριος 1980. Δυστυχώς παρέλειψαν την τελευταία σειρά του ποιήματος "Στα Ανακτόρια". Αυτή είναι που ολοκληρώνει το ποίημα και δίνει νόημα». Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, 247.

αποτελείται από δίστιχα, η δεύτερη από τετράστιχα και άλλα σύντομα ποιήματα, ενώ η τρίτη, είναι η ενότητα με τα μεγαλύτερα ποιήματα.

Η κύρια πηγή μελέτης και μετάφρασης για τον Στεφανίδη προκύπτει πως ήταν η έκδοση *Lyra Graeca I*.[568]

Η περίπτωση της Σαπφούς, φαίνεται πως γοήτευε και εξακολουθεί να γοητεύει τους αναγνώστες. Κατά συνέπεια, υπάρχουν πολλές διαθέσιμες μεταφράσεις των ποιημάτων της αλλά και ποιήματα γραμμένα στην αγγλική γλώσσα κατά το ύφος της Σαπφούς ή με συγκεκριμένες αναφορές στην ποίησή της. Για παράδειγμα, ο Dante Gabriel Rossetti, ο John Donne ή ο Ezra Pound συγκαταλέγονται σε έναν μακρύ κατάλογο αγγλόφωνων ποιητών που τίμησαν ποιητικά τη Σαπφώ.[569]

,Στην παρούσα μελέτη θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε κάποιες από τις μεταφράσεις ποιημάτων της Σαπφούς, κυρίως στο πεδίο της σύγκρισης με τη μετάφραση του Στεφανίδη. Έχουν επιλεγεί κυρίως νεότερες μεταφραστικές εργασίες, μεταγενέστερες της μετάφρασης του Στεφανίδη, οι οποίες είναι και πιο κοντά στη ματιά του σύγχρονου αναγνώστη.

Για παράδειγμα, το δημοφιλές μεταφραστικό εγχείρημα της Anne Carson με τον τίτλο *If Not, Winter: Fragments of Sappho*, αποδίδει με μεγάλη ακρίβεια τα ποιήματα της Σαπφούς.[570] Η ίδια, βασιζόμενη στο βιβλίο *Sappho et Alcaeus. Fragmenta*, σε επιμέλεια της Eva-Maria Voigt, μεταφράζει μόνο τα αποσπάσματα

[568] Ο Anthony Hirst έχοντας ερευνήσει το ζήτημα, καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα, δίνοντας και συγκεκριμένα παραδείγματα. Θεωρεί ότι ο Στεφανίδης συμβουλεύτηκε την έκδοση *Lyra Graeca I* του 1922: Edmonds, J.M., ed. *Lyra Graeca I, Lyra Graeca: Being the remains of all the Greek lyric poets from Eumelus to Timotheus excepting Pindar, vol.I: Including Terpander Alcman Sappho and Alcaeus.* London. Cambridge, MA: William Heinemann. Harvard University Press, 1922. Ενδιαφέρουσα πληροφορία αποτελεί το γεγονός ότι σε ανάλογη μεταφραστική εργασία, ο Οδυσσέας Ελύτης, ο οποίος δημοσιεύει το 1984 το βιβλίο με τίτλο ΣΑΠΦΩ ΕΛΥΤΗΣ από τις εκδόσεις Ίκαρος, αναφέρει μεταξύ των πηγών του και τον τόμο της *Lyra Graeca*. Βλ. Σαπφώ. Ελύτης, Οδυσσέας. *Σαπφώ*. Ιουλίτα Ηλιοπούλου και Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία, 2004, σ. 165.

[569] Βλ. και Jay, Peter & Lewis, Caroline, ed. *Sappho through English Poetry.* London: Anvil Press Poetry, 1996.

[570] Το Πανεπιστήμιο του Στάνφορντ για παράδειγμα, χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο βιβλίο στο πρόγραμμά του. Βλ. Grover, Emma. "Finding Sappho: Four translations in conversation." *The Stanford Daily*. 29 October 2017. <https://www.stanforddaily.com/2017/10/29/finding-sappho-four-translations-in-conversation/>.

της σαπφικής ποίησης τα οποία έχουν διασωθεί και αποφεύγει να προσθέσει δικές της εικασίες στο τι μπορεί να εννοούσε η Σαπφώ.[571] Έτσι, σε πολλά σημεία τα ποιήματα που μεταφράζει λειτουργούν ως καθρέπτης του πρωτοτύπου και περιέχουν κενά ή ελάχιστες λέξεις. Δεν διστάζει η Carson να μεταφράσει ακόμα και μία μόνο λέξη. Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας του βιβλίου *Creative Classical Translation* Πασχάλης Νικολάου (Paschalis Nikolaou), «η Carson επιχειρεί μια ριζοσπαστική απουσία για τον μεταφραστή με κινήσεις που μπορούν καλύτερα να αποκαλύψουν την κατάσταση του πρωτοτύπου».[572] Ο Στεφανίδης από την άλλη πλευρά, μεταφράζει με πολύ διαφορετικό τρόπο από την Carson. Βασιζόμενος σε αναπλάσεις ποιημάτων από τον τόμο *Lyra Graeca*, αναπλάθει και ο ίδιος τα ποιήματα, και σε περιπτώσεις που το πρωτότυπο έχει χαθεί δεν διστάζει να προσθέσει και ο ίδιος τη δική του ποιητική «πινελιά». Μια σύγκριση μερικών αποσπασμάτων θα καταδείξει τον τόσο διαφορετικό τρόπο προσέγγισης των δύο μεταφραστών.

Ας δούμε για παράδειγμα το παρακάτω δίστιχο της Σαπφούς:

Έσπερε πάντα φέρων όσα φαίνολις εσκέδασ’ αύως,
†φέρεις όιν, φέρεις αίγα, φέρεις άπυ† μάτερι παίδα.[573]

Η Carson το αποδίδει ως εξής:

Evening you gather back
all that dazzling dawn has put asunder:

[571] Βλ. Voigt, Eva-Maria. *Sappho et Alcaeus. Fragmenta*. Amsterdam: Athenaeum: Polak and Van Gennep, 1971. Βλ. Carson, Anne. *If Not, Winter: Fragments of Sappho*. New York: Vintage, 2002.

[572] “Carson entertains a radical absence for the translator, in moves that may better reveal the state of the original”. Βλ. Nikolaou, Paschalis. *Creative Classical Translation* (Elements in Translation and Interpreting). Cambridge: Cambridge University Press, 2023, σ. 7.

[573] Σαπφώ. *Ανθολογία Αρχαϊκής Λυρικής Ποίησης*. Ed. Σωτήρης Τσέλικας. 2012. <http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/poetry/browse.html?text_id=313>

you gather a lamb, gather a kid,
gather a child to its mother. [574]

Ο Στεφανίδης αποδίδει το δίστιχο με ένα έμμετρο τετράστιχο ως εξής:

O Evening, you bring back from everywhere
All that the morning scattered here and there.
You bring flocks back to the waiting farms,
You bring the child home to its mother's arms.[575]

Η μετάφραση της Carson είναι ακριβής, ακολουθώντας πιστά το πρωτότυπο. Ο Στεφανίδης από την άλλη, με δύο ομοιοκατάληκτα δίστιχα, φτιάχνει ένα νέο ποίημα από την αρχή.

Ένα άλλο παράδειγμα, είναι οι διαφορετικές αποδόσεις σε ένα τετράστιχο, στο οποίο ο Στεφανίδης είχε δώσει τον τίτλο "Complaint". Μάλιστα το συγκεκριμένο ποίημα φαίνεται να είχε συγκινήσει ιδιαίτερα τον μεταφραστή, αφού περιέχεται ακριβώς το ίδιο στην ποιητική συλλογή του *Worlds in a Crucible* (σελ. 29).[576]

Δέδυκε μεν α σελάννα

[574] Carson, Anne. *If Not, Winter: Fragments of Sappho*. New York: Vintage, 2002, σ. 213.

[575] Stephanides, Theodore. *Sweet-voiced Sappho*. London: Colenso Books, 2015, σ. 19 .

The Pleiades that Sappho sang
Still glimmer in the sky,
And sometimes with a setting Moon
I watch them sink and die.

I wonder then if lovers gaze,
As once, upon their light
To augur if they, too, must yearn
Alone all through the night.

Εκτενέστερη αναφορά θα γίνει παρακάτω.

και Πληίαδες· μέσαι δε
νύκτες, παρά δ᾽ έρχετ᾽ ώρα,
έγω δε μόνα κατεύδω.[577]

Complaint
The moon has set, the Pleiades
are sinking from the sky;
the hour is late, the night half gone…
yet here, alone, I lie.[578]

Σε αυτήν την περίπτωση η απόδοση του Στεφανίδη ηχεί πολύ μελωδικά στην αγγλική γλώσσα και η αίσθηση που αποκομίζει ο αναγνώστης διαβάζοντας το πρωτότυπο, μεταφέρεται αυτούσια στο ποίημα-μετάφραση του Στεφανίδη. Άλλες μεταφραστικές αποδόσεις στα αγγλικά μεταφέρουν κάθε φορά την ευαισθησία του εκάστοτε μεταφραστή. Η Anne Carson είχε γράψει:

Moon has set
and Pleiades: middle
night, the hour goes by,
alone I lie.[579]

Μινιμαλιστική η εκδοχή της Carson, ακριβής και ελλειπτική, το αποτέλεσμα ηχεί σαν ένα σύγχρονο χαϊκού (χωρίς βέβαια να ταυτίζεται με την αυστηρή μορφή των χαϊκού).

Μια ακόμα από τις πολλές και σχετικά πιο πρόσφατες εκδοχές είναι η μετάφραση της Willis Barnstone με τον τίτλο “Alone”:

The Moon has set and

[577] Sappho. *Loeb Classical Library*. Ed. Jeffrey Henderson. 2020. Harvard University Press. 2020. <https://www.loebclassics.com/view/sappho-fragments/1982/pb_LCL142.173.xml>.

[578] Stephanides, Theodore. *Sweet-voiced Sappho*. London: Colenso Books, 2015, σ. 17.

[579] Carson, Anne. *If Not, Winter: Fragments of Sappho*. New York: Vintage, 2002, σ. 343.

the Pleiades. Middle
of the night, time spins
away and I lie alone.[580]

Επιπροσθέτως, μία προγενέστερη μεταφραστική εκδοχή του ίδιου τετράστιχου, από την ίδια μεταφράστρια, είχε δημοσιευθεί το 1999:

The moon and the Pleiades are
set. It is midnight
and time spins away
I lie in my bed alone.[581]

Σε αυτήν την περίπτωση φαίνεται ξεκάθαρα μια τάση αφαίρεσης από την μεταφράστρια, η οποία χρησιμοποιεί λιγότερες λέξεις για να αποδώσει το σαπφικό τετράστιχο.

Μια διαφορετική απόδοση του παραπάνω τετράστιχου βρίσκεται στην μετάφραση του Jim Powell σε μια έκδοση του εκδοτικού οίκου Oxford University Press:

Moonset already,
the Pleiades, too: midnight,
the hour passes
and I lie down, a lonely woman.[582]

Η μετάφραση του Powell, αν και μινιμαλιστική, φαίνεται να προσθέτει μια έννοια – αυτή της μοναχικής γυναίκας (a lonely woman) η οποία, κατά τη γνώμη της

[580] Barnstone, Willis. *The Complete Poems of Sappho*. Boston & London: Shambhala, 2009, σ.44.

[581] Barnstone, Willis. *Sappho Poems, A New Version*. Kobenhavn / Los Angeles: Green Integer, 1999, σ. 21.

[582] Powell, Jim. *The Poetry of Sappho*. Oxford: Oxford University Press, 2007, σ.40.

γράφουσας, φαίνεται να αλλάζει το αρχικό νόημα των στίχων της Σαπφούς. Μια γυναίκα «μόνη», δεν είναι απαραίτητα μια γυναίκα «μοναχική».

Από όλες τις μεταφραστικές αποδόσεις του τετράστιχου της Σαπφούς, φαίνεται πως ο Στεφανίδης είναι ο μοναδικός ο οποίος παίρνει τους στίχους της Σαπφούς και δημιουργεί ομοιοκατάληκτα ποιήματα στην αγγλική γλώσσα. Για το λόγο αυτό η μεταφραστική πρακτική του Στεφανίδη μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ελεύθερη». Έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την μεταφραστική πρακτική για παράδειγμα της Anne Carson η οποία ακολουθεί κατά λέξη το πρωτότυπο ως προς το νόημα αλλά και ως προς τη μορφή.

Ο Anthony Hirst υποστηρίζει πως η μάλλον ελεύθερη απόδοση και η δημιουργία ολοκληρωμένων νοημάτων από τον Στεφανίδη, ο οποίος βασίστηκε στην *Lyra Graeca*, μέσα στην απλότητα και αμεσότητά τους, ίσως αποδίδουν καλύτερα την αίσθηση της ποιητικής φωνής της Σαπφούς, σε αντίθεση με την πεζή και ακριβή απόδοση ασύνδετων λέξεων και φράσεων από την πλευρά της Carson.[583]

Σε κάθε περίπτωση, κρίνεται πως και οι δύο προσπάθειες αποτύπωσης του πνεύματος των ποιημάτων της Σαπφούς, είναι με τον τρόπο τους επιτυχημένες. Η μεν Carson δίνει στον αναγνώστη την ευκαιρία να αναζητήσει ο ίδιος τα κρυμμένα-χαμένα λόγια της ποιήτριας, ενώ από την άλλη πλευρά ο Στεφανίδης αποδίδει με ευαισθησία και φαντασία αυτό που για τον ίδιο αποτελούσε την καρδιά της σαπφικής ποίησης, αναπλάθοντας τα ποιήματα και τελικά γράφοντας ποίηση από την αρχή.[584]

---

[583] "Restorations such as those in *Lyra Graeca* are to a considerable extent speculative, resulting in plausible but highly uncertain recreations of Sappho's verse. Stephanides' translations of such speculative recreations are often rather free […] Nevertheless, in their simplicity and immediacy, they may give us more of a sense of Sapphos' voice than a scrupulously accurate prose rendering of disconnected words and phrases." Βλ. Stephanides, Theodore. *Sweet-voiced Sappho*. London: Colenso Books, 2015, σ. xiii-xiv.

[584] Ενδιαφέρουσα είναι και η ανάλυση του κατακερματισμένου κειμένου της Σαπφούς, ως παραλληλισμός με τα κατακερματισμένα ευρήματα του αρχαίου κόσμου, τα οποία ωστόσο δίνουν μια εικόνα της εποχής στην οποία ανήκουν. "In this way, perhaps one value of art is the ability for viewers to construct their own interpretation, whether it is for an abstract work that has no defined meaning or for the sake of filling in the spaces of a meaningful work with parts erased. Fragmented works of art from eons ago can certainly fit in quite well with this conceptual understanding, and Sappho's love poetry from circa 600 B.C. becomes very relevant when considering the social movements of our

Ολόκληρο το βιβλίο *Sweet-voiced Sappho*, αποτελεί έναν ύμνο στην αρχαία ελληνική λυρική ποίηση, κυρίως μέσα από το ποιητικό έργο της Σαπφούς, αλλά και άλλων αρχαίων ποιητών και είναι αποτέλεσμα μόχθου και αγάπης του Στεφανίδη και ίσως μιας ενδόμυχης πίστης ότι όλη αυτή η δουλειά του κάποια μέρα θα έβρισκε το δρόμο για τις βιβλιοθήκες ή τα ράφια των βιβλιοπωλείων. Όπως και έγινε.

Ο Οδυσσέας Ελύτης, στο βιβλίο του *Σαπφώ, ανασύνθεση και απόδοση Οδυσσέας Ελύτης*, είχε παρατηρήσει ότι «πάνω απ' όλα είναι που δουλέψαμε –στα μέτρα του ο καθένας– με τις ίδιες έννοιες, για να μην πω περίπου με τις ίδιες λέξεις: με τον ουρανό και τη θάλασσα, τον ήλιο και τη σελήνη, τα φυτά και τα κορίτσια, τον έρωτα».[585] Ίσως κάποια αντίστοιχη συγγένεια «έβλεπε» και ο Στεφανίδης με τη Σαπφώ, με έννοιες όπως τον ουρανό, τη σελήνη τους αστερισμούς, τα φυτά· στοιχεία τα οποία αποτελούσαν την «ψυχή» και την «ποιητικη» του Στεφανίδη. Η Σαπφώ, όπως και ο αστρονόμος Στεφανίδης, ήταν με κάποιον τρόπο όπως γράφει ο Βαγγέλης Πρατικάκης, «άτυπος συντελεστής της πρώιμης ελληνικής αστρονομίας. Δεν υπάρχουν πολλοί αρχαίοι ποιητές που αναφέρονται σε αστρονομικές παρατηρήσεις τόσο ξεκάθαρα».[586] Βεβαίως, το ύφος του Στεφανίδη ήταν τελείως διαφορετικό από του Ελύτη. Και οι δύο ωστόσο, ανασυνθέτουν και αποδίδουν με έναν πολύ προσωπικό τρόπο και τόνο τα ποιήματα –ή τα θραύσματα αυτών– της ποιήτριας Σαπφούς. Ίσως γι' αυτό, η νέα ελληνική απόδοση του ποιήματος «Δέδυκε μὲν ἀ σελάννα καὶ Πληΐαδες· μέσαι δὲ νύκτες, παρὰ δ' ἔρχετ' ὤρα,ἔγω δὲ μόνα κατεύδω», από τον Ελύτη, δεν είναι «μινιμαλιστική», ούτε πεζή, ούτε ακριβής, αλλά λυρική και ελεύθερη:

Γρήγορα η ώρα πέρασε, μεσάνυχτα κοντεύουν,
πάει το φεγγάρι πάει κι η Πούλια βασιλέψανε

---

current age". https://www.stanforddaily.com/2017/10/24/on-sustained-silences-in-sappho-and-abstract-expressionism/

[585] Σαπφώ. Ελύτης, Οδυσσέας. *Σαπφώ*. Ιουλίτα Ηλιοπούλου και Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία, 2004, σ. 9.

[586] Πρατικάκης, Βαγγέλης. «Αστρονόμοι αναδημιουργούν τον μελαγχολικό ουρανό της Σαπφούς», 15 Μάιος 2016. *in.gr.* 27 6 2020.

και μόνο εγώ κείτομαι δω μονάχη
κι έρημη.[587]

[587] Σαπφώ. Ελύτης, Οδυσσέας. *Σαπφώ*. Ιουλίτα Ηλιοπούλου και Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία, 2004, σελ. 35.

Η Σαπφώ στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Ο Στεφανίδης, όχι μόνο ασχολήθηκε με τη μετάφραση των ποιημάτων της Σαπφούς, αλλά επιπλέον, όπως προαναφέρθηκε, εμπνεύστηκε από την ποιήτρια της Λέσβου. Στην ποίησή του βρίσκουμε αναφορές στη Σαπφώ ή και ποιητικές μεταφράσεις στίχων της, ενσωματωμένες σε μεγαλύτερα ποιήματα.

Στην ποιητική συλλογή *Worlds in a Crucible* ο Στεφανίδης αφιερώνει στη Σαπφώ ολόκληρο ποίημα υπό τον τίτλο “The Tenth Muse”. Τον όρο “Tenth Muse” τον δανείζεται από τον Πλάτωνα, ο οποίος είχε αποκαλέσει τη Σαπφώ «δέκατη μούσα».[588]

Στο μακροσκελές για τα δεδομένα του Στεφανίδη ποίημα, ο ποιητής εξιστορεί γιατί ονομάστηκε η Σαπφώ δέκατη μούσα, μιλάει για την ομορφιά των στίχων που έχουν διασωθεί από τα ποιήματά της και εκφράζει τον φόβο του ότι στο μέλλον μπορεί ακόμα κι αυτοί οι στίχοι να χαθούν κάτω από την καταστροφική μανία του ανθρώπινου είδους. Μάλιστα, το συγκεκριμένο ποίημα του Στεφανίδη, είναι από τα ελάχιστα στα οποία απουσιάζει η ομοιοκαταληξία.

Το ποίημα που ακολουθεί το “The Tenth Muse”, είναι επίσης ένας φόρος τιμής στη σπουδαία ποιήτρια. Με τίτλο “Four Quatrains”, ο Στεφανίδης αφιερώνει τα δύο από τα τέσσερα τετράστιχα στη Σαπφώ .[589] Για την ακρίβεια, στα τετράστιχα με τίτλο “The Altar (Sappho; circa 600 B.C.)” και “Lament (Sappho)”, ο ποιητής μεταφράζει ελεύθερα δύο ποιήματα της Σαπφούς και τα ενσωματώνει στα δύο δικά του τετράστιχα, δημιουργώντας έτσι ένα σπονδυλωτό ποίημα.

Στην ποιητική συλλογή *Cities of the Mind* ο Στεφανίδης στο ποίημά του “Setting Pleiades” –για το οποίο έγινε λόγος νωρίτερα στο παρόν κεφάλαιο– αναφέρεται ξανά στην ποιήτρια Σαπφώ, η οποία είχε πριν από αυτόν υμνήσει τις Πλειάδες και αναρωτιέται αν και στις μέρες του οι ερωτευμένοι ατενίζουν το φως των Πλειάδων μόνοι κι αυτοί μέσα στη νύχτα.[590]

---

[588] Theodore Stephanides, *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 28.

[589] *Ό.π.,* σ. 29.

[590] Το ποίημα “Setting Pleiades” έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από την γράφουσα, υπό τον τίτλο «Πλειάδες που Δύουν» και έχει δημοσιευθεί στο λογοτεχνικό περιοδικό *Εντευκτήριο* μαζί με

Συμπεράσματα

Η Σαπφώ και οι άλλοι αρχαίοι έλληνες λυρικοί ποιητές γοήτευαν και, καθώς φαίνεται, θα συνεχίσουν να γοητεύουν τους μελετητές αλλά και τους απλούς αναγνώστες. Η μετάφραση των ποιημάτων της Σαπφούς από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και η πρόσφατη μεταθανάτια έκδοση αυτών, θα συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση. Εντέλει, ο Στεφανίδης αναπλάθει έναν κόσμο γοητευτικό, μεταφράζοντας τους στίχους της Σαπφούς και άλλων αρχαίων ελλήνων ποιητών σε γλώσσα ποιητική και λυρική. Με μεράκι και επιμονή φέρνει εις πέρας ένα δύσκολο έργο χωρίς να ξέρει αν ποτέ θα βρουν το δρόμο των εκδόσεων αυτές οι μεταφραστικές του εργασίες. Ωστόσο, δεν σταματάει την προσπάθεια και η επιμονή του αυτή, γίνεται βιβλίο μετά από δεκαετίες (το έτος 2015). Η Σαπφώ έχει μια ακόμα ευκαιρία να διαβαστεί από το αγγλόφωνο κοινό και να εκτιμηθεί.

άλλα ποιήματα της συλλογής *Cities of the Mind*. Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. "Ποιήματα." *Εντευκτήριο*, 3΄Αυγούστου 2017: 86-91, σ. 88.

Μια ανέκδοτη μεταφραστική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη: *500 Epigrams from the Greek Anthology*

Η ύστερη ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με την αρχαία ελληνική ποίηση – κυρίως της Σαπφούς– δεν υπήρξε και η μοναδική του μεταφραστική εργασία στην απόδοση αρχαίων ελληνικών κειμένων στην αγγλική γλώσσα. Η τελευταία χρονικά ενασχόλησή του με τη μετάφραση, υπήρξε η μεταφορά στην αγγλική γλώσσα πεντακοσίων αρχαιοελληνικών επιγραμμάτων, με τον τίτλο *500 Poems for the Greek Anthology*.

Το επίγραμμα καλλιεργήθηκε πρώτα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ωστόσο, η επιρροή του φτάνει έως τη νεότερη εποχή όπου σημαντικοί ποιητές δημιούργησαν αξιομνημόνευτα ποιητικά επιγράμματα. Ο Παλαμάς, ο Byron, ο Goethe, ο Coleridge, ο Schiller, είναι μερικοί από αυτούς.[591] Φαίνεται πως τα ολιγόστιχα ποιήματα με τον λυρικό χαρακτήρα, με τη «θαυμαστή αρτιότητα στη μορφή και τη νοηματική πυκνότητα στο περιεχόμενο»,[592] ήταν ένα ποιητικό είδος που ενέπνεε τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Χαρακτηριστική είναι η έμμετρη μετάφραση του επιγράμματος του Διονυσίου Σολωμού «Η καταστροφή των Ψαρών», η οποία περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems,*[593] αλλά και η συγγραφή τετραστίχων η οποία απαντάται σε όλες τις ποιητικές συλλογές του Στεφανίδη.

Η μετάφραση των πεντακοσίων επιγραμμάτων από τον Στεφανίδη δεν έχει έως σήμερα δημοσιευθεί, ωστόσο το έργο αυτό έχει αναλάβει να το εκδώσει ο Dr Anthony Hirst των εκδόσεων Colenso που επιμελείται και τον τόμο.[594] Σύμφωνα με στοιχεία (αλληλογραφία) που έχει στη διάθεσή του ο Anthony Hirst, η μετάφραση

[591] Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Μαρκαντωνάτος, Γεράσιμος Αν. *Λογοτεχνικοί και Φιλολογικοί Όροι*. Αθήνα: Gutenberg, 2008, σ. 148.

[592] Βλ. Παρίσης, Ιωάννης & Νικήτας Παρίσης. *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 2009, σ. 66.

[593] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 114.

[594] Έχω τη μεγάλη τύχη να βρίσκεται στη διάθεσή μου και ο πρωτότυπος δακτυλογραφημένος τόμος με εισαγωγή και σχόλια του Στεφανίδη, αλλά και ο υπό έκδοση τόμος που επιμελείται ο Anthony Hirst. Όλα αυτά βέβαια, κατόπιν ευγενικής χορηγίας του.

των «ποιημάτων» απασχόλησε τον Στεφανίδη από το 1980 έως το 1982, έναν χρόνο πριν το θάνατό του (Απρίλιος 1983). Αναφορά στη μεταφραστική του αυτή εργασία κάνει ο Στεφανίδης και σε γράμμα του στον Lawrence Durrell τον Απρίλιο του 1981. Σε εκείνη τη φάση, είχε επιλέξει 250 από τα καλύτερα επιγράμματα κατά τη γνώμη του. Αν και στο γράμμα του παραδέχεται πως τα επιγράμματα στην πλειονότητά τους ενδιέφεραν μόνο τους γλωσσολόγους και τους ιστορικούς, ο ίδιος τα εύρισκε «συγκινητικά» και «διασκεδαστικά», αναφέροντας στον φίλο του και συγκεκριμένα παραδείγματα. Και κατέληγε –μάλλον με μια δόση πικρίας – πως «έτσι έχω ένα ακόμη είδος να προσθέσω στην τεράστια ανέκδοτη συλλογή μου». [595]

Η μελλοντική έκδοση από τις εκδόσεις Colenso θα είναι δίγλωσση. Θα περιέχει το αρχαίο ελληνικό κείμενο και τη μετάφραση. Με αυτόν τον τρόπο οι αναγνώστες θα έχουν την ευκαιρία να αποκτήσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα του κειμένου και του μεταφράσματος. Επιπλέον, η εισαγωγή του επιμελητή του τόμου Anthony Hirst είναι λεπτομερής και κατατοπιστική. Στο δακτυλογραφημένο πρωτότυπο από τον Στεφανίδη περιέχονται μόνο οι μεταφράσεις των επιγραμμάτων.[596]

Η κατηγοριοποίηση των επιγραμμάτων είναι θεματική. Ο Στεφανίδης χωρίζει τα επιγράμματα στις εξής οκτώ κατηγορίες:

Amatory epigrams
Convivial epigrams
Satirical epigrams
Declamatory epigrams
Hortatory and admonitory
Sepulchral epigrams
Dedicatory epigrams
Miscellaneous epigrams

[595] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 245-247.

[596] Φαίνεται πως στις μέρες μας υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον από τον αγγλόφωνο κόσμο για γνωριμία με το περιεχόμενο της *Greek Anthology*. Άλλη μια έκδοση είναι στα σκαριά από τον εκδοτικό οίκο Oxford University Press με τίτλο *Epigrams from the Greek Anthology* σε μετάφραση του Gideon Nisbet.

Στην εισαγωγή του, αναφέρει διεξοδικά τις πηγές του και κάνει μια ιστορική αναδρομή σε αυτές εξηγώντας πώς προέκυψε το έργο *The Greek Anthology*. Το μεγαλύτερο μέρος της *Greek Anthology* προέρχεται από δύο χειρόγραφα, την επονομαζόμενη *Palatine Anthology* (*Παλατινή Ανθολογία*, από το όνομα της παλατινής βιβλιοθήκης της Χαϊδελβέργης) του 10ου αιώνα και την *Anthology of Planudes* (*Ανθολογία του Πλανούδη*, από τον Λόγιο μοναχό Μάξιμο Πλανούδη) του 14ου αιώνα.[597]

Η *Παλατινή Ανθολογία* θεωρείται η σημαντικότερη, καθώς είναι αρχαιότερη και πληρέστερη της *Πλανούδειας Ανθολογίας*, η δε Πλανούδεια Ανθολογία, αποκτά ενδιαφέρον ως συμπληρωματική της πρώτης.

Οι δύο παραπάνω ανθολογίες στα νεότερα χρόνια συνεκδίδονται. Το ολοκληρωμένο έργο γνωστό και ως *Greek Anthology* (*Ελληνική Ανθολογία*), περιέχει 4.000 περίπου επιγράμματα και καλύπτει ποιητική παραγωγή 17 αιώνων.

Στη συνέχεια της εισαγωγής του, ο Στεφανίδης περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο επέλεξε να μεταφράσει τα συγκεκριμένα ποιήματα, δηλώνοντας πως μετέφρασε μόνο αυτά που τον ευχαριστούσαν, μια επιλογή με την οποία μπορεί να μην συμφωνούν οι αναγνώστες.[598] Έπειτα, αναφέρει πως μεταφράζει έμμετρα αυτά

[597] Πολύ κατατοπιστικός ήταν ο Ανδρέας Λεντάκης ο οποίος είχε γράψει για την *Παλατινή Ανθολογία*: «Η Παλατινή ή Ελληνική Ανθολογία είναι μια απ' τις πολυτιμότερες πηγές για τη γνωριμιά μας όχι μόνο με την αρχαία ελληνικὴ ποίηση, αλλά και με την Ποίηση γενικότερα. Το πι κεφαλαίο. Δεν μας γνωρίζει μονάχα με μιαν εποχή 17 αιώνων (τόσους καλύπτει αφού αρχίζει από τον 7ο π.Χ. αιώνα και φτάνει στο 950 μ.Χ.) αλλὰ και μας διδάσκει. Τα 3.700 ποιήματά της (σχεδόν όλα επιγράμματα, συνολικά γύρω στους 23.000 στίχους) δεν είναι μόνον ποίηση. Είναι και ποιητική. Και νομίζω πως το ποιητικό είδος, που 'ναι πιο κοντά προς την Ποίηση απ' οποιοδήποτε άλλο, είναι το επίγραμμα». Βλ. Λεντάκης, Ανδρέας. *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία*. Αθήνα: Δωρικός, 1998, σ. 9. Το αρχαίο κείμενο αυτής της έκδοσης αντλείται από την έκδοση του W.R. Paton της σειράς Loeb Classical Library. Από την ίδια πηγή είχε αντλήσει το υλικό του και ο Στεφανίδης, την οποία πρότεινε και στους αναγνώστες που θα προτιμούσαν μια πιο πεζή μετάφραση των επιγραμμάτων.

[598] Στο σημείο αυτό τέθηκει ένα ερώτημα, το κατά πόσον είχε ο Στεφανίδης γνώση της έκδοσης με τίτλο *Παλατινὴ Ἀνθολογία*, με σχεδόν 500 επιγράμματα μεταφρασμένα στη νέα ελληνική γλώσσα από τον Ανδρέα Λεντάκη και κατά πόσο επηρεάστηκε και ο ίδιος ως προς τον αριθμό των επιγραμμάτων τα οποία μετέφρασε στην αγγλική γλώσσα. Βέβαια, στην πρώτη έκδοση του βιβλίου του, ο Λεντάκης περιλαμβάνει 456 και όχι 500 ποιήματα. Το βιβλίο με προσθήκες και τίτλο *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία* επανεκδόθηκε το 1988 από τις εκδόσεις Δωρικός. Παρόλο

τα ποιήματα, καθώς κατά τη γνώμη του, ο έμμετρος λόγος συναρπάζει και τονώνει τον νου, και πάλι όμως τονίζει πως αυτή είναι προσωπική του πεποίθηση με την οποία μπορεί να διαφωνεί ο αναγνώστης.[599] Επιπλέον, στο τέλος του δακτυλογραφημένου τόμου περιέχονται επεξηγηματικές σημειώσεις αλλά και ευρετήριο ονομάτων.[600] Ο Στεφανίδης δεν παραλείπει να προσθέσει στο δακτυλογραφημένο αντίτυπο και τους στίχους ενός ποιήματος δικού του, στο οποίο δίνεται απάντηση στο ερώτημα «γιατί να μεταφράζω;». Η απάντηση-ποίημα, είναι επιγραμματική και περιεκτική:

Old Age has taken toll,
my Muse is mute;
I must now play

που υπάρχουν επιγράμματα που έχουν μεταφραστεί και από τους δύο, υπάρχουν και αρκετές διαφορές. Αυτές εστιάζονται κυρίως στον διαφορετικό τρόπο προσέγγισης των επιγραμμάτων: ενώ ο Στεφανίδης όπως προαναφέρθηκε, μεταφράζει όσα επιγράμματα τον ευχαριστούν, ο Λεντάκης, από την άλλη, εκτός από το κριτήριο της προσωπικής ευχαρίστησης και γνώμης συμπεριέλαβε και ποιήματα χαρακτηριστικά του κλίματος της εποχής και άλλα που ενώ δεν τον ικανοποιούσαν είχαν μια θέση στην ανθολογία λόγω των στίχων τους ή ακόμα και λόγω μεμονωμένων λέξεων. Βλ. *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2019, σ. 50-51. Κατά συνέπεια, παραμένει άγνωστο αν ο Στεφανίδης γνώριζε την ανάλογου μεγέθους εργασία του Ανδρέα Λεντάκη.

[599] "In the present translation, I have selected 500 of the poems which pleased me most — though, of course, other readers may not agree with my choice. I have opted also to translate them in verse rather than in prose because, in my opinion at least, versethrills and quickens the mind in a way that prose simply cannot achieve. This is my own personal conviction; and here again the reader may not concur". Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 1 (υπό έκδοση).

[600] Το βιβλίο που θα εκδοθεί με επιμέλεια του Dr Anthony Hirst, περιέχει επιπλέον αριθμητικό ευρετήριο για συσχετισμό με τον τόμο *The Greek Anthology* (Paton, W. R., ed. *Greek Anthology, Volume I: Book 1: Christian Epigrams. Book 2: Description of the Statues in the Gymnasium of Zeuxippus. Book 3: Epigrams in the Temple of Apollonis at Cyzicus. Book 4: Prefaces to the Various Anthologies. Book 5: Erotic Epigrams.* Vols. 1-5. Cambridge, MA: Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1915-1918. 5 vols), ο οποίος είναι διαθέσιμος στην ιστοσελίδα *The Online Books Page*. Επιπλέον ο αναγνώστης μπορεί να βρει ελληνικό ευρετήριο τίτλων και πρώτων στίχων, αγγλικό ευρετήριο τίτλων και πρώτων στίχων, γλωσσάρι και γενικό ευρετήριο.

upon a borrowed lute.[601]

Για τον Στεφανίδη, η έμπνευση είχε πια στερέψει, λόγω του προχωρημένου της ηλικίας του, κι έτσι, ο μόνος τρόπος να «δημιουργήσει» ποίηση, ήταν μέσω της μεταφραστικής διαδικασίας. Ο «δανεισμένος αυλός» (borrowed lute) είναι η ποιητική έκφραση της πνευματικής αδυναμίας να δημιουργήσει κάτι καινούριο, αλλά και η ελπίδα ότι έστω και έτσι θα συνεχίσει να «γράφει» ποίηση.

Παρακάτω, θα γίνει αναφορά σε χαρακτηριστικά δείγματα επιγραμμάτων από κάθε μία από τις οκτώ ενότητες που απαρτίζουν την τελευταία μεταφραστική εργασία του Στεφανίδη, ώστε να γίνει κατανοητό το ύφος και ο τρόπος με τον οποίο μετέφερε ο Στεφανίδης σημαντικά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας σε ρέουσα αγγλική γλώσσα.

[601] Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 2 (υπό έκδοση).

Amatory Epigrams

Στην πρώτη κατηγορία, στα ερωτικά επιγράμματα (Amatory Epigrams), ο Θεόδωρος Στεφανίδης αντλεί το υλικό από τον πέμπτο τόμο της σειράς *The Greek Anthology*. Τα ερωτικά επιγράμματα, απαρτίζουν και τη μεγαλύτερη ενότητα του βιβλίου (127). Πρόκειται άλλωστε για το πιο δημοφιλές βιβλίο όλων.[602] Τα επιγράμματα, σε αυτή αλλά και στις υπόλοιπες ενότητες, κατηγοριοποιούνται αλφαβητικά, με βάση το όνομα του δημιουργού τους. Στο τέλος των ενοτήτων παρατίθενται τα ανώνυμα επιγράμματα.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, του τρόπου που αποδίδει ο Στεφανίδης τα αρχαία ερωτικά επιγράμματα, είναι ένα δίστιχο του Αρχία:[603]

φεύγειν δει τον έρωτα κενός πόνος *ου γαρ α*λύξω
πεζός *υπό* πτηνού πυκνά διωκόμενος.[604]

Ο Στεφανίδης μετατρέπει το επίγραμμα σε ομοιοκατάληκτο τετράστιχο με τον τίτλο *Vain advice*:

You bid me flee from Love —
but then where can I go?
How can I, earthbound and afoot,
escape a wingèd foe?[605]

[602] Βλ. Γιώργος, Κεντρωτής, *Των εραστών τα μάτια είναι πάντα σα βροχή... Παλατινή Ανθολογία, Βιβλίο Πέμπτο, Επιγράμματα Ερωτικά*. Επιμ. Γιώργος Κεντρωτής. Μτφρ. Γιώργος Κεντρωτής. Αθήνα: Gutenberg, 2014, σ. 11.

[603] Ο Αρχίας υπήρξε ελάχιστα γνωστός ποιητής του1ου αιώνα π.Χ. Υπάρχουν 4 επιγράμματα στην *Παλατινή Ανθολογία* –την οποία αναφέρει ο Στεφανίδης στην εισαγωγή του–με το όνομά του.

[604] Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 12 (υπό έκδοση).

[605] *Ό.π.,* σ. 13.

Στο μετάφρασμά του ο Στεφανίδης παίρνει την πρωτοβουλία και αποδίδει την απορία του Αρχία με δύο ερωτηματικά: “where can I go?”, “How can I … escape a winged foe?”. Κάτι ανάλογο πράττει και στην πολύ πιο πρόσφατη ποιητική μετάφραση του ιδίου επιγράμματος ο Καθηγητής και μεταφραστής Γιώργος Κεντρωτής:

«Ν' αποφεύγεις τον Έρωτα! Λένε
– τι λόγος κενός, τι μάταιος κόπος!
Να τον αποφεύγω, ναι, αλλά πώς;…
Που εγώ πατώ περπατητός
Κι αυτός, πουλί πετούμενο,
Όλο με κυνηγάει;[606]

Άλλο ένα χαρακτηριστικό ποίημα είναι αυτό του Ασκληπιάδη,[607] στο οποίο γίνεται αναφορά και στις Πλειάδες, που τόσο ενέπνευσαν τον Στεφανίδη, καθώς τα ποιήματα που αναφέρονταν σε αστερισμούς, θύμιζαν στον ίδιο και τη δική του ιδιότητα του ποιητή-αστρονόμου:

Νυξ μακρή και χείμα , μέσην δ ' επί Πλειάδα δύνει·
καγώ παρ προθύροις νίσσομαι υόμενος,
τρωθείς της δολίης κείνης πόθω· ου γαρ έρωτα
Κύπρις, ανιηρόν δ' εκ πυρός ήκε βέλος.[608]

Ο Στεφανίδης, αποδίδει το τετράστιχο ως εξής:

Complaint

[606] Γιώργος Κεντρωτής. *Των εραστών τα μάτια είναι πάντα σα βροχή... Παλατινή Ανθολογία, Βιβλίο Πέμπτο, Επιγράμματα Ερωτικά*. Ed. Γιώργος Κεντρωτής. Trans. Γιώργος Κεντρωτής. Αθήνα: Gutenberg, 2014, σ. 89.

[607] Ο Ασκληπιάδης ο Σάμιος ήταν αρχαίος Έλληνας επιγραμματοποιός που έζησε τον 3ο αιώνα π.Χ. στην Αλεξάνδρεια.

[608] Stephanides, Theodore. *Sweet-voiced Sappho*. London: Colenso Books, 2015, σ. 14.

The night is long and wintry; in the sky
the Pleiades reach their half-way climb on high;
I linger at her doorway, drenched with rain —
Cypris, it is not love you bring, but pain![609]

Η απόδοση του Στεφανίδη σε έμμετρο στίχο, δείχνει για ακόμα μια φορά την προσήλωση του μεταφραστή σε ένα ποιητικό ιδεατό, το οποίο υποστήριζε σε όλη τη διάρκεια του βίου του και δεν παρέκκλινε καθόλου από τις αρχές του. Ο Στεφανίδης δεν μετέφραζε μόνο σε επίπεδο νοήματος αλλά και μορφής. Οι έμμετρες αυτές αποδόσεις, δημιουργούν πράγματι μια συγκίνηση στον αναγνώστη, μεταφέροντάς τον σε παλιότερες – ποιητικότερες εποχές, όπου τα ποιήματα απαγγέλλονταν δυνατά και ο ρυθμός και η μελωδικότητά τους συνέπαιρναν τους ακροατές και έτερπαν την ανάγκη τους για ποιητικό λόγο.

[609] *Ό.π.*, σ. 15.

Convivial Epigrams

Τα «εύθυμα» επιγράμματα έπονται των ερωτικών. Χαρακτηριστικό είναι το “Enjoy this day”. Πρόκειται για ένα επίγραμμα εύθυμο αλλά συνάμα «φιλοσοφικό», αφού ο ποιητής Ανακρέων (572-485 π.Χ.) ένας από τους εννέα λυρικούς ποιητές της αρχαιότητας, καταπιάνεται με τη ματαιότητα της ζωής και την ανάγκη να απολαμβάνει κανείς την κάθε μέρα, να ζει το παρόν, καθώς κανείς δεν ξέρει τι θα φέρει η επόμενη. Στην πραγματικότητα το ποίημα θα μπορούσε να θεωρηθεί και ένας προάγγελος του μεταγενέστερου ποιήματος (ωδής) του Ρωμαίου ποιητή Ορατίου (65-8 π.Χ.), στο οποίο καταπιάνεται με το ίδιο ζήτημα και κλείνει την ωδή με την εμβληματική φράση "Carpe diem quam minimum credula postero" (άδραξε τη μέρα, εμπιστεύσου το αύριο όσο λιγότερο μπορείς).[610]

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Ανακρέων δεν ενδιαφέρεται για πλούτη ούτε τους άρχοντες δοξάζει, αλλά ζει για τις μικρές χαρές της ζωής:

Ου μοι μέλει τα Γύγεω,
του Σαρδίων άνακτος,
ούθ’ αιρέει με χρυσός,
ουκ αινέω τυράννους:
εμοί μέλει μύροισιν
καταβρέχειν υπήνην,
εμοί μέλει ρόδοισιν
καταστέφειν κάρηνα·
σήμερον μέλει μοι
το δ’ αύριον τις οίδεν;[611]

[610] Horatius. *Carmina (Horatius)/Liber I/Carmen XI*. n.d. 17-07-2020. <https://la.wikisource.org/wiki/Carmina_(Horatius)/Liber_I/Carmen_XI>.

[611] Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 82 (υπό έκδοση).

Ο Στεφανίδης, μεταφέρει το νόημα του επιγράμματος με εμφατικές προτάσεις: “I care not”, “no tyrants do I sing”. Δεν διστάζει να προσθέσει φράσεις (with blooms from which the dew of dawn has not been shed) οι οποίες θα τον οδηγήσουν σε ένα αρτιότερο αισθητικό αποτέλεσμα.

I care not for the wealth
of Gyges, Sardis’ King;
gold cannot hold me slave,
no tyrants do I sing.
O like to drench my beard
with scent, and crown my head
with blooms from which the dew
of dawn has not been shed.
Let me enjoy today
and all that I can borrow;
today it is that counts,
who know about tomorrow?[612]

Το συγκεκριμένο επίγραμμα, είχε μεταφράσει στα αγγλικά σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα ο John Broderick Roche , ήδη από το 1827:

The gold of Gyges I despise
Nor wealth I ask, nor sceptres prize
But riches leave and such vain things
To the low aim and pride of kings
Perfumes and roses are my care
To smooth my beard and crown my hair
My maxim is to sport to-day
What comes to-morrow who can say?[613]

[612] *Ό.π.,* σ. 83.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Στεφανίδης είχε υπόψη του τη συγκεκριμένη μεταφραστική απόδοση, πάντως η δική του μετάφραση δεν έχει κοινά σημεία με τη μετάφραση του Roche ως προς τον ρυθμό και τη χρήση της ομοιοκαταληξίας. Κοινός τόπος και των δύο μεταφραστών είναι βέβαια το κεντρικό νόημα του ποιήματος. Το ίδιο επίγραμμα είναι και το πρώτο που μεταφράζει ο Ανδρέας Λεντάκης στο βιβλίο *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία.* [614]

Τα πλούτη του Γύγη μ' αφήνουν
αδιάφορο, του βασιλιά των Σαρδίων,
ούτε ο χρυσός με σκλαβώνει,
και δεν ψάλλω τυράννους.
Εμένα με νοιάζει με μύρα
να λούζω το γένι,
εγώ θέλω με ρόδα
κεφάλια να στεφανώνω.
Το σήμερα μ' ενδιαφέρει
τ' αύριο ποιος το γνωρίζει;[615]

Η μετάφραση του Λεντάκη, ακολουθεί με πιστότητα το αρχαίο ελληνικό κείμενο χωρίς ωστόσο να χάνει σε ρυθμό και ποιητική διάθεση.

Στο δίστιχο με τίτλο "Admonition to a miser" (συγγραφέας: Έβενος της Ασκαλόν) ο Στεφανίδης «νουθετεί» έναν φιλάργυρο πως πάντα άπορος θα νιώθει παρά τα πλούτη που κατέχει:

A pauper you remain in spite of all your pelf;
your hoard is for your heirs — there's nothing for yourself.[616]

---

[613] Roche, John Broderick. *The first twenty-eight odes. In Greek and in English; and in both languages, in prose as well as in verse, with variorum notes, a grammatical analysis and a lexicon by John Broderick Roche*. London: Sherwood, Gilbert and Piper, 1827, σ. 115-119.

[614] Ανδρέας Λεντάκης, *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2019.

[615] *Ό.π.,* σ. 55.

Η λέξη “pelf”, η οποία ομοιοκαταληκτεί με το “yourself”, είναι μια αρχαϊκή εκδοχή της λέξης «χρήμα», η οποία μάλιστα παραπέμπει στο «βρώμικο» χρήμα. Για άλλη μια φορά ο Στεφανίδης καταφέρνει να αποδώσει επακριβώς το νόημα του δίστιχου, δημιουργώντας ωστόσο κι ένα ολοκληρωμένο επίγραμμα στα αγγλικά.

[616] *Πλούτον μεν πλουτούντος ἔχεις* , *ψυχήν δε πένητος*,

ω τοις κληρονόμοις πλούσιε, σοι δε πένης. Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 86-87 (υπό έκδοση).

Satirical Epigrams

Ο Αμμιανός, έλληνας ποιητής που έζησε στις αρχές του Β΄ μ.Χ. αιώνα, είχε συνθέσει σκωπτικά επιγράμματα εναντίον των ημιμαθών σοφιστών και ρητόρων. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω δίστιχο:

Ει βούλει τον παίδα διδάξαι ρήτορα, Παύλε,
ως ούτοι πάντες, γράμματα μη μαθέτω.[617]

Ο Στεφανίδης μεταφράζει το δίστιχο με κάποιες διαφορές από το πρωτότυπο, αφού παραλείπει να χρησιμοποιήσει το όνομα (Παύλε) αλλά και το γεγονός ότι ο Παύλος θα διδάξει το παιδί του. Ο Στεφανίδης, με το δικό του δίστιχο απευθύνεται στον κάθε εκκολαπτόμενο ρήτορα που θέλει να διακριθεί στην ρητορική τέχνη:

Would you become a speaker like your betters? . . .
Then see that you stay ignorant of letters.[618]

[617] Αμμιανός. *Παλατινή Ανθολογία/XI/152 Αμμιανού*. n.d. 18 07 2020. <https://el.wikisource.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%AE_%CE%91%CE%BD%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1/XI/152_%CE%91%CE%BC%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%8D>.

[618] Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 95 (υπό έκδοση).

Declamatory Epigrams

Ο λόγος για τα ρητορικά επιγράμματα.

Στο επίγραμμα με τίτλο “Hope” ο Στεφανίδης μεταφράζει ένα επίγραμμα το οποίο συνέγραψε ο Ιουλιανός από Υπάρχων:[619]

Hope ever steals from us each day, each rising sun;
until the last one dawns — with most tasks still undone.[620]

Λίγο παρακάτω στο βιβλίο, ο Στεφανίδης επανέρχεται σε ένα προσφιλές του θέμα, το παράπονο για τα νιάτα που φεύγουν και το καταραμένο γήρας που καταφθάνει, μεταφράζοντας ένα επίγραμμα ανώνυμου ποιητή, το οποίο ο Στεφανίδης τιτλοφορεί “View-points”.[621]

Στο πρωτότυπο, ο ποιητής χρησιμοποιώντας επιφωνηματική σύνταξη δείχνει με έμφαση πόσο τον απασχολεί το επερχόμενο γήρας:[622]

---

[619] ελπίς αεί βιότου κλέπτει χρόνον η πυμάτη δε ηώς τας πολλάς έφθασεν ασχολίας. Βλ. Ιουλιανός, από Υπάρχων. *Greek Anthology*. Vol. Volume III. Ed. W. R. Paton. n.d. 18-07-2020.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg7000.tlg001.perseus-grc3:9>.

[620] Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 135 (υπό έκδοση).

[621] Ωστόσο, το συγκεκριμένο δίστιχο στις μέρες μας αποδίδεται στον Θέογνι, ο οποίος ήταν έλληνας ελεγειακός ποιητής των αρχαίων χρόνων από τα Μέγαρα της Αττικής. Βλ. Theognis. "Elegiac Poems." *Loeb Classical Library*. Harvard University Press, 2020. https://www.loebclassics.com/view/theognis-elegiac_poems/1999/pb_LCL258.249.xml

Επίσης, στο: Θεόγνις. *Ελεγειακή Ποίηση*. 2003-2007. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, n.d. 18-07-2020.

<https://www.lit.auth.gr/ancientelegy/commentarii/text.php?id=144&mode=translation>.

[622] Κατατοπιστική ανάλυση του συγκεκριμένου επιγράμματος μπορεί να βρει ο αναγνώστης στην ιστοσελίδα του τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ όπου παρατίθεται και αναλύεται η ελεγειακή ποίηση:

«527. ἤβης καὶ γήραος: ο Κορρές ([67] 139) θεωρεί ότι πρόκειται για γενικές της αιτίας· ο van Groningen ([1-18] 210) κάνει λόγο για γενικές απόλυτες (επερχομένου - απονισσομένης). Σε κάθε περίπτωση δηλώνεται η αιτία που προκαλεί το ψυχικό πάθος της επιφωνηματικής έκφρασης ω μοι

ω μοι εγών ήβης και γήραος ουλομένοιο,
του μεν επερχομένου, της δ’ απονισομένης.[623]

(Αχ ο καημένος μου, για τη νιότη και τα καταραμένα γηρατειά:
ετούτα πλησιάζουνε κι εκείνη πάει και φεύγει.)

Από την πλευρά του ο Στεφανίδης ακολουθεί την τακτική του Θεόγνι, χρησιμοποιώντας τη χαρακτηριστική επιφωνηματική έκφραση “alas” αλλά και την συνώνυμή της “alack”. Επιπλέον, χρησιμοποιεί τη λέξη “drear” (θλιβερός), η οποία ομοιοκαταληκτεί με το “near”:

Alas, alack, for youth! Alas for old-age drear!
The first ever recedes, the second draws more near.[624]

Το αποτέλεσμα είναι εξίσου δραματικό με το πρωτότυπο.

Ο χρόνος εμφανίζεται ξανά και σε άλλα επιγράμματα, όπως το παρακάτω, ανώνυμου ποιητή:

σιγαλέως φέρεται πολιός χρόνος: αλλά παρέρπων
και φωνάς κλέπτει φθεγγομένων μερόπων,
και μη φαινόμενος τους φαινομένους αφανίζει,
και μη φαινομένους εις φανερόν προφέρει.

εγών. 528. επερχομένου : πβ. 728 και 1112· η πρόθεση επί δηλώνει την επιθετική διάθεση, πβ. Ιλ. Θ 536 εμόν έγχος ... επερχόμενον, Κ 485 μήλοισιν επελθών.

528. ἀπονίσομαι : «απομακρύνομαι, φεύγω»». Βλ. Θεόγνις. *Ελεγειακή Ποίηση*. 2003-2007. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, n.d. 18 07 2020. <https://www.lit.auth.gr/ancientelegy/commentarii/text.php?id=144&mode=translation>.

[623] *Ό.π.*

[624] Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 161 (υπό έκδοση).

ω ζωής αόριστος εν ανθρώποισι τελευτή,
ήμαρ επ᾽ ήμαρ αεί προς ζόφον ερχομένων.[625]

Ο Στεφανίδης το αποδίδει ως εξής:

Grey Time goes by without a sound,
but steals the voice of them around.
Unseen, he hides the seen from sight,
and brings the still unseen to light.
He dims of men the vital spark
as he guides them towards the dark.[626]

Δημιουργώντας ιαμβικό τετράμετρο με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, ο Στεφανίδης φαίνεται πως στοχεύει στη δημιουργία ενός ποιήματος που ρέει με φυσικό τρόπο καθώς το ιαμβικό τετράμετρο είναι ένα μέτρο το οποίο θεωρείται πως μπορεί να το απαγγείλει κάποιος δυνατά με ευκολία, και επιπλέον, είναι εύκολα μνημονεύσιμο. Η προσπάθεια αυτή πράγματι διαβάζεται «εύκολα» καθώς το ποίημα έχει «ροή».

[625] Epigrammatici, Anonymi. *επιγράμματα επιδεικτικά*. The Greek Anthology. with an English Translation by. W. R. Paton. London. William Heinemann Ltd. 1915. 3. . Perseus Digital Library Project, Tufts University.

n.d. 18-07-2020.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0474%3Abook%3D9&force=y>.

[626]Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 167 (υπό έκδοση) .

Hortatory and Admonitory Epigrams

Στα προτρεπτικά και παραινετικά επιγράμματα, ο Στεφανίδης ξεκινάει και πάλι με ένα υπαρξιακό ποίημα, αυτή τη φορά του Αισώπου, το οποίο τιτλοφορεί “On Existence”.[627]

Life, how can we escape you without Death?
For you are made of ills that waste us soon.
Sweet are the beauties Nature shows to man:
the earth, the sea, the stars, the sun and moon.
But all the rest is fear and pain. When joy we know,
the Nemesis will follow with a blow.[628]

Με τον γνωστό τρόπο του, μεταφράζει και δημιουργεί ένα αυτόνομο ποίημα, αυτή τη φορά χωρίς να χρησιμοποιήσει κάποια πολύ αυστηρή φόρμα ως προς τις ομοιοκαταληξίες, αλλά από την άλλη πλευρά χρησιμοποιεί τον ευρέως χρησιμοποιούμενο στην αγγλική ποίηση ιαμβικό πεντάμετρο.

[627] πώς τις άνευ θανάτου σε φύγοι, βίε; μυρία γαρ σευ
λυγρά: και ούτε φυγείν ευμαρές, ούτε φέρειν.
ηδέα μεν γάρ σου τα φύσει καλά, γαία, θάλασσα,
άστρα, σεληναίης κύκλα και ηελίου:
τάλλα δε πάντα φόβοι τε και άλγεα: κην τι πάθη τις
εσθλόν, αμοιβαίην εκδέχεται νέμεσιν.

Βλ. Aesop. *The Greek Anthology. with an English Translation by. W. R. Paton,* Vol. 4. London: William Heinemann Ltd, 1926, σ. 62.

[628] Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ.175 (υπό έκδοση).

Sepulchral Epigrams

Στα επιτύμβια επιγράμματα ο Στεφανίδης ξεκινάει –μάλλον όχι τυχαία– με ένα δίστιχο αφιερωμένο στον Μέγα Αλέξανδρο. Σε αυτό το επίγραμμα ο ποιητής Αδδαίος ο Μακεδών, που έζησε την εποχή του Αλεξάνδρου, με λίγες λέξεις εκφράζει το θαυμασμό που έτρεφε ο αρχαίος κόσμος για τον μακεδόνα στρατηλάτη.[629]

If praising Alexander dead be your intent,
say that two continents are now his monument.[630]

Στο παραπάνω δίστιχο ο Στεφανίδης αποδίδει επακριβώς τα λόγια του αρχαίου ποιητή Αδδαίου.

Από τα επιτύμβια επιγράμματα που μεταφράζει ο Στεφανίδης, δεν λείπει βέβαια και το διασημότερο ίσως επίγραμμα του σπουδαίου επιγραμματοποιού Σιμωνίδη του Κείου. Πρόκειται για το επίγραμμα πάνω στον τάφο των Τριακοσίων Σπαρτιατών που έπεσαν στις Θερμοπύλες:

Ω ξειν’, αγγέλλειν Λακεδαιμονίοις ότι τήδε
κείμεθα τοις κείνων ρήμασι πειθόμενοι.[631]

Ο Στεφανίδης, μεταφράζει το επίγραμμα με πιστότητα και ποιητική ευαισθησία, χωρίς να παραλείψει ή να αλλάξει τίποτα από το νόημα του επιγράμματος του Σιμωνίδη.

Tell to the Spartans, you who pass by,
that here, obedient to our laws, we lie.[632]

[629] «*Τύμβον* Αλεξάνδροιο *Μακηδόνος* ην τις αείδη, ηπείρους κείνου σήμα λέγ’ αμφοτέρας». Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ.188 (υπό έκδοση).

[630] *Ό.π.,* σ. 189.

[631] *Ό.π.,* σ. 240.

Σε άλλο σημείο ο Στεφανίδης μεταφράζει ένα δίστιχο του Πλάτωνα, το οποίο τιτλοφορεί *Morning and Evening Star — VII.670*:

A Morning Star, you gladdened us in life;
and, Evening Star, you now console the dead.[633]

Στο συγκεκριμένο δίστιχο επίγραμμα ο Στεφανίδης μεταφράζει πιστά το πρωτότυπο.[634]

---

[632] *Ό.π.,* σ. 241.

[633] «*Α*στήρ πριν μεν έλαμπες ενί ζωοίσιν εώος,νυν δε θανών λάμπεις έσπερος εν φθιμένοις.

Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 134-135 (υπό έκδοση).

[634] Το γνωστό αυτό δίστιχο έχει μεταφραστεί αρκετές φορές και στην νέα ελληνική γλώσσα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι μεταφράσεις των Α. Λεντάκη, Θ.Κ. Στεφανόπουλου και Σίμου Μενάρδου, αντίστοιχα:

Πρώτα στους ζωντανούς ανάμεσα έλαμπες αστέρι
Αυγερινός·
Τώρα στους πεθαμένους λάμπεις
Αποσπερίτης.

Σαν το άστρο της αυγής έλαμπες άλλοτε μέσα στους ζωντανούς·
τώρα που πέθανες, λάμπεις μέσα στους πεθαμένους όπως ο Έσπερος.

Στους ζωντανούς Αυγερινός πριν έλαμπε η μορφή της
και τώρα μέσα στους νεκρούς θα λάμπει Αποσπερίτη.

Βλ. Λεντάκης, Ανδρέας. *500 Ποιήματα ἀπὸ τὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία*. Αθήνα: Δωρικός, 1998, σ. 75.

Στεφανόπουλος, Κ.Θ. «Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία», *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*. Ed. Στ. Τσιτσιρίδης, Λ. Αντζουλή, Γ. Κριτσέλη, Θ.Κ. Στεφανόπουλος. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 2012. 7-08-2020.

<http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=416>.

Είναι βέβαιο πως τα επιτύμβια επιγράμματα τα προσέγγιζε ο Στεφανίδης με μεγάλη ευαισθησία, καθώς η μετάβαση στον άλλο κόσμο απασχόλησε ιδιαίτερα τον Στεφανίδη στη δύση του βίου και η αγωνία του είναι φανερή και σε πολλά ποιήματά του, για τα οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά σε μία από τις επόμενες ενότητες.

Μενάρδος, Σίμος. *Στέφανος, Εκλογαί Αρχαίων Ποιημάτων (Κατά Μετάφρασιν Σίμου Μενάρδου)*. Αθήνα: Ι.Ν. ΣΙΔΕΡΗΣ, 1924, σ. 73.

Dedicatory Epigrams

Αναθηματικά επιγράμματα: Πρόκειται για την προτελευταία κατηγορία επιγραμμάτων που μεταφράζει ο Θεόδωρος Στεφανίδης. Στο επόμενο επίγραμμα ένας ταλαιπωρημένος ναυτικός αφιερώνει τα μαλλιά της κεφαλής του στους θεούς της θάλασσας που τον κράτησαν ζωντανό, καθώς τίποτε άλλο δεν του έχει μείνει για να τους αφιερώσει.[635] Ο Στεφανίδης τιτλοφορεί το επίγραμμα “To the Sea Gods”:

Saved from the sea, I offer to the gods
of the blue wave these locks clipped from my head.
I cannot offer more for all I owned
lies on the ocean bed.[636]

Εδώ, ο Στεφανίδης προχωράει σε ελεύθερη απόδοση του νοήματος, παραλείποντας να αναφέρει τις θαλάσσιες θεότητες που κυριαρχούν στο πρωτότυπο ποίημα (Γλαύκῳ καὶ Νηρῆι καὶ Ἰνοῖ καὶ Μελικέρτῃ καὶ βυθίῳ Κρονίδῃ καὶ Σαμόθρᾳξι θεοῖς) αλλά ούτε και τον άνθρωπο (Λουκύλλιος) που αφιερώνει το ποίημα σε αυτούς τους θεούς. Η χρήση των παραπάνω ονομάτων τα οποία κατά πάσα πιθανότητα δεν θα ήταν γνωστά στον αγγλόφωνο αναγνώστη, πιθανότατα θα προϋπέθεταν κάποιο είδος υποσημείωσης. Ωστόσο, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γιώργος Κεντρωτής στην εισαγωγή του βιβλίου *Των Εραστών τα μάτια είναι πάντα σαν*

[635] «Γλαύκῳ καὶ Νηρῆι καὶ Ἰνοῖ καὶ Μελικέρτῃ καὶ βυθίῳ Κρονίδῃ καὶ Σαμόθρᾳξι θεοῖς σωθεὶς ἐκ πελάγους Λουκίλλιος ὧδε κέκαρμαι τὰς τρίχας ἐκ κεφαλῆς· ἄλλο γὰρ οὐδὲν ἔχω».

Στον Γλαύκο και τον Νηρέα, στην Ινώ και τον Μελικέρτη, στον γιο του Κρόνου των βυθών και στους θεούς της Σαμοθράκης, εγώ ο Λουκύλλιος, αφού σώθηκα από το πέλαγος, έκοψα με αυτόν τον τρόπο τις τρίχες από το κεφάλι μου, γιατί δεν έχω τίποτε άλλο. Βλ. "Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία." 2012. *Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.* <http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/metamorfoseis/contents.html?name=%CE%A4%CF%81%CE%AF%CF%87%CE%B5%CF%82%CE%92%CE%B5%CF%81%CE%B5%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7>.

[636] Βλ. Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ. 275 (υπό έκδοση).

βροχή, «όπως κανένα επίγραμμα δεν κουβαλάει μαζί του υποσημειώσεις, αλλά ομιλεί λόγο κατανοητό από όλους, μη όντας ο πραγματολογικός του κόσμος εμπόδιο για κανέναν, έτσι και κανένα μετάφρασμα, όσο δύσκολη κι αν είναι η πραγματολογική του αποκατάσταση, δεν πρέπει να φορτωθεί με υποσημειώσεις».[637] Ο Στεφανίδης, στο συγκεκριμένο, αλλά και σε άλλα επιγράμματα, αποφεύγει αυτήν την παγίδα, είτε παραλείποντας, είτε προσθέτοντας στοιχεία στο μετάφρασμα με περίφραση, έτσι ώστε το κάθε ποίημα να μπορεί να γίνει κατανοητό από όλους χωρίς να υπάρχει απαραίτητα πρότερη γνώση των πραγματολογικών στοιχείων του ποιήματος.

Επιπλέον, αποδίδει την υλική ένδεια του ναυτικού στο γεγονός ότι όλα τα υπάρχοντά του βρίσκονται στο βυθό της θάλασσας, κάτι το οποίο δεν αναφέρεται άμεσα στο πρωτότυπο ποίημα. Τελικά, ο Στεφανίδης κρατάει το γενικό νόημα του ποιήματος, δηλαδή την αφιέρωση μαλλιών στους θεούς της θάλασσας λόγω της ένδειας του ανθρώπου που κάνει την αφιέρωση, και παραλείπει λεπτομέρειες τις οποίες δεν κρίνει απαραίτητες για την κατανόηση του νοήματος, ή ίσως και να τις θεωρούσε εμπόδιο στην έμμετρη απόδοσή τους στην αγγλική από τον ίδιο.

[637] Γιώργος Κεντρωτής. *Των εραστών τα μάτια είναι πάντα σα βροχή... Παλατινή Ανθολογία, Βιβλίο Πέμπτο, Επιγράμματα Ερωτικά*. Ed. Γιώργος Κεντρωτής. Trans. Γιώργος Κεντρωτής. Αθήνα: Gutenberg, 2014, σ. 20.

Miscellaneous Epigrams

Η τελευταία ενότητα των μεταφράσεων του Στεφανίδη, αποτελείται από «ποικίλα» επιγράμματα τα οποία δεν εμπίπτουν σε κάποια από τις προηγούμενες κατηγορίες.

Στο επίγραμμα με τον τίτλο “On Homer” ο ανώνυμος ποιητής αποτίει φόρο τιμής στον Όμηρο:

Ει θεός εστίν Όμηρος, εν αθανάτοισι σεβέσθω·
ει δ’ αυ μη θεός εστί, νομιζέσθω θεός είναι.[638]

Ο Στεφανίδης, χωρίς να παρεκκλίνει από το πρωτότυπο, πράττει το ίδιο:

If Homer be a god, grant him a godly place.
Of not, still honour his as though of divine race.[639]

Σε ομοιοκατάληκτο δωδεκασύλλαβο αποτίει και ο ίδιος τιμές θεών στον Όμηρο.

[638] Stephanides, Theodore. 500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023, σ.312 (υπό έκδοση).

[639] *Ό.π.,* σ. 313.

Οι επιρροές των αρχαίων ποιητών στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Όπως προαναφέρθηκε, η ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη βρίθει αναφορών στον αρχαίο κόσμο. Αλλά και η ίδια η μορφή πολλών ποιημάτων του θα λέγαμε πως ακολουθεί τα πρότυπα των αρχαίων επιγραμμάτων.

Παρόλο που υπάρχουν επιγραμματικά ποιήματα σε όλες τις ποιητικές συλλογές του Στεφανίδη, ωστόσο, τα πιο τυπικά επιγραμματικά του ποιήματα έχουν τη μορφή τετράστιχων ή και δίστιχων και βρίσκονται κυρίως στις συλλογές *Cities of the Mind* και *Autumn Gleanings*.

Χαρακτηριστική αναφορά στα επιγράμματα βρίσκουμε στο ποίημα “Complaint” της συλλογής *Autumn Gleanings*:

The Muse decrees that epigrams
Should be concise and witty,
But when I seek her patronage
She fools me without pity.
[…][640]

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο ποιητής με τόνο χιουμοριστικό «τα βάζει» με τη Μούσα που τον περιπαίζει στην προσπάθειά του να γράψει επιτυχημένα απομνημονεύματα.
Χαρακτηριστικό της επιρροής των αρχαίων ερωτικών αλλά και σκωπτικών επιγραμμάτων αποτελεί το τετράστιχο “Convivial love”:

With Bacchus Eros loves to sup,
All night he empties cup on cup;
Still drunk, his arrows he dispatches –
And brings off some hilarious matches![641]

[640] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ.135.

[641] *Ό.π.,* σ. 116.

Όταν ο Έρως συναντιέται με τον Βάκχο και πίνουνε παρέα, ο μεθυσμένος Έρως πετάει τα βέλη του στα τυφλά και τότε προκύπτουν αστεία ζευγάρια!
Αλλά και τα επιτύμβια επιγράμματα δεν άφησαν τον Στεφανίδη ανεπηρέαστο. Το παρακάτω τετράστιχο με τίτλο “Epitaph for a politician” αναφέρεται χιουμοριστικά στον όχι και τόσο ένδοξο θάνατο ενός πολιτικού:

Here lies the only Party Man
Who died by all respected.
(He choked upon a herring bone
The day he was elected.)[642]

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό του ύφους του Στεφανίδη τετράστιχο φέρει τον τίτλο “Corcyra”:

Some who have known a well-loved site
Are chained for ever by its might;
Though they may wander as they will,
Remembered landscapes haunt them still.[643]

Στο συγκεκριμένο τετράστιχο, ο ποιητής περιγράφει με λίγα λόγια τη νοσταλγία που ένιωθε για το νησί της νιότης του, την Κέρκυρα.

Τέλος, ένα ακόμα τετράστιχο με προφανείς τις επιρροές από αντίστοιχο αρχαίο επίγραμμα, έχει τον τίτλο “The hypochondriac’s epitaph” (after the ancient Greek)”.[644] Πρόκειται για άλλο ένα χιουμοριστικό επιτάφιο ποίημα:

See! I was right in spite of all their jeers,
I who this grave now fill:

[642] *Ό.π.,* σ. 138.

[643] *Ό.π.,* σ.111.

[644] Εδώ, ο Στεφανίδης αναφέρεται σε μια διάσημη φράση αγνώστου δημιουργού: The hypochondriac's epitaph: "NOW will you believe me?"

I kept on telling them for eighty years
That I was *really* ill.[645]

Το βιβλίο *Autumn Gleanings* περιέχει συνολικά 40 τετράστιχα σε ομάδες των πέντε και οχτώ διστίχων, τον μεγαλύτερο αριθμό επιγραμματικών ποιημάτων από κάθε άλλη ποιητική συλλογή του Στεφανίδη. Είναι φανερό, πως γράφοντας ο Στεφανίδης τα ύστερα ποιήματα του βίου του, είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από την εργασία της μετάφρασης των αρχαίων ελληνικών επιγραμμάτων.

[645] *Ό.π.,* σ. 130.

Γενικά συμπεράσματα για την ανθολογία *500 epigrams from the Greek Anthology, translated by Theodore Stephanides with facing Greek text*

Η ανθολογία του Θεόδωρου Στεφανίδη με τα 500 επιγράμματα αποτελεί μια προσεγμένη έμμετρη μεταφορά αρχαιοελληνικών ποιημάτων στην αγγλική γλώσσα. Η εμμονή του Στεφανίδη με την «παραδοσιακή» ποίηση είναι και εδώ εμφανής. Ωστόσο, η ανάγνωση των επιγραμμάτων γίνεται ευχάριστα, χωρίς να κουράζει τον αναγνώστη και αυτό είναι απόρροια της επιμονής του Στεφανίδη να μεταφράζει και να μεταπλάθει τα αρχαία κείμενα σε λόγο ποιητικό.[646]

Η αρχαία ελληνική γραμματεία περιέχει θησαυρούς και ο Στεφανίδης γνωρίζοντάς το αυτό επιχειρεί να την κάνει προσιτή και στο ευρύ κοινό που πιθανώς δεν γνώριζε την αρχαία ελληνική γλώσσα, ή ίσως την γνώριζε μερικώς, οπότε το μετάφρασμα του Στεφανίδη θα μπορούσε να σταθεί επικουρικά στη μελέτη των αρχαίων κειμένων. Η προσπάθειά του αυτή μεταφέρει ένα αίσθημα ευθύνης απέναντι στην αρχαία ελληνική ποίηση, αφού ο ίδιος επιχειρεί στα βαθιά του γεράματα να μεταφέρει στην αγγλική γλώσσα την ποίηση των αρχαίων, όπως την αντιλαμβανόταν ο ίδιος, με σεβασμό και ευαισθησία. Οι μεταφράσεις των επιγραμμάτων από τον Στεφανίδη μπορούν να διαβαστούν αυτοτελώς και να σταθούν ως ανεξάρτητος ποιητικός λόγος. Ως μια «δεύτερη γραφή». Ο ίδιος, ακόμα και στην ποίησή του δείχνει πως είχε επιρροές από το συγκεκριμένο κειμενικό είδος. Έτσι, γίνεται φανερό πως η μεταφραστική πρακτική επηρέασε την ποιητική του. Όπως και άλλοι πριν από αυτόν, οι οποίοι όχι μόνο διάβασαν ή και μετέφρασαν τα

[646] Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γιώργος Κεντρωτής στην εισαγωγή του βιβλίου *Των εραστών τα μάτια είναι πάντα σα βροχή... Παλατινή Ανθολογία, Βιβλίο Πέμπτο, Επιγράμματα Ερωτικά*. : «[…] δεν μεταφράζουμε λέξεις, μεταφράζουμε κείμενα. Ὁ νους μας, επομένως, πρέπει να είναι καρφωμένος στο είδος *επίγραμμα* ως κείμενο, όχι στις επί μέρους λέξεις του· η μεταφραστική μας δράση πρέπει να οιστρηλατείται επέκεινα των μεμονωμένων λέξεων· πρέπει να ≪βλέπει» ολόκληρο το κείμενο... το ένα, όχι τα πολλά· για την ακρίβεια: το ένα που έχει συντεθεί από πολλά. Το ένα, λοιπόν: το κείμενο!». Βλ. Γιώργος Κεντρωτής, *Των εραστών τα μάτια είναι πάντα σα βροχή... Παλατινή Ανθολογία, Βιβλίο Πέμπτο, Επιγράμματα Ερωτικά*. Ed. Γιώργος Κεντρωτής. Trans. Γιώργος Κεντρωτής. Αθήνα: Gutenberg, 2014.

Με αντίστοιχο τρόπο, ο Θεόδωρος Στεφανίδης μεταπλάθει την αρχαία ελληνική γλώσσα σε σύγχρονη αγγλική επεμβαίνοντας, αφαιρώντας ή και προσθέτοντας όποτε κρίνει απαραίτητο, και βλέποντας το επίγραμμα ως «κείμενο» και όχι ως λέξεις που επιζητούν μετάφραση.

αρχαιοελληνικά επιγράμματα, αλλά πολύ περισσότερο επηρεάστηκαν από αυτά και στον τρόπο της γραφής τους, ο Στεφανίδης, όπως θα φανεί και στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, συνέγραψε επιγραμματικά ποιήματα. Ο Καβάφης και ο Ελύτης, αποτελούν αντίστοιχα παραδείγματα.[647] Ή, ίσως, ακόμα και ο Σολωμός, ο κατ' εξοχήν ποιητής των «επιγραμμάτων».[648]

Επιπρόσθετα, όπως παρατηρεί και ο επιμελητής της μελλοντικής έκδοσης των επιγραμμάτων, Anthony Hirst, η περίπτωση του Στεφανίδη είναι μοναδική, καθώς η

[647] Ο Οδυσσέας Ελύτης μετέφρασε 50 επιγράμματα για το βιβλίο του Κωνσταντίνου Τρυπάνη με τίτλο *Αλεξανδρινή Ποίησης* (Αθήνα, 1943). Επίσης, μετέφρασε 52 ποιήματα του Κριναγόρα (*Κριναγόρας*, εκδ. Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1987). Σε αυτή του τη δουλειά αναφέρεται μακροσκελώς σε κείμενό του με τίτλο Τηλόθι Λέσβου, το οποίο περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Εν λευκώ* (Αθήνα: Ίκαρος, 1995, σ. 266-271). Επιπλέον δεν παραλείπει να αναφέρει πως σε αυτήν την κατεύθυνση επηρεάστηκε από τον «μαγικό-λεκτικό» στίχο του Καβάφη: *Διαβάστηκαν Μελέαγρος και Κριναγόρας και Ριανός*. Βλ. Εν λευκώ, σ. 267. Αναφορές στην Παλατινή Ανθολογία, επιχειρεί ο Ελύτης και σε άλλα σημεία του Εν λευκώ, οι οποίες δείχνουν το μέγεθος της επιρροής των αρχαίων επιγραματοποιών στη σκέψη και κατ' επέκταση στη γραφή του Οδυσσέα Ελύτη.

Αναφορές στην Παλατινή Ανθολογία κάνει και ο ίδιος ο Καβάφης στην αλληλογραφία του (βλ. Καβάφης, Κωνσταντίνος. "ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΒΑΦΗ - ONASSIS CAVAFY ARCHIVE." 2020. *https://www.onassis.org/el/initiatives/cavafy-archive/.* 7-08-2020. <https://cavafy.onassis.org/el/subject/works-by-other-authors-el/anthologia-palatina-el/>.). Επίσης, η ποίησή του, ιδιαίτερα τα επιτύμβια, αλλά και η μετρική του, δείχνουν τη μεγάλη επιρροή που άσκησε στο έργο του η *Παλατινή Ανθολογία*. Ενδιαφέρουσα ανάλυση για την γνώση της παλατινής ανθολογίας από τον Καβάφη και τις ξεκάθαρες επιρροές στην ποίησή του βλ. Μπουκάλας, Παντελής. «Υποθέσεις», *Η Καθημερινή* (2010). <https://www.kathimerini.gr/718760/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/ypo8eseis>.

[648] Ποικίλες μελέτες και έρευνες καταδεικνύουν ότι ο Σολωμός υπήρξε γνώστης της *Παλατινής Ανθολογίας*, έστω και μεταφρασμένης. Βλ. και Νικόλαος Τωμαδάκης, *Ο Σολωμός και οι Αρχαίοι*, Αθήνα, 1943, και Ανάργυρος Γ. Κουτσιλιέρης, «Η ελληνομάθεια του Σολωμού», *Η Λέξη*, τ. 142, 1997, σελ. 865, όπου πληροφορούμαστε ότι ο Σολωμός «αρχαία κείμενα διάβασε με τη βοήθεια μεταφράσεων».

μετάφραση τέτοιου όγκου (516) επιγραμμάτων της *Greek Anthology*[649] από έναν και μόνο μεταφραστή αποτελεί από μόνη της πραγματικό άθλο.[650]

Κλείνοντας, όπως δήλωνε με χιούμορ ο Στεφανίδης σχετικά με μια πιθανή μελλοντική έκδοση αυτής της τιτάνιας μεταφραστικής εργασίας του, «…ίσως να πάρω τη θέση της Έμιλυ Ντίκινσον και ίσως ορισμένα να δημοσιευθούν γύρω στο 2081- εκτός αν πεταχτούν».[651] Τελικά, η ευχή του θα εκπληρωθεί και μάλιστα πολύ νωρίτερα από όσο πίστευε.

[649] Paton, W.R., ed. *Greek Anthology, Volume I: Book 1: Christian Epigrams. Book 2: Description of the Statues in the Gymnasium of Zeuxippus. Book 3: Epigrams in the Temple of Apollonis at Cyzicus. Book 4: Prefaces to the Various Anthologies. Book 5: Erotic Epigrams.* Vols. 1-5. Cambridge, MA: Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1915-1918. 5 vols.

[650] "This collection of 516 epigrams may claim to be the largest published selection of English verse translations from the *The Greek Anthology* by a single translator. Although the Penguin

Classics volume *The Greek Anthology and other ancient epigrams: a selection in modern verse translation* (1981) contains 861 epigrams, the editor, Peter Jay, drew on the work of almost fifty translators, of whom he himself was one". Ό.π., σ. xiii.

[651] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 247.

Η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με την ελληνική παράδοση: ο Καραγκιόζης και η μελέτη και μετάφραση δημοτικών τραγουδιών – Η μελέτη του Καραγκιόζη

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης έτρεφε μεγάλο σεβασμό για την ελληνική λαϊκή παράδοση και δεν έπαψε ποτέ να προσπαθεί να διασώσει ό,τι μπορούσε από αυτήν μέσω μελετών, μεταφράσεων και συγγραφής. Κάποιες από αυτές τις εργασίες του πρόλαβε να τις δει δημοσιευμένες, ενώ άλλες παρέμειναν στο σκοτάδι για δεκαετίες και αποκαλύπτονται σιγά-σιγά στις μέρες μας. Η μεγάλη σημασία που έδινε ο Στεφανίδης στις ελληνικές παραδόσεις, εκφράστηκε ποικιλοτρόπως στην ποίηση και στα απομνημονεύματά του, όπου δεν παρέλειπε να αναφέρεται για παράδειγμα σε δημοτικούς χορούς ή στον Καραγκιόζη.[652] Μάλιστα, ο Καραγκιόζης αποτέλεσε κοινό παρονομαστή για τον ίδιο και τον Lawrence Durrell καθώς σκόπευαν να εκδώσουν από κοινού βιβλίο για τον παραδοσιακό ήρωα θεάτρου σκιών, κάτι που όμως δεν ευοδώθηκε τελικά.[653] Ωστόσο, από την πλευρά του, ο Στεφανίδης συνέγραψε τρία έργα θεάτρου σκιών με πρωταγωνιστή τον Καραγκιόζη, τα οποία αποτελούσαν μεταφορά στην αγγλική γλώσσα, γνωστών μύθων του Καραγκιόζη, π.χ. «Ο Καραγκιόζης και ο Μέγας Αλέξανδρος». Επίσης, συνέγραψε μελέτη με τίτλο *Doctor Karaghiozis: A Short Study of the Greek Popular Shadow Show*.

Τον Οκτώβριο του 1979, ο Θεόδωρος Στεφανίδης γράφει το έργο *Karaghiozis and the Enchanted Tree: A Modern Greek Shadow-Play Comedy in Three Acts*. Κάτω από τον τίτλο δεν παραλείπει να προσθέσει τη φράση “Rendered into English by Theodore Stephanides”. Πρόκειται, λοιπόν, για μια διασκευή κλασικού παραδοσιακού παραμυθιού του Καραγκιόζη, το οποίο μάλιστα παίζεται από τους «*Καραγκιοζοπαίχτες*» έως τις μέρες μας. Αντίστοιχα, τον Ιούλιο του 1980, ο

[652] Για παράδειγμα, στο βιβλίο του *Climax in Crete*, ο Θεόδωρος Στεφανίδης περιγράφει με μεγάλη λεπτομέρεια τον διάσημο κρητικό χορό «Πεντοζάλι» και στη συνέχεια δεν παραλείπει να μιλήσει για τα δημοτικά τραγούδια και τις περίφημες μαντινάδες. Βλ. Theodore Stephanides, *Climax in Crete*. London : Faber and Faber, 1946, σ. 41-44. Η ποιητική συλλογή *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems*, επίσης περιλαμβάνει μεταφρασμένα δημοτικά τραγούδια. Βλ. Theodore Stephanides, *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 115, 117.

[653] Περισσότερες λεπτομέρειες στη συνέχεια του Κεφαλαίου.

Στεφανίδης γράφει το έργο *Karaghiozis, Alexander the Great and the Dreadful Dragon: A Modern Greek Shadow-Play Comedy in Three Acts*. Και πάλι δεν παραλείπει να γράψει πως πρόκειται για απόδοση στην αγγλική γλώσσα (και όχι ιστορία δικής του έμπνευσης). Το έργο *Doctor Karaghiozis: A Short Study of the Greek Popular Shadow Show*, δεν δίνει πληροφορίες σχετικές με το πότε γράφτηκε. Στο έργο αυτό, εκτός από την εμπεριστατωμένη εισαγωγική μελέτη-ιστορική αναδρομή, υπάρχει και το αντίστοιχο θεατρικό κείμενο (Doctor Karaghiozis).[654]

Το ενδιαφέρον και η αγάπη του Θεόδωρου Στεφανίδη για τον Καραγκιόζη και το θέατρο σκιών δεν ήταν όψιμα. Ήδη, από τα μέσα της δεκαετίας του 1930, ο Lawrence Durrell αναφέρει στο βιβλίο του *Prospero's Cell* ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης κρατούσε με μανία σημειώσεις κατά τη διάρκεια μιας παράστασης του Καραγκιόζη στην Κέρκυρα.[655] Μάλιστα, στο έργο του *Prospero's Cell*, ο Durrell αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στον Καραγκιόζη.[656] Η ύπαρξη του Στεφανίδη ως βασικού χαρακτήρα αυτού του κεφαλαίου αλλά και η αυτούσια παράθεση των σημειώσεων του Στεφανίδη για τον Καραγκιόζη είναι εμφανείς, όπως εμφανής είναι και η επιρροή που άσκησαν οι γραπτές σημειώσεις και οι χρήσιμες πληροφορίες από τον Στεφανίδη στο τελικό κείμενο του Durrell. Για παράδειγμα, τα σημεία που περιγράφει ο Durrell τους ήρωες του Καραγκιόζη περιέχουν ακριβώς τις ίδιες πληροφορίες με τις σημειώσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη. Κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι αυτές προηγήθηκαν των σημειώσεων του Στεφανίδη και θα ήταν ορθότερο να αποδοθούν στον Lawrence Durrell. Ωστόσο, ο νεαρός τότε Durrell, όπως φαίνεται και από το κείμενό του, δεν είχε πρότερη εμπειρία με το θέατρο σκιών, και επιπλέον, λεπτομέρειες όπως η ζακυνθινή προφορά του «Νιόνιου» ή η τραχιά προφορά από την Αιτωλοακαρνανία του «μπάρμπα-Γιώργου», είναι γνώσεις

[654] Theodore Stephanides, *Doctor Karaghiozis: A Short Study of the Greek Popular Shadow Show*. London, n.d.

[655] "Only Theodore, whose constancy in erudition is the marvel and envy of all of us, has succumbed to the lure of documentation and is writing a few notes on the back of the menu, which must be incorporated in the book". Βλ. Durrell, Lawrence. *Prospero's Cell*. Harmondsworth: Penguin Books, 1979, σ. 54.

[656] Βλ. κεφάλαιο με τίτλο "Karaghiozis: The Laic Hero", στο Lawrence Durrell, *Prospero's Cell*. Harmondsworth: Penguin Books, 1979, σ. 47-58.

που σίγουρα δεν διέθετε σε εκείνη τη χρονική στιγμή ο Lawrence Durrell.[657] Ούτως ή άλλως, στην εισαγωγή του βιβλίου του ευχαριστεί τον Στεφανίδη που του έθεσε πέντε μονογραφίες ως βοήθεια για τη συγγραφή του *Prospero's Cell*.[658] Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τον βιογράφο του Lawrence Durrell, Ian MacNiven, ο οποίος επιβεβαιώνει ότι οι μελέτες του Στεφανίδη, για διάφορα θέματα, μεταξύ άλλων και για τον Καραγκιόζη είχαν βρει τη θέση τους μέσα στη *Σπηλιά του Πρόσπερου*: […] "Theodore's studies in freshwater biology, folk medicine and the *Karaghiozis* puppet theatre had found their way into Prospero's Cell" […].[659]

Εξάλλου, στη μελέτη του *Doctor Karaghiozis: A Short Study of the Greek Popular Shadow Show*, ο Θεόδωρος Στεφανίδης παραδέχεται ότι το έργο που παρουσιάζει είναι ένας συνδυασμός πολλών εκδοχών από το 1920 έως το 1940, τις οποίες παρακολούθησε στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη, την Αδριανούπολη και την Κέρκυρα.[660] Και μόνο η αναφορά της παρακολούθησης ενός συγκεκριμένου έργου του Καραγκιόζη σε τόσα πολλά μέρη, καταδεικνύει την προσήλωση και τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετώπιζε ο Στεφανίδης το θέατρο σκιών. Και βέβαια, αποκαλύπτεται και η βαθιά εγκυκλοπαιδική του γνώση, αλλά η δια ζώσης εμβάθυνση στο θέμα.

Ο Durrell είχε προτείνει ξανά στον Στεφανίδη –τη δεκαετία του 1950– να συνεργαστεί με τη Marie Millington-Drake στην από κοινού συγγραφή βιβλίου για το θέατρο σκιών και είχε μάλιστα ζητήσει από τον Στεφανίδη να της παραδώσει τις σημειώσεις του για τον Καραγκιόζη. Εντούτοις, η συνεργασία αυτή δεν ευοδώθηκε.[661] Ωστόσο, καθώς προκύπτει από σχετικό αρχειακό υλικό το οποίο βρίσκεται στη συλλογή Lawrence Durrell στο Southern Illinois University Special

[657] Εξάλλου, ο ίδιος ο Θεόδωρος Στεφανίδης αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι την πρώτη φορά που ο Lawrence Durrell παρακολούθησε παράσταση του Καραγκιόζη (περίπου το 1936), δεν είχε προχωρήσει πολύ η γνώση του στην ελληνική γλώσσα, αλλά σίγουρα είχε διασκεδάσει με τις φιγούρες και την παραδοσιακή μουσική. Βλ. Theodore Stephanides, *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 68.

[658] Durrell, Lawrence. *Prospero's Cell*. Harmondsworth: Penguin Books, 1979, σ. 7.

[659] MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell: a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 313.

[660] *Doctor Karaghiozis: A Short Study of the Greek Popular Shadow Show*. London, σ. 3.

[661] MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell: a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 398.

Collections Research Center (Lawrence Durrell papers, 1933-1971), ο Θεόδωρος Στεφανίδης είχε στείλει ένα προσχέδιο του βιβλίου για τον Καραγκιόζη, αφήνοντάς το στην ευχέρεια του Durrell σχετικά με μια μελλοντική έκδοσή του.[662] Το προσχέδιο αυτό περιέχει κείμενα του Στεφανίδη σχετιζόμενα με τις μακροχρόνιες έρευνές του για τον Καραγκιόζη, αλλά και κείμενα άλλων συγγραφέων σχετικά με το θέατρο σκιών. Το αρχείο που διατηρεί το Πανεπιστήμιο του Ιλινόι σχετικά με τον Καραγκιόζη και το Θέατρο Σκιών (όλα τα αρχεία προερχόμενα από τον Στεφανίδη), αποτελείται από 116 σελίδες (σε αυτές συμπεριλαμβάνονται και τρεις σελίδες-γράμματα του Στεφανίδη προς τον Lawrence Durrell), αφιερωμένες αποκλειστικά στο Θέατρο Σκιών στον Ελλαδικό χώρο). Βέβαια, όπως προαναφέρθηκε, τίποτα από τα παραπάνω δεν δημοσιεύθηκε, αφού φαίνεται πως ο Lawrence Durrell δεν βρήκε ποτέ τον απαιτούμενο χρόνο για να καταπιαστεί με αυτό το ζήτημα.[663]

Ωστόσο, οι προαναφερθείσες μελέτες του Θεόδωρου Στεφανίδη για τον Καραγκιόζη αποτέλεσαν το έναυσμα για την μελλοντική έκδοση βιβλίου με τίτλο *Karghiozis Studies 1921–1954, by Theodore Stephanides, Louis Roussel, Spiros Melas, Kostas Biris and others, selected by Theodore Stephanides. Translations from Greek by Theodore Stephanides; translations from French by Anthony Hirst*. Συγκεκριμένα, το βιβλίο βρίσκεται στη διαδικασία της έκδοσης από τις εκδόσεις Colenso, με προγραμματισμένη κυκλοφορία τον χειμώνα 2023-2024.

---

[662] Μάλιστα, σε γράμμα του προς τον Durrell στις 28-06-1954, ο Στεφανίδης είχε γράψει: “I enclose the last lot of the material on Karaghiozis, this time my particular contribution. Now you have the lot & it’s up to you to decide whether you think that the book is worth writing and whether you have the time to do it”. Βλ. Theodore Stephanides, "Lawrence Durrell papers, 1933-1971." Southern Illinois University, 1954. Σε προγενέστερο γράμμα του προς τον Durrell (29-4-1954), ο Στεφανίδης παραδεχόταν πως δεν υπήρχε περίπτωση να γράψει από μόνος του ένα βιβλίο για τον Καραγκιόζη. Το παράδοξο βέβαια, είναι πως μελετώντας το αρχειακό υλικό τις εκτεταμένες έρευνες και τα κείμενα του Στεφανίδη για τον Καραγκιόζη θα διαπιστώσει πως ο κύριος όγκος –αν όχι όλη η δουλειά– ήταν έργο του ιδίου, ο οποίος απλά δεν είχε το κουράγιο να προχωρήσει στην έκδοση, φοβούμενος την απόρριψη από τους εκδότες. *Ό.π.*

[663] Ο Στεφανίδης σε γράμμα του προς τον Lawrence Durrell –στις 29/04/1954– αναφέρει πως καταλαβαίνει πως ο Durrell δεν έχει πολύ χρόνο για τον Καραγκιόζη, αφού μεταξύ άλλων συγγράφει και το μυθιστόρημά του για την Αλεξάνδρεια (βλ. *Το Αλεξανδρινό Κουαρτέτο*), αλλά μπορεί να περιμένει για όσο χρειαστεί. Βλ. Theodore Stephanides, –. "Lawrence Durrell papers, 1933-1971." Southern Illinois University, 1954.

Στην έκδοση αυτή θα περιέχονται κείμενα του Θεόδωρου Στεφανίδη και άλλων συγγραφέων (π.χ. Louis Roussel, Spiros Melas, Kostas Biris) κατόπιν επιλογής του πρώτου, καθώς και μεταφράσεις των μη αγγλόφωνων κειμένων από τους Θεόδωρο Στεφανίδη και τον επιμελητή του τόμου Anthony Hirst. Το βιβλίο αυτό θα αποτελέσει άλλη μια μεταθανάτια έκδοση έργου του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Παρόλο που ο Στεφανίδης δεν ευτύχησε να δει την παραπάνω εργασία του δημοσιευμένη, ωστόσο, δεν έπαψε να ασχολείται κατά τη διάρκεια του βίου του με το θέατρο σκιών, και στο αυτοβιογραφικό βιβλίο του *Island Trails*, ο ίδιος καταπιάνεται ξανά με τον Καραγκιόζη, αφιερώνοντας αρκετές σελίδες του βιβλίου για να περιγράψει την ιστορία, τους χαρακτήρες, τα σκηνικά, τις φιγούρες, μια παράσταση που είχε την τύχη να παρακολουθήσει στην Κέρκυρα («Ο Μεγαλέξανδρος και το καταραμένο φίδι»), τις αντιδράσεις του κοινού και την ικανότητα του Καραγκιόζη να καταδικάζει τα κακώς κείμενα με χιούμορ και εξυπνάδα, χωρίς ποτέ να φιμώνεται (όπως για παράδειγμα ο τύπος εκείνης της περιόδου, της δεκαετίας του 1930). Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης επιλέγει να κλείσει το κεφάλαιο “Phaecia Again” που αναφέρεται στην Κέρκυρα, με την προβολή και ανάλυση του Καραγκιόζη και του θεάτρου σκιών.[664]

Επιπροσθέτως, το περιοδικό *The Greek Gazette*, τον Γενάρη και τον Δεκέμβρη του 1979 αντίστοιχα, θα συμπεριλάβει στην ύλη του τα έργα *Doctor Karaghiozis* και *Karaghiozis and the Enchanted Tree: A Modern Greek Shadow Play Comedy,* σε αγγλική απόδοση από τον Στεφανίδη.[665]

Μάλιστα, οι αναμνήσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη από τη φιλία του με τον Lawrence Durrell και η παρακολούθηση παράστασης Καραγκιόζη στην Κέρκυρα, αποτέλεσε ξεχωριστό κεφάλαιο των απομνημονευμάτων του με την οικογένεια Durrell υπό τον τίτλο “Lawrence Durrell and the Greek Shadow Play”.[666] Στο κεφάλαιο αυτό ο Στεφανίδης αφηγείται την ιστορία που περιγράφει ο Lawrence Durrell στο βιβλίο *Η Σπηλιά του Πρόσπερου*, αυτή τη φορά από το δικό του οπτικό

[664] Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 104-110.

[665] Theodore Stephanides, "Doctor Karaghiozis." *The Greek Gazette,* January 1979.

Theodore Stephanides, "Karaghiozis and the Enchanted Tree: A Modern Greek Shadow Play Comedy." *The Greek Gazette,* London, December 1979.

[666] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 68-69.

πρίσμα. Εδώ, οι περιγραφές του Στεφανίδη εστιάζουν σε μεγάλο βαθμό στην περιγραφή του χώρου της παράστασης και στην εμπειρία τους μετά το πέρας της, όταν ο ίδιος, εκτελώντας χρέη διερμηνέα, πλησίασε τον καραγκιοζοπαίχτη και αφού έγινε η γνωριμία, είχαν όλοι (ο Durrell, η σύζυγός του, ένας φίλος και βέβαια ο Στεφανίδης) την ευκαιρία να πειραματιστούν με τις φιγούρες και να εκτιμήσουν τις δυσκολίες τού να είναι κάποιος επαγγελματίας σε θέατρο σκιών.

Εν τέλει, τα θεατρικά έργα του Καραγκιόζη, γραμμένα από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, εκδόθηκαν πρόσφατα (2020) αυτοτελώς, από τις εκδόσεις Colenso σε επιμέλεια του Anthony Hirst, υπό τον τίτλο *Karaghiozis: Three Modern Greek Shadow-play Comedies*.[667] Στο βιβλίο περιλαμβάνονται τα έργα "Doctor Karaghiozis", "Karaghiozis and the Enchanted Tree", τα οποία είχαν πρωτοδημοσιευθεί στην Greek Gazette, και το έργο "Karaghiozis, Alexander the Great, and the Dreadful Dragon", το οποίο εκδίδεται για πρώτη φορά. Το όνομα του Θεόδωρου Στεφανίδη αποδίδεται ως το όνομα του μεταφραστή των παραπάνω έργων. Το βιβλίο περιλαμβάνει εικόνες-φιγούρες του θεάτρου σκιών τις οποίες άντλησε ο επιμελητής του τόμου από το προσωπικό αρχείο του Θεόδωρου Στεφανίδη. Επιπλέον, εκτός από τα έργα, ο αναγνώστης θα βρει στο βιβλίο μια γενική εισαγωγή από τον Θεόδωρο Στεφανίδη σχετικά με το ελληνικό θέατρο σκιών, γραμμένη το 1978. Επεξηγηματικές σημειώσεις από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και τους Anthony Hirst και Patrick Sammon περιλαμβάνονται στο τέλος του βιβλίου.

Η επιμονή του Στεφανίδη με την συγγραφή – μεταφραστική απόδοση – έργων του Καραγκιόζη αλλά και η πολύπλευρη και σε βάθος ερευνητική του δραστηριότητα, όπως αποτυπώνεται στα αρχεία του Πανεπιστημίου του Ιλινόι, καταδεικνύουν για άλλη μια φορά το όραμα και τις άοκνες προσπάθειές του να διασωθεί ο πολιτιστικός πλούτος της Ελλάδας και οι μακραίωνες παραδόσεις της. Τα έργα που συνέγραψε-μετέφρασε ο Στεφανίδης, αποτελούν μια σύνθεση των αναμνήσεών του από την παρακολούθηση παραστάσεων του Καραγκιόζη κατά την περίοδο της νεότητάς του. Σε πολλές περιπτώσεις ο ίδιος προσάρμοσε κάποια από τα αστεία κάνοντάς τα πιο «βρετανικά» ώστε το χιούμορ να γίνεται κατανοητό από το αγγλικό κοινό. Ο επιμελητής του τόμου αναφέρει συγκεκριμένα παραδείγματα

[667] Stephanides, Theodore. *Karaghiozis: Three Modern Greek Shadow-play Comedies*. London: Colenso Books, 2020.

όπου αναφορές για παράδειγμα στο πλοίο “Queen Mary” ή στα “fish and chips” δημιουργήθηκαν από τον Στεφανίδη με το βλέμμα στραμμένο στο βρετανικό κοινό.[668]

Συμπερασματικά, οι μελέτες του και το έργο του – δημοσιευμένο και αδημοσίευτο – για το θέατρο σκιών, θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από αγγλόφωνους μελετητές της ελληνικής λαϊκής παράδοσης ως ένα πολύτιμο εργαλείο κατανόησης και ανάδειξης του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού των νεότερων χρόνων.

[668] *Ό.π.*, σ. ix.

Life and Death in Modern Greek Folk Poetry: η μετάφραση δημοτικών τραγουδιών

Το ενδιαφέρον του Θεόδωρου Στεφανίδη για κείμενα της ελληνικής παράδοσης ήταν ανεξάντλητο, και γι' αυτό τον λόγο, μια από τις μεταφραστικές του εργασίες –με πρόλογο του Γιώργου Κατσίμπαλη– ήταν το έργο *Life and Death in Modern Greek Folk Poetry*, το οποίο περιέχει ιστορικά και επεξηγηματικά στοιχεία, τα οποία συνοδεύουν τη μετάφραση ενός μεγάλου αριθμού παραδοσιακών τραγουδιών.

Πρόκειται για άλλο ένα απαιτητικό μεταφραστικό εγχείρημα από τον Θεόδωρου Στεφανίδη, το οποίο δεν βρήκε ποτέ τον δρόμο των εκδόσεων. Η εργασία καταλαμβάνει έναν ογκώδη τόμο με γενικό τίτλο «*Life and Death in Modern Greek Folk Poetry*», ο οποίος ολοκληρώθηκε το 1978. Παρόλο που το αντίτυπο της γράφουσας είχε δοθεί από τον Στεφανίδη στον Roderick Beaton το 1982, σε μια προσπάθεια εύρεσης εκδότη, στην πραγματικότητα πρόκειται για μια μεταφραστική εργασία που είχε ολοκληρωθεί πολλές δεκαετίες πριν, χώρις πάλι να προχωρήσει σε έκδοση.[669]

Στον τόμο αυτό επανέρχεται σε διαφορετικό ρόλο και ο Γιώργος Κατσίμπαλης. Έτσι, ενώ τις μεταφράσεις τις υπογράφει ο Στεφανίδης, ο Κατσίμπαλης υπογράφει τον πρόλογο του βιβλίου, τις σημειώσεις και τους τίτλους των κεφαλαίων. Κάθε κεφάλαιο περιέχει έναν μικρό ή μεγάλο αριθμό γνωστών δημοτικών τραγουδιών. Τα κεφάλαια του βιβλίου είναι τα εξής: "Historical Folk-songs", "Klephtic Songs", "Songs of Love", "Distichs", "Songs of Death", "Miscellaneous Folk-songs".[670]

---

669 Η πληροφορία αυτή αντλήθηκε από την αλληλογραφία Κατσίμπαλη με Σεφέρη, όταν ο Κατσίμπαλης, αναφέρει το συγκεκριμένο έργο σε γράμμα του προς τον Σεφέρη το 1933 ως εξής: «Εδώ και κάμποσα χρόνια είχα στείλει του Κακλαμάνου το χειρόγραφο των ανέκδοτων μεταφράσεών μας (με το Στεφανίδη) δημοτικών τραγουδιών με την παράκληση να μας βρει εκδότη. Ο Κακλαμάνος μας απήντησε τότε πως ένας σοφός άνθρωπος και «ειδικός» της πρεσβείας του είπε πως δεν ξανακούστηκε να μεταφράζονται δημοτικά τραγούδια με ρίμες και πως αναλάμβανε αυτός να… μας βγάλει τις ρίμες (επί αδρότατη αμοιβή – εννοείται) και να μας βρει τότε εκδότη. Ο άνθρωπος αυτός λεγότανε Χουρμούζιος». Βλ. Κατσίμπαλης, Γιώργος. Σεφέρης, Γιώργος. *"Αγαπητέ μου Γιώργο" Αλληλογραφία (1924-1970)*. Επιμ. Δασκαλόπουλος Δημήτρης. Τόμ. Πρώτος . Αθήνα: Ίκαρος, 2009, σ. 326.

670 Δακτυλογραφημένο χειρόγραφο του βιβλίου είχε δώσει στον Roderick Beaton ο Στεφανίδης, και ο ίδιος παρέδωσε αντίγραφο στον Anthony Hirst σε ομιλία του δεύτερου για τον Στεφανίδη στο

Όπως σημειώνει ο Γιώργος Κατσίμπαλης στην εισαγωγή, οι μεταφράσεις δεν είναι κατά λέξη, καθώς σκοπός του μεταφραστή είναι η παρουσίαση μιας κυρίως ποιητικής παρά μιας «επιστημονικής» εθνογραφικής εργασίας, με την ελπίδα να δοθεί στον αναγνώστη μια πιο αληθινή εικόνα της ομορφιάς και της δύναμης των ελληνικών τραγουδιών.[671] Με τον γενικό τίτλο “Life and Death”, ο Στεφανίδης δίνει το στίγμα της θεματολογίας των δημοτικών τραγουδιών που μεταφράζει, που δεν είναι άλλη από τη θεματολογία της ίδιας της ποίησης: η ζωή και ο θάνατος, με τις επί μέρους εκφάνσεις τους, όπως τον έρωτα, τον πόλεμο, την ανυπόταχτη δύναμη της φύσης.

Στην πραγματικότητα, τα περισσότερα μεταφρασμένα τραγούδια ακολουθούν το μέτρο και την ομοιοκαταληξία των πρωτοτύπων. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Anthony Hirst σε διάλεξη για τον μεταφραστή Στεφανίδη, αυτό σήμαινε ότι η αγγλική εκδοχή των τραγουδιών μπορούσε να τραγουδηθεί με την αυθεντική [ελληνική] μελωδία.[672]

Ενδεικτικά, στο πρώτο κεφάλαιο “Historical Folk-songs”, ο Στεφανίδης παραθέτει πέντε ιστορικά δημοτικά τραγούδια. Στο τραγούδι “The Dance of Zalongo”, εκτός από μια μεγάλη επεξηγηματική εισαγωγή μιάμιση σελίδας, είναι χαρακτηριστικοί και οι στίχοι αλλά και η επιτυχημένη απόδοσή τους στην αγγλική γλώσσα. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, όπου το γνωστό ρεφραίν «έχετε γεια βρυσούλες, λόγγοι, βουνά, ραχούλες», γίνεται:

Farewell to you, o fountains,

Kings College London, τον Ιανουάριο του 2016. Το παρόν αντίγραφο δόθηκε στη γράφουσα από τον Anthony Hirst. Αντίγραφο έχει κατατεθεί και στην British Library στο Λονδίνο. Βλ. Stephanides, Theodore Ph. Katsimbales, Georgios Konstantinou. *Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides ; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs*. London, 1978. Print.

[671] “[…] literal translations have not been attempted. It has been the translator’s aim to present a poetical rather than a scientific ethnographic work, in the hopes of thus giving a reader a truer idea of the beauty and force of the original Greek versions.” *Ό.π.*, σ. 2.

[672] “This means that the English versions could be sung to the original tunes”. Βλ. "Theodore Stephanides, Translator Extraordinary: his work on Greek poets from Sappho to Palamas." King's College, London, 18 January 2016, σ. 15.

O valleys, groves, and mountains.[673]

Ενώ η στροφή «Στη στεριά δε ζει το ψάρι, ουδ' ανθός στην αμμουδιά / και οι Σουλιώτισσες δεν ζούνε δίχως την ελευθεριά» μεταφράζεται ως εξής:

On land the dolphin cannot live,
Nor rose on desert shore,
And Souliote women turn from life
When freedom is no more.[674]

Η μετάφραση του Στεφανίδη μεταδίδει τη μουσικότητα των ελληνικών στίχων και την τραγικότητα του νοήματός τους.

Το επόμενο κεφάλαιο με τίτλο "Klephtic Songs", με τα «κλέφτικα» τραγούδια, καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, ενώ ακολουθούν σε αριθμό τα δημοτικά τραγούδια της «αγάπης».

Το γνωστό τραγούδι «Ο Όλυμπος κι ο Κίσσαβος» είναι ένα από τα πολλά κλέφτικα τραγούδια που επιλέγει να μεταφράσει ο Στεφανίδης:

Ο Όλυμπος κι ο Κίσσαβος, τα δυο βουνά μαλώνουν,
το ποιο να ρίξει την βροχή, το ποιο να ρίξει χιόνι.
Ο Κίσσαβος ρίχνει βροχή κι ο Όλυμπος το χιόνι.
Γυρίζει τότ' ο Όλυμπος και λέει του Κισσάβου.
"Μη με μαλώνεις, Κίσαβε, βρε τουρκοπατημένε,
που σε πατάει η Κονιαριά κι οι Λαρσινοί αγάδες.
Εγώ είμ' ο γέρος Όλυμπος στον κόσμο ξακουσμένος,
έχω σαράντα δυο κορφές κι εξήντα δυο βρυσούλες,
κάθε κορφή και φλάμπουρο κάθε κλαδί και κλέφτης […].[675]

[673] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbales, Georgios Konstantinou. *Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides ; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs*. London, 1978. Print, σ. 10.

[674] *Ό.π.,* σ. 10.

[675] Κορίδης, Γιάννης. *Τα ωραιότερα δημοτικά τραγούδια.* Αθήνα: Ιωλκός, 2002, σ.123.

Η μετάφραση του Στεφανίδη, και πάλι διατηρεί τον ρυθμό και τη μελωδικότητα του πρωτοτύπου:

Olympus once with Kissavos clashed wrathfully and loud,
Olympus turned on Kissavos and thundered from the cloud:
“Pray hold your peace, O Kissavos, cease with me to compete,
For you have neither rock nor range untrod by Turkish feet,
While I, Olympus, scorn the foe and brave the host he brings.
I number two and forty peaks and two and sixty springs,
Each summit is a banner brave, each fir a warrior tall. […][676]

Το βιβλίο συνεχίζει με τα δημοτικά τραγούδια της αγάπης.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το γνωστό τραγούδι «Το λεμονάκι».[677] Ο Στεφανίδης το είχε αρχικά μεταφράσει “Fragrant Lemon Blossom” στο βιβλίο *Ελληνικοί Χοροί* για το οποίο θα γίνει αναφορά στη συνέχεια, ωστόσο στο *Life and death in Greek folk-poetry*, το λεμονάκι γίνεται “Orange Blossom:” [678]

Orange tree in orchard lair,
scent not so the evening air;

[676] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbales, Georgios Konstantinou. *Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides ; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs*. London, 1978. Print, σ.16.

[677] «Λεμονάκι μυρωδάτο κι από περιβόλι αφράτο / μη παραμυρίζεις τόσο και με κάνεις και νυχτώσω. / Κι αν νυχτώσεις παλικάρι κάτσε νά ’βγει το φεγγάρι / να σε δω να σε γνωρίσω και να σε καλορωτήσω» […]

Βλ. Σακελαρίου, Χαράλαμπος, επιμ. *Ελληνικοί Χοροί: Συλλογή Χ. Σακελαρίου, Αγγλικαί Μεταφράσεις Θ. Στεφανίδη*. Μτφ. Θεόδωρος Στεφανίδης. Αθήνα, 1940, χορός νούμερο 8. (Σημ. το βιβλίο δεν έχει αριθμούς σελίδων).

[678] Σε υποσημείωση ο Στεφανίδης αναφέρει την πηγή του (H. Sakelariou, Greek Dances, No. 8; Athens 1940) όπου διαβάζουμε «Το Λεμονάκι». Ωστόσο, η μετάφραση στο βιβλίο του Σακελαρίου ακολουθεί πιστά το πρωτότυπο, ενώ στο *Life and death in Greek folk-poetry*, πιθανότατα έχουμε να κάνουμε με μια παραλλαγή του τραγουδιού από τον ίδιο τον Στεφανίδη, αφού το εν λόγω τραγούδι «μοιάζει» νοηματικά με το πρωτότυπο, αλλά ο Στεφανίδης «δημιουργεί» το τραγούδι από την αρχή.

Hide your blossoms from my sight
lest I linger all the night!
— Linger then! Why leave so soon?
Greet with me the rising moon;
as we watch it round and clear,
you can whisper in my ear . . .[679]

Στο παραπάνω τραγούδι φαίνεται η δημιουργική πλευρά της μετάφρασης του Στεφανίδη, ο οποίος δεν διστάζει να απομακρυνθεί από το πρωτότυπο, με τελικό στόχο να προσεγγίσει την «αλήθεια» του και να δημιουργήσει το αντίστοιχο αίσθημα στον αγγλόφωνο αναγνώστη.

Τα δίστιχα δημοτικά έπονται των τραγουδιών της αγάπης. Παρόλο που, όπως προαναφέρθηκε, το βιβλίο αυτό δεν εκδόθηκε, ωστόσο, ο Στεφανίδης ευτύχησε να δει αρκετά από τα δημοτικά τραγούδια που μετέφρασε δημοσιευμένα στα έγκριτα περιοδικά *The Charioteer*, με έδρα τη Νέα Υόρκη, και *The Greek Gazette*, με έδρα το Λονδίνο.[680] Μάλιστα, το περιοδικό *The Charioteer*, φιλοξένησε και δεύτερο άρθρο του Στεφανίδη με τίτλο “The Alphabet of Love, translated by Theodore

[679] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbales, Georgios Konstantinou. *Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs*. London, 1978. Print, σ. 40.

[680] Στο περιοδικό *The Charioteer* δημοσιεύτηκαν ερωτικά δημοτικά τραγούδια: “The Forsaken Nightingale”, “The Importunate Lover”,” Aubade”, “Bridal Song”, “How love is snared”, “The Maiden’s Plaint”, “The Lost Opportunity”, The Despairing Lover”, “Past Youth”, “When we Meet”, “Sweet-Basil”, “Distichs”. Βλ. Theodore Stephanides, "Greek Demotic Love Songs." *The Charioteer* 5 (1963): 65-69. Μεγαλύτερος ακόμα αριθμός δημοτικών τραγουδιών δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *The Greek Gazette*: The Klepht’s Death I-III, The Klepht’s Sword, Devise on a Sword, Klepht’s Oath, Klepht’s Toast, Michos, Odysseus Androutsos, The Eagle, The Forsaken Nightingale, The Importunate Lover, Aubade, Bridal Song, Orange Blossom, your Eyes, How love is snared, The Maiden’s Plaint, the Pear-Tree, The Lost Opportunity, The Herb of Love, Lament for a Lover, The Kiss, Day-dream, Jealousy, The Tree of Fidelity, When we Meet, Sweet-Basil, Distichs, The Bird from the Netherworld I, II, The World of Hades, The Sailor’s Grave, The Forgotten Tomb, The complaint from the tomb, Dirge, Dirge for a Maiden, Dirge for a Bride I, II, Dirge for a Lover I,II, Dirge for a Child I-IV, The Parting day, The Old Man’s Prayer, Lullaby I-III. Βλ. Stephanides, Theodore. "Greek Demotic Songs." *The Greek Gazette*, no. 63 (October- November 1972).

Stephanides".[681] Το συγκεκριμένο άρθρο ήταν αυτούσια η εισαγωγή του Θεόδωρου Στεφανίδη για τα δίστιχα (από τον τόμο *Life and Death in Modern Greek Folk Poetry*), καθώς και ένας μεγάλος αριθμός δίστιχων, τα οποία παρατέθηκαν με αλφαβητική σειρά δίνοντας νόημα στον τίτλο «Το Αλφαβητάρι της Αγάπης».[682]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση του Στεφανίδη ότι στα δίστιχα που καλλιεργούνταν κυρίως στους αγροτικούς πληθυσμούς της Ελλάδας, η κύρια ιδέα τους εκφραζόταν με τρόπο επιγραμματικό, γι' αυτό και αποτελούσαν ένα είδος επιγράμματος. Με αυτόν τον τρόπο, ο Θεόδωρος Στεφανίδης δημιουργούσε μια νοητή γέφυρα, ανάμεσα στην επιγραμματική ποίηση, την οποία γνώριζε σε βάθος, και την άτυπη συνέχειά της μέσα από τα λαϊκά δίστιχα των νεότερων χρόνων, αναδεικνύοντας, έτσι, τους κοινούς τόπους και δεσμούς των δημοτικών τραγουδιών με την αρχαία ελληνική γλώσσα και ποίηση. Η μεταφορά διστίχων της αγάπης στην αγγλική γλώσσα από τον Στεφανίδη, είχε όλα τα χαρακτηριστικά των μεταφράσεών του: έμμετρος λόγος, ομοιοκαταληξία, και ρυθμός ανάλογος του πρωτοτύπου:

A
At your sweet smile the heavens gleam and hills and valleys bloom;
Sunbeams are woven from your hair as on a golden loom.

B
Before your door a blade of grass grew in the morning light,
But you did crush it, cruel maid, beneath your foot so white.

«Τραγούδια του Θανάτου» είναι το επόμενο κεφάλαιο του βιβλίου, με μοιρολόγια και θρήνους. Ο θάνατος, που κατείχε θεμελιακή θέση στα δημοτικά τραγούδια,

[681] Theodore Stephanides, *The Charioteer* 5 (1963), σ. 69-72.

[682] Ενδιαφέρουσα είναι και η σχετικά πρόσφατη αναφορά (2004) του Bruce Merry στο άρθρο "The Alphabet of Love" του Θεόδωρου Στεφανίδη, στο βιβλίο *Encyclopedia of Modern Greek Literature*, στο λήμμα "Alphabet of Love". Ο συγγραφέας προτείνει μάλιστα το εν λόγω άρθρο του Στεφανίδη για περαιτέρω μελέτη. Βλ. Merry, Bruce. *Encyclopedia of Modern Greek Literature*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2004, σ. 14.

καταγράφεται σε μια ομάδα δεκαεπτά τραγουδιών από τον Στεφανίδη, δέκα εκ των οποίων δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *The Greek Gazette*.[683]

Το τραγούδι "In the Gloomy World of Hades", είναι η μεταφορά του «Μυρολόγιον εις τον Άδη»:

Κάτω στα τάρταρα της γης, κάτω στον κάτω κόσμο,
Μυριολογούν οι λυγερές και κλαιν τα παληκάρια.
Σαν τειν' το μυριολόγι τους; Σαν τειν το κλάψιμο τους;
Τάχα να στεκ' ο ουρανός; Να στεκ' ο πάνω κόσμος;
Να στέκονται οι εκκλησιές με τις χρυσές εικόνες;
Να στέκονται οι εργαλειοί, που φαίνουν οι κυράδες;[684]

Ο Στεφανίδης, για άλλη μια φορά απομακρύνεται από την πιστή μετάφραση του πρωτοτύπου, και φτιάχνει ένα καινούριο «δημοτικό τραγούδι», το οποίο ωστόσο, παραμένει πιστό στο νόημα του πρωτοτύπου:

In the gloomy World of Hades, ever barred from sun and sky,
Youths and maidens wander grieving and to one-another sigh:
"Does the sun still shine in heaven, do the hills their summits raise?
Do the swallows bring the springtime, do the flowers deck the ways?
And do youths yet dance with maidens as they danced in other days?[685]

Έτσι, ενώ «εξαφανίζονται» οι «εκκλησιές με τις χρυσές εικόνες» και οι «αργαλιοί που φαίνουν οι κυράδες», στη μεταφραστική απόδοση του Στεφανίδη «εμφανίζονται» ο

[683] Stephanides, Theodore. *"Demotic Greek Songs".* The Greek Gazette October- November, Issue 63, 1972.

[684] Το αυθεντικό κείμενο είναι γραμμένο σε πολυτονικό σύστημα και η γραμματοσειρά του έχει κάποιες ιδιομορφίες. Για παράδειγμα η λέξη «στα» έχει γραφτεί «στά». Βλ. Passow, Arnoldus. *Popularia carmina graeciae recentioris*. Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1860, σ. 263.

[685] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbales, Georgios Konstantinou. *Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides ; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs*. London, 1978. Print, σ. 61.

ήλιος, οι λόφοι, τα χελιδόνια που φέρνουν την άνοιξη, και οι νέοι με τις νέες που έστησαν χορό.

Το βιβλίο *Life and Death in Modern Greek Folk Poetry* κλείνει με ένα κεφάλαιο που περιέχει ποικιλία τραγουδιών από διάφορα είδη. Ένα από αυτά είναι και το "The Bridge of Arta". Χαρακτηριστικοί είναι οι πρώτοι (και οι πιο γνωστοί) στίχοι του τραγουδιού:

Σαράντα πέντε μάστοροι κι εξήντα μαθητάδες
γιοφύρι-ν-εθεμέλιωναν στης Άρτας το ποτάμι.
Ολημερίς το χτίζανε, το βράδυ εγκρεμιζόταν.
Μοιριολογούν οι μάστοροι και κλαιν οι μαθητάδες:
«Αλίμονο στους κόπους μας, κρίμα στις δούλεψές μας,
ολημερίς να χτίζουμε, το βράδυ να γκρεμιέται!»[686]

Αντίστοιχα, ο Στεφανίδης μεταφράζει:

Five and forty masons laboured, five and sixty workmen toiled,
As they built the Bridge of Arta where the river foamed and boiled.
Three long years they spent in effort, labouring form dawn till night;
But beneath the stream the arches, shattered, lay by morning light.
Hopelessly the masons murmured, sadly did the workmen say:
"All in vein we sweat and struggle, all our skill is thrown away!
All day long we build the arches, all day long we strive and strain,
But our work to ruin crumbles where the night comes once again."[687]

Διατηρώντας τον δεκαπεντασύλλαβο του πρωτοτύπου, ο Στεφανίδης καταφέρνει να αποδώσει τον ρυθμό και τη μελωδικότητα του παραδοσιακού ποιήματος και μάλιστα

[686] Πολίτης, Νικόλαος Γ., *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού* . Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Εστία, 1914, σ.130.

[687] Stephanides, Theodore Ph. Katsimbales, Georgios Konstantinou. *Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides ; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs*. London, 1978. Print, σ. 82.

χωρίς να απομακρυνθεί νοηματικά από το πρωτότυπο, αφού διατηρεί τα σημασιολογικά στοιχεία του «Γιοφυριού της Άρτας», με μόνο μικρές αλλαγές.[688]

Συμπερασματικά, το έργο *Life and Death in Modern Greek Folk Poetry* περιέχει στο σύνολό του έμμετρες μεταφράσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη, εισαγωγικές σημειώσεις σχετικές με το εκάστοτε είδος δημοτικού τραγουδιού και επεξηγηματικές υποσημειώσεις κάτω από αρκετά δημοτικά τραγούδια από τον Κατσίμπαλη. Ήταν άλλη μια σύμπραξη των δύο φίλων και συνεργατών, που ωστόσο δεν είχε την εκδοτική τύχη κάποιων ποιητικών μεταφραστικών τους συμπράξεων. Έδειχνε, ωστόσο, το μεράκι των δύο πολυάσχολων ανδρών και την προσπάθειά τους να καταγράψουν στην αγγλική γλώσσα τον πλούτο της ελληνικής λαϊκής παράδοσης, δίνοντας την ευκαιρία στους αγγλόφωνους αναγνώστες και ερευνητές να έρθουν σε επαφή με τα δημοτικά τραγούδια της πατρίδας τους. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, «πατώντας» πάνω στην ελληνική λαϊκή παράδοση, παραδίδει στον αναγνώστη δημιουργικές και ποιητικές μεταφράσεις, αντάξιες των πρωτότυπων τραγουδιών.

Το γεγονός ότι αυτό το έργο δεν εκδόθηκε, δεν στερεί από το όλο εγχείρημα την αξία του ως μια φιλότιμη, εμβριθής και σπάνια αποτύπωση των κυριότερων δημοτικών τραγουδιών και της ιστορίας τους, στην αγγλική γλώσσα. Επιπλέον, καθώς στις μέρες μας, όλο και λιγότερο οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή με τη λαϊκή τους παράδοση, η ογκώδης αυτή καταγραφή από τον Στεφανίδη και τον Κατσίμπαλη καταδεικνύει και τη διορατικότητά τους στην προσπάθεια διάσωσης αυτού του πολιτιστικού πλούτου. Σε κάθε περίπτωση, το εγχείρημα των Στεφανίδη και Κατσίμπαλη θα άξιζε να πάρει μια θέση ανάμεσα στα ονόματα ξένων ελληνιστών ή φιλελλήνων που πρώτοι εξέδωσαν ελληνικά δημοτικά τραγούδια ή τα μετέφρασαν με εγκυρότητα: Γκαίτε, Φωριέλ, Τομμαζέο, Πάσσοβ· αλλά και νεότερους μελετητές, όπως ο Βάλτερ Πούχνερ ή ο Γκυ Σωνιέ.

[688] Για παράδειγμα, οι λέξεις “foamed and boiled” δεν ακολουθούν το πρωτότυπο. Κρίνεται ωστόσο, ότι είναι σε μεγάλο βαθμό επιτυχής η επιλογή του Στεφανίδη, καθώς οι λέξεις αυτές δίνουν «ζωή» και αποδίδουν την ορμητικότητα του ποταμού και άρα τη δυσκολία να χτιστεί εκεί ένα γεφύρι.

Το έργο «Ελληνικοί Χοροί» σε αγγλική μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη

Φαίνεται πως ούτε ο χορός, σύμφυτος με τη δημοτική ποίηση, δεν άφησε ασυγκίνητο τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Ούτως ή άλλως, η αγάπη του για τους παραδοσιακούς χορούς είναι εμφανής όχι μόνο στα απομνημονεύματά του, με λεπτομερείς αναφορές, αλλά και στα βιβλία των Gerald και Lawrence Durrell.[689]

Ωστόσο, η αγάπη του για τους χορούς δεν περιορίστηκε στο πρακτικό κομμάτι, αλλά οδήγησε τον Στεφανίδη και στα μονοπάτια της μετάφρασης: συνεργασία-έκπληξη, αποτέλεσε και η μετάφραση από τον Στεφανίδη ενός βιβλίου σταθμού για τα ελληνικά δεδομένα, με τίτλο *Ελληνικοί Χοροί: Συλλογή Χ. Σακελαρίου, Αγγλικαί Μεταφράσεις Θ. Στεφανίδη*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1940.[690]

---

[689] Στα απομνημονεύματα του Στεφανίδη *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems* αναφέρεται πως στις επισκέψεις του στο σπίτι των Durrell έπαιρνε μαζί του δίσκους γραμμοφώνου με ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς, και όλοι έπαιρναν μέρος στους χορούς. Βλ. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ.70. Επίσης, στο *Climax in Crete*, ο Στεφανίδης περιγράφει λεπτομερώς την παρουσία του σε γλέντι όπου οι Κρητικοί χόρευαν τον διάσημο Κρητικό χορό «Πεντοζάλι». Βλ. Theodore Stephanides, *Climax in Crete*. London : Faber and Faber, 1946, σ. 41-42. Επιπροσθέτως, η μαρτυρία του Lawrence Durrell στο βιβλίο *Η Σπηλιά του Πρόσπερου*, είναι ενδεικτική του πάθους του Στεφανίδη για τους παραδοσιακούς χορούς: «Ο Θεόδωρος, προς έκπληξη μας, έχει βγάλει το σακάκι του κι έχει μπει στον κύκλο να χορέψει, με τις τιράντες και τις μαύρες μπότες του. Σηκώνεται μια ζητωκραυγή. Η ξανθιά γενειάδα του λάμπει στο φως του ήλιου που σβήνει. Με το χέρι στη μέση, κάνει λίγα διστακτικά βήματα, και μετά σαν να συνεπαίρνεται ολόξαφνα από το ρυθμό κι αρχίζει να χορεύει πολύ καλά. Οι γυναίκες καταγοητεύονται απ' αυτό το ξανθό άντρα με το γένι.[…] Με το πρόσωπο προσηλωμένο στη μουσική, ο Θεόδωρος χορεύει, κι όσο περνά η ώρα τόσο περισσότερο μοιάζει σαν Φαύνος του Ιονίου». Βλ. Ντάρελ, Λορενς. *Η σπηλιά του Πρόσπερου, Οδοιπορικό στην Κέρκυρα*. Trans. Λύο Καλοβυρνάς. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2006, σ. 192.

Τέλος, χαρακτηριστική είναι και η μαρτυρία του Gerald Durrell στο βιβλίο *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα*: «Σε μιαν άκρη του δωματίου ο Θεόδωρος που είχε βγάλει θαρραλέα το σακάκι του, χόρευε με τον Λέσλι και μερικούς απ' τους πιο κεφάτους καλεσμένους μας έναν καλαματιανό – τα πόδια τους χτυπούσαν με γδούπο στο πάτωμα καθώς χοροπηδούσαν». Βλ. Durrell, Gerald. *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο, 2016, σ. 225.

[690] Σακελαρίου, Χαράλαμπος, επιμ. *Ελληνικοί Χοροί: Συλλογή Χ. Σακελαρίου, Αγγλικαί Μεταφράσεις Θ. Στεφανίδη*. Μτφ. Θεόδωρος Στεφανίδης. Αθήνα, 1940.

Ο Χαράλαμπος Σακελαρίου, ο «Δάσκαλος» όπως τον αποκαλούσαν στο Λύκειο Ελληνίδων, δίδαξε για πάνω από 40 χρόνια τους παραδοσιακούς χορούς στο *Λύκειο* αλλά και στη Γυμναστική Ακαδημία και από αυτόν εκπαιδεύτηκαν πολλές γενιές χορευτών. Στο άρθρο «Ο χορός στην Ελλάδα», των Άντζακα-Βέη Ευαγγελίας και Λουτζάκη Ρένας, μαθαίνουμε ότι «το ρεπερτόριό του αποτυπώθηκε στο βιβλίο του *Ελληνικοί χοροί – Fifty Greek Dances* που εκδόθηκε το 1940» αλλά και ότι «πρόκειται για ένα πολυτελές λεύκωμα άψογης αισθητικής».[691] Ωστόσο, το βιβλίο αυτό αποτέλεσε «σταθμό» όχι μόνο για την ομολογουμένως εξαιρετική αισθητική του, αλλά και για το γεγονός ότι «με βάση τις ανευρεθείσες πηγές, το πρώτο διδακτικό εγχειρίδιο για τους σπουδαστές και τους καθηγητές σωματικής αγωγής που εκδόθηκε από καθηγητή σωματικής αγωγής αναφορικά με τον ελληνικό λαϊκό παραδοσιακό χορό, ήταν αυτό του Χαράλαμπου Σακελαρίου με τίτλο «Ελληνικοί Χοροί» που εκδόθηκε το 1940».[692]

Το δίγλωσσο αυτό βιβλίο-λεύκωμα, τυπωμένο σε χαρτί πολυτελείας, περιέχει μια εισαγωγή με αντικρυστή μετάφραση του Στεφανίδη, 50 ελληνικούς χορούς με τις μελωδίες και με τα τραγούδια τους, και στο τέλος του βιβλίου δέκα από αυτούς παρουσιάζονται με τα βήματα.

Το βιβλίο περιλαμβάνει κυρίως καλαματιανούς, τσάμικους, θεσσαλικούς, ηπειρώτικους και κρητικούς χορούς, αλλά επίσης, γνωστούς χορούς και από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Παρόλο που όλοι οι τίτλοι δίνονται και στις δύο γλώσσες, στο βιβλίο, δεν είναι όλα τα τραγούδια μεταφρασμένα στα αγγλικά. Δεν υπάρχει κάποιος δεδομένος λόγος ή μοτίβο, σχετικά με το ποια τραγούδια μεταφράζονται και ποια όχι, ωστόσο τα μεταφρασμένα αριθμούν δώδεκα τραγούδια.[693] Επιπλέον, ο Στεφανίδης μετέφρασε και όλα τα εισαγωγικά-επεξηγηματικά σημειώματα για τους διαφορετικούς χορούς.

Οι μεταφράσεις των πεζών κομματιών του βιβλίου είναι στρωτές και ακριβείς, και οι μεταφράσεις των τραγουδιών, ρυθμικές, όπως τα πρωτότυπά τους, και

[691] Άντζακα-Βέη, Ευαγγελία & Λουτζάκη, Ρένα. «Ο χορός στην Ελλάδα». *Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999, σ.17.

[692] Βλ. Κουτσούμπα, Μαρία. «Η διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στους καθηγητές Σωματικής Αγωγής από το 1909 μέχρι το 1983», *Κινησιολογία* n.d.: 32-39.

[693] Φαίνεται ωστόσο, πως μεταφράζονται τα τραγούδια για τα οποία υπάρχει «χώρος» στην εκάστοτε σελίδα.

ποιητικές. Η γλώσσα είναι σε πολλές περιπτώσεις αρχαΐζουσα με εκφράσεις από την παραδοσιακή και πολλές φορές παλιομοδίτικη αγγλική γλώσσα. Ωστόσο, το αποτέλεσμα δεν ξενίζει τον αναγνώστη, καθώς ο Στεφανίδης καταφέρνει να αποτυπώσει το ρυθμό και την μελωδικότητα των ελληνικών στίχων στην αγγλική τους απόδοση. Ενδεικτικά, στο τραγούδι «Η Ρούσσα», το οποίο ο Στεφανίδης μεταφράζει ως “The Red Haired Maiden”, ο μεταφραστής μεταφέρει με ακρίβεια τον αριθμό των συλλαβών των στίχων του τραγουδιού στο δικό του μετάφρασμα:

Εδώ σε τούτη ρούγα και στη γειτονιά
Χορεύει μις κοντούλα μις μελαχροινή
Κι’ η μάνα της της λέει, την ξαναρωτά
Κόρη μου ποιόνε θέλεις και ποιόν αγαπάς
Το γειτονόπουλό μας, μάνα, το γραμματικό
Και τι του τάζεις μάνα να τον στεφανωθώ
Τα δυο σου μαύρα μάτια τον άσπρο σου λαιμό.[694]

Here in this very parish and this very street
A dainty maiden dances, berry brown is she.
Her mother comes to question: “Tell me, daughter sweet,
Hast thou picked a husband, is thy heart yet free?”
– “The scribe our neighbour, mother, him do I love best,
What wilt thou then give him for a marriage fee?”
— “Thy two dark eyes, my daughter, and thy snowy breast.”[695]

Βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις η απόδοση των τίτλων γίνεται περιφραστικά, καθώς η απευθείας μετάφραση στην αγγλική θα ήταν αδύνατη. Για παράδειγμα, το τραγούδι «Το Λεμονάκι» μεταφράζεται ως “Fragrant Lemon Blossom”, ή το «Πού να βρω το Βασιλικό» γίνεται “Where can I find Sweet-Basil Green”.

[694] Σακελαρίου, Χαράλαμπος, επιμ. *Ελληνικοί Χοροί: Συλλογή Χ. Σακελαρίου, Αγγλικαί Μεταφράσεις Θ. Στεφανίδη*. Μτφ. Θεόδωρος Στεφανίδης. Αθήνα, 1940, χορός ν. 5 (στο βιβλίο δεν υπάρχουν αριθμοί σελίδας, μόνο αριθμούνται οι χοροί).

[695] *Ό.π.*

Αντίθετα, σε άλλα σημεία, η μετάφραση των τίτλων παραλείπει έννοιες και γίνεται απλή και μονολεκτική: το «Μια κόρη Ρόδα Μάζευε» αποδίδεται “The Maiden”, ή το τραγούδι «Αγγέλω κραιν’ η Μάνα σου» γίνεται “Angelo”.

Το βιβλίο αναφέρεται και στη διεθνή βιβλιογραφία, ακριβώς λόγω και της αγγλικής του μετάφρασης. Για παράδειγμα στο βιβλίο *Dances of Greece* που εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη, γίνεται αναφορά στο βιβλίο του Σακελαρίου και στην αγγλική μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη.[696] Είναι επίσης πολύ χαρακτηριστική η παράθεση στο βιβλίο μιας φράσης του Στεφανίδη για τα παραδοσιακά τραγούδια. Σε αυτή την παράθεση ο Στεφανίδης παρουσιάζεται ως “a Greek authority” (αυθεντία) πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα.[697] Αντίστοιχη αναφορά γίνεται και στο βιβλίο *Teaching folk dancing*.[698]

Η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με τη λαϊκή παράδοση είναι φανερή και στο εν λόγω έργο του Σακελαρίου, όπου για άλλη μια φορά με τις μεταφράσεις του κατάφερε να εκφράσει την ευαισθησία με την οποία προσέγγιζε την ελληνική παράδοση και τη βούλησή του τα έργα της να γίνουν γνωστά πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας.

[696] Crosfield, Domini. *Dances of Greece*. New York: Chanticleer Press, 1950.

[697] *Ό.π.,* σ. 8.

[698] Bambra, Audrey. *Teaching folk dancing*. New York: Theatre Arts Books, 1972.

Συμπεράσματα σχετικά με τη μεταφραστική ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με έργα της ελληνικής λαϊκής παράδοσης

Από όλες τις παραπάνω μεταφράσεις και μελέτες του Θεόδωρου Στεφανίδη, προκύπτει το συμπέρασμα πως η αγάπη του για την ελληνική παράδοση και την ανάδειξή της, συνοδεύτηκαν από πλούσιο και αξιόλογο έργο. Οι μεν μεταφράσεις των παραδοσιακών τραγουδιών και χορών και του Καραγκιόζη είναι προϊόν αγάπης, μόχθου και ποιητικής ευαισθησίας, οι δε μελέτες του λεπτομερείς και λόγιες, αποτέλεσμα μακρόχρονης έρευνας και μνημειώδους προσωπικής ενασχόλησης.

Φαίνεται ξεκάθαρα η πρόθεση του Θεόδωρου Στεφανίδη να πολεμήσει τη λήθη που σιγά σιγά κάλυπτε την ελληνική λαϊκή παράδοση. Κάποιες από τις εργασίες του βρήκαν τον δρόμο της δημοσίευσης ή και των εκδόσεων, ενώ άλλες παρέμεναν άγνωστες έως σήμερα ευρισκόμενες είτε σε προσωπικές συλλογές ή πιο πρόσφατα στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο. Η ύπαρξη συλλογής έργων του Θεόδωρου Στεφανίδη στη Βρετανική Βιβλιοθήκη και η δυνατότητα εντοπισμού των τεκμηρίων μέσω του Καταλόγου της αποτελεί μια ευκαιρία περαιτέρω μελέτης και ανάδειξης από ερευνητές της ελληνικής λαϊκής παράδοσης.

Haiku and Tanka, by Demetrius I. Antoniou: Μια ανέκδοτη μεταφραστική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη. [699]

Μέσα στον μεγάλο όγκο μεταφραστικών εργασιών του Θεόδωρου Στεφανίδη έρχεται να προστεθεί και μία αναπάντεχη μετάφραση του έργου *Χάι-Κάι και Τάνκα* του Δ. Ι. Αντωνίου, το οποίο είχε αποσπάσει το Α΄ Κρατικό Βραβείο Ποίησης το 1972.[700] Αναπάντεχη, διότι δεν υπήρχαν άλλες ενδείξεις για το συγκεκριμένο πόνημα, π.χ. δημοσιεύσεις αποσπασμάτων σε λογοτεχνικά περιοδικά ή άλλες αναφορές του Θεόδωρου Στεφανίδη σε αυτό το έργο.

Με αυτή του τη μεταφραστική εργασία ο Στεφανίδης συνδέεται μεταφραστικά πλέον και άμεσα με τη λεγόμενη «Γενιά του ’30» της οποίας ο «Καπετάνιος-Ποιητής» Δ. Ι. Αντωνίου υπήρξε μέλος.[701] Σημειώνεται ότι ο Στεφανίδης ήδη διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Γιώργο Σεφέρη αλλά είχε συναναστραφεί και τον Οδυσσέα Ελύτη κατά την παραμονή του δεύτερου στην Κέρκυρα στα τέλη της δεκαετίας του 1930.

Χρήσιμη λεπτομέρεια αποτελεί και το γεγονός ότι ο Δ. Ι. Αντωνίου εισήγαγε πρώτος το ολιγόστιχο αυτό είδος στην Ελλάδα, μαζί με τον Γιώργο Σεφέρη.[702] Παρόλο που για τους περισσότερους ήταν ο Γιώργος Σεφέρης αυτός που εισήγαγε πρώτος τα χαϊκού στην ελληνική ποίηση με τα *Δεκαέξι χαϊκού*, τα οποία περιέχονται

---

[699] Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka*. London, n.d.

[700] Αντωνίου, Δ. Ι. *Χάι-Κάι και Τάνκα*. Αθήνα: Ερμής, 1981.

[701] «Νέος μπήκε στον κύκλο του Παλαμά και γνωρίστηκε με τους Κωνσταντίνο Τσάτσο, Γιώργο Σεφέρη, Οδυσσέα Ελύτη και τους άλλους λογοτέχνες της λεγόμενης γενιάς του Τριάντα, με τους οποίους συμπορεύτηκε στην ανανέωση του ελληνικού ποιητικού λόγου». Βλ. *Εθνικό Κέντρο Βιβλίου*. 2008. 19-12-2020.

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=105>. Επίσης, για περισσότερες βιογραφικές αναφορές βλ. Αντωνίου, Δημήτριος Ι. *ΒΙΒΛΙΟΝΕΤ*. 2020. Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού. 27-12-2020. https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF/?personid=7551 .

[702] Βλ. και Φραγκόπουλος, Θ. Δ. «Λίγα για τα Χάι-Κάι και την Ιαπωνική Ολιγόστιχη Ποίηση.» *Νέα Εστία* 15 Φεβρουάριος 1995, σ. 248-251. Επίσης; Αντωνίου, Δ. Ι. «Δεκατέσσερα Χάι-Κάι» *Τα Νέα Γράμματα,* Απρίλης-Μάης 1938.

στην ποιητική συλλογή του *Τετράδιο Γυμνασμάτων* (1940), ήταν ο Αντωνίου τελικά, αυτός ο οποίος δημοσίευσε πρώτος χαϊκού, το 1938.[703]

Τα χαϊκού του Δ. Ι. Αντωνίου ακολουθούν πιστά τις αρχές του ιαπωνικού χαϊκού, αποτελούμενα αυστηρά από πέντε, εφτά και πέντε συλλαβές σε κάθε τρίστιχο ποίημα. Όπως σημειώνει η Ευσταθία Δήμου στο βιβλίο της *Η ποιητική της Άπω Ανατολής, Ψήγματα Χρυσού σε νεοελλήνων την εμφάνεια*, το χαϊκού όπως «το γνωρίζουμε σήμερα θεμελιώθηκε τον 16ο αιώνα και είχε ως κυριότερο εκπρόσωπο τον Ματσούο Μπασό που έγραψε ένα από τα διασημότερα τρίστιχα στον κόσμο και «σήμα κατατεθέν» των απανταχού χαϊκού, το περίφημο «χαϊκού του βατράχου»».[704] Ωστόσο, όπως θα προσθέσει, η διάδοση του χαϊκού στον υπόλοιπο κόσμο άρχισε να πραγματοποιείται στα μέσα του εικοστού αιώνα, με την Ελλάδα να τα υποδέχεται με θέρμη και ενθουσιασμό.[705]

Ο Αντωνίου μάλιστα, εκτός από την ενασχόλησή του με τα χαϊκού, προσέθεσε στην εν λόγω συλλογή και άλλο ένα αυτόνομο ιαπωνικό ποιητικό είδος,

---

[703] Βλ. Σεφέρης, Γιώργος. *Ποιήματα, α' δημ. 1940*. Αθήνα: Ίκαρος, 1989. Ο Γ. Π. Σαββίδης τοποθετείται πάνω στο ζήτημα της εισαγωγής των χαϊκού στην ελληνική ποίηση ως εξής: «Επίσημος εισηγητής του χάικου στην Ελλάδα πρέπει, νομίζω, πάλι να λογαριαστεί ο Αντωνίου, αφού δημοσίεψε 14 νωπά δείγματα της εργασίας του αυτής στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* τον Μάιο 1938 – στα οποία τώρα προστέθηκαν άλλα 103 γραμμένα το 1938-41 και το 1946-60. Αφ' ετέρου, ουσιαστικός εισηγητής του χάικου στον τόπο μας μπορεί να θεωρηθεί ο φίλος του Αντωνίου, ο Σεφέρης· όχι μόνο γιατί από το αρχείο του προκύπτει ότι στις 2 Ιουνίου 1929 έγραψε το πρώτο από τα «Δεκαέξι Χάι-κάι» που πρωτοδημοσιεύτηκαν στο *Τετράδιο Γυμνασμάτων* (1940), αλλά ιδίως γιατί η έως σήμερα γνωριμία του πλατύτερου αναγνωστικού μας κοινού με την μορφή του χάικου ασφαλώς οφείλεται στην ασύγκριτα ευρύτερη διάδοση των συγκεντρωμένων ποιημάτων του, πάντως από το 1963 και δώθε». Βλ. Σαββίδης, Γ.Π. «Τάνκα και χάικου ή τα νυχτογιασεμιά.» *Το Βήμα* (1972).

<http://www.snhell.gr/archive/content.asp?id=1662&author_id=2&page=1>.

[704] Η συγγραφέας σημειώνει επίσης, ότι για το συγκεκριμένο ποίημα έχουν ανθολογηθεί περισσότερες από εκατό μεταφράσεις στην αγγλική γλώσσα, μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που καταδεικνύει την ποικιλομορφία της μεταφραστικής πρακτικής. Βλ. Δήμου, Ευσταθία. *Η ποιητική της Άπω Ανατολής, Ψήγματα Χρυσού σε νεοελλήνων την εμφάνεια.* Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα, 2022, σ. 9.

Η συγγραφέας σημειώνει επίσης, ότι για το συγκεκριμένο ποίημα έχουν ανθολογηθεί περισσότερες από εκατό μεταφράσεις στην αγγλική γλώσσα, μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που καταδεικνύει την ποικιλομορφία της μεταφραστικής πρακτικής.

[705] *Ό. π.,* σ. 10-11.

το «τάνκα». Το τάνκα, σύντομο και πάλι ιαπωνικής έμπνευσης και προέλευσης ποίημα, αποτελείται από 31 συλλαβές (5-7-5-7-7) και όπως είναι φανερό, έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με το χαϊκού.[706] Τα τάνκα του Αντωνίου ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό πιστά και αυτή την ποιητική φόρμα, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Δ. Ι. Αντωνίου ήταν ο πρώτος Έλληνας που εισήγαγε το τάνκα στα ελληνικά γράμματα με την εν λόγω ποιητική του συλλογή.[707] Ο Γιώργος Σεφέρης, είχε αναφερθεί στην ποίηση του Αντωνίου λέγοντας πως «η ποιητική φωνή του Αντωνίου είναι πλασμένη από άσκηση και στερήσεις. Δεν θα του βρούμε πουθενά λέξεις που δεν έχουν σημασία ή βάρος».[708] Στην «ελλειπτική» ποίηση των

[706] Η Βαρβάρα Χατζή, σε μελέτη της για τα χαϊκού του Δ.Ι. Αντωνίου, σημειώνει πως «Ο συνδυασμός των ποιητικών ειδών χαϊκού και τάνκα, που επιχειρεί στη συλλογή του ο Αντωνίου, κάθε άλλο παρά τυχαίος είναι». Βλ. Χατζή, Βαρβάρα. «Η σύγκλιση λόγου και εικόνας στα χαϊκού του Δ. Ι. Αντωνίου· το παράδειγμα της συλλογής Χαϊ-Καϊ και Τάνκα.» *Πρακτικά 9ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδακτόρων του τμήματος Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*. Ed. Αγγελίνα Θεοδωράκη. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2018, σ. 565-579. Επίσης, κατατοπιστικός είναι ο ορισμός του τάνκα από τον Γ. Π. Σαββίδη: Στην γιαπωνέζικη ποίηση, μας λένε, βασική στιχουργική *μονάδα* –το αντίστοιχο του δικού μας δεκαπεντασύλλαβου– είναι ένα δίστιχο 5 και 7 συλλαβών. Από αυτό αναπτύχθηκε, γύρω στον 7ον αιώνα, στους αυλικούς κύκλους, η κλασική λυρική μορφή *τάνκα* (= σύντομο ποίημα), αποτελούμενη από 31 συλλαβές –κάτι ισοδύναμο, δηλαδή, με το δημοτικό μας δίστιχο– που *οπτικά* χωρίζεται σε πέντε ανομοιοκατάληκτους στίχους 5 - 7 - 5 - 7 - 7 συλλαβών, και *νοηματικά* σε δυο παραπληρωματικές ενότητες 17 και 14 συλλαβών, οι οποίες ενίοτε γράφονταν από δύο διαφορετικούς ποιητές. Ιδού ένα παράδειγμα από τον Αντωνίου:

Σε αντάρα πάλι
φτάνοντας είπε: υψώστε
τη σημαία μας!
Ουρανός να μερέψει
μαζί μου κι η θάλασσα

Βλ. Σαββίδης, Γ.Π. «Τάνκα και χάικου ή τα νυχτογιασεμιά.» *Το Βήμα* (1972). <http://www.snhell.gr/archive/content.asp?id=1662&author_id=2&page=1>.

[707] Αυτή την πληροφορία μας τη δίνει και πάλι ο Γ. Π. Σαββίδης στο άρθρο του «Τάνκα και χάικου ή τα νυχτογιασεμιά»: «Το τάνκα, αν δεν σφάλλω, πρωτοφάνηκε δημόσια στην λογοτεχνία μας μόλις εφέτος, με τον Αντωνίου, ο οποίος όμως έγραψε τις 31 αυτές μινιατούρες του από το 1938 ώς το 1962». Βλ. Σαββίδης, Γ.Π. «Τάνκα και χάικου ή τα νυχτογιασεμιά.» *Το Βήμα* (1972). <http://www.snhell.gr/archive/content.asp?id=1662&author_id=2&page=1>.

[708] Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές*. Τόμ. Πρώτος Τόμος (1936-1947). Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 170.

χαϊκού και των τάνκα, ο λόγος του Σεφέρη αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία, καθώς η οικονομία των λέξεων αποτελεί βασική προϋπόθεση για την συγγραφή των ολιγόστιχων αυτών ποιημάτων. Την τάση αυτή του Αντωνίου «προς την αφαίρεση» είχε επισημάνει και ο Κ. Θ. Δημαράς στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*: «Ο λιγόγραφος Αντωνίου έχει μια τάση προς την αφαίρεση που ψυχραίνει συχνά τη γνήσια έμπνευσή του».[709]

Σε γενικές γραμμές, λίγοι σε αριθμό Έλληνες ποιητές ασχολήθηκαν με τη συγγραφή χαϊκού, ανάμεσά τους οι Κ. Π. Μιχαήλ, Ζ. Λορεντζάτος, Τ. Κόρφης, Αργ. Χιόνης.[710]

Η μετάφραση του έργου του Δ.Ι. Αντωνίου από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, όπως θα γίνει φανερό και στην πορεία αυτής της μελέτης, αποτέλεσε μια αξιόλογη και σε αρκετά σημεία πιστή μεταφορά των σύντομων αυτών ποιημάτων στην αγγλική γλώσσα. Μάλιστα, αποτελεί σημαντικό και μοναδικό γεγονός η μετάφραση των ποιημάτων αυτών από τον Στεφανίδη, καθώς ο Αντωνίου υπήρξε χαμηλών τόνων ποιητής – εξέδωσε μόλις τρεις ποιητικές συλλογές – και λιγοστά ποιήματά του έχουν μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα, τα οποία περιλαμβάνονται σε σημαντικές ανθολογίες.[711] Από αυτά τα μεταφρασμένα ποιήματα, κανένα δεν περιλαμβάνεται στα ποιήματα της συλλογής *Χάι-Κάι και Τάνκα*.[712]

---

[709] Δημαράς, Κ.Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 2000, σ. 622.

[710] Βλ. Λέτσιος, Βασίλης. «Για τα Χαϊκού του Σεφέρη.» *Πόρφυρας* Οκτώβρης-Δεκέμβρης 2012, σ. 273-282. Επίσης, στο ίδιο κείμενο (σ. 273), ο Β. Λέτσιος παρατηρεί ότι «το χαϊκού διαπνέεται από την ήρεμη μελαγχολία και την πίστη στην παροδικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης που χαρακτηρίζει συνολικά την ιαπωνική ποίηση». Αυτή η ήρεμη μελαγχολία διαπνέει και τα χαϊκού του Δ.Ι. Αντωνίου.

[711] Οι τρεις ποιητικές συλλογές του Δ.Ι. Αντωνίου είναι οι εξής: *Ποιήματα*, *Ινδίες* (Β΄ Κρατικό Βραβείο Ποίησης, 1967), *Χάι-Κάι και Τάνκα* (Α΄ Κρατικό Βραβείο Ποίησης, 1972).

[712] Μια τέτοια εργασία αποτελεί το βιβλίο των Edmund Keeley και Philip Sherrard με επιλογή ποιημάτων ανάμεσα από άλλους διαπρεπείς έλληνες ποιητές και του Δ.Ι. Αντωνίου: Sherrard, Edmund Keeley - Philip, trans. *Six Poets of Modern Greece, Chosen, Translated and Introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard : C.P. Cavafy, Anghelos Sikelianos, George Seferis, D.I. Antoniou, Odysseus Elytis, Nikos Gatsos*. New York: Thames & Hudson - UNESCO, 1960. Επίσης, το βιβλίο του Kimon Friar *Modern Greek Poetry* περιέχει μεταφράσεις ποιημάτων του Δ. Ι. Αντωνίου, αλλά και πάλι δεν περιλαμβάνονται χαϊκού ή τάνκα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο η αναφορά του στις δυσκολίες που αντιμετώπισε μεταφράζοντας τα ποιήματα πολλών ποιητών, ανάμεσα σε αυτούς

Παρόλο που ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν είχε ασχοληθεί πιο πριν με το συγκεκριμένο ποιητικό είδος, προκύπτει πως η ενασχόλησή του με το χαϊκού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως μια νοητή συνέχεια της σε βάθος ενασχόλησής του με την επιγραμματική ποίηση, καθώς, κοινά σημεία παρατηρούνται σε αυτά τα ολιγόστιχα ποιητικά είδη (χαϊκού και επιγράμματα).[713]

και του Αντωνίου: “Each poet, in his use of language and rhythms, offers new challenges and exciting problems to the technician and man of vision both: […] In Antoniou, a gnarled terseness and a lyrical notation”. Αυτή την «μπερδεμένη συνοπτικότητα» και ο «λυρικός συμβολισμός» πιθανόν να αντιμετώπισε και ο ίδιος ο Στεφανίδης στην προσπάθειά του να αποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ποίηση του Αντωνίου. Βλ. Friar, Kimon. *Modern Greek Poetry*. New York: Simon and Schuster, 1973, σ. 658-659. Επιπροσθέτως, μεταφρασμένα ποιήματα του Δ.Ι. Αντωνίου περιλαμβάνονται στο Peter Constantine, Rachel Hadas, Edmund Keeley, Karen Van Dyck, ed. *The Greek Poets: Homer to the Present*. New York and London: W. W. Norton & Company, 2010, σ. 517-518. Τέλος, στο Γκούμας, Γιάννης. One Zero One - *101 Greek Poets (Ένα Μηδέν Ένα - 101 Έλληνες Ποιητές)*. Αθήνα: ΟΔΟΣ ΠΑΝΟΣ, 2013.

[713] Ενδιαφέρουσα μελέτη με θέμα την ιστορία των χαϊκού στην Ελλάδα, επιχειρώντας να καταδείξει την αφομοίωση των χαϊκού στην ελληνική κουλτούρα, αναδεικνύει κοινά σημεία των χαϊκού με επιγραμματικά κείμενα της αρχαιότητας, καταλήγοντας ότι τα ελληνικά χαϊκού «επικαλούνται την ιαπωνική αισθητική» όπως και την αντίστοιχη ελληνική κουλτούρα: “Greek haiku calls upon Japanese aesthetics in the same way they call upon Greek speech, philosophy, ideals and symbols. Such things have been flowing in poets’ blood for ages and are impossible to ignore. This tradition extends from the Greek Archaic Period (750 — 479) to the present”. Βλ. Savina, Zoe. "The Haiku Foundation." 2020. *https://thehaikufoundation.org/.* 28-12-2020. <https://www.thehaikufoundation.org/omeka/files/original/f2f90e2ff2400ac8c795d6ef4e5ad592.pdf>. Ανάλογη σύγκριση από την ίδια και στο άρθρο: Savina, Zoe. "Plentiness out of Littleness: TheLandscape of Haiku in Greece -Haiku: A Spiritual Globalization." *French Journal For Media Research* 2016. https://frenchjournalformediaresearch.com/lodel-1.0/main/docannexe/file/848/savina_pdf.pdf Επιπλέον, ο π. Παναγιώτης Καποδίστριας, βραβευμένος το 1993 από την Ιαπωνική Πρεσβεία σε Πανελλήνιο Διαγωνισμό Χαϊκού, σε σχετικό δοκίμιό του συνδέει ως προς τη δομή το ιαπωνικό αυτό ποιητικό είδος με τα επιγράμματα: «Κι αν θέλουμε να συγκεκριμενοποιήσουμε τη συλλογιστική μας πάνω στο αν και κατά πόσο θα ήταν εφικτό να υπάρξει ελληνική εκδοχή του Χαϊκού, παραπέμπουμε αναλογικά, πλην ανεπιφύλακτα, στα λογοτεχνικά επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων Λυρικών και μάλιστα της τέχνης του επιγράμματος, όπου ο αυτοπεριορισμός του δημιουργού στην πειθαρχεία της φόρμας και η υπακοή του στους κανόνες της αφαίρεσης καρποφόρησαν με τέτοια έξαρση, ώστε δικαιολογούμαστε να μιλάμε, όχι απλά για λογοτεχνήματα, αλλά για γλυπτική του λόγου». Βλ. Καποδίστριας, Παναγιώτης. «Το Χαϊκού: Άσκηση γλυπτικής του λόγου.» *Τετράμηνα* Χειμώνας 95-96, http://lexima.gr/lxm/read-643.html .

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να καταγραφούν κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία αγγλόφωνων μεταφράσεων των ιαπωνικών χαϊκού, τα οποία καταδεικνύουν την ιδιαίτερη δυσκολία καταγραφής χαϊκού στην αγγλική γλώσσα. Στον αγγλόφωνο κόσμο, η μετάφραση ιαπωνικών χαϊκού δημιουργούσε μεταφράσματα με χαρακτηριστικά που διέφεραν αρκετά από αυτά των πρωτότυπων ιαπωνικών ποιημάτων. Για παράδειγμα, όπως παρατηρεί ο Gideon Toury στο βιβλίο *Descriptive translation studies and beyond,* η μετάφραση στην αγγλική ιαπωνικών χαϊκού από διαφορετικούς μεταφραστές, περιείχε κοινά στοιχεία στην απόδοσή τους στη γλώσσα στόχο, όπως ομοιοκαταληξίες, παρήχηση, επιπλέον τίτλους, διασκελισμούς. Κυρίως, τα μεταφράσματα αυτά δεν διατηρούσαν τις 17 συλλαβές, πόσω μάλλον το στιχουργικό σχήμα 5-7-5.[714] Αυτή η τάση, έδειχνε συνεπώς, την ανάγκη των μεταφραστών να αποδώσουν το περιεχόμενο των χαϊκού προσαρμοσμένο στην γλώσσα στόχο, αποδίδοντας μια «λογοτεχνική μετάφραση» στην αγγλική.[715] Η τάση αυτή, όπως θα διαφανεί και στη συνέχεια, δεν ακολουθήθηκε πλήρως από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, ο οποίος προσπάθησε να διατηρήσει όσο το δυνατόν περισσότερα, αν όχι όλα, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά κάθε μεταφρασμένου χαϊκού του Αντωνίου στην αγγλική γλώσσα.

Τέλος, «επιγράμματα» είναι και ο όρος που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των χαϊκού στο σχολικό βιβλίο *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* της Γ' Γυμνασίου: «Πρόκειται για επιγράμματα 17 συλλαβών, που διαιρούνται σε τρεις ανομοιοκατάληκτους στίχους (5, 7 και 5 συλλαβών)». Βλ. Καγιαλής, Παναγιώτης. Ντουνιά, Χριστίνα. Μέντη, Θεοδώρα. *ΚείμεναΝεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Γυμνασίου*. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 172.

[714] Βλ. Toury, Gideon. *Descriptive translation studies and beyond.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Co., 1995, σ. 176-178.

[715] "Most notably, only rarely is an English translation found where exactly 17 syllables are employed, which is probably THE differentia specifica of a Japanese haiku. Obviously, even if English and Japanese notions of a 'syllable' did concur (which they do not), nobody in the target culture would have been expected simply to count them, much less to look for an 'irregular' number such as 17, let alone in a 5-7-5 distribution. Which goes to show that the suppression of this particular feature draws from the very same kind of target orientation as the added features do: catering for the acceptability of the target text in terms of target literary requirements. In other words, performing 'literary translation' rather than merely translating the source text, either 'linguistically' or even 'textually'". *Ό.π.*, σ. 178.

Έχοντας σκιαγραφήσει το γενικό πλαίσιο της μεταφοράς-μετάφρασης ποιημάτων του Δ. Ι. Αντωνίου στην αγγλική γλώσσα, η ανάλυση χαρακτηριστικών μεταφρασμένων αποσπασμάτων των χαϊκού του ποιητή από τον Θεόδωρο Στεφανίδη θα ρίξει φως σε άλλη μια μεταφραστική εργασία, η οποία παρέμεινε άγνωστη ώς την περίοδο που διανύουμε.
Ο Αντωνίου ξεκινάει την ποιητική συλλογή με το ποίημα 1.[716]

΄Υπνος του νερού
Στα μάτια σου κοιμάται,
Το χρυσό βράδι.[717]

Ο Στεφανίδης μεταφράζει:

Like a calm clear lake,
The golden gleams of twilight
Sleep deep in your eyes.[718]

Η απόδοση του Στεφανίδη ως προς τα δομικά στοιχεία του ποιήματος, μένει πιστή στον αριθμό των συλλαβών του χαϊκού και στον ρυθμό του πρωτοτύπου. Ωστόσο, για να καταφέρει ο Στεφανίδης να μείνει «πιστός» στη φόρμα του πρωτοτύπου, επιλέγει να αλλάξει κάπως το περιεχόμενο του ποιήματος, προσθέτοντας στοιχεία: “like a calm clear lake”. Βέβαια, η λίμνη που περιγράφει ο Στεφανίδης είναι δικής του έμπνευσης, για να μπορέσει να «δημιουργήσει» ένα χαϊκού στην αγγλική γλώσσα, με νοηματική συγγένεια – αλλά όχι πιστότητα με το πρωτότυπο ποίημα. Επιπλέον, η αγγλική γλώσσα και ο ιδιαίτερος συλλαβισμός της, «επιτρέπουν» στον Στεφανίδη να χρησιμοποιήσει περισσότερες λέξεις για να αποδώσει τον ίδιο αριθμό συλλαβών με το πρωτότυπο.
Στο δεύτερο ποίημα της συλλογής, ο Δ. Ι. Αντωνίου γράφει:

[716] Τα ποιήματα της συλλογής συνοδεύονται από τον αύξοντα αριθμό τους. Την αρίθμηση του Αντωνίου ακολουθεί και ο Στεφανίδης.

[717] Αντωνίου, Δ.Ι. *Χάι-Κάι και Τάνκα*. Αθήνα: Ερμής, 1981, σ. 13.

[718] Antoniou, Demetrius. *Haiku and Tanka*. London, n.d, σ. 1.

Χορεύουν πιάτα
χρυσά στο κύμα πάνω,
χίλια φεγγάρια.[719]

Η μετάφραση του Στεφανίδη είναι για άλλη μια φορά «πιστή» στη φόρμα και στο γενικό νόημα, αλλά πιο ελεύθερη στην επιλογή των κατάλληλων λέξεων:

On the rippling tide,
In flickerings of silver,
Dance a thousand moons.[720]

Κρατώντας τα *χίλια φεγγάρια* απαράλλαχτα (a thousand moons), ο Στεφανίδης δε θα μιλήσει για *πιάτα χρυσά* αλλά για *flickerings of silver* (ασημί τρεμόπαιγμα). Επιπλέον, δεν θα αναφερθεί στο *κύμα* αλλά σε *rippling tide* (κυματιστή παλίρροια). Τέλος, το ρήμα του ποιήματος (χορεύουν) θα μεταφερθεί αυτούσιο στην αγγλική μετάφραση (dance).
Στο ποίημα 24 γράφει ο Αντωνίου:

Φυσά ο αγέρας
μα τα σπαρτά δεν γέρνουν
ζωγραφισμένα . . . [721]

Η απόδοση του Στεφανίδη στα αγγλικά είναι η παρακάτω:

A wind seems to blow.
But the corn in that picture
Sways not in long waves…[722]

[719] Αντωνίου, Δ. Ι. *Χάι-Κάι και Τάνκα*. Αθήνα: Ερμής, 1981, σ. 13.

[720] Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka*. London, n.d, σ.1.

[721] Αντωνίου, Δ. Ι. *Χάι-Κάι και Τάνκα*. Αθήνα: Ερμής, 1981, σ. 21.

[722] Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka*. London, n.d, σ. 3

Η μετρική και το ύφος του μεταφράσματος δείχνουν πως και ο Στεφανίδης, όπως και ο Αντωνίου, κατέχει τους βασικούς κανόνες του χαϊκού. Η αγγλική μετάφραση, αποδίδει πιστά την εικόνα που περιγράφει ο Αντωνίου στο πρωτότυπο ποίημα.

Πρόσφατα, η Ζωή Σαβίνα, μετέφρασε το ίδιο χαϊκού (νούμερο 24) του Δ.Ι. Αντωνίου στα αγγλικά, στα πλαίσια άρθρου για την ιστορία των χαϊκού στην Ελλάδα. Η δική της απόδοση είναι μεν πιστή ως προς τη μεταφορά των λέξεων στην αγγλική γλώσσα, αλλά το ίδιο το τρίστιχο δεν διατηρεί κανένα από τα μετρικά χαρακτηριστικά των συλλαβών των χαϊκού, παρά μόνο τον σύντομο λόγο. Συνεπώς, φαίνεται πως η παρακάτω μετάφραση αποτελεί ένα επεξηγηματικό ποίημα στα πλαίσια της συγγραφής του άρθρου και παρατίθεται για λόγους σύγκρισης με το πρωτότυπο και το με το μετάφρασμα του Στεφανίδη:

The wind blows
but crops stems will not bend
painted…[723]

Στο ποίημα 33, το οποίο μάλιστα φέρει και τον τίτλο «Συνάντηση» (πρόκειται για το μοναδικό ποίημα της συλλογής που έχει ξεχωριστό τίτλο πέρα από τον αριθμητικό του τίτλο), γράφει ο Αντωνίου:

Είχα κρατήσει
του καλοκαιριού τα άνθη
Μες στο χειμώνα.[724]

Ο Στεφανίδης, στη μετάφρασή του ξεφεύγει ως προς τις συλλαβές του πρώτου στίχου αποδίδοντας έξι, αλλά επιτυγχάνει να κρατήσει τον σωστό αριθμό συλλαβών στους επόμενους δύο στίχους:

[723] Βλ. Savina, Zoe. "The Haiku Foundation." 2020. *https://thehaikufoundation.org/* 28-12-2020. https://www.thehaikufoundation.org/omeka/files/original/f2f90e2ff2400ac8c795d6ef4e5ad592.pdf, σ. 7.

[724] Αντωνίου, Δ. Ι. *Χάι-Κάι και Τάνκα*. Αθήνα: Ερμής, 1981, σ. 24.

In winter's chill night,
I still cherish, all withered,
A few summer blooms.[725]

Η «παρατυπία» του Στεφανίδη ως προς το νόημα του χαϊκού 33, είναι η προσθήκη της φράσης "all withered" (μαραμένα), για τα άνθη, εικόνα η οποία δεν υπάρχει στο πρωτότυπο ποίημα του Αντωνίου, μπορεί ωστόσο να σταθεί «νοηματικά» για άνθη καλοκαιρινά, τα οποία κράτησε ο ποιητής έως τον χειμώνα. Κατά τα άλλα, το ποίημα-μετάφραση του Στεφανίδη διατηρεί επιτυχώς την αμεσότητα και τη λιτότητα του πρωτοτύπου.

Η μετάφραση των χαϊκού από τον Στεφανίδη σταματάει στο νούμερο 38, ενώ η συλλογή του Αντωνίου περιέχει 117 χαϊκού.

Στη συνέχεια, ο Στεφανίδης καταπιάνεται με τη μετάφραση των τάνκα. Στα τάνκα ο Στεφανίδης μεταφράζει το σύνολο των ποιημάτων του Αντωνίου, δηλαδή 31 πεντάστιχα. Δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε το κατά πόσο η μορφή αυτών των ποιημάτων ήταν οικεία στον Στεφανίδη, ωστόσο, είναι σίγουρο πως η μετάφραση τάνκα από την ελληνική γλώσσα στην αγγλική θα ήταν μια πρωτόγνωρη εμπειρία για τον ίδιο, καθώς ο Δ. Ι. Αντωνίου όπως προαναφέρθηκε, ήταν αυτός που πρώτος δημοσίευσε στην εν λόγω ποιητική συλλογή του το ιαπωνικό ποιητικό είδος.
Στη συλλογή των τάνκα, ο Αντωνίου μένει πιστός στις βασικές αρχές αυτού του ποιητικού είδους, όπου το κάθε ποίημα αποτελείται από πέντε στίχους των 7, 5, 7, 7, 7 συλλαβών.
Όπως με τα χαϊκού, έτσι και με τα τάνκα, τα ποιήματα του Αντωνίου δεν έχουν τίτλο, παρά μόνο αύξοντα αριθμό. Αντίστοιχα και τα μεταφρασμένα ποιήματα του Στεφανίδη. Στο νούμερο 5, ο Αντωνίου περιγράφει μια όμορφη φευγαλέα εικόνα:

Με ανοιξιάτικη
σε είδα βροχή να περνάς
και τα χρώματα
του κόσμου χορεύοντας

[725] Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka*. London, n.d, σ. 4.

μαζί μου σε πήρανε…[726]

Η μετάφραση του Στεφανίδη είναι η παρακάτω:

I saw you passing
Amid a soft springtime rain;
And all the colours
Of the glad world of springtime
Seemed to dance with you.[727]

Παρατηρούμε, ότι στην εν λόγω μεταφραστική απόδοση, ο Στεφανίδης δεν καταφέρνει να παραμείνει πιστός στη μετρική των τάνκα σχεδόν σε όλους τους στίχους του ποιήματός του. Αλλά και η εικόνα που δημιουργεί ο Στεφανίδης έχει κάποιες διαφορές από την εικόνα του Αντωνίου, κυρίως στον τελευταίο στίχο “Seemed to dance with you”. Σε γενικές γραμμές φαίνεται πως ο Στεφανίδης δυσκολεύεται περισσότερο να μεταφράσει τα τάνκα του Αντωνίου, διατηρώντας τα μετρικά χαρακτηριστικά των ποιημάτων. Ωστόσο, τα δικά του ποιήματα-μεταφράσματα αποδίδουν σε μεγάλο βαθμό τη λυρική και αφαιρετική διάθεση των ποιημάτων του Δ. Ι. Αντωνίου. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί το τάνκα νούμερο 6 του Αντωνίου:

Πέφτει πριν δέσει
τ’ ολάνοιχτο λουλούδι
σαν πεφτάστερο
μια μέρα μεσημέρι
στ’ αδιάφορο χέρι σου.[728]

Στο συγκεκριμένο ποίημα και ο ίδιος ο Αντώνιου ξεφεύγει λίγο από το σχήμα 7, 5, 7, 7, 7 δημιουργώντας το 5-7-5-7-7.

[726] Αντωνίου, Δ. Ι. *Χάι-Κάι και Τάνκα*. Αθήνα: Ερμής, 1981, σ. 63.

[727] Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka*. London, n.d, σ. 5.

[728] Αντωνίου, Δ. Ι. *Χάι-Κάι και Τάνκα*. Αθήνα: Ερμής, 1981, σ. 64.

Και ο Στεφανίδης όμως, παίρνει τις δικές του πρωτοβουλίες ως προς τον αριθμό των συλλαβών ανά στίχο, ο οποίος δεν συμπίπτει πάντα ούτε με το καθιερωμένο μέτρο αλλά ούτε και με το μέτρο του Αντωνίου:

The tender rose-bud
Fell from your listless fingers;
It fell unnoticed
Like a shooting-star falling
In the bright glare of noonday.[729]

Εν κατακλείδι, ο Θεόδωρος Στεφανίδης παρέδωσε μια αξιόλογη και πρωτότυπη μεταφραστική εργασία, η οποία ωστόσο δεν βρήκε ποτέ τον δρόμο των εκδόσεων. Αυτή η προσπάθεια, αν είχε ευοδωθεί, θα έδινε την ευκαιρία στον αγγλόφωνο αναγνώστη να έλθει σε επαφή με την ποιητική πένα του Δ.Ι. Αντωνίου, ενός ανθρώπου κοσμογυρισμένου αλλά όπως προαναφέρθηκε χαμηλών τόνων, ο οποίος κατάφερε να αγκιστρώσει στα σύντομα ποιήματά του εικόνες και στιγμές βγαλμένες μέσα από την πλούσια εμπειρία αλλά και την προσωπική του ευαισθησία. Η μετάφραση του Στεφανίδη, αν και δεν είναι πάντοτε «πιστή» στην απόδοση των λέξεων, και ενίοτε ούτε ακριβής στην αρίθμηση των συλλαβών, ωστόσο καταφέρνει να αποδώσει τη συνολική εικόνα των ποιημάτων του Δ.Ι. Αντωνίου με μια δική του ευαισθησία ως προς την επιλογή των εικόνων και των λέξεων. Ο λυρισμός και η φιλοσοφική διάθεση του Δ.Ι. Αντωνίου είναι ορατά και στη μετάφραση του Στεφανίδη. Η ακρίβεια των λεκτικών επιλογών του Αντωνίου θέτει τον Στεφανίδη μπροστά σε δύσκολες αποφάσεις σχετικά με τις δικές του επιλογές, ωστόσο καταφέρνει και ο ίδιος, έχοντας πάντα ως γνώμονα τα βασικά συστατικά της ποίησης του Αντωνίου, να δημιουργήσει τα δικά του ποιήματα-μεταφράσματα με σεβασμό προς τα πρωτότυπα ποιήματα από τη μία αλλά και προς τους αγγλόφωνους αναγνώστες από την άλλη. Κάθε ένα από τα χαϊκού του Στεφανίδη, έχει αυτοτέλεια και πλήρη απόδοση νοηματικού περιεχομένου των πρωτότυπων ποιημάτων του Δ.Ι. Αντωνίου.

[729] Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka*. London, n.d, σ. 5.

Η μετάφραση ποιημάτων της Λιλίκας Παπανικολάου από τον Θεόδωρο Στεφανίδη

Μία από τις τελευταίες μεταφραστικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη υπήρξε και η μεταφορά στην αγγλική γλώσσα τριάντα-έξι ποιημάτων της Λιλίκας Παπανικολάου (1922-2013). Η Λιλίκα Παπανικολάου γεννήθηκε στην 'Ανδρο. Παρακολούθησε μαθήματα ζωγραφικής και έλαβε μέρος σε ομαδικές και ατομικές εκθέσεις ζωγραφικής στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Το 1998 τιμήθηκε από την Académie des Sciences στο Παρίσι. Η ζωγραφική της επικεντρωνόταν στην απεικόνιση του διαστήματος. Παράλληλα, παρουσίασε ποιητικό και συγγραφικό έργο.[730]

Τα ποιήματα που μετέφρασε ο Θεόδωρος Στεφανίδης κατόπιν δικής της παράκλησης, εκδόθηκαν από τον εκδοτικό οίκο Nea Thesis (Νέα Θέσις) και φέρουν τον τίτλο *A Symbol of Truth*.[731] Πρόκειται για μια ανθολογία ποιημάτων της Λιλίκας Παπανικολάου, με υλικό από τις τρεις ποιητικές της συλλογές που είχαν εκδοθεί.[732]

Η ενασχόληση της ζωγράφου με τα μυστικά του διαστήματος, τη φιλοσοφία και την ιστορία, θέματα με τα οποία καταπιάνεται και στην ποίησή της, πιθανόν να συγκίνησαν τον Θεόδωρο Στεφανίδη, ο οποίος ανέλαβε να φέρει εις πέρας και αυτή τη μεταφραστική εργασία το 1982, έναν μόλις χρόνο πριν το θάνατό του.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι εν λόγω μεταφράσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη παρουσιάζουν μια «πρωτοτυπία». Παρόλο που αρκετά από τα ποιήματα της Λιλίκας Παπανικολάου είναι γραμμένα σε ελεύθερο στίχο, ο μεταφραστής

---

[730] Επίσης, η Λιλίκα Παπανικολάου (σύζυγος του Σοφοκλή Παπανικολάου γενικού Επιμελητή Βασιλικής Χορηγίας των Ελλήνων Βασιλέων Γεωργίου Β', Παύλου και Κωνσταντίνου) ήταν κυρία επί των τιμών των Ανακτόρων. Είναι μάλιστα, η συγγραφέας του βιβλίου *Frederica, Queen of the Hellenes : mission of a modern queen*, στο οποίο περιλαμβάνεται ποίημά της σε μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη.

[731] Papanicolaou, Lilika. *A Symbol of Truth.* Athens: Nea Thesis, n.d.

[732] Οι ποιητικές συλλογές που εξέδωσε έφεραν τους τίτλους *Τραγούδι του Αιγαίου*, *Στοχασμοί* και *Στης θύμησης τη Χάση*. Βλ. Παπανικολάου, Λιλίκα. *Στης Θύμησης τη Χάση.* Αθήνα: Νέα Θέσις, n.d., Παπανικολάου, Λιλίκα. *Στοχασμοί.* Αθήνα: Νέα Θέσις, 1985., Παπανικολάου, Λιλίκα. *Τραγούδι του Αιγαίου.* Αθήνα: Νέα Θέσις, n.d.

επιχειρεί – και επιτυγχάνει – να μεταφράσει σε έμμετρο ομοιοκατάληκτο στίχο. Για παράδειγμα στο ποίημα «Νύκτα», ο Στεφανίδης μεταφράζει:

Night

A waiting in the dark,
a whisper in my ear
the Muse returns once more,
it is her voice I hear.
A blend of birth and death,
of chaos and of night;
infinity breeds worlds
and brushes worlds from sight.
From chaos and from naught,
and naught begetting All,
a power that creates
the upsurge and the fall.
Chaos
dynamic void,
the Force by God employed.[733]

Όπως θα φανεί παρακάτω, ο μεταφραστής παίρνει την πρωτοβουλία για μια «δημιουργική» μετάφραση και στην ουσία μεταφράζει τα ποίηματα με βάση τον προσωπικό του τρόπο γραφής, δηλαδή τη δημιουργία ενός «παραδοσιακού» ποιήματος. Στη συνέχεια, αντιπαραβάλλεται το πρωτότυπο ποίημα ώστε να γίνει η σύγκριση με το μετάφρασμα του Στεφανίδη:

Νύκτα

Ψιθύρισμα στ' αυτιά μου
και ξύπνημα της νύκτας

[733] Το μεταφρασμένο ποίημα βρίσκεται στη δεύτερη σελίδα του δακτυλογραφημένου χειρογράφου με τις μεταφράσεις των ποιημάτων της Λιλίκας Παπανικολάου από τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Βλ. Papanicolaou Lilika, "Typescript of poems." Translated by Theodore Stephanides. London, n.d., σ. 2.

η μούσα ήρθε πάλι
κι ακούω τη φωνή της

Αρχή φθορά και γένεση
Το Χάος και η νύκτα
το άπειρο τα πάντα τα γεννά
το άπειρο τα πάντα τελευτά

Αρχή και χάος το μηδέν
κι από μηδέν τα πάντα
μ' αυτή τη δύναμη γεννά
με τούτη καταστρέφει
Το χάος
το δυναμικό μηδέν
Που ο Θεός ορίζει.[734]

Αντίστοιχα, στο ποίημα «Τα φτερά (πλεκτές σκέψεις)» γράφει η Παπανικολάου:

Ο χρόνος,
Αλλάζει τη μοίρα
Ο χρόνος,
Μάταια κοιτάζει,
Τα φτερά των πουλιών
Πούγιναν ήχοι
Πούγιναν φως

Ήχοι
Που τρέξανε
Φως
Που εφώτισε.

[734] Papanicolaou, Lilika. "Original Greek Poems of Lilika Papanicolaou as sent to Theodore." London, n.d., σ. 2.

Σβύσανε!
Φύγανε!
Και πίσω αφήσανε
Μονάχα παρελθόν.[735]

Η μετάφραση του Στεφανίδη δημιουργεί ένα καινούριο ομοιοκατάληκτο ποιήμα:

Wings (intertwined thought)

Time
can change the course of Fate.
Time
though vainly lies in wait
to seize the wings of birds in flight,
wings that become
both Sound and Light.
Sound
now banished.
Light
that vanished —
and as these birds
flew fast,
they left
an Empty Past.[736]

Η μετάφραση των ποιημάτων της Λιλίκας Παπανικολάου φαίνεται πως υπήρξε η μοναδική περίπτωση που ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν παρέμεινε πιστός στα μέτρα του πρωτοτύπου αλλά δημιούργησε «νέα καλούπια» για την αγγλική απόδοσή του.

[735] *Ό.π.*, σ.7.

[736] Papanicolaou, Lilika. "Typescript of poems." Translated by Theodore Stephanides. London, n.d., σ. 7.

Σε κάθε περίπτωση, η έκδοση του αγγλόφωνου βιβλίου της Παπανικολάου αποδεικνύει πως το μετάφρασμα του Στεφανίδη, παρά τις όποιες διαφορές του με το πρωτότυπο έργο, έγινε αποδεκτό και τελικά οδηγήθηκε στο τυπογραφείο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

Εισαγωγικά

Το πλούσιο ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη χαρακτηρίζεται από κάποιες ξεχωριστές ιδιομορφίες, οι οποίες καθιστούν την προσπάθεια συγκριτικής μελέτης με έλληνες ή βρετανούς ποιητές της γενιάς του σχεδόν αδύνατη. Η πρώτη ιδιομορφία έγκειται στο γεγονός ότι ο Στεφανίδης εξέδωσε τις ποιητικές του συλλογές σε μεγάλη ηλικία, ωστόσο, πολλά από τα ποιήματά του τα είχε γράψει καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του –ξεκινώντας μάλιστα από νεαρή ηλικία– και η γραφή του παρέμεινε «παραδοσιακή». Έτσι, παρόλο που κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970 ο ελεύθερος στίχος ήταν το πρότυπο σε παγκόσμια κλίμακα, η εμφάνιση του ποιητή Θεόδωρου Στεφανίδη και της έμμετρης ποίησής του, παρέπεμπε σε ποιητές παλαιότερων γενεών και εν πολλοίς ξεπερασμένων. Γι' αυτό και η απόπειρα σύγκρισης με σύγχρονους ποιητές της γενιάς του '60 και '70 θα αποτελούσε ένα αδύνατο εγχείρημα.

Η άλλη ιδιομορφία της ποίησης του Θεόδωρου Στεφανίδη είναι η γλώσσα του, που δεν συνάδει με την ελληνικότητα του ποιητή: ο Στεφανίδης συνέγραψε όλα τα ποιήματά του στην αγγλική γλώσσα, γι' αυτό και η απόπειρα συγκριτικής μελέτης με έλληνες ποιητές προϋποθέτει μεγάλη προσοχή, καθώς μπορεί να γίνει μόνο σε επίπεδο θεματολογίας, ύφους και ρυθμού αλλά σίγουρα όχι σε επίπεδο γλώσσας.[737]

[737] Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης συνέγραψε ένα και μόνο ποίημα στην ελληνική γλώσσα, στα νεανικά του χρόνια, κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής θητείας του στην Αδριανούπολη όπου υπηρετούσε με τον ελληνικό στρατό. Πρόκειται για ένα σατιρικό ποίημα με τίτλο «Του(Γερμανικού) Αετού ο Γυιός», το οποίο είχε συμπεριλάβει σε γράμμα προς τους γονείς του στις 21 Ιανουαρίου 1921. Στο εν λόγω ποίημα ο Στεφανίδης σατίριζε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο Α'. Παραθέτουμε μία χαρακτηριστική στροφή του ποιήματος:

Ο Κώτσος καρτερούσε
Να ζώση το σπαθί
Από τον Γουλιέλμο
Να λάβη προσταγή.
Θα παραδώση φρούρια
Με τας φρουράς μαζί
Όταν ο εχθρός φανή.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω ιδιομορφίες, θα επιχειρήσουμε μια θεματική ανάλυση της ποίησης του Θεόδωρου Στεφανίδη, μια μελέτη της γλώσσας των ποιημάτων του, τις λογοτεχνικές επιρροές του, αλλά επιπλέον, θα γίνει και μια προσπάθεια εντοπισμού του ιδιαίτερου ύφους της ποίησής του, το οποίο μπορεί να μην τον κατατάσσει στους μείζονες άγγλους –ή και έλληνες– ποιητές και προφανώς ούτε στους ελάσσονες, αφού ο ίδιος αποτελεί μια ιδιάζουσα ποιητική φωνή, αλλά σε κάθε περίπτωση αποτελεί μια ειλικρινή και λυρική αποτύπωση των νοημάτων και της φιλοσοφικής θεώρησης του κόσμου από έναν άνθρωπο ο οποίος χαρακτηρίσθηκε ως homo universalis, και όχι άδικα. Εκτενής αναφορά στην ποιητική γραφή του Θεόδωρου Στεφανίδη θα γίνει στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

Βλ. Stephanides, Theodore. «Του (Γερμανικού) Αετού ο Γυιός». In *Appendix Three: The Original Greek or French Text of Various Documents*, edited by Anthony Hirst. n.d., σ. 8.

Δημοσιεύσεις και εκδοτική δραστηριότητα του Θεόδωρου Στεφανίδη

Η πρώτη απόπειρα δημοσίευσης ποιημάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη θα λάβει χώρα από τον ίδιο και από τον Γιώργο Κατσίμπαλη το 1926. Είναι η χρονιά της έκδοσης της ποιητικής ανθολογίας ελλήνων ποιητών σε μετάφραση των παραπάνω, με τον τίτλο *Modern Greek Poems*.[738] Στην ανθολογία, εκτός από τα μεταφρασμένα ποιήματα από τα ελληνικά στα αγγλικά, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης συμπεριέλαβαν και τέσσερα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη υπό τους τίτλους "The Figurehead", "The Ancient Song", "The Tear-jug", "The Last Man". Παρόλο που δεν γίνεται καμία αναφορά στο βιβλίο σχετικά με το αν τα ποιήματα του Στεφανίδη δεν υπήρξαν αποτέλεσμα μιας μεταφραστικής σύμπραξης, αλλά παρατέθηκαν αυτούσια στην αυθεντική τους μορφή, συμπεραίνουμε ότι τα συγκεκριμένα ποιήματα παρατίθενται χωρίς μετάφραση, καθώς ο Στεφανίδης σε όλη την πορεία της ζωής του δεν έγραψε κανένα ποίημα στην ελληνική γλώσσα και όλο το συγγραφικό του έργο είναι αποκλειστικά γραμμένο στην αγγλική γλώσσα.[739] Στο συμπέρασμα αυτό προστίθεται και η γραπτή μαρτυρία του ποιητή Κωστή Παλαμά, οποίος σε γράμμα του προς τον Γιώργο Κατσίμπαλη, τον Αύγουστο του 1924, αναφέρει: «Αλλά το όνομα του κυρίου Στεφανίδη μου μένει πάντα χαραγμένο στη σκέψη μου από την τιμή που μου κάνει να με μεταφράζει, γνώστης καθώς θα είν' εξαίρετος της Αγγλικής και μαζί καλλιτέχνης ποιητής αγγλόφωνος […]».[740]

[738] Βλ. Stephanides, Theodore Ph. – Katsimbalis, George C., *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1926.

[739] Ούτως ή άλλως ο Στεφανίδης είχε ως μητρική γλώσσα τα αγγλικά και τα γαλλικά. Τα ελληνικά άρχισε να τα μιλάει και να τα μαθαίνει όταν η οικογένειά του μετακόμισε στην Κέρκυρα και ο ίδιος ήταν 12 χρονών. (Προφορική μαρτυρία της κόρης του Στεφανίδη, Αλέξιας Μερκούρη-Στεφανίδη στον Dr Anthony Hirst).

[740] Παλαμά, Κωστή. *Αλληλογραφία*. Επιμ. Κ.Γ. Κασίνης. Vols. Δεύτερος (1916-1928). Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1978, σ. 214.

Το ποίημα της ανθολογίας με τον τίτλο “The Tear-jug”,[741] θα συμπεριληφθεί πολλά χρόνια αργότερα στην τρίτη ποιητική συλλογή του Θεόδωρου Στεφανίδη.[742] Μάλιστα, η δεύτερη εκδοχή του ποιήματος αυτού έχει αρκετούς στίχους αλλαγμένους, διατηρώντας όμως την αρχική ιδέα, τον ιδεολογικό πυρήνα του ποιήματος του 1925. Η επανάληψη αυτού του ποιήματος του 1925 σε μια ποιητική συλλογή του 1973, είναι πολύ σημαντική ώστε να κατανοήσει κανείς τον ποιητικό λόγο και την καλλιτεχνική ματιά του Θεόδωρου Στεφανίδη και την εξέλιξη αυτών μέσα στα χρόνια. Οι αλλαγές στο εν λόγω ποίημα είναι προφανείς από τον πρώτο κιόλας στίχο: *“Tiny Pitcher scarred by time”* είχε γράψει το 1925, ενώ στην ποιητική συλλογή *Worlds in a Crucible* ξεκινάει με τη φράση *“Tiny Pitcher from the Past”.* Αυτή η αλλαγή στον πρώτο στίχο θα επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη συνέχεια του ποιήματος, καθώς για να επιτευχθεί η πλεχτή ομοιοκαταληξία (ABAB) ο Στεφανίδης θα χρειαστεί να αλλάξει και τους υπόλοιπους στίχους της πρώτης στροφής. Η μετρική του ποιήματος θα παραμείνει η ίδια – κάθε στίχος αποτελείται από επτά συλλαβές.

Η συνέχεια του ποιήματος λοιπόν διαφέρει από την πρώτη στη δεύτερη εκδοχή του:

Dug from out a nameless grave,
Hither from a foreign clime,
Brought across the ocean wave,
Relic of a vanished past […][743]

Ενώ, στην εκδοχή του 1973 είναι προφανείς οι αλλαγές:

Urn of unremembered sighs,
When the tears were flowing fast

[741] Ο Στεφανίδης σημειώνει μετά τον τίτλο του ποιήματος εντός παρένθεσης ότι αναφέρεται στο Μουσείο του Λούβρου στο Παρίσι τη χρονιά 1925, προφανώς τα χρόνια που διέμενε στο Παρίσι για τις σπουδές του.

[742] Stephanides, Theodore. *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 16.

[743] Βλ. Stephanides, Theodore Ph. – Katsimbalis, George C., *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1926, σ. 73-74.

You were held to pain-brimmed eyes
Weeping for a loved one lost.[744]

Στη συνέχεια, θα παρατηρήσει κανείς ότι στην ύστερη εκδοχή του ποιήματος η πρώτη στροφή αποτελείται από εννέα στίχους, ενώ στην πρώτη δημοσίευση του 1925 αποτελούνταν από δεκατρείς στίχους. Ωστόσο, κάποιοι στίχοι της πρώτης εκδοχής θα βρουν τη θέση τους στη δεύτερη.
Από τον πέμπτο έως τον ένατο στίχο, το ύστερο ποίημα θα παραμείνει το ίδιο με το παλαιότερο.
Στη δεύτερη στροφή, ο Στεφανίδης θα προχωρήσει σε μικρές αλλαγές, κυρίως στην επιλογή λέξεων που δεν ακούγονται τόσο «αρχαϊκές». Για παράδειγμα, ο στίχος *"And thou whisperest that the morrow"* θα γίνει *"And you whisper that the morrow".* Η λέξη *"thou",* αρχαϊκής προέλευσης, η οποία συναντάται κυρίως σε κείμενα του 19ου αιώνα, αντικαθίσταται από τον Στεφανίδη με την αντίστοιχη λέξη *"you".* Παρομοίως, η λέξη *"wisperest",* η οποία είναι το δεύτερο πρόσωπο ενικού του ρήματος *"whisper"* στον ενεστώτα, συναντάται στα αρχαϊκά αγγλικά.

Παρατηρεί κάποιος, και αυτό θα γίνει ακόμα πιο κατανοητό στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, ότι η γλώσσα που χρησιμοποιεί σε πολλές περιπτώσεις ο Στεφανίδης, είναι μια μίξη μεσαιωνικών και «παλαιών» αγγλικών, δηλαδή μια γλώσσα «αρχαΐζουσα», η οποία σίγουρα θα ακουγόταν παράταιρη τη δεκαετία του 1960 και 1970, όταν ο Στεφανίδης εξέδωσε τις ποιητικές του συλλογές.

Οι λόγοι που οδήγησαν τον Θεόδωρο Στεφανίδη στο να χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό λεξιλόγιο που ήταν απαρχαιωμένο και αναχρονιστικό για τα δεδομένα της εποχής του, πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι ο ίδιος, γεννημένος στην Ινδία, όπου πέρασε τα πρώτα χρόνια της ζωής του, και μετά εγκατεστημένος στην Κέρκυρα και αργότερα στο Παρίσι για σπουδές, στην πραγματικότητα μεγάλωσε σε ένα περιβάλλον όπου τα αγγλικά ήταν η πρώτη του γλώσσα, και αυτή που μιλούσαν στο οικογενειακό του περιβάλλον, αλλά μη έχοντας ζήσει στη Μεγάλη Βρετανία, ώστε να παρακολουθεί και να βιώνει καθημερινά τις γλωσσικές αλλαγές και τον εκμοντερνισμό της αγγλικής γλώσσας, παρέμεινε στα ακούσματα του οικογενειακού

[744] Stephanides, Theodore. *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 16.

του κυρίως περιβάλλοντος αλλά και των διαβασμάτων του. Μάλιστα, ο στγγραφέας Richard Pine, στην εισαγωγή του βιβλίου *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems,* θα παρατηρήσει ότι η ποίηση του Στεφανίδη είναι εξαιρετικά ιδιόμορφη, ενώ το ποιητικό του ύφος ιδιαιτέρως παλιομοδίτικο, έχοντας στενή «συγγένεια» με τους άγγλους ποιητές (*Edwardian Poets*, *Georgian Poets*)[745] των τριών πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.[746]

Παρόμοια κριτική της ποιητικής ιδιοσυγκρασίας του Στεφανίδη θα εκφράσει και ο συγγραφέας Ian S. MacNiven στο έργο του *Lawrence Durrell: a biography,* χαρακτηρίζοντας τον Στεφανίδη της δεκαετίας του 1930 ως έναν «επίδοξο» ποιητή το ύφος του οποίου έτεινε με πείσμα προς του ποιητές της εποχής του Γεωργίου του 5ου του Ηνωμένου Βασιλείου (Georgian Poets).[747] Επίσης, στο ίδιο βιβλίο πληροφορούμαστε ότι ο συγγραφέας Lawrence Durrell, κατά τη διαμονή του στην Κέρκυρα τη δεκαετία του 1930, είχε αγοράσει για τον Θεόδωρο Στεφανίδη δέκα τόμους μιας σειράς βιβλίων με γενικό τίτλο *Benn's sixpenny poets*.[748] Οι τόμοι αυτοί

[745] Με τον όρο *Edwardian poets* εννοούμε τους άγγλους ποιητές που έγραψαν ποίηση την εποχή της βασιλείας του Edward VII, γιου της βασίλισσας Βικτώριας. Η περίοδος αυτή, που είναι πολύ σύντομη, ξεκινάει από την αρχή του 20ού αιώνα και διατρέχει την πρώτη του δεκαετία (1901-1910). Με τον όρο *Georgian Poetry* εννοούμε την ποίηση που γράφτηκε κατά το διάστημα της βασιλείας του George V, ο οποίος διαδέχθηκε τον Edward VII το 1910. Όταν ξεκίνησε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος η ποίηση αυτή κυριαρχούσε και θα συνέχιζε για μερικά ακόμα χρόνια. Σύμφωνα με την ανθολογία αγγλικής ποίησης Norton, η ποίηση αυτής της περιόδου αποτελούσε «μια προσπάθεια να περιφράξουν τον κήπο της αγγλικής ποίησης ενάντια στις διασπαστικές δυνάμεις του μοντέρνου πολιτισμού».("Their work represented an attempt to wall in the garden of English poetry against the disruptive forces of modern civilization"). Βλ. Abrams, M.H. ed. *The Norton Anthology of English Literature*. Sixth Edition. Vol. 2. New York, London: W.W. Norton Company, 1993, σελ. 1826.

[746] Όπως παρατηρούν οι Herbert Grierson και J.C. Smith στο βιβλίο τους *A Critical History of English Poetry*, οι ποιητές που ανήκαν στο ρεύμα Georgian Poetry, ήταν όλοι τους άξιοι ποιητές παραδοσιακών μορφών ποίησης και ήταν ευχαριστημένοι με τα μικρά πράγματα. Βλ. και Grierson, Herbert & Smith, C.J. *A Critical History of English Poetry*. Harmondsworth: Penguin Books, 1966, σ. 468.

[747] Το πρωτότυπο αγγλικό κείμενο αναφέρει: "[…] an aspiring poet of a stubbornly Georgian cast". Βλ. MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell: a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 137.

[748] "Ernest *Benn* Limited", ήταν το όνομα του εκδοτικού οίκου που εξέδιδε τα βιβλία αυτής της σειράς. Τα βιβλία της σειράς Benn's sixpenny poetry, είχαν χαρακτήρα εκπαιδευτικό, μαλακό εξώφυλλο και χαμηλή τιμή. Βλ. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Sir Ernest John Pickstone

περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων ποιήματα των Belloc, Binyon, de la Mare, Drinkwater, και Sassoon. Όλοι οι παραπάνω, γνωστοί βρετανοί ποιητές των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, οπαδοί της «παραδοσιακής» ποίησης, φαίνεται πως αποτελούσαν πηγή έμπνευσης για τον Θεόδωρο Στεφανίδη.[749]

Πρέπει σε αυτό το σημείο να τονιστεί το γεγονός ότι ενώ ο Θεόδωρος Στεφανίδης εκδίδει την πρώτη ποιητική συλλογή του με τον τίτλο *The Golden Face* το 1965, σε μεγάλη ηλικία, στην πραγματικότητα πολλά από τα ποιήματά του τα είχε γράψει από την πρώτη του νεότητα και καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του. Για τον λόγο αυτό η ποίησή του φαίνεται –όπως θα δούμε και παρακάτω– πως επηρεάστηκε κυρίως από ποιητές παλαιοτέρων γενεών και όχι από τα κυρίαρχα αισθητικά ρεύματα του 20ού αιώνα όπως ο Μοντερνισμός – τον οποίο γνώρισε από πρώτο χέρι, καθώς διατηρούσε φιλικούς και προσωπικούς δεσμούς με μείζονες έλληνες ποιητές της γενιάς του '30, με πιο τρανταχτά παραδείγματα τον Γιώργο Σεφέρη και τον Οδυσσέα Ελύτη, αλλά και μακρόχρονη φιλία και στενή συνεργασία με τον Γιώργο Κατσίμπαλη, τον «ενορχηστρωτή» της Γενιάς του '30.[750]

Πριν την έκδοση των ποιητικών του συλλογών, είχε δημοσιευθεί μικρός αριθμός ποιημάτων του σε διάφορα λογοτεχνικά κυρίως έντυπα, για τα οποία θα γίνει αναφορά στη συνέχεια.

Benn, 2nd Baronet." 13 Ιανουαρίου 2019. *Encyclopædia Britannica.* Encyclopædia Britannica, inc. 12-05-2019. <https://www.britannica.com/biography/Sir-Ernest-John-Pickstone-Benn-2nd-Baronet>.

[749] "[…] for Stephanides Larry bought ten volumes of Benn's sixpenny poets—Belloc, Binyon, de la Mare, Drinkwater, Sassoon and so on;" Βλ. MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell: a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 129.

[750] Οι γνωριμίες και οι επαφές του με τους ποιητές της Γενιάς του '30 έχουν καταγραφεί από τους ίδιους στα έργα τους. Για παράδειγμα αναφορές στον Στεφανίδη βρίσκουμε στα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη (*Μέρες* τ. γ΄ και δ΄), *Μέρες*, τ. ζ΄, σ. 176, Απρίλης 1960), στην αλληλογραφία του Σεφέρη με τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Επίσης ο Οδυσσέας Ελύτης αναφέρεται στην παρέα του με τον Στεφανίδη στα *Ανοιχτά Χαρτιά* (Ελύτης, Οδυσσέας. *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα, Ίκαρος, 2004, σ. 382-383): «Και περίμενα πώς και πώς τις λιγοστές εξόδους για να πάω στην Παλιοκαστρίτσα, όπου βρισκόταν εγκατεστημένος με την πρώτη του γυναίκα, τη Νάνσυ, ο φίλος μας Lawrence Durrell, άγνωστος τότε και ταπεινός, ή να συναντήσω τον Θεόδωρο Στεφανίδη, έναν ιδιόρρυθμο φίλο του Κατσίμπαλη, με κοκκινόξανθη γενειάδα, γιατρό, βοτανολόγο και μεταφραστή του Παλαμά στα εγγλέζικα, που δεχόταν πάντοτε εμένα και τους φίλους μου με άπειρη ευγένεια. Την είχαμε μεγάλη ανάγκη μέσα στην τραχιά και άχαρη ζωή που κάναμε».

Το περιοδικό *North American Review* θα συμπεριλάβει στην ύλη του ένα ποίημα του Θεόδωρου Στεφανίδη με τίτλο “The Laurel and the Cypress Tree”.[751] Ήταν Απρίλης του 1929. Στο ποίημα αυτό η δάφνη (laurel) μιλάει στο κυπαρίσσι (cypress tree), απαριθμώντας τις «δόξες» που οι άνθρωποι της αποδίδουν, σε αντίθεση με το ψηλό αλλά χωρίς «τιμές» κυπαρίσσι:

Thou art tall but thou canst not vie with me
For the homage which to me men pay.
For my sake the wide world rings with strife,
For me men sell all which they hold dear.
For me do they barter human life,
For me do they mock at pain and fear.[752]

Ωστόσο, το κυπαρίσσι θα απαντήσει με κάποια ειρωνεία για όλα τα ανθρώπινα και για το αναπόφευκτο τέλος όπου οι άνθρωποι καταλήγουν σε «ύπνο βαθύ» στη σκιά του κυπαρισσιού:

By a sable stream all men are borne
To slumber sound 'neath my gloomy shade.[753]

Το αλληγορικό αυτό ποίημα του Στεφανίδη θυμίζει, λόγω της γλώσσας και του στυλ, ποιήματα παλαιότερων εποχών, με χρήση απαρχαιωμένων λέξεων (garden gay, canst, thou art, unto, spake, thee, doth κλπ.) και πλεχτή ομοιοκαταληξία. Θα περάσουν αρκετά χρόνια μέχρι να ξαναδημοσιευθεί κάποιο ποίημα του Στεφανίδη.

Στη συνέχεια, στο Παρίσι, το λογοτεχνικό περιοδικό *The Booster*, το οποίο μετονομάστηκε *Delta* από τον Lawrence Durrell και το οποίο επιμελείται ο ίδιος, μαζί

[751] Stephanides, Th. “The Laurel and the Cypress Tree.” *The North American Review*, vol. 227, no. 4, 1929, pp. 434–434. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/25110724.

[752] *Ό.π.,* σ.434

[753] *Ό.π.,* σ.434

με τον Henry Miller και τον Alfred Perles, θα συμπεριλάβει στην ύλη του ποίημα του Θεόδωρου Στεφανίδη τον Απρίλιο του 1938.[754]

Τον Μάιο του 1953 το περιοδικό *Truth*, με έδρα το Λονδίνο, θα συμπεριλάβει δύο ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη στην ύλη του.[755]

Επιπλέον, μια σπάνια δημοσίευση τεσσάρων ποιημάτων του Στεφανίδη, θα κάνει την εμφάνισή της στο λογοτεχνικό περιοδικό *Chamber's Journal*, το έτος 1954.[756]

Ένα χρόνο μετά, το 1955, το αμερικανικό περιοδικό αστρονομικού περιεχομένου *Sky and Telescope*, θα συμπεριλάβει στην ύλη του το σχετικό με την αστρονομία ποίημα του Στεφανίδη με τίτλο "Modern Constellations".[757]

Οι προσπάθειες του Θεόδωρου Στεφανίδη να εκδώσει τις ποιητικές του συλλογές αποτέλεσαν μια επίπονη και μακροχρόνια ενασχόληση για τον ίδιο. Μαρτυρίες για αυτή την κοπιώδη διαδικασία έκδοσης των ποιητικών του συλλογών βρίσκουμε στην αλληλογραφία του Στεφανίδη προς τον καλό του φίλο άγγλο συγγραφέα Lawrence Durrell: «Τα ποιήματά μου δεν είναι τόσο απλά όσο δείχνουν

[754] Βλ. Stephanides, Theodore. *The Booster* April 1938. Η πληροφορία παρέχεται στο βιβλίο *Through the dark labyrinth: a biography of Lawrence Durrell*: "In April there appeared the first poetry *Booster*, rechristened *Delta* and edited by Durrell. It included Durrel's 'Poem to Gerald' […] and poems by Antonia white, David Gaskoyne, Theodore Stephanides and the Swedish poet ArturLundkvist."

Βλ. Bowker, Gordon. *Through the dark labyrinth: a biography of Lawrence Durrell*. New York: St. Martin's Press, 1997, σ. 106.

[755] Πρόκειται για τα ποιήματα "Red Upas" και " Query" τα οποία δημοσιεύθηκαν στις 15 και 22 Μαΐου του 1953, αντίστοιχα. Βλ. Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 109.

[756] Stephanides, Theodore. "The Clock, Farewell, Old Age, Paradox." *Chambers's Journal* (1954). Μάλιστα στην προσωπική αλληλογραφία του Στεφανίδη βρήκαμε το γράμμα του επιμελητή της έκδοσης ο οποίος πληροφορεί τον Στεφανίδη για την αποδοχή και δημοσίευση των τεσσάρων ποιημάτων του.

[757] Theodore Stephanides, "Modern Constellations." *Sky and Telescope* 9, 1955: 485.

και έχουν νοήματα βαθιά, ώστε (κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον) να τα χαίρονται άνθρωποι διαφορετικής αντίληψης».[758]

Ο ίδιος θα στείλει το 1960 μερικά ποιήματά του στο περιοδικό *Poetry Review*. Ωστόσο, οι αλλαγές που θα του προτείνουν να κάνει σε ένα ποίημα για τον Όλυμπο δεν θα τον βρουν σύμφωνο και έτσι η δημοσίευση δεν θα πραγματοποιηθεί.[759]

Τον Μάιο του 1964, στην προσωπική του αλληλογραφία, ο Στεφανίδης θα αναφερθεί με χιούμορ στον ογδοηκοστό τρίτο εκδότη, στον οποίο έστειλε τα ποιήματά του, και ο οποίος προς μεγάλη του απογοήτευση τα είχε κρίνει ως «"πολύ ελαφρά", ώστε να εκδοθούν υπό μορφή βιβλίου».[760] Ο ίδιος βέβαια, δεν θα συμφωνήσει με αυτή την άποψη, θεωρώντας ότι τα ποιήματά του έχουν «βαθύτερο φιλοσοφικό περιεχόμενο».[761]

Παρά τις δυσκολίες, ο Θεόδωρος Στεφανίδης θα βρει τελικά εκδότη για τα ποιήματά του και το 1965 θα εκδοθεί η πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *The Golden Face*, από τον εκδοτικό οίκο The Fortune Press. Η εφημερίδα *Κερκυραϊκά Νέα*, θα κάνει τον Απρίλιο του 1966 μια ιδιαιτέρως εγκωμιαστική κριτική για την εν λόγω συλλογή εστιάζοντας στη «λυρική ευαισθησία», τον «φιλοσοφικό στοχασμό» και την «περιγραφική ικανότητα» του ποιητή. Τέλος, στην ίδια εφημερίδα, ο Κώστας Δαφνής, αν και δεν υπογράφει το συγκεκριμένο σχόλιο –γνωρίζουμε ωστόσο, πως ήταν αυτός ο οποίος έγραφε τις κριτικές της εφημερίδας ανώνυμα, καθώς ήταν ο διευθυντής των *Κερκυραϊκών Νέων*– δεν θα παραλείψει να αναφερθεί στον «αριστοτεχνικό τρόπο» με τον οποίο πραγματοποιεί ο Στεφανίδης τα «ποιητικά του συνθέματα».[762]

Ιδιαίτερα θετικής κριτικής θα τύχει ένα χρόνο αργότερα, το 1967, η εν λόγω συλλογή και από το περιοδικό *The Charioteer*, που εκδιδόταν στη Νέα Υόρκη και ασχολούνταν με ζητήματα του μοντέρνου ελληνικού πολιτισμού. Εκεί ο ποιητής και μελετητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας Αντώνης Δεκαβάλλες θα τονίσει τη γοητεία

---

[758] Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Γαβριηλίδης, 2006, σ. 75.

[759] Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982*], ό.π., σ. 79.

[760] Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*, ό.π., σ. 91.

[761] Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*, ό.π.,

[762] Βλ. Δαφνής, Κώστας. «Πνευματικαί Καλλιτεχνικαί Ειδήσεις», *Κερκυραϊκά Νέα* 914 (1966), σ. 2.

ποιητικών συλλογών που δεν προσπαθούν να εντυπωσιάσουν τον αναγνώστη με επιτήδευση ή να τον εκπλήξουν με νεωτερισμούς. Κατά τον Δεκαβάλλε, ο Στεφανίδης, με γνήσια ποιητική ευαισθησία, σοφή ειλικρίνεια και ελεγχόμενη απλότητα, αποκαλύπτει εμπνευσμένες και αποκαλυπτικές στιγμές μιας δραστήριας ζωής παρουσιασμένες με λυρισμό.[763] Ενώ λίγο παρακάτω, θα αναφερθεί στη φιλοσοφική ματιά του Στεφανίδη, στην ωριμότητα και στην ελληνική καθαρότητα και ισορροπία, που δεν επιτρέπει στον όποιο ρομαντισμό να γίνει υπερβολικά συναισθηματικός.[764] Η αναφορά στην ελληνική καθαρότητα έχει μεγάλη σημασία, καθώς εντάσσει με αυτόν τον τρόπο την ποίηση του Στεφανίδη στην ελληνική ποιητική παράδοση, παρά το γεγονός ότι είναι αγγλόφωνη. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο, ότι εκτενής αναφορά στον βίο του «ποιητή» Στεφανίδη έχει λάβει χώρα στο σχετικά πρόσφατο βιβλίο *Greek Language Poets,* όπου ανάμεσα σε πασίγνωστους Έλληνες ποιητές όπως ο Σεφέρης, ο Ελύτης, ο Καβάφης, ο Ρίτσος, ο Καρυωτάκης, ο Αναγνωστάκης και άλλοι, συμπεριλαμβάνεται και ο Θεόδωρος Στεφανίδης.[765]

Η επόμενη ποιητική συλλογή του Θεόδωρου Στεφανίδη με τίτλο *Cities of the Mind* εκδόθηκε τέσσερα χρόνια μετά τη συλλογή *The Golden Face*, το 1969, και πάλι από τον εκδοτικό οίκο The Fortune Press.[766]

---

[763] Βλ. “There is always a charm in books of verse that do not try to impress us with mannerism or surprise us with "newness." It is the genuine and unaffected poetic sensibility, the wise sincerity and the mastered, controlled simplicity that we enjoy in this handsome volume. Inspired and revealing moments in an active life are lyrically stored in it, and almost everyone of these moments is an accomplishment.” Decavalles, A. "The Golden Face by Theodore Stephanides. London: The Fortune Press, 1965. 12s. 6d." *The Charioteer* 9 (1967): 90.

[764] Βλ. “Behind the variety, however, there is always the same temperament, the same personality, the same calm of the perceptive and meditative eye, the same restrained philosophic look on change and the ravages of time, the same maturity. Above all, there is the Greek clarity and balance that does not allow the certain touch of romanticism to become too emotional.” Decavalles, A. "The Golden Face by Theodore Stephanides. London: The Fortune Press, 1965. 12s. 6d." *The Charioteer* 9 (1967): 90.

[765] Βλ. *Greek Language Poets*. Memphis, USA: Wiki Series, 2011.

[766] Stephanides, Theodore. *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969.

Η τρίτη και τελευταία ποιητική συλλογή, που εκδόθηκε όσο ο Θεόδωρος Στεφανίδης ήταν εν ζωή, έχει τον τίτλο *Worlds in Crucible* (1973). Για αυτό του το έργο ο Στεφανίδης συνεργάστηκε με τον εκδοτικό οίκο Mitre Press.[767]

Ωστόσο, ο Θεόδωρος Στεφανίδης συνέχισε να γράφει ποίηση μέχρι τα βαθιά γεράματα και η προηγουμένως ανέκδοτη ποιητική συλλογή με τίτλο *Autumn Gleanings, Corfu Memoirs and Poems* κυκλοφόρησε το 2011 από την εκδοτική αιγίδα των The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society .[768]

Παρόλο που οι λιγοστές κριτικές για το ποιητικό του έργο ήταν ευνοϊκές, από την αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη προς τον φίλο του Lawrence Durrell, μαθαίνουμε για την απογοήτευσή του από τη γενικότερη απουσία κριτικών για τα βιβλία του.[769] Την ίδια περίπου άποψη είχε εκφράσει και στον συγγραφέα Ian MacNiven, τονίζοντάς του ότι κανένα λογοτεχνικό περιοδικό δεν είχε μπει στον κόπο να του κάνει έστω και μια «κακή» κριτική. Ο ίδιος πίστευε πως αυτό είχε συμβεί λόγω του «παλιομοδίτικου» τρόπου γραφής του.[770] Πράγματι, τα λογοτεχνικά περιοδικά αγνόησαν τον ποιητή Θεόδωρο Στεφανίδη, και η μόνη ολοκληρωμένη κριτική του ποιητικού του έργου και των τριών εκδοθέντων ποιητικών συλλογών του γράφτηκε από τον Edward Hungerford to 1984, έναν χρόνο μετά τον θάνατό του.[771] Στο άρθρο του ο Hungerford ξεκαθαρίζει πως για τον ίδιο δεν έχει σημασία αν ο Στεφανίδης γράφει στίχους με τον παραδοσιακό τρόπο, αλλά κατά πόσον γράφει

---

[767] Stephanides, Theodore. *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973.

[768] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

[769] Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*, ό.π., σ. 167.

[770] "…no literary journal has ever bothered to give my work even a bad review. The reason is that I am what is now called an 'old fashioned' poet". Βλ. Hungerford, Edward. "Theodore Stephanides: Man and Poet." *On Miracle Ground II: Second International Lawrence Durrell Conference Proceedings*. Ed. Lawrence W. Peirce, Carol. Markert. Deus Loci: The Lawrence Durrell Quarterly 7.5 and The University of Baltimore Monograph Series, 1984, σ. 231.

[771] Hungerford, Edward. "Theodore Stephanides: Man and Poet." *On Miracle Ground II: Second International Lawrence Durrell Conference Proceedings*. Ed. Lawrence W. Peirce, Carol. Markert. Deus Loci: The Lawrence Durrell Quarterly 7.5 and The University of Baltimore Monograph Series, 1984, σ. 229-234.

«καλούς» στίχους.[772] Το τελικό συμπέρασμά του είναι πως ο Θεόδωρος Στεφανίδης είναι ένας καλός ποιητής.[773]

[772] *Ό.π.*, σ. 231.

[773] *Ό.π.*

Θεματικοί άξονες της ποίησης του Θεόδωρου Στεφανίδη

Για να μπορέσουμε να εντάξουμε τον Θεόδωρο Στεφανίδη στην ποιητική παράδοση είτε της αγγλικής είτε της ελληνικής ποίησης, είναι απαραίτητο να διερευνηθούν πρωτίστως η χρήση της γλώσσας, οι ποιητικές επιρροές και η θεματολογία του. Εκ πρώτης όψεως, η ποίηση του Στεφανίδη αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της αγγλικής κουλτούρας, καθώς η γλώσσα γραφής του είναι αποκλειστικά η αγγλική. Από την άλλη πλευρά, η διεξοδική μελέτη της θεματικής του Στεφανίδη και των επιρροών του, θα αποκαλύψει το βάθος όχι μόνο της αγγλικής αλλά και της ελληνικής κουλτούρας και παιδείας που διέθετε ο ποιητής, και με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουμε να καταδείξουμε και την ελληνικότητα του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο οποίος στα πρώτα του βήματα πολύ χαρακτηριστικά είχε συμπεριλάβει ποιήματά του στη μεταφρασμένη ανθολογία ελλήνων ποιητών, που είχε επιμεληθεί με τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Η ανθολογία με τον τίτλο *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis,* εκδόθηκε το 1926.[774] Η συμπερίληψη ποιημάτων του Στεφανίδη, χαρακτηρίζει την πρόθεσή του να θεωρεί τον εαυτό του μέρος της ελληνικής ποιητικής παράδοσης και κουλτούρας, δηλαδή Έλληνα, ήδη από τα πρώτα του βήματα στον χώρο της ποιητικής δημιουργίας.

Η θεματολογία του Θεόδωρου Στεφανίδη ποικίλει. Σε κάθε ποιητική του συλλογή ο Στεφανίδης επιλέγει ποιήματα που είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικά της πορείας της ζωής του, δηλαδή περιέχονται ποιήματα που αναφέρονται σε τόπους που έζησε, σε εμπειρίες του βίου του, σε φιλοσοφικές του αναζητήσεις, στα ποικίλα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, με κυριότερα την αστρονομία και τη βιολογία, αλλά και τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Μάλιστα, και οι τρεις ποιητικές συλλογές τις οποίες εξέδωσε κλείνουν με ποιήματα που αναφέρονται στους πολέμους στους οποίους υπηρέτησε.

Κατά συνέπεια, διαβάζοντας τα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο αναγνώστης θα δει να ξετυλίγεται η ζωή του ποιητή, οι γνώσεις και οι αγωνίες, ο

[774] Stephanides, Theodore Ph. – Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis,* ό.π.

στοχασμός του πάνω στο μυστήριο της ζωής και του επερχόμενου τέλους. Με άλλα λόγια, τα ποιήματα του Στεφανίδη εντάσσονται μεν στην παράδοση της αγγλικής ποίησης ως προς τη γλώσσα αλλά και τη μορφή (σύντομα κατά βάση ποιήματα), αλλά αποτελούν και το *«προσωπικό δοκίμιο»* του Στεφανίδη που ξεπερνάει τα όρια μιας οποιαδήποτε εθνικότητας.[775]

Μελετώντας τον τρόπο παράθεσης των ποιημάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη στις ποιητικές του συλλογές βρίσκει κανείς μια συγκεκριμένη δομή παρουσίασης των ποιημάτων του, η οποία επαναλαμβάνεται και στις τρεις συλλογές που εξέδωσε. Στη συνέχεια, θα μελετηθούν και θα αναλυθούν οι βασικοί θεματικοί άξονες της ποιητικής του Στεφανίδη.

[775] Τη φράση «προσωπικό δοκίμιο» (personal essay) δανείζομαι από τον Robert Scholes ο οποίος σε άρθρο του με τίτλο “How do we make a poem” αναφέρεται στην αγγλική ποίηση και στο γεγονός ότι τα ποιήματα των τελευταίων αιώνων αποτελούν κατακερματισμένα αντίγραφα άλλων λεκτικών μορφών όπως η δημόσια αγόρευση ή το προσωπικό δοκίμιο. Βλ. Kennedy, X.J. and Gioia, Dana. *An Introduction to Poetry*. Glenview, London: Scott, Foresman/Little, Brown Higher Education, 1990, σ. 455.

Ο πόλεμος στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Οι μεγάλοι πόλεμοι, στους οποίους έλαβε μέρος ο Θεόδωρος Στεφανίδης, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ποίησή του, και το γεγονός ότι και οι τρεις ποιητικές συλλογές που εξέδωσε έχουν ως «επίλογο» θέματα από την εμπειρία του στους δύο παγκόσμιους πολέμους, δείχνει τη σημασία που είχαν αυτές οι εμπειρίες στην ποιητική του πορεία. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς και το γεγονός ότι τις πολεμικές του περιπέτειες κατέγραψε και στα απομνημονεύματά του, για τα οποία θα υπάρξει λεπτομερής ανάλυση στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Η παρουσία του στο Μακεδονικό Μέτωπο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία καταγράφηκαν λεπτομερώς και πρόκειται να εκδοθούν το προσεχές διάστημα στη Μεγάλη Βρετανία από τον εκδοτικό οίκο Colenso Books, ενώ η εμπειρία του Στεφανίδη στη μάχη της Κρήτης εκδόθηκε στη Μεγάλη Βρετανία το 1946 από τον εκδοτικό οίκο *Faber & Faber*.[776]

Ο ίδιος ο Θεόδωρος Στεφανίδης, στον *Επίλογο* των ταξιδιωτικών απομνημονευμάτων του με τίτλο *Island Trails* θα μιλήσει για το γεγονός της ματαίωσης όλων των σχεδίων του εξαιτίας των δύο παγκόσμιων πολέμων και θα μιλήσει για τα εκατομμύρια των ανθρώπων που βίωσαν αυτές τις τραγικές καταστάσεις, οι οποίες επέφεραν σε όλους τεράστια απογοήτευση και αγανάκτηση.[777] Και σε εκείνο το σημείο θα αναρωτηθεί με τους στίχους του τι ωθεί τους ανθρώπους στη μάχη. Είναι η σοφία, η αρετή, η αγάπη, ή το μίσος;

What avail us brawn and battle,
Wisdom, virtue, love or hate?
We are but bewildered cattle
Neath the knacker's-knife of Fate.
Fate, allied to Death and Sorrow,
Blights today and brands tomorrow![778]

[776] Βλ. Theodore Stephanides, *Climax in Crete*. London: Faber and Faber, 1946.

[777] Βλ. Stephanides, Theodore, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 254.

[778] Stephanides, Theodore, *ό.π.,* σ. 254.

Το παραπάνω ποίημα, το οποίο δεν βρίσκεται σε καμία ποιητική συλλογή του Στεφανίδη, δείχνει την τάση του ποιητή να εκφράζει τις ανησυχίες του για τον πόλεμο, μέσα από την ποίηση, γι' αυτό και δεν παραλείπει να εκφραστεί ποιητικά ακόμα και στα απομνημονεύματά του.

Διαβάζοντας τα εν λόγω ποιήματα του Στεφανίδη, συμπεραίνει κανείς ότι οι ζωηρές εντυπώσεις από τις προσωπικές του εμπειρίες στους μεγάλους πολέμους, τον βοήθησαν να δώσει διέξοδο και μορφή στους προσωπικούς του εφιάλτες και να περιπλανηθεί και πάλι νοερά στους τόπους και στα γεγονότα, που ομολογουμένως καθόρισαν την πορεία της ζωής του όπως και εκατομμυρίων άλλων ανθρώπων.

Βέβαια, ο Θεόδωρος Στεφανίδης υπήρξε ένας από τους πολλούς που κατέγραψαν την εμπειρία τους στον πόλεμο μέσα από τα ποιήματά τους. Αυτό που τον κατατάσσει στις ιδιαίτερες περιπτώσεις, είναι το γεγονός πως υπηρέτησε και στους δύο παγκόσμιους πολέμους και εκφράστηκε μέσα από την ποίηση για αυτούς. Έτσι, ποιητές όπως ο Siegfried Sassoon, ο Rupert Brooke, ο Wilfred Owen ή ο Robert Graves, αποτελούν την προμετωπίδα της αγγλικής ποίησης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, οι εκπρόσωποι της ποίησης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου αποτελούσαν μια μικρή ομάδα. Αντίθετα, κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ποίηση γράφτηκε από ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων που υπηρετούσαν σε όλες τις βαθμίδες του πολεμικού μηχανισμού, ανδρών και γυναικών, γι' αυτό και αποτελεί ξεχωριστό είδος στην ποίηση της Μεγάλης Βρετανίας και της Βρετανικής Κοινοπολιτείας.[779]

[779] Βλ. Selwyn, Victor, ed. *The Voice of War: Poems of the Second World War*. London: Penguin Books in Association with the Salamander Oasis Trust, 1996, p. xxii.

Τα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη για τον πόλεμο ανθολογούμενα

Ένας αριθμός ποιημάτων σχετικών με την εμπειρία του Θεόδωρου Στεφανίδη από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συμπεριλαμβάνεται σε δύο σημαντικές ποιητικές ανθολογίες, οι οποίες εκδόθηκαν την δεκαετία του 1980. Στην πρώτη χρονολογικά ανθολογία με τον τίτλο *Return to Oasis: War Poems and Recollections from the Middle East 1940-1946*, συμπεριλαμβάνονται έξι ποιήματα του Στεφανίδη, τα οποία μάλιστα ανήκουν σε δύο διαφορετικές θεματικές ενότητες του βιβλίου.[780] Το ποίημα με τίτλο "The Marsh of Death" εμφανίζεται στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου "The Original Oasis", ενώ στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο "Previously Unpublished Soldiers' Poems and Ballads" εμφανίζονται τα ποιήματα "The Empty Road", "Tobruk: 21st January, 1941", "Trochee to Anapest", "Western Desert—Two Years After" και "Duologue". Η φράση στον πρόλογο του βιβλίου "poetry becomes history" (η ποίηση γίνεται ιστορία), συνοψίζει τη φιλοσοφία τη συγκεκριμένης ανθολογίας και η συμπερίληψη τόσων ποιημάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη καταδεικνύει την προσωπική συνεισφορά του στη δημιουργία μιας ποιητικής του πολέμου. Γνωρίζοντας και την επιθυμία του Στεφανίδη, ο οποίος ήθελε τα ποιήματά του να διαβάζονται από σκεπτόμενους αναγνώστες και να τους προσφέρουν την ευκαιρία να γνωρίσουν μέσα από τον ποιητικό λόγο του τις εμπειρίες του βίου του, αποτελώντας ένα ανάγνωσμα «οδηγό», τότε η συμπερίληψη των ποιημάτων του στην εν λόγω ανθολογία δείχνει πως είχε επιτευχθεί ο στόχος του.

Το πρώτο ποίημα "The Marsh of Death" αποτελεί μια αλληγορία για την κατάσταση που επικρατούσε στο στρατόπεδο της ερήμου, όπου στοιχεία της φύσης όπως τα σύννεφα ή η βροχή εμφανίζονται ως «κομμάτια» της πολεμικής πραγματικότητας:

Of shell-burst the lowering cloud banks

[780] Selwyn, Victor, ed. *Return to Oasis: War Poems and Recollectiond from the Middle East 1940-1946*. London: Sheperd-Walwyn in association with Editions Poetry London for The Salamander Oasis Trust, 1980. Selwyn, Victor, ed. *Return to Oasis: War Poems and Recollectiond from the Middle East 1940-1946*. London: Sheperd-Walwyn in association with Editions Poetry London for The Salamander Oasis Trust, 1980.

and of iron the pelting rain.[781]

Ή, στους τελευταίους δύο στίχους του ποιήματος, οι φωτοβολίδες γίνονται οι άπιαστοι στόχοι, που χορεύουν πάνω από το έλος του θανάτου:

And the Very-lights are the will-o'-the-wisps
That dance o'er the Marsh of Death.[782]

Στην ενότητα "Previously Unpublished Soldiers' Poems and Ballads" το πρώτο ποίημα με τίτλο "The Empty Road" είχε γραφτεί στην περιοχή Gambut της Δυτικής Ερήμου λίγο πριν το τέλος της πολεμικής του περιπέτειας, τον Ιανουάριο του 1944. Στο ποίημα αυτό, όπως φαίνεται και από τον τίτλο του, ο Στεφανίδης αντικρίζει ξανά τον άδειο «Δρόμο» (Road) της παράκτιας ζώνης της ερήμου, και αναλογίζεται ξανά τις ημέρες όπου ο δρόμος αυτός ήταν γεμάτος στρατεύματα που παρήλαυναν από και προς το μέτωπο σαν ένα ποτάμι:

The Road is empty now along the coast,
The Road that knew for years the pounding beat
Of tyre and track, the never-ending host
Of marching and of counter-marching feet.[783]

Ακολουθεί το ποίημα "Tobruk: 21st January, 1941", στο οποίο ο Στεφανίδης περιγράφει εν συντομία την πτώση της πόλης Τομπρούκ, όπου η εικόνα του καπνού στο ουρανό ανακηρύσσει τον «θάνατό» της, ενώ η «κάπνα» στους δρόμους και η δυσωδία του πετρελαίου που καίγεται, γίνονται το «θυμίαμα» της ήττας:

The climbing plume of smoke
That churns into the skies
Proclaims to land and sea

[781] *Ό.π.* σ. 60.

[782] *Ό.π.*

[783] *Ό.π.* σ. 194.

That here a city dies.
A drift of dingy soot
Sifts black in every street,
And the reek of burning oil
Is the incense of defeat.[784]

Το επόμενο ποίημα “Trochee to Anapest”, γράφτηκε στο αυστραλιανό πλοίο του πολεμικού ναυτικού Perth, κατά την αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων από την Κρήτη, μετά την κατάληψη του νησιού από τα γερμανικά στρατεύματα, στις 31 Μαΐου 1941. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης με σκωπτικό τρόπο παρουσιάζει μια χαρακτηριστική στιγμή της αποχώρησης, όταν τα μεγάφωνα του πλοίου προειδοποιούν ακατάπαυστα για «κίτρινο συναγερμό», μέχρι που κάποια στιγμή ο ρυθμός του συναγερμού αλλάζει, προς μεγάλη ανακούφιση όλων, αλλά την ίδια στιγμή οι επιβάτες συνειδητοποιούν ότι αυτή η αλλαγή σχετίζεται με «κόκκινο συναγερμό» και έναν επικείμενο αεροπορικό βομβαρδισμό. Έτσι, η ανακούφιση, γίνεται τρόμος μέσα σε μια στιγμή και ο Στεφανίδης δίνει με χιούμορ αυτή την αλλαγή του σκηνικού:

Until it was with actual relief
We hailed the change of rhythm when it said:
‘Warning yellow… Warning yellow… Warning yellow…
Air-raid red![785]

Στο πέμπτο ποίημα “Western Desert—Two Years After”, γραμμένο και πάλι στο Τομπρούκ, αλλά αυτή τη φορά το 1944, λίγο πριν τη λήξη του πολέμου, ο Θεόδωρος Στεφανίδης μελαγχολεί κοιτάζοντας τη Σελήνη, παρομοιάζοντάς την με μια τραγική μάσκα που κρέμεται στους ουρανούς, που φωτίζει με ένα φως νεκρό τη σιωπηλή έρημο. Αυτή η εικόνα, μαζί με τη θολή εμφάνιση του γαλαξία στον ορίζοντα, δημιουργούν μια λευκότητα στο τοπίο της ερήμου, η οποία διακόπτεται από ένα μαύρο σημείο, που δεν είναι άλλο από έναν μοναχικό σταυρό σε ένα

[784] *Ό.π.*

[785] *Ό.π.* σ. 195.

ξεχασμένο ύψωμα. Για άλλη μια φορά ο ποιητής κοιτάζει τον ουρανό και την έρημο και στοχάζεται, για τα ανθρώπινα και τα δεινά του πολέμου, με διάθεση μελαγχολική και απαισιόδοξη, καθώς αυτός ο μοναχικός σταυρός είναι η εικόνα του νεκρού κόσμου που περιγράφει:

All is pure witness rolling to the round
Eternity of the horizon's rim
Ringed by the galaxy's eternal haze.

All is pure whiteness, save alone where strays
One blackness on the sands: the shadow slim
Of a lone cross on a forgotten mound.[786]

Στο τελευταίο τετράστιχο ποίημα "Duologue", μια παρένθεση κάτω από τον τίτλο πληροφορεί τους αναγνώστες ότι ο διάλογος που ακολουθεί προέρχεται από δύο γειτονικούς τάφους στο πεδίο της μάχης. Ο «ένοικος» του πρώτου τάφου ρωτάει τον «ένοικο» του δεύτερου ποιος σκότωσε ποιον τελικά, για να του απαντήσει ο δεύτερος ότι καμιά σημασία δεν έχει, αφού τώρα μοιράζονται αρμονικά το ίδιο κρεβάτι:

_ It matters not, O Brother, how we fell,
For now we share in concord the same bed![787]

Η χρήση της λέξης "brother" (αδελφέ), και μάλιστα με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα, έρχεται να υπογραμμίσει την παράνοια του πολέμου και ο Στεφανίδης μέσα σε τέσσερις μόλις στίχους καταφέρνει να καταδείξει την ματαιότητα όλων των πολέμων.

Η δεύτερη ανθολογία στην οποία περιλαμβάνονται ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, φέρει τον τίτλο *Poems of the Second World War: Oasis Selection,* και

[786] *Ό.π.*

[787] *Ό.π.*

εκδόθηκε το 1985, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του ποιητή.[788] Ωστόσο, ο επιμελητής της έκδοσης θα επιλέξει ξανά το ποίημα “Western Desert – Two Years After” και το “Duologue” για τα οποία έγινε αναφορά παραπάνω.

Εκτός από τις παραπάνω ανθολογίες, ποίημα του Θεόδωρου Στεφανίδη είχε συμπεριληφθεί και σε μια πολύ σπάνια έκδοση, την πρώτη ανθολογία με ποιήματα Βρετανών που πολεμούσαν στην Δυτική Έρημο, με τον τίτλο *Oasis: The Middle East anthology of poetry from the Forces*.[789] Πρόκειται για ένα βιβλίο λίγων σελίδων (64) το οποίο εκδόθηκε σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων και κυκλοφόρησε αποκλειστικά στο Κάιρο κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η σπάνια αυτή έκδοση θεωρείται συλλεκτική και αντίτυπά της πωλούνται σήμερα σε αστρονομικές τιμές. Σύμφωνα με τους τρεις επιμελητές που γράφουν και τον πρόλογο του βιβλίου, η έκδοση αυτή προήλθε από την ανάγκη να καταγράψουν και να διαφυλάξουν τις ποιητικές φωνές των ανθρώπων που εμπλέκονταν στον πόλεμο της Δυτικής Ερήμου.[790] Η συμμετοχή του Θεόδωρου Στεφανίδη καταγράφεται στη σελίδα 57 του βιβλίου με το ποίημα “The Marsh of Death”, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, αφού το ίδιο ποίημα είχε συμπεριληφθεί και στην ανθολογία *Return to Oasis: War Poems and Recollectiond from the Middle East 1940-1946*.[791] Η συμπερίληψή του

---

[788] Selwyn, Victor, ed. *Poems of the Second World War: Oasis Selection*. London and Melbourne: Everyman's Library in association with The Salamander Oasis Trust, 1985.

[789] Saunders, Denis. Selwyn, Victor. Burk, David., ed. *Oasis : the Middle East anthology of poetry from the forces*. Cairo: Salamander productions, 1943.

[790] We were discussing and criticizing Denis’s latest poem and the book of verse he intended publishing in the near future, and one of us suddenly said: ‘There must be a lot of poets in the Middle East. Men who have been encouraged by some inward feeling, induced by the war and by battle, to express in verse the many ideas flowing through their minds. It seems a pity for the gems which undoubtedly will have been produced to remain locked secretly in the poets’ bosoms. Why not collect their works together and publish a Middle East anthology of servicemen’s poetry?’ *Ό.π.,* σ. ix.

(Το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από τη διδακτορική διατριβή της Rachel Elizabeth Haugh. Βλ. Haugh, Rachel Elizabeth. "Versed in War: The Preservation and Publication of Second World War Poetry by." New Brunswick, New Jersey, January 2009).

[791] Πληροφορία από την ιστοσελίδα Hathi Trust Digital Library. Βλ. *Hathi Trust Digital Library*. n.d.15-10-2021.

στο εν λόγω εγχείρημα, εν μέσω της πολεμικής του θητείας, δείχνει την αναγνώριση που είχε από τους λόγιους συμπολεμιστές του ο Στεφανίδης αλλά και μια καλλιτεχνική δραστηριότητα πέρα από την στρατιωτική του υπηρεσία, για την οποία δεν κάνει καμία αναφορά στα απομνημονεύματά του από την Εκστρατεία στη Δυτική Έρημο.[792]

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt/search?q1=Stephanides&id=uva.x001161955&view=1up&seq=13&sort=score&sz=10&start=1>.

[792] Η γνωριμία και η φιλία του Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell και η διαμονή του στο σπίτι του δευτέρου όταν λάμβανε την άδειά του, φαίνεται πως ήταν επίσης αφορμή για τον Στεφανίδη να έρθει σε επαφή με τους επιμελητές της ανθολογίας, οι οποίοι ανήκαν στον ευρύτερο κύκλο του Lawrence Durrell. Σύμφωνα με τον Selwyn, τον έναν εκ των τριών επιμελητών: “This freedom of the desert was matched in the Cairo base. In a near peacetime setting, with the privileges of an occupying power, the Services, allied to civilian writers – Terence Tiller, Bernard Spencer, Lawrence Durrell et al – created the cultural centre of the Second World War outside Britain. The War Office in its wisdom posted writers to the myriad of ME intelligence agencies. They set up literary service clubs, founded magazines…”. Βλ. Haugh, Rachel Elizabeth. "Versed in War: The Preservation and Publication of Second World War Poetry by." New Brunswick, New Jersey, January 2009, σ. 27.

Ο πόλεμος στις εκδοθείσες ποιητικές συλλογές του Θεόδωρου Στεφανίδη

Τα ποιήματα για τον πόλεμο παρατίθενται και στις τρεις ποιητικές συλλογές του Θεόδωρου Στεφανίδη, με αναφορές στο Μακεδονικό Μέτωπο, στη Μάχη της Κρήτης, στην Εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου, και στη Σικελία.

Πιο αναλυτικά, το Μακεδονικό Μέτωπο φαίνεται να είναι η τοποθεσία των δύο ποιημάτων με τίτλο “Field Gunner” και “The Scarecrow” της ποιητικής συλλογής *The Golden Face*.[793] Παρόλο που τα συγκεκριμένα ποιήματα δεν φέρουν κάποια σημείωση σχετική με τον τόπο και τον χρόνο, κάτι το οποίο πράττει ο Στεφανίδης στα περισσότερα ποιήματά του που σχετίζονται με τις εμπειρίες του στον πόλεμο, το περιεχόμενο των ποιημάτων παραπέμπει στον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ποίημα “Field Gunner”, ήδη από τον τίτλο του, μας προϊδεάζει για το Μακεδονικό Μέτωπο, καθώς εκεί υπηρέτησε ο Στεφανίδης ως «πυροβολητής» (gunner). Οι αναφορές του, μεταξύ άλλων, στη μυρωδιά από καμένο μπαρούτι (burning cordite), το χτύπημα του όπλου (the slumming of the gun), το κουδούνισμα του κάλυκα (the ringing of the shell-case), μεταφέρουν τον αναγνώστη στο πεδίο της μάχης, ενώ αυτή η «παράξενη ευχαρίστηση» (queer delight) που νιώθει ο στρατιώτης μέσα στον απόλυτο παραλογισμό της μάχης, μας θυμίζουν πως ο Στεφανίδης υπηρέτησε σε νεαρή ηλικία, και ως νέος γεμάτος ζωντάνια ίσως ξεχνούσε κάποιες στιγμές «τον απέραντο Παραλογισμό της θορυβώδους νύχτας του Πολέμου» (the vast Unreason of War’s clamorous night).[794]

Στο επόμενο ποίημα με τίτλο “The Scarecrow” («Το Σκιάχτρο») ο Στεφανίδης παρατηρεί έναν άνθρωπο που κρέμεται από ένα σύρμα και ο οποίος προσομοιάζει με ένα σκιάχτρο που ανέμελα φυσάει ο άνεμος ή κινείται από το κτύπημα μιας σφαίρας. Αυτό το σκιάχτρο μόλις χθες ήταν ένας νέος άνθρωπος με όνειρα, μα όλα αυτά έχουν σήμερα χαθεί. Η φρίκη του πολέμου μέσα από τη ματαιότητα της ανθρώπινης ζωής γίνεται αφορμή για ένα ποίημα που τελειώνει με ειρωνεία και απογοήτευση:

[793] Theodore Stephanides, *The Golden Face*. London: The Fortune Press, 1965, σ. 87-88.

[794] Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face.* Translated by Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 97.

To be one day a scarecrow and to dance
With the winds merrily…

(για να γίνει μια μέρα ένα σκιάχτρο και να χορεύει ευτυχισμένα με τους ανέμους …).[795]

Αντίστοιχη ειρωνεία και σαρδόνιο χιούμορ παρατηρεί κανείς και στο ποίημα του Siegfried Sassoon με τίτλο «Ο Στρατηγός» (“The general”).[796]

«Καλημέρα, καλημέρα!» είπε χθες ο στρατηγός
Όταν τον είδαμε στο δρόμο για την πρώτη γραμμή
Χαμογέλαγε σε άνδρες που είναι οι πλείστοι νεκροί,
Μαζί με τα στελέχη του που δεν παίρνουν μπρος.
«Χαρούμενος γεράκος» είπε ο Χάρρυ στον Τζακ
Φέροντας όπλο και σάκο, και με στόχο το Αράς.

Με το πλάνο του ξέκανε και τους δύο μονομιάς. [797]

---

[795] *Ό.π.*, σ. 96-97.

[796] Μάλιστα, το πρωτότυπο αγγλικό ποίημα του Σασσούν, εμφανίζει μορφή αντίστοιχη με τη μορφή των ποιημάτων του Στεφανίδη, όσων αφορά στα μέτρα και την ομοιοκαταληξία:

“Good-morning, good-morning!” the General said
When we met him last week on our way to the line.
Now the soldiers he smiled at are most of 'em dead,
And we're cursing his staff for incompetent swine.
“He's a cheery old card,” grunted Harry to Jack
As they slogged up to Arras with rifle and pack.

But he did for them both by his plan of attack”.

Βλ. Sassoon, Siegfried. *The war poems of Siegfried Sassoon*. London: Faber and Faber, 1983, σ. 78.

[797] Σασσούν, Σίγκφριντ. «Ο Στρατηγός». Sutherland, John. *Μικρή Ιστορία της Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2014, σ. 260.

Για τους ποιητές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η εναλλαγή της ζωής με το θάνατο και η ειρωνεία για τα όσα συμβαίνουν ερήμην των πολεμιστών, που είναι πρωτίστως νέοι άντρες, με όνειρα και ζωηράδα, και εντέλει η τραγική κατάληξη τόσων πολλών ζωών, είναι το βασικό μοτίβο που διέπει την ποίησή τους. Το ανώνυμο σκιάχτρο του Στεφανίδη που χορεύει ευτυχισμένα στους ανέμους από τη μία, ο Χάρρυ και ο Τζακ του Σασσούν από την άλλη, που τη μια στιγμή κοιτούν ανέμελα τον χαρούμενο Στρατηγό και σύντομα θα κείτονται νεκροί στο πεδίο της μάχης, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα ποιητικής αποτύπωσης της τραγικότητας των πολέμων.

Στη Μακεδονία του 1917 αναφέρεται και το ποίημα "Gunner's Viewpoint" στη δεύτερη ποιητική συλλογή του Θεόδωρου Στεφανίδη με τίτλο *Cities of the Mind.*[798] Εδώ, ο ποιητής περιγράφει την οπτική γωνία του πυροβολητή, δηλαδή του ίδιου, όταν το όπλο που κρατάει και με το οποίο πυροβολεί στέλνει στον ουρανό ένα δακτύλιο από γαλάζιο καπνό προκαλώντας τον ενθουσιασμό του. Ωστόσο, ο Λοχίας δεν συμμερίζεται την «οπτική γωνία» του πυροβολητή γιατί από το αποτέλεσμα καταλαβαίνει πως τα πυρομαχικά είναι ελαττωματικά. Για άλλη μια φορά είναι εμφανής η έλλειψη πολεμικής πείρας και το νεαρό της ηλικίας του πυροβολητή-ποιητή Στεφανίδη. Στην ίδια συλλογή ο Θεόδωρος Στεφανίδης θα παραθέσει άλλα τρία ποιήματα εμπνευσμένα από τη θητεία του στο Μακεδονικό Μέτωπο.
Στο ποίημα "Carnival"[799] ο Στεφανίδης επιδίδεται σε μια φαντασμαγορική περιγραφή μιας νύχτας στην ουδέτερη ζώνη (no man's land). Εκεί, οι φωτοβολίδες κεντούν σαν πρίσματα τον ουρανό και παρομοιάζονται σαν «τρελές πυγολαμπίδες»:

[…] prismatic flares weave through the skies,
Rising and falling like mad fireflies.[800]

Ενώ λίγο παρακάτω, ο Στεφανίδης χρησιμοποιώντας πολεμική ορολογία για τα αναγνωριστικά σήματα, θα μιλήσει για σμαράγδια, ρουμπίνια, αμέθυστο και μαργαριτάρι που φωτίζουν την αίθουσα στο «Καρναβάλι του Θανάτου»:

[798] Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 90.

[799] Theodore Stephanides, *ό.π.,* σ. 91.

[800] *Ό.π.*

[…] Cold Verys vie, against the heaven's pall,
To dim the planets. Emerald and pearl
And amethyst and ruby in the night
Light up the hall of Death's own Carnival.[801]

Το περιεχόμενο του ποιήματος του Στεφανίδη θα μπορούσε να συγκριθεί με άλλο ένα ποίημα του Siegfried Sassoon που έχει τον τίτλο "Secret Music" και στο οποίο ο ποιητής αναφέρεται επίσης στο Καρναβάλι του Θανάτου:

I keep such music in my brain
No din this side of death can quell;
Glory exulting over pain,
And beauty, garlanded in hell.

My dreaming spirit will not heed
The roar of guns that would destroy
My life that on the gloom can read
Proud—surging melodies of joy.

To the world's end I went, and found
Death in his carnival of glare;
But in my torment I was crowned,
And music dawned above despair.[802]

[801] Ο όρος "Verys" που χρησιμοποιεί ο Στεφανίδης αναφέρεται σε νυχτερινά αναγνωριστικά σινιάλα στο πεδίο της μάχης. Σύμφωνα με το λεξικό Merriam-Webster πρόκειται για ένα σύστημα σινιάλων κατά το οποίο σφαίρες κόκκινης και πράσινης φωτιάς προερχόμενες από πιστόλι δημιουργούν έναν κώδικα που βασίζεται στην ομαδοποίησή τους. Αυτά τα χρώματα βλέπει ο Στεφανίδης όταν περιγράφει ρουμπίνια και αμέθυστους. Βλ. και https://www.merriam-webster.com/dictionary/Very%27s%20night%20signals

[802] Sassoon, Siegfried. *The War Poems of Siegfried Sassoon*, Mineola, New York: Dover Publications, Inc, 2018, σ. 32.

Και στα δύο ποιήματα, οι ποιητές περιγράφουν την τρέλα που επικρατεί στο πεδίο της μάχης, με τις εικόνες του Στεφανίδη και τους ήχους του Σασσούν. Με τον θάνατο παρόντα, στην περίπτωση του Στεφανίδη, να εξουσιάζει τα πάντα, ενώ στην περίπτωση του Σασσούν ο στρατιώτης να τον συναντά αλλά να προσπαθεί με τη μυστική μουσική που έχει στο μυαλό του να αντισταθεί στην απόλυτη απελπισία.

Στο ποίημα “Danger”, ο Στεφανίδης θα αναφερθεί και πάλι σε αυτή την παράξενη εγρήγορση που δημιουργεί το αίσθημα του κινδύνου όταν καραδοκεί ο θάνατος. Στην ίδια φιλοσοφία με το ποίημα “Field Gunner” της συλλογής *The Golden Face*, ο Στεφανίδης φαίνεται και πάλι να παρασύρεται από το νεαρό της ηλικίας του και να απολαμβάνει τον κίνδυνο.

Με το τελευταίο ποίημα με τίτλο “Twenty Years After” και ημερομηνία το 1938, ο ποιητής θα καταγράψει ένα ταξίδι στην περιοχή της Μακεδονίας είκοσι χρόνια μετά τον πόλεμο. Θα περιγράψει το χωριό Isvor στη Βουλγαρία, τα άγνωστα πρόσωπα του παρόντος που του φαίνονται οικεία, αλλά κυρίως θα μιλήσει για δυο πράγματα που αναπολεί από τον καιρό του πολέμου, δυο πράγματα που σαν μια ενότητα υπάρχουν στη μνήμη του, το μακρινό «γρύλισμα» των όπλων και «το φωτεινό απόσταγμα της άνοιξης στην καρδιά του»:

The distant growl of guns upon the air,
And the bright sap of springtime in my heart.[803]

Φαίνεται πως για τον ποιητή, η θητεία του στο Μακεδονικό Μέτωπο αποτελούσε μια ανάμνηση και της νιότης του, γι’ αυτό και το συγκεκριμένο ποίημα αποπνέει τη νοσταλγία του ποιητή για τη χαμένη του νεότητα, που την παρομοιάζει με «άνοιξη», μέσα στη λαίλαπα του πολέμου.

Στο ίδιο περίπου μοτίβο κινούνται και τα τέσσερα ποιήματα για το Μακεδονικό Μέτωπο που βρίσκονται στην ποιητική συλλογή *Worlds in a Crucible*.[804]

Στο ποίημα “Vardar Approach” ο ποιητής περιγράφει τον Βαρδάρη, τον άνεμο της Μακεδονίας, αλλά κάπου στον ορίζοντα δεν παύουν να ακούγονται οι ρυθμικοί ήχοι των όπλων:

[803] Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 93.

[804] *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973.

From the horizon wells a rhythmic sigh:
The beat of distant guns upon the air.[805]

Τα ποιήματα “Approaching Shell” και “The shattered Gun” περιγράφουν, όπως λέει και ο τίτλος τους, τα αντίστοιχα όπλα, ενώ το ποίημα “Thoughts in the Night” θυμίζει και πάλι τα αντίστοιχα ποιήματα των δύο προηγούμενων συλλογών, όπου ο ποιητής συλλογίζεται την πιθανότητα του θανάτου στο πεδίο της μάχης, κάποιες φορές κοιτάζοντας με ενδιαφέρουσα περιέργεια τον θάνατο, όμως η σάρκα του αρνείται πεισματικά να παραδοθεί σε αυτό που ο νους του φαίνεται κάποιες φορές να το ποθεί:

The flesh, though, with an atavistic dread,
A reflex against Death born from the Past […][806]

Όπως προκύπτει από τη μελέτη των ποιημάτων με θέμα το Μακεδονικό Μέτωπο, ο Στεφανίδης ενώ προσπαθεί να δώσει στον αναγνώστη μια ιδέα των δραματικών στιγμών του στην εμπόλεμη ζώνη, αποκαλύπτει ταυτόχρονα πως πολλές φορές ένας στρατιώτης αψηφά τους κινδύνους, καθώς τα νιάτα τον κάνουν να βλέπει τα πράγματα με μια πιο παιχνιδιάρικη διάθεση και να εστιάζει στις έντονες συγκινήσεις που μπορεί να προσφέρει το πεδίο της μάχης, με τον θάνατο ωστόσο, να έχει τον τελικό λόγο.

Τα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη που αναφέρονται στον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο, μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες, ανάλογα με τον τόπο στον οποίο αναφέρεται ο ποιητής, ο οποίος καταγράφεται πάντοτε μετά τον τίτλο του ποιήματος, μαζί με τον μήνα και το έτος. Έτσι, οι τρεις ποιητικές συλλογές του Στεφανίδη περιέχουν ποιήματα με αναφορές στη Μάχη της Κρήτης, στην Εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου, στη Σικελία και τέλος κάποιες αναφορές στην Αγγλία του τέλους του πολέμου το 1945.

[805] *Worlds in a Crucible*, ό.π., σ. 85.

[806] *Worlds in a Crucible*, ό.π., σ. 87.

Στα ποιήματα της Εκστρατείας της Δυτικής Ερήμου πρωταγωνιστεί η Έρημος. Στο βιβλίο *The Golden Face*, ο Στεφανίδης ξεκινάει τις αναφορές του σε αυτή την περίοδο της ζωής του, με πρώτο ποίημα το “Western Desert”. Γραμμένο στη Μέρσα Ματρούχ τον Οκτώβριο του 1940, το ποίημα αναφέρεται στη «σαγήνη» που ασκεί η απέραντη αυτή έρημος:[807]

Η έρημος κρατάει μια βαθιά σαγήνη
που δένει το πνεύμα σε ένα δίχτυ χωρίς κλωστές·
γιατί, μια φορά να τη δεις, δεν μπορείς πια να ξεχάσεις
τους απέραντους ορίζοντες που στο μήκος τους απλώνεται
ένα απόμερο κενό.[808]

Στο ποίημα “Rainbow’s End” ο ποιητής παρατηρεί το πέρασμα μιας καταιγίδας και τη δημιουργία ενός ουράνιου τόξου στην έρημο. Θυμάται μια φράση που μιλάει για το «τέλος του ουράνιου τόξου» και ψάχνει κι αυτός νοερά να το βρει.

---

[807] WESTERN DESERT
(Mersa, Matruh, October 1940)
The Desert holds a fascination deep
that twines the spirit in a strandless net;
for, seeing once, it can no more forget
those limitless horizons in their sweep
of far-flung emptiness. That dun-grey sea,
flecked with the camel-thorn’s congealing spray,
reverberates the sun’s intensity,
or, when the night has wrestled back the day,
sleeps in the silver that the moonbeams share
and laps the stars along its furthest brim
with waves of silence. Silence there commands,
clear and immense as that low-flying flare
where white Canopus broods upon the rim
that rings the mind with calm encroaching sands.
Βλ. Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 98.

[808] *Ό.π.*, σ. 99.

Ωστόσο, με πικρία συνειδητοποιεί πως το τέρμα, η άκρη αυτού του τόξου βρίσκεται σε ένα ναρκοπέδιο.[809]

Το ποίημα “Fall of a City” αναφέρεται στην πτώση της παραθαλάσσιας πόλης και φυσικού λιμανιού Τομπρούκ. Κατά τον β΄ παγκόσμιο πόλεμο η πόλη αποτελούσε σημαντική ιταλική ναυτική βάση και την ισχυρότερη τοποθεσία της Λιβύης. Στις 22 Ιανουαρίου 1941, οι συμμαχικές δυνάμεις, μετά από πολλές και δύσκολες μάχες το κατέλαβαν, ωστόσο, η πόλη είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές. Αυτή την εικόνα της κατεστραμμένης πόλης μεταφέρει στο ποίημά του ο Στεφανίδης, όπου «σπασμένα παράθυρα χάσκουν σαν μάτια σε άσαρκα κρανία», ενώ «ο ερημωμένος δρόμος είναι καλυμμένος με διασκορπισμένα εμπόδια από έπιπλα, δοχεία, μπουκάλια, κουρέλια και εξοπλισμό…».[810]

Η συλλογή *Cities of the Mind* περιλαμβάνει δύο ποιήματα από την περίοδο της Δυτικής Ερήμου. Στην πόλη Τομπρούκ αναφέρεται και πάλι ο Στεφανίδης με το ποίημα “The Ripple”, αυτή τη φορά περιγράφοντας ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στη θάλασσα νωρίτερα με τη βύθιση ενός πλοίου, μα τώρα εκείνο το κύμα που είχε δημιουργηθεί, δεν είναι παρά ένας ανεπαίσθητος κυματισμός. [811]

Η έρημος, τα αστέρια και η φιλοσοφική διάθεση του ποιητή, δίνουν τον τόνο στο ποίημα “Desert Nightfall in Spring”, γραμμένο τον Μάρτιο του 1942. Η σιωπές της ερήμου και το φως των αστεριών «τυλίγουν» τον ποιητή, ο οποίος νιώθει να γίνεται ένα με όλα αυτά:

Bright stars that hang so low they seem a part
Of my own self and consciousness; and I
Seem part of them and of the waste around,
Part of the sands, the silence, and the night…[812]

[809] Η φράση «το τέλος του ουράνιου τόξου» (rainbow’s end), στα αγγλικά αποτελεί μια μεταφορά για τους ανέφικτους στόχους των ανθρώπων.

[810] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 99.

[811] Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ.94.

[812] *Ό.π.*, σ. 95

Σε αυτό το ποίημα, όπως και στο “Western Desert”, η έρημος πρωταγωνιστεί και πάλι αποκλειστικά στη συνείδηση του Στεφανίδη και είναι σαν να μην βρίσκεται ο ποιητής στη μέση του πολέμου και των εχθροπραξιών, αλλά σε μια παράλληλη πραγματικότητα, όπου το τοπίο κυριαρχεί και επιβάλλεται, και τελικά γίνεται βίωμα πολύ πιο σημαντικό από την πεζή πραγματικότητα.

Το βιβλίο *Worlds in the Crucible* δεν περιλαμβάνει κάποιο ποίημα που να αναφέρεται στην εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου.

Η Μάχη της Κρήτης και η παρουσία του Στεφανίδη σε αυτή, είναι γεγονός ότι τον επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και αυτό είναι εμφανές από τα απομνημονεύματά του, για τα οποία έγινε λόγος και παραπάνω. Το ποίημα “Climax in Crete”, με το οποίο κλείνει ο Στεφανίδης την πρώτη του ποιητική συλλογή *The Golden Face*, μοιράζεται και τον τίτλο με τα απομνημονεύματα του ιδίου. Εδώ, ο Στεφανίδης, σε αντίθεση με τα περισσότερα από τα ποιήματα για τον πόλεμο, στα οποία ο πόλεμος και η μάχη σχεδόν απουσιάζουν, επιδίδεται σε μια ξέφρενη περιγραφή του πρωινού της 20ής Μαΐου 1941, όταν ξεκίνησε η αεροπορική έφοδος των Γερμανών εναντίον του νησιού:[813]

[813] Παρατίθεται το πρωτότυπο ποίημα:

CLIMAX IN CRETE

(Canea, 20th May 1941)

Hell in the heavens borne on rushing wings —
wings branded with the Crookèd Cross, swift things
of terror in the morning sun. Linked lines
of gliding death, of death that roars and whines
and shrieks and clangs and chatters till the brain
is numb with noise, bewildered with the eye.
The earth is churned by bomb bursts; in the sky
the futile streaks of Bofors grope in vain.
Now and again a red trail flames and slants
and sheds black tatters, but the devil’s round
goes on and on and on . . . Then parasols
flick open, dangling tiny squirming dolls
that seek, in deadly drift towards the ground,
their partners for the raving *Totentanz.*

Κόλαση στους ουρανούς μεταφέρεται με ορμητικά φτερά –
φτερά διακοσμημένα με τον Αγκυλωτό Σταυρό, σβέλτα πράγματα
τρόμου στον πρωινό ήλιο. Ενωμένες γραμμές
κυλιόμενου θανάτου, θανάτου που βρυχάται και κλαψουρίζει
και στριγκλίζει και αντηχεί και κροταλίζει μέχρι ο νους
να μουδιάσει από το θόρυβο, να σαστίσει με το μάτι.
Η γη χτυπιέται από εκρήξεις βομβών· στον ουρανό
οι ανώφελες αστραπές των Μποφόρ ψάχνουν μάταια.

Πού και πού ένα κόκκινο ίχνος φλέγεται και γέρνει
και ρίχνει μαύρα κουρέλια, αλλά ο γύρος του διαβόλου
συνεχίζει και συνεχίζει . . . Μετά ομπρέλες
ανοίγουν, από τις οποίες κρέμονται μικροσκοπικές στριφογυριστές κούκλες
που ψάχνουν, σε νεκρική κίνηση προς το έδαφος,
τους συντρόφους τους στο ξέφρενο Τότεντανζ.[814]

Η πρώτη λέξη του ποιήματος είναι η «κόλαση». Ο αναγνώστης έχει μια ιδέα του τι πρόκειται να επακολουθήσει. Ο Αγκυλωτός Σταυρός δεν αφήνει πολλά περιθώρια παρερμηνείας. Η επανάληψη της λέξης *«θάνατος»* στον τέταρτο στίχο απλώς επιβεβαιώνει αυτά που προηγήθηκαν. Το ποίημα περιγράφει την φονική κάθοδο των γερμανών αλεξιπτωτιστών οι οποίοι σαν κούκλες στριφογυριστές κινούνται στο «ξέφρενο Τότεντανζ» (χορός του θανάτου).[815] Εδώ, ο πόλεμος και ο θάνατος που επιφέρει, είναι η μόνη πραγματικότητα για τον ποιητή.

Βλ. Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 100.

[814] *Ό.π.*, σ. 101.

[815] Η λέξη «Τότεντανζ», ή “Dance of Death”, ή “Danse Macabre” αρχικά υποδήλωνε ένα κοινό θέμα στην ύστερη μεσαιωνική και αναγεννησιακή ζωγραφική, σύμφωνα με το οποίο άνθρωποι από όλες τις κοινωνικές τάξεις οδηγούνται από τη φιγούρα του Θανάτου, συχνά με πολλούς σκελετούς, όπου ο καθένας κρατάει το χέρι ενός ανθρώπου. Πιο πρόσφατη και πιθανώς πιο γνωστή σήμερα

Η Μάχη της Κρήτης μνημονεύεται με δύο ποιήματα και στη συλλογή *Worlds in a Crucible.* Το ποίημα με τον τίτλο “Bombed!” περιγράφει δύο μέρες μετά την πρώτη επέλαση των Γερμανών στην Κρήτη. Στο ποίημα αυτό ο ποιητής αναφέρεται στα ανάμικτα συναισθήματα που βιώνει όταν βλέπει το αεροπλάνο των εχθρών να πλησιάζει και να τους βομβαρδίζει. Από τη μία νιώθει βαθιά μέσα του έντονη αγωνία (I feel a sinking deep inside), από την άλλη, ακόμα πιο βαθιά μια φωνή του λέει πως όλα αυτά δε συμβαίνουν στην πραγματικότητα: That none of this is really true.[816] Βέβαια, το αεροπλάνο συνεχίζει την κάθοδό του βομβαρδίζοντας ανελέητα τις συμμαχικές δυνάμεις, αλλά ο Στεφανίδης παγώνει με τη φαντασία του τον χρόνο της πτώσης των βομβών, και ενώ τις βλέπει όλο να μεγαλώνουν πλησιάζοντας το έδαφος, αυτός νιώθει πως δε θα πέσουν ποτέ: They seem to need All Time to fall.[817] Για άλλη μια φορά, όπως και με το ποίημα “Climax in Crete”, ο πόλεμος είναι ο πρωταγωνιστής του ποιήματος και είναι εμφανής η πρόθεση του ποιητή ήδη από τον τίτλο. Βέβαια εδώ, ο Στεφανίδης θα βρει ένα τρόπο να «αποδράσει» από τον όλεθρο των βομβών και με τη φαντασία του θα τις σταματήσει λίγο πριν σπείρουν την καταστροφή. Στο ποίημα αυτό, παρόλο που ο πόλεμος έχει τον πρώτο λόγο στην περιγραφή του Στεφανίδη, ο ποιητής επιχειρεί να μιλήσει για τα ανάμικτα συναισθήματα ενός απλού ανθρώπου όταν βρίσκεται στη μέση ενός βομβαρδισμού. Η άρνηση, είναι το βασικό συναίσθημα του ποιητή. Άρνηση να δεχθεί το μέγεθος της επερχόμενης καταστροφής, άρνηση να πιστέψει πως όλα τα φρικτά που βιώνει συμβαίνουν στην πραγματικότητα.

Αντίθετα, το ποίημα “Ephemeral Spring” διατρέχει τα αποτελέσματα ενός βομβαρδισμού με θύμα ένα καταπράσινο δέντρο στις αρχές του Μάη. Εδώ ο πόλεμος δεν κάνει εξαιρέσεις, και ο Στεφανίδης, λάτρης της φύσης και με έντονα οικολογικά συναισθήματα, δυσκολεύεται να αποδεχθεί ότι ένα δέντρο γεμάτο ζωή δε θα μπορέσει να ανθίσει ξανά:

A tree whose blackened sprays

ερμηνεία της λέξης «Τότεντανζ» αποτελεί το συμφωνικό κομμάτι του Φραντς Λιστ για σόλο πιάνο και ορχήστρα. Ο ελληνικός τίτλος του έργου μπορεί να αποδοθεί ως «Ο χορός του θανάτου».

[816] *Cities of the Mind,* ό.π., σ.90.

[817] *Cities of the Mind,* ό.π., σ.90.

Will never bud again![818]

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης δε θα παραλείψει να αναφερθεί και στην εμπειρία του στη Σικελία, όπου υπηρέτησε επίσης, με το ποίημα “Air-Raid (Syracuse; July, 1943)” στην ποιητική του συλλογή *Cities of the Mind*. Μια νυχτερινή αεροπορική επιδρομή θα γίνει αφορμή για να αναφερθεί στην εκστρατεία της Σικελίας. Το ποίημα “Contrails”, που ακολουθεί, δεν μας δίνει κάποιο στοιχείο για τον τόπο ή τον χρόνο, αλλά προφανώς δεν έχει σημασία για τον Στεφανίδη, καθώς περιγράφει την πτώση ενός αεροπλάνου, παρατηρώντας τα ίχνη συμπύκνωσης (contrails) που αφήνει πίσω του. Τα τρία τετράστιχα με τα οποία κλείνει την εν λόγω συλλογή παρουσιάζουν όψεις του πολέμου, μέσα από ένα πρίσμα σκωπτικό και ειρωνικό για την έκβαση ενός πολέμου και την άσκοπη απώλεια ζωών:

His name was not upon the ball,
He should not have been killed at all;
But fate just gave her head a shake
And murmured “Clerical mistake”.[819]

Τέλος, στην ποιητική συλλογή *Worlds in a Crucible*, τα δύο τελευταία ποιήματα που παραθέτει ο Στεφανίδης έχουν πολλά κοινά με τα δύο τελευταία ποιήματα της συλλογής *Cities of the Mind*. Στο ποίημα “Contrails after Sunset” ο ποιητής μας δίνει το στίγμα του τόπου (Κεντ) και του χρόνου (1945). Για άλλη μια φορά τα ίχνη βομβαρδιστικού αεροπλάνου εναντίον βρετανικού εδάφους, λίγο πριν το τέλος του πολέμου, τον κάνουν να αναρωτηθεί πόσοι ακόμα άνθρωποι θα χάσουν εκείνο το δειλινό τη ζωή τους από τους βομβαρδισμούς. Τέλος, τα τέσσερα τετράστιχα με τα οποία κλείνει η συλλογή δίνουν ξανά την ευκαιρία στον Στεφανίδη να διακωμωδήσει τον παραλογισμό του πολέμου. Για παράδειγμα, στο τετράστιχο με τον τίτλο “The Strategist”, με οικονομία λέξεων θα καταδείξει με ποιο τρόπο η πιο απλή κίνηση ενός στρατηγού, όπως το να μετακινήσει μια σημαία επάνω σε ένα χάρτη, μπορεί να επιφέρει το θάνατο δέκα χιλιάδων ανθρώπων:

[818] *Cities of the Mind*, ό.π., σ. 89.

[819] *Cities of the Mind,* σ. 98

He flung his gloves into his cap
And took a martial stride;
He moved a flag upon a map –
Ten thousand died.[820]

[820] Stephanides, Theodore. *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 92.

Συμπεράσματα

Η εμπειρία του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο οποίος έλαβε μέρος στους μεγάλους πολέμους της ανθρωπότητας, είχε, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αφήσει έντονες εντυπώσεις στον ίδιο, γι' αυτό και έγραψε απομνημονεύματα αλλά και ποίηση που είχαν ως θεματική τα χρόνια της διπλής στρατιωτικής του θητείας. Τα ποιήματά του αυτά συμπεριλήφθηκαν σε ανθολογίες αλλά και στις ποιητικές συλλογές που εξέδωσε ο ίδιος.

Μια ακόμα εργασία του, η οποία ωστόσο δεν είδε ποτέ το φως της δημοσιότητας, ήταν μια ποιητική συλλογή αποτελούμενη αποκλειστικά από ποιήματά του σχετιζόμενα με τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Η εν λόγω συλλογή, η οποία αριθμεί εξήντα-τέσσερις σελίδες, έχει βρεθεί στα χειρόγραφα του Θεόδωρου Στεφανίδη και φέρει τον τίτλο «Poems of two World Wars».[821] Το μόνο βέβαιο, είναι ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης, μέσα από τα ποιήματά του για τον πόλεμο, εκφράζει στον μέγιστο βαθμό τις φιλειρηνικές του απόψεις και την πεποίθησή του ότι ο πόλεμος φέρνει μόνο δεινά στην ανθρωπότητα. Άλλοτε με ειρωνεία, άλλοτε με σκωπτική διάθεση και άλλοτε με φιλοσοφικό στοχασμό ο ποιητής Στεφανίδης αποτυπώνει το πέρασμά του από τα μέτωπα θανάτου χωρίς ποτέ να ηρωοποιήσει τον θάνατο και την ανθρώπινη τραγωδία.

[821] Βλ. "A catalogue of the Theodore Stephanides archive at 51 Brondesbury Road." Ed. Anthony Hirst. London, March 2016.

Ο ποιητής-επιστήμονας

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης εκτός από ποιητής και μεταφραστής, ήταν ένας πολύ αξιόλογος επιστήμονας, και μάλιστα σε πολλά επιστημονικά πεδία, όπου κατάφερε να εμβαθύνει και να δρέψει δάφνες με τις σημαντικές ανακαλύψεις του. Στην πραγματικότητα, τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα συμβάδιζαν πάντα με την αγάπη του για την ποίηση και πολλές φορές, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η επιστήμη γίνεται το αντικείμενο της ποίησης του Στεφανίδη, καταλαμβάνοντας μεγάλη έκταση στο ποιητικό του έργο.

Η πρώτη επιστημονική «αγάπη» του Στεφανίδη υπήρξε η αστρονομία. Πρώτη, διότι ο Στεφανίδης ήδη από μαθητής γυμνασίου, θα προβεί σε αστρονομικές παρατηρήσεις στην Κέρκυρα και τα αποτελέσματα αυτών των παρατηρήσεων θα συμπεριληφθούν σε διάφορα τεύχη του επιστημονικού περιοδικού *L' Astronomie,* που αποτελούσε έκδοση της Αστρονομικής Εταιρίας του Παρισιού.[822] Στο Παρίσι, όπου θα μεταβεί το 1922 για να σπουδάσει ιατρική, ο Στεφανίδης θα μαθητεύσει κοντά στον πασίγνωστο γάλλο αστρονόμο Camille Flammarion.[823] Η ενασχόληση του Στεφανίδη με την αστρονομία θα αναγνωριστεί στους αστρονομικούς κύκλους, γι' αυτό και δεν είναι τυχαία η ανεπίσημη ονομασία ενός κρατήρα της Σελήνης με το όνομά του. Η αγάπη και το αμείωτο ενδιαφέρον του ποιητή για τον έναστρο ουρανό

[822] Βλ. Société astronomique, de France. "Comètes." *L'Astronomie : revue mensuelle d'astronomie, de météorologie et de physique du globe et bulletin de la Société astronomique de France* (1915), σ. 241, 251, 253.

https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9633313p/f598.image.r=stepanides.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Στεφανίδης θα διατηρήσει για πολλά χρόνια (έως το 1934) τη συνεργασία του με την συγκεκριμένη έκδοση συμμετέχοντας με τις παρατηρήσεις του από οποιονδήποτε τόπο κι αν βρισκόταν, είτε ήταν η Κέρκυρα, η Σμύρνη, το Λονδίνο ή το Παρίσι. Βλ. και

https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&startRecord=0&maximumRecords=15&page=1&collapsing=disabled&query=arkPress%20all%20%22cb343482520_date%22%20and%20%28gallica%20all%20%22stepanides%22%29#resultat-id-1

[823] Ο Καμίγ Φλαμμαριόν (1842-1925), ήταν Γάλλος αστρονόμος, συγγραφέας και σημαντικός εκλαϊκευτής της επιστήμης του. Από το 1867 ως τον θάνατό του, ο Φλαμμαριόν παρουσίασε εξήντα ανακοινώσεις στη Γαλλική Ακαδημία, για διάφορα αστρονομικά θέματα. Συνολικά συνέγραψε πάνω από πενήντα βιβλία, τόσο εκλαϊκευτικά επιστημονικά όσο και φιλοσοφικά δοκίμια, αλλά και μυθιστορήματα επιστημονικής φαντασίας.

επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ποίησή του και κατά συνέπεια, ποιήματα αστρονομικού περιεχομένου βρίσκονται σε όλες τις ποιητικές του συλλογές. Χαρακτηριστικό δε, είναι το γεγονός ότι ακόμα και σε καιρό πολέμου, ο Στεφανίδης δεν έπαψε να κοιτάζει ψηλά και να γράφει για όσα έβλεπε στον έναστρο ουρανό.

Είναι γεγονός ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση ποιητή που παρατηρεί και γράφει για τα αστέρια. Η ενασχόληση των ποιητών με την αστρονομία αποτελεί μια μακρόχρονη ιστορία. Οι ποιητές έβρισκαν έμπνευση στην αστρονομία, τον ρυθμό, την αρμονία, την απεραντοσύνη του σύμπαντος. Στην προκειμένη περίπτωση, θα αναφερθούμε στην αγγλόφωνη ποιητική παράδοση, την οποία ο Στεφανίδης είχε μελετήσει και είναι πιθανό να άντλησε έμπνευση για τα δικά του ποιήματα.[824] Στην αγγλόφωνη ποίηση, αναφορές στον έναστρο ουρανό βρίσκει κανείς από την εποχή του Geoffrey Chaucer[825] (1343-1400) και του William Shakespeare[826] (1564-1616), αλλά και αργότερα με τον William Wordsworth[827]

[824] Την πληροφορία αυτή μου έδωσε η κόρη του Στεφανίδη Αλέξια Μερκούρη και ο εγγονός του Σπύρος Μερκούρης, σε συζήτησή μας στην Αθήνα, τον Σεπτέμβριο του 2017.

[825] Για παράδειγμα στο έργο του Chaucer *The Canterbury Tales,* βρίσκουμε στο κεφάλαιο με τίτλο "The Miller's Tale", αναφορές στην αστρονομία και παρατήρηση των άστρων. Βλ. Abrams, M.H., ed. *The Norton Anthology of English Literature*. Sixth Edition. Vol. 1. New York, London: W. W. Norton Company, 1993, σ. 103.

[826] Το “Sonnet 14” του William Shakespeare για παράδειγμα, γνωστό και από τον πρώτο στίχο του “Not from the stars do I my judgment pluck”*,* είναι από τα πιο γνωστά ποιήματα που αναφέρονται σε αστρονομικές παρατηρήσεις. Βλ. Shakespeare, William. *Shakespeare's Sonnets*. Ed. Barbara A. Mowat and Paul Werstine. New York: Washington Square Press, 2004, σ. 31.

[827] Για παράδειγμα το ιταλικού τύπου σονέτο με τίτλο “The Stars Are Mansions Built By Nature's Hand” αποτελεί ένα ποίημα για τη φύση και την ομορφιά της, ξεκινώντας από τα αστέρια. Βλ. Wordsworth, William. *The Complete Poetical Works of William Wordsworth: Together with a description of the country of the lakes in the north of England*. Ed. Henry. Reed. Philadelphia: Kay, James. Jun. and Brother, 1837, σ. 188.

(1770-1850), τον John Keats[828] (1795-1821) και τον βικτωριανό ποιητή Gerard Manley Hopkins[829] (1844-1889).

Από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ο Walt Whitman, με το ποίημα "When I heard the learn'd astronomer" θα γίνει η αφορμή να γράψει ο Στεφανίδης ένα δικό του ποίημα με τίτλο "Reply to Walt Whitman" (Απάντηση στον Ουόλτ Ουίτμαν), το οποίο εμπεριέχεται στην πρώτη ποιητική συλλογή του.[830] Εδώ, ο ποιητής παραθέτει πρώτα το ποίημα του Whitman, το οποίο αναφέρεται με περιπαιχτικό τρόπο σε μια αστρονομική διάλεξη η οποία προκάλεσε αφόρητη πλήξη στον ποιητή και είχε ως αποτέλεσμα την έξοδό του από την αίθουσα διαλέξεων και τη μοναχική παρατήρηση του έναστρου ουρανού. Από την άλλη, ο Θεόδωρος Στεφανίδης μέσα από τη δική του «απάντηση» στον Whitman εξηγεί ότι τα αστέρια δεν είναι απλώς φωτάκια που τρεμοπαίζουν και στολίζουν τον ουρανό, αλλά κάθε ένα από αυτά μες στην ομορφιά τους είναι φωτιά, ένας ήλιος μακρινός σαν τον δικό μας:

Besides its beauty, is a fire indeed,
A distant sun like ours? [831]

Και θα τελειώσει το ποίημα με μια σύγκριση: ο Whitman κοιτάζει χιλιάδες αστέρια, ενώ ο Στεφανίδης αντικρίζει χιλιάδες ήλιους και με τα μάτια του νου βλέπει τόπους από «αδελφές» ανθρωπότητες:

When you looked up,

[828] Το σονέτο του Keats "Bright Star, would I were steadfast as thou art" για παράδειγμα, αναφέρεται στη «ζήλια» του ποιητή για το φωτεινό άστρο το οποίο θα ζήσει πολύ περισσότερο από τον ίδιο, λίγο καιρό πριν πεθάνει νεότατος στην Ιταλία. Βλ. Abrams, M.H.., ed. *The Norton Anthology of English Literature*. Sixth Edition. Vol. 2. New York, London: W. W. Norton Company, 1993, σ. 786.

[829] Ένα από τα πιο γνωστά ποιήματα του Hopkins με τίτλο "The Starlight Night" παροτρύνει τον αναγνώστη να κοιτάξει ψηλά στον ουρανό και να ανακαλύψει τα αστέρια και τη μαγεία των ουρανών, τα οποία ο μοντέρνος άνθρωπος της εποχής του ποιητή συνήθως «ξεχνάει» και «προσπερνάει». Βλ. Abrams, M.H. ed. *The Norton Anthology of English Literature*. Sixth Edition. Vol. 2. New York, London: W. W. Norton Company, 1993, σ. 1546.

[830] Theodore Stephanides, *The Golden Face*. London: The Fortune Press, 1965, σ. 46.

[831] *The Golden Face*, ό.π., σ. 46.

you only gazed upon a thousand stars,
but I, I gaze upon a thousand suns;
and round those suns I see with the Mind's eye
the homes of sister-like Humanities![832]

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Στεφανίδης ποιητής συναντά τον Στεφανίδη επιστήμονα και ο επιστήμονας είναι αυτός που έχει τον τελικό λόγο στο ποίημα.

Η συλλογή *The Golden Face*, περιέχει άλλα πέντε ποιήματα σχετικά με την αστρονομία. Στο ποίημα "Dogs Baying at the Moon", ο Στεφανίδης, με αφορμή τα ουρλιαχτά κάποιων σκύλων κατά τη διάρκεια μιας πανσελήνου, θα καταγράψει έναν θρύλο που εξηγεί για ποιο λόγο συμβαίνει αυτό. Εδώ βέβαια, το φεγγάρι αποτελεί απλά μια αφορμή για να μιλήσει ο Στεφανίδης για έναν αρχέγονο θρύλο.[833]

Στο ποίημα με τίτλο "Nightbound", ο Στεφανίδης θα αναφερθεί στα αστέρια που καθρεφτίζονται στα νερά της λίμνης των Ιωαννίνων μια νύχτα του 1938.[834] Η νυχτερινή βόλτα και το καθρέφτισμα των αστεριών στη λίμνη, αυτή τη φορά δεν δίνουν στο ποίημα κάποια επιστημονική χροιά, και φαίνεται πως ο ποιητής, στην προκειμένη περίπτωση, αφήνεται να παρασυρθεί από την ομορφιά της νύχτας και του έναστρου ουρανού.

Δεν θα συμβεί το ίδιο με τα ποιήματα "Sunrise" και "Worlds Unknown" της συλλογής *The Golden Face*.[835] Ο Στεφανίδης στο ποίημα "Sunrise" εξηγεί με κάποια πικρία πως γνώση του ουρανού είχε γι' αυτόν ένα κόστος, το γεγονός ότι δεν μπορεί πια να δει τον ήλιο όπως οι περισσότεροι άνθρωποι, γιατί γι' αυτόν ο ήλιος είναι "Hydrogen a-flame" (φλεγόμενο υδρογόνο). Μάλιστα, οι δύο πρώτοι στίχοι του ποιήματος "I watch the rising sun and know That it is hydrogen a-flame" θυμίζουν ένα τετράστιχο που βασίστηκε στο πασίγνωστο παιδικό νανούρισμα:

Twinkle Twinkle little star,
I don't wonder what you are;

[832] *Ό.π.*

[833] Theodore Stephanides, *The Golden Face*. London: The Fortune Press, 1965, σ. 24.

[834] Theodore Stephanides, *ό.π.,* σ. 34.

[835] Theodore Stephanides, *ό.π.,* σ. 44-45.

For by spectroscopic ken,
I know that you're hydrogen;

Το παραπάνω ποίημα-νανούρισμα αποδίδει ακριβώς την καινούρια γνώση που είχε αποκτηθεί για την ύλη των αστεριών, μια γνώση που θα άλλαζε με χιουμοριστικό τρόπο τους αρχικούς στίχους του πασίγνωστου τραγουδιού.[836] Αυτή η γνώση, η οποία έχει ως συνέπεια να χάνει ο άνθρωπος τη δυνατότητα να θαυμάζει την ομορφιά της φύσης και η μοναξιά του ανθρώπου της γνώσης, ήταν κοινή αίσθηση και στους ρομαντικούς άγγλους ποιητές του αιώνα που προηγήθηκε του Στεφανίδη. Για παράδειγμα ένας από τους γνωστότερους άγγλους ποιητές του Ρομαντισμού, ο William Wordsworth, είχε γράψει στο ποίημα με τίτλο “Ode: Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood”:

There was a time when meadow, grove, and stream,
The earth, and every common sight,
To me did seem
Apparelled in celestial light,
The glory and the freshness of a dream.
It is not now as it hath been of yore;—
Turn wheresoe'er I may,
By night or day.

[836] Οι μελέτες των άστρων έδειξαν ότι το σύμπαν αποτελούνταν κυρίως από υδρογόνο και ήλιο. Αυτή η γνώση ώθησε τον αστρονόμο Lewis Fry Richardson να «ξαναγράψει» το εν λόγω ποίημα ως φόρο τιμής σε αυτή την ανακάλυψη. Βλ. James, Tim. *Elemental: How the Periodic Table Can Now Explain (Nearly) Everything*. Robinson, London, 2018,
https://books.google.gr/books?id=UihGDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=James,+Tim.+Elemental:+How+the+Periodic+Table+Can+Now+Explain+(Nearly)+Everything.&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwjX7p2EstXgAhUD0qYKHYFFAPkQ6AEIJzAA#v=onepage&q=richardson&f=false. Ωστόσο, οι στίχοι αυτοί αποδίδονται και στον Ian D. Bush. Βλ. Kaku, Michio. *Hyperspace: A Scientific Odyssey through Parallel Universes, Time Warps, and the Tenth Dimension*. New York: Oxford University Press, 1994, σ.186

The things which I have seen I now can see no more. [837]

Όλα όσα έβλεπε ο ποιητής στη φύση και φάνταζαν στο νου σαν θαύματα, οι πρώτες όμορφες εικόνες της ζωής του, μεγαλώνοντας χάθηκαν και όσα έβλεπε παλιά δε μπορούσε πια ξανά να δει.

Στο ποίημα "Worlds Unknown" ο Στεφανίδης αναρωτιέται για εξωγήινες μορφές ζωής:

… Among that press
there must be many planets strange
where Life in fair though alien dress
has climbed to a sublime range… [838]

Οι επόμενες ποιητικές συλλογές του Στεφανίδη περιλαμβάνουν μεγαλύτερο αριθμό ποιημάτων που σχετίζονται με την αστρονομική παρατήρηση του ουρανού, με αποκορύφωμα την τελευταία του συλλογή (*Worlds in a Crucible*) όπου περιλαμβάνονται τα περισσότερα. Αυτό σίγουρα δεν ήταν τυχαίο. Στα χρόνια που μεσολάβησαν από την πρώτη ποιητική συλλογή του Θεόδωρου Στεφανίδη έως την τρίτη (1965-1973), το ανθρώπινο γένος κατάφερε να κάνει κοσμοϊστορικά βήματα στον τομέα της αστρονομίας με αποκορύφωμα την «κατάκτηση» της Σελήνης τον Ιούλιο του 1969. Αυτό το *«ένα μικρό βήμα για τον άνθρωπο, ένα τεράστιο άλμα για την ανθρωπότητα»* επηρέασε βαθιά το Θεόδωρο Στεφανίδη, ο οποίος στη συλλογή του *Worlds in a Crucible* θα συμπεριλάβει και ποίημα με τίτλο "Το Neil Armstrong, Edwin Aldrin and Michael Collins (20th July 1969)". Για τον ίδιο, τα αποτυπώματα αυτών των ανδρών θα είναι μνημεία, πρεσβευτές της ανθρώπινης θέλησης, αυτοί που πρώτοι πέρασαν το κατώφλι του έναστρου διαστήματος:

Their very footprints, monuments, shall stand.
Ambassadors of Man's aspiring Will,

[837] William, Wordsworth. *The Oxford Book of English Verse: 1250–1900.* Ed. Arthur Quiller-Couch. Oxford: Clarendon Press, 1918, σ. 609-610.

[838] Theodore Stephanides, *The Golden Face*. London: The Fortune Press, 1965, σ. 45.

To Starry Space, the first, they crossed the sill.[839]

Στην ίδια συλλογή, ο Στεφανίδης δεν θα παραλείψει να συμπεριλάβει εκτός των άλλων, ποιήματα για τον έναστρο ουρανό, τον οποίο τα φώτα των πόλεων κρύβουν από το βλέμμα του ποιητή (“Loss”), και για ταξίδια που θα ήθελε να πραγματοποιήσει στον γαλαξία (“Starry Trails”).

Αλλά και στη συλλογή *Cities of the Mind*, η έκδοση της οποίας προηγήθηκε της κατάκτησης της Σελήνης, ο Στεφανίδης θα ονειρευτεί την πτήση προς το φεγγάρι (“Dream and Fulfillment”), θα παρατηρήσει τα φλεγόμενα αστέρια που ταξιδεύουν στο γαλαξία (“Star-Spirals”) και για άλλη μια φορά θα εκφράσει την αγάπη και το αμείωτο ενδιαφέρον του για το διάστημα. Χαρακτηριστικό είναι και το ποίημα με τίτλο “Setting Pleiades”, όπου ο Στεφανίδης αναφέρεται στις «Πλειάδες που δύουν». Στους δύο πρώτους στίχους του ποιήματος ο Στεφανίδης κάνει μια αναφορά στον αστερισμό των Πλειάδων που είχαν τραγουδηθεί από τη Σαπφώ, και ακόμα λάμπουν στον ουρανό:

The Pleiades that Sappho sang
Still glimmer in the sky[840]

Ο ποιητής εμπνέεται από το τετράστιχο της λυρικής ποιήτριας Σαπφούς, η οποία κάνει άμεση αναφορά στις Πλειάδες που δύουν, ακολουθώντας τη Σελήνη που έχει ήδη βασιλέψει:

Δέδυκε μεν α σελάννα
και Πληιάδες, μέσαι δε
νύκτες, παρά δ' έρχετ' ώρα ,
έγω δε μόνα κατεύδω.[841]

[839] Theodore Stephanides, *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 36.

[840] Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*, London: The Fortune Press, 1969, σ. 34.

[841] Βλ. Edmonds, J.M., ed. *Lyra Graeca I, Lyra Graeca: Being the remains of all the Greek lyric poets from Eumelus to Timotheus excepting Pindar, vol.I: Including Terpander Alcman Sappho and Alcaeus.* London. Cambridge, MA: William Heinemann. Harvard University Press, 1922, σ. 262.

Μάλιστα, ο ίδιος θα μεταφράσει με δύο διαφορετικούς τρόπους το ποίημα αυτό της Σαπφούς. Βρίσκουμε μια πρώτη εκδοχή στην ποιητική συλλογή του *Worlds in a Crucible*, ενσωματωμένη στο ποίημα με τίτλο “The Tenth Muse” που αναφέρεται στη Σαπφώ:

The Moon has set, the Pleiades are sinking
Out of the sky. The hour is late. The night
Is almost past…yet here I lie, alone.[842]

Μια πιο έμμετρη μετάφραση του τετράστιχου έδωσε ο Στεφανίδης στο βιβλίο των απομνημονευμάτων του *Island Trails*. Την ίδια μετάφραση βρίσκει κανείς στην πρόσφατη έκδοση μεταφράσεων αρχαίων ελλήνων ποιητών από τον Στεφανίδη, με τον τίτλο *Sweet-voiced Sappho*, για την οποία έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.[843]

The Moon has set, the Pleiades
Are sinking from the sky;
The hour is late, the night half gone –
Yet here, alone, I lie.[844]

Μάλιστα, το ενδιαφέρον του Στεφανίδη για τον αστερισμό των Πλειάδων και η παρατήρησή τους επηρέασε βαθιά και τον συγγραφέα Lawrence Durrell, ο οποίος είχε γράψει στο βιβλίο του *Prospero’s Cell*: “Then as the candle draws breath and steadies everything hardens slowly back into the image of a world in water, so that Theodore can point into the water at our feet and show us the Pleiades burning”.[845] (Μετά, καθώς η φλόγα της λαμπάδας σταθεροποιείται, όλα παίρνουν τη μορφή ενός

[842] Theodore Stephanides, *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ.28.

[843] Stephanides, Theodore. *Sweet-voiced Sappho*. London: Colenso Books, 2015, σ.16.

[844] *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ.132.

[845] Lawrence Durrell, *Prospero's Cell: A guide to the landscape and manners of the island of Corcyra*. London: Faber & Faber, 2012, σ. 15.

κόσμου του νερού και ο Θεόδωρος μας λέει να κοιτάξουμε στη θάλασσα πιο κάτω από τα πόδια μας και μας δείχνει τις Πλειάδες που αστράφτουν).[846] Για το γεγονός αυτό, ο συγγραφέας Ian S. MacNiven θα παρατηρήσει πολύ εύστοχα ότι η εικόνα του αστερισμού συνέχισε να στοιχειώνει τον Lawrence Durrell, ο οποίος, πολλά χρόνια μετά, το 1953, εξέδωσε το ποίημα "Lesbos", που ξεκινούσε με τον στίχο "The Pleiades are sinking calm as paint", κουβαλώντας στα χρόνια που μεσολάβησαν (από τη δεκαετία του 1930) την «έκπληκτη» και «σιγανή» φωνή του Θεόδωρου Στεφανίδη.[847] Πράγματι, είναι πολύ ενδιαφέρουσα η ποιητική «συνομιλία» του Στεφανίδη με τον Durrell. Ο Στεφανίδης τιτλοφορεί το ποίημά του "Setting Pleiades" και μιλάει για τον αστερισμό που τραγούδησε η Σαπφώ, ενώ ο Durrell από τη δική του πλευρά τιτλοφορεί το ποίημά του "Lesbos", τον τόπο που γέννησε τη Σαπφώ και μιλάει στον πρώτο στίχο για τις Πλειάδες που δύουν. Χαρακτηριστικά, και οι δύο γράφουν για τις Πλειάδες που «βυθίζονται» με τη χρήση της λέξης sink (Στεφανίδης) και sinking (Durrell) και αναφέρουν στα ποιήματά τους και την ταυτόχρονη παρουσία της σελήνης:

The Pleiades that Sappho sang
Still glimmer in the sky,
And sometimes with a setting Moon
I watch them sink and die.[848]

The Pleiades are sinking calm as paint,
[…] This balcony, a moon-anointed shelf
Above a silent garden holds my bed.

[846] Απόσπασμα από την ελληνική μετάφραση του βιβλίου *Κέρκυρα, Η σπηλιά του Πρόσπερου*. Βλ. Ντάρρελ, Λώρενς. *Κέρκυρα: Η Σπηλιά του Πρόσπερου*. Μτφρ. Πάνος Καραγιώργος. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Δήμου Κερκυραίων, χ.χ., σ.24.

[847] " The starry image continued to haunt Larry; in 1953 he would publish the poem 'Lesbos', beginning 'The Pleiades are sinking calm as paint', and the bemused, quiet voice of Theodore carried across the intervening years." Βλ. MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell: a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 135.

[848] Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*, London: The Fortune Press, 1969, σ. 34.

I slept. But the dispiriting autumn moon, […][849]

Το διάστημα και ο ουρανός απασχόλησαν το Στεφανίδη και στην ποιητική συλλογή, την οποία δεν πρόλαβε να εκδώσει και η οποία εκδόθηκε πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του με τον τίτλο *Autumn Gleanings, Corfu Memoirs and Poems*.[850] Στο ποίημά του με τον τίτλο "Celestial Paradox", ο Στεφανίδης θα μιλήσει για το παράδοξο της παρατήρησης του έναστρου ουρανού: το φως από κάθε αστέρι που βλέπουμε ταξίδεψε πολλά χρόνια μέχρι να φτάσει στα μάτια μας. Αυτό που βλέπουμε τώρα, υπήρξε πριν από χρόνια. Ο ποιητής και αστρονόμος θα μιλήσει για τον Σείριο, τον Βέγα, τον Προκύωνα και τον Ρίγκελ, αστέρια γνωστά και λιγότερο γνωστά, και την εικόνα ενός ουρανού που «ποτέ δεν υπήρξε»:

Thus, when towards the stars we gaze,
A sky that never was we see;
A vast, confused, entangled maze
Where Space and Time blend mockingly![851]

Εν κατακλείδι, όπως και κατά τους προηγούμενους αιώνες όπου οι ποιητές δεν έμειναν ανεπηρέαστοι από την εξέλιξη των αστρονομικών παρατηρήσεων, με τον ίδιο τρόπο, οι σημαντικές αστρονομικές ανακαλύψεις επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη θεματική της ποίησης του Στεφανίδη. Σε μια μελέτη τού 1937 με τίτλο "The Telescope and Imagination", η Marjorie Nicolson θα συμπεράνει ότι η εφεύρεση του τηλεσκόπιου για παράδειγμα, επηρέασε μείζονες και ελάσσονες ποιητές και είναι εμφανής σε ποιήματα όπως ο «Χαμένος Παράδεισος» του John Milton, ενώ η νέα γνώση του διευρυμένου σύμπαντος «άνοιξε» τα μάτια και την φαντασία των ανθρώπων.[852] Με τον ίδιο τρόπο, οι ραγδαίες αστρονομικές εξελίξεις του 20ού αιώνα

[849] Durrell, Lawrence. *Collected Poems 1931–1974*. London: Faber & Faber, 2012, σ. 287.

[850] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

[851] *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*, ό.π., σ. 98.

[852] Nicolson, Marjorie. "The Telescope and Imagination." *Modern Philology*, vol. 32, no. 3, 1935, pp. 233–260. *JSTOR*, JSTOR, www.jstor.org/stable/434291.

είχαν τον αντίκτυπό τους στην ποίηση του Στεφανίδη, και μάλιστα σε πολύ μεγάλο βαθμό, αφού είχαν τις ρίζες τους στην ιδιότητά του ως αστρονόμου.

Οι υπόλοιπες επιστήμες στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν ήταν μόνο ερασιτέχνης αστρονόμος. Η ενασχόλησή του και με άλλες επιστήμες, όπως η υδροβιολογία, και οι επιστημονικές του μελέτες, τον έκαναν να ξεχωρίσει και να αναγνωριστεί διεθνώς το επιστημονικό του έργο. Όπως με την περίπτωση του κρατήρα της Σελήνης, δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός και η ονομασία τεσσάρων διαφορετικών ειδών με το όνομά του. Τα τρία από αυτά αποτελούν μικροσκοπικούς υδρόβιους οργανισμούς (Cytherois stephanidesi, Thermocyclops stephanidesi, Schizopera stephanidesi), τους οποίους ανακάλυψε ο Στεφανίδης το 1938, και το τέταρτο (Arctodiaptomus stephanidesi) είναι ένα μαλακόστρακο.[853]

Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, οι επιστημονικές του μελέτες και ανακαλύψεις απασχόλησαν τον Θεόδωρο Στεφανίδη και στα ποιητικά του έργα. Έτσι, ο αναγνώστης θα βρει πολλές αναφορές σε είδη της χλωρίδας και της πανίδας στις ποιητικές συλλογές του: πεταλούδες, ανεμώνες, ένας γορίλας, ένας παπαγάλος, σκνίπες, βελανιδιές, δέντρα Upas, έλατα, τερμίτες, φοίνικες, σαύρες, τζιτζίκια, τριζόνια, γλάροι, φύλλα, είναι μόνο μερικά από τα είδη από τα οποία εμπνέεται ο Στεφανίδης και τα κάνει ποιήματα. Για παράδειγμα, στο ποίημα με τίτλο “The Stunted Elm” από την πρώτη ποιητική του συλλογή, ο ποιητής περιγράφει τον χρόνο που πέρασε, μέσα από την εικόνα μιας καχεκτικής φτελιάς την οποία επισκέπτεται στην Κέρκυρα το 1961 μετά από είκοσι χρόνια, για να διαπιστώσει πως το δέντρο έστεκε το ίδιο όπως πριν, ενώ ο κόσμος είχε στο μεταξύ «σειστεί συθέμελα». Η αναφορά μάλιστα στον σκελετό του κόσμου που είχε εκσφενδονιστεί στον ουρανό σε «σύννεφο μανιταριού», αποτελεί μια ξεκάθαρη αναφορά στον πυρηνικό όλεθρο και στα δραματικά γεγονότα που άλλαξαν τον κόσμο, αλλά η φτελιά χωρίς δεσμούς με το παρελθόν όπως ο ίδιος, καθρεφτιζόταν στη λίμνη όπως παλιά:

[853] Οι σχετικές πληροφορίες αντλήθηκαν από το Sutton, Peter G. "Durrellian Odyssey – An entomological journey to the island of Corfu." Antenna 2012: 224-233.

There stood that tree. It looked the very same,
though in those twenty years the stricken world
had quaked to bedrock, its atomic frame
in mushroom cloud towards the heavens hurled! . . .
Yet there that elm, with the dead past a bond,
Still watched its changeless image in the pond.[854]

Αντίστοιχα, στο ποίημα “The oak”, μια ξεριζωμένη από θύελλα βελανιδιά που κείτεται στον δρόμο, γίνεται η αφορμή να αντηχήσουν στη σκέψη του ποιητή κελαηδίσματα, φωνές ευγνωμοσύνης ταξιδιωτών που βρήκαν ίσκιο κάποια ζεστά μεσημέρια, φιλιά και αναστεναγμοί εραστών του παρελθόντος. Για τον Θεόδωρο Στεφανίδη, το νεκρό δέντρο αντιμετωπίζεται ως μια οντότητα, ως ένα πλάσμα αγαπημένο, την ανάμνηση του οποίου καλείται ο ίδιος να διατηρήσει μέσα από τον ποιητικό του λόγο:

An oak, uprooted by a storm
lies ’reft of majesty and might
beside the way. Its giant form
will no more, lunging to the light,
assail the heavens. Sere it lies . . .
Yet, when its sapless boughs are stirred
by sunset breezes, to the skies
a plaint is carried. Then are heard
Aeolian echoes of the past
evoking bird songs lilted last
among green leaves; or grateful cry
of travellers seeking shade at noon;
or long-dead lovers’ kiss and sigh
beneath a long-forgotten moon.

[854] Theodore Stephanides, *The Golden Face*. London: The Fortune Press, 1965, σ. 26.

Με πλεχτή ομοιοκαταληξία πλην δύο στίχων, και γραμμένο σε ιαμβικό τετράμετρο, ένα από τα πιο διαδεδομένα μέτρα στην αγγλική ποίηση, το ποίημα του Θεόδωρου Στεφανίδη φαίνεται να κινείται στα μονοπάτια των ρομαντικών ποιητών του 19ου αιώνα, όχι μόνο ως προς τη μορφή, αλλά και ως προς το περιεχόμενο, θυμίζοντας, για παράδειγμα, τον William Wordsworth με το ποίημα “I wandered lonely as a cloud”, όπου ο ποιητής περιφέρεται μόνος του στη φύση και αντικρίζει ένα πλήθος από νάρκισσους, οι οποίοι χωρίς να το καταλάβει του δημιουργούν έντονα συναισθήματα ώστε να τους αφιερώσει ένα από τα πιο γνωστά του ποιήματα:

I wandered lonely as a cloud
That floats on high o'er vales and hills,
When all at once I saw a crowd,
A host, of golden daffodils;
Beside the lake, beneath the trees,
Fluttering and dancing in the breeze.
Continuous as the stars that shine
And twinkle on the milky way,
They stretched in never-ending line
Along the margin of a bay:
Ten thousand saw I at a glance,
Tossing their heads in sprightly dance.

The waves beside them danced; but they
Out-did the sparkling waves in glee:
A poet could not but be gay,
In such a jocund company:
I gazed—and gazed—but little thought
What wealth the show to me had brought:

For oft, when on my couch I lie
In vacant or in pensive mood,
They flash upon that inward eye

Which is the bliss of solitude;
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils.[855]

Και στα δύο παραπάνω ποιήματα κεντρικό θέμα είναι η φύση και η αλληλεπίδρασή της με το ανθρώπινο στοιχείο. Και οι δύο ποιητές εφορμούν από μια εικόνα φυτικών οργανισμών (δέντρο, λουλούδια), η οποία τους δημιουργεί συναισθήματα λύπης, στην περίπτωση του Στεφανίδη, και χαράς στην περίπτωση του Wordsworth. Και τα δύο ποιήματα είναι γραμμένα στα ίδια μέτρα και για μία ακόμα φορά γίνεται αντιληπτή η εμμονή του Θεόδωρου Στεφανίδη με τις παραδοσιακές ποιητικές φόρμες οι οποίες θυμίζουν ποιητικές συνθέσεις ποιητών παλαιότερων εποχών.

Σε γενικές γραμμές, οι ποιητικές συλλογές του Θεόδωρου Στεφανίδη διαθέτουν μεγάλο αριθμό ποιημάτων που αναφέρονται στη χλωρίδα, στον κόσμο των φυτών, και ο ίδιος με ιδιαίτερη ευαισθησία παρατηρεί, υμνεί και πολλές φορές θρηνεί για τη μοίρα των φυτών, όταν υπεισέρχεται καταστροφικά ο ανθρώπινος παράγοντας.

Αλλά και ο κόσμος των ζώων αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Έτσι, στα ίδια πλαίσια, το ζωικό βασίλειο ή η πανίδα, απασχολεί ιδιαίτερα τον Στεφανίδη στη ζωή του – μάλιστα ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις πολύωρες παρατηρήσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη υπάρχουν στα βιβλία του «μαθητή» του, συγγραφέα και φυσιοδίφη Gerald Durrell – , αλλά και στην ποίησή του. Χαρακτηριστικά ποιήματα για τα ζώα βρίσκονται σε όλες τις ποιητικές συλλογές του. Για παράδειγμα το ποίημα “Epitaph for a Parrot”, από την πρώτη του ποιητική συλλογή *The Golden Face*, αναφέρεται σε έναν παπαγάλο που επί τριάντα χρόνια μιλούσε τη γλώσσα των ανθρώπων και αναρωτιέται αν οι παπαγάλοι γνωρίζουν τα νοήματα των λέξεων, κι αν όχι, οι άνθρωποι γνωρίζουν εντέλει την ίδια τους τη γλώσσα;

You say that parrots do not really know
the meaning of the words they use? Just so…

[855] Ravitch, Michael and Ravitch, Diane. *The English Reader: What Every Literate Person Needs to Know.* New York: Oxford University Press, 2006, σ. 164-165.

I grant that you may be right – but then
Do men?[856]

Μάλιστα, το συγκεκριμένο ποίημα φαίνεται πως έγινε αγαπητό από τους αναγνώστες και παρατίθεται αυτούσιο από τον Amoret Scott στο βιβλίο με τίτλο *Parrots*[857], αλλά και από τον Arthur Freud στο βιβλίο με τίτλο *The Complete Parrot*.[858]

Επίσης, τα έντομα, όπως οι σκνίπες, γίνονται αντικείμενο παρατήρησης και φιλοσοφικής σκέψης για τον ποιητή. Στο ποίημα “Midges” (Σκνίπες) ο ποιητής παρατηρεί τους στροβιλισμούς των σκνιπών ανάμεσα στα δέντρα και στοχάζεται το «κέντρο του δικού τους σύμπαντος»:

Among the trees, from light to shade,
the midges wheel and whirl and play;
gyrating spangles of the glade,
they pirouette all through the day.
Intent upon their nuptial dance,
they rise and fall, converge, disperse:
an eddy in a sunbeam’s glance —
the hub of their own universe![859]

Αντίστοιχα, στο ποίημα “The Butterfly”, μια πεταλούδα «μιλάει», αναπολώντας τις εποχές που την ονόμαζαν «Ψυχή», όνομα θεϊκό, μα πλέον αποτελεί στον σύγχρονο κόσμο το σύμβολο της ματαιότητας:

[856] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 53.

[857] Scott, Amoret., ed. *Parrots*. London: Allen, W. H., A Howard & Wyndham Company, 1982, σ. 16.,

[858] Freud, Arthur. *The Complete Parrot*. New York: Macmillan USA, 1995, σ. 109.

[859] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 56.

Once of the soul I was the symbol bright
when, leaving my dead pupa, I became
a new-born glory climbing to the light
on airy wings of iridescent flame.
Then Psyche was the name I bore divine –
now gone, alas! the awe that once was mine:
a more material age has made of me
the fluttering emblem of futility.[860]

Συμπερασματικά, τα ποιήματα αυτής της ενότητας αποτελούν μια προέκταση του τρόπου με τον οποίο έβλεπε ο Θεόδωρος Στεφανίδης τη φύση: με περιέργεια, αγάπη, σεβασμό, προσήλωση, θαυμασμό και δέος. Ο φυσικός κόσμος, τον οποίο μελετούσε σε όλη του τη ζωή, μεταπήδησε στις σελίδες των ποιητικών του συλλογών, ώστε να μπορούν οι αναγνώστες να περιηγηθούν μέσα από το πολύ προσωπικό του βλέμμα στα θαύματά του και πολλές φορές και στις τραγωδίες του. Στους στίχους αυτών των ποιημάτων ο Θεόδωρος Στεφανίδης μεταλαμπαδεύει στους αναγνώστες τις γνώσεις και τις ανησυχίες του για έναν κόσμο ο οποίος πολλές φορές περνά απαρατήρητος μπροστά από τα μάτια των περισσοτέρων.

[860] *Ό.π.,* σ. 54.

Η αρχαία και η νεότερη Ελλάδα στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Ένας μεγάλος αριθμός ποιημάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη έχει ως θεματική την αρχαία Ελλάδα. Ο Στεφανίδης εμπνέεται και γράφει είτε για ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα, είτε αντλεί την έμπνευσή του από την ελληνική μυθολογία. Τη σημασία που έδινε ο Στεφανίδης στην αρχαία Ελλάδα, μπορεί να τη διακρίνει κάποιος και στον τίτλο της πρώτης ποιητικής του συλλογής. Ο ποιητής επιλέγει να δώσει τον τίτλο *The Golden Face* (*Το Χρυσό Προσωπείο*) από το ομώνυμο ποίημα που εμπεριέχεται στη συλλογή. Στο ποίημα αυτό ο Στεφανίδης περιγράφει το *χρυσό* νεκρικό *προσωπείο* του Αγαμέμνονα, το οποίο αποτέλεσε εύρημα της ανασκαφής των Μυκηνών το 1876 από τον Ερρίκο Σλήμαν. Αυτό το προσωπείο, η μάσκα που τόσα χρόνια συνόδευε «ένα κρανίο που κατέρρεε» (a crumbling skull) προϋπήρχε του Ομηρικού Έπους, το οποίο ο ποιητής αναφέρει ως «ένα τραγούδι που στον καιρό της δεν είχε ακόμα τραγουδηθεί» (a song that in its day was still unsung) αλλά και «όταν αυτή η μάσκα είχε φτιαχτεί, η Τροία στεκόταν ολάκερη κι αγέννητος ακόμα ήταν του Αγαμέμνονα ο πατέρας» (For when that mask was made, Troy stood entire and unsired yet was Agamemnon's sire).[861] Βέβαια, το ποίημα αυτό συνιστά και κάποιες διακειμενικές αναφορές. Διαβάζοντάς το έρχεται στο νου το διάσημο ποίημα του Γιώργου Σεφέρη «Ο βασιλιάς της Ασίνης», το οποίο γράφτηκε κατά την περίοδο 1939-1940 και συμπεριλήφθηκε στην ποιητική συλλογή *Ημερολόγιο Καταστρώματος Α΄*.[862] Μάλιστα, είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Στεφανίδης γνώριζε το εν λόγω ποίημα λογω και της προσωπικής γνωριμίας του με τον Γιώργο Σεφέρη και μέσα στα πλαίσια των προπολεμικών τους συναντήσεων (το 1939) στο σπίτι του Γιώργου Κατσίμπαλη. Ούτως ή άλλως, η επίσκεψη του Σεφέρη στην Ασίνη, λαμβάνει χώρα

[861] Stephanides, Theodore. Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 31.

[862] Σεφέρης, Γιώργος. *Ημερολόγιο Καταστρώματος Α΄.* Αθήνα: τυπ. Ταρουσόπουλου, 1940.

Μια πρώτη αναφορά σε αυτή τη διακειμενική πρόσεγγιση έγινε από τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου Βασίλη Λέτσιο, στην παρουσίαση του βιβλίου το Χρυσό Προσωπείο/The Golden Face, τον Σεπτέμβριο του 2019 στο βιβλιοπωλείο *Πλους* στην Κέρκυρα.

το καλοκαίρι του 1938. Η «εντάφια χρυσή προσωπίδα» στο ποίημα του Σεφέρη δείχνει τη σαγήνη που ασκούσε αυτό το αρχαιολογικό εύρημα στους δύο ποιητές:

[…]Κανένα πλάσμα ζωντανό τ' αγριοπερίστερα φευγάτα
κι ο βασιλιάς της Ασίνης που τον γυρεύουμε δυο χρόνια τώρα
άγνωστος λησμονημένος απ' όλους κι από τον Όμηρο
μόνο μια λέξη στην Ιλιάδα κι εκείνη αβέβαιη
ριγμένη εδώ σαν την εντάφια χρυσή προσωπίδα.
Την άγγιξες, θυμάσαι τον ήχο της; κούφιο μέσα στο φως
σαν το στεγνό πιθάρι στο σκαμμένο χώμα·
κι ο ίδιος ήχος μες στη θάλασσα με τα κουπιά μας.
Ο βασιλιάς της Ασίνης ένα κενό κάτω απ' την προσωπίδα
παντού μαζί μας παντού μαζί μας, κάτω από ένα όνομα:
«Ἀσίνην τε… Ἀσίνην τε…»
και τα παιδιά του αγάλματα
κι οι πόθοι του φτερουγίσματα πουλιών κι ο αγέρας
στα διαστήματα των στοχασμών του και τα καράβια του
αραγμένα σ' άφαντο λιμάνι·
κάτω απ' την προσωπίδα ένα κενό […].[863]

Το αμείλικτο του χρόνου και ο στοχασμός του Σεφέρη πάνω στη φθορά, μέσα από τη συμβολική εικόνα του ομηρικού βασιλιά της Ασίνης και το «κενό κάτω απ' την προσωπίδα» συνιστούν τον πυρήνα του ποιήματος. Η χρυσή προσωπίδα, αποτελεί μια συμβολική αναφορά στη δόξα των βασιλιάδων εκείνης της εποχής και το κενό κάτω από αυτήν στο ποίημα του Σεφέρη μας θυμίζει το Χρυσό Προσωπείο του Στεφανίδη «που είχε σκοπό μοναδικό, βαθιά στην σκοτεινιά του τάφου, να κοσμήσει ένα κρανίο που κατέρρεε».[864] Βέβαια, ο Στεφανίδης στο ποίημά του εστιάζει κυρίως στο παράδοξο αυτή η μάσκα να έχει βγει ξανά στην επιφάνεια, «αντικρύζοντας»

[863] Σεφέρης, Γιώργος. *Ποιήματα.* Αθήνα: Ίκαρος, 1977.

[864] Stephanides, Theodore. Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 31.

έναν ύστερο κόσμο, έναν τόπο και μια ιστορία που τότε δεν είχε ακόμα γραφτεί, αφού η Τροία «στεκόταν ολάκερη κι αγέννητος ακόμα ήταν του Αγαμέμνονα ο πατέρας». Ουσιαστικά, ο Στεφανίδης, βασιζόμενος σε μελέτες που ήθελαν η προσωπίδα αυτή να χρονολογείται στον 16ο αιώνα π.Χ., δηλαδή περίπου 300 χρόνια πριν τον Τρωικό πόλεμο, και άρα να ανήκει σε κάποιο άλλο σημαντικό πρόσωπο και όχι στον Αγαμέμνονα, καταγράφει το παράδοξο της ύπαρξης αυτού του ευρήματος και την αφήγηση της ιστορίας μέσα από το έπος του Ομήρου, που ακολούθησε πολλά χρόνια μετά την τοποθέτησή της «στη σκοτεινιά του τάφου»:[865]

THE GOLDEN FACE
From the dead Mycenae comes a Golden Face,
a Golden Face: a gleaming golden mask
that had a-down the years for only task,
deep in the darkness of the tomb, to grace
a crumbling skull. Now here, beneath the skies,
that Golden Face looks with slit golden eyes
upon a later world of men who know
a song that in its day was still unsung,
an Epic for whose hexametric flow
its race and place and time were all too young.
For when that mask was made, Troy stood entire
and unsired yet was Agamemnon's sire.[866]

Σε κάθε περίπτωση, ο χρόνος και το πέρασμά του αποτελεί και στο ποίημα του Στεφανίδη τον κεντρικό του πυρήνα και οι συσχετισμοί με το ποίημα του Σεφέρη είναι αναπόφευκτοι καθώς το κοινό ποιητικό «εύρημα», η νεκρική προσωπίδα, αποτελεί την αφορμή για τη δημιουργία δύο σημαντικών αντίστοιχα ποιημάτων. Για τον μεν Θεόδωρο Στεφανίδη το *Χρυσό Προσωπείο* αποτέλεσε και τον τίτλο της πρώτης του ποιητικής συλλογής, ενώ ο Γιώργος Σεφέρης στην πρώτη έκδοση των

[865] *Ό.π.*

[866] Ό.π., σ.30.

ποιημάτων του στην αγγλκή γλώσσα δίνει ή επιτρέπει στους μεταφραστές του να δώσουν τον τίτλο *The King of Asine and Other Poems*.[867]

Οι ανασκαφές και τα σπουδαία ευρήματα που βγήκαν στο φως κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα σίγουρα δεν άφησαν ασυγκίνητο τον Στεφανίδη, ο οποίος εκτός από το «Χρυσό προσωπείο» θα αφιερώσει και το επόμενο ποίημα της συλλογής στην περιγραφή ενός άλλου σημαντικού αρχαιολογικού ευρήματος. Το ποίημα με τίτλο «Το Αγαλματίδιο της Τανάγρας» αναφέρεται σε μία από τις «Ταναγραίες κόρες».[868] Για άλλη μια φορά ο Στεφανίδης μένει έκθαμβος μπροστά στον χρόνο που έχει περάσει από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, και αφού περιγράφει την εικόνα της κόρης, τελειώνει το ποίημά του παρατηρώντας ότι «κανένας δε θα πίστευε, βλέποντάς σε εκεί, / κανείς δε θα μπορούσε να μαντέψει πως είχες χορέψει, όταν σε βρήκαν, / δυο χιλιάδες χρόνια κάτω από το έδαφος!».[869] Ολόκληρο το αγγλικό ποίημα παρατίθεται στη συνέχεια:

TANAGRA FIGURINE
You trip so gaily, head flung back
and laughter in your eyes,
you seem to leave this earthly track
and dance into the skies.
So light and billowy your hair,
so jubilant your dress,
no one would think, to see you there,
no one would ever guess
that you had danced, when you were found,

[867] Seferis, George. *King of Asine and Other Poems: George Seferis, translated from the Greek by Bernard Spencer, Nanos Valaoritis and Lawrence Durrell, introduction by Rex Warner.* London: John Lehmann, 1948.

[868] Πρόκειται για αρχαία ελληνικά έργα πλαστικής τέχνης από τερακότα που υπήρχαν σε διάφορες ανασκαφές, αλλά το πιο σημαντικό εύρημα υπήρξε μια ομάδα αγαλματίδιων που βρέθηκαν τυχαία σε χωράφι της Τανάγρας το 1874.

[869] “no one would think, to see you there, no one would ever guess that you had danced, when you were found, two thousand years beneath the ground”!, ό.π., σ.31.

two thousand years beneath the ground![870]

Ο Στεφανίδης δεν υπήρξε ο μόνος που εξύμνησε με την ποίησή του την ομορφιά των κορών της Τανάγρας. Πριν από αυτόν, το 1906, ο γερμανός ποιητής Ράινερ Μαρία Ρίλκε, θα γράψει το ποίημα «Τανάγρα» επηρεασμένος από τη σειρά αγαλματιδίων της Τανάγρας που βρίσκονται στο Μουσείο του Λούβρου.[871] Ο Ρίλκε, όπως αργότερα και ο Στεφανίδης, θα μιλήσει για το πέρασμα του χρόνου που άφησε ανέπαφες τις κόρες, περιγράφοντας ένα αγαλματίδιο με δέος και θαυμασμό, γνωρίζοντας πως είναι προορισμένο να συνεχίσει την πορεία του στο χρόνο.[872] Δεν γνωρίζουμε αν ο Στεφανίδης είχε διαβάσει το ποίημα του Ρίλκε και αν ναι, κατά πόσο επηρεάστηκε από αυτό, είναι όμως βέβαιο και από την περιγραφή της κόρης πως ο ίδιος πιθανώς θα είχε επισκεφθεί το Μουσείο που φιλοξενούσε τα αγαλματίδια και ο θαυμασμός του γι' αυτά τον ώθησε να γράψει το εν λόγω ποίημα.

Η «Οδύσσεια» θα δώσει την έμπνευση για τα δύο επόμενα ποιήματα της συλλογής, με τίτλο «Το πλοίο του Οδυσσέα» και «Οδύσσεια», αντίστοιχα.[873] Στα ποιήματα αυτά ο Στεφανίδης διαπραγματεύεται τους δύο βασικούς θεματικούς άξονες της «Οδύσσειας», το ταξίδι και τη νοσταλγία.

Ωστόσο, και η σύγχρονη Ελλάδα κατέχει σημαντική θέση στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη. Ποιήματα που περιγράφουν κυρίως τόπους στους οποίους έζησε, επισκέφθηκε ή πολέμησε ο Στεφανίδης είναι οι πιο χαρακτηριστικές του αναφορές στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Η Κέρκυρα, τα Ιωάννινα, η Αθήνα, τοποθεσίες στη Μακεδονία και την Κρήτη κατά τη διάρκεια των δύο παγκοσμίων πολέμων, τα Μετέωρα, συνθέτουν το σκηνικό των ποιημάτων του. Ο μεγαλύτερος αριθμός των ποιημάτων του Στεφανίδη για την Ελλάδα αναφέρεται στην Κέρκυρα. Το νησί των παιδικών του χρόνων αλλά και της πρώτης ωριμότητάς του δεσπόζει

[870] Stephanides, Theodore. Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 32.

[871] Ο Ρίλκε επισκέφθηκε το Μουσείο του Λούβρου το 1902 όπου και είδε τα μικρά γλυπτά από τερακότα. Βλ. Rilke, Reiner Maria. *Neue Gedichte/ New Poems*. Evanston, illinois: Northwestern University Press, 2000, σ. 77.

[872] Stephanides, Theodore. Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 77.

[873] *Ό.π.,* σ. 32-33.

στις νοσταλγικές περιγραφές του ποιητή, καθώς ο ίδιος είχε αναγκαστεί να απομακρυνθεί εξαιτίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και δεν επέστρεψε ποτέ ξανά για μόνιμη εγκατάσταση. Κάποιες λίγες επισκέψεις του στο νησί μέχρι το τέλος του βίου του είναι σίγουρο πως επέτειναν τη νοσταλγία του γι' αυτό, και έτσι, τα ποιήματα που αναφέρονται στην Κέρκυρα ξεχωρίζουν για τον λυρισμό τους, με εικόνες ειδυλλιακές, που κρατούν μέσα τους κάτι από τον «παράδεισο» των ονείρων του Στεφανίδη. Αυτή τη νοσταλγική αίσθηση του Στεφανίδη για την Κέρκυρα την περιέγραψε ο ίδιος στο ομώνυμο τετράστιχο:

Corcyra
Some who have known a well-loved site
Are chained forever by its might;
Though they may wander as they will,
Remembered landscapes haunt them still. [874]

Εκτενής αναφορά σε ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη για την Κέρκυρα θα λάβει χώρα στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

Από την αρχή του παρόντος κεφαλαίου τέθηκε το ζήτημα της «ελληνικότητας» του Θεόδωρου Στεφανίδη. Σίγουρα η γλώσσα γραφής των ποιημάτων, δεν συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση. Δυστυχώς, δεν μπορούμε να διακρίνουμε την ελληνικότητα στην αγγλική γλώσσα, μπορούμε ωστόσο, να παραδεχτούμε την έντονη παρουσία της ελληνικής παιδείας και συνείδησης μέσα στην ποίηση του Στεφανίδη. Μιας παιδείας βαθιάς και ουσιαστικής. Μυθολογία, αρχαία ελληνική φιλοσοφία, παραδοσιακά τραγούδια, θρύλοι, τόποι, συνθέτουν το ελληνικό σύμπαν του Θεόδωρου Στεφανίδη. Στο άρθρο του με τίτλο «Η Ελληνική Αίσθηση» στην ποίηση, ο Αντρέας Καραντώνης είχε γράψει ότι «ένας ποιητής, αληθινός, μοιραία θα πάρει στην ποίησή του και κάτι από τον τόπο του. Άλλος πολύ, άλλος λίγο».[875] Και ο Στεφανίδης, κουβαλάει την Ελλάδα μοιραία στην ποίησή του, κυρίως με την έννοια της ελληνικής κουλτούρας και παιδείας.

[874] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 111.

[875] Καραντώνης, Αντρέας. *Ποιητικά (Κριτικά Κείμενα)*, Νικόδημος, 1977, σ. 34.

Οι αναφορές του Θεόδωρου Στεφανίδη σε άλλους ποιητές

Emily Dickinson (1830-1886)

Ο Στεφανίδης στην ποίησή του δε θα παραλείψει να αναφερθεί σε ποιητές οι οποίοι αποτέλεσαν έμπνευση για συγκεκριμένα ποιήματά του.

Η αμερικανίδα ποιήτρια Emily Dickinson (1830-1886), η οποία μαζί με τον Walt Whitman θεωρείται από τις σημαντικότερες μορφές της αμερικανικής ποίησης, θα αποτελέσει μια από τις αναφορές του Στεφανίδη στο ποίημα “My life closed twice before its close”. Ο τίτλος του ποιήματος υπήρξε τίτλος ποιήματος της Emily Dickinson.[876] Ο Στεφανίδης δεν παραλείπει να το αναφέρει αυτό σε παρένθεση ακριβώς κάτω από τον τίτλο του ποιήματός του. Στο ποίημα αυτό ο Στεφανίδης αναλογίζεται την πορεία της ζωής του και βρίσκει αναλογίες με τη ζωή της αμερικανίδας ποιήτριας. Η ίδια στο σύντομο ποίημά της (μόλις δύο τετράστιχα) είχε γράψει:

My life closed twice before its close—
It yet remains to see
If Immortality unveil
A third event to me
So huge, so hopeless to conceive
As these that twice befell.
Parting is all we know of heaven,
And all we need of hell.[877]

---

[876] Βλ. Dickinson, Emily. *The Poems of Emily Dickinson*. Ed. R.W. Franklin. Cambridge, Massachusetts & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 1998, σελ. 1518.

[877] Dickinson, Emily, *ό.π.,* σ. 1518.

Στο παραπάνω ποίημα η Dickinson αναφέρεται σε δύο καταστροφικά γεγονότα της ζωής της, χωρίς ωστόσο να τα κατονομάζει, και στο φόβο της για ένα τρίτο συμβάν που μπορεί να επέλθει οποιαδήποτε στιγμή.
Ο Στεφανίδης από την πλευρά του ξεκινάει το ποίημά του αναφερόμενος στην "Emily": *"Like Emily, I too died twice in life".*[878] Ωστόσο, στο δική του εκδοχή δεν θα παραλείψει να αναφερθεί συγκεκριμένα στα δύο γεγονότα που αποτελέσαν γι' αυτόν ένα είδος θανάτου. Και τα δύο θα είναι η βίαιη απομάκρυνσή του από τόπους που αγάπησε βαθιά. Την πρώτη φορά ως παιδί όταν έφυγε από τον τόπο που γεννήθηκε και έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του:

The first time when I left my childhood's home
And felt my world cut from me by the knife[879]

Καταλαβαίνει κανείς ότι η Ινδία, στην οποία έζησε ο Στεφανίδης μέχρι τα έντεκα, αποτέλεσε γι' αυτόν ένα «κήπο της Εδέμ», μια χώρα που αγάπησε βαθιά. Ωστόσο, πολλά χρόνια μετά, η μοίρα, όπως έγραψε κι ο ίδιος, τον έδιωξε και πάλι από τον «Κήπο», που έθρεψε τις ώριμες ελπίδες του:

"[…] I was cast
By Fate out of the Garden in which grew
The roses of my mature hopes – a place
Soothed by a lulling fragrance […]"[880]

Γνωρίζοντας την προσωπική πορεία του Στεφανίδη, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι ο ποιητής αναφέρεται στην Κέρκυρα, όπου ζούσε με την οικογένειά του μέχρι την απομάκρυνσή του εξαιτίας του β΄ παγκοσμίου πολέμου. Στην τελευταία στροφή του ποιήματος και ο Στεφανίδης –όπως και η Έμιλυ Ντίκινσον– θα αναφερθεί σε ένα τρίτο καταστροφικό γεγονός, την απώλεια της ίδιας του της ζωής, η οποία δε θα φαντάζει πλέον τόσο τρομερή εξαιτίας των απωλειών που είχε ήδη βιώσει:

[878] Βλ. Theodore Stephanides, *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 59.

[879] Theodore Stephanides, *ό.π.,* σ. 59.

[880] Theodore Stephanides, *ό.π.,* σ. 59.

[…] Sometimes I think
That those previews may serve me well one day:
For when of Black Tarn I reach the brink,
Its waters will not glint so chill and gray.[881]

[881] Theodore Stephanides, *ό.π.,*σ. 59.

James Elroy Flecker (1884-1915)

Στην ποιητική συλλογή *Worlds in a Crucible*, βρίσκουμε τον Θεόδωρο Στεφανίδη να συνομιλεί με τον άγγλο ποιητή και συγγραφέα James Elroy Flecker, ο οποίος έζησε ένα σύντομο βίο και η ποίησή του δέχθηκε επιρροές από τον γαλλικό Παρνασσισμό. Δανειζόμενος τον τίτλο ενός από τα γνωστότερα ποιήματα του James Elroy Flecker, το “To a Poet a Thousand Years Hence”, ο Στεφανίδης αναφέρεται στον Flecker και συγκρίνει τους στίχους του ποιητή που αναφέρονται στην «παραδοσιακή» ποίηση, με την πραγματικότητα που βιώνει ο Στεφανίδης. Το ποίημα του Flecker είναι ένα κλασσικά δομημένο ποίημα. Αποτελείται από έξι στροφές, κάθε μία από τις οποίες είναι ένα τετράστιχο με πλεχτή ομοιοκαταληξία (τύπος αβαβ). Γράφει ο James Elroy Flecker:

I who am dead a thousand years,
And wrote this sweet archaic song,
Send you my words for messengers
The way I shall not pass along.[882]

Έτσι, οι στίχοι του Flecker που αναφέρονται σε «γλυκό αρχαϊκό τραγούδι» γραμμένο από τον ίδιο, το οποίο στην ουσία είναι το μήνυμα ενός ποιητή προς κάποιον άγνωστο ποιητή του μακρινού μέλλοντος, γίνονται η αφορμή για να εκθέσει για άλλη μια φορά ο Στεφανίδης τους προβληματισμούς του για τον εκμοντερνισμό της ποίησης και την απομάκρυνση των ποιητών από τις παραδοσιακές φόρμες:

But now the poet wonders,
The world as he surveys,
If poets will be rhyming still
After a thousand days![883]

[882] Βλ. Methuen, Algernon, ed. *An anthology of modern verse, chosen by A. Methuen*. London: Methuen & co. ltd., 1921, σ. 74.

[883] Theodore Stephanides, *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 74.

Ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857)

Η ποίηση του εθνικού ποιητή Διονυσίου Σολωμού θα επηρεάσει τον Στεφανίδη και θα κάνει την εμφάνισή της στην ποίησή του με έναν μάλλον ανορθόδοξο τρόπο. Στην ποιητική συλλογή *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*, ο Στεφανίδης θα εντάξει δύο ελεύθερες μεταφράσεις ποιημάτων του Σολωμού. Πρόκειται για τα ποιήματα «Η Ξανθούλα» και «Η Καταστροφή των Ψαρών». Βέβαια, σε καμιά περίπτωση δεν θα προσπαθήσει να οικειοποιηθεί τους στίχους του Σολωμού ως αποκυήματα της δικής του φαντασίας. Αντίθετα, στο πρώτο ποίημα με τίτλο “My Fair-haired Darling” ο ίδιος θα γράψει ακριβώς μετά τον τίτλο, *“from the original Greek poem by Dionysios Solomos, 1798-1857*”.[884]

Για τα δύο αυτά ποιήματα του Διονυσίου Σολωμού κρίθηκε σκόπιμο η ανάλυσή τους να ενταχθεί στο κεφάλαιο μελέτης των μεταφραστικών εργασιών του Θεόδωρου Στεφανίδη, όπου αναλύονται εκτενώς.[885]

[884] Δηλαδή, «από το αυθεντικό Ελληνικό ποίημα του Διονυσίου Σολωμού, 1798-1859». Βλ. Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 113.

[885] Βλ. Κεφάλαιο Πρώτο (Ο Μεταφραστής Θεόδωρος Στεφανίδης), στην ενότητα: Ο Διονύσιος Σολωμός και οι μεταφράσεις ποιημάτων του από τον Θεόδωρο Στεφανίδη.

Η έννοια του χρόνου στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Η έννοια του χρόνου απασχολεί έντονα τον Θεόδωρο Στεφανίδη στην ποίησή του. Κατά συνέπεια, το πέρασμα του χρόνου και οι επιπτώσεις του αποτυπώνονται σε μεγάλο αριθμό ποιημάτων. Σε πολλές περιπτώσεις διακρίνεται ο αντίκτυπος αυτού του περάσματος στο πρόσωπο του ποιητή, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο χρόνος αποτελεί ένα νοερό ταξίδι μέσα σε ωκεανούς αιώνων.
Έτσι, ο Στεφανίδης σε μεγάλη πλέον ηλικία αναπολεί τα νεανικά του χρόνια, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ο «χαμένος παράδεισος» του ποιητή. Ο αναγνώστης θα βρει σε αυτά τα ποιήματα έντονες στιγμές της ζωής του ποιητή, σταχυολογημένες μέσα από το πέπλο της μνήμης. Για παράδειγμα στο ποίημα με τίτλο “First memory” της συλλογής *Worlds in a Crucible*, ο Στεφανίδης ταξιδεύει πίσω στην πρώτη του ανάμνηση, στη Βομβάη του 1897. Ένα λουλούδι, κατακόκκινο, ένας ιβίσκος, εξάπτει τη φαντασία του μικρού Θεόδωρου, ο οποίος τώρα το θυμάται ως «κόκκινες ακτίνες που έκαιγαν» (red-flaming rays). Το βλέμμα του μικρού παιδιού μαγνητίζεται και προσπαθεί να πιάσει το λουλούδι, αλλά μάταια: δεν μπορεί να το φτάσει. Τότε μια απρόσμενη χαρά τον περιμένει, μια χαρά που όπως φαίνεται παραμένει ανεξίτηλη στο πέρασμα του χρόνου. Ένα χέρι τοποθετεί το κόκκινο λουλούδι στο παιδικό του χεράκι:

And then a fiery gladness dries my tears,
A joy that still can thrill me down the years:
A hand puts that red flower in my hand. [886]

Στην Ινδία στρέφει ξανά το βλέμμα ο Στεφανίδης στο ποίημα “Red for Danger”, από τη συλλογή *The Golden Face*.[887] Φέρνει στη μνήμη του την εντύπωση που του προκαλούσε «μια νταμιτζάνα με λαιμό κύκνου» η οποία βρισκόταν στη βιτρίνα ενός φαρμακείου και της οποίας «οι άλικές της ακτίνες άστραφταν σαν φανάρι κινδύνου μέσα στη νύχτα».[888] Ήταν για τον Στεφανίδη αυτό το δοχείο «εκείνο

[886] Βλ. Theodore Stephanides, *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 12.

[887] Theodore Stephanides, *The Golden Face*, London: The Fortune Press, 1965, σ. 72.

[888] Θεόδωρος Στεφανίδης, *Το Χρυσό προσωπείο*, Λονδίνο: Colenso Books, 2019, σ. 77.

το σήμα κινδύνου στης Ζωής την πύλη που ανοιγόταν».[889] Μάλιστα, το ποίημα αυτό φαίνεται να «συνομιλεί» με ένα ποίημα του Μάνου Ελευθερίου με τίτλο «Τα Φαρμακεία», παρόλο που οι δύο ποιητές το πιθανότερο είναι πως δεν γνώριζαν ο ένας το ποίημα του άλλου. Γράφει ο Μάνος Ελευθερίου στην τρίτη και τελευταία στροφή του ποιήματός του:

Λάμπουν όλα εκείνα τα χρώματα στα φαρμακεία
τα γυάλινα πολύχρωμα βαζάκια με τα καλλυντικά
τα φάρμακα με τα σιρόπια που κλείνουν τις ελπίδες
σαν άστρα λάμπουν σαν φωτιές μέχρι τον Κάτω Κόσμο.[890]

Και οι δύο ποιητές εμπνέονται από τις λάμψεις και τους αντικατοπτρισμούς δοχείων που βρίσκονται μέσα στα φαρμακεία. Και οι δύο συνδέουν αυτές τις λάμψεις με συνειρμούς και προσωπικές τους προβολές, ο Στεφανίδης βλέπει στο φως της νταμιτζάνας «το σήμα κινδύνου στης Ζωής την πύλη που ανοιγόταν», ενώ ο Μάνος Ελευθερίου οραματίζεται όλες τις ελπίδες που κλείνουν τα πολύχρωμα βαζάκια που «λάμπουν σαν φωτιές μέχρι τον Κάτω Κόσμο».

[889] *‘Ο.π.*

[890] Μάνος Ελευθερίου, «Τρία ποιήματα», Edizioni Fratelli Sublimi, Αθήνα 2018, σ. 13.

Οι τόποι στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Οι τόποι στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη αποτελούν τον χάρτη της προσωπικής του εμπειρίας. Τα μέρη στα οποία έζησε, επισκέφθηκε, πολέμησε, επανέρχονται με ορμή στην ποίησή του. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός ποιημάτων του Στεφανίδη αναφέρεται σε συγκεκριμένους τόπους, οι οποίοι γίνονται μάλιστα γνωστοί ήδη από τους τίτλους των ποιημάτων ή από κάποια παρένθεση που ακολουθεί τους τίτλους. Κάθε τόπος, ορόσημο, παρουσιάζεται ως μια προβολή του εσωτερικού ταξιδιού του ποιητή. Μάλιστα ο τίτλος *Cities of the Mind* (*Πόλεις του Νου*), της δεύτερης ποιητικής συλλογής του Στεφανίδη, δείχνει τη σημασία που απέδιδε ο ποιητής στα νοητικά ταξίδια μέσα από τους τόπους που γνώρισε.

Σε όλες τις ποιητικές συλλογές του Θεόδωρου Στεφανίδη βρίσκονται ποιήματα που αποτυπώνουν το επίγειο ταξίδι του. Από τη Βομβάη έως την Κέρκυρα, από το Παρίσι έως το Λονδίνο και από τη Μακεδονία έως τη Δυτική Έρημο, οι σταθμοί είναι πολλοί. Ο Edward Hungerford, στο άρθρο του “Theodore Stephanides: Man and Poet”, θα αναφερθεί στο «πνεύμα του τόπου»[891] και την παρουσία του στην ποίηση του Στεφανίδη, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι παρόλο που ο Στεφανίδης έδωσε όμορφα ποιήματα ωστόσο, δεν κατάφερε να φτάσει στο επίπεδο του Καβάφη, ο οποίος δημιούργησε την «Μεταφορική Πόλη της Αλεξάνδρειας», δημιουργώντας και ο Στεφανίδης αναλόγως το μεταφορικό παραδεισένιο νησί της Κέρκυρας, μέσα από το ανεπεξέργαστο υλικό της. [892]
Πράγματι, ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν θα φθάσει το βάθος της ποίησης του Καβάφη κατά την περιγραφή των τόπων. Ωστόσο, τα ποιήματα αυτά είναι

[891] Ο όρος «πνεύμα του τόπου» (Spirit of Place) αποτελεί και τίτλο έργου του Lawrence Durrell.

[892] “He falls short of the achievement of a poet like Cavafy in many ways. Where Cavafy could create the Metaphoric City of Alexandria […] who would create a metaphoric paradisal island for the imagination out of the raw materials of Corfu?”. Βλ. Hungerford, Edward. "Theodore Stephanides: Man and Poet."On Miracle Ground II: Second International Lawrence Durrell Conference Proceedings. Ed. Lawrence W. Peirce, Carol. Markert. Deus Loci: The Lawrence Durrell Quarterly 7.5 and The University of Baltimore Monograph Series, 1984, σ. 233.

αντιπροσωπευτικά της «κομψής» γλώσσας του Στεφανίδη, η οποία ρέει «γλυκά» χωρίς εκπλήξεις ή αιφνιδιασμούς και προσφέρουν στον αναγνώστη την απόλαυση ενός νοητικού ταξιδιού στους τόπους που έζησε ή επισκέφθηκε ο ποιητής. Η παρούσα μελέτη θα κάνει στη συνέχεια εκτενή αναφορά στους δύο πιο σημαντικούς τόπους της ζωής του Στεφανίδη, για τους οποίους αφιέρωσε και τον μεγαλύτερο αριθμό ποιημάτων: το Λονδίνο και την Κέρκυρα.

Το Λονδίνο

Στην πρώτη ποιητική συλλογή του Θεόδωρου Στεφανίδη *The Golden Face,* τα πρώτα έντεκα ποιήματα, από τον «Καρβουνιάρη» έως τον «Λονδρέζικο Γλάρο» αναφέρονται στον τόπο όπου εγκαταστάθηκε μόνιμα ο Στεφανίδης μετά τον β΄ παγκόσμιο πόλεμο και έως το τέλος της ζωής του, το Λονδίνο.
Στο ποίημα «ο Καρβουνιάρης», ο Στεφανίδης περιγράφει μια χειμωνιάτική στιγμή κοντά στον σταθμό Πάντιγκτον του Λονδίνου. Ένα τραίνο γεμάτο κάρβουνο προχωράει αργά πάνω στις ράγες και το χιόνι που πέφτει και σκεπάζει το φορτίο δημιουργεί μια ειδυλλιακή και συνάμα νωχελική αίσθηση στον θεατή:

COAL TRAIN
(Near Paddington Station, January 1963)

A string of coal trucks glided past
on wheels that scarcely seemed to roll;
around them snow-flakes eddied fast
and piled in drifts upon the coal
until no trace of black was seen
but only shining heaps of white –
the coal might well have never been
so deeply was it hid from sight.
And, laden thus, the train moved slow
upon its way, late and sedate,
to some idyllic land where snow
is held to be a priceless freight.[893]

Πρόκειται για το πρώτο ποίημα της πρώτης ποιητικής συλλογής του Θεόδωρου Στεφανίδη (*The Golden Face*), γραμμένο σε στίχο ιαμβικό τετράμετρο, το οποίο δίνει και τον τόνο για τα επόμενα ποιήματα που θα ακολουθήσουν.

[893] Theodore Stephanides, *The Golden Face*, London: The Fortune Press, 1965, σ. 9.

Έτσι, χωρίς να απομακρυνθεί από τα τραίνα, στο επόμενο ποίημα της συλλογής ο Στεφανίδης περιγράφει ως επιβάτης τραίνου, μια παλιά έπαυλη του Λονδίνου, κάπου στα προάστια της μεγαλούπολης:

THE OLD MANOR HOUSE
(Seen from a suburban train)

Once that old House was girt by meadows green,
and its wide windows opened to the sun
emerging eastward from a branching screen
of guardian chestnut-trees. When day was done,
a friendly moon climbed slowly up the sky
to shine into those windows till each pane
gleamed silver; silvery, too, the lullaby
sung by a joyous brook beyond the lane.
Now London's flood has drowned that old House deep,
gone are the meadows, gone the brook and trees;
encircling waves of brick and concrete creep
to bury it beneath their dismal seas.
Tall buildings top it, height on dreary height,
till sun and moon scarce know that it is there —
but its grimed broken panes reflect each night
a neon poster's red demented glare.[894]

Η πρώτη από τις δύο στροφές του ποιήματος περιγράφει τον περίγυρο του σπιτιού όπως ήταν παλιά. Ο ποιητής θυμάται λιβάδια, παράθυρα ηλιόφωτα, καστανιές και ήχους από γειτονικό ρυάκι. Το βράδυ, φώτιζαν το σπίτι οι ασημένιες αχτίδες του φεγγαριού. Ωστόσο, το «τώρα» (now) με το οποίο ξεκινάει η δεύτερη στροφή θα είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με το «κάποτε» (once) της πρώτης στροφής. Οι ειδυλλιακές εικόνες θα δώσουν τη θέση τους στον εφιάλτη του εκμοντερνισμού και της αδυσώπητης επέκτασης της πόλης. Το Λονδίνο γίνεται «πλημμύρα» που πνίγει

[894] *Ό.π.,* σ. 10.

ό,τι υπάρχει γύρω από το σπίτι και εντέλει και το ίδιο το σπίτι. Τα λιβάδια, τα δέντρα και ό,τι άλλο υπήρχε γύρω του έχουν χαθεί οριστικά. Τώρα, τα τούβλα των γύρω κτηρίων είναι σαν κύματα που φτιάχνουν θάλασσες μουντές. Ο ήλιος και το φεγγάρι δεν φωτίζουν πια την έπαυλη αυτή, παρά μονάχα οι αντανακλάσεις από φώτα «νέον» η λάμψη των οποίων είναι για τον ποιητή «παράφρονη». Ο Στεφανίδης, έχοντας γράψει αυτό το ποίημα το 1963, όντας σε μεγάλη ηλικία, αντικρίζει γεμάτος τρόμο τις ριζικές αλλαγές που υφίσταται η πόλη.

Το ποίημα «Ουρανοξύστης του Λονδίνου» λίγο παρακάτω στο βιβλίο του, θα μπορούσε να είναι μια κραυγή απελπισίας για τη ζοφερή και αναπόφευκτη μοίρα των παλιών επιβλητικών σπιτιών του Λονδίνου, που ένα προς ένα έδιναν τη θέση τους σε μοντέρνους ουρανοξύστες. Έτσι κι εδώ, ο Στεφανίδης περιγράφει την κατεδάφιση ενός κατά τα άλλα γερού σπιτιού για να πάρει τη θέση του ένας ουρανοξύστης από ατσάλι και γυαλί. Και όλες οι αναμνήσεις των όμορφων στιγμών του παρελθόντος, «λυπημένα φαντάσματα» για τον ποιητή, ακόμα κι αυτά τα φαντάσματα αναρωτιέται ο ποιητής τι θα απογίνουν:

A gracious house once stood
where sprawls that rubble-heap,
for many hearts and hopes
had held it in their keep.
But gold will not be baulked
and, though its walls were sound,
the house-breakers were called
to beat them to the ground.
Soon, where a home once dreamed
amid a garden gay,
where flowers spiced the air
and children laughed in play,
an office block will raise
its frame of glass and steel,
and eyes will follow clocks
as leaden hours unreel.

What then will they become,
where will the sad ghosts roam
who lingered on, earthbound,
for love of their old home?
To some exiled retreat
will they, bewailing, pass? —
or will they haunt, bemused,
those miles of steel and glass?[895]

Στην αλόγιστη ανθρώπινη δραστηριότητα αναφέρεται και το ποίημα «Λονδρέζικα Φώτα». Ως λάτρης του ουρανού και ερασιτέχνης αστρονόμος, θα ξεκινήσει το ποίημα με την εικόνα μιας έναστρης νύχτας, όπου τα αστέρια στήνουν χορό στον ουρανό και καλούν την ψυχή να ταξιδέψει μαζί τους. Ωστόσο, και εδώ, αυτή η ονειρική στιγμή θα σβήσει απότομα με τη φράση «πόσο υπέροχα ήταν». Γιατί και πάλι η λάμψη του «νέον» απόηχος της ανθρώπινης δραστηριότητας καλύπτει σαν ομίχλη τα πάντα και εμποδίζει το φως των αστεριών να φτάσει στα μάτια των ανθρώπων:

How wonderful upon a frosty night
to watch the wheeling stars across the sky,
each quivering with its own exultant light,
each calling to the soul to leap on high
and follow in its wake on starry wings.
How wonderful it was: for now a flare
of man-made haze across the darkness flings
its neon curtain of reflected glare.
The blaze of posters, street-lights, coffee-bars
locks out the statelier radiance of the stars![896]

[895] *Ό.π.,* σ. 18.

[896] *Ό.π.,* σ. 13.

Η διαρκής επέκταση της πόλης και αυτή η αδιανόητη γι' αυτόν επέλαση του τεχνητού φωτός θα τον απασχολήσει και στο ποίημα «Διεισδυτικά Φώτα», όπου η φωταψία της πόλης είναι ορατή στον ουρανό ακόμα και όταν ο ίδιος βρίσκεται έξω από τα όρια της πόλης του Λονδίνου:

[…]
A luminescence climbs the night,
a scarlet fan of radiance shines,
the hill's dark ridges it outlines
and mingles with the stars its light.
How lovely yet how grim that arch
of rose reflected in the air . . .
for distance dims the neon's glare
but cannot stay the City's march.[897]

Βέβαια, το Λονδίνο αποτελεί για τον Στεφανίδη και έναν τόπο όπου μπορεί να μελετήσει και να επισκεφθεί χώρους σχετικούς με τα ενδιαφέροντά του. Έτσι, μια επίσκεψή του στους κήπους του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας στο Νότιο Κένσιγκτον και η παρατήρηση ενός κοτσυφιού που τραγουδάει πάνω σε έναν απολιθωμένο κορμό θα τον κάνει να αναλογιστεί πώς θα ένιωθε αυτός ο κορμός 300 εκατομμύρια χρόνια πριν, όταν ήταν ένα ζωντανό γιγάντιο δέντρο σε ένα δάσος προϊστορικό:

Three hundred million years ago I stood,
a lofty giant in an ancient wood;
there I enjoyed the sun, the winds, the dew,
but my green boughs no song-bird ever knew.
[…]
Once more I stand, flint wreckage of a tree —
but ah! at last a bird has sung to me.[898]

[897] *Ό.π.* σ. 16.

[898] *Ό.π.,* σ. 12.

Όμως, και η επίσκεψη του ποιητή ένα απόγευμα στη Δημόσια Βιβλιοθήκη του Λονδίνου θα τον εμπνεύσει να γράψει ένα ειρωνικό σχόλιο για όλους αυτούς που επισκέπτονται τις βιβλιοθήκες για να βρουν να διαβάσουν κάτι εύκολο και να «σκοτώσουν» έτσι την ώρα τους:

Book-cases, book-shelves by the score,
books and their choosers, more and more:
the housewife, teenager, and hag,
the clerk, the plumber with his bag . . .

And still they come — an endless crew.
Of all that crowd a very few
will ask for Shakespeare, or appease
a craving for Thucydides; […][899]

Στα ποιήματα του Λονδίνου, ο Θεόδωρος Στεφανίδης μέσα από την εικόνα ενός εγκαταλελειμμένου λονδρέζικου κοιμητηρίου, στο ποίημα “Estate”, θα εκφράσει την απογοήτευσή του για το γεγονός ότι δεν κατάφερε να έχει ένα κομμάτι γης για να φυτέψει ένα δέντρο:

I always longed to own a plot
where I could plant a tree
to be a whispering messenger
between the stars and me. […]
now I have neither stone nor tree,
nor anything at all.[900]

Επίσης, ο ποιητής θα συμπεριλάβει και την περιγραφή ενός φυσικού φαινομένου, μιας θύελλας πάνω από το Χάιντ Παρκ, στο ομώνυμο ποίημα:

[899] *Ό.π.,* σ.14.

[900] ‘*Ο.π.,* σ. 11.

The wind's wild song in the gathering night
seems to be hounding the day to flight; […][901]

Τέλος, το ποίημα «Αυτή είναι η ζωή τους» (This is their life), περιγράφει αυτούς τους τεράστιους αριθμούς ανθρώπων που καθημερινά ταξιδεύουν με άδειο βλέμμα στα έγκατα της γης, πηγαίνοντας προς όλες τις κατευθύνσεις, και αναρωτιέται ο ποιητής, πώς όλοι αυτοί δεν κρατούν στο στόμα τους έναν οβολό. Προφανώς ο ποιητής αναφέρεται στο δίκτυο του μετρό του Λονδίνου και αυτή η εισχώρηση των ανθρώπων τόσο βαθιά μέσα στη γη, του φέρνει στο νου το μυθικό ταξίδι των νεκρών προς τον Άδη:

In compact phalanxes they rush,
as once had rushed the swine,
deep down into the bowels of earth
upon a steep incline. […]
They journey thus far in the depths,
east, west, or north, or south;
but this is strange: none seem to hold
an obol in the mouth.[902]

Με λίγο μικρότερο αριθμό ποιημάτων (εννέα ποιήματα) αναφέρεται στο Λονδίνο ο Στεφανίδης και στη δεύτερη ποιητική συλλογή του, *Cities of the Mind*, διατηρώντας θεματικά τη δομή της πρώτης του ποιητικής συλλογής και εκκινώντας και τη δεύτερη από τον ίδιο τόπο. Με ποιήματα παρόμοιας αισθητικής, ο ποιητής αναπολεί π.χ. και πάλι τα αστέρια που κρύβονται εξαιτίας της φωταψίας της πόλης του Λονδίνου, ωστόσο, εισάγονται και κάποια ποιήματα που είχαν γραφτεί προς το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν ο Στεφανίδης υπηρέτησε το τέλος της θητείας του στο Λονδίνο. Το ποίημα "Spring Morning on Wimbledon Common", γραμμένο τον Μάιο του 1945, είναι η μαρτυρία του ποιητή για την ύπαρξη τεσσάρων νεκρών ανδρών, οι

[901] *Ό.π.,* σ. 15.

[902] *Ό.π.,* σ. 17.

οποίοι κείτονταν στον δρόμο. Ο ποιητής περιγράφει το γύρω περιβάλλον, το πρωινό φως και την πλήρη «άγνοια» των νεκρών για αυτή την μαγιάτικη μέρα. Το ποίημα κλείνει μάλιστα με μια «σουρεαλιστική» νότα, που σπάνια χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Στεφανίδης: Το λονδρέζικο λεωφορείο φρενάρει και επάνω του «σκαρφαλώνουν» οι τέσσερις νεκροί άνδρες:

I saw Four Dead Men by the road
Beneath an iron post.
Upon their features wanly glowed
The glimmer of the lost; […]
The sudden screech of brakes applied
And wheels that jarred the ground…
The London bus pulled up; and then
Aboard her climbed the Four Dead Men.[903]

Αντίθετα, στην τρίτη ποιητική συλλογή του *Worlds in a Crucible*, ο Θεόδωρος Στεφανίδης αφιερώνει μόνο το πρώτο ποίημα στο Λονδίνο, ενώ τα αμέσως επόμενα αναφέρονται στην Κέρκυρα και στην Ινδία, όπου είχε ζήσει τα πρώτα παιδικά του χρόνια.

[903] Stephanides, Theodore. *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 13.

Η Κέρκυρα

Τα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη που αναφέρονται στην Κέρκυρα, όπως προαναφέραμε, αποτελούν, ίσως, τη λυρικότερη έκφραση της ποίησής του.

Με τον όρο λυρική έκφραση αναφερόμαστε στην ποίηση η οποία εστιάζει πρωτίστως σε συναισθήματα, εντυπώσεις και σκέψεις του ποιητή.[904] Η Κέρκυρα, δεσπόζει στην ποίηση του Στεφανίδη ως ένας τόπος ονειρικός, η ανάμνηση του οποίου τον εμπνέει δημιουργώντας του αισθήματα νοσταλγίας.

Στο ποίημα "Night by the Sea", από τη συλλογή *Cities of the Mind*, ο Θεόδωρος Στεφανίδης ταξιδεύει πίσω στο χρόνο σε μια μαγική για τον ίδιο, αυγουστιάτικη νύχτα του 1939, στο Καλάμι της Κέρκυρας. Μάλιστα, στην προσωπική του αλληλογραφία, ο Στεφανίδης θα τελειώσει ένα γράμμα του προς τον James Brigham με το ποίημα αυτό τιτλοφορώντας το "Corfu Poem". Αναφερόμενος σε αυτό το ποίημα θα πληροφορήσει τον Brigham ότι αναφέρεται σε μια νύχτα που απόλαυσε ο ίδιος, ο φίλος του Lawrence Durrell και ο Henry Miller στην τοποθεσία Καλάμι, όπου σύχναζε ο Στεφανίδης καθώς διέμενε εκεί ο φίλος του Lawrence Durrell.[905]

Η χρονολογία του ποιήματος (Αύγουστος, 1939), υπενθυμίζει στον αναγνώστη πως αυτός ο επίγειος παράδεισος που περιγράφει ο ποιητής, σύντομα θα γίνει ένας «χαμένος παράδεισος», εξαιτίας του επικείμενου ξεσπάσματος του β΄ παγκοσμίου πολέμου.

Νύχτα στην ακροθαλασσιά
(Καλάμι, Κέρκυρα· Αύγουστος,1939)
Καθίσαμε κάτω από τα σιωπηλά αστέρια του παραδείσου
Επάνω σε ένα βράχο ο ήλιος τσουρούφλιζε όλη μέρα,
Και νιώθαμε μέσα μας και γύρω μας τη μαγιά

[904] Βλ. και Mays, Kelly J. *The Norton Introduction to Literature*. New York & London: W. W. Norton and Company, 2017, σ. 705. "[…]relatively short poems that focus primarily on the feelings, impressions, and thoughts –that is, on the subjective, inward experience– of a single first- person speaker are lyrics."

[905] Για τις μέρες του με τον Lawrence και τη Nancy Durrell βλ. Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 86-87.

Της Νύχτας να δίνει ανάσα στη ζωή.
Από κάτω μας απλωνόταν μια σκοτεινιά
Όπου τα κυματάκια σάλευαν και ζάρωναν,
Χωρίς να φαίνονται, κατά μήκος μιας σκοτεινής παραλίας·
Μα σύντομα οι κορυφές τους ζωγραφίστηκαν με ασημένιους σπόρους
Σπαρμένους από ένα φεγγάρι που ανέτειλε, έως ότου η ζωηρεμένη θάλασσα
Άνθισε μ' ένα ζωντανό τρεμουλιαστό ασημί χρώμα...
Έπειτα η νύχτα
Μας ενθουσίασε για άλλη μια φορά γεμίζοντάς μας δέος,
Από ένα αλσύλλιο με κυπαρίσσια που στεφάνωναν το απόκρημνο ακρωτήρι
Πέρα από τον κόλπο, η φλογέρα ενός βοσκού
΄Υφαινε μια μελωδία από ψιλές λεπτές κλωστές τρεμάμενου φωτός.[906]

Ο Στεφανίδης ξεκινάει το ποίημα του με τα σιωπηλά αστέρια του παραδείσου (silent stars of heaven) κάτω από τα οποία βρίσκεται ο ίδιος με την παρέα των φίλων του, απολαμβάνοντας την ανακούφιση που τους προσέφερε το ζωντάνεμα της νύχτας (Leaven of Night's reprieve to Life).[907] Η ανατολή του φεγγαριού θα φωτίσει με χρώμα ασημί τον απαλό κυματισμό της θάλασσας. Ο Στεφανίδης θα κλείσει το ποίημα με άλλη μια θαυμαστή για αυτούς εμπειρία: μέσα από τα κυπαρίσσια, ο ήχος της φλογέρας ενός βοσκού θα φτάσει έως τα αυτιά τους. Ο ήχος αυτός σε μια στιγμή συναισθησίας για τον ποιητή θα μεταμορφωθεί σε φως:

A tune of high thin threads of shivering light[908]
(Μια μελωδία ψιλών, λεπτών ινών τρεμουλιαστού φωτός)

Μέσα στη μνήμη του ποιητή ο ήχος και το φως συναντώνται και γίνονται μια οντότητα, δημιουργώντας μια ποιητική απεικόνιση του συναισθήματος που βίωσαν

[906] Η παρούσα ελληνική απόδοση του ποιήματος είναι από τη γράφουσα και έχει δημοσιευθεί στο περιοδικό *Πόρφυρας*. Βλ. Κονιδάρη, Βέρα. «Θεόδωρος Στεφανίδης: Τρία Ποιήματα». *Περιοδικό Πόρφυρας* 145 (2012): 310.

[907] Stephanides, Theodore, *ό.π.,* σ. 87.

[908] Stephanides, Theodore, *ό.π.,* σ. 87.

οι τρεις φίλοι εκείνη τη βραδιά. Τα «αστέρια του παραδείσου», «η μαγιά της νύχτας» που έδινε «ανάσα στη ζωή», η φλογέρα του βοσκού, η οποία «ύφαινε μια μελωδία από ψιλές λεπτές κλωστές τρεμάμενου φωτός», αλλά και η συνολική εικόνα του ποιήματος, δείχνουν ξεκάθαρα τη νοσταλγική διάθεση του ποιητή και την ανάγκη του να μοιραστεί με τον αναγνώστη μια εμπειρία που του έμεινε ανεξίτηλη στη μνήμη.

Όσο για τη μορφή του ποιήματος, ο Στεφανίδης χρησιμοποιεί σταυρωτή ομοιοκαταληξία, αλλά όχι σε ολόκληρο το ποίημα. Είναι σπάνιες αυτές οι αποκλίσεις στην ποίηση του Στεφανίδη, ο οποίος πίστευε ακράδαντα στην ανάγκη της απόδοσης των ποιημάτων με ομοιοκαταληξία. Έτσι, στη δεύτερη στροφή, η οποία αποτελείται από πέντε στίχους, το σχήμα της ομοιοκαταληξίας δεν είναι το πλέον συνηθισμένο. Ομοιοκαταληκτούν ο πρώτος με τον πέμπτο στίχο και ο δεύτερος με τον τέταρτο. Και ενώ το ποίημα είναι γραμμένο ιαμβικό πεντάμετρο (π.χ. Upon a rock the sun had scorched all day), ο τελευταίος στίχος της πρώτης στροφής (Of living quivering silver) και ο πρώτος στίχος της δεύτερης στροφής (Then the night) διαφοροποιούνται:

We sat beneath the silent stars of heaven
Upon a rock the sun had scorched all day,
And felt within us and around the leaven
Of Night's reprieve to Life. […]
Then the night
Thrilled us once more with owe for, from a grove
Of cypresses that crowned the headland towering
Across the bay, a shepherd's piping wove
A tune of high thin threads of shivering light.[909]

Σε έναν βυθισμένο κήπο κάπου στην Κέρκυρα αναφέρεται ο Στεφανίδης στο ποίημα με τίτλο "The Submerged Garden":[910]

[909] *Ό.π,* σ. 19.

[910] Theodore Stephanides, *The Golden Face,* The Fortune Press, 1965, p. 22.

…Κόκκινα τριαντάφυλλα έλαμπαν εκεί που τώρα κρύβονται
Κόκκινα κοράλλια, και κρίνα κυμάτιζαν εκεί όπου φύκια
Ανεμίζουν ανάλαφρα, κελαηδούσε το αηδόνι όταν έλαμπε η σελήνη,
Στην ίδια κόχη όπου άλαλα ψάρια τώρα γλιστρούν….[911]

Εδώ, ο ποιητής περιγράφει ένα σπάνιο φαινόμενο, έναν βυθισμένο κήπο στην περιοχή Κασσιώπη στην Κέρκυρα. Η εναλλαγή των εικόνων, το τότε και το τώρα, η παράξενη ομοιότητα του παρελθόντος με το παρόν (κόκκινα κοράλλια στη θέση κόκκινων τριαντάφυλλων, φύκια αντί για κρίνα) αλλά και οι διαφορές (άλαλα ψάρια εκεί όπου ακουγόταν το κελάηδημα του αηδονιού) αποτελούν τον κύριο κορμό του ποιήματος.
Το ποίημα ολοκληρώνεται εκεί όπου το παρόν ενώνεται με το παρελθόν, εκεί όπου ο ποιητής παρατηρεί το «γλυκό» νερό του παρελθόντος να ενώνεται με το πικρό θαλασσινό νερό του παρόντος:

…Και από αυτό ένα κρυστάλλινο ρυάκι κυλά ακόμη
Ανακατεύοντας τη γλύκα του με το πικρό θαλασσινό νερό.[912]

Έτσι, παρόν και παρελθόν γίνονται δυσδιάκριτα και ο βυθισμένος κήπος συνιστά μια αισθαντική απεικόνιση του ρέοντος χρόνου.

Το παραπάνω ποίημα του Θεόδωρου Στεφανίδη απηχεί ένα ανάλογο ποίημα του Κώστα Καρυωτάκη, το «Ο κήπος είμαι που άλλοτε…», από την ποιητική συλλογή του *Ελεγεία και Σάτιρες*. Κατά μεγάλη πιθανότητα ο Θεόδωρος Στεφανίδης γνώριζε το παρακάτω ποίημα, καθώς είχε παλαιότερα μεταφράσει το ποίημα «Ανδρείκελα» που περιέχεται στην ίδια συλλογή (*Ελεγεία και Σάτιρες)* του Καρυωτάκη και ίσως οι εικόνες εγκατάλειψης που περιγράφει ο Καρυωτάκης να άσκησαν επιρροή κατά την περιγραφή του βυθισμένου κήπου από τον Στεφανίδη:

Ο κήπος είμαι που άλλοτε με τ’ άνθη του ευωδούσε

[911] Κονιδάρη, Βέρα. «Θεόδωρος Στεφανίδης: Τρία Ποιήματα». Περιοδικό *Πόρφυρας* 145 (2012): 309.

[912] *Ό.π.,* σ. 309.

κι εγέμιζε με χαρωπό τιτίβισμα πουλιών,
που με κρυφομιλήματα και ψίθυρο φιλιών,
τη νύχτα, στη σκιάδα του, η αγάπη επερπατούσε.
Ο κήπος είμαι που έμεινε χρόνια πολλά στην ίδια
θέση, μάταια προσμένοντας κάποιαν επιστροφή,
που αντί λουλούδια τώρα πια στ' αγκάθια έχει ταφεί,
που σώπασαν τ' αηδόνια του και πνίγεται στα φίδια.[913]

Και στα δύο ποιήματα η αδυσώπητη φθορά του χρόνου είναι αυτή που εμπνέει τους ποιητές. Ωστόσο, στο μεν ποίημα του Στεφανίδη ο χρόνος έχει βυθίσει τον κήπο κάτω από το θαλασσινό νερό και ουσιαστικά μια νέα ζωή καταλαμβάνει τους χώρους του, ενώ στο ποίημα του Καρυωτάκη, ο χρόνος έχει μετατρέψει στον κήπο σε ένα άμορφο επικίνδυνο τοπίο στο οποίο μόνο φίδια επιβιώνουν και τον πνίγουν.

Στην Κέρκυρα, εκτός από τις άμεσες αναφορές, είχε αναφερθεί ο Θεόδωρος Στεφανίδης και εμμέσως. Στο ποιημά του "Cities of the Mind" (Πόλεις του Νου) από την ομώνυμη ποιητική συλλογή, ο ποιητής περιγράφει κάποιες φωτεινές πόλεις του νου ήρεμες και απομακρυσμένες, όπου οι άνθρωποι βρίσκουν καταφύγιο από τα δεινά.[914] Αναφέρει κήπους ολάνθιστους (gardens flowering) ειρηνικές στέγες (peaceful roofs), παράθυρα με παντζούρια ανοιχτά σαν φιλικά βλέμματα (panes a-gleam like friendly eyes), πόρτες ορθάνοιχτες για να προϋπαντήσουν (doors stand open welcoming). Χρυσά πουλιά τραγουδούν εκεί και λάμπουν από την ευτυχία (golden birds forever sing, resplendent in their golden joy).[915] Αυτή βέβαια είναι η πρώτη στροφή του ποιήματος, καθώς στη δεύτερη, ο ποιητής κάνει αναφορά στις ζοφερές πόλεις του νου όπου η πίστη και η ελπίδα έχουν πια χαθεί, πιθανότατα παραπέμποντας στον όλεθρο του πολέμου, από τον οποίο δε γλίτωσε ούτε η

[913] Καρυωτάκης, Κώστας. *Ελεγεία και Σάτιρες*. Αθήνα: Εκδοτική Εταιρεία «Αθηνά» – Α.Ι. Ράλλης & Σία, 1927, σ. 8.

[914] There are bright Cities of the Mind,
Calm and remote, where Humankind
Seeks sanctuary from human woe […]
Βλ. Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 59.

[915] Στο ίδιο, σ. 59.

Κέρκυρα.[916] Η άποψη ότι ο Στεφανίδης είχε στο μυαλό του την Κέρκυρα γράφοντας το ποίημα “Cities of the Mind”, ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο ίδιος, στο βιβλίο των ταξιδιωτικών απομνημονευμάτων του με τίτλο *Island Trails*, στο κεφάλαιο που αναφέρεται στη Κέρκυρα με τον χαρακτηριστικό τίτλο “Phaeacia again" ξεκινάει την αφήγηση παραθέτοντας την πρώτη στροφή του ποιήματος “Cities of the Mind”. Έτσι, ο αναγνώστης των απομνημονευμάτων, διαβάζοντας αυτούς τους στίχους, τους ταυτίζει με το περιεχόμενο του κεφαλαίου που πρόκειται να διαβάσει, και αντίστοιχα ο αναγνώστης του ποιήματος “Cities of the Mind” μπορεί να βρει μέσα στην πρώτη στροφή του ποιήματος τις εικόνες που παραπέμπουν στην προπολεμική Κέρκυρα, ενώ οι υπόλοιπες αναφορές παραπέμπουν στην Κέρκυρα που είχε χτυπηθεί από τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο. Φαίνεται πως ο Στεφανίδης διαλέγει τον τίτλο του συγκεκριμένου ποιήματος ως τον τίτλο της δεύτερης ποιητικής του συλλογής, δείχνοντας την πρόθεσή του να μοιραστεί με τους αναγνώστες της ποίησής του τα συναισθήματα που του προκαλούσαν οι πόλεις του νου, αναπολώντας τη ζωή του πριν τον πόλεμο, χωρίς να αφήνει όμως απέξω και τις άλλες, τις σκοτεινές πόλεις του βίου του. Ο λόγιος Κώστας Δαφνής, πολύ εύστοχα είχε παρατηρήσει ότι στην εν λόγω συλλογή «ο Στεφανίδης βιογραφεί με τον ποιητικό λόγο την πορεία του στη ζωή από τα παιδικά σχεδόν χρόνια του ώς την προχωρημένη ωριμότητα. Πιστός στην παράδοση, με μια λεπτή ευαισθησία, με επιγραμματικό στοχασμό μετουσιώνει στους στίχους του μνήμες, εντυπώσεις, συγκινήσεις, ό,τι τέλος, έχει διαμορφώσει τον ψυχικό του κόσμο σε μια μακρινή πορεία ζωής, πλημμυρισμένης από δράσεις και έντονες δονήσεις».[917] Το γεγονός ότι διαλέγει ως τίτλο της συλλογής τον τίτλο του ποιήματος “Cities of the Mind”, καταδεικνύει τη θέση που είχαν οι τόποι στην ψυχή του ποιητή αλλά και την περίοπτη θέση στην οποία βρισκόταν η «αιώνια αγαπημένη» του Κέρκυρα.

[916] “There are bleak Cities of the Mind
Where Faith and Hope are left behind”.
Βλ. Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 59.

[917] Κώστας Δαφνής, «Πνευματικαί Καλλιτεχνικαί Ειδήσεις». *Κερκυραϊκά Νέα* (1970), σ. 2.

Ο έρωτας και η αγάπη στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη

Το ερωτικό στοιχείο κατέχει μια ιδιάζουσα θέση στην ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη. Κατ' αρχάς, ο ποιητής αφιερώνει σχετικά μικρό αριθμό ποιημάτων στην αγάπη, ωστόσο, τα λίγα αυτά ποιήματα περιέχονται σε κάθε ποιητική συλλογή του και έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: μιλούν για την αγάπη και τον έρωτα με τρόπο άλλοτε ειρωνικό, άλλοτε χιουμοριστικό, και ενίοτε με τόνο απογοήτευσης. Ποτέ ο έρωτας δεν παίρνει τη κλασική ρομαντική μορφή, ο ποιητής εμφανίζεται πάντοτε αρνητικός ή προσεχτικός απέναντι σε όποια συναισθήματα πάθους θα μπορούσε να δημιουργήσει ο έρωτας, και τελικά μια αίσθηση ματαιότητας είναι η γεύση που αφήνουν τα ερωτικά ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Για παράδειγμα, στο ποίημα με τίτλο «Μάταιη επιδίωξη» από τη συλλογή *Το Χρυσό Προσωπείο*, ο Στεφανίδης μιλάει συμβολικά για μια πεταλούδα που του έδειξε κάποτε η «Αγάπη» και αυτός κυνηγώντας την παραμέλησε όλες τις άλλες πεταλούδες, χρησιμοποιώντας πολλές δικαιολογίες για την άρνησή του να ασχοληθεί με αυτές. Κι εκείνη του ξέφυγε τελικά. Και τότε συνειδητοποίησε πως είχε πέσει η νύχτα και άλλη πεταλούδα δεν θα έβρισκε πια:

My butterfly escaped me at last.
And then I found it was too late to try
(for day had been by sunset overcast)
to choose and chase a second butterfly.[918]

Η αγάπη για τον ποιητή αποτελεί μια «μάταιη επιδίωξη», και το αντικείμενο της αγάπης αποτελεί μια άπιαστη ιδέα που τον εμποδίζει να κοιτάξει και να βρει μια αγάπη αμοιβαία και αληθινή.

Στο ποίημα "The Clock" της ίδιας συλλογής, ένα παλιό ρολόι τοίχου παρακολουθεί τους δύο εραστές και οι δείχτες του σαν «άσπλαχνα ψαλίδια» κόβουν από τους εραστές τα πολύτιμα λεπτά της αγάπης τους. Τα χρόνια έχουν περάσει, αλλά ακόμα μια υποψία εκείνου του παραδείσου μένει ζωντανή μες στις καρδιές τους:

[918] Stephanides, Theodore. *The Golden Face*. London: The Fortune Press, 1965, σ. 37.

Against the wall the old clock stands
And watches us as we embrace;
with every kiss its creeping hands
shift slowly round its vacant face.
Those spiteful hands like cruel shears
lop off the minutes we so prize,
but in our hearts a-down the years
is held a hint of paradise.[919]

Εδώ είναι ο χρόνος ο εχθρός των εραστών, αυτός που τελικά τους κλέβει τον «παράδεισο» και αφήνει μόνο μια μακρινή ανάμνησή του στις καρδιές τους.

Στη συλλογή *Cities of the Mind*, στο ποίημα “Warning to Lovers” ήδη από τον τίτλο γίνονται φανερές οι προθέσεις του ποιητή:

Oh love not, love not overmuch,
For women pay no heed to such.
Though they may swear till all is blue
That every lover should be true,
The over-faithful they disdain.[920]

Εδώ, οι γυναίκες εμφανίζονται ως ματαιόδοξες και ανάξιες των συναισθημάτων εκείνων που τις αγαπούν πραγματικά, και ο ποιητής παρουσιάζεται και πάλι απογοητευμένος από τον ρομαντικό έρωτα και ειρωνικός προς τις γυναίκες, ιδιαίτερα στους δύο τελευταίους στίχους του ποιήματος:

They won’t reflect, if he be smart,
That *practice* taught him all his art.[921]

---

[919] *Ό.π.,* σ. 39.

[920] Stephanides, Theodore. *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 36.

[921] *Ό.π.*

Αντίστοιχα, στο ποίημα με τίτλο “Indictment”, από την ίδια συλλογή, ο Θεόδωρος Στεφανίδης καταγγέλλει την αγάπη που τον κορόιδεψε άσχημα, καθώς μετά τον χωρισμό του δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το αντικείμενο του πόθου του. Και έτσι, παρέμενε παγιδευμένος στα όνειρά του, μέχρι που το καλοκαίρι τελείωσε και ο χειμώνας τα πάντα σκέπασε με χιόνι:

Love played a mocking trick on me
By giving me a heart
That could not shed its constancy
When she and I did part.
For I was snared among my dreams
Till Summer’s sun dipped low,
And Winter had congealed its beams
With unrelenting snow.[922]

Η απογοήτευση του ποιητή είναι και πάλι έκδηλη στο παραπάνω ποίημα, και ο εραστής εμφανίζεται ως «θύμα» της αγάπης που τον έχει παγιδέψει και τελικά, η εμμονή του για την αγάπη που έχασε του καταστρέφει τη ζωή.

Στην ποιητική συλλογή *Worlds in a Crucible*, η αγάπη παρουσιάζεται με χιούμορ, ειρωνεία και πικρία στις δύο στροφές του ποιήματος “Discomfiture”:

With Eros I once made a pact
And he lent me his bow and dart,
My darling eagerly I tracked
And aimed Love’s arrow at her heart.

Ah, what a shot that should have been:
A target clear, a huntsman keen…
But ardour was my overthrow,
I drew so hard – I broke the bow![923]

[922] *Ό.π.,* σ. 37.

Η «αμηχανία» του τίτλου χαρακτηρίζει το σύντομο ποίημα, καθώς ο Θεόδωρος Στεφανίδης χρησιμοποιεί τον «Έρωτα» όπως οι αρχαίοι, ζητώντας βοήθεια από αυτή τη θεότητα. Και η βοήθεια έρχεται με τον πιο απρόσμενο τρόπο, καθώς ο Έρωτας δανείζει στον ερωτευμένο το τόξο και τα βέλη του για να σημαδέψει ο ίδιος την αγάπη του. Και πάλι όμως, το ειδύλλιο δεν θα προχωρήσει, καθώς ο ζήλος (ardour) είναι τόσο μεγάλος που το βέλος σπάει πριν βρει τον στόχο. Το λεπτό χιούμορ και η ειρωνεία του ποιητή δεν κρύβουν και πάλι το συναίσθημα της απογοήτευσης και της ματαιότητας του έρωτα.

Αλλά και στην πιο πρόσφατη συλλογή *Autumn Gleanings*, που συμπεριλαμβάνεται στο βιβλίο *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*, υπάρχουν κυρίως τετράστιχα, μέσα από τα οποία ο ποιητής εκφράζει την αγάπη χωρίς ανταπόκριση:

Magnets
The compass-needle courts the pole
Across far leagues of land and sea;
My heart, too, seeks your own for goal
With parallel fidelity.[924]

Στο παραπάνω τετράστιχο, ο ποιητής παρομοιάζει τον εαυτό του με μια πυξίδα, που όπως δείχνει πάντα τον βορά, έτσι κι ο ίδιος συντονίζεται πάντα με το αντικείμενο της αγάπης του, το οποίο προφανώς προσπαθεί να φέρει κοντά του, ίσως όχι με μεγάλη επιτυχία.

Στο τετράστιχο με τίτλο Love's Icarus, ο ποιητής αποκτάει τα φτερά της αγάπης και πετάει προς το φως. Αλλά αυτά τα φτερά είναι φτιαγμένα από τα χρυσά πούπουλα του ψέματος και η πτώση είναι αναπόφευκτη:

---

[923] Stephanides, Theodore. *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 23.

[924] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 107.

You granted me the wings of Love
And I flew to the light;
But plumed with golden lies, those wings
Could not sustain my flight.[925]

Για άλλη μια φορά, η αγάπη στην οποία πιστεύει ο ποιητής είναι προορισμένη να τον «κατακρημνίσει» και να μην έχει αίσιο τέλος.

Εν κατακλείδι, ο Θεόδωρος Στεφανίδης στην ποίησή του εκφράζει την βαθιά του απογοήτευση για τις παγίδες που του επιφυλάσσει ο έρωτας και η αγάπη, και εμφανίζεται ως θύμα που συνήθως παγιδεύεται σε έντονα συναισθήματα αγάπης, χωρίς ωστόσο, να βρίσκει ανταπόκριση από το αντικείμενο του πόθου του. Ο ρομαντισμός του αποτελεί συνήθως παράγοντα αποτυχίας στις ερωτικές σχέσεις που περιγράφει και τα ερωτικά ποιήματά του καταλήγουν να είναι μια σπουδή στη ματαιότητα.

[925] Ό.π., σ. 121.

Η φιλοσοφία στα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη

Από το ρεπερτόριο του ποιητή Στεφανίδη δεν λείπουν τα ποιήματα φιλοσοφικής θεώρησης του κόσμου. Η φύση του ανθρώπου και η ύπαρξη εν γένει, βρίσκονται στο κέντρο της φιλοσοφικής ματιάς του ποιητή. Ποιήματα αυτής της θεματικής συμπεριλαμβάνονται σε όλες τις ποιητικές συλλογές του.

Για παράδειγμα το ποίημα “Erudition” (Ευρυμάθεια) συμπυκνώνει σε δύο στροφές πέντε και τριών στίχων το μυστήριο του χρόνου και την ανθρώπινη ύπαρξη που ζει «μεταξύ του Μέλλοντος και του Παρελθόντος». Το «Παρόν» παρομοιάζεται με την πρόσοψη ενός μεγάλου κύματος που από «το Παρελθόν μεταπηδά σε Μέλλοντα Χρόνο» και ο «Άνθρωπος» παρουσιάζεται ως το «απομεινάρι δύο Μυστηρίων»:

We live between the Future and the Past;
the Present is the front of a great wave
that from the Past laps into Future Time —
a Mystery that with each fleeting pulse
encroaches on another Mystery.

And Man, the flotsam of two Mysteries,
is borne along, from birth till his last breath,
expounding all the Books of Life and Death. [926]

Πρόκειται για άλλο ένα από τα ελάχιστα ποιήματα του Στεφανίδη όπου ομοιοκαταληκτούν μόνο οι τελευταίοι δύο στίχοι του ποιήματος, ωστόσο, μετρικά το ποίημα διατηρεί ολόκληρο τον ιαμβικό πεντάμετρο στίχο.

Από την άλλη πλευρά, στο ποίημα “The Worth of Dust” (Η Αξία της Σκόνης), ο Στεφανίδης βρίσκει ξανά τις ρίμες του και φιλοσοφεί πάνω στην ύλη από την

[926] Stephanides, Theodore. *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Trans. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 88.

οποία είναι φτιαγμένος ο άνθρωπος. Κατά τον ποιητή, η σκόνη από την οποία φτιάχτηκε ο Άνθρωπος «κάποτε σπινθήρισε σε ένα λαμπερό αστέρι».[927]

[…] Aye, we are dust, but atoms in each fleck
have had a full Eternity to know
the Gamut of all Change — the dust we are
once sparkled in an incandescent star![928]

Στο ποίημα “Present into Past” (Το Παρόν μέσα στο Παρελθόν), ο Θεόδωρος Στεφανίδης σκέφτεται πως το «τώρα» κάπου στο μακρινό μέλλον θα είναι παρελθόν, και τίποτα από όσα γνωρίζουμε τώρα δεν θα υπάρχει στο μέλλον αυτό, αφού σε ένα εκατομμύρια χρόνια, ή και περισσότερο, τίποτα δεν θα υπάρχει για να θυμίζει εμάς τους ανθρώπους και τον κόσμο μας. Ακόμα και οι οροσειρές θα έχουν ισοπεδωθεί από το νερό και τους ανέμους και θα έχουν γίνει άμμος. Ο χρόνος, σκέφτεται ο Στεφανίδης, κυλάει αδυσώπητα και ο ίδιος είναι ήδη χαμένος στο παρελθόν:

The very moment while I sit and think
Will be, some day, a moment of the past,
A moment of an era so remote,
So lost amid the tally of the years,
That not a legend of it will remain.[929] […]

Στο ποίημα αυτό ο Στεφανίδης γράφει σε ελεύθερο στίχο και γι’ αυτό και η αποτύπωση των σκέψεών του θυμίζει περισσότερο έναν φιλοσοφικό μονόλογο.

Στο ποίημα “Mystery” (Μυστήριο), το οποίο περιλαμβάνεται στη συλλογή *Worlds in a Crucible,* ο ποιητής θέτει το μεγαλύτερο γι’ αυτόν ερώτημα: Γιατί υπάρχει ο Κόσμος ή το οτιδήποτε; Σε ολόκληρο το ποίημα διατυπώνονται ερωτήματα σχετικά με το πρωταρχικό ερώτημα της ύπαρξης και του σκοπού της:

[927] *Ό.π.,* σ. 91.

[928] *Ό.π.,* σ. 90.

[929] Stephanides, Theodore. *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 36.

The greatest Mystery of all is why
This World or Anything should be: the Earth,
The Ocean, and the star-begetting Sky –
Or just a lifeless stone! […][930]

Ποιήματα φιλοσοφικά περιλαμβάνονται και στην τέταρτη ποιητική συλλογή του Θεόδωρου Στεφανίδη, τα οποία γράφτηκαν σε μεγάλη ηλικία, και γι' αυτόν τον λόγο ο επερχόμενος θάνατος απασχολεί σε μεγάλο βαθμό τον ποιητή. Για παράδειγμα στο ποίημα "The Universe" (Το Σύμπαν), ο αφηγητής αναρωτιέται αν θα χαθούν όλα (οι γνώσεις, οι αναμνήσεις, οι χαρές και οι λύπες) όταν πεθάνει και αν τελικά το σύμπαν στερείται νοήματος:

I shall be dead one day and all I know:
The knowledge that I gathered down the years,
The memories of loves and joys and tears,
Will all these vanish like a flake of snow
Touched by the springtime sun? It may be so;
Perhaps the universe is meaningless […].[931]

Συμπερασματικά, στα φιλοσοφικά ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη αποτυπώνεται η αγωνία αλλά και η ακούραστη περιέργεια ενός πολύ μορφωμένου ανθρώπου, ο οποίος αναρωτιέται για τα μυστήρια της ύπαρξης, γνωρίζοντας καλά πως ποτέ δεν θα μπορέσει να τα λύσει, ωστόσο, δεν παύει να αναζητά πιθανές εξηγήσεις. Στα ποιήματα αυτά συμπυκνώνει όλη τη σοφία και τις αναζητήσεις του και εντέλει προκαλεί και τον εκάστοτε αναγνώστη να σκεφτεί και να αναζητήσει τις δικές του απαντήσεις στα μυστήρια της ζωής και της ύπαρξης. Τα ποιήματα αυτά, τα

[930] Stephanides, Theodore. *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973, σ. 52.

[931] Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 92.

οποία συμπεριλαμβάνονται και στις τέσσερις ποιητικές συλλογές του Θεόδωρου Στεφανίδη, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του ποιητικού του σύμπαντος και μαζί με τα ποιήματα των υπολοίπων θεματικών ενοτήτων συνθέτουν την ποιητική ταυτότητα του δημιουργού τους.

Μια συνολική αποτίμηση της ποίησης του Θεόδωρου Στεφανίδη

Σε γράμμα του προς τον Ian MacNiven, ο Στεφανίδης είχε γράψει πως τον αποκαλούσαν «παλιομοδίτη» ποιητή, ωστόσο ο ίδιος δεν μπορούσε να ασχοληθεί με «πρόζα κομμένη σε άνισα μήκη με έναν πέλεκυ».[932]

Σε άλλο γράμμα του, με αποδέκτη κάποιον αλληλογράφο του με το όνομα Earl, το 1973, ο Στεφανίδης αναφέρθηκε για άλλη μια φορά στην παλιομοδίτικη ποίηση και στην ανάγκη του να γράφει με ομοιοκαταληξία, ρυθμό και σε κλασικό μέτρο.[933] Συμπεραίνει κάποιος από όλα τα παραπάνω, ότι ο Στεφανίδης είναι φανατικός οπαδός της «παραδοσιακής ποίησης» γι' αυτό και ηθελημένα δεν θα ξεφύγει ποτέ από τα όριά της. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Charles Sligh, αντιπρόεδρος της International Lawrence Durrell Society, η ποίηση του Στεφανίδη «έχει σαφώς το βλέμμα στραμμένο προς τα πίσω».[934]

Η μορφή των ποιημάτων του αποδεικνύει την εμμονή του και την πίστη του σε αυτό το είδος. Ο αναγνώστης της ποίησής του θα συναντήσει σονέτα, τετράστιχα, δίστιχα, ιαμβικό τόνο, και ομοιοκαταληξία σχεδόν πάντα, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Σε πολλές περιπτώσεις, ο Στεφανίδης δεν θα διστάσει να τιτλοφορήσει τα ποιήματά του με τον όρο της μορφοποίησής τους. Για παράδειγμα, βρίσκουμε «Τρία τετράστιχα», «Δίστιχα» κλπ.

Μάλιστα, ο Edward Hungerford είχε εύστοχα παρατηρήσει ότι τα τετράστιχα φαίνεται να χρησιμοποιούνται ως δομικά διαχωριστικά, τα οποία διακόπτουν τις ακολουθίες

[932] "The reason is that I am what is now called an 'old fashioned' poet. I do not deal in prose chopped up into unequal lengths with a pole-axe". Βλ. Hungerford, Edward. "Theodore Stephanides: Man and Poet." *On Miracle Ground II: Second International Lawrence Durrell Conference Proceedings*. Ed. Lawrence W. Peirce, Carol. Markert. Deus Loci: The Lawrence Durrell Quarterly 7.5 and The University of Baltimore Monograph Series, 1984, σ. 231.

[933] https://www.oxfam.org.uk/shop/books/poetry-drama-criticism/cities-of-the-mind-hd_101298729

[934] "Stephanides' decidedly backward looking poetry". Βλ. Sligh, Charles. "Vice President's Report." *The International Lawrence Durrell Society Herald* 1 May 2013, σ. 5.

των ποιημάτων στη συλλογή *Cities of the Mind*, δίνοντάς της τον δικό της ρυθμό και ποικιλία στο θεματικό περιεχόμενο.[935]

Καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι η ποίηση αποτελεί για τον Θεόδωρο Στεφανίδη ένα όχημα για να αφηγηθεί την πορεία του στον κόσμο, τις περιπέτειες, τις σκέψεις, όλα όσα είδε και έμαθε στη διάρκεια της ζωής του. Ο λόγος του είναι ευθύς, στρωτός και κομψός και οι στίχοι του δουλεμένοι με μεγάλη λεπτομέρεια. Το διακριτικό αλλά ουσιαστικό και γεμάτο νόημα πέρασμα του Στεφανίδη από τον κόσμο, αποτυπώνεται στο ύφος και στον τρόπο της γραφής του. Έτσι, τα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως «ποιητικά δοκίμια», τα οποία συμπυκνώνουν σε έμμετρο λόγο ολόκληρη την κοσμοθεωρία του. Για τον Στεφανίδη, η ποίηση δεν είναι πειραματισμός, αλλά μια έκφραση σε παραδοσιακά μέτρα και ρυθμούς από τα οποία δε θα απομακρυνθεί ποτέ παρά τις μοντερνιστικές τάσεις και όλα τα συναφή ρεύματα που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Για παράδειγμα, παρόλο που ο ίδιος ήρθε σε επαφή με την ποίηση του Τ.Σ. Έλιοτ στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του 1920 στο Παρίσι όπου σπούδαζε, μαθαίνουμε πως ο Έλιοτ αποτελούσε πάντα αιτία αντιπαράθεσης για τον Στεφανίδη και την παρέα του.[936] Έτσι, ο ίδιος και ο Κατσίμπαλης εξέφραζαν με κάθε τρόπο την αντίθεσή τους στους στίχους του Έλιοτ και αναρωτιόνταν «πώς ένας ποιητής μπορούσε να συγκρίνει το δειλινό με “ένα ναρκωμένο ασθενή επάνω στο τραπέζι”».[937] Αυτές τις απόψεις, τις διαφύλαξε με σθένος ο Στεφανίδης, μέχρι το τέλος του βίου του και υπό αυτό το πρίσμα εκφράστηκε μέσα από τα ποιήματά του.

---

[935] “The quatrains […] seem to be used as a structural divider to break sequences in Cities of the Mind, giving the volume its own pace and variety of subject matter”. Βλ. Hungerford, Edward. "Theodore Stephanides: Man and Poet." *On Miracle Ground II: Second International Lawrence Durrell Conference Proceedings*. Ed. Lawrence W. Peirce, Carol. Markert. Deus Loci: The Lawrence Durrell Quarterly 7.5 and The University of Baltimore Monograph Series, 1984, σ. 230.

[936] Τις πληροφορίες αυτές τις δίνει ο συγγραφέας John U. Nef στο βιβλίο του με τίτλο *Search for a Meaning,* μια ογκώδη αυτοβιογραφία. Ο ίδιος, υπήρξε φίλος με τον Στεφανίδη και τον Κατσίμπαλη κατά τα χρόνια του Παρισιού και αναφέρει με αρκετές λεπτομέρειες τις συζητήσεις τους πάνω στην ποίηση. Βλ. Nef, John U. *Search for Meaning. The Autobiography of a Noncomformist*. Washington D. C. : Public Affairs Press, 1973, σ. 69.

[937] Eliot, T.S. "Το Ερωτικό Τραγούδι του Ι. Άλφρεντ Προύφροκ (μετάφραση)." *Ποίηση* Άνοιξη 1994, σ. 10.

Αν θα έπρεπε να αποφανθεί κανείς για την ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη συνολικά, η λέξη ειλικρίνεια, διαπνέει ολόκληρο το ποιητικό του έργο. Τα ποιήματά του δεν ανοίγουν νέους δρόμους έκφρασης, αντίθετα πατούν πάνω σε μια μακρά ποιητική παράδοση αιώνων. Ο Στεφανίδης γράφει με ειλικρίνεια και μελωδικότητα την κοσμοθεωρία του. Και παρόλο που θλίβεται όταν δυσκολεύεται να βρει εκδότη, ή όταν μεσουρανεί η «μοντέρνα» ποίηση, ωστόσο, δεν προσπαθεί σε καμία περίπτωση να απομακρυνθεί από το προσωπικό του στυλ γραφής. Ο ίδιος, θα γράψει το 1971 στον Lawrence Durrell: «Τα γούστα στη λογοτεχνία αλλάζουν και μάλιστα επανέρχονται, και ίσως σε 50 χρόνια (ή και 100) το στυλ μου μπορεί να μη θεωρείται και τόσο «παλαιομοδίτικο». Ίσως τότε να με ανακαλύψει κάποιος ερευνητής στο χώρο των γραμμάτων».[938]

Ακόμα κι αν τα γούστα στη λογοτεχνία δεν έχουν αλλάξει όσο θα ήλπιζε ο Στεφανίδης, άλλωστε ακόμα δεν έχουν περάσει ούτε πενήντα χρόνια από το θάνατό του, το σίγουρο είναι πως ο ίδιος έχει αφήσει πίσω του ένα πλούσιο και αξιόλογο έργο, μια γραφή λυρική και μια αποτύπωση μικρών και μεγάλων στιγμών του προηγούμενου αιώνα. Ο Μάριος Βύρων Ραΐζης, θα σημειώσει ότι «αν ο Στεφανίδης ήταν κατά βάθος λιγότερο Έλληνας ή αν είχε αλλάξει το επώνυμό του σε μια αγγλική παραλλαγή π.χ. Stevens, η φήμη του ως άγγλου ποιητή και μεταφραστή θα αποτελούσε μέρος της λογοτεχνικής αγγλικής κουλτούρας που όλοι αγαπούμε, μελετούμε και εκτιμούμε στις μέρες μας».[939] Δυστυχώς, ο ίδιος λειτουργούσε πάντα στο μεταίχμιο των δύο πολιτισμών. Ο Έλληνας που έγραφε στα αγγλικά, ο βρετανός πολίτης με το ελληνικό όνομα. Μια ποίηση που σε μεγάλο βαθμό γράφτηκε ενωρίς αλλά εκδόθηκε αργά. Ο άνθρωπος της επιστήμης, ο μεταφραστής, ο ποιητής, ο συγγραφέας. Μια πολύπλευρη προσωπικότητα με αμέτρητα ενδιαφέροντα και βαθιά καλλιέργεια. Η ποίηση του Στεφανίδη, είναι η ίδια η ιστορία του 20ού αιώνα. Είναι οι ανακαλύψεις, οι πόλεμοι, οι αγωνίες, οι φόβοι, οι ελπίδες, οι αναμνήσεις και η

[938] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Γαβριηλίδης, 2006, σ. 199.

[939] "...had Theodore Stephanides been less Greek at heart, and had he anglicised his father's surname , as Stephenson, or Strevens, I believe that his fame as an English poet and translator would have been part of the English literary culture we all love, study, and celebrate today." Βλ. Lillios, Anna, ed. Lawrence Durrell and the Greek World. London: Associated U Presses, 2004, σ. 252 (απόδοση στην Ελληνική από τη γράφουσα)

τεράστια ανάγκη ποιητικής έκφρασης, ενός σπάνιου και ευαίσθητου ανθρώπου, ο οποίος θέλησε να αφήσει το αποτύπωμά του από τις μέρες του στη γη. Το ποίημά του με τίτλο “Let me not seem to have lived in vain”[940] από τη συλλογή *Cities of the Mind*, αποτελεί την ύστατη επιθυμία του ποιητή να αφήσει πίσω του κάτι, μια σκέψη, έναν στίχο, έναν ρυθμό, μια αντανάκλαση, κάτι που θα υπενθυμίζει το πέρασμά του από τη ζωή:

Let me not seem to have lived here in vain
When darkness beckons me and I heed the call,
Let something of me, just a mote, remain
To linger where my steps no longer fall
Let something of me still remain behind;
A verse, a cadence, to outlive the clay;
Let some reflect, some glimmer of my mind
Recall the passage of my little day.[941]

Η παραπάνω επιθυμία του Θεόδωρου Στεφανίδη γίνεται ήδη πραγματικότητα στις μέρες μας. Εκτός από το βιβλίο *The Golden Face*, το οποίο ήδη κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Colenso σε δίγλωσση έκδοση (σε μετάφραση της γράφουσας), και το *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems*, αναμένεται να κυκλοφορήσει το φθινόπωρο του 2023, και πάλι από τις εκδόσεις Colenso Books, η έκδοση του συνόλου των ποιημάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη με τίτλο *From first memory to last adventure: the complete poems of Theodore Stephanides*.[942] Έτσι, ολόκληρο το έργο του ποιητή Στεφανίδη θα είναι πλέον διαθέσιμο για τους αγγλόφωνους αναγνώστες, οι οποίοι θα έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν άλλη μια σημαντική πλευρά του ανθρώπου των γραμμάτων. Επιπλέον, με αυτή την έκδοση των απάντων εκτιμάται πως το ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη θα έχει την

[940] Τα λόγια αυτά αποδίδονται στον αστρονόμο Tycho Brahe (1546-1601) ως οι τελευταίες του λέξεις πριν πεθάνει.

[941] Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 72.

[942] Stephanides, Theodore. *From first memory to last adventure: the complete poems of Theodore Stephanides.* London : Colenso Books, 2023.

ευκαιρία να επανεκτιμηθεί από τους σύγχρονους μελετητές της ποίησης και να αναγνωριστεί έστω και καθυστερημένα η δική του συμβολή στην βρετανική ποίηση του εικοστού αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

Εισαγωγή

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης κατά τη διάρκεια της ζωής του υπήρξε μάρτυρας κοσμοϊστορικών γεγονότων, με πιο σημαντικά τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Ο ίδιος βίωσε από πρώτο χέρι και τους δύο, καθώς υπηρέτησε εθελοντικά πρώτα ως πυροβολητής του ελληνικού στρατού στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά την περίοδο 1917-1918, καταλήγοντας στη Σμύρνη και στην Αδριανούπολη, έως το έτος 1922, όπου έληξε η θητεία του, και δεύτερον ως αξιωματικός του υγειονομικού του βρετανικού στρατού κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στη Μάχη της Κρήτης και έπειτα στην εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου, στη Σικελία και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Τις εμπειρίες του αυτές τις κατέγραψε στα απομνημονεύματά του. Δυστυχώς, όσο βρισκόταν εν ζωή εξέδωσε μόνο τα απομνημονεύματά του από τη Μάχη της Κρήτης υπό τον τίτλο *Climax in Crete,* από τις εκδόσεις Faber & Faber (1946). Τα απομνημονεύματά του από το Μακεδονικό Μέτωπο πρόκειται να εκδοθούν το προσεχές διάστημα από τις εκδόσεις Colenso υπό τον τίτλο *At the Macedonian Front 1917–1918: A Diary and a Memoir.*[943] Επιπροσθέτως, τα απομνημονεύματά του από την εμπειρία του στη Δυτική Έρημο, υπό τον γενικό τίτλο *Western Desert*, πρόκειται να εκδοθούν μελλοντικά, επίσης από τις εκδόσεις Colenso.

Ωστόσο, τα πολεμικά απομνημονεύματα δεν ήταν η μοναδική ενασχόληση του Στεφανίδη με αυτό το συγγραφικό είδος. Σε μεγάλη ηλικία, ο Θεόδωρος Στεφανίδης εξέδωσε άλλο ένα βιβλίο με απομνημονεύματα, αυτή τη φορά καθαρά ταξιδιωτικής φύσεως, με τον τίτλο *Island Trails*, το οποίο κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Macdonald το 1973.

Τέλος, σημαντική θέση στο έργο του Στεφανίδη κατέχουν τα απομνημονεύματά του από την περίοδο που σχετίστηκε με την οικογένεια Ντάρελ, όταν οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα, στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Αρχικά, αυτά τα απομνημονεύματα δημοσιεύθηκαν τμηματικά, και πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Στεφανίδης δεν ευτύχησε να τα δει συγκεντρωμένα σε μορφή βιβλίου. Κάποια από αυτά, αλλά όχι όλα, είχαν δημοσιευθεί στο *Deus Loci*, το περιοδικό της Διεθνούς

[943] Οι εκδόσεις Colenso δίνουν ως καταληκτική περίοδο κυκλοφορίας του βιβλίου το 2024.

Εταιρείας Λώρενς Ντάρελ (International Lawrence Durrell Society),[944] ενώ το 2011, εκδόθηκαν στο σύνολό τους υπό την αιγίδα των The Durrell School of Corfu και The International Lawrence Durrell Society, σε μια έκδοση που περιείχε επίσης ανέκδοτα ποιήματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, υπό τον τίτλο *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems.*[945] Στη συνέχεια της παρούσας μελέτης θα γίνει εκτενής αναφορά σε όλα τα απομνημονεύματα που συνέγραψε ο Θεόδωρος Στεφανίδης.

[944] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Stephanides, Theodore, *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems. Corfu*: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 9.

[945] Stephanides, Theodore, *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

Climax in Crete: Το πολεμικό ταξίδι του Θεόδωρου Στεφανίδη ως αφορμή για τη δημιουργία ενός ταξιδιωτικού κειμένου, με έντονα επιμέρους στοιχεία επιστημονικής μελέτης, πολιτισμικής καταγραφής και ποιητικής αναπόλησης

Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη με τίτλο *Climax in Crete*, εκδόθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, το 1946 από τον εκδοτικό οίκο Faber and Faber Limited.[946] Το κεντρικό θέμα του βιβλίου ήταν η εξιστόρηση των γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά τη Μάχη της Κρήτης στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μέσα από τη ματιά του Στεφανίδη, ο οποίος υπηρετούσε ως αξιωματικός του υγειονομικού τμήματος του βρετανικού βασιλικού στρατού.

Στον πρόλογο του βιβλίου, τον οποίο υπέγραφε ο Lawrence Durrell, αναφερόταν η απλότητα γραφής και η εγκυρότητα των λόγων του Στεφανίδη. Στην πραγματικότητα, το βιβλίο αυτό, εκτός από τα γεγονότα της ίδιας της μάχης, κατέγραφε ολόκληρη την πορεία του Στεφανίδη από την Αθήνα μέχρι την Κρήτη, τις εμπειρίες του με το στράτευμα στο νησί, τη Μάχη της Κρήτης και τέλος την υποχώρηση, την απομάκρυνσή του από τη νησί και ακολούθως την άφιξή του στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.[947]

Όπως αναφέρεται και στον τίτλο της παρούσας ενότητας, τα απομνημονεύματα του Στεφανίδη από τη Μάχη της Κρήτης, παρόλο που δεν εμπίπτουν με προφανή τρόπο στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, όπως για παράδειγμα το έργο του ιδίου *Island Trails*, ωστόσο, θα μπορούσαν να ενταχθούν σε ένα «μικρό παρακλάδι της ταξιδιωτικής γραφής: το πολεμικό ταξίδι (ο όρος ανήκει στον Ανδρέα Καραντώνη)».[948] Σύμφωνα με τη συγγραφέα Αννίτα Παναρέτου: «Παρά τις αντιξοότητες ή, καλύτερα, λόγω των αντιξοοτήτων, το βλέμμα και η ψυχή κινούνται ελεύθερα μέσα στο φυσικό περίγυρο και αξιολογούν αντλώντας υλικό. Η πρωτόγνωρη συναισθηματική κατάσταση προσφέρει τη χροιά. Αποτέλεσμα,

[946] Theodore Stephanides, *Climax in Crete*. London: Faber and Faber, 1946.

[947] Η συνέχεια της πολεμικής του περιπέτειας στην Αφρική και τη Σικελία, που διήρκεσε έως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, είναι καταγεγραμμένη στους δύο ανέκδοτους τόμους που φέρουν τους τίτλους "Western Desert" και "Western Desert and Beyond".

[948] Παναρέτου, Αννίτα Π., *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία: Η μακριά πορεία των απαρχών ώς τον 19ο αιώνα*. Vol. 1. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1995, σ. 118.

περιγραφές του ταξιδιού ώς το μέτωπο ή του ίδιου του μετώπου, όπου κι αν βρίσκεται αυτό».[949]

Πράγματι, τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη συνιστούν την περιγραφή ενός ταξιδιού εν καιρώ πολέμου, το οποίο ξεκίνησε από την Αθήνα – στην ουσία το πολεμικό ταξίδι του Στεφανίδη είχε ξεκινήσει πολύ πιο πριν από τη Λιβύη και την ελληνική ενδοχώρα– στάθηκε στην Κρήτη, όπου και βρίσκουμε το επίκεντρο της διήγησης, και τελείωσε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, μετά την πτώση του μετώπου της Κρήτης και την επικράτηση των γερμανικών στρατευμάτων στο νησί. Κατά τη διάρκεια αυτού του πολεμικού ταξιδιού ο Θεόδωρος Στεφανίδης κρατούσε ημερολογιακές σημειώσεις καταγράφοντας πρωτίστως τα γεγονότα.

Ωστόσο, το βιβλίο *Climax in Crete* δεν αποτελεί μια απλή ημερολογιακή καταγραφή πολεμικών γεγονότων. Ο συγγραφέας εκτός από στρατιωτικός γιατρός δεν παύει να είναι και ένας άνθρωπος πολυμαθής, με πολύπλευρες επιστημονικές γνώσεις και ποικίλα ενδιαφέροντα. Έτσι, τα απομνημονεύματά του διανθίζονται με αναφορές σε πολλά διαφορετικά πεδία, από τη βοτανολογία και την εντομολογία έως την λαϊκή παράδοση και τη μουσική, την ποίηση και την αστρονομία.

Συνεπώς, η «ποιητική» του *Climax in Crete* δεν είναι μια «καθαρή» πολεμική καταγραφή, και μάλιστα, τις περισσότερες φορές ο αναγνώστης έχει την αίσθηση πως πρόκειται για μία μάλλον «αντιπολεμική» αφήγηση, καθότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης λόγω και της ιατρικής ιδιότητάς του στο στράτευμα δεν πήρε μέρος στις εχθροπραξίες ως ενεργός πολεμιστής. Ωστόσο, καθώς ο ίδιος και οι συμπολεμιστές του πολλές φορές βρέθηκαν μέσα στη «ζώνη του πυρός», οι περιγραφές του αποτελούν πολύτιμη πηγή για τους μελετητές της ιστορίας εκείνης της περιόδου και πλείστες αναφορές στο βιβλίο *Climax in Crete* έχουν γίνει από ιστορικούς και μελετητές του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου.

Συνεπώς, τα τέσσερα κεφάλαια που απαρτίζουν το βιβλίο, για τα οποία θα γίνει εκτενής αναφορά στην πορεία αυτής της μελέτης, καταγράφουν με ακρίβεια τη μετακίνηση, το ταξίδι του Στεφανίδη και την ειρηνική παρουσία του σε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στην ενότητα που ακολουθεί, οι κριτικές και η γενικότερη παρουσία του βιβλίου *Climax in Crete* στη διεθνή βιβλιογραφία, θα είναι τα πεδία στα οποία θα

[949] *Ό.π.,* σ. 118.

εστιάσει η παρούσα διατριβή, καταδεικνύοντας τη σημαντική θέση που κατέχει το εν λόγω έργο ως αντικείμενο μελέτης και εξαγωγής συμπερασμάτων για την κατανόηση ενός σημαντικού ιστορικού γεγονότος.

Το βιβλίο *Climax in Crete* στη διεθνή βιβλιογραφία

Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη μνημονεύτηκαν από πολλούς συγγραφείς και μελετητές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η συχνή τους αναφορά στη γραπτή μαρτυρία του καταδεικνύει τη σπουδαιότητα και την απήχηση του έργου ως προς την κατανόηση ενός σημαντικού ιστορικού γεγονότος από το αναγνωστικό κοινό. Μάλιστα, ο φίλος του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο συγγραφέας Lawrence Durrell, σε γράμμα του προς τον συγγραφέα Gostan Zarian, το οποίο είχε αποστείλει ήδη το 1947, ανέφερε πως το *Climax in Crete* «είχε αρκετή επιτυχία στην Αγγλία».[950] Όπως θα καταδειχθεί και στη συνέχεια, τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη καταλαμβάνουν μια σημαντική θέση στη διεθνή βιβλιογραφία που αναφέρεται στα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο συγγραφέας A.W. Gomme σε κριτική του για το *Climax in Crete* στο περιοδικό *International Affairs* είχε τονίσει την αμεσότητα και την απλότητα της γραφής του Θεόδωρου Στεφανίδη. Εστιάζοντας στο περιεχόμενο, σημείωνε πως η μαρτυρία του Στεφανίδη ήταν μια ιστορία η οποία έπρεπε να ειπωθεί, καθώς ο συγγραφέας κατείχε ένα ευαίσθητο και φιλομαθές μυαλό, όπως και τη δυνατότητα να περιγράφει με αδρά λόγια τον τόπο και τους συντρόφους του. Βέβαια, ο Gomme δεν είχε παραλείψει να παρατηρήσει πως οι πολλές αναφορές στους συντρόφους του Στεφανίδη στη μάχη δεν ήταν απαραίτητες, καθώς για τους αναγνώστες ήταν απλά ονόματα.[951] Ωστόσο, θα προσθέταμε πως για λόγους ιστορικής ακρίβειας, η αναφορά στα πρόσωπα από τον Στεφανίδη, έριχνε φως στις τύχες απλών ανθρώπων, και αποτελούσε μια σημαντική καταγραφή για εκείνους που θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν αυτές τις πληροφορίες.

---

[950] "He [Stephanides] also has written a book -- *Climax in Crete* which has had quite a success in England". Pine, Richard., ed. *Lawrence Durrell's Endpapers and Inklings 1933-1988, Volume One*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, σ. 329.

[951] "For all that, it is a story that was worth the telling, for Dr. Stephanides has a sensitive and inquiring mind; he can describe both the country through which he made his painful journey and his companions vividly, though there are far too many references to fellow officers, who are all of them only names to the reader". Βλ. Gomme, A.W. "*Climax in Crete*." *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 23.3 (1947): 423.

Την ίδια χρονιά (το 1947), ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Robert Gale Woolbert, θα έκανε μια σύντομη αναφορά στο βιβλίο *Climax in Crete*, στο περιοδικό *Foreign Affairs.*[952]

Επιπροσθέτως, ο παγκοσμίως αναγνωρισμένος ιστορικός και συγγραφέας Anthony Beevor, σε αρκετά σημεία του βιβλίου του *Κρήτη: Η Μάχη και η Αντίσταση* (*Crete: The Battle and the Resistance*) θα συμπεριλάβει μαρτυρίες του Στεφανίδη από το *Climax in Crete*.[953] Η πρώτη αναφορά στον Στεφανίδη γίνεται στην περιγραφή της κατάστασης που επικρατούσε στην Αθήνα το βράδυ της 21ης Απριλίου του 1941, όπου ο Στεφανίδης γευμάτιζε σε εστιατόριο με τον Γιώργο Κατσίμπαλη, απέναντι από το ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία, όπου όλα φαίνονταν να κυλούν ομαλά, λίγες ώρες πριν την διαταγή που δόθηκε στα βρετανικά στρατεύματα να εκκενώσουν εσπευσμένα την Αθήνα.[954] Στη συγκεκριμένη αναφορά ο Antony Beevor απλώς περιγράφει με δικά του λόγια όσα είχε γράψει ο Στεφανίδης. Στις υπόλοιπες αναφορές του στον Στεφανίδη, είτε παραθέτει αυτούσια αποσπάσματα από το βιβλίο *Climax in Crete*, είτε περιγράφει ο ίδιος καταστάσεις, αναφέροντας την πηγή των περιγραφών, που ήταν ο Στεφανίδης. Συνολικά ο Beevor ανατρέχει στον Θεόδωρο Στεφανίδη σε οκτώ διαφορετικά σημεία του βιβλίου του.[955] Αυτή η συχνή αναφορά στη μαρτυρία του Στεφανίδη, καταδεικνύει τη σημασία της για την κατανόηση ενός σαρωτικού γεγονότος, της Μάχης της Κρήτης, από τις νεότερες γενιές.

«Μια από τις καλύτερες ατομικές καταγραφές μιας εκστρατείας», είχε χαρακτηρίσει το έργο *Climax in Crete* ο λόγιος Alan G. Thomas, με την ευχή να εκδίδονταν και τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.[956]

---

[952] Ο Woolbert είχε γράψει: "An eyewitness account of the campaign in Crete, by an Anglo-Greek doctor". Woolbert, Robert Gale. "Recent Books on International Relations." *Foreign Affairs*, vol. 25, no. 3, 1947, pp. 518–532. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/20030059.

[953] Beevor, Antony, *Crete: The Battle and the Resistance*. London: John Murray, 2005.

[954] *Ό.π.,* σ. 41.

[955] *Ό.π.,* σ. 41, 50-51, 127, 185, 193, 204, 213, 227.

[956] "Considering that his book *Climax in Crete* is one of the best individual accounts of a campaign written from the human point of view, it is to be hoped that one day he will publish his

Επίσης, ο στρατιωτικός και συγγραφέας John Forte, στο βιβλίο *Corfu Venus of the Isles*, είχε γράψει για το *Climax in Crete* πως αποτελούσε ένα συναρπαστικό βιβλίο, μια ιστορία σωματικής αντοχής και ηθικού σθένους την οποία απέδωσε ο Στεφανίδης με χιούμορ και μετριοπάθεια.[957]

Όμοια, ο Adam Hopkins στο βιβλίο με τίτλο *Crete: its past, present and people*, κάνει εκτενή αναφορά στο βιβλίο του Στεφανίδη και συσχετίζοντάς το με άλλα έργα της ίδιας θεματολογίας, παρατηρεί ότι ίσως η καλύτερη περιγραφή της Μάχης της Κρήτης, βρίσκεται στο έργο *Climax in Crete*.[958]

Επιπροσθέτως, ο Xan Fielding, βρετανός συγγραφέας, ταξιδευτής και φίλος του συγγραφέα Patrick Leigh Fermor, ο οποίος είχε λάβει επίσης μέρος στη μάχη της Κρήτης, στο βιβλίο του με τίτλο *The Stronghold: Four Seasons in the White Mountains of Crete*, στη βιβλιογραφία στο τέλος του βιβλίου έκανε αναφορά και στο *Climax in Crete* του Θεόδωρου Στεφανίδη.[959]

«Γοητευτικά προσωπικά απομνημονεύματα», θα χαρακτηρίσει η Marion Sarafis το *Climax in Crete* στο βιβλίο με τίτλο *Background to Contemporary Greece.*[960]

Πιο πρόσφατα, το 2010, το βιβλίο *Diggers and Greeks: The Australian Campaigns in Greece and Crete* της Maria Hill, θα συμπεριλάβει απόψεις του Στεφανίδη από το *Climax in Crete* και θα κάνει άμεση αναφορά στον ίδιο, μέσα στις σελίδες του βιβλίου.[961]

---

experiences in the first war". Βλ. *Spirit of Place*. Ed. Alan G. Thomas. New York: Marlowe & Company, 1969, σ. 57.

[957] "His experiences […] are related in his own fascinating book *Climax in Crete* (Faber & Faber), a tale of physical endurance and moral courage related with humour and modesty". Forte, John, ed. *Corfu, Venus of the Isles*. Essex: East Essex Gazette Ltd, 1963, σ. 29.

[958] "The best account of all, perhaps, is in Theodore Stephanides' book. Hopkins, Adam. *Crete: its past, present and people*. London: Faber & Faber, 1983, σ. 148.

[959] Fielding, Xan. *The Stronghold: Four Seasons in the White Mountains of Crete*. Philadelphia: Paul Dry Books, 2013, σ.298.

[960] "[…] there is an attractive personal memoir of the Cretan campaign by Theodore Stephanides, *Climax in Crete*". Saraphe, Marion. Eve Martin. *Background to Contemporary Greece*. Vol. 1. London: The Merlin Press, 1990.

[961] "Theodore Stephanides, a British doctor of Greek descent, remembered seeing in Chania numbers of soldiers about the place, mostly Australians and New Zealanders, but also some from the

Μια έμμεση κριτική αποτίμηση του έργου *Climax in Crete*, βρίσκεται στην αλληλογραφία των συγγραφέων Henry Miller και Lawrence Durrell, η οποία έχει εκδοθεί υπό τον τίτλο *The Durrell-Miller Letters 1935-1980*. Εκεί, ο Lawrence Durrell, σε γράμμα του προς τον Henry Miller τον Οκτώβριο του 1946, θα εκφραστεί με χιούμορ και θαυμασμό για το βιβλίο του φίλου του, που είχε μόλις εκδοθεί. Εστιάζοντας στις θεματικές του Θεόδωρου Στεφανίδη, θα μιλήσει για «έναν εκπληκτικό καθρέφτη της ιδιαίτερης ιδιοσυγκρασίας του. Βοτανική και αλεξιπτωτιστές πάνε χέρι με χέρι – τις πιο κρίσιμες στιγμές, όταν φαίνεται πως όλα έχουν χαθεί, το στρατόπεδο βρίσκεται στα πρόθυρα της καταστροφής, σφαίρες πετούν γύρω του, κι αυτός, κάνει παύση για να παρατηρήσει, "αντιλήφθηκα με έκπληξη ένα αξιοσημείωτο είδος του φυτού tinctulitis […]"».[962]

Παράλληλα, το περιοδικό *Windmill* περιέχει αναφορά στο *Climax in Crete,* το οποίο θα χαρακτηριστεί ως «ηθικά ακριβές».[963]

Ακόμη, το 1952, ο Albert Spencer, θα γράψει για την ιστορική σημασία προσωπικών αλλά πιστών λεπτομερειών στην περιγραφή της γερμανικής εισβολής στην Κρήτη, έτσι όπως την έζησε και την κατέγραψε ο Στεφανίδης στο βιβλίο του *Climax in Crete*. Παράλληλα θα χαρακτηρίσει το έργο «καθηλωτικό».[964]

United Kingdom. The majority of them looked rather disheveled […]."" At a wedding on Crete in 1941 doctor Stephanides noticed that there had been some easing of the strict codes of contact […]." Hill, Maria. *Diggers and Greeks: The Australian Campaigns in Greece and Crete*. Sydney: University of New South Wales Press, 2010, σ.276, 289.

[962] Βλ. "By the way THEODORE's book is out! It's called *CLIMAX IN CRETE* and is a diary of the Cretan campaign where he was caught with his pants down – and is really a marvelous mirror of his quaint temperament! Botany and parachutists go hand in hand – at the most critical moments, when all seems lost, the camp about to be rushed, bullets flying, he breaks off to observe, 'I noticed with surprise a remarkable specimen of the flora tinctulitis' […]." MacNiven, Ian S. (Editor). *The Durrell-Miller Letters, 1935-80*. New York: New Directions, 1988, σ. 199.

[963] "Wholesomely precise is Theodore Stephanides' *Climax in Crete* […]". Βλ. Moore, Reginald. Lane, Edward. *The Windmill* 1946, σ. 86.

[964] "In a striking volume, persona; but faithfully reflecting details of historical importance, a British medical officer of Greek origin has described the German invasion of Crete as he saw it". Βλ. Library of Congress, European Affairs Division. Spencer, F. Albert. *War and postwar Greece: an analysis based on Greek writings*. Washington, 1952, σ. 20.

Ο μακρύς ο κατάλογος των βιβλίων που αναφέρονται στη Μάχη της Κρήτης τα οποία εμπεριέχουν αναφορές στο *Climax in Crete* του Στεφανίδη συνεχίζεται με το βιβλίο του John Sadler με τίτλο *Operation Mercury: the Battle of Crete, 1941*, όπου ο συγγραφέας καταγράφει μια ειρωνική παρατήρηση του Στεφανίδη για τις περιποιημένες στολές του γερμανικού στρατεύματος.[965]

Αντίστοιχη αναφορά γίνεται στο βιβλίο του Tony Simpson με τίτλο *Operation Mercury: The battle for Crete, 1941.*[966]

Ακόμη, ο Christopher Buckley στο βιβλίο *Greece and Crete 1941*, χρησιμοποιεί απόσπασμα από το βιβλίο *Climax in Crete* με άμεση αναφορά στον Στεφανίδη.[967]

Αναφορές στις αφηγήσεις και τις εντυπώσεις του Στεφανίδη κάνει και ο Richard Collier στο βιβλίο του *The Road to Pearl Harbor: 1941*.[968]

Στα προηγούμενα, πρέπει να προσθέσουμε τις πολλές αναφορές στο *Climax in Crete* και στον ίδιο τον Στεφανίδη, στο βιβλίο *ANZAC Fury: The Bloody Battle of Crete 1941*, του Peter Thomson.

Παράλληλα, εκτενές απόσπασμα από το βιβλίο *Climax in Crete*, είχε χρησιμοποιήσει ο Abraham Rothberg στο βιβλίο του *Siege: from the battle of Britain to Japan's domination of the far east* (σελ. 103-110).[969]

Πολύτιμο υλικό από τη μαρτυρία του Στεφανίδη είχε αντλήσει και η εγκυκλοπαίδεια Britannica, όπου το *Climax in Crete* αναφέρεται στις πηγές.[970]

---

[965] Sadler, John. *Operation Mercury: The Battle of Crete, 1941*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2007, σ. 211.

[966] Simpson, Tony. *Operation Mercury: The battle for Crete, 1941.* London: Hodder & Stoughton, 1981, σ.289.

[967] Buckley, Christopher. *Greece and Crete 1941*. Athens: Efstathiadis Group, 1984, σ. 270.

[968] Για παράδειγμα περιγράφει ο Collier πώς ο Στεφανίδης, λόγω έλλειψης φαρμάκων στο στρατόπεδο, στράφηκε αναγκαστικά προς βοτανολογία: “One doctor, Lieutenant Theodore Stephanides, attached to the Cyprus Regiment, found drugs so short, he fell back on a knowledge of botany—decocting herbal draughts from plantains, mallows and mulberry leaves.” Ανάλογες περιγραφές για τον Στεφανίδη υπάρχουν και σε άλλες σελίδες του βιβλίου. Βλ. Collier, Richard. *The road to Pearl Harbor: 1941*. New York: Bonanza Books, 1984, σ.81.

[969] Rothberg, Abraham. *Siege: from the battle of Britain to Japan's domination of the far east*. New York: Bantam Books, 1962.

Αντίστοιχα, η ίδια εγκυκλοπαίδεια, σε άλλη έκδοσή της αναφέρεται στο *Climax in Crete* στη βιβλιογραφία, σε κεφάλαιο για την Κρήτη και την ιστορία της.[971]

Πλείστες αναφορές στον Θεόδωρο Στεφανίδη και στις εντυπώσεις του από τη μάχη της Κρήτης θα κάνει και ο G.C. Kiriakopoulos, στο βιβλίο με τίτλο *Ten days to destiny: the battle for Crete, 1941*. Μάλιστα στις αναφορές αυτές, ο Στεφανίδης και οι εντυπώσεις του παρατίθενται από τον συγγραφέα με τρόπο αφηγηματικό, ώστε ο ίδιος να εμφανίζεται ως ένας από τους ήρωες της αφήγησης του Kiriakopoulos.[972] Ο συγγραφέας παραθέτει στο τέλος του βιβλίου και παράρτημα όπου αναφέρει με ακρίβεια τις σελίδες του βιβλίου του Στεφανίδη, από όπου χρησιμοποίησε υλικό και πληροφορίες.

Ο κατάλογος των πιο σύντομων αναφορών στο *Climax in Crete* είναι επίσης μακροσκελής. Ενδεικτικά, το *Climax in Crete* μνημονεύεται επίσης, στο βιβλίο *Freyberg : Churchill's salamander.*[973] *Επίσης, το βιβλίο Crete 1941, the battle at sea* περιέχει αρκετές αναφορές στον Στεφανίδη.[974] Βιβλιογραφική αναφορά και σύντομη περίληψη *του βιβλίου είναι διαθέσιμες στο βιβλίο Foreign affairs bibliography: a selected and annotated list of books on international relations, 1942-1952*.[975] Το βιβλίο *Battles lost and won: great campaigns of World War II* περιέχει μικρό απόσπασμα από το *Climax in Crete*.[976] Αναφορά σε συγκεκριμένες σελίδες του *Climax in Crete* υπάρχει στις υποσημειώσεις του βιβλίου *Case Study in Guerrilla*

---

[970] *Encyclopædia Britannica; a new survey of universal knowledge*. Vol. 23. Chicago: William Benton, 1966, σ. 793.

[971] *Encyclopaedia Britannica*. Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., William Benton, 1970, σ.741.

[972] Βλ. Kiriakopoulos, G. C. *Ten days to destiny: the battle for Crete, 1941*. New York: Franklin Watts, 1985.

[973] Barber, Laurie. Tonkin-Covel, John. *Freyberg : Churchill's salamander*. Auckland N.Z.: Century Hutchinson, 1989, σ. 304.

[974] Thomas, David, Arthur. *Crete 1941, the battle at sea*. London: Andre Deutsch, 1972.

[975] Roberts, Henry L. *Foreign affairs bibliography: a selected and annotated list of books on international relations, 1942-1952*. New York: Harper & Brothers for The Council on Foreign Relations, 1955.

[976] Baldwin, Hanson. *Battles lost and won: great campaigns of World War II*. New York: Konecky & Konecky, 1966.

War: Greece during World War II.[977] Ακόμα, σε δύο διαφορετικά σημεία του βιβλίου *Perilous Commitments: The Battle for Greece and Crete 1940-1941* γίνονται αναφορές στο *Climax in Crete* με παραπομπές από το βιβλίο του Στεφανίδη.[978] Τέλος, αναφορά στο *Climax in Crete* υπάρχει στο βιβλίο *A Tale of Two Battles: A Personal Memoir of Crete and the Western Desert 1941*.[979]

Μεγάλη είναι και η λίστα των απλών βιβλιογραφικών αναφορών στα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, με οκτώ τουλάχιστον συγγραφείς να παραθέτουν στη βιβλιογραφία τους το εν λόγω έργο. Ενδεικτικά, παρατίθενται οι τίτλοι αυτών των βιβλίων: *Chambers's Encyclopaedia,*[980] *Antiquarian Bookman,*[981] *Kidnap in Crete: the true story of the abduction of a Nazi general*,[982] *The fall of Crete,*[983] *Partisans and guerrillas,*[984] *Η Μάχη της Ελλάδος: 1940-1941*,[985] *World War II: books in English, 1945-65*,[986] *Crete (Official history of New Zealand in the Second World War, 1939-45).* [987]

Εκτός από τον μεγάλο αριθμό αναφορών στο *Climax in Crete* σε αγγλόφωνα βιβλία, ο Στεφανίδης ευτύχησε να δει και ένα εκτενές απόσπασμα του βιβλίου του, μεταφρασμένο στη γαλλική γλώσσα για τον τόμο με τίτλο *Mémorial de la Seconde Guerre Mondiale, Tome 1: De Munich à Pearl Harbor*. Πρόκειται για μια πολυτελή

---

[977] Condit, D.M. *Case Study in Guerrilla War: Greece during World War II*. Washington: Special Operations Research Office, The American University, 1961, σ. 284.

[978] Willingham, Matthew. *Perilous Commitments: The Battle for Greece and Crete 1940-1941*. Cheltenham: Spellmount, 2005, σ.228, 243, 252.

[979] Cox, Geoffrey. *A Tale of Two Battles: A Personal Memoir of Crete and the Western Desert 1941*. London: William Kimber, 1987, σ. 88.

[980] *Chambers's Encyclopaedia*. Vol. 1. Oxford: Pergamon Press, 1966, σ. 200.

[981] R.R. Bowker, Company. *Antiquarian Bookman* December 1965, σ. 312, 849.

[982] Stroud, Rick. *Kidnap in Crete: the true story of the abduction of a Nazi general*. London: Bloomsbury, 2014.

[983] Clark, Alan. *The fall of Crete*. New York: Morrow, 1962.

[984] Bailey, Ronald. *Partisans and guerrillas*. Alexandria, Vi: Time-Life Books, 1978.

[985] Παπακωνσταντίνου, Θ. Φ. *Η Μάχη της Ελλάδος* . Εκδοτική Εταιρία Αθηνών, 1966.

[986] Ziegler, Janet. *World War II: books in English, 1945-65*. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1971.

[987] Davin, Dan. *Crete (Official history of New Zealand in the Second World War, 1939-45)*. Wellington, N.Z: War History Branch, Department of Internal Affairs, 1953, σ. 528.

έκδοση του γαλλικού περιοδικού *Reader's Digest*, με έδρα το Παρίσι και το Μόντρεαλ.[988] Ο ίδιος ο Στεφανίδης, σε γράμμα του στον Lawrence Durrell ανέφερε ότι «[…] το γαλλικό Reader's Digest εξέδωσε σε τρεις τόμους ένα *Mémorial de la Seconde Guerre Mondiale* (Μνήμες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου), όπου περιλαμβάνεται και ένα δεκασέλιδο κεφάλαιο για τη Μάχη της Κρήτης. Πάνω σ' αυτό το θέμα επέλεξαν συνοπτικά αποσπάσματα από το έργο μου *Κλιμάκωση στην Κρήτη*, δημοσιευμένα στα γαλλικά. Έλαβα επίσης τους τρεις τόμους και οφείλω να ομολογήσω ότι πρόκειται για θαυμάσια έκδοση, με πλούσια εικονογράφηση. Το δικό μου άρθρο είναι στον πρώτο τόμο».[989] Πιο αναλυτικά, στην εισαγωγή του αποσπάσματος του Θεόδωρου Στεφανίδη, οι συντάκτες του τόμου, εστίαζαν στην τεράστια σημασία της Μάχης της Κρήτης για τους Γερμανούς αλλά και σε μια ανθρώπινη εμπειρία χωρίς προηγούμενο για τους Έλληνες, οι οποίοι πιάστηκαν εξ απήνης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, σημαντική μαρτυρία αποτελούσε «το γραμμένο με πάθος χρονικό του έλληνα στρατιωτικού γιατρού Θεόδωρου Στεφανίδη».[990] Ο γενικός τίτλος του άρθρου του Στεφανίδη ήταν "Carnets d' un Médecin Grec".

Γίνεται φανερό από τις παραπάνω αναφορές πως το βιβλίο *Climax in Crete* σημείωσε αρκετά μεγάλη επιτυχία, και συνεχίζει να μνημονεύεται ακόμα και σε πρόσφατες μελέτες. Για παράδειγμα το 2016, στα πλαίσια του διεθνούς συνεδρίου *On Miracle Ground XIX: A Conference of the International Lawrence Durrell Society,* ο συγγραφέας-βιογράφος του Lawrence Durrell Ian MacNiven επέλεξε να παρουσιάσει αυτό το έργο του Στεφανίδη και μεταξύ άλλων ανέφερε ότι η αμεσότητα και η ακρίβεια του *Climax in Crete* θα ήταν αρκετές για να εγγυηθούν μια θέση στην

[988] Stephanides, Theodore. "Carnets d' un Médecin Grec." *Mémorial De La Seconde Guerre Mondiale: De Munich À Pearl Harbor*. Vol. Tome 1. Paris, Montréal: Sélection du reader's digest, 1965. 3 vols. 283-292.

[989] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 161.

[990] "Opération stratégique de la plus haute importance pour les allemands, la prise de la Crète fut pour les grecs une experience humaine sans precedent, où l' effet de surprise joua un role considerable, comme en témoignent ces pages du passionnant journal du médecin militaire grec Théodore Stéphanidès". Βλ. Stephanides, Theodore. "Carnets d' un Médecin Grec." *Mémorial De La Seconde Guerre Mondiale: De Munich À Pearl Harbor*. Vol. Tome 1. Paris, Montréal: Sélection du reader's digest, 1965. 3 vols, σ. 283.

ιστορία. Ωστόσο, ήταν επιπλέον αυτή η κομψότητα που αντικατοπτρίζει την μοναδική προσωπικότητα του Στεφανίδη, η ανθρωπιστική του φύση, ιδιότητες που χαρακτηρίζουν το έργο του αυτό.[991]

Συμπερασματικά, οι πλείστες βιβλιογραφικές αναφορές στο βιβλίο *Climax in Crete* καταδεικνύουν την ευρεία αποδοχή του έργου αυτού καθώς αποτέλεσε πολύτιμο οδηγό για τη μελέτη και την βαθύτερη κατανόηση της Μάχης της Κρήτης.

[991] The immediacy of Theodore's book, and its factual accuracy, would be enough to guarantee it a place in history. Beyond that, it is written with a grace that mirrors Theodore's unique personality, that humane nature that would so engage Larry on every level early in his career.

Αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του τόμου *Climax in Crete*

Στη συνέχεια της παρούσας εργασίας θα επιχειρηθεί μια αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του βιβλίου, ώστε να γίνουν κατανοητές οι προθέσεις του συγγραφέα, οι κύριοι θεματικοί άξονες αλλά και τα επιμέρους στοιχεία που απαρτίζουν την αφήγηση, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με το ύφος και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της παρουσίασης σε μορφή απομνημονευμάτων του «πολεμικού ταξιδιού» του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Το πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο “The Evacuation from Greece”, περιγράφει τη σταδιακή εκκένωση των βρετανικών στρατευμάτων από τη βόρεια Ελλάδα και την άφιξή τους στην Αθήνα, απ’ όπου και αποχώρησαν ολοσχερώς όταν ο γερμανικός στρατός άρχισε να προσεγγίζει την πρωτεύουσα. Η διήγηση ξεκινάει από τη βιαστική εκκένωση του Βόλου και την πορεία του βρετανικού στρατεύματος όπου υπηρετούσε ο Θεόδωρος Στεφανίδης, προς την Αθήνα, στις 19 Απριλίου του 1941. Ο Στεφανίδης διηγείται την ολιγόωρη άδεια που πήρε για να βρεθεί στο κέντρο της Αθήνας. Εκεί, όλα φάνταζαν ήρεμα και φυσιολογικά, εκτός βέβαια από τον ήχο των σειρήνων που ακούγονταν κάθε τόσο, διακόπτοντας για λίγο κάθε δραστηριότητα στους δρόμους της πρωτεύουσας. Η αίσθηση που είχε αποκομίσει ο Στεφανίδης, ήταν ότι ο κόσμος πίστευε πως ο γερμανικός στρατός δεν θα μπορούσε να προελάσει πέρα από τη γραμμή Λαμίας-Θερμοπυλών. Ο Στεφανίδης, δεν παραλείπει να αναφερθεί σε συνάντησή του με τον καλό φίλο του, τον υπολοχαγό Γιώργο Κατσίμπαλη, ο οποίος πίστευε πως η κατάσταση ήταν δύσκολη για τους Έλληνες, αλλά η γραμμή άμυνας στη Λαμία μπορούσε να κρατήσει.

Δύο μέρες μετά, την 21^{η} του Απρίλη, ο Θεόδωρος Στεφανίδης μεταβαίνει στην Κηφισιά για ιατρικές προμήθειες, και γίνεται μάρτυρας γερμανικής αεροπορικής επίθεσης προς το αεροδρόμιο του Τατοΐου. Αναφέρει επίσης τη μεταφορά τους από την περιοχή της Δάφνης, στο Παλαιό Φάληρο και τον δείπνο του με αξιωματικούς. Στις 22 του Απρίλη, ο Στεφανίδης, χωρίς να έχει την παραμικρή ιδέα της επερχόμενης εκκένωσης, λαμβάνει άδεια για να συναντηθεί και να γευματίσει με τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Πριν το ραντεβού, μεταβαίνει στο νοσοκομείο στην Κηφισιά για να παραλάβει τις προμήθειες που είχε ζητήσει, και τις οποίες προς έκπληξή του παραλαμβάνει χωρίς καμία δυσκολία, κάτι που, όπως γράφει, θα έπρεπε να τον είχε

βάλει σε σκέψεις. Μια συζήτηση με τον Κατσίμπαλη δείχνει πως τα πράγματα έχουν δυσκολέψει πολύ, κι από εκείνον μαθαίνει πως η γραμμή άμυνας της Λαμίας είχε αρχίσει να «σπάει».

Ένα τηλεφώνημα στο σπίτι του Κατσίμπαλη από τους ανώτερους του Στεφανίδη, τον ενημερώνει πως πρέπει να επιστρέψει άμεσα στο στρατόπεδο. Με μεγάλες δυσκολίες καταφέρνει να φτάσει στο Φάληρο, μόνο για να ανακαλύψει ότι έχουν φύγει όλοι. Χωρίς να έχει ιδέα για το πού να κατευθυνθεί, μεταβαίνει στο αρχηγείο στη λεωφόρο Συγγρού, όπου και του δίνεται η εντολή να αναχωρήσει με το κυπριακό σύνταγμα. Εκεί, πληροφορείται για την πλήρη εκκένωση των βρετανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα.

Στο σημείο αυτό, ο Στεφανίδης καταθέτει μια πολύ ενδιαφέρουσα μαρτυρία, με τους Έλληνες πολίτες να τον ρωτούν αν πραγματικά οι Βρετανοί τούς άφηναν κι έφευγαν, κι αν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί κατευθύνονταν προς την Αθήνα. Στο δρόμο για τον Πειραιά, ο κόσμος τούς αποχαιρετούσε λέγοντάς τους να γυρίσουν ξανά με τη νίκη. Ο ίδιος σαστίζει όταν αντικρίζει το βομβαρδισμένο λιμάνι του Πειραιά. Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: όταν κατά το απόγευμα καταφθάνουν ταξί και ιδιωτικά αυτοκίνητα με προσωπικό της βρετανικής πρεσβείας αλλά και του Ελληνικού Γραφείου Τύπου, και άλλων πρεσβειών, ο Στεφανίδης θα συναντήσει τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη (Mr. Seferiades), με τον οποίο είχαν πολύχρονη γνωριμία, μέσω του Γιώργου Κατσίμπαλη.

Ο Στεφανίδης θα μπαρκάρει με το πλοίο S.S. Julia και από εκεί ξεκινά το επικίνδυνο ταξίδι για την Κρήτη. Σε πολλές περιπτώσεις, το πλοίο θα γίνει στόχος των γερμανικών βομβαρδιστικών, και ύστερα από πολλές περιπέτειες το S.S. Julia θα φτάσει στη Σούδα της Κρήτης, στις 25 Απριλίου, όπου ο Στεφανίδης θα παρατηρήσει μια γενικότερη έλλειψη οργάνωσης. Και κάπου εκεί ξεκινάει η μεγάλη περιπέτειά του στην Κρήτη.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο “The First weeks in Crete”, περιγράφει τη ζωή του Στεφανίδη και των συμπολεμιστών του στο στρατόπεδο, την εικόνα της Κρήτης εκείνης της εποχής και ιδίως της πόλης των Χανίων. Με την άφιξή τους στη Σούδα, ο Στεφανίδης και η μονάδα του περπατούν αρκετά μίλια προς την ενδοχώρα των Χανίων για να στρατοπεδεύσουν στο Στρατόπεδο Ε΄, έναν ελαιώνα, σε μια μικρή κοιλάδα στους πρόποδες του Καλόρους. Οι ελαιώνες τριγύρω ήταν επίσης

κατειλημμένοι, κυρίως από στρατεύματα Αυστραλών και Νεοζηλανδών. Ο Στεφανίδης περιγράφει τις προμήθειες σε φαγητό και είδη πρώτης ανάγκης, αλλά και την ιατρική επιθεώρηση από τον ίδιο στους συμπολεμιστές του. Επίσης, πληροφορούνται οι αναγνώστες για τις προσπάθειές του, που στόχευαν στη δημιουργία συνθηκών υγιεινής για το στράτευμα, οι οποίες δεν ήταν πάντοτε επιτυχημένες.

Τέσσερις μέρες μετά, κατόπιν διαταγής, η μονάδα του Στεφανίδη θα μεταβεί σε μια περιοχή τέσσερα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά των Χανίων. Ο Στεφανίδης περιγράφει αναλυτικά όσα συμβαίνουν γύρω του και δεν παραλείπει να προσθέσει τις προσωπικές του εντυπώσεις και παρατηρήσεις για όλα όσα που άπτονταν των ποικίλων ενδιαφερόντων του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μεταμεσονύχτια παρατήρησή του, όταν οι υπόλοιποι κοιμούνταν ροχαλίζοντας δυνατά: ο ήχος αεροπλάνων που πετούσαν στην περιοχή τους είχε ως αποτέλεσμα την απότομη διακοπή του ροχαλητού, χωρίς ωστόσο κανένας από τους άντρες να ξυπνήσει, ενώ η απομάκρυνση των αεροπλάνων και η ησυχία είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση επαναφορά των ροχαλητών.[992]

Την 1η του Μάη, ο Στεφανίδης επισκέπτεται τα βομβαρδισμένα Χανιά για ιατρικές προμήθειες και περιγράφει την εικόνα που αντικρίζει. Η περιγραφή των Χανίων συνεχίζεται στις 7 του Μάη, όταν βρίσκει ξανά την ευκαιρία να περπατήσει μέσα στην πόλη των Χανίων, και να περιγράψει λεπτομερώς την πόλη και τους κατοίκους, άντρες και γυναίκες. Επιπλέον, ο Στεφανίδης, στη βόλτα του στο λιμάνι των Χανίων, δεν χάνει την ευκαιρία να αναφερθεί διεξοδικά στα καΐκια και να προσθέσει τον θρύλο του Μεγαλέξανδρου και της «λάμιας». Έτσι, η διήγηση διανθίζεται με στοιχεία της λαϊκής παράδοσης, δεινός γνώστης της οποίας ήταν ο Θεόδωρος Στεφανίδης. Η βόλτα του στα Χανιά θα τελειώσει με αναφορά στις αισιόδοξες τοπικές εφημερίδες αλλά και στα τοπικά είδη κουνουπιών που συνάντησε σε χαντάκι, και στο σημείο αυτό υπερισχύει η «φωνή» του υδροβιολόγου Στεφανίδη.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας δίνει στον αναγνώστη περιγραφές της ζωής στο στρατόπεδο. Ένα θέμα που απασχολεί τον ίδιο είναι η έλλειψη φαρμάκων. Ωστόσο, ο ίδιος, καθότι δεινός γνώστης των βοτάνων, κάνει αναφορά σε κρητικά βότανα που

[992] Theodore Stephanides, *Climax in Crete*. London: Faber and Faber, 1946, σ. 34.

χρησιμοποιούσε ελλείψει φαρμάκων. Κενταύριο, μολόχα, πεντάνευρο, μούρα, φλοιός πεύκου, είναι μερικά από τα κρητικά φυτά που χρησιμοποιούσε ο Στεφανίδης.[993] Αυτή τη φορά ο συγγραφέας «ντύνεται βοτανολόγος», ξεφεύγοντας ξανά από τα στενά πλαίσια της στείρας πολεμικής αναφοράς.

Στον ίδιο τόνο, η αφήγηση θα συνεχιστεί με την περιγραφή ενός τοπικού παραδοσιακού κρητικού γάμου, εισάγοντας μακροσκελείς αναφορές σε πολιτισμικά στοιχεία, ήθη και έθιμα του τόπου. Πιο αναλυτικά, σε αυτό το σημείο, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να αφιερώσει σελίδες στην περιγραφή τοπικών χορών, οργάνων, αλλά και των μαντινάδων, με παράδειγμα στην αγγλική γλώσσα, για την ουσιαστικότερη κατανόηση του θέματος από τον αγγλόφωνο αναγνώστη. Η περιγραφή του γάμου από τον Στεφανίδη, φέρνει στο νου ανάλογη περιγραφή γαμήλιας τελετής από τον φίλο του Στεφανίδη και συγγραφέα Patrick Leigh Fermor, ο οποίος στο βιβλίο του *Ρούμελη*, περιγράφει μια παραδοσιακή γαμήλια τελετή στην οποία παρατηρεί όλο το τελετουργικό και τις φορεσιές και στέκεται τέλος στα τραγούδια του γάμου, στα οποία συμμετέχει (αναγκαστικά) και ο ίδιος: «Αυτά τα τραγούδια ξετυλίγονται με μια αργή μετρική διεργασία από ημιτόνια και επαναλαμβανόμενα ημιστίχια και με μια δύναμη στην απόδοση που μοιάζει να φέρνει τους τραγουδιστές στο χείλος της λιγοθυμιάς. Τα κεφάλια τους γέρνουν πίσω με μάτια μισόκλειστα ή χαμένα μακριά και οι φλέβες στο μέτωπο και στο λαιμό τους ξεπετιούνται σαν σκοινιά».[994]

Αντίστοιχα, ο Στεφανίδης περιγράφει με μεγάλη λεπτομέρεια πρώτα τον χορό πεντοζάλη, ο οποίος αποτέλεσε γι' αυτόν αξιομνημόνευτη εμπειρία, όπου ο ήχος της κρητικής λύρας σε συνδυασμό με ένα τύμπανο έκαναν τον πόλεμο να μοιάζει «θολός και μακρινός».[995] Μετά, έρχεται η σειρά της περιγραφής των παραδοσιακών τραγουδιών: "Crete is famous for its folk songs as well as for its dances, and among

[993] "…I had to call on my knowledge of botany to make up my own medicines from various available plants. I used lesser centaury, mallow, plaintain, mulberry, pine bark, etc., with very satisfactory results". Ό.π., σ. 40-41.

[994] Φέρμορ, Π. Λη, *Ρούμελη: Οδοιπορικό στη Βόρεια Ελλάδα*. Trans. Λ. Κάσδαγλη. Αθήνα, 1991, σ. 41.

[995] Βλ. *Climax in Crete*, London: Faber and Faber, 1946, σ. 42.

these the distich has always been very popular. It consists of a single rhyming couplet in which a whole idea must be succinctly expressed".[996]

Οι αναφορές του Στεφανίδη σε θέματα που ουδεμία σχέση είχαν με τον πόλεμο καθαυτό, ενισχύουν την αρχική παρατήρηση ότι το έργο *Climax in Crete* δεν είναι μια στείρα περιγραφή ενός γεγονότος του πολέμου αλλά στην ουσία πρόκειται για ένα πολεμικό ταξίδι, όπου με αφορμή τη Μάχη της Κρήτης, ο Στεφανίδης δεν χάνει την ευκαιρία να μιλήσει για όλα όσα τον απασχόλησαν ή του έκαναν εντύπωση κατά την παραμονή του εκεί. Στην πραγματικότητα, ο Θεόδωρος Στεφανίδης, κινείται στην Κρήτη παρατηρώντας τον φυσικό κόσμο, τους ανθρώπους, τα έθιμα και τις συνήθειές τους, εξάγει συμπεράσματα, χρησιμοποιεί τις γνώσεις του στη φυτολογία αξιοποιώντας τα τοπικά βότανα ελλείψει φαρμάκων, και εμπλουτίζει την αφήγησή του με στοιχεία τα οποία δεν σχετίζονται άμεσα με τα πολεμικά γεγονότα που περιγράφει. Ανάλογα παραδείγματα, που απομακρύνουν τον αναγνώστη από τη στείρα πολεμική καταγραφή, θα κάνουν την εμφάνισή τους και στη συνέχεια της αφήγησης του Στεφανίδη.

Πράγματι, λίγο παρακάτω, η αφήγηση εμπλουτίζεται και με πολιτιστικά στοιχεία και πιο συγκεκριμένα με μουσική θεματολογία. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης θα αναφερθεί στα τραγούδια που άκουγαν οι στρατιώτες εκείνη την περίοδο και στην τεράστια επιτυχία του γερμανικού τραγουδιού "Lili Marlen", το οποίο, όπως εξηγεί, πρωτοάκουσαν οι βρετανοί στρατιώτες στη «Δυτική Έρημο» και άρεσε τόσο σε αυτούς, όσο και στους Γερμανούς. Το τραγούδι αυτό, υπήρξε ένα από τα τρία πιο επιτυχημένα μουσικά ακούσματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.[997] Μάλιστα ο Στεφανίδης παραθέτει και δική του έμμετρη αγγλική μετάφραση του τραγουδιού, η οποία θα μπορούσε κάλιστα να τραγουδηθεί.

---

[996] «Η Κρήτη φημίζεται για τα δημοτικά της τραγούδια αλλά και για τους χορούς της, και μεταξύ αυτών το δίστιχο ήταν πάντα πολύ δημοφιλές. Αποτελείται από ένα ενιαίο δίστιχο με ομοιοκαταληξία στο οποίο μια ολοκληρωμένη ιδέα οφείλει να εκφράζεται συνοπτικά» (απόδοση της γράφουσας). *Ό.π.*, σ. 42.

[997] " This war seems to have produced far fewer memorable songs than the last one. I can only think of three: the Australian 'Waltzing Matilda', the South African 'Sarie Marais', and the German 'Lili Marlen'. The latter was taken over by the 8th Army […] and was for a long time very popular with the troops". *Ό.π.*, σ. 46.

Παρατηρεί κανείς πως όλες οι θεματικές που άπτονται των ενδιαφερόντων του Στεφανίδη, βρίσκουν θέση στα απομνημονεύματά του, έχοντας σαν αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις να γίνονται δυσδιάκριτα τα όρια του είδους στο οποίο ανήκει η εκάστοτε περιγραφή. Ο συγγραφέας «υφαίνει» ένα αφήγημα διακειμενικό, δίνοντάς του ένα χαρακτήρα «παλίμψηστου». Έτσι, η πολεμική καταγραφή, ενίοτε παίρνει τη μορφή ταξιδιωτικού έργου, επιστημονικής μελέτης, ή ακόμα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και ποιητικής αναπόλησης. Το κείμενο του Στεφανίδη γίνεται ένα μωσαϊκό που συγκροτείται από πολλά ετερόκλητα μεταξύ τους στοιχεία, πάντα ωστόσο, μέσα στο πλαίσιο της πολεμικής καταγραφής και της ακριβούς παράθεσης των γεγονότων.

Στο μεταξύ, πίσω στην περιγραφή του συγγραφέα, οι μέρες περνούν και ο Στεφανίδης περιγράφει τους όλο και πιο μαζικούς βομβαρδισμούς των Γερμανών και την ολοσχερή εξαφάνιση των βρετανικών αεροπλάνων. Το κεφάλαιο τελειώνει μια ημέρα πριν την απόβαση των γερμανών αλεξιπτωτιστών στο νησί. Ο Στεφανίδης περιγράφει την έλευση της νύχτας μετά από ένα «ματωμένο» ηλιοβασίλεμα, το οποίο εκ των υστέρων βαπτίζει «προφητικό», και το παρομοιάζει με την παγκόσμια αιματοχυσία λόγω του πολέμου. Σε αυτό το σημείο γίνεται εμφανής και ο λογοτεχνικός χαρακτήρας του αφηγήματος, καθώς ο λυρισμός της περιγραφής απομακρύνει για άλλη μια φορά τον αναγνώστη από τα τετριμμένα του πολέμου εισάγοντας μάλιστα, και μια «υπερφυσική» διάσταση στη διήγηση: ο Στεφανίδης, παρά τη ρεαλιστική προσέγγιση των γεγονότων, αναζητά εκ των υστέρων «σημάνσεις» οι οποίες έδειχναν το σκοτεινό μέλλον και τα δραματικά γεγονότα που θα επακολουθούσαν.

Το τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο “The Battle for Crete”, πραγματεύεται την αρχή του τέλους για τους συμμάχους στην Κρήτη, με την έλευση των γερμανών αλεξιπτωτιστών και το ανήλεο σφυροκόπημα της Κρήτης από τη γερμανική αεροπορία, που έφερε σε απόγνωση όλους όσους βρίσκονταν εκεί. Η διήγηση αναφέρεται στην 20^{ή} του Μάη. Εκείνο το πρωί, έντρομοι οι σύμμαχοι γίνονται μάρτυρες της γερμανικής απόβασης στην Κρήτη. Αεροπλάνα, βομβαρδισμοί, και μια γενικότερη σύγχυση από την πλευρά των συμμάχων όταν βλέπουν τα πρώτα αλεξίπτωτα των Γερμανών. Στο κεφάλαιο αυτό ο Στεφανίδης με αμεσότητα και ειλικρίνεια αφηγείται τις δραματικές στιγμές που βίωσαν οι συμμαχικές δυνάμεις.

Όπως ο ίδιος εξηγεί: «Δε με βοηθούσαν να ηρεμήσω οι σκέψεις ότι κανένας από εμάς δεν ήξερε τι πραγματικά συνέβαινε, ότι δεν είχαμε λάβει ποτέ πληροφορίες σχετικά με το τι έπρεπε να πράξουμε σε ανάλογη περίσταση, ότι σχεδόν όλοι οι άντρες μας ήταν άοπλοι […]».[998] Η βασική εργασία του Στεφανίδη εκείνες τις δύσκολες ώρες, ήταν να μεταφράζει στα ελληνικά στους κύπριους στρατιώτες τις διαταγές του Captain Longridge. Η μετακίνηση της μονάδας του Στεφανίδη σε έναν πορτοκαλεώνα, του δίνει για άλλη μια φορά την ευκαιρία να παρατηρήσει και να σχολιάσει θετικά τον άνθρωπο στον οποίο ανήκε αυτή η έκταση. Από το σημείο αυτό, ο Στεφανίδης επιστρέφει στα του πολέμου, περιγράφοντας τις ανηλεείς επιθέσεις της Luftwaffe και παρατηρεί με έκπληξη και με μια δόση ειρωνείας ότι αν η R.A.F. (Royal Airforce), δηλαδή η βρετανική πολεμική αεροπορία, είχε στην κατοχή της το πολεμικό υλικό της γερμανικής Luftwaffe, τότε δύσκολα θα έβγαιναν ζωντανοί οι Γερμανοί από αυτή την περιπέτεια. Αντίθετα, οι Γερμανοί δεν αποδείχθηκαν, κατά τη γνώμη του Στεφανίδη, τόσο ικανοί ώστε να τους εξοντώσουν όλους.[999]

Το μεγαλύτερο μέρος του τρίτου κεφαλαίου αφιερώνεται στις κινήσεις της μονάδας του Στεφανίδη προς την ενδοχώρα και στην επίθεση των Γερμανών. Βέβαια, και εδώ, ο συγγραφέας θα βρει την ευκαιρία να μιλήσει για τα επιθετικά κουνούπια και το «αποτρόπαια σαγηνευτικό» (gruesomely fascinating) θέαμα της πορείας των βομβών από τη στιγμή που έφευγαν από τα αεροπλάνα έως την ώρα της έκρηξης. Επιπλέον, ο συγγραφέας περιγράφει το χωριό Τσικαλαριά στο νομό Χανίων, και την ψυχολογία των κατοίκων του, οι οποίοι καθώς δεν είχαν δεχθεί ως τότε επίθεση από τον εχθρό συνέχιζαν να ζουν φυσιολογικά την καθημερινότητά τους, παρά το γεγονός ότι στην κοιλάδα λίγο πιο κάτω επικρατούσε μια κόλαση πολέμου. Ο ίδιος, περιέγραφε ένα παρόμοιο συναίσθημα με τους κατοίκους σαν να ζούσε σε ένα όνειρο.[1000]

Ωστόσο, λίγο παρακάτω, ιδιαίτερη μνεία θα κάνει ο Στεφανίδης στην ηρωική αντίσταση των κατοίκων της Κρήτης. Αφορμή θα σταθεί η ιατρική του επίσκεψη σε

[998] Βλ. *Climax in Crete*, London: Faber and Faber, 1946, σ. 60.

[999] Βλ. *Climax in Crete*, London: Faber and Faber, 1946, σ. 65.

[1000] "It was certainly strange to look down and see the valley below all full of dust, smoke, and explosions, and yet for everything to be so peaceful where I now stood. It gave me the eerie sensation of being in a dream". Βλ. *Climax in Crete*, London: Faber and Faber, 1946, σ. 73.

μια σπηλιά στο βουνό, στην οποία είχαν βρει καταφύγιο περίπου τριάντα πολίτες (άνδρες, γυναίκες και παιδιά) από την περιοχή της Σούδας. Και θα μιλήσει για τα ατέλειωτα δημοτικά τραγούδια που τραγουδούσαν οι κάτοικοι της σπηλιάς εκείνες τις δύσκολες ώρες, προσπαθώντας να ξεχαστούν και να πάρουν δύναμη, και πιο συγκεκριμένα τα «κλέφτικα». Πρόκειται για τραγούδια που μιλούσαν για την τόλμη των Κλεφτών, που κι εκείνοι, όπως και οι χωρικοί της σπηλιάς, ζούσαν στα βουνά και πολεμούσαν τους Τούρκους κατά την περίοδο της Επανάστασης του 1821. Έτσι, εμμέσως, ο Στεφανίδης επιχειρεί έναν πολιτισμικό αναχρονισμό, δηλαδή μεταφέρει στους αναγνώστες ένα πολιτισμικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την ιστορική περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, στην αφήγηση γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όπως το έζησε στη σπηλιά των προσφύγων Κρητών. Η περιγραφή γίνεται ακόμα πιο ζωντανή με την παράθεση στα αγγλικά –μεταφρασμένου από τον ίδιο– δημοτικού τραγουδιού με τίτλο «Ο Θάνατος του Κλέφτη», ενώ στις επόμενες σελίδες του βιβλίου αναλύεται το έθιμο των δημοτικών τραγουδιών και οι παγανιστικές τους ρίζες, με ιδιαίτερη αναφορά στο πρόσωπο του «Χάροντα», στον Κάτω Κόσμο, αλλά και στην πίστη σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας για την ύπαρξη βρικολάκων. Όλα αυτά τα στοιχεία ο Στεφανίδης τα συνδέει με τις αφηγήσεις των χωρικών στη σπηλιά, οι οποίοι αναφέρονταν στους νεκρούς τους σαν να ήταν ζωντανοί σε κάποια μακρινή χώρα, χωρίς ελπίδα να τους ξανασυναντήσουν. Κατά αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας συστήνει στους αναγνώστες του τον «πόνο» των απλών ανθρώπων που υποφέρουν από τον πόλεμο κρατώντας, ωστόσο, αποστάσεις από μια καθαρά συναισθηματική θεώρηση της κατάστασης. Η οδύνη των «φυλακισμένων» στη σπηλιά στοιχειοθετείται από τα τραγούδια που επέλεγαν να τραγουδήσουν, και αυτή η επιλογή τους μεταφέρεται με ευαισθησία και επιστημονική ακρίβεια από τον Στεφανίδη στα πολεμικά του απομνημονεύματα.[1001] Διαβάζοντας ο αναγνώστης αυτές τις σελίδες, έρχεται για άλλη μια φορά μπροστά στην ευρύτατη μόρφωση του Στεφανίδη, και στην ανάγκη

[1001] Η ιδέα του συγγραφέα να αναφερθεί στα οδυνηρά συναισθήματα των χωρικών μέσα από τα τραγούδια τους έρχεται σε συμφωνία με την παρατήρηση του Pierre Sorlin: "Reconstructing the grief is haphazard but it is documented by what people wanted to read, by the songs they wanted to sing and the films they wanted to watch". Βλ. Sorlin, Pierre. "Children as War Victims in European Cinema." *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Ed. Jay Winter and Emmanuel Sivan. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, σ. 105-106.

του να τη μοιραστεί με τους αναγνώστες του. Αυτή η αρκετά μεγάλη πολιτισμική παρένθεση στα πολεμικά απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη αποτελεί άλλη μια χαρακτηριστική όψη της ιδιαίτερης γραφής του, μιας υβριδικής παρουσίασης πολεμικών γεγονότων σε συνδυασμό με το προσωπικό του αφήγημα. Η εν λόγω διήγηση διανθίζεται και με αφηγήσεις των χωρικών της σπηλιάς με ήρωα τον μυθικό χαρακτήρα Νασρεντίν Χότζα, γνωστότερο στα ελληνικά ως Ναστραντίν Χότζα, ο οποίος ήταν δημοφιλής ήρωας μύθων, παροιμιών και ανεκδότων που κυκλοφορούσαν στη Μικρά Ασία, τη Μέση Ανατολή και την Τουρκία. Ο συγγραφέας παραθέτει μάλιστα και δύο παραδείγματα αυτών των ιστοριών με ήρωα τον Νασρεντίν Χότζα.[1002]

Στη συνέχεια του κεφαλαίου, κρίσεις του Στεφανίδη για τους Γερμανούς όπως «το μεγαλύτερο έγκλημα για τους Γερμανούς είναι όταν τα θύματά τους έχουν το θράσος να υπερασπίζονται τον εαυτό τους»,[1003] ή «οι χωρικοί μαζεύτηκαν άναυδοι να παρακολουθήσουν το ολοκαύτωμα, και ένιωθα πως για αυτούς ήταν σαν το τέλος του κόσμου»,[1004] εκφράζουν εύγλωττα τη σκληρότητα εκείνης της μάχης, ακόμα κι αν δεν ήταν ο συγγραφέας στην πρώτη γραμμή του πυρός. Το κεφάλαιο τελειώνει με ένα τραγελαφικό περιστατικό, όταν την ώρα που έτρωγε ο συγγραφέας το γεύμα με τους συμπολεμιστές του, το φλιτζάνι ενός νεοζηλανδού στρατιώτη έπεσε με δύναμη πάνω στο τραπέζι, και όλοι οι συνδαιτυμόνες –συμπεριλαμβανομένου και του Νεοζηλανδού– έπεσαν στο έδαφος για να προφυλαχθούν, νομίζοντας πως επρόκειτο για εχθρικά πυρά.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο “The Retreat and the Evacuation from Crete”, περιγράφει τις τελευταίες δραματικές ώρες προς την «έξοδο» και τις περιπέτειες μέχρι την άφιξη του πλοίου με το οποίο διέφυγε ο Θεόδωρος Στεφανίδης στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Με τους κατοίκους της περιοχής πανικόβλητους και τα στρατεύματα των συμμάχων σε πλήρη υποχώρηση, ο

[1002] Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ιστορίες με τον Νασρεντίν Χότζα αφηγείται ο Θεόδωρος Στεφανίδης και στο μεταγενέστερο βιβλίο απομνημονευμάτων του *Island Trails*, δείχνοντας μια ιδιαίτερη «συμπάθεια» στις αστείες και διδακτικές ιστορίες με ήρωα τον λαϊκό αυτό φιλόσοφο. Ιστορίες που αν και με την πρώτη ματιά φαίνονταν απλοϊκές, έκρυβαν πάντα βαθύτερα νοήματα, τα οποία προέκυπταν μέσα από την αφήγηση.

[1003] Βλ. *Climax in Crete*, London: Faber and Faber, 1946, σ. 96.

[1004] *Ο.π.,* σ.100.

συγγραφέας προσπαθεί με τη σειρά του να γλιτώσει από τη γερμανική πολεμική αεροπορία (Luftwaffe), την οποία περιγράφει με τα πιο μελανά χρώματα (“cataclysms of nature, "thunderbolt”, “tornado”, “another of the evils of this imperfect world”).[1005]

Το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στις προσπάθειες των συμμάχων να φτάσουν στα νότια της Κρήτης για να επιβιβαστούν στα πλοία για την Αίγυπτο, με τις περιγραφές του τόπου και των ανθρώπων της Κρήτης να είναι πιο σύντομες και πάντα μέσα στα πλαίσια των γεγονότων. Παρατηρήσεις για τη χλωρίδα δεν λείπουν ούτε από αυτό το κεφάλαιο, όπως αντίστοιχα και κάποιες σύντομες αστρονομικές αναφορές. Επίσης, κατά την περιγραφή των δραματικών γεγονότων αναπτύσσονται και κάποιες προσωπικές κρίσεις του συγγραφέα σχετικά με τη φύση του πολέμου, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, στον πόλεμο τα πρωτόγονα ένστικτα είναι αυτά που κυριαρχούν και όχι τα «ευγενή» αισθήματα των ανθρώπων.[1006]

Αντί επιλόγου, ο Στεφανίδης τιτλοφορεί με μια δόση ειρωνείας το τελευταίο μέρος του βιβλίου του “Anticlimax”, όπου παραθέτει ένα γράμμα που έλαβε από τον στρατό μετά την επιστροφή του από την Κρήτη. Ο ίδιος, σε μια περιγραφή του της υποχώρησης και της πορείας προς την εκκένωση της Κρήτης, έγραφε πως του ήταν δύσκολο να συνειδητοποιήσει ότι λάβαινε μέρος σε κάτι που πιθανώς αποτελούσε ένα ιστορικό γεγονός.[1007] Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας Philip Dwyer στο βιβλίο *War Stories: The War Memoir in History and Literature,* όλοι όσοι καταγράφουν σε απομνημονεύματα την πολεμική τους εμπειρία έχουν τη γνώση ότι έχουν ζήσει και επιβιώσει από αξιοσημείωτες καταστάσεις και αποτελούν μέρος ενός μεγαλύτερου ιστορικού γεγονότος.[1008] Αντίστοιχα, ο Στεφανίδης προφανώς και αντιλήφθηκε στη συνέχεια την έκταση του γεγονότος που βίωσε, και έτσι αποφάσισε

[1005] Βλ. *Climax in Crete*, London: Faber and Faber, 1946, σ. 135.

[1006] *Ό.π.*, σ. 151.

[1007] Έγραφε ο Στεφανίδης: “I found it hard to realize that I was taking part in what would probably be a historical event.” Βλ. *Climax in Crete*, σ.129.

[1008] “All put pen to paper in the knowledge that they have lived through, and survived, something extraordinary, that they have been part of a larger historical moment”. Βλ. Dwyer, Philip. "Making Sense of the Muddle: War Memoirs and the Culture of Remembering." *War Stories: The War Memoir in History and Literature*. Ed. Philip Dwyer. New York & Oxford: Berghahn Books, 2018, σ.4.

να συγγράψει το εν λόγω βιβλίο. Επιπλέον, όπως είχε γράψει και ο συγγραφέας Samuel Hynes σε κείμενο με τίτλο “Personal Narratives and Commemoration”, αυτές οι καταγραφές των πολέμων βοηθούν στο να πάρουν μορφή αυτές οι «μπερδεμένες εικόνες» τις οποίες κουβαλούν οι άντρες μαζί τους από τους πολέμους τους.[1009] Τέτοιες εικόνες χρειάστηκε να βάλει στο χαρτί και ο Στεφανίδης, μιλώντας εκ μέρους και όσων πολέμησαν στην Κρήτη, αλλά δεν κατέγραψαν ποτέ την εμπειρία τους. Μάλιστα, με την ύστερη γνώση των γεγονότων, ο ίδιος γνώριζε ή ίσως και ήλπιζε πως η μαρτυρία του θα προσέφερε λίγη παραπάνω γνώση στους ανθρώπους που ήθελαν να μάθουν για τα ιστορικά ορόσημα εκείνης της περιόδου.

[1009] “[…] making sense of the muddle of images that most men bring back from their wars”. Βλ. Hynes, Samuel. "Personal Narratives and Commemoration." *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Ed. Jay Winter and Emmanuel Sivan. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 205–220, σ. 207.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, όσον αφορά στην «ποιητική» των πολεμικών απομνημονευμάτων του, ο Θεόδωρος Στεφανίδης, λόγω των πολλών ιδιοτήτων του, δεν παρέμεινε στη στείρα καταγραφή των πολεμικών γεγονότων, αλλά αντίθετα, διάνθισε τις περιγραφές του με παρατηρήσεις αστρονομικές, με αναφορές στην τοπική χλωρίδα, όπως για παράδειγμα την εύρεση ενός τετράφυλλου τριφυλλιού, το οποίο φύλαξε για καλή τύχη στο σημειωματάριο που του είχε χαρίσει η κόρη του, ή στις ιδιότητες του τοπικού βοτάνου της Κρήτης, του δίκταμου. Για τον συγγραφέα, έναν άνθρωπο που έμπρακτα στήριξε την επιστημονική γνώση και έρευνα μέσα από το πολύπλευρο έργο του, ακόμα και η πολεμική καταγραφή δεν στερήθηκε αναφορών σε άλλες θεματικές περιοχές. Τις αναφορές αυτές τις ενέταξε στο σώμα του κειμένου λαμβάνοντας αφορμή από αντίστοιχα ερεθίσματα της καθημερινότητας της θητείας του.

Έτσι, τα πολεμικά απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη αποκαλύπτουν τις δυνατότητες που προσφέρει ένα έργο αυτού του λογοτεχνικού είδους όχι μόνο για μια στείρα καταγραφή γεγονότων, αλλά για μια πολύπλευρη και εκλεπτυσμένη αφήγηση που δανείζεται στοιχεία από άλλα κειμενικά είδη.

Η επιστήμες δεν αποτελούν ωστόσο, τις μοναδικές διακειμενικές αναφορές. Γι’ αυτό ο συγγραφέας δεν παραλείπει να συμπεριλάβει στο βιβλίο του θρύλους (για παράδειγμα την ιστορία με τους ναυτικούς και την αδελφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου), παραδοσιακά κρητικά τραγούδια, κλέφτικα δημοτικά τραγούδια αλλά, όπως προαναφέρθηκε, και το πασίγνωστο γερμανικό τραγούδι “Lili Marlen”, χαρίζοντας στην αφήγησή του ποικιλία και δημιουργώντας ένα έργο το οποίο δεν απευθύνεται μόνο στους μελετητές της ιστορίας, αλλά μπορεί να αποτελέσει ενδιαφέρον ανάγνωσμα και για ένα ευρύτερο κοινό.

Επιπλέον, ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν διστάζει να αποκαλύψει τη γενικότερη αίσθηση που είχε εκείνες τις δραματικές ώρες σχετικά με τα τεκταινόμενα, αλλά και τις παρατηρήσεις του για τις αντιδράσεις των υπολοίπων, στρατιωτών, αξιωματικών αλλά και ντόπιων. Οι παρατηρήσεις του σε αυτά τα πεδία είναι ακριβείς και όσο γίνεται αντικειμενικές, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, καθώς ο ίδιος δεν είναι

ένας απλός παρατηρητής των γεγονότων, αλλά μέλος της πολεμικής μηχανής των Συμμάχων.

Έτσι, το βιβλίο *Climax in Crete*, όπως σημείωνε και ο ίδιος ο συγγραφέας στην εισαγωγή, δεν αποτελούσε απλώς μια πηγή πληροφοριών καθαρά στρατιωτικής φύσης, αλλά αντίθετα, μια προσπάθεια περιγραφής των νοητικών, ηθικών και ψυχολογικών αντιδράσεων ανθρώπων όπως και ο ίδιος, όταν χρειάστηκε να έλθουν αντιμέτωποι με ένα απροσδόκητο επείγον γεγονός, δηλαδή την έλευση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.[1010] Οι προσωπικές του αντιδράσεις, η ένταση, η αγωνία, ο φόβος, τα πολλά ερωτηματικά, βρίσκονται διάσπαρτες σε όλη την έκταση της αφήγησης. Μάλιστα ο ίδιος ο Στεφανίδης, κατά τη διάρκεια της διήγησης, δεν μπορεί να εξηγήσει πολλά φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα όσο συντελείται η υποχώρηση, όπως, γιατί δεν έρχονται αεροπλάνα της R.A.F., της βρετανικής πολεμικής αεροπορίας ώστε να συνδράμουν στις προσπάθειες των επίγειων δυνάμεων. Βέβαια τότε ήταν αδύνατο να δοθούν εξηγήσεις, ωστόσο οι δραματικές στιγμές εκείνων των ημερών εξηγήθηκαν λεπτομερώς πολύ αργότερα, όταν δόθηκαν στη δημοσιότητα ακριβή στοιχεία που σχετίζονταν με το εν λόγω γεγονός.[1011]

[1010] "[…] this account does not aim at providing information of a purely military nature […] My object is rather to describe the mental, moral, and psychological reactions of ordinary individuals – including myself- when suddenly confronted by an unexpected emergency". Βλ. Theodore Stephanides, *Climax in Crete*, σ.9.

[1011] Αυτή η αδυναμία εξήγησης από την πλευρά του Στεφανίδη σχετικά με τις κινήσεις των Συμμάχων πήρε απάντηση πολλά χρόνια αργότερα. Σχετικά με αυτό το θέμα, ο Θ. Βερέμης και ο Ι. Κολιόπουλος αναφέρουν: «οι Βρετανοί διέθεταν εκ των προτέρων ακριβή στοιχεία για την Επιχείρηση Ερμής των Γερμανών για την κατάληψη της Κρήτης επειδή οι ειδικές υπηρεσίες του βρετανικού στρατού είχαν αποκρυπτογραφήσει τον κώδικα με τον οποίο επικοινωνούσε το Ανώτατο Στρατηγείο της Γερμανίας με τα στρατεύματα της χώρας ανά τον κόσμο. Όπως έγινε γνωστό πολλά χρόνια αργότερα, το Αυτοκρατορικό Γενικό Επιτελείο δεν επέτρεψε την ενίσχυση της άμυνας της Κρήτης, για να μην αντιληφθούν οι Γερμανοί ότι η επιχείρηση ήταν γνωστή εκ των προτέρων. Ήταν μια εξόχως δύσκολη απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης, η οποία όμως κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να μην διακινδυνεύσει την αχρήστευση ενός πλεονεκτήματος της Βρετανίας έναντι της Γερμανίας που αναμενόταν να αποδειχθεί αποφασιστικής σημασίας για την έκβαση του πολέμου». Βλέπε Βερέμης, Θ. Κολιόπουλος, Ι., *Ελλάς. Η Σύγχρονη Συνέχεια από το 1821 μέχρι Σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006, σ. 394.

Εντέλει, το βιβλίο *Climax in Crete* είναι μια σπουδή στη μνήμη, και αποτελεί ένα αναπόσπαστο κομμάτι μιας μακράς σειράς βιβλίων για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα οποία δείχνουν στις επόμενες γενιές το πώς πρέπει να διατηρείται στη μνήμη των ανθρώπων το παρελθόν, ώστε να αποφύγουν να κάνουν παρόμοια λάθη στο μέλλον. Ο συγγραφέας δεν προσπαθεί να ηρωοποιήσει όλους αυτούς που πήραν μέρος στη Μάχη της Κρήτης, είτε με τη θέλησή τους ή άθελά τους, αλλά να καταδείξει τις συνθήκες κατά τις οποίες συντελέστηκε ένα κρίσιμο πολεμικό γεγονός.

Αν και τα πολεμικά απομνημονεύματα δεν ανήκουν στην ιστοριογραφία με τη στενή έννοια του όρου, καθώς βασίζονται στην προσωπική οπτική των απομνημονευματογράφων και πολλές φορές στερούνται αντικειμενικότητας, ωστόσο, αποτελούν πολύτιμο υλικό για τους ιστορικούς. Το βιβλίο του Θεόδωρου Στεφανίδη επιτέλεσε και αυτό το έργο, με πλείστες αναφορές σε βιβλία για την ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Συνεπώς, αυτό το γεγονός από μόνο του αποδίδει κύρος και σπουδαιότητα στο βιβλίο *Climax in Crete*.

Κατά συνέπεια, με αυτό του το έργο, ο Στεφανίδης συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην κατανόηση ενός μέγιστου ιστορικού γεγονότος, μεταφέροντας τον αναγνώστη στις δύσκολες μέρες που βίωσε αυτός, οι συμπολεμιστές του και συνολικά το νησί της Κρήτης κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μια από τις μεγαλύτερες αρετές του κειμένου του Στεφανίδη είναι η απεικόνιση των γεγονότων λίγο πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της κατάληψης της Κρήτης από τον γερμανικό στρατό, χωρίς καμία εξιδανίκευση. Η παρατηρήσεις του είναι νηφάλιες και λεπτομερείς, χωρίς ποτέ να υποκύπτει σε ρομαντικές ή ηρωικές εξιδανικεύσεις των γεγονότων που βίωσε με τον αγγλικό στρατό στην Κρήτη. Φαίνεται πως κύρια επιδίωξη του Στεφανίδη, ήταν να αποτελέσει το *Climax in Crete* ένα ακόμα τεκμήριο της πολεμικής θηριωδίας, δείχνοντας στους αναγνώστες του με απλότητα και αμεσότητα ένα από τα πολλά γεγονότα που καθόρισαν την πορεία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Και αυτό τελικά το επιτυγχάνει. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη τις δεκάδες αναφορές βιβλίων ιστορίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου *στο Climax in Crete*, γίνεται απολύτως κατανοητό ότι οι μαρτυρίες του Στεφανίδη διασταυρώθηκαν, ερμηνεύτηκαν, επαληθεύθηκαν και

έγιναν αποδεκτές από το σύνολο των ιστορικών συγγραφέων και μελετητών, οι οποίοι τις χρησιμοποίησαν ως σημείο αναφοράς στις δικές τους εξιστορήσεις.[1012]

Ωστόσο, το στοιχείο που κάνει ιδιαίτερα ενδιαφέρον το βιβλίο του Θεόδωρου Στεφανίδη, είναι το γεγονός ότι μια σημαντική πτυχή της ιστορίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η Μάχη της Κρήτης, παρουσιάζεται μέσα από πλήθος επιστημονικών και πολιτιστικών αναφορών, αναδεικνύοντας και τις διαφορετικές συγγραφικές του ταυτότητες. Αυτός ο συγκερασμός εντελώς διαφορετικών στοιχείων μέσα σε μια αφήγηση πολεμική, προσδίδει στο αφήγημα του Στεφανίδη πρωτοτυπία και ζωντάνια. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση που μνημονεύει και ο φίλος του Στεφανίδη, ο συγγραφέας Gerald Durrell, όταν σε μια επίθεση των γερμανικών βομβαρδιστικών αεροπλάνων στούκας έπεσε με το κεφάλι σε ένα χαντάκι για να σωθεί από τις βόμβες και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρατήρησε δύο είδη από προνύμφες κουνουπιών τα οποία ως τότε δεν γνώριζε.[1013]

Ανακεφαλαιώνοντας, με ρέουσα αφήγηση ο συγγραφέας καταπιάνεται με την περιγραφή όχι μόνο των πολεμικών γεγονότων αλλά και ποικίλων άλλων θεμάτων που τον απασχολούσαν, θυμίζοντας στους αναγνώστες ότι ο πόλεμος δεν είναι μόνο το πεδίο των μαχών αλλά ένα πολύπλοκο παζλ μέσα στο οποίο κλήθηκε ο ίδιος, καθώς και εκατομμύρια άλλοι άνθρωποι, να αγωνιστεί με κάθε τρόπο για τη ζωή του αλλά και για τη μελλοντική επίτευξη της ειρήνης. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, είναι ο κάθε ανώνυμος άνθρωπος, ο οποίος χωρίς ηρωισμούς και τυμπανοκρουσίες καταθέτει την εμπειρία του από έναν αμείλικτο πόλεμο.

[1012] Όπως γράφει και ο Γεράσιμος Αν. Μαρκαντωνάτος στο βιβλίο του *Λογοτεχνικοί και Φιλολογικοί Όροι,* «Όταν ιδιαίτερα ο ίδιος ο απομνημονευματογράφος υπήρξε πρωταγωνιστής, ή είχε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συμμετοχή στα γεγονότα, οι 'θέσεις' που υποστηρίζει στα απομνημονεύματά του τότε μόνο έχουν αξία, όταν μπορούν να διασταυρωθούν με αναφορές και μαρτυρίες τρίτων, ή τέλος πάντων είναι δυνατό στην περίπτωση αυτή να υπάρξει κάποια αδιάβλητη επαλήθευση». Βλ. Μαρκαντωνάτος, Γεράσιμος Αν. *Λογοτεχνικοί και Φιλολογικοί Όροι*. Αθήνα: Gutenberg, 2008, σ. 60.

[1013] "Theodore, the most unwarlike of men, was bombed and machine-gunned with the rest by the Germans. Yet who but Theodore would relate how, when the Stukas dived and machine-gunned the road, he flung himself face downwards in a ditch and was 'interested to note' two species of mosquito larvae he had not previously noted." Theodore Stephanides, *Island Trails*. *Introduction by Gerald Durrell* London: Macdonald and Company, 1973, σ. *ix–xi.*

Πνευματικά και φυσικά τοπία όπως καταγράφονται στον τόμο ταξιδιωτικών απομνημονευμάτων *Island Trails* του Θεόδωρου Στεφανίδη

Η ταξιδιωτική λογοτεχνία – Εισαγωγή

Τα ταξιδιωτικά απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, δύναται να αποτελέσουν ένα χαρακτηριστικό δείγμα της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Παρόλο που τα ταξιδιωτικά έργα συνήθως εμπίπτουν στην κατηγορία της ταξιδιογραφίας, ωστόσο, θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος.[1014] Σύμφωνα με το βιβλίο-λεξικό *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory,* το είδος της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την λογοτεχνία της υπαίθρου, ταξιδιωτικούς οδηγούς, καταγραφές της φύσης και ταξιδιωτικά απομνημονεύματα.[1015] Ο Θεόδωρος Στεφανίδης αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση ταξιδιογράφου, καθώς οι ταξιδιωτικές του αφηγήσεις μπορούν να ενταχθούν και στην κατηγορία των απομνημονευμάτων. Επιπλέον, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, η ταξιδιωτική γραφή δεν είναι ένα απλό λογοτεχνικό πόνημα, αλλά κυρίως –κατά τη γνώμη της γράφουσας– ένα πολιτισμικό τεκμήριο. Η περίπτωση του ταξιδιωτικού έργου του Στεφανίδη, με πλείστες αναφορές και σε πολιτισμικά «τοπία» επιβεβαιώνει και την παραπάνω άποψη, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι το συγγραφικό έργο του Στεφανίδη τείνει να εμφανίζει μια «ειδολογική ασάφεια», αφού η αφήγηση χαρακτηρίζεται από πολυπρισματικότητα και «αδυναμία» στενής ένταξης σε κάποιο συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος.

[1014] Επίσης, σύμφωνα με το *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων* του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου «με τον όρο “ταξιδιωτική λογοτεχνία” χαρακτηρίζουμε συνήθως μια ιδιαίτερη ομάδα πεζών κειμένων, στα οποία οι συγγραφείς προσπαθούν να μας μεταφέρουν τις εντυπώσεις τους από χώρες ή περιοχές τις οποίες έτυχε να επισκεφθούν κάποια στιγμή. […] Ένα ταξιδιωτικό λογοτεχνικό κείμενο περιλαμβάνει συνήθως μια ολοκληρωμένη άποψη του συγγραφέα για τον τόπο που επισκέφθηκε, για την ιστορία του, για τους ανθρώπους του, τη νοοτροπία και τον τρόπο ζωής τους κτλ., κι όλα αυτά, βέβαια, γραμμένα με ένα ιδιαίτερο ύφος και τεχνική, καθώς και με πολύ έντονο το προσωπικό και υποκειμενικό στοιχείο, πράγμα που δίνει στο κείμενο τη λογοτεχνική του αξία και το κάνει να ξεχωρίζει». Βλ. Παρίσης, Ιωάννης και Νικήτας Παρίσης, *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 2009, σ. 187.

[1015]“The genre of travel literature encompasses outdoor literature, guide books, nature writing, and travel memoirs”. Βλ. Cuddon, J. A. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. London: Penguin Books, 1999, σ. 937.

Έτσι, όπως και με την περίπτωση του βιβλίου *Climax in Crete*, όπου ο Θεόδωρος Στεφανίδης παραδίδει ένα έργο «υβριδικό», με τα πολεμικά απομνημονεύματα να αποτελούν μόνο μία από τις πολλές συνιστώσες της αφήγησης, κατά τον ίδιο τρόπο, και στο βιβλίο *Island Trails* το ταξίδι αποτελεί μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για να προσθέσει σε αυτό ο συγγραφέας πολλά στοιχεία επιστημονικής, πολιτιστικής, ιστορικής και φιλοσοφικής θεώρησης, καθώς και αυτοβιογραφικά, καθώς ο κύριος κορμός του έργου συνδέεται με την αφήγηση μιας αληθινής προσωπικής ιστορίας, ένα ταξίδι του συγγραφέα στα ελληνικά νησιά, η οποία μάλιστα διανθίζεται και με στοιχεία μυθοπλασίας. Όλα αυτά τα στοιχεία και η «υβριδική» γραφή του Θεόδωρου Στεφανίδη θα αναλυθούν στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου.

Η κριτική πρόσληψη του *Island Trails*

Τον Δεκέμβρη του 1973, η εφημερίδα *The Economist* θα συμπεριλάβει στην ύλη της μια πολύ θετική κριτική του έργου *Island Trails.* Ο συντάκτης του άρθρου θα αναφερθεί, μεταξύ άλλων, στις ζωηρές αναμνήσεις του Στεφανίδη, που ήταν σαν να έλαβαν χώρα μόλις την προηγούμενη ημέρα και στον μεγάλο αριθμό θεμάτων με τα οποία καταπιάνεται ο Στεφανίδης στο βιβλίο του. Τελειώνοντας, θα μιλήσει για την μεταδοτικότητα του ενθουσιασμού του συγγραφέα και για το πόσο απολάμβανε ο Στεφανίδης να καταπιάνεται με την εξαιρετική πολυπλοκότητα της φύσης και τον παραλογισμό της ανθρώπινης συμπεριφοράς, καταλήγοντας ο συντάκτης του άρθρου στο συμπέρασμα ότι θα επιθυμούσε να είχε γνωρίσει τον συγγραφέα πολύ νωρίτερα.[1016]

Την ίδια χρονιά, το δημοφιλές ένθετο της εφημερίδας *The Times* για τη λογοτεχνική παραγωγή (*The Times Literary Supplement*) θα συμπεριλάβει μια εγκωμιαστική κριτική για το *Island Trails*. Απαντώντας στο ερώτημα που θέτει ο ίδιος ο συντάκτης, «περί τίνος πρόκειται», θα απαντήσει ότι πρόκειται για τον ίδιο τον Στεφανίδη, το μεγάλο εύρος των ενδιαφερόντων του και την αγάπη του να αφηγείται ιστορίες. Θα καταλήξει ότι πρόκειται για έναν φόρο τιμής στην ανθρώπινη φύση, γραμμένο με μια αναζωογονητική νεανικότητα από έναν άνθρωπο μεγάλης ηλικίας.[1017]

Ο συγγραφέας Robert Eisner αναφερόμενος στο *Island Trails* θα μιλήσει για ένα πολύ ευχάριστο έργο. Ωστόσο, κατά τον ίδιο, το ύφος της γραφής του Στεφανίδη εμπίπτει στους μανιερισμούς του Gerald Durrell, όταν έχει να κάνει με ζώα, πουλιά και καρικατούρες.[1018] Σε αυτό το σημείο τίθεται το ερώτημα κατά πόσο ο Στεφανίδης επηρεάστηκε από το ύφος γραφής του Gerald Durrell όταν στην πραγματικότητα αποτέλεσε ο ίδιος ο Στεφανίδης αρχικά μια πατρική φιγούρα για εκείνον, και εν

[1016] "Happy Wanderer." *The Economist* 249.6798 (1973), σ. 120.

[1017] "A natural gift." *The Times Literary Supplement* 3737 (1973), σ. 1287.

[1018] “A pleasant enough piece […] when it comes to birds, beasts, and caricatures Stephanides falls into the mannerisms of Gerald (who did the introduction) rather than of Lawrence. Βλ. Eisner, Robert. *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991, σ. 219.

συνεχεία έναν μέντορα που επηρέασε σε βάθος τη μετέπειτα πορεία του Gerald, μέσα από την αγάπη του για τη φύση, το χιούμορ και την οξυδέρκειά του. Ίσως τελικά να ήταν ο Gerald Durrell που θύμιζε στις περιγραφές του τον «δάσκαλό» του Στεφανίδη.[1019] Αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, όταν ο Gerald Durrell συνέγραψε το πιο δημοφιλές βιβλίο του *My family and Other Animals*, όπως πληροφορούμαστε από τον Michael Haag στο βιβλίο του *The Durrells of Corfu*, το πρώτο πράγμα που έκανε με την ολοκλήρωσή του, ήταν να στείλει να στείλει τα υπό έκδοση δοκίμια στον Θεόδωρο Στεφανίδη, για να ελέγξει τα στοιχεία που αναφέρονταν στην ιστορία και της βιολογία της Κέρκυρας, αλλά και για να προβεί σε διορθώσεις των ελληνικών ονομάτων.[1020] Δείγμα αυτών των λεπτομερών διορθώσεων από την πλευρά του Στεφανίδη, στις οποίες φαίνεται η ουσιαστική και πρακτική συνεισφορά του στην έκδοση, βρίσκεται στο παράρτημα της παρούσας διατριβής, και αποτελεί ευγενική παραχώρηση της συζύγου του Gerald Durrell κ. Lee Durrell, η οποία είναι κάτοχος των παραπάνω αρχείων.[1021] Αλλά και στο ίδιο το βιβλίο *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα* ο Gerald Durrell εκφράζει τις θερμές του ευχαριστίες στον Θεόδωρο Στεφανίδη αναφέροντας μεταξύ άλλων: «Με την γενναιοδωρία που τον χαρακτηρίζει, μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω υλικό από την ανέκδοτη εργασία του για την Κέρκυρα. Του οφείλω ακόμα πολυάριθμα φρικτά λογοπαίγνια – και χρησιμοποίησα αρκετά απ' αυτά».[1022] Εκτός από τα επιστημονικά στοιχεία, ο Gerald Durrell χρησιμοποιεί σε

[1019] Άλλωστε ο Gerald Durrell σε κάθε ευκαιρία που του δινόταν εξέφραζε την άποψη ότι η γνωριμία του με τον Στεφανίδη υπήρξε καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία του στη ζωή και χωρίς αυτόν δεν θα είχε καταφέρει τίποτα, όπως δήλωνε για παράδειγμα στην αρχή του βιβλίου του *The Amateur Naturalist*: 'This book is for Theo (Dr Theodore Stephanides) my mentor and friend, without whose guidance I would have achieved nothing'. Βλ. Durrell, Gerald Malcolm. Durrell Lee. *The Amateur Naturalist*. New York: Alfred A. Knopf: Distributed by Random House, 1988, σ. 8. Επίσης, στην εισαγωγή του βιβλίου *Island Trails*, ο Gerald Durrell σημείωνε ότι: To me, just starting to explore and learn about the world I lived in, to have Theodore as guide, philosopher and friend was one of the most important things that have happened to me in my life. Βλ. Theodore Stephanides, *Island Trails*, σ. ix.

[1020] "When he had completed it, the first thing Gerry did was send a copy of the typescript to Theodore to check it for the biology and history of corfu and the correct speeling of Greek names" Βλ. Haag, Michael. *The Durrells of Corfu.* London: Profile Books, 2017, σ. 192.

[1021] Βλ. Παράρτημα.

[1022] Durrell, Gerald. *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα.* Αθήνα: Καλειδοσκόπιο, 2016, σ. 14.

πολλά σημεία και το χιούμορ του Θεόδωρου Στεφανίδη, μέσα από την αγάπη του δευτέρου για τα λογοπαίγνια, τα οποία αν και τα αποκαλεί «φρικτά» είναι εκείνα που διανθίζουν τη αφήγησή του, συμπλέοντας με το εύθυμο ύφος του βιβλίου.

Επίσης, σε άρθρο του στην *Greek Gazette,* την άνοιξη του 1996, ο Arthur Foss θα αναφερθεί στο έργο *Island Trails* τονίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι το εν λόγω βιβλίο αποτελούσε μια «συναρπαστική καταγραφή» (enthralling account) ενός ταξιδιού με καΐκι από την Κέρκυρα έως το Αιγαίο, κάνοντας στάσεις στα ιόνια και σε άλλα νησιά στην πορεία.[1023]

Σε άρθρο με τίτλο “Theodore and Balthazar”, ο William Leigh προχωράει σε μια πολύ ενδιαφέρουσα σύγκριση του χαρακτήρα Balthazar από το ομώνυμο βιβλίο του Lawrence Durrell, κατατείνοντας στο συμπέρασμα ότι ο Balthazar βασίζεται εν μέρει στον Θεόδωρο Στεφανίδη, και ότι το βιβλίο *Island Trails* αποτελεί μια έκδοση των πέντε ανέκδοτων μονογραφιών, τις οποίες είχε θέσει ο Στεφανίδης υπόψη του Lawrence Durrell, και από τις οποίες άντλησε ο τελευταίος υλικό για το πολύ γνωστό έργο του για την Κέρκυρα, τη *Σπηλιά του Πρόσπερου*.[1024] Μάλιστα, το παραπάνω συμπέρασμα το βάσισε ο William Leigh όχι μόνο στο περιεχόμενο του βιβλίου *Island Trails* αλλά και σε δύο δηλώσεις των αδελφών Durrell. Πρώτα σε αυτή του Lawrence Durrell, ο οποίος αναφέρεται στις πέντε μονογραφίες του Στεφανίδη στις ευχαριστίες του βιβλίου του *Η Σπηλιά του Πρόσπερου,* και έπειτα σε εκείνη του Gerald Durrell, ο οποίος στην εισαγωγή του *Island Trails* αναφέρει ότι το βιβλίο περιέχει τη «σταχυολόγηση υλικού της μισής ζωής του Στεφανίδη από τη μαγική θάλασσα του Ιονίου» (μετάφραση της γράφουσας).[1025] Μια ακόμα σημαντική αναφορά σε αυτό το

[1023] “In 1973 Macdonalds produced his *Island Trails*, an enthralling account of a voyage by caique from Corfu to Aegean, touching at Ionian and other islands en route.” Βλ. Foss, Arthur. "Theodore Stephanides." *The Greek Gazette* (Spring 1996): 15-16.

[1024] Βλ., Leigh, William. "Theodore and Balthazar." Cincinnati, n.d.

[1025] Γράφει ο Lawrence Durrell στις ευχαριστίες της *Σπηλιάς του Πρόσπερου*: «Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους εξής ανθρώπους για το υλικό που χρησιμοποίησα κατά τη συγγραφή του βιβλίου αυτού: τον δόκτορα Θεόδωρο Στεφανίδη, μέλος του Ιατρικού Σώματος του Βασιλικού Στρατού, ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μου πέντε αδημοσίευτες μονογραφίες που περιέχουν τους καρπούς δεκαετούς έρευνας». Βλ. Ντάρελ, Λόρενς. *Η σπηλιά του Πρόσπερου, Οδοιπορικό στην Κέρκυρα*.

γεγονός, δηλαδή στο υλικό το οποίο δώρισε ο Στεφανίδης στον Lawrence Durrell, κάνει ο G.S. Fraser, τονίζοντας ότι ο Στεφανίδης παρείχε τόσο χειρόγραφο υλικό στον Durrell, ώστε ο τελευταίος δεν μπορούσε ούτε να το χρησιμοποιήσει ούτε να το ελέγξει.[1026] Μια σύγκριση του *Island Trails* με τη *Σπηλιά του Πρόσπερου* του Lawrence Durrell, η οποία θα λάβει χώρα στη συνέχεια της παρούσας διατριβής, θα καταδείξει επιρροές, κοινά στοιχεία και εντέλει τη φωνή του Θεόδωρου Στεφανίδη μέσα στο έργο του Lawrence Durrell.

Το έργο *Island Trails*, αν και κυκλοφόρησε δεκαετίες μετά το *Prospero's Cell* του Lawrence Durrell, αποτελεί κατά κάποιον τρόπο μία προέκταση του τελευταίου, καθώς για να γραφτεί το *Prospero's Cell*, ο Lawrence Durrell χρησιμοποίησε σε μεγάλο βαθμό υλικό από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, το οποίο ο ίδιος είχε διαθέσει στον Durrell.[1027] Στη συνέχεια, θα γίνει μια αναφορά στα κοινά στοιχεία των δύο αυτών έργων και μια απόπειρα κατάδειξης της επιρροής που άσκησε ο Στεφανίδης στον Durrell, αλλά αντίστοιχα και των στοιχείων που δείχνουν ότι και ο Lawrence Durrell επηρέασε με τη σειρά του τον Στεφανίδη, κατά τη συγγραφή του *Island Trails*.

Μάλιστα, μια πολύ ενδιαφέρουσα και χρήσιμη πληροφορία σχετικά με τη στενή σχέση των Στεφανίδη και Durrell ως προς τη συγγραφή των ταξιδιωτικών τους έργων, εμπεριέχεται σε ένα δακτυλογραφημένο κείμενο του Lawrence Durrell που βρέθηκε στο σπίτι του στη Γαλλία, το οποίο λειτουργεί πλεον ως Κέντρο Σπουδών και Ερευνών Lawrence Durrell (Centre d' Etudes et de Recherches Lawrence Durrell). Στο κείμενο αυτό, γραμμένο στην Κέρκυρα το 1940, ο Durrell αναφέρεται σε ένα «παρατημένο χειρόγραφο του *Island Trails* [από τους Στεφανίδη και Durrell]».[1028] Στο ίδιο έγγραφο, ένα χειρόγραφο σημείωμα από το χέρι του Durrell με

Trans. Λύο Καλοβυρνάς. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2006, σ. 11. Βλ. και Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. χ.

[1026] "A great scholar, too modest to think of himself as a writer, Stephanides provides Durrell with more manuscript material that he can use, or control". Fraser, G.S. *Lawrence Durrell: a critical study*. New York: E. P. Dutton & Co, 1968, σ. 90.

[1027] Εκτενής αναφορά σε αυτό το γεγονός γίνεται παραπάνω. Βλ. ενότητα «Η κριτική πρόσληψη του *Island Trails*».

[1028] Pine, Richard. *Lawrence Durrell: the Mindscape*. Corfu: Durrell School of Corfu, 2005, σ. 78.

ημερομηνία 23 Φεβρουαρίου 1989, αναφέρει: «Ο Στεφανίδης θα παρείχε την επιστημοσύνη κι εγώ το γραπτό κείμενο».[1029] Για άλλη μια φορά αποδεικνύεται η στενή σχέση των δύο ανδρών στη συγγραφή των ταξιδιωτικών τους έργων και η εμπιστοσύνη του Θεόδωρου Στεφανίδη προς τον Lawrence Durrell. Βεβαία, εκ του αποτελέσματος, η συγκεκριμένη συνεργασία δεν προχώρησε και ο Στεφανίδης συνέγραψε τελικά μόνος το έργο *Island Trails*.

Θα παρατηρήσουμε σε αυτό το σημείο ότι ήταν ευτυχής αυτή η κατάληξη, καθώς το έργο *Island Trails* εμπεριέχει τους καρπούς πολύχρονων ερευνών του Θεόδωρου Στεφανίδη και η συγγραφή του βιβλίου από τον ίδιο, με το προσωπικό του ύφος γραφής αποτέλεσε το επιστέγασμα αυτών των ερευνών, της προσωπικής εμπειρίας και της βαθιάς γνώσης των τόπων που ο ίδιος είχε επισκεφθεί στο παρελθόν. Το βιβλίο *Island Trails* αποτελεί μια πολύ προσωπική κατάθεση ψυχής από τον Θεόδωρο Στεφανίδη και όπως θα καταδειχθεί και στη συνέχεια, σχετίζεται στενά με τη *Σπηλιά του Πρόσπερο* του Lawrence Durrell.

Εκ πρώτης όψεως, και τα δύο βιβλία εμπίπτουν στην κατηγορία της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Ωστόσο, όπως παρατηρεί και ο Gordon Bowker, το βιβλίο *Prospero's Cell*, ενώ βασιζόταν σε πραγματικές εμπειρίες, στην ουσία ήταν ένα έργο βασισμένο στη φαντασία του συγγραφέα, ο οποίος χρησιμοποίησε τη μέθοδο που είχε προτείνει και στον Στεφανίδη όταν συνέγραφε το *55*. Η μέθοδος αυτή συνιστούσε γαλλικού τύπου ατεκμηρίωτη προσέγγιση, σε συνδυασμό με ιστορία, παραδόσεις, χλωρίδα και πανίδα και τη χρήση φανταστικών χαρακτήρων όπου ήταν αυτό απαραίτητο.[1030]

Έτσι, το ημερολόγιο του Lawrence Durrell, δεν είναι παρά ένα είδος γραφής, μέσα από το οποίο ο συγγραφέας βρίσκει τρόπο να μιλήσει για τη νήσο Κέρκυρα και για όσα έμαθε, βίωσε και θέλησε να μοιραστεί με τους αναγνώστες του. Βέβαια, ο Lawrence Durrell από τα πρώτα του συγγραφικά βήματα αντλεί υλικό από πολλές

[1029] *Ό.π.*

[1030] "While *Prospero's Cell* was based on real experiences it was fundamentally the work of the imagination and the method used was that which he had recommended to Theodore Stephanides - the French anecdotal method interlaced with history, folklore, the flora and fauna, using imaginary characters as need be." Βλ. Bowker, Gordon. *Through the dark labyrinth: a biography of Lawrence Durrell*. New York: St. Martin's Press, 1997.

διαφορετικές πηγές. Και ο ίδιος, δεν ανησυχεί ιδιαίτερα για την «πρωτοτυπία». Αποκαλεί τον εαυτό του «ληστή ιδεών».[1031] Έτσι, για παράδειγμα, το πρόσωπο με την ονομασία Count D, δεν αποτελεί παρά ένα φανταστικό πρόσωπο, βασισμένο, όπως γράφουν οι μελετητές του Durrell, σε τουλάχιστον δύο διαφορετικά πρόσωπα. Αντίστοιχα, στην περίπτωση του Στεφανίδη, ο καθηγητής Planias, φαίνεται να είναι ένα επίσης φανταστικό πρόσωπο, βασισμένο εν μέρει σε πραγματικά πρόσωπα. Μάλιστα, όπως προαναφέρθηκε, το ένα από αυτά φαίνεται να είναι το ίδιο πρόσωπο πίσω από τον Count D. του Durrell.

Ένας από τους «πραγματικούς» χαρακτήρες της *Σπηλιάς του Πρόσπερου*, ήταν και ο αρμένιος συγγραφέας Gostan Zarian. Ο Durrell, σε γράμμα του προς εκείνον, λίγο μετά την έκδοση του βιβλίου του *Prospero's Cell*, θα ζητήσει συγγνώμη για τη διακωμώδηση του χαρακτήρα του στο βιβλίο, λέγοντας πως το ιστορικό υλικό έπρεπε να διαποτιστεί με όσο περισσότερο χιούμορ γινόταν, ώστε να αποδίδει όσο καλύτερα γινόταν την ατμόσφαιρα των «χαλαρών, ανέμελων ημερών στην Κέρκυρα».[1032]

Αντίστοιχα, ο Στεφανίδης, «χρησιμοποιεί» στη διήγησή του και αληθινούς χαρακτήρες με τα πραγματικά τους ονόματα. Κι εδώ πάλι, συναντάμε την οικογένεια Ντάρελ και τον σοφέρ τους Νίκο Αμερικάνο, σε μια περιπετειώδη καταδίωξη προπορευόμενου λεωφορείου.[1033] Όπως επίσης και ένα αστείο περιστατικό με πρωταγωνιστή τον Gerald Durrell. Για άλλη μια φορά, περιστατικά από τις μέρες των Ντάρελ και του Στεφανίδη στην Κέρκυρα, καταγράφονται μέσα στα βιβλία τους.

[1031] Για διεξοδική ανάλυση, βλ. Pine, Richard., ed. *Lawrence Durrell's Endpapers and Inklings 1933-1988, Volume One*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, σ. 18. Ενδεικτικά: "As a professional, Durrell never claimed originality: he described himself as 'a burglar. I burgle ideas […]'. Durrell from his earliest days snatched ideas from all areas of experience".

[1032] "I apologise for the travesty, but the historical material had to [be] permeated by as much humour as possible to convey anything like the real atmosphere of those lazy halcyon days in Corfu". Pine, Richard., ed. *Lawrence Durrell's Endpapers and Inklings 1933-1988, Volume One*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, σ. 329.

[1033] Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι ο Στεφανίδης χρησιμοποιεί το όνομα Νίκος Αμερικάνος μιλώντας για τον οδηγό των Ντάρελ, ενώ οι Ντάρελ χρησιμοποιούν το όνομα Σπύρος Αμερικάνος για το ίδιο πρόσωπο.

Η επιρροή που άσκησε ο Στεφανίδης στον τρόπο γραφής του Lawrence Durrell γίνεται αντικείμενο παρατήρησης από τον βιογράφο του Lawrence Durrell, τον Ian MacNiven, ο οποίος έχει μάλιστα υποστηρίξει ότι ο Lawrence Durrell συνέγραψε μια πρώτη εκδοχή του έργου *Prospero's Cell* στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, έχοντας τον Θεόδωρο Στεφανίδη στο πλευρό του.[1034] Και η άποψη αυτή ενισχύεται ακόμα περισσότερο διαβάζοντας την αλληλογραφία του Lawrence Durrell με τον συγγραφέα και φίλο του Henry Miller, ο οποίος γνώριζε και προσωπικά τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Σε γράμμα του Lawrence Durrell προς τον Henry Miller από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου τον Μάη του 1944, ο Durrell πληροφορεί τον Miller ότι σχετικά με το βιβλίο του για την Κέρκυρα (δηλαδή τη *Σπηλιά του Πρόσπερου*), είχε στο πλευρό του τον Στεφανίδη, ο οποίος πολύ βολικά, όπως δήλωνε ο Durrell, διέμενε μαζί του, και από τον οποίο «έπαιρνε με επιμέλεια τα φώτα του».[1035] Δεν υπάρχει ίσως πιο ξεκάθαρη παραδοχή της μεγάλης επιρροής του Στεφανίδη, στο συγκεκριμένο ταξιδιωτικό έργο του Lawrence Durrell.

[1034] "Durrell's *Prospero's Cell*, drafted in part while the doctor was staying with him in Alexandria, clearly shows Stephanides' influence". Βλ. MacNiven, Ian. ""*Climax in Crete*: A Personal Narrative"." *On Miracle Ground XIX: A Conference of the International Lawrence Durrell Society*. Rethymno, 26-30 June 2016, σ. 1. Πρόκειται για αδημοσίευτη εργασία του Ian MacNiven, η οποία είχε παρουσιαστεί στα πλαίσια του διεθνούς συνεδρίου *On Miracle Ground XIX: A Conference of the International Lawrence Durrell Society στο Ρέθυμνο της Κρήτης* (26–30 Ιουνίου 2016) με τον τίτλο "*Climax in Crete*: A Personal Narrative".

[1035] MacNiven, Ian S. (Editor). *The Durrell-Miller Letters, 1935-80*. New York: New Directions, 1988, σ. 169.

Η έκδοση του βιβλίου *Islands Trails*

Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη *Island Trails* παρόλο που εκδόθηκαν το 1973, όταν ο Στεφανίδης ήταν σε προχωρημένη ηλικία, εντούτοις, αναφέρονται σε περιγραφές νησιών της Ελλάδας, όπως τα είχε δει και βιώσει ο συγγραφέας στις αρχές της δεκαετίας του 1930, και πιο συγκεκριμένα, το 1933.[1036] Στην πραγματικότητα, το βιβλίο *Island Trails* αποτελούσε μια εργασία του Στεφανίδη που είχε ξεκινήσει δεκαετίες νωρίτερα.

Την άνοιξη του 1944, και ενώ ο Lawrence Durrell βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου ως υπάλληλος στη Βρετανική Υπηρεσία Πληροφοριών (British Information Office), σε γράμμα του προς τον Θεόδωρο Στεφανίδη, ο οποίος υπηρετούσε ως αξιωματικός του Υγειονομικού του βρετανικού βασιλικού στρατού στη Δυτική Έρημο, θα τον συμβουλεύσει σχετικά με κάποιο βιβλίο που φαίνεται να ετοίμαζε ο Στεφανίδης. Εικάζουμε πως το βιβλίο αυτό πρέπει να ήταν το προσχέδιο του *Island Trails*, αφού, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Durrell, έπρεπε ο Στεφανίδης να διατηρήσει την «τοπικότητα», είτε αυτό είχε να κάνει με την Κέρκυρα είτε με την Ελλάδα, έπρεπε δηλαδή να αναφέρεται πάντα σε συγκεκριμένο τόπο. Του τονίζει επίσης, ότι εκτός από γεγονότα, θα έπρεπε να δώσει και λίγο «χρώμα» στα λεγόμενά του. Τον συμβουλεύει ακόμα να εφεύρει χαρακτήρες, όπως για παράδειγμα χωρικούς, και να τους «χρησιμοποιήσει» κατά το δοκούν, και προσθέτει πως με σύντομες προτάσεις θα έχει ένα καλό βιβλίο στα χέρια του.[1037]

Η εργασία του Στεφανίδη πάνω στο *Island Trails* ήταν σίγουρα μακροχρόνια. Από μεταγενέστερο γράμμα του Lawrence Durrell προς τον Θεόδωρο Στεφανίδη, το έτος 1947, μαθαίνουμε πως ενώ ο Στεφανίδης δούλευε πάνω στο βιβλίο που αργότερα θα εξέδιδε υπό τον τίτλο *Island Trails*, ο Durrell τον συμβούλευε να

[1036] Theodore Stephanides, *Island Trails*, London: Macdonald and Company, 1973.

[1037] "I think the material you mention is excellent. One thing is important – you should keep the locality the same all through – Greece, or Corfu, but always the same place; because as well as the facts you must also put in some colour. […] Invent some people, [peasants and so on—and treat them quite boldly. Put them in and forget them just as you feel inclined; short sentences—no purple patches – no Leacock—and I think you should have a good book on your hands". Βλ. Lawrence Durrell, *Spirit of Place*. Ed. Alan G Thomas. New York: Marlowe & Company, 1969, σ. 73-74.

ολοκληρώνει τους χαρακτήρες του και μετά να τους «εξαφανίζει με ένα λυγμό».[1038] Επίσης, όπως πληροφορούμαστε από γράμμα του Στεφανίδη προς τον Lawrence Durrell, τον Ιούλιο του 1972, ο Στεφανίδης είχε υποβάλει χωρίς επιτυχία το βιβλίο στον εκδοτικό οίκο Faber & Faber το 1948, ωστόσο, το βιβλίο έγινε δεκτό το 1972 από τον εκδοτικό οίκο MacDonald & Co. Και πρόσθετε: «Ασφαλώς έπρεπε να ξαναγράψω όλα τα επιστημονικά μέρη: είναι αλήθεια αξιοθαύμαστο πόσο η Επιστήμη και κυρίως η Αστρονομία έχουν προοδεύσει σε 24 χρόνια. […] Όπως φαντάζεσαι, το βιβλίο αφορά κάποια προπολεμικά ταξίδια μου στα ελληνικά νησιά και περιγράφει μύθους, λαογραφικά στοιχεία, γεωφυσικά κ.λπ.»[1039]

Στο σημείο αυτό πρέπει να προσθέσουμε μία σημαντική πληροφορία: το 1950, πολλά χρόνια πριν εκδοθεί το *Island Trails*, το κερκυραϊκό λογοτεχνικό περιοδικό *Πρόσπερος*, μια έκδοση του Παραρτήματος Κέρκυρας του Βρετανικού Συμβουλίου, στο Φυλλάδιο 2ο, θα παραθέσει ένα απόσπασμα του ανέκδοτου τότε βιβλίου *Islands Trails*, υπό τον τίτλο «Διάλογος μέσα στη νύχτα», σε μετάφραση της Λ. Κουλούρη, η οποία έδωσε και τον τίτλο στο απόσπασμα. [1040]

Τέλος, τον Ιούλιο του 1973, ο Στεφανίδης θα γράψει στο φίλο του Lawrence Durrell: «Τις τελευταίες μέρες έχω πολύ φόρτο δουλειάς διορθώνοντας το πρώτο αντίτυπο του έργου *Απόηχοι νησιών*, βρήκα 552 λάθη! Υποθέτω ότι θα έχεις ήδη αρκετή εμπειρία με όλα αυτά τα θέματα και θα ξέρεις ότι στο τυπογραφείο προκύπτουν συνεχώς και νέα λάθη, ως δια μαγείας!»[1041]

Η έκδοση του βιβλίου από τον εκδοτικό οίκο Macdonald, συνοδευόταν από μια ενθουσιώδη εισαγωγή του «μαθητή» και φίλου του Στεφανίδη, του συγγραφέα και φυσιοδίφη Gerald Durrell. Γραμμένο στα αγγλικά –όπως σχεδόν όλα τα κείμενα του Στεφανίδη– το βιβλίο καταγράφει τις εμπειρίες του συγγραφέα όταν επισκέφθηκε

[1038] "Larry advised Theodore Stephanides, then working on the book that would eventually emerge as Island Tralis, to round out his characters fully, then 'kill one off with a sob at the end for good measure' ". Βλ. MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell: a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 348.

[1039] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 205.

[1040] Στεφανίδης, Θεόδωρος. "Διάλογος μέσα στη νύχτα", *Πρόσπερος,* φυλλάδιο δεύτερο, 1950: 41-43.

[1041] *Ό.π.,* σ. 207.

μια σειρά νησιών της Ελλάδας, ξεκινώντας από το Ιόνιο και καταλήγοντας στο Αιγαίο πέλαγος.

Το συγκεκριμένο ταξιδιωτικό βιβλίο βρίθει περιγραφών της χλωρίδας και πανίδας κάθε τόπου, αλλά και μύθων, θρύλων και χαρακτήρων, πραγματικών ή φανταστικών. Με πρόφαση το ερευνητικό ταξίδι, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να ξεδιπλώσει το ταλέντο του στην αφήγηση ιστοριών και επιστημονικών παρατηρήσεων αλλά και να θέσει τους προβληματισμούς του για τη μοίρα των ανθρώπων, τους πολέμους, και τη δύναμη που έχει ο καθένας να συνεισφέρει με τον τρόπο του στην προσπάθεια να γίνει ο κόσμος καλύτερος.

Ο συγγραφέας και πανεπιστημιακός Robert Eisner, στο βιβλίο του με τίτλο *Travelers to an Antique Land*, είχε γράψει ότι τα νησιά και οι απομακρυσμένοι τόποι παίζουν έναν δομικό ρόλο στα μοντέρνα ταξιδιωτικά βιβλία, καθώς οι συγγραφείς βρίσκουν την ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν τον περιβάλλοντα χώρο ως σημείο αναφοράς για ενδιαφέροντες χαρακτήρες και παρατηρήσεις, χωρίς να χρειάζεται να φτιάξουν ένα «δεμένο» σενάριο.[1042] Με την παραπάνω άποψη, ο Eisner αναφερόταν στον Lawrence Durrell και στο βιβλίο του *Prospero's Cell*, το οποίο περιγράφει την Κέρκυρα την ίδια περίπου περίοδο που περιγράφει και ο Στεφανίδης, και μάλιστα έχοντας ο Lawrence Durrell την αμέριστη βοήθεια του Στεφανίδη, ο οποίος του είχε διαθέσει τις πολύτιμες σημειώσεις του και υλικό πολλών χρόνων παρατήρησης.[1043]

[1042] "Islands and island-like outposts serve an important structural role in the modern travel book. […] A goof plot is harder than ever to come by. What to do then if you have a bunch of fascinating characters saying brilliant things to one another, but no plot to force them into coherent interaction? Use the setting to keep them together and talking […]. Βλ. Eisner, Robert. *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991, σ. 221.

[1043] Durrell, Lawrence. *Prospero's Cell*. Harmondsworth: Penguin Books, 1979. Πιο συγκεκριμένα, ο Lawrence Durrell θα σημειώσει στις ευχαριστίες του βιβλίου ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης έθεσε στη διάθεσή του πέντε ανέκδοτες μονογραφίες οι οποίες περιείχαν τους καρπούς δεκαετούς έρευνας. Βλ. Durrell, Lawrence. *Prospero's Cell*. Harmondsworth: Penguin Books, 1979, σ.7. Μάλιστα, η μονογραφία του Στεφανίδη με τίτλο *A survey of the freshwater biology of Corfu and of certain other regions of Greece*, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για μελλοντικούς ερευνητές, οι αναφορές των οποίων στο έργο του Στεφανίδη φτάνουν μέχρι τις μέρες μας.

Η άποψη του Eisner σίγουρα έχει αντίκρισμα και στην περίπτωση του Στεφανίδη με το βιβλίο *Island Trails*. Μάλιστα, στο *Island Trails* ο Στεφανίδης όχι μόνο θα χρησιμοποιήσει τα νησιά ως μια αφορμή για να ξεδιπλώσει τις γνώσεις, και τις παρατηρήσεις του για τις ιδιομορφίες κάθε τόπου, αλλά θα προχωρήσει ένα βήμα πιο πέρα, δημιουργώντας ένα φανταστικό –μη υπαρκτό– νησί με το όνομα Parphi, το οποίο υποτίθεται πως βρισκόταν στο ανατολικό Αιγαίο, κάπου ανάμεσα στη Χίο και την Ικαρία. Με αυτόν τον τρόπο, ένα νησί που δεν υπήρξε ποτέ βρίσκει τη θέση του στον χάρτη του Αιγαίου, σε ένα ταξίδι ανακάλυψης όχι μόνο για τον συγγραφέα αλλά και για τον αναγνώστη. Αυτό το νησί, το οποίο περιγράφει ο Στεφανίδης με μεγάλη αληθοφάνεια, αποτελεί πράγματι για τον αναγνώστη έναν γρίφο σχετικά με το αν στ' αλήθεια υπάρχει αυτός ο τόπος, και αν ναι, ποιο είναι το πραγματικό όνομα αυτού του νησιού. Ο συγγραφέας J. E. Chamberlin είχε γράψει στο βιβλίο *How Islands Transform the World* πως τα νησιά αποτελούν ένα μέρος όπου οι απαρχές και το πέρας είναι ταυτόχρονα και πραγματικά και φανταστικά.[1044] Αντίστοιχα, τα όρια είναι δυσδιάκριτα και στην περίπτωση του νησιού Parphi, καθώς ο τόπος ενώ μοιάζει αληθινός, ταυτόχρονα κινείται στη σφαίρα της φαντασίας του δημιουργού του. Έτσι, το νησί Parphi γίνεται ταυτόχρονα «μια απτή πραγματικότητα και μια διανοητική κατάσταση».[1045] Οι Stephanos Stephanides και Susan Bassnett, στο άρθρο τους "Islands, Literature, and Cultural Translatability" είχαν διαπιστώσει πως οι νησιωτικοί τόποι χρησιμοποιούνται για την εξερεύνηση και τη δημιουργία γεφυρών ανάμεσα στο πραγματικό και το φανταστικό, παίρνοντας συχνά μεταξύ άλλων, τη μορφή ουτοπιών και σταυροδρομιών πολιτισμού.[1046] Το νησί Πάρφη

[1044] "Islands have provided a center of belief and a circle of wonder, a place where origins and endings are both real and imagined". Βλ. Chamberlin, J.E. Island: *How Islands Transform the World*. New York: Bluebridge, 2014, σ. 209.

[1045] "The entire concept of an island as both a physical reality and a state of mind […]". Βλ. Pine, Richard – Konidari, Vera., eds. *Islands of the Mind*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2020, σ. xvi.

[1046] "Island spaces are used to explore and create bridges between the real and the imaginary as a response to cultural and social realities, frequently taking the form of utopias/dystopias, Edens, Arcadias, nations, metatexts, cultural crossroads". Βλ. Stephanides, Stephanos. Bassnett, Susan. "Islands, Literature, and Cultural Translatability." *Transtext(e)s Transcultures, Journal of Global Cultural Studies* 1 January 2008: 5-21. < http://journals.openedition.org/transtexts/212>, σ. 5.

(Parphi) παίρνει τη μορφή μιας ουτοπίας και γίνεται κι αυτό μια γέφυρα που συνδέει τον πραγματικό κόσμο με τον φανταστικό μα αληθοφανή, προορισμό του ταξιδιώτη-συγγραφέα Στεφανίδη.

Έτσι, ο αναγνώστης του βιβλίου συνειδητοποιεί σιγά-σιγά πως το βιβλίο *Island Trails*, πέρα από το πραγματικό ταξίδι, πραγματεύεται και ένα ταξίδι του νου σε έναν τόπο που υπάρχει στη φαντασία του συγγραφέα. Θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς τον όρο πνευματικά τοπία (spiritual landscapes)[1047] για να εξηγήσει την πρόθεση του συγγραφέα να προσφέρει στους αναγνώστες του την ευκαιρία για μια πραγματική αλλά και μια πνευματική περιήγηση στα ελληνικά νησιά λίγα χρόνια πριν το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ή, για να παραφράσουμε τον τίτλο της δεύτερης ποιητικής συλλογής του Θεόδωρου Στεφανίδη *Cities of the Mind (Πόλεις του Νου)*, τα νησιά που περιγράφει ο συγγραφέας, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και ως «νησιά του νου», καθώς οι περιγραφές προχωρούν πολύ πιο πέρα από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των τόπων. Όπως είχε διαπιστώσει ο συγγραφέας και ταξιδευτής Norman Douglas, το ιδανικό ταξιδιωτικό βιβλίο μας προσφέρει μια τριπλή ευκαιρία εξερεύνησης: εξωτερικά, στον νου του συγγραφέα, και στον δικό μας.[1048] Μια αντίστοιχη εμπειρία προσφέρουν στον αναγνώστη οι «τόποι», φυσικοί και πνευματικοί του Θεόδωρου Στεφανίδη. Με άλλα λόγια, όπως σημειώνει η πανεπιστημιακός Oana Cogeanu σε άρθρο της με τίτλο “What Makes Travel Literature?”, η ταξιδιωτική λογοτεχνία κατοικεί σε ένα πραγματικό ταξίδι το οποίο «οδηγεί» προς τον μύθο.[1049] Κατά τον ίδιο τρόπο, μέσα από τις περιγραφές

[1047] Τον όρο τον δανείζομαι από τον Robert Eisner ο οποίος τιτλοφορεί με αυτόν τον όρο το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*. Βλ. Eisner, Robert. *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991.

[1048] “[…] the ideal book of this kind offers us, indeed, a triple opportunity of exploration—abroad, into the author’s brain, and into our own”. Βλ. Fussell, Paul. *The Norton Book of Travel. 1st ed.* New York: Norton & Company, 1987, σ. 126.

[1049] “Travel literature dwells in an actual journey and propels it into myth”. Βλ. Cogeanu, Oana. "What Makes Travel Literature?" *The International Journal Of Humanities & Social Studies.* June 2014, σ. 3.

του Στεφανίδη, συναισθήματα και εμπειρίες, μύθοι και λαϊκές παραδόσεις, επιστήμη και έρευνα, φιλοσοφία και προβληματισμοί για το ανθρώπινο γένος και την μελλοντική τύχη του, όλα συνδυάζονται αρμονικά μέσα από την εμβριθή ματιά του συγγραφέα, και το «πραγματικό» ταξίδι του υπερβαίνει τα στενά πλαίσια της καταγραφής και συναντά τον «μύθο», σε μια πολυεπίπεδη αφήγηση. Ο αναγνώστης του *Island Trails* εξερευνά τα νησιά της Ελλάδας και ταυτόχρονα μαθαίνει το νου και την «φιλοσοφία» ζωής του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Δομή του βιβλίου *Island Trails* και κυριότερες θεματικές

Το βιβλίο *Island Trails* αποτελείται από οκτώ κεφάλαια και μια εισαγωγή από τον Gerald Durrell, η οποία δεν αποτελεί μέρος αυτών των κεφαλαίων. Ο Gerald Durrell, ο παλιός «μαθητής» του Θεόδωρου Στεφανίδη από τα χρόνια της Κέρκυρας, διάσημος πλέον συγγραφέας και φυσιοδίφης, αφιερώνει περίπου δυόμισι σελίδες όπου μιλάει με ασυγκράτητο ενθουσιασμό, αγάπη, θαυμασμό και ευγνωμοσύνη για τον μέντορά του Θεόδωρο Στεφανίδη. Ο σημαντικότατος ρόλος που έπαιξε ο Στεφανίδης στην πορεία και στην καριέρα του Gerald Durrell, θα μπορούσε να συνοψιστεί στη φράση της εισαγωγής από τον δεύτερο, ότι το να μάθει να εξερευνά και να μαθαίνει τον κόσμο στον οποίο ζούσε, έχοντας ως οδηγό, φιλόσοφο και φίλο τον Στεφανίδη, ήταν από τα πιο σημαντικά πράγματα που είχαν συμβεί στη ζωή του.[1050]

Στο πρώτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο “Meeting the Professor”, ο Στεφανίδης μας περιγράφει τη γνωριμία του με τον καθηγητή (Professor) Planias. Από την πρώτη στιγμή μαθαίνει ο αναγνώστης τη χρονιά κατά την οποία έλαβαν χώρα τα γεγονότα που θα περιγράψει στην πορεία ο Θεόδωρος Στεφανίδης. Ήταν το 1933. Σε μία από τις εξορμήσεις του Στεφανίδη με σκοπό τη διερεύνηση των κερκυραϊκών υδάτων και των οργανισμών που βρίσκονταν σε αυτά, πραγματοποιείται η πρώτη συνάντηση με τον καθηγητή. Η συζήτησή τους περιστρέφεται γύρω από τους μικροοργανισμούς και στο τέλος ο καθηγητής προσκαλεί τον Στεφανίδη να τον επισκεφθεί κάποια μέρα στο σπίτι του. Όταν ο Στεφανίδης τον επισκέπτεται, ο αναγνώστης θα μάθει πολλά πράγματα για τον καθηγητή αλλά και για τον αφηγητή.

Ο Στεφανίδης, μεταξύ άλλων θα μιλήσει για ένα παράξενο γεγονός, την ύπαρξη ενός ανθρώπινου κρανίου επάνω στο γραφείο του καθηγητή. Το κρανίο, σύμφωνα με τον καθηγητή, ανήκε στην από πολλά χρόνια πεθαμένη αρραβωνιαστικιά του, η οποία πεθαίνοντας από φυματίωση, θέλησε να αφήσει ως τελευταία επιθυμία της το κρανίο της στον καθηγητή. Η αναφορά στο συγκεκριμένο

[1050] “To me, just starting to explore and learn about the world I lived in, to have Theodore as a guide, philosopher and friend was one of the most important things that happened to me in my life”.Theodore Stephanides, *Island Trails*, London: Macdonald and Company, 1973, σ. ix.

περιστατικό από τον Στεφανίδη, δεν είναι και η μοναδική στη βιβλιογραφία. Στην βιογραφία του Lawrence Durrell από τον Ian McNiven γίνεται αντίστοιχη αναφορά: ο Δρ. Κωνσταντίνος Παλατιανός, ένα υπαρκτό πρόσωπο, σύμφωνα με τον Lawrence Durrell, είχε τοποθετήσει στο γραφείο του το κρανίο της ερωμένης του.[1051] Μάλιστα, όπως θα γράψει ο Ian MacNiven, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Στεφανίδη, ο Παλατιανός υπήρξε η κύρια έμπνευση για τον σύνθετο χαρακτήρα του Κόμη Ντι (Count D) στη *Σπηλιά του Πρόσπερου*.[1052] Παρατηρεί κανείς, ότι ο Στεφανίδης, δεν αναφέρεται κατ' ανάγκη σε ένα υπαρκτό πρόσωπο όταν περιγράφει τις συνομιλίες του με τον καθηγητή Πλανιά. Αν λάβει κάποιος υπόψη τις παρατηρήσεις του Ian MacNiven, θα παρατηρήσει ότι ο Κωνσταντίνος Παλατιανός, ήταν για παράδειγμα ένας άνθρωπος με νομικές σπουδές στη Μεγάλη Βρετανία και όχι ένας εξέχων βοτανολόγος όπως τον περιγράφει ο Στεφανίδης.[1053]

Σε αυτό το σημείο, εισάγει ο Στεφανίδης τα πρώτα στοιχεία μυθοπλασίας του βιβλίου, χρησιμοποιώντας τις τεχνικές και το πνεύμα της μυθοπλασίας ώστε να τραβήξει το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Βέβαια, οι περισσότεροι αναγνώστες εφόσον δεν γνωρίζουν της ιστορία του Δρ Παλατιανού, πιθανόν να συνειδητοποιήσουν αρκετά αργότερα τη χρήση στοιχείων μυθοπλασίας στην αφήγηση του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου, ο αναγνώστης θα γίνει μάρτυρας συζητήσεων επάνω σε πληθώρα θεμάτων, πολλές φορές αντικρουόμενων, σχετικά με τον φυσικό αλλά και στον «μεταφυσικό» κόσμο. Για παράδειγμα η μεταφυσική, θα απασχολήσει τον Καθηγητή Πλανιά: "Perhaps there is a future phase of existence. Perhaps the echoes from behind a certain door grow clearer as we approach it. We know very little more about the universe and its laws than an ant does, and it is

[1051] Dr Constantine Palatiano "developed a close bond with Larry […] Larry claimed that he kept the skull of his mistress on the writing desk. Βλ. Ian Mc Niven, Lawrence Durrell: A Biography. Faber & Faber, London, 1998, p. 138.

[1052] […] according to Theodore, Palatiano was the main inspiration of the composite figure of count D in *Prospero's Cell*. Ian McNiven, Lawrence Durrell: A Biography. Faber & Faber, London, 1998, p. 138.

[1053] Ian MacNiven. Lawrence Durrell: A Biography. Faber & Faber, London, 1998, p. 138.

foolish to be dogmatic about anything".[1054] Ο συγγραφέας, ο οποίος θα συμφωνήσει με τα λεγόμενα του καθηγητή, δεν θα διστάσει να παραθέσει σε υποσημείωση, τον τίτλο ενός βιβλίου που επεδίωκε να εξηγήσει με επιστημονικό τρόπο ό,τι σχετίζεται με την έννοια του θανάτου.[1055] Οι συζητήσεις τους κάποια στιγμή θα οδηγήσουν σε μια πρόταση από την πλευρά του καθηγητή προς τον Στεφανίδη. Ο καθηγητής, προτρέπει τον Στεφανίδη να χρησιμοποιήσει το σκάφος του, για να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι –μια κρουαζιέρα– στα ελληνικά νησιά ώστε να συλλέξει πληροφορίες για τις υδροβιολογικές έρευνές του. Παράλληλα, θα χρηματοδοτούσε το ταξίδι και θα παραχωρούσε δύο ναυτικούς στον Στεφανίδη, οι οποίοι θα ασχολούνταν με τα πρακτικά του σκάφους και του ταξιδιού. Η μόνη επιθυμία του καθηγητή, ήταν να παραδώσει ο Στεφανίδης το σκάφος, το οποίο άκουγε στο όνομα Τρίτων, στον ανεψιό του τον Πελοπίδα, ο οποίος ζούσε στο νησί Πάρφη, κάπου στο αρχιπέλαγος του Αιγαίου, ανάμεσα στη Χίο και στην Ικαρία.

Τα απομνημονεύματα *Island Trails* αν και κατηγοριοποιούνται στα έργα της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, εντούτοις, δεν αποτελούν αμιγώς ταξιδιωτικό οδηγό. Ο αναγνώστης δε θα βρει τις κλασσικές αναφορές που συναντάει κανείς σε οδηγούς αυτού του είδους, διότι ο Στεφανίδης θέλει να δώσει στον αναγνώστη τη δική του εικόνα των νησιών, μέσα από το δικό του πρίσμα και την προσωπική του κοσμοθεωρία.

[1054] *Island Trails*, p. 13. Μετάφραση της γράφουσας: «Ίσως να υπάρχει μια μελλοντική φάση της ύπαρξης. Ίσως οι απόηχοι πίσω από μια συγκεκριμένη πόρτα να δυναμώνουν καθώς την πλησιάζουμε. Ξέρουμε λίγο περισσότερα πράγματα για το σύμπαν και τους νόμους του από ένα μυρμήγκι, και είναι ανόητο να είμαστε δογματικοί για οτιδήποτε».

[1055] Πρόκειται για το βιβλίο Survival of Death – For and Against του Paul Beard (Hodder and Stoughton, London, 1966).

Η νήσος Κέρκυρα και η σημαντική θέση της στο βιβλίο *Island Trails*

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο Θεόδωρος Στεφανίδης στο νησί της Κέρκυρας. Η ιδιαίτερη αυτή στάση του προς το νησί της Κέρκυρας δεν είναι διόλου τυχαία. Για τον Στεφανίδη, τον άνθρωπο που έζησε σε πολλούς διαφορετικούς τόπους και πέρασε τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής του στο Λονδίνο, η Κέρκυρα αποτελούσε γι' αυτόν την «Ιθάκη» του. Στην Κέρκυρα έζησε τα πιο όμορφα χρόνια της ζωής του, και ο ίδιος το παραδεχόταν σε μεγάλη ηλικία όταν έγραφε στον φίλο του Lawrence Durrell με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του Durrell *The Greek Islands* (1978): «Ήταν για μένα μεγάλη ευχαρίστηση που πήρα αυτήν τη θαυμάσια έκδοση και διάβασα ξανά μερικά από τα αγαπημένα μου κεφάλαια. Κυρίως εκείνα που αφορούν την Κέρκυρα, τα οποία ανακίνησαν πολλές νοσταλγικές αναμνήσεις. Θυμάμαι ακόμη πολύ έντονα την πρώτη μου άφιξη στην Κέρκυρα σε ηλικία 12 ετών (στις 7 Νοεμβρίου 1907), και ότι τα πιο ευτυχισμένα χρόνια της ζωής μου τα πέρασα σ' αυτό το νησί».[1056]

Ο στοχαστής Άρθουρ Σοπενχάουερ είχε αποφανθεί ότι «πιστεύουμε ότι νοσταλγούμε ένα μακρινό τόπο, ενώ στην πραγματικότητα νοσταλγούμε μόνον τον χρόνο που ΄ζησαμε εκεί, τότε που ήμασταν πιο νέοι και πιο φρέσκοι. Έτσι λοιπόν μας ξεγελάει ο χρόνος: φορώντας τη μάσκα του χώρου. Αν ταξιδέψουμε ως εκεί, θα συνειδητοποιήσουμε την πλάνη μας».[1057] Αντίστοιχα συναισθήματα φαίνεται πως βίωσε και ο Θεόδωρος Στεφανίδης. Πράγματι, η Κέρκυρα που γνώρισε ο Στεφανίδης προπολεμικά, διέφερε πολύ από τη μεταπολεμική Κέρκυρα, και ο ίδιος ο συγγραφέας αναλογιζόμενος την παλιά εικόνα του νησιού, δεν δίστασε να σχολιάσει τις αλλαγές που είχε επιφέρει ο μαζικός τουρισμός στο φυσικό τοπίο. Σε περιγραφή της παραθαλάσσιας περιοχής Παλαιοκαστρίτσα, στη βορειο-δυτική πλευρά του νησιού, ο Στεφανίδης αναπολεί τις ημέρες που το τοπίο «ήταν άγριο και μοναχικό όπως το απεικόνιζαν τα χαρακτικά του Edward Lear στη δεκαετία του 1850, ή όπως θα έμοιαζε όταν ο Οδυσσέας ήταν ο τιμώμενος φιλοξενούμενος του Βασιλιά

[1056] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, εκδ. Γαβριηλίδης, 2006, σ.239.

[1057] Schopenhauer, Arthur. *Σοπενχάουερ, Επιλογή από το έργο του.* Μτφρ. Σκουτερόπουλος Νικόλαος Μ., Μπέτσεν Κλάους. Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή, 2007, σελ. 87.

Αλκίνοου».[1058] Ωστόσο, με λύπη του θα παρατηρήσει ότι «ένα πλήθος μοντέρνων ξενοδοχείων ασχήμιζε ολόκληρη την περιοχή».[1059] Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοιες ανησυχίες με τον Στεφανίδη είχαν εκφράσει και ο Edward Lear έναν αιώνα πριν από τον Στεφανίδη[1060], αλλά και ο Gerald Durrell ο οποίος είχε δηλώσει στα μέσα της δεκαετίας του ’60, επισκεπτόμενος την Κέρκυρα για τα γυρίσματα ντοκιμαντέρ του BBC (*Corfu, Garden of the Gods*), ότι έβλεπε «απόλυτη έλλειψη ελέγχου, απόλυτη πλεονεξία και αναισθησία».[1061]

Αναμφίβολα, η Κέρκυρα είχε αλλάξει αρκετά. Ο Στεφανίδης όμως, συνέχισε να βλέπει στον τόπο αυτό όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που τον είχαν μαγέψει κατά την περίοδο της νιότης του. Συχνά, οι ανάμνησεις των παιδικών και νεανικών του χρόνων στο νησί προβάλλονται μέσω του παραμορφωτικού φακού της μνήμης, και η νοσταλγία για τα περασμένα χρόνια είναι διάχυτη. Η αγάπη του γι’ αυτόν τον τόπο είναι έκδηλη σε κάθε περιγραφή. Η Κέρκυρα, θεάται με τη νοσταλγική ματιά ενός ανθρώπου που «ξεριζώθηκε» και πολλές δεκαετίες μετά αναπολεί τον τόπο της νιότης και της ευτυχίας του.[1062] Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου *Island Trails*

[1058]“[…] the landscape was as wild and lonely as that depicted in Edward Lear’s engravings of the 1850’s, or as it may have appeared when Odysseus was the honoured guest of King Alcinous”. Βλ. Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, p.46.

[1059] “[…] a huddle of modern hotels and villas disfigures the whole area”. Βλ. Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, p. 46.

[1060] Ο ίδιος, σε γράμμα του στις 20 Απριλίου 1862 εξέφραζε τις ανησυχίες του για την ομορφιά και την ηρεμία του τοπίου της Παλαιοκαστρίτσας που θα αλλοιωνόταν με την έλευση εκδρομέων: “At this beautiful place there is just now perfect quiet, except only a dim hum, of myriad ripples 500 feet below me…Not that will last. Accursed picnic parties with miserable scores of asses male and female are coming tomorrow, and peace flies—as I shall too”. Βλ. Lady Strachey ed. Letters of Edward Lear. London: T. Fisher Unwin Adelphi Terrace, 1907, p. 234-235.

[1061] “Total lack of control, total rapacity, total insensitivity”. Βλ. Michael Haag. The Durrells of Corfu. Profile Books, London, 2017, σελ. 199.

[1062] Η μεγάλη αγάπη του Θεόδωρου Στεφανίδη για την Κέρκυρα, η οποία αποτέλεσε έμπνευση για τον ίδιο αλλά και για τα δύο αδέλφια, τους συγγραφείς Lawrence και Gerald Durrell αναλύεται και καταγράφεται στο βιβλίο *It All Began Here: Gerald Durrell, Theodore Stephanides, and Lawrence Durrell in Corfu 1935-1939*, μια έκδοση της Durrell Library of Corfu. Βλ. Durrell, Lee. Konidari, Vera. Pine, Richard. *It All Began Here: Gerald Durrell, Theodore Stephanides, and Lawrence Durrell in Corfu 1935-1939.* Corfu: Durrell Library of Corfu, 2023.

ουσιαστικά αφιερώνεται στις περιγραφές της Κέρκυρας. Πιο συγκεκριμένα, η Κέρκυρα καλύπτει σχεδόν τέσσερα από τα οκτώ κεφάλαια του βιβλίου.

Πιο αναλυτικά, το πρώτο κεφάλαιο, “Meeting the Professor”, διαδραματίζεται στην Κέρκυρα. Το δεύτερο, “Island of the Phaecians” – όπου με τον όρο Phaecians εννοεί τους Φαίακες, τους αρχαίους κατοίκους της Κέρκυρας, αλλά και το τρίτο κεφάλαιο “Phaecia again”, δείχνουν ξεκάθαρα την πρόθεση του συγγραφέα να γράψει για την Κέρκυρα. Ακόμα και το τέταρτο κεφάλαιο “Journey’s dawn” στο οποίο ο Στεφανίδης περιγράφει τις ετοιμασίες του ταξιδιού, διαδραματίζεται ως επί το πλείστον στην Κέρκυρα.

Μια πρώτη περιγραφή του νησιού της Κέρκυρας από τον Στεφανίδη θυμίζει έντονα ανάλογη περιγραφή του άγγλου συγγραφέα και ζωγράφου Edward Lear, ο οποίος είχε γράψει στο ημερολόγιό του στις 25 Οκτωβρίου του 1848: “The sun is not yet up, and Corfu, like an island of opal, seems to float on a pale grey sea at the cloudless pink horizon”.[1063] Ο Edward Lear βλέπει την Κέρκυρα σαν να αιωρείται ή να επιπλέει πάνω στη θάλασσα και η παρομοίωση του νησιού με τον οπάλιο λίθο που επιπλέει πάνω στην γκρίζα θάλασσα, απηχεί έντονα την περιγραφή της νήσου Αγγλίας από τον William Shakespeare στο θεατρικό έργο του *Richard II*, την οποία παρομοιάζει με πολύτιμη πέτρα πάνω στην ασημί θάλασσα: “This precious stone set in the silver sea […]”[1064] Αντίστοιχα, ο Στεφανίδης, σχεδόν έναν αιώνα μετά τον Lear, θα γράψει: “One of those days when the air has a crisp, almost electrical feeling, the tints of land and sea attain a supernatural beauty and brilliance, and the whole island appears to be a flake from Paradise poised lightly upon the sparkling Ionian”.[1065] Ο Στεφανίδης, όπως και ο Edward Lear παρατηρεί την ελαφρότητα με την οποία φαίνεται να είναι τοποθετημένη η Κέρκυρα πάνω στα νερά του Ιονίου και αυτή η αίσθηση της αιώρησης περιγράφεται εδώ με μια παρομοίωση: η Κέρκυρα

[1063] «Ο ήλιος δεν έχει ανατείλει ακόμα, και η Κέρκυρα, σαν ένα νησί από οπάλιο, μοιάζει να επιπλέει σε μια αχνογκρίζα θάλασσα στον ανέφελο ροζ ορίζοντα» (απόδοση της γράφουσας). Βλ. Lear, Edward. *Journals of a landscape painter in Albania, &c*. London: London R. Bentley, 1851, σ. 271.

[1064] Shakespeare, William. *Richard II*. Ed. Barbara A. Mowat and Paul Werstine. New York: Simon & Schuster, 2016, σ. 119.

[1065] Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 5.

σαν μια νιφάδα του Παραδείσου που αιωρείται απαλά πάνω από το Ιόνιο που λαμπυρίζει.[1066]

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο Στεφανίδης είχε στο μυαλό του την περιγραφή του Edward Lear όταν έγραφε τις παραπάνω γραμμές, ωστόσο, είναι σίγουρο πως ο Στεφανίδης είχε έρθει σε στενή επαφή με το έργο του Edward Lear, καθώς στα απομνημονεύματά του κάνει άμεση αναφορά στα χαρακτικά του Lear της δεκαετίας του 1850, που απεικόνιζαν την περιοχή Παλαιοκαστρίτσα στην Κέρκυρα.[1067] Σημαντική αναφορά στο έργο του Edward Lear υπάρχει και στη αλληλογραφία του Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell, το 1965, όταν ο τελευταίος επιμελήθηκε με την κερκυραία συγγραφέα και άνθρωπο των γραμμάτων Μαρία Ασπιώτη και προλόγισε ανθολογία με επιστολές του ζωγράφου Edward Lear με τίτλο: *Lear's Corfu: an anthology drawn from the painter's letters and prefaced by Lawrence Durrell*.[1068] Σίγουρα, αυτή η εξιδανίκευση του τόπου μέσω της εικόνας της αιώρησης, του πλωτού νησιού από τους Στεφανίδη και Lear δεν είναι μοναδικά

[1066] Ο Edward Lear είχε γράψει στις 30 Μαρτίου του 1863: Yet the more I see of this place, so the more I feel that no other spot on earth can be fuller of beauty, & of variety & beauty. For you may pass your days by gigantic cliffs with breaking foam-waves below them (as at Palaiokastritsa),or on hills which overlook long seas of foliage backed by snow-covered mountain ridges (as at Garoyna or Gastouri), or beneath vast olives over-branching dells full of fern and myrtle and soft green fields of bright grass, or in gardens stark with orange and lemon groves, their fruits sparkling golden and yellow against the purple sea and amethyst hills, or by a calm sandy shore below aloe-grown heights, rippling-sparkling curves of sea sounding gently around all day long. Βλ. Edward Lear, *The Corfu Years : A Chronicle Presented Through his Letters and Journals . Ed. Philip Sherrard. Athens: Denise Harvey & Company, 1988, σ*. 200-201.

[1067] […] the landscape was as wild and lonely as that depicted in Edward Lear's engravings of the 1850's […]. Βλ. Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 46-47.

[1068] «Πολλά ευχαριστώ για το αντίγραφο Η Κέρκυρα του Ληρ που έλαβα χθες μέσω του πρακτορείου "Corfu Travel». Σίγουρα είναι ένα καταπληκτικό βιβλίο, τόσο από πλευράς περιεχομένου όσο και για τη θαυμάσια εικονογράφησή του». Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος, *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 145. Βλ. επίσης, Edward Lear, *Lear's Corfu: an anthology drawn from the painter's letters and prefaced by Lawrence Durrell*. Ed. Aspioti Mary. Durrell Lawrence. Athens: Corfu Travel, 1965.

παραδείγματα στη λογοτεχνία. Πρώτος ο Όμηρος είχε μιλήσει για το «πλωτό» νησί την Αιολία στην Οδύσσεια:

Αιολίην δ’ ες νήσον αφικόμεθα· ένθα δ’ έναιεν
Αίολος Ιπποτάδης, φίλος αθανάτοισι θεοίσι,
πλωτή ενί νήσω· πάσαν δε τε μιν πέρι τείχος
χάλκεον άρρηκτον, λισσή δ’ αναδέδρομε πέτρη. [1069]

Αντίστοιχα, πολλοί μεταγενέστεροι συγγραφείς απέδωσαν σε νησιά δυνατότητες αιώρησης.

Στα κεφάλαια όπου ο Στεφανίδης περιγράφει την Κέρκυρα αναπτύσσονται πολλά διαφορετικά θεματικά πεδία: αστρονομία, ιστορίες για υπερφυσικά πλάσματα (π.χ. βρικόλακες ή νεράιδες), υδροβιολογία και μικροοργανισμοί των υδάτων, γεωλογικά φαινόμενα (πχ. σπήλαια), ανθρωπολογικές παρατηρήσεις, τοπία της Κέρκυρας, μνημεία, η οικογένεια Durrell, χαρακτήρες της Κέρκυρας, θέατρο σκιών, θερινοί κινηματογράφοι, φυτά, ποίηση και απίθανες ιστορίες που ο ίδιος είχε ακούσει στην Κέρκυρα. Ο Στεφανίδης έβλεπε στην Κέρκυρα μια «μαγεία» που ο ίδιος περιέγραφε ως εξής: “[…] [a] light fantastic touch encountered in all walks of Corfu life […].[1070] Αυτή η αναφορά του Στεφανίδη σε αυτή την ιδιαίτερη και εξωπραγματική πλευρά του νησιού θυμίζει αντίστοιχες αναφορές του William Shakespeare στο θεατρικό έργο του *The Tempest* όπου περιγράφει το μαγικό νησί στο οποίο είχε καταφύγει ο Πρόσπερο με την κόρη του Μιράντα. Όπως για παράδειγμα στο παρακάτω απόσπασμα όπου ο Caliban μιλάει στους Stephano και Trinculo:

[1069] «Στης Αιολίας το νησί βρεθήκαμε· το κατοικούσε ο Αίολος, ο Ιπποτίδης, ευνοημένος των αθάνατων θεών. Πλωτό νησί, όλο το τείχος γύρω χάλκινο, ακατάλυτο, κι ανηφορίζει ο βράχος κατακόρυφος». Βλ. Μαρωνίτης, Δ.Ν. Μτφρ. *Ομήρου Οδύσσεια*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη). Θεσσαλονίκη, 2006. 29-10-2022.

<https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=133&page=70#m1>.

[1070] *Theodore Stephanides, Island Trails.* London: Macdonald and Company, 1973, σ. 84.

“Be not affeard; the isle is full of noises,
Sounds and sweet airs, that give delight, and hurt not.”[1071]
(Μη φοβάσαι. Το νησί είναι γιομάτο βρόντους, αχούς και γλυκούς ήχους που τέρπουν και δεν πειράζουν).[1072]

Κατά πάσα πιθανότητα ο Στεφανίδης γνώριζε το περιεχόμενο αυτού του έργου του Shakespeare, το οποίο έδωσε και τον τίτλο του βιβλίου του Lawrence Durrell *Prospero’s Cell*, μεγάλο μέρος του οποίου βασίστηκε στις σημειώσεις που είχε παραδώσει ο Θεόδωρος Στεφανίδης στον άγγλο συγγραφέα. Ούτως ή άλλως, το νησί του Πρόσπερο της *Τρικυμίας* συχνά εικάζεται πως ο William Shakespeare το είχε εμπνευστεί από την Κέρκυρα.

Η αίσθηση αυτή του Στεφανίδη, επίσης φέρνει στο νου ανάλογη αναφορά στον «μαγικό» αυτό τόπο, που είχε κάνει ένας έλληνας επισκέπτης της Κέρκυρας στα τέλη του 19ου αιώνα, ο Γ.Π. Παρασκευόπουλος, ο οποίος είχε γράψει: «Και τί φύσις, τί κλίμα, τί αγέρι, τί υγεία. Τόπος Μακάρων. Παράδεισος επίγειος αυτή η νήσος των Φαιάκων».[1073] Και αυτή η μαγεία και η τάση να φιλοσοφεί ο Στεφανίδης για εντελώς διαφορετικά θέματα, είναι εμφανής στη φράση: “How strange a paradox is the night sky! For indeed our eyes see it as it never was and as it never will be; a mosaic of unrelated pasts blended together into a wholly fictitious present” («Τι μεγάλο παράδοξο είναι ο νυχτερινός ουρανός! Διότι πράγματι τα μάτια μας τον βλέπουν όπως ποτέ δεν ήταν και ποτέ δεν θα είναι· ένα μωσαϊκό μη σχετιζόμενων παρελθόντων, που αναμιγνύονται σε ένα εντελώς εικονικό παρόν» (μεταφραστική απόδοση της γράφουσας).[1074] Ο Στεφανίδης τη μία στιγμή γράφει για την Κέρκυρα και την επόμενη σηκώνει το κεφάλι ατενίζοντας τα αστέρια και γράφοντας για τον νυχτερινό ουρανό με το βλέμμα του αστρονόμου. Έτσι, η αγάπη του Στεφανίδη για

[1071] Shakespeare, William. *The Tempest*. London: Bell’s Edition, 1806, σ. 60.

[1072] Σαίξπηρ. *Η Τρικυμία*. Μτφρ. Ιάκωβος Πολυλάς. Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, 1913.

[1073] Βλ. Ζαμίτ, Λουκιανός, «Μια περιγραφή της πόλης της Κέρκυρας με τη ματιά ενός επισκέπτη στα τέλη του 19ου αιώνα και αναφορά σε γεγονότα και καταστάσεις εκείνης της εποχής». *Χρονικά της Εταιρίας Κερκυραϊκών Σπουδών*. Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 2007, σ. 34.

[1074] *Theodore Stephanides, Island Trails.* London: Macdonald and Company, 1973, σ. 72.

την αστρονομία, εμφανίζεται εκτός από την ποίησή του και στα απομνημονεύματά του.[1075]

Εντέλει, η Κέρκυρα αποτελεί την βάση και τον τόπο αναχώρησης του συγγραφέα, τόσο στο βιβλίο, όσο και στην πραγματική ζωή του. Ο αναγκαίος ξεριζωμός του από το νησί, του δημιουργεί μια βέβαιη νοσταλγία η οποία είναι φανερή σε όλο το αφήγημα, αλλά ταυτόχρονα τον ωθεί να καταγράψει την προπολεμική ταξιδιωτική του περιπέτεια και να διασώσει μέσω της γραφής του εικόνες, προσωπικές του παρατηρήσεις και ιστορίες μιας εποχής που είχε περάσει ανεπιστρεπτί, προστατεύοντάς τες από τη λήθη.

[1075] Εκτενής αναφορά στην ενασχόληση του Στεφανίδη με την αστρονομία γίνεται στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

Το χιούμορ

Η διηγήσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη στο βιβλίο *Island Trails*, περιέχουν ένα υποδόριο χιούμορ, και καθιστούν την ανάγνωση ιδιαίτερα ευχάριστη. Η περιγραφή ενός συμβάντος με νεαρή και όμορφη βιεννέζα ζωολόγο είναι χαρακτηριστική. Εδώ, ο Στεφανίδης περιγράφει ένα περιστατικό που θα μπορούσε να αποδοθεί με την έκφραση «χαμένοι στη μετάφραση». Πράγματι, στην προσπάθειά του να ευχαριστήσει την όμορφη ζωολόγο, τη ρωτάει στα καλύτερα γερμανικά του, τί ερευνούσε. Η απάντησή της “wasserschnecke” παρεξηγείται από τον Στεφανίδη, ο οποίος καταλαβαίνει «νερόφιδα» (water-snakes) και σε ανύποπτο χρόνο –όταν η ίδια ξαποσταίνει κάτω από ένα ελαιόδεντρο γευματίζοντας– αυτός πετάει δύο νερόφιδα στα πόδια της, περιμένοντας την χαρούμενη αντίδρασή της. Προς μεγάλη του έκπληξη, η fraulein Doktorin Richter βάζει τρομαγμένη τις φωνές, και ο ίδιος μαθαίνει εκ των υστέρων πως η λέξη “wasserschnecke” σήμαινε σαλιγκάρια του νερού (water-snails) και όχι βέβαια νερόφιδα. Ανάλογα χιουμοριστικά περιστατικά συναντάει ο αναγνώστης και σε άλλα σημεία του βιβλίου, τα οποία δίνουν έναν πιο ελαφρύ τόνο στο ανάγνωσμα και το καθιστούν πιο ενδιαφέρον για τον αναγνώστη, ο οποίος «μυείται» στο λεπτό χιούμορ του συγγραφέα, το οποίο συχνά εκθείαζαν οι φίλοι του συγγραφείς Lawrence και Gerald Durrell στα γραπτά τους κείμενα.

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Island Trails*

Τελικά, αυτό που επιτυγχάνει ο Θεόδωρος Στεφανίδης με το έργο του *Island Trails*, είναι να αιχμαλωτίσει σαν μια «χρονοκάψουλα», την ψυχή του τόπου. Όπως είχε γράψει και ο Walter Benjamin, ανακαλώντας μια γερμανική παροιμία, «όταν κάποιος πηγαίνει ένα ταξίδι, έχει κάτι να πει».[1076] Στην προκειμένη περίπτωση, το πέρασμα του Θεόδωρου Στεφανίδη από τα νησιά της Ελλάδας, του έδωσε ποικίλο υλικό και ιδέες για να περιγράψει σε στρωτό και ευχάριστο ύφος την εμπειρία του αυτή.

Ένας πολύ γνωστός και σημαντικός συγγραφέας σχεδόν αποκλειστικά της περιηγητικής λογοτεχνίας, με τον οποίο διατηρούσε στενή γνωριμία ο Στεφανίδης, ήταν ο Patrick Leigh Fermor. Στο πιο γνωστό βιβλίο του *Μάνη*, είχε τονίσει ότι «δύσκολα βρίσκεις έναν βράχο, ή ένα ρυάκι που να μην σχετίζεται με κάποια μάχη ή μύθο ή θαύμα, ή μια ιστορία των χωρικών ή μια πρόληψη».[1077] Η παρατήρηση αυτή του Fermor ισχύει και για την περίπτωση του Στεφανίδη, ο οποίος καταγράφοντας την ψυχή του τόπου, δεν διστάζει να χαρίσει στους αναγνώστες λεπτομερείς περιγραφές μύθων, θρύλων, προλήψεων αλλά και επιστημονικών πληροφοριών. Μάλιστα, κατά πάσα πιθανότητα, ο Στεφανίδης είχε διαβάσει το βιβλίο του Fermor *Μάνη*, το οποίο του είχε χαρίσει ο ίδιος με προσωπική αφιέρωση και ένα σκίτσο που απεικόνιζε ένα μάτι και τη φράση στα ελληνικά «πού είναι ο Μεγαλέξανδρος;»[1078]

[1076] “When someone goes on a trip, he has something to tell about, goes the German saying […].” Βλ. Benjamin, Walter. "The Storyteller: Reflections on the Works of Nikolai Leskov." In *Contemporary critical theory*, by Dan Latimer. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1989, σ. 325.

[1077] “There is hardly a rock or a stream without a battle or a myth, a miracle or a peasant anecdote or a superstition”. Βλ. Patrick Leigh Fermor, *Mani*. London: Penguin Books Ltd, 1989. σ. x.

[1078] Η πληροφορία αυτή βρίσκεται στο διαδίκτυο σε ηλεκτρονικό κατάστημα πώλησης βιβλίων και μάλιστα υπάρχουν και οι αντίστοιχες φωτογραφίες που την αποδεικνύουν. Η γραπτή περιγραφή έχει ως εξής: The book has been INSCRIBED and SIGNED on the first blank end paper: 'To Theodore Stephanides, with many greetings from Patrick Leigh Fermor, London, April 1964'. The author has also doodled a copy of the eye and the greek wording (relating to page 187 : 'Where is Alexander The Great.') from the frontispiece design. There is also the name in pencil of "T.Stephanides' to the upper front end paper. Βλ. Fermor, Patrick Leigh. *Mani*. London: John Murray , 1958 και

Και βέβαια ο θρύλος της γοργόνας που αναζητούσε τον αδελφό της τον Μεγαλέξανδρο και ρωτούσε τους ναυτικούς για την τύχη του, έχει αναφερθεί διεξοδικά και στο *Island Trails* από τον Στεφανίδη,[1079] αλλά και στο *Climax in Crete*.[1080]

Φαίνεται από όλα όσα προηγήθηκαν ότι ο Στεφανίδης με το έργο του *Island Trails* θα μπορούσε να πάρει μια θέση στον κανόνα της ταξιδιογραφίας, όπως αντίστοιχα οι φίλοι του Lawrence Durrell και Patrick Leigh Fermor. Και οι τρεις, έζησαν την ίδια περίπου περίοδο και μέσα από τα περιηγητικά τους κείμενα αιχμαλώτισαν την εικόνα της Ελλάδας του προηγούμενου αιώνα.[1081] Βέβαια ο Στεφανίδης δεν έδωσε άλλο δείγμα γραφής καθαρά ταξιδιωτικής, καθώς οι πολλές ασχολίες του δεν του επέτρεψαν να αφοσιωθεί αποκλειστικά μ' αυτό το είδος γραφής.

Από την άλλη πλευρά, ο Στεφανίδης είχε βοηθήσει τον Lawrence Durrell στην συγγραφή ενός ακόμα ταξιδιωτικού βιβλίου, του *The Greek Islands*, που εκδόθηκε το 1978, το οποίο αφιερώνει ο Durrell στον «Δόκτορα Στεφανίδη».[1082] Μάλιστα, στην εισαγωγή του βιβλίου αναφέρεται στην συμβολή του Στεφανίδη, ο οποίος εξέτασε το

---

https://www.vialibri.net/years/books/98074491/1958-fermor-patrick-leigh-mani-signed-and-doodled-by-the

[1079] Βλ. Theodore Stephanides. *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 151-152.

[1080] Theodore Stephanides, *Climax in Crete*. London : Faber and Faber, 1946, σ. 37.

[1081] Ενδιαφέρουσα αναφορά στους αγγλόφωνους ταξιδιωτικούς συγγραφείς του Μεσοπολέμου και της περιόδου μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κάνει η Αννίτα Παναρέτου σε σχετικό άρθρο της: During the inter-War period and the first decades following WW II, truly good travel writing was produced abroad. Established European and American writers travelled the world, fully aware of the dual significance of their journeys […]. Henry Miller's *Colossus of Maroussi*, Lawrence Durrell's *Prospero's Cell*, Patrick Leigh-Fermor's *Mani*, Jacques Lacarrière's *The Greek Summer* (to limit ourselves only to books that deal with Greece), are notable not only for their accurate and vivid portrayals of place, they are also models on the presence and behaviour of the conscientious and mature traveller and travel writer". Βλ. Panaretou, Annita P. *Greek Travel Literature*. n.d.

<https://www.academia.edu/7494991/Greek_Travel_Literature_from_Homer_to_the_19th_century?email_work_card=view-paper>.

[1082] Lawrence Durrell. *The Greek Islands*. London: Faber & Faber, 1978.

κείμενο και παρείχε αναλυτικό σχολιασμό στον Durrell.[1083] Διαβάζοντας κανείς συγκεκριμένα κεφάλαια του *The Greek Islands* και γνωρίζοντας την περίπτωση του Στεφανίδη, θα μπορέσει να διακρίνει μεγάλες επιρροές του ίδιου και σε αυτό το πόνημα του Durrell.[1084] Άλλωστε, όπως σημειώνει και ο Ian MacNiven, ο ίδιος ο Lawrence Durrell είχε μιλήσει το 1982 για τους τέσσερις «θείους» του, ή αλλιώς τους μέντορές του, τον Henry Miller, τον Γιώργο Σεφέρη, τον Γιώργο Κατσίμπαλη και τον Στεφανίδη, αντικαθιστώντας τελικά τον Στεφανίδη με τον T.S. Eliot.[1085]

Σε κάθε περίπτωση, το *Island Trails* αποτελεί ακόμα και σήμερα μια ζωντανή περιγραφή των ελληνικών νησιών, έτσι όπως κανείς άλλος δεν τα είχε περιγράψει, μέσα από τόσα πολλά πρίσματα και ποικιλία θεμάτων. Ο Στεφανίδης, μέσα από την παρατήρηση και την έρευνα, την καταγραφή των βιωμάτων του, των τόπων, της φύσης και των ανθρώπων, την ευρεία παιδεία του, δεν δίνει μόνο στον αναγνώστη πληροφορίες για όσα είδε ή φαντάστηκε –σε μια λογοτεχνική τελικά σύνθεση– στο ταξίδι του με καΐκι, αλλά ίσως, πολύ περισσότερο, ανοίγει μια πόρτα στον αναγνώστη για να έρθει κοντά του, να μάθει από την ευρυμάθειά του, να συγκινηθεί και να γνωρίσει καλύτερα μια σπουδαία προσωπικότητα του 20ού αιώνα. Έτσι, το οδοιπορικό στα ελληνικά νησιά εκτός από ένα ευχάριστο και χρηστικό ανάγνωσμα με πλείστες πληροφορίες για τα ελληνικά νησιά, αποτυπώνει με γλαφυρότητα την ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία ενός σημαντικού πνευματικού ανθρώπου ο οποίος ξεδιπλώνει μέσα στο βιβλίο το αφηγηματικό του ταλέντο. Το προπολεμικό ταξίδι του Θεόδωρου Στεφανίδη στα ελληνικά νησιά, αποτελεί μια νοσταλγική αναπόληση και

[1083] *Ό.π.* xi. “Meanwhile in London Dr Theodore Stephanides, who is still very actively with us, kindly agreed to examine the text and comment upon it, which he has done with great exactness”. Επίσης, η συνδρομή του Στεφανίδη στην ολοκλήρωση αυτού του βιβλίου φαίνεται και μέσα από την προσωπική τους αλληλογραφία, όπου ο Στεφανίδης αφιερώνει μακροσκελή γράμματα με πλούσιο υλικό για εμπλουτισμό του βιβλίου προς έκδοση, προς ενημέρωση του φίλου του Lawrence Durrell. Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 219-241.

[1084] Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία που είχα κατά τη συνάντησή μου με την κόρη του Θεόδωρου Στεφανίδη, την Αλέξια Μερκούρη-Στεφανίδη, ήταν ότι πράγματι, ο Durrell πήρε μεγάλο όγκο υλικού από τον φίλο του Στεφανίδη, το οποίο κατέγραψε στο εν λόγω βιβλίο.

[1085] “Larry substituted Stephanides for El-iot in this naming of his mentors”. Βλ. MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell : a biography.* London: Faber and Faber, 1998, σ. 651.

ταυτόχρονα μια παρακαταθήκη για τις επερχόμενες γενιές. Μια πιθανή μελλοντική επανέκδοση του βιβλίου θα αποτελούσε μια ακόμα ευκαιρία να γνωρίσει το σύγχρονο αναγνωστικό κοινό την ταξιδιωτική πένα του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Τα απομνημονεύματα: *Autumn Gleanings Corfu Memoirs and Poems*

Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη από τη φιλία του με την οικογένεια Durrell έρχονται να προσθέσουν άλλο ένα λιθαράκι, στο εκτεταμένο έργο του Gerald Durrell, το οποίο ξεκίνησε με το βιβλίο *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα*, και συνεχίστηκε με άλλους δύο τόμους από τις περιπέτειες του μικρού Gerald και της οικογένειάς του στην προπολεμική Κέρκυρα.[1086] Στην προκειμένη περίπτωση, τα απομνημονεύματα αυτά έρχονται να επιβεβαιώσουν σε κάποιο βαθμό την γραπτή μαρτυρία του Gerald Durrell, αλλά επιπλέον να ρίξουν φως και σε αθέατες πλευρές της οικογένειας Ντάρελ, η οποία εδώ και πολλές δεκαετίες δεν έχει σταματήσει να κεντρίζει το ενδιαφέρον των αναγνωστών αλλά και των τηλεθεατών σε παγκόσμιο επίπεδο.

Σε μεγάλο βαθμό, τα απομνημονεύματα *Autumn Gleanings* παρουσιάζουν με ρεαλιστικό και συνάμα χιουμοριστικό τρόπο τις εμπειρίες του Στεφανίδη με την οικογένεια Ντάρελ, χωρίς να προσπαθεί ο Στεφανίδης να αποκρύψει για παράδειγμα πρόσωπα τα οποία «δεν ταίριαζαν» στον χιουμοριστικό τόνο και στην πλοκή των αντίστοιχων βιβλίων του Gerald Durrell καθώς τα βιβλία του Durrell, παρόλο που περιέχουν πλείστα αυτοβιογραφικά στοιχεία, δεν παύουν να αποτελούν προϊόν μυθοπλασίας. Ή, όπως είχε πει η Nancy Durrell, η πρώτη σύζυγος του Lawrence Durrell που έζησε μαζί του στην Κέρκυρα, –και η οποία όπως θα δούμε και παρακάτω απουσιάζει από τα βιβλία του Gerald Durrell–, το βιβλίο *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα*, ήταν ξεκάθαρα λογοτεχνία, αλλά αληθινή στην ουσία της.[1087]

[1086] Durrell, Gerald. *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο, 2016. Τα άλλα δύο βιβλία της τριλογίας της Κέρκυρας (The Corfu Trilogy) είναι: Durrell, Gerald. *Birds, Beasts, and Relatives*. London: Collins, 1969. Μάλιστα το παραπάνω βιβλίο αφιερώνεται στον Θεόδωρο Στεφανίδη – δείχνοντας για άλλη μια φορά τη μεγάλη του επιρροή στον Gerald Durrell ως εξής: "Το Theodore Stephanides, in gratitude for laughter and for learning". Τέλος το τρίτο βιβλίο της τριλογίας είναι το *The Garden of the Gods* (London: Collins, 1978).

[1087] Βλ. Johanna Hodgkin, "Nancy and Lawrence Durrell at the White House, Kalami", Pine, Richard. Konidari, Vera., ed. *Islands of the Mind*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2020, σ. 108-109: "She loved *My Family and Other animals* which she said was pure fiction, but true in essence."

Αντίθετα, οι αυτοβιογραφικές ιστορίες του Θεόδωρου Στεφανίδη εντάσσονται στην κατηγορία των απομνημονευμάτων. Έτσι, για παράδειγμα η πρώτη σύζυγος του Lawrence Durrell, η Nancy Meyers, η οποία όπως προαναφέρθηκε δεν αποτελεί χαρακτήρα της τριλογίας του Gerald Durrell, εμφανίζεται στα απομνημονεύματα του Στεφανίδη με σάρκα και οστά![1088] Το ίδιο συμβαίνει και με τη σύζυγο του Στεφανίδη Mary Alexander. Ενώ στην τριλογία του Gerald Durrell, ο Θεόδωρος Στεφανίδης εμφανίζεται ως εργένης, στην πραγματικότητα είχε σύζυγο και κόρη. Μάλιστα η κόρη του Αλέξια Στεφανίδη-Μερκούρη ήταν και στενή παιδική φίλη του Gerald Durrell.[1089] Ωστόσο, στο *Autumn Gleanings*, η αλήθεια αποκαθίσταται και η Αλέξια, όπως και η Μαίρη, η σύζυγος του Θεόδωρου Στεφανίδη, κάνουν την εμφάνισή τους στις αναμνήσεις του.[1090]

Στη συνέχεια αυτής της ενότητας θα παρατεθεί το περιεχόμενο του βιβλίου του Θεόδωρου Στεφανίδη, με αναφορές σε συγκεκριμένα γεγονότα και σημεία ενδιαφέροντος.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο “First Meeting with Lawrence Durrell / Building of the House at Kalami (Top Floor)” πληροφορούμαστε για τη γνωριμία του Στεφανίδη με την οικογένεια Durrell, όταν εκείνοι εγκαταστάθηκαν στο νησί της Κέρκυρας.[1091] Ο Θεόδωρος Στεφανίδης περιγράφει τον Lawrence Durrell με τρόπο που αποκαλύπτεται ο δυναμικός χαρακτήρας του: «Αυτό που μου έκανε πρώτα εντύπωση στη συνάντησή μου με τον Lawrence ήταν μια ζωηρότητα και αυτοπεποίθηση (ένα χαρακτηριστικό που έλειπε σε εμένα). Επίσης, μια αστείρευτη ενέργεια. Φαινόταν να βρίσκεται ταυτόχρονα σε κάθε γωνία του μικρού σπιτιού,

[1088] Δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι ακόμα και ο ίδιος ο Lawrence Durrell, στο βιβλίο του *Prospero’s Cell* αναφέρεται στη Nancy με το αρχικό N του ονόματός της.

[1089] Βλ. και Michael Haag, *The Durrells of Corfu*. London: Profile Books, 2017, σ. 101-102

[1090] Από την άλλη πλευρά, ούτε στα απομνημονεύματα του Στεφανίδη δεν υπάρχουν αναφορές στην κόρη του Αλέξια, πιθανώς επειδή δεν είχε άμεση εμπλοκή με τα γεγονότα που επέλεξε να εξιστορήσει.

[1091] Το κεφάλαιο αυτό είχε δημοσιευθεί πρώτα στο περιοδικό *Deus Loci* το 1977 και αργότερα στο περιοδικό *Twentieth Century Literature* (1987). Βλ. Theodore Stephanides, "First Meeting with Lawrence Durrell’ and ‘The House at Kalami." *Deus Loci* September 1977 και Theodore Stephanides, “First Meeting with Lawrence Durrell; and, The House at Kalami." *Twentieth Century Literature* 33.No. 3, Lawrence Durrell Issue, Part I (Autumn, 1987): 266-273.

εκτοξεύοντας συμβουλές και υποδείξεις σαν πολυβόλο, και αναλάμβανε να διευθετήσει τα πάντα, από την τακτοποίηση των επίπλων, ώς το φύτεμα του κήπου. Ήταν αυτή η αστείρευτη ενέργεια και αυτοπεποίθηση που πάντα μου φαινόταν ως το βασικό γνώρισμα του χαρακτήρα του Lawrence. Από την πρώτη στιγμή ήταν αποφασισμένος να γίνει μεγάλος συγγραφέας. Ήταν αρκετά σίγουρος ότι θα τα κατάφερνε, και μετά από ένα μικρό διάστημα τη γνωριμίας μας, ήμουν επίσης πεπεισμένος ότι θα πετύχαινε τον στόχο του».[1092]

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν στέκεται ιδιαίτερα στη φυσική περιγραφή του Lawrence Durrell. Τουναντίον, απουσιάζει εντελώς μια φυσική περιγραφή του δεύτερου. Αντίθετα, αναπαριστά την ξεχωριστή προσωπικότητα και τα ψυχικά χαρακτηριστικά που έκαναν τον Lawrence Durrell να ξεχωρίζει. Με αυτά τα χαρακτηριστικά εκπληρώθηκαν πράγματι οι στόχοι του Lawrence Durrell, δηλαδή το να γίνει μια μέρα ένα σπουδαίος συγγραφέας. Ο αναγνώστης έχει πλέον μια πρώτη εικόνα του βασικού πρωταγωνιστή των απομνημονευμάτων του Στεφανίδη. Η ζωηρότητα του Lawrence Durrell όταν συμβούλευε και όταν υποδείκνυε κάνουν τον Στεφανίδη να παρατηρεί ότι μιλούσε με ριπές πολυβόλου.

Αλλά και ο μικρός αδελφός του εκρηκτικού Lawrence Durrell, ο Gerald Durrell περιγράφει κάτι ανάλογο στο δικά του έργο *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα* και εκεί γίνονται φανερά και κάποια κοινά σημεία στις περιγραφές των δύο: «Ο Λάρυ, όμως, είχε από τη Θεία Πρόνοια την αποστολή να περνά μέσα από τη ζωή σαν μικρό ξανθό βεγγαλικό που σκορπά ιδέες σαν βόμβες στο μυαλό των άλλων κι έπειτα κουλουριάζεται σαν βελουδένιος γάτος και αρνείται οποιαδήποτε ευθύνη για τις συνέπειες».[1093]

Στη συνέχεια, με γλαφυρό τρόπο ο Στεφανίδης περιγράφει και καλοκαιρινές νύχτες στο μικρό ψαροχώρι Καλάμι, στη βορειο-ανατολική ακτή της Κέρκυρας. Και βέβαια, ο λόγος για το «Λευκό Σπίτι» (White house), οίκημα που διασώζεται μέχρι σήμερα ως εστιατόριο και ξενώνας, και αποτελεί τουριστική ατραξιόν της

[1092] Μεταφραστική απόδοση της γράφουσας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings*. Corfu Memoirs and Poems. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 26.

[1093] Durrell, Gerald, *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα.* Αθήνα, Καλειδοσκόπιο, 2016, σ.20.

περιοχής.[1094] Πέραν του ζεύγους Durrrell, στο σπίτι αυτό φιλοξενήθηκαν κι άλλοι, όπως π.χ. ο Henry Miller. Παρατίθεται στη συνέχεια ένα μικρό απόσπασμα του Θεόδωρου Στεφανίδη: «Μπορώ ακόμα να φέρω πολύ έντονα στη μνήμη μου κάποιες θαυμάσιες καλοκαιρινές νύχτες όταν η θαλασσινή αύρα είχε δροσίσει τον αέρα και καθόμαστε στα βράχια ακριβώς επάνω από τη θάλασσα, κοιτάζοντας ψηλά τα φωτεινά αστέρια και ακούγοντας το χαμηλό ψίθυρο των κυμάτων που μας περιτριγύριζαν. Σε κάτι τέτοιες στιγμές συζητούσαμε και εκφράζαμε τη γνώμη μας για κάθε τι στον κόσμο. Ή πάλι, μπορούσαμε απλά να καθόμαστε με τις σκέψεις μας βουλιάζοντας στην αίσθηση της νύχτας».[1095] Κι ενώ ο Στεφανίδης μάς ταξιδεύει σε όμορφες καλοκαιρινές νύχτες, αμέσως μετά μάς αναφέρει πως μια τέτοια νύχτα ο Lawrence είχε τη φαεινή ιδέα να αποκτήσει άλλον έναν όροφο στο σπίτι στο οποίο διέμενε. Κατάφερε και έπεισε γι' αυτό τον ιδιοκτήτη κι οι εργασίες ξεκίνησαν άμεσα. Ο Στεφανίδης αφηγείται με χιούμορ: «Επαναλάμβανε [ο Lawrence] στον Αθηναίο [το επώνυμο του ιδιοκτήτη] "θέλω δύο *μεγάλα* παράθυρα που θα καταλαμβάνουν σχεδόν ολόκληρο τον τοίχο που βλέπει στη θάλασσα. Επιμένω στα δυο *μεγάλα* παράθυρα. Πρέπει να έχω δυο *μεγάλα* παράθυρα, ώστε όταν κοιτάω τη θάλασσα να νιώθω σα να βρίσκομαι καβάλα στα κύματα. Δύο *μεγάλα* παράθυρα" …[…] Πρόσεξε, δυο *μεγάλα* παράθυρα, το καθένα να εκτείνεται από εδώ ως εδώ. Το σημειώνω για να μη γίνει κάποιο λάθος. Δύο *μεγάλα* φαρδιά παράθυρα. Αν δεν έχω δύο *μεγάλα* παράθυρα, θα σηκωθώ απλά και θα φύγω και δε θα με ξαναδείς ποτέ"»![1096]

Το πρώτο πρόσωπο ζωντανεύει την αφήγηση. Ο αναγνώστης, ακούει και βλέπει τον Lawrence Durrell να επιζητεί τόσο έντονα την απρόσκοπτη θέα στη θάλασσα, που τόσο τον ενέπνεε. Στην ουσία, με τη χρήση του πρώτου προσώπου, ο αναγνώστης μπορεί να βιώσει το συναίσθημα του Lawrence Durrell. Η λέξη «μεγάλα», η οποία μάλιστα στο εμφανίζεται στο κείμενο με πλάγια γράμματα για μεγαλύτερη έμφαση, ξέρουμε, μάλλον νιώθουμε, πως θα οδηγήσει σε μια μάλλον

[1094] Το ότι διέμεινε εκεί ο Lawrence Durrrell και η σύζυγός του Nancy, επί ενοικείω, δίνει στο σπίτι αυτό μιαν αίγλη.

[1095] Μεταφραστική απόδοση της γράφουσας. Βλ. Stephanides, Theodore. Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 32.

[1096] Μεταφραστική απόδοση της γράφουσας. *Ό.π.*, σ. 32-33.

κακή κατάληξη, καθώς ο συγγραφέας μάς προϊδεάζει, αναφέροντας αναφέρει τις αμφιβολίες του Αθηναίου, κυρίως για τον χειμώνα, όταν τα κύματα θα έφταναν έως τους τοίχους του σπιτιού. Ο Lawrence όμως επιμένει: «*Μεγάλα* παράθυρα, ειδάλλως…».[1097]

Κάποια στιγμή ο Αθηναίος σταμάτησε να διαφωνεί. Στη συνέχεια το ζεύγος Durrell έλειψε αρκετούς μήνες από την Κέρκυρα, διαμένοντας ως επί το πλείστον στο Παρίσι. Φεύγοντας, ο Lawrence θα δώσει βέβαια σαφείς οδηγίες για τα *μεγάλα* παράθυρα.

Εδώ ο αφηγητής με ένα άλμα μεταφέρει τους αναγνώστες στο «Λευκό Σπίτι» μερικούς μήνες αργότερα. Δεν γνωρίζουμε τι έχει μεσολαβήσει στο κενό διάστημα και τι θα συναντήσουν οι πρωταγωνιστές. Κατά την επιστροφή λοιπόν του Lawrence και της Nancy στην Κέρκυρα, το παρών θα δώσει και ο Θεόδωρος Στεφανίδης. Ο Στεφανίδης περιγράφει ζωντανά διάφορα πράγματα, π.χ. την κάθοδο με το ταξί του απότομου δρόμου που οδηγούσε στο σπίτι, και την πρώτη εικόνα του σπιτιού με τον έξτρα όροφο. Ο Lawrence κοιτάζοντας τον τοίχο που έβλεπε στη θάλασσα εξοργίζεται. Πριν το αποκαλύψει ο Στεφανίδης, οι αναγνώστες το έχουν ήδη καταλάβει: η πλευρά του ορόφου που έβλεπε στη θάλασσα, είχε δύο «μικρά» (το μικρά σε πλάγια γραφή) παράθυρα. Ο Lawrence αποφάσισε να αφήσει το σπίτι για πάντα και μετά βίας καταφέρνουν να τον πείσουν η σύζυγός του και ο Στεφανίδης να παραμείνει. Τον πείθουν τελικά, αλλά ο ίδιος αρνείται να έχει οποιαδήποτε επαφή με τον ιδιοκτήτη.

Με τις πρώτες «αληθινές» (σε πλάγια γραμματοσειρά) θύελλες του φθινοπώρου αποδεικνύεται ότι ο Αθηναίος είχε πράξει σωστά. Αν είχαν τοποθετηθεί τα «μεγάλα» παράθυρα, που επιθυμούσε ο Durrell, η κατάσταση θα αποδεικνυόταν ιδιαίτερα προβληματική για τους ενοίκους και ο συγγραφέας αφήνει τον αναγνώστη να βγάλει τα ανάλογα συμπεράσματα.

Σε άλλα σημεία, ο Στεφανίδης περιγράφει ανέμελες στιγμές με τους φίλους του Lawrence και Nancy στο Καλάμι, στιγμές χαράς και χαλάρωσης, και με την ύστερη γνώση του μέλλοντος συνειδητοποιεί ότι «αυτές οι μέρες ήταν ιδανικές. Ο κόσμος της καθημερινότητας φαινόταν πολύ μακριά και δε νομίζω ότι σκέφτηκε ποτέ κανείς από εμάς ότι ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος καραδοκούσε μόλις τρία χρόνια

[1097] *Ό.π.,* σ. 33.

μπροστά μας…».[1098] Σε σύντομο χρονικό διάστημα ο παράδεισος θα χανόταν για πάντα. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα ανέτρεπε βεβαιότητες και θα κατέστρεφε εκατομμύρια ζωές στον πλανήτη. Όμως, ο Στεφανίδης αφηγείται το δράμα με ευαισθησία, ειλικρίνεια, ακόμη και με χιούμορ, χωρίς να ξεπέφτει στον μελοδραματισμό. Το χιούμορ του αφορά και τον εαυτό του.

Για παράδειγμα, σε άλλο σημείο του βιβλίου, η παρέα ετοιμάζεται για μια χαλαρή βόλτα με αυτοκίνητο, στην Παλαιοκαστρίτσα, με σοφέρ τον ταξιτζή Σπύρο Χαλικιόπουλο, άλλο ένα πρόσωπο που εμφανίζεται συχνά στις διηγήσεις του Gerald Durrell. Με τη σύζυγο Mary και τον Gerry στο μπροστινό κάθισμα, λόγω μεγέθους, και τους υπόλοιπους να στριμώχνονται πίσω, το ταξίδι ξεκινά. Σε κάποιο δύσβατο σημείο, συναντούν ένα λεωφορείο της γραμμής γεμάτο κόσμο που επιστρέφει στο χωριό Λάκωνες, αγκομαχώντας και σηκώνοντας ένα σύννεφο σκόνης, το οποίο καλύπτει το αυτοκίνητο της παρέας. Ο Σπύρος ο σοφέρ, προσπαθεί να το προσπεράσει. Μάταια όμως. Ο οδηγός του λεωφορείου και οι επιβάτες φαίνονται να διασκεδάζουν την κατάσταση. Ο Σπύρος κορνάρει σαν τρελός. Με κάθε πάτημα της κόρνας ο θυμός του αυξάνεται, οι φλέβες του προσώπου είναι έτοιμες να εκραγούν: «Είναι ο Γιάννης από τους Λάκωνες» επαναλαμβάνει ο Σπύρος: «Όλο πλάκες κάνει, μα θα του δείξω εγώ».[1099]

Στη συνέχεια, ο Στεφανίδης περιγράφει με γλαφυρότητα την κινηματογραφική προσπέραση του Σπύρου, ο οποίος δεν διστάζει να βγει από το δρόμο σε μια απότομη πλαγιά, με κίνδυνο να καταστρέψει το αυτοκίνητο ή να προκαλέσει σοβαρό ατύχημα στους ανυποψίαστους επιβάτες που βρίσκονται στο πάτωμα του αυτοκινήτου μη μπορώντας να ισορροπήσουν. Ο μόνος που αντιδράει ουρλιάζοντας είναι ο Lawrence: «Αυτός ο άνθρωπος έχει τρελαθεί εντελώς. Κάποιος πρέπει να τον σταματήσει πριν μας σκοτώσει όλους».[1100]

Τελικά, ο Σπύρος Χαλικιόπουλος θα καταφέρει να ξαναβάλει το αυτοκίνητο στο δρόμο χωρίς απώλειες και μάλιστα έχοντας προσπεράσει το ενοχλητικό

[1098] Μεταφραστική απόδοση της γράφουσας. Βλ. Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings*. *Corfu Memoirs and Poems.* Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 58.

[1099] *Ό.π.*, σ. 63.

[1100] *Ό.π.,* σ. 63.

λεωφορείο, το οποίο έπρεπε τώρα να ανεχτεί τους αργούς ρυθμούς και την ηρωική νίκη του Σπύρου. Αλλά και οι επιβάτες στο ταξί φαίνεται πως κι αυτοί, παρά τις κάποιες μικρές γρατσουνιές, χάρηκαν επίσης τον θρίαμβο του Σπύρου. Η διήγηση τελειώνει με ένα νεραϊδίσιο σκηνικό γεμάτο πυγολαμπίδες, που αποτελεί χαρακτηριστική έκφραση του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο οποίος αρέσκεται στα γραπτά του να εισάγει εικόνες της φύσης ή του ουρανού δίνοντας έναν πιο λυρικό τόνο στην αφήγηση και ταξιδεύοντας τον αναγνώστη σε «μαγικές» και νοσταλγικές στιγμές του βίου του.

Η αφήγηση συνεχίζεται στο ίδιο ύφος και ο συγγραφέας ξεδιπλώνει διάφορες πτυχές της εμπειρίας του με τους Ντάρελ, πάντα με χιούμορ και λεπτότητα. Τα απομνημονεύματα του Στεφανίδη από τη φιλία του με τους Ντάρελ τελειώνουν με δύο σύντομα κεφάλαια, τα οποία περιγράφουν την απομάκρυνση των δύο βασικών χαρακτήρων από την Κέρκυρα αμέσως μετά το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη συνάντησή τους στην Αθήνα και ακολούθως στην Αίγυπτο, μετά από τη Μάχη της Κρήτης, στην οποία συμμετείχε ο Θεόδωρος Στεφανίδης ως αξιωματικός του υγειονομικού του βρετανικού στρατού, όπως έχει προαναφέρθεί. Μάλιστα, το κεφάλαιο “In Egypt after the fall of Crete” είχε δημοσιευθεί πρώτα στο περιοδικό *Deus Loci*, το 1980.[1101] Τα δύο αυτά τελευταία κεφάλαια αποτελούν ένα ενδιαφέρον ανάγνωσμα, ιδιαίτερα αν διαβαστούν σε συνδυασμό με την πολεμική τριλογία του Στεφανίδη από την εμπειρία του κατά τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο (*Western Desert Scramble, Climax in Crete, Western Desert and Beyond*), για τα οποία υπάρχει εκτενής αναφορά στην παρούσα ενότητα των απομνημονευμάτων, καθώς δίνουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη ζωή των ηρώων λίγο πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου, με τον Στεφανίδη να επικεντρώνεται στη ζωή «πέρα» από τον πόλεμο, όταν κατάφερνε να λαμβάνει άδειες και να συναντάει τον φίλο του Lawrence Durrell.

Σε αντιδιαστολή με τα πολεμικά απομνημονεύματα όπου ο Στεφανίδης αναφέρεται πολύ επιγραμματικά στις δραστηριότητές του εκτός στρατοπέδου, στα απομνημονεύματά του για τον Lawrence Durrell και την οικογένειά του, είναι αυτές οι «ειρηνικές» δραστηριότητες που έχουν τον πρώτο λόγο, όπως για παράδειγμα η

[1101] Theodore Stephanides, "In Egypt after the fall of Crete." *Deus Loci* March 1980.

περιγραφή της επίσκεψής τους στις Πυραμίδες της Αιγύπτου υπό την καθοδήγηση του διακεκριμένου Αμερικανού Αιγυπτιολόγου George Andrew Reisner (σ. 81-82).

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems*

Συμπερασματικά, μια ειλικρίνεια διαπερνάει τον γραπτό λόγο του Στεφανίδη. Με ύφος χαμηλότονο και διεισδυτικά σχόλια, που λειτουργούν ως επίλογος στα συμβάντα που εξιστορεί, ο συγγραφέας καταφέρνει να αποδώσει την ατμόσφαιρα της κερκυραϊκής υπαίθρου λίγο πριν από το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε μια περίοδο που κάθε άλλο παρά εύκολη ή γαλήνια θα μπορούσε να τη χαρακτηρίσει κανείς. Ωστόσο, η ζωή στην Κέρκυρα και η επαφή τους με το κερκυραϊκό τοπίο, έκανε τους ήρωες του Στεφανίδη να ξεχνούν ότι ο πόλεμος δεν θα αργούσε, καταστρέφοντας τον επίγειο «παράδεισο» που είχαν ανακαλύψει. Οι χαρακτήρες γίνονται ακόμα πιο ενδιαφέροντες αν αναλογιστεί κανείς ότι όλα όσα εξιστορούνται τα βίωσαν οι ήρωες στην πραγματικότητα.

Για μια ακόμα φορά, μέσα από την περιγραφή των συμβάντων ο αναγνώστης του βιβλίου θα βρει και δείγματα των ιδιαίτερων ενδιαφερόντων του Στεφανίδη, τα οποία καταφέρνει κατά την προσφιλή του τακτική να τα εντάξει αρμονικά στο κείμενό του: από τις χιλιάδες πυγολαμπίδες που δημιουργούν μια μαγευτική ατμόσφαιρα στην κερκυραϊκή ύπαιθρο και μια φωσφορίζουσα νυχτερινή θάλασσα στα τέλη του καλοκαιριού, ο συγγραφέας ταξιδεύει τους αναγνώστες στον έναστρο θόλο, παρατηρητής των Πλειάδων, των δαχτυλιδιών του Κρόνου και ενίοτε ενός αεικίνητου κομήτη.

Εν τέλει, το βιβλίο *Autumn Gleanings,* καταφέρνει να μεταφέρει τον αναγνώστη όπως ένα βιβλίο μυθοπλασίας. Αυτό επιτυγχάνεται με τη στρωτή γραφή, την επιλογή των προσώπων και των συμβάντων και τέλος από την πολύ προσωπική ματιά του Θεόδωρου Στεφανίδη. Οι εμπειρίες του με την οικογένεια Ντάρελ γίνονται μια πολύχρωμη αφήγηση και η μυθιστορηματική ζωή των ηρώων γίνεται ο καμβάς πάνω στον οποίο ο Στεφανίδης μεταφέρει με απλότητα τα όσα έζησε, δημιουργώντας ένα αφήγημα που δανείζεται στοιχεία από τη λογοτεχνία, αλλά δεν παύει να αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γραφής απομνημονευμάτων. [1102]

[1102] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη λογοτεχνική ματιά του Θεόδωρου Στεφανίδη βλ. και Κονιδάρη, Βέρα: «Αναμνήσεις από την Κέρκυρα. Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη (Theodore Stephanides, 1896-1983) από τη φιλία του με τους Lawrence και Gerald Durrell

Macedonian Medley: Τα απομνημονεύματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Η πρώτη μεγάλη πολεμική περιπέτεια του Στεφανίδη – και η πρώτη του πολεμική καταγραφή – έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην περιοχή της Μακεδονίας, εξ ου και ο τίτλος *Macedonian Medley.*[1103] Ο νεαρός Στεφανίδης, ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο, επέστρεψε στην Ελλάδα για να καταταγεί εθελοντικά στον Στρατό της Εθνικής Άμυνας υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Η μακρά θητεία του στον ελληνικό στρατό διήρκεσε πέντε χρόνια, από το 1917, όπου υπηρέτησε στο Μακεδονικό Μέτωπο, έως το 1922, με την παρουσία του στη Μικρασιατική Εκστρατεία και την υποχώρηση του ελληνικού στρατού στην ανατολική Θράκη. Ο Στεφανίδης κατέγραψε με μεγάλη λεπτομέρεια τις πολεμικές του περιπέτειες, και το αποτέλεσμα ήταν ένας τόμος απομνημονευμάτων τα οποία είχε δακτυλογραφήσει ο ίδιος, αλλά δεν ευτύχησε να τα δει δημοσιευμένα.[1104]

Η γραπτή του μαρτυρία είναι αυτή τη στιγμή υπό έκδοση από τις βρετανικές εκδόσεις *Colenso Books (*αναμένεται το 2024*)*, μαζί με σχετικά έγγραφα της στρατιωτικής θητείας του Στεφανίδη, καθώς και τεκμήρια από το προσωπικό του αρχείο (αλληλογραφία, φωτογραφικό υλικό, σημειώσεις κ.ά.), υπό τον τίτλο *The Macedonian Front 1917–1918: A Diary and a Memoir, by Theodore Stephanides, with correspondence and documents, edited by Anthony Hirst.*

όταν η προσωπική εμπειρία μεταμορφώνεται σε δημιουργική γραφή». *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου «Δημιουργική Γραφή» (Δημιουργική Γραφή 2017)*. Ed. Κωτόπουλος Τριαντάφυλλος and Βασιλική Νάνου. Κέρκυρα: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ» ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, 2017. 469-575.

[1103] Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Anthony Hirst, η λέξη "medley" του τίτλου που σημαίνει μείγμα (ή συνονθύλευμα) ανομοιογενών στοιχείων, σε συνδυασμό με τη λέξη «Μακεδονία» η οποία συναντάται στα γαλλικά σε εκφράσεις όπως "macedoine de fruits", δηλαδή φρουτοσαλάτα, αποτελεί ένα διαγλωσσικό λογοπαίγνιο. Βλ. Hirst, Anthony. "Theodore Stephanides at the Macedonian Front, 1917-18." In *The Macedonian Front, 1915-1918 Politics, Society and Culture in Time of War*, edited by Michael Llewellyn-Smith, Ioannis Stefanidis Basil C. Gounaris. Oxon & New York: Routledge , 2022. Επίσης, Stephanides, Theodore. *Macedonian Medley 1917-18.* London, 1968.

[1104] Αντίγραφο αυτών των απομνημονευμάτων βρίσκεται στην κατοχή της γράφουσας, ύστερα από ευγενική παραχώρησή τους από τον εκδότη των Colenso Books, Dr. Anthony Hirst, για διευκόλυνση της έρευνας.

Σύμφωνα με τον Yuval Noah Harari, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είδε έναν μεγάλο αριθμό προσωπικών μαρτυριών και απομνημονευμάτων σχετικών με την πολεμική εμπειρία όσων έλαβαν μέρος σε αυτόν.[1105] Όταν εκδοθεί και το βιβλίο του Θεόδωρου Στεφανίδη, θα αποτελέσει ένα πολύτιμο τεκμήριο για τις πρακτικές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην περιοχή της Μακεδονίας, δίνοντας στους μελετητές της περιόδου μια ενδιαφέρουσα και χρήσιμη καταγραφή των γεγονότων που διαδραματίστηκαν εκεί.

Στο βιβλίο *Macedonian Medley* αφηγείται ο Θεόδωρος Στεφανίδης τις πολεμικές του εμπειρίες από το Μακεδονικό Μέτωπο, κατά τα έτη 1917 και 1918. Εκεί, ο ίδιος υπηρέτησε ως πυροβολητής, αλλά τα καθήκοντά του συμπεριλάμβαναν την τοποθέτηση γραμμών ρεύματος και τηλεφώνου στις διάφορες πολεμικές θέσεις αλλά και τη διασύνδεση με κοντινές βρετανικές και γαλλικές στρατιωτικές μονάδες, καθώς ο ίδιος είχε άπταιστη γνώση της αγγλικής και της γαλλικής γλώσσας.[1106] Μάλιστα, τα σχέδιά του υπό κλίμακα, τα οποία απεικόνιζαν τα εδάφη των εχθρών στη Μακεδονία, εκτίθενται στο Imperial War Muesum στο Λονδίνο.[1107] Τα απομνημονεύματα αυτά χωρίζονται σε επτά κεφάλαια, με ξεχωριστή εισαγωγή.

Όπως πληροφορεί ο συγγραφέας τους αναγνώστες του στην εισαγωγή του δακτυλογραφημένου χειρόγραφου, η πρώτη καταγραφή των γεγονότων έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1920 και τελείωσε το 1931. Ο Στεφανίδης βασίστηκε σε σημειώσεις που είχε κρατήσει κατά τη διάρκεια της θητείας του στο μέτωπο. Ωστόσο, το βιβλίο *Macedonian Medley* δεν αποτελεί ημερολογιακή καταγραφή των γεγονότων, καθώς η ιστορία γράφτηκε ξανά μέσω διορθώσεων και αναδιατυπώσεων το 1968. Ο Στεφανίδης επανερχόμενος στην ιστορία του το 1968, είχε αποκτήσει μια εύλογη

[1105] Harari, Yuval Noah. "Military Memoirs: A Historical Overview of the Genre from the Middle Ages to the Late Modern Era." *War in History* 2007: 289–309. 29/7/ 2021. <www.jstor.org/stable/26070708>. σ. 289.

[1106] *Βλ.* Anthony Hirst, *TheodoreStephanides at the Macedonian Front, 1917 1918*. n.d. 20 Μάρτιος 2020. <https://www.hist.auth.gr/sites/default/files/Theodore%20Stephanides%20at%20the%20Macedonian%20Front%2C%201917%E2%80%931918%20-%20Anthony%20Hirst.pdf>.

[1107] "His astonishing scale drawings of the enemy terrain in Macedonia are now in the Imperila War Museum". Βλ. Richmond, Theo. "Under the Microscope." *The Guardian*, June 1969: 6, σ. 6.

απόσταση από τα γεγονότα της νιότης του, για αυτό και η αφήγησή του ξεδιπλώνεται με την ύστερη γνώση των γεγονότων και των μακροπρόθεσμων συνεπειών τους στην ελληνική και στην παγκόσμια ιστορία. Έτσι, ο αφηγητής εξιστορεί τα γεγονότα έχοντας μια γενική θεώρηση των όσων βίωσε, γι' αυτό και δεν λείπουν οι χιουμοριστικές ή οι ειρωνικές παρατηρήσεις, οι οποίες πιθανώς να έλειπαν από την αρχική εξιστόρηση.

Διάρθρωση των κεφαλαίων του *Macedonian Medley*

Στο πρώτο κεφάλαιο που έχει τον τίτλο “Preparation and Departure for the Front”, ο Στεφανίδης με μεγάλη λεπτομέρεια περιγράφει τις πρώτες μέρες του στον Στρατό Εθνικής Άμυνας, παρέα με τον φίλο του Βασίλη Μελά. Πέρα από τις καθαρά στρατιωτικού τύπου περιγραφές – στολές, οπλικός εξοπλισμός, αξιωματικοί, στράτευμα, πορεία προς το μέτωπο – η αφήγηση διανθίζεται με προσωπικές κρίσεις σχετικά με τον ενθουσιασμό του Στεφανίδη και του φίλου του όταν κατετάγησαν, μη γνωρίζοντας στην πραγματικότητα τη σκληρή όψη του πολέμου. Η αφέλεια της νεαρής ηλικίας απασχολεί επίσης τον Στεφανίδη.[1108] Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η γνωριμία του Στεφανίδη με τον δεκαεπτάχρονο τότε Γιώργο Κατσίμπαλη, ο οποίος είχε φτάσει στο μέτωπο με περιπετειώδη τρόπο, ξεκινώντας από το Παρίσι και καταλήγοντας στην Αλεξάνδρεια, καθώς το πολεμικό πλοίο που τον μετέφερε είχε χτυπηθεί από γερμανικό υποβρύχιο και είχε βυθιστεί, με τον Κατσίμπαλη να είναι ένας από τους διασωθέντες. Επίσης, ο αναγνώστης βρίσκει περιγραφές του άγριου μακεδονικού τοπίου και της φύσης, καθώς οι στρατιώτες όδευαν προς την πρώτη γραμμή του μετώπου.

Το δεύτερο κεφάλαιο έχει τον τίτλο “Arrival at the Front”. Η ταξιαρχία του Θεόδωρου Στεφανίδη έχει πλέον φτάσει στο μέτωπο. Το κεφάλαιο ανοίγει με την περιγραφή της καθημερινής διατροφής ενός έλληνα στρατιώτη και με τις αντίξοες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνες τις ημέρες στην περιοχή. Η αφήγηση του Στεφανίδη κυλάει ομαλά με εξιστόρηση των γεγονότων στο στρατόπεδο και των εργασιών που του ανέθεταν.

Ώσπου, η 25η Ιουνίου του 1917 αποτέλεσε για τον Στεφανίδη την ημέρα όπου «άνοιξαν τα μάτια του» σε σχέση με την πραγματικότητα του πολέμου.[1109] Ήταν η μέρα που ο Στεφανίδης θα συνόδευε έναν ανώτερό του στα χαρακώματα της

[1108] “The slight discoloration in the helmet which was now my own had suddenly brought home to me the fact that people did occasionally get hurt in wars. I had known this all along, of course, but I had only realized it vaguely – the picture was a bit more vivid now. But very soon my attention distracted by other interests, the thoughtlessness of youth swept all unpleasant thoughts out of my mind, and the fleeting glimpse of Death was lost in the background”. Βλ. Stephanides, Theodore. *Macedonian Medley 1917-18.* London, 1968, σ. 9-10.

[1109] *Ό.π.*, σ. 31.

πρώτης γραμμής για να καταγράψει τις θέσεις του βουλγαρικού στρατού. Ο ενθουσιασμός του για μια μικρή περιπέτεια στην πρώτη γραμμή ήταν μεγάλος. Ωστόσο, ο πόλεμος του έδειξε πραγματικά το σκληρό πρόσωπό του, όταν ένας στρατιώτης, με τον οποίο μιλούσε ο Στεφανίδης, χτυπήθηκε στο κεφάλι από όλμο. Οι φρικιαστικές στιγμές που ακολούθησαν και η λεπτομερής περιγραφή τους από τον Στεφανίδη δείχνουν πόσο συγκλονιστικό υπήρξε αυτό το γεγονός για τον νεαρό Στεφανίδη. Όλες οι απόψεις του για τον πόλεμο, για το ηρωικό τέλος των στρατιωτών, κλονίστηκαν μέσα σε λίγα λεπτά. Σε εκείνο το σημείο ο Στεφανίδης συνειδητοποίησε ότι ο πόλεμος δεν βγάζει τον καλύτερο χαρακτήρα από τους ανθρώπους, αλλά τον πιο εγωιστικό, καταλήγοντας ότι δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα ανώτερο ή ρομαντικό σχετικά με τον πόλεμο, εκτός από τις ιστορίες του στα βιβλία.[1110]

Ο συγγραφέας συνεχίζει εξιστορώντας μια επίθεση του στρατού των δυνάμεων από την πρώτη γραμμή των χαρακωμάτων και έπειτα την περιπέτειά του όταν χάθηκε, στην προσπάθειά του να βρει το χαράκωμα νούμερο έντεκα.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, υπό τον τίτλο “First Months at the Front”, ο Στεφανίδης, έχοντας περάσει τρεις εβδομάδες στο Μακεδονικό Μέτωπο, αρχίζει να θεωρεί τον εαυτό του «βετεράνο». Η θέση (πυροβολητής πεδίου) τον κάνει να συνειδητοποιήσει για άλλη μια φορά τη δεινή πραγματικότητα του πολέμου. Τα συναισθήματά του αυτά τα εκφράζει μέσω ενός ποιήματος με τον τίτλο “Field Gunner” (Πυροβολητής Πεδίου). Πρόκειται για ένα ποίημα τεσσάρων οκτάστιχων στροφών, όπου ο ποιητής με ευαισθησία αποτυπώνει την άγρια πλευρά των συναισθημάτων που βιώνει ένας πυροβολητής πεδίου. Τη γενική ιδέα αυτού του ποιήματος είχε συμπεριλάβει ο Στεφανίδης και στην πρώτη του ποιητική συλλογή *The Golden Face*, ωστόσο, η τελική μορφή του ομότιτλου ποιήματος “Field Gunner”, είναι εντελώς διαφορετική από το πρωτόλειο ποίημα που είχε γράψει κατά την παραμονή του στο Μακεδονικό Μέτωπο.[1111] Η τελευταία στροφή του ποιήματος

[1110] “There is very little that is noble or romantic about war except in the story books”. Βλ. Stephanides, Theodore. *Macedonian Medley 1917-18.* London, 1968, σ. 33.

[1111] Βλ. Θεόδωρος Στεφανίδης *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Μτφρ. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 96-97. Το ποίημα αυτής της συλλογής αποτελείται από

συνοψίζει και την κεντρική του ιδέα. Όπως σημειώνει και ο ίδιος ο Στεφανίδης, ο πόλεμος κάνει ακόμα και τον πιο φιλήσυχο στρατιώτη, πολεμοχαρή:[1112]

Shell on shell stream ever faster
As he serves his Gun and Master
With a frenzied exaltation
To obey its murderous will.
And his brows are taut and level,
And he grins, a gloating devil,
In the mad exhilaration
Of the joyous lust to kill![1113]

Το υπόλοιπο κεφάλαιο περιέχει αναλυτική καταγραφή σημαντικών και μη γεγονότων από τους πρώτους μήνες της παραμονής του Στεφανίδη στο Μέτωπο. Για παράδειγμα, γεγονότα όχι και τόσο σημαντικά με την πρώτη ματιά, όπως η ύπαρξη φρέσκιας πατάτας στο στρατόπεδο, αποτέλεσε αιτία ενθουσιασμού και τόσες συζητήσεις μεταξύ των στρατιωτών, όπως κανένα άλλο πολεμικό ζήτημα.[1114] Αντίθετα, ζητήματα υγείας, όπως το ότι ασθένησε από ελονοσία, ο Στεφανίδης σχεδόν τα προσπερνάει, αφιερώνοντας μόνο μια πρόταση: “I went down with malaria towards the end of August, but soon shook it off”.[1115]

Λίγο πριν το τέλος του κεφαλαίου, φθάνει στο Μέτωπο η ταξιαρχία με το όνομα K.2. (το Κ. από την Κρήτη). Εκεί, επικεφαλής ήταν ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο νεότερος γιος του Ελευθέριου Βενιζέλου. Στην εν λόγω ταξιαρχία βρισκόταν και ο Γιώργος Κατσίμπαλης. Η επόμενη μέρα βρήκε την ταξιαρχία των Κρητικών να δοκιμάζεται σκληρά στο πεδίο της μάχης. Ο Στεφανίδης κλείνει το κεφάλαιο με μια

δύο τετράστιχα και το περιεχόμενό τους ομοιάζει με το ποίημα του *Macedonian Medley* μόνο ως προς την κεντρική ιδέα.

[1112] Βλ. Stephanides, Theodore. *Macedonian Medley 1917-18.* London, 1968, σ. 45: “The poem attempts to describr that strange blood-lust.

[1113] *Ό.π.*, σ. 44.

[1114] “I do not think that any other event of the war had provided such a topic for conversation or had caused so much excitement”. *Ό.π.*, σ. 49.

[1115] *Ό.π.*, σ. 55.

ειρωνική παρατήρηση, ότι οι ανώτεροι αξιωματικοί δοκίμαζαν μέχρι τελικής πτώσης τους νεοφερμένους, σε βαθμό που σε λίγο δεν θα υπήρχαν νεοφερμένοι.[1116]

Το τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο “Round and about the Front”, ξεκινάει με μια γενική παρατήρηση για την ψυχολογία του στρατεύματος. Κατά τον Στεφανίδη, ένα περίεργο γεγονός του πολέμου, ήταν το ότι η μεγαλύτερη δυσαρέσκεια μέσα στο στράτευμα είχε ως αποδέκτες το ίδιο το στράτευμα και όχι τον εχθρό.[1117] Κάπως έτσι, προς μεγάλη του στενοχώρια, το Πυροβολικό (όπου ανήκε ο ίδιος) δεν ήταν ιδιαιτέρως αρεστό στο Πεζικό. Στη συνέχεια αναφέρεται σε μια περιπέτειά του όταν έγινε αποδέκτης εχθρικών πυρών καταφέρνοντας να γλιτώσει. Λίγες μέρες αργότερα, πηγαίνοντας για μια εργασία στη Γαλλική Ταξιαρχία, βρέθηκε πάλι αποδέκτης εχθρικών πυρών και πρόλαβε να κρυφτεί σε ένα καταφύγιο μέσα στη γη. Εκεί, βρίσκονταν και δύο γάλλοι στρατιώτες. Δυστυχώς, το καταφύγιο κατέρρευσε, και ο Στεφανίδης βρέθηκε εγκλωβισμένος κάτω από τη γη. Η περιγραφή του αυτών των δραματικών στιγμών διακόπτεται από την διάσωσή του από γάλλους στρατιώτες. Νομίζοντας πως είχαν περάσει ώρες μέχρι τη διάσωσή του, μαθαίνει έκπληκτος πως είχε μείνει εγκλωβισμένος λιγότερο από μισή ώρα. Ο ένας από τους δύο Γάλλους, είχε σκοτωθεί. Ωστόσο, αυτή η περιπέτειά του, προς μεγάλη του απογοήτευσή, δεν έλαβε το απαιτούμενο ενδιαφέρον από τους συμπολεμιστές του.

Παρακάτω, ο αναγνώστης πληροφορείται για τα μαθήματα Κώδικα Μορς που έλαβε ο Στεφανίδης στο χωριό Isvor, το οποίο αν και είχε καταλάβει ο Συμμαχικός Στρατός, οι βούλγαροι κάτοικοί του δεν το είχαν εγκαταλείψει.

[1116] “I could quite well imagine the Divisional H. Q. reporting to General H. Q.: “Results excellent. Troops tested showed admirable élan, morale, and savoir-faire. Please dispatch fresh supply of troops as last lot got used up during testing”. Βλ. Stephanides, Theodore. *Macedonian Medley 1917-18.* London, 1968*,* σ. 56.

[1117] “A curious fact of war was that there seemed to be very little dislike left over for the enemy; most of it was used up on one’s own side. The men in the frontline trenches hated those in the support line […] Everybody at the Front was unanimous in hating everybody not at the Front”. *Ό.π.,* σ. 57.

Η 3η του Οκτώβρη, αποτέλεσε μέρα-ορόσημο για τον Στεφανίδη, αφού του απονεμήθηκε ο βαθμός του Δεκανέα, τον οποίο περίμενε καιρό. Αυτή η διάκριση αποτέλεσε για αυτόν μεγάλη τιμή και λόγο να υπερηφανεύεται.[1118]

Όταν αργότερα του ζητήθηκε να είναι στην ομάδα που θα έκοβε δέντρα για προμήθειες ξύλου, ο ίδιος δείχνει την οικολογική του συνείδηση, σε μια εποχή που αυτός ο όρος δεν ήταν καθόλου διαδεδομένος.[1119] Σε εκείνο το σημείο, σε έναν ψηλό λόφο, ο Στεφανίδης αντικρίζει, για πρώτη φορά από όταν κατετάγη, τη θάλασσα της Θεσσαλονίκης πέρα στον ορίζοντα, και αμέσως θυμάται τον Ξενοφώντα και τους στρατιώτες που φώναζαν «θάλαττα, θάλαττα», κάνοντας έτσι αναφορά και στον μεγάλο ιστορικό και εμμέσως αποτίοντας φόρο τιμής στον πατέρα της ιστοριογραφίας. Ωστόσο, άλλο ένα περιστατικό θα του θυμίσει τις καταγραφές του Ξενοφώντα. Οι πλαγιές γύρω από τον λόφο, ήταν γεμάτες κουμαριές και όλοι οι στρατιώτες, πλην του Στεφανίδη έφαγαν πολλά κούμαρα, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να καταλήξουν μεθυσμένοι. Σε αυτό το σημείο αναρωτιέται ο Στεφανίδης αν κάτι ανάλογο συνέβη στους στρατιώτες του Ξενοφώντα οι οποίοι μέθυσαν, κατά τα γραφέντα του Ξενοφώντα, καταναλώνοντας άγριο μέλι. Μήπως, αναρωτιέται ο Στεφανίδης, οι στρατιώτες του Ξενοφώντα έφαγαν τους καρπούς από κουμαριές; Το παραπάνω περιστατικό είναι χαρακτηριστικό του Στεφανίδη, ο οποίος πάντα έβρισκε τρόπο να παρεμβάλλει τις ποικίλες γνώσεις αλλά και τις απορίες του στα γραπτά του με αναλυτικές αναφορές.

Το κεφάλαιο συνεχίζεται με καθαρά πολεμικές καταγραφές, διανθισμένες με το λεπτό και ενίοτε ειρωνικό χιούμορ του Στεφανίδη. Εδώ, ο πόλεμος και οι δύσκολες καταστάσεις με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπος πολλές φορές ο Στεφανίδης, έχουν την τιμητική τους.

[1118] "…for the first few days I completely lost sight of my own feet as my nose was directed towards the clouds. I did not exactly go round to General Headquarters and offer to run the whole war, but I rather felt like it". *Ό.π.,* σ. 66.

[1119] "We remained out until nightfall and cut down a big supply of young fir trees and helped to load them on some horse-drawn carts. As a tree-lover, I was veery sorry to have to do this work and thus destroy in a few minutes a beautiful living thing that would have outlived me if it had been given the chance […]. It was maddening also to think that it was not only the enemy who were devastating Greece's all to scanty forests, but that her Allies were doing exactly the same damage". *Ό.π.*, σ. 66.

Ο Δεκέμβρης του 1917 έχει μπει για τα καλά στο πέμπτο κεφάλαιο που έχει τον τίτλο “Life in an Observation Post”. Στο κεφάλαιο αυτό ο Στεφανίδης μεταβαίνει στο παρατηρητήριο του στρατοπέδου, το οποίο περιγράφει με λεπτομέρεια. Το τηλεσκόπιο που βρίσκεται εκεί, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τον ερασιτέχνη αστρονόμο. Μέσω αυτού, έχει την ευκαιρία να δει και να γράψει σχετικά για όλη τη γύρω περιοχή. Έτσι για άλλη μια φορά το ενδιαφέρον του Στεφανίδη για την αστρονομία διεισδύει στην πολεμική αφήγηση. Ύστερα, έρχεται η σειρά της περιγραφής των συμπολεμιστών του που βρίσκονται στο ίδιο πόστο με αυτόν. Το κεφάλαιο συνεχίζεται με εκτενείς αναφορές στην καθημερινότητα του ίδιου και στις παρατηρήσεις του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημείο όπου ο Στεφανίδης στην προσπάθειά του να τον δει λίγο ο ήλιος του Γενάρη, συνειδητοποιεί πως μια βαριά οβίδα του εχθρού κατευθύνεται ακριβώς προς το μέρος του. Σε αυτό το σημείο, ο Στεφανίδης περιγράφει με ακρίβεια τα συναισθήματα που βίωσε πιστεύοντας πως εκείνες οι στιγμές ήταν μάλλον οι τελευταίες της ζωής του. Θυμός και αγανάκτηση ήταν τα κυριότερα συναισθήματα. Όταν η οβίδα εξερράγη πολύ κοντά του, ο ίδιος κατάλαβε πως παρά τις όποιες ζημιές είχε υποστεί το σώμα του, τουλάχιστον είχε γλιτώσει τον θάνατο. Βέβαια, ο ίδιος κατέρρευσε λίγες στιγμές μετά και μέχρι την επόμενη μέρα, οι συμπολεμιστές του δεν ήξεραν αν θα κατάφερνε να επανέλθει.
Η εμπειρία του αυτή είχε όμως και άλλες συνέπειες, που περιλάμβαναν ένα πρόβλημα στο μάτι και κυρίως το μετατραυματικό σοκ που του προκαλούσε ψευδαισθήσεις, τις οποίες ωστόσο, δεν μοιράστηκε με κανέναν. Επιπλέον, κάποια προβλήματα με τη μνήμη του ήταν αρκετά για να του προκαλέσουν περιπέτειες στο στρατόπεδο.

Το κεφάλαιο συμπληρώνουν αρκετές αναφορές στις πολεμικές συγκρούσεις με τον βουλγαρικό στρατό. Η εξιστόρηση των γεγονότων κλείνει με την μεταφορά του Στεφανίδη στη Θεσσαλονίκη ώστε να λάβει μέρος στο Σώμα Εκπαίδευσης Αξιωματικών.

Το έκτο κεφάλαιο με τίτλο “At the British Artillery School” είναι ίσως το πιο ευχάριστα αναγνώσιμο σημείο του βιβλίου. Ο Στεφανίδης, επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη για εκπαίδευση στο Σώμα Εκπαίδευσης Αξιωματικών του βρετανικού στρατού. Η Θεσσαλονίκη που αντικρίζει έχει αλλάξει πολύ από την τελευταία του επίσκεψη, καθώς έχει μεσολαβήσει από τον Αύγουστο του προηγούμενου χρόνου η

μεγάλη πυρκαγιά που είχε κατακάψει την πόλη. Η θέα της καμένης πόλης σοκάρει τον Στεφανίδη, ο οποίος δεν είχε έως τότε συνειδητοποιήσει το μέγεθος της καταστροφής.

Με τη νέα του ταξιαρχία ξεκινάει για το Lembet όπου βρισκόταν η Βρετανική Σχολή Πυροβολικού. Στο Lembet θα συναντηθεί ξανά με τον Γιώργο Κατσίμπαλη, με τον οποίο θα γίνουν πλέον καλοί φίλοι.

Μεγάλο μέρος του κεφαλαίου, καταλαμβάνουν, εκτός από τις περιγραφές της εκπαίδευσης, και δύο γεγονότα τα οποία φαίνεται να αποτελούσαν χαρούμενη ανάμνηση για τον Στεφανίδη. Πρόκειται για έναν αγώνα ποδοσφαίρου όπου θα έπαιζαν έλληνες στρατιώτες ενάντια στους Άγγλους και ο οποίος δεν πήγε καθόλου καλά για τους Έλληνες, με τον Στεφανίδη και τον Κατσίμπαλη να προσπαθούν από τη θέση που είχαν ως παίκτες, να σώσουν την κατάσταση. Το άλλο γεγονός, ήταν η εκπαίδευσή του στα πολυβόλα ώστε να μπορεί να υπολογίσει το ακριβές σημείο-στόχο όταν θα άνοιγε πυρ. Ο Στεφανίδης εξιστορεί με λεπτομέρεια τις προετοιμασίες και την αγωνία του για καλή έκβαση. Ωστόσο, όταν ξεκινάει, ο όλμος αντί να βρει τον στόχο, κατευθύνεται και πέφτει σε ένα εντελώς διαφορετικό σημείο, εκεί όπου βρίσκεται ένα προσωρινό στρατιωτικό νοσοκομείο, και μάλιστα την ώρα μιας χειρουργικής επέμβασης. Μετά τον πρώτο πανικό, ο Στεφανίδης μαθαίνει πως ευτυχώς δεν τραυματίστηκε κανείς και καταφέρνει να αποδείξει πως το λάθος δεν ήταν δικό του, αλλά οφειλόταν σε λανθασμένες συντεταγμένες που του είχαν δοθεί. Το περιστατικό αυτό φαίνεται πως το αναπαριστούσε με μεγάλη δόση χιούμορ ο Στεφανίδης, ο οποίος έλεγε: "I am probably the only doctor, who has dropped a shell into an operating theatre."[1120]

[1120] Στο βιβλίο *Spirit of Place* αναφέρεται αναλυτικά αυτό το περιστατικό ως εξής: From time to time Theodore reminisces about his days as a gunner. No man, it seems, could be commissioned as an artillery officer unless he had directed the fire of a gun at least once. At that time the allied armies were cooped up within a narrow territory, each unit almost on top of another. Theodore was given the relative data the night before the test, and, determined to succeed, worked out the bearings over and over again with his habitual scientific accuracy. The great moment came, the gun fired, and the projectile landed upon a tent, belonging to the medical corps, in which a surgical operation was in progress. Absolutely certain that his calculations were correct, Theodore insisted that they be investigated; he was proved right, the data being based on true north, while the gun had been "laid" by magnetic north. "I am probably the only doctor," Theodore is accustomed to recall with a smile,

Στο μεταξύ, ο Στεφανίδης περιγράφει τις προετοιμασίες αναχώρησης του στρατεύματος για το Μέτωπο. Το κεφάλαιο τελειώνει με την αναχώρηση της ταξιαρχίας του Στεφανίδη στις 6 Αυγούστου 1918, προς άγνωστο για τον ίδιο και τους συμπολεμιστές του προορισμό.

Στο τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο “Second Arrival at the Front and Final Victory”, ο Στεφανίδης περιγράφει την επιστροφή του στο Μέτωπο και τις περιπέτειες της πυροβολαρχίας του μέχρι την τελική επικράτηση των Συμμάχων. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, ξεκινάει για το Μέτωπο, πλέον ως Δόκιμος Αξιωματικός μετά την εκπαίδευσή του στη Θεσσαλονίκη. Προορισμός του το Φαράγγι των Καταρρακτών (Ravine des Cascades), κοντά στο χωριό Mayadag. Το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται στην περιγραφή της προετοιμασίας του εδάφους για την τοποθέτηση των πυροβολικών εξοπλισμών. Οι πρώτες πυροδοτήσεις εναντίον του βουλγαρικού στρατού έλαβαν χώρα στα μέσα του Αυγούστου 1918. Κάποιο πρόβλημα στους όλμους (hang-fire) απασχόλησε αρκετά τον Στεφανίδη, ο οποίος βρίσκει την ευκαιρία να αναφερθεί με σχολαστική λεπτομέρεια στον τρόπο λειτουργίας των πυροβόλων όπλων.

Στις 24 Αυγούστου, ένα εχθρικό αεροπλάνο ανακαλύπτει τη θέση της πυροβολαρχίας του Στεφανίδη, και οι επιθέσεις εναντίον της πυροβολαρχίας από την πλευρά των Βουλγάρων πολλαπλασιάζονται, με αποτέλεσμα έναν νεκρό και πολλούς σοβαρά τραυματίες.

Προς τα τέλη του Αυγούστου οι προσπάθειες των Συμμάχων εντείνονται. Η Πυροβολαρχία Ν. 7 του Θεόδωρου Στεφανίδη βομβαρδίζει ανηλεώς τον εχθρό. Οι εχθροπραξίες συνεχίζονται ακατάπαυστα μέχρι τις 21 του Σεπτέμβρη. Από εκείνη την ημέρα, ο βουλγαρικός στρατός παύει να επιτίθεται και υποχωρεί προς την ενδοχώρα, ανατινάζοντας πίσω τους όλες τις αποθήκες πυρομαχικών.

Όταν ο συμμαχικός στρατός προελαύνει στις θέσεις που άφησαν πίσω τους οι Βούλγαροι, ο Στεφανίδης δράττει την ευκαιρία να κάνει μια αυτοψία σε αυτά τα μέρη. Στα ευρήματά του περιλαμβάνονταν ένα ζευγάρι κυάλια καλής ποιότητας, το οποίο μάλιστα έχασε ο ίδιος κατά τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο στον δρόμο για την

"who has dropped a shell into an operating theatre." Βλ. Lawrence Durrell, *Spirit of Place*. Ed. Alan G Thomas. New York: Marlowe & Company, 1969, σ. 57.

Κρήτη, καθώς κι ένα μακροσκελές γράμμα βούλγαρων στρατιωτών προς τον αγγλικό στρατό, κλεισμένο σε γυάλινο μπουκάλι.

Στις 11 Νοεμβρίου του 1918, σε ένα χωριό είκοσι δύο χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, όπου βρίσκεται η πυροβολαρχία του Στεφανίδη, μαθαίνουν ότι έχει ανακοινωθεί Εκεχειρία μεταξύ των Συμμαχικών Δυνάμεων και της Γερμανίας, η οποία σημαίνει το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η αφήγηση κλείνει με συμπεράσματα του Στεφανίδη σχετικά με τη μεγάλη ελληνική συνεισφορά στον πόλεμο, η οποία δυστυχώς κατά τον ίδιο, δεν αναγνωρίστηκε όσο έπρεπε από τους Συμμάχους. Προς επίρρωση αυτών, ο Στεφανίδης παραθέτει στο τέλος την επιστολή-αναφορά του έλληνα συνταγματάρχη Πεζικού Π. Γαργαλίδη προς τον στρατηγό d' Ansèlme σχετικά με τη συμβολή των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη νίκη των συμμαχικών δυνάμεων στο Βουλγαρικό Μέτωπο. Ο στρατηγός d' Ansèlme σε επιστολή-απάντηση την οποία επίσης παραθέτει ο Στεφανίδης, πιστοποιεί την ακρίβεια όσων γράφει ο Γαργαλίδης.

Συμπεράσματα για το έργο *Macedonian Medley*

Το βιβλίο απομνημονευμάτων *Macedonian Medley*, αν και αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για το Μακεδονικό Μέτωπο κατά την περίοδο 1917-1918, από την άλλη, πρόκειται για τη λιγότερο «λογοτεχνική» εξιστόρηση του Στεφανίδη. Και ίσως αυτό να μην είναι τυχαίο, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου γράφτηκε κατά τα νεανικά του χρόνια, όταν του έλειπε ίσως η ωριμότητα της έκφρασης και κύριο μέλημά του ήταν η καταγραφή ενός σημαντικού ιστορικού γεγονότος μέσα από τα μάτια ενός νεαρού πυροβολητή. Έτσι, το *Macedonian Medley* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα «πρωτόλειο», μια πρώτη απόπειρα του Στεφανίδη να μοιραστεί τις εμπειρίες του γραπτά. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Anthony Hirst – ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, επιμελείται την έκδοση του *Macedonian Medley* σε συνδυασμό με το ημερολόγιο που κρατούσε ο Στεφανίδης εκείνη την περίοδο – μια σύγκριση των δύο, «υποδεικνύει ένα μικρό ίχνος μυθοπλασίας κατά τη συγγραφή των απομνημονευμάτων, ιδίως την επιλεκτική συμπίεση γεγονότων, τα οποία διαδραματίζονται σε έναν αριθμό ημερών, και τα οποία εξιστορούνται σε μια μόνο μέρα ώστε να επιτευχθεί ένα δραματικό αποτέλεσμα».[1121]

Βέβαια, η μελλοντική έκδοση του έργου αυτού μαζί με ημερολογιακά αποσπάσματα και ντοκουμέντα, αλλά και φωτογραφικό υλικό, θα είναι μια αξιόλογη προσπάθεια από τον επιμελητή του τόμου Dr. Anthony Hirst, η οποία θα καταστήσει το έργο πολύ πιο ευανάγνωστο και ολοκληρωμένο για τους αναγνώστες και τους ιστορικούς μελετητές. Με αυτό το δεδομένο, το *Macedonian Medley* αναμένεται να βρει σύντομα τη θέση του ανάμεσα στα υπόλοιπα βιβλία-τεκμήρια περιγραφής του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι αναλυτικές περιγραφές των συμβάντων, του οπλισμού και της καθημερινής ζωής στο Μακεδονικό Μέτωπο αποτελούν πολύτιμο εγχειρίδιο για τους μελετητές του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου. Μάλιστα, το Imperial War Museum στο Λονδίνο της Μεγάλης Βρετανίας έχει συμπεριλάβει στους καταλόγους του το *Macedonian Medley* αλλά και φωτογραφικό υλικό που δώρισε ο Θεόδωρος

[1121] *Ο Θεόδωρος Στεφανίδης στο Μακεδονικό Μέτωπο, 1917-1918*. n.d. <https://www.hist.auth.gr/sites/default/files/Hirst-%ce%a0%ce%b5%cf%81%ce%af%ce%bb%ce%b7%cf%88%ce%b7_0.pdf>.

Στεφανίδης.[1122] Έτσι, παρόλο που το έργο του δεν είναι ακόμα διαθέσιμο προς το ευρύ κοινό, τουλάχιστον μπορεί να δώσει την ευκαιρία μελέτης σχετικά με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο σε ερευνητές, ιστορικούς και επισκέπτες του εν λόγω Μουσείου. Στο ίδιο Μουσείο βρίσκονται και άλλα έργα του Θεόδωρου Στεφανίδη σχετικά με τους πολέμους, όπως το *Western Desert Scramble* ή το *Poems of two world wars.*[1123]

[1122] https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1030013721

[1123] https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1500063656

και https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1030013721

Western Desert Scramble και *Western Desert and Beyond*: Οι αναμνήσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη από τη θητεία του στη Δυτική Έρημο κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον γενικό τίτλο *Western Desert*, δεν εκδόθηκαν ποτέ. Ουσιαστικά πρόκειται για δύο ξεχωριστά έργα μέσα στα οποία ο Στεφανίδης καταγράφει τις πολεμικές του εμπειρίες από την υπηρεσία του ως υγειονομικός αξιωματικός του Βρετανικού Βασιλικού Στρατού κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στο μέτωπο της Δυτικής Ερήμου, με κάποια διαλείμματα, κατά τα οποία βρέθηκε με το στράτευμα στον ελλαδικό χώρο αλλά και στη Σικελία. Το έργο που προηγείται χρονικά έχει τον τίτλο *Western Desert Scramble* και καλύπτει την περίοδο από τον Ιούλιο του 1940 έως τον Απρίλιο του 1941. Το δεύτερο έργο έχει τον τίτλο *Western Desert and Beyond*. Σε αυτό ο Στεφανίδης καταπιάνεται με το τελευταίο μεγάλο κομμάτι του πολέμου που καλύπτει τη χρονική περίοδο από τον Ιούνιο του 1941 έως τον Αύγουστο του 1945. Αξιοσημείωτο είναι πως τα δύο αυτά βιβλία προηγούνται (*Western Desert Scramble)* και έπονται (*Western Desert and Beyond)* των απομνημονευμάτων του Στεφανίδη με τίτλο *Climax in Crete* (1946, Faber and Faber) όπου ο ίδιος καταγράφει την πολεμική του εμπειρία από τη Μάχη της Κρήτης.

Οι συλλογές απομνημονευμάτων *Western Desert Scramble* και *Western Desert and Beyond* αποτελούν ουσιαστικά το πρώτο και το τρίτο βιβλίο μιας τριλογίας. Σε τριλογία αναφέρεται και ο ίδιος ο Στεφανίδης στην εισαγωγή του τρίτου τόμου των απομνημονευμάτων του.[1124] Τα δύο αυτά βιβλία είναι έκτασης περίπου 50.000 λέξεων έκαστο (156 δακτυλογραφημένες σελίδες το πρώτο και 162 το δεύτερο). Φαίνεται πως ο Στεφανίδης προσπάθησε να καταγράψει τα γεγονότα μέσα σε ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο.

Τα δύο αυτά βιβλία, μπορεί να μην εκδόθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, ωστόσο, αντίγραφά τους βρίσκονται στο Imperial War Museum στο Λονδίνο αλλά και στη British National Gallery, από όπου και αντλήθηκαν τα δύο αντίγραφα για την παρούσα μελέτη.

[1124] Theodore Stephanides, *Western Desert and Beyond.* London, 1968, σ. 2.

Όπως είναι φυσικό, σχεδόν απουσιάζει η βιβλιογραφική κριτική των δύο αυτών τόμων, ωστόσο υπάρχουν κάποιες αναφορές για τα εν λόγω κείμενα σε ιστορικά βιβλία που αναφέρονται στην περίοδο της Εκστρατείας της Δυτικής Ερήμου.

Πιο συγκεκριμένα, το Imperial War Museum σε σχετική έκδοση με τίτλο *Desert War, 1940-1942*, εμπεριέχει σε πολλά σημεία τις γραπτές μαρτυρίες του Θεόδωρου Στεφανίδη.[1125]

Επίσης ο Robert Lyman στο βιβλίο με τίτλο *The Longest Siege: Tobruk –The Battle that saved North Africa* παραθέτει αυτούσιες δύο παραγράφους από το *Western Desert Scramble* του Στεφανίδη, σημειώνοντας ότι ο Στεφανίδης "observed acutely the Shambolic after-effects of defeat on the morning of the Italian surrender".[1126]

Σε ένα άλλο βιβλίο με τον τίτλο *Tobruk 1941*, ο Pier Paolo Battistelli, που εξιστορεί τη μάχη στο Τομπρούκ στην Εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου, παραθέτει μια παράγραφο από τα απομνημονεύματα του Στεφανίδη.[1127]

Τη μαρτυρία του Στεφανίδη κατά την είσοδό του στο Τομπρούκ με το βρετανικό στράτευμα θα επικαλεστεί και ο Jonathan Dimbleby στο βιβλίο με τίτλο *Destiny in the Desert*, ο οποίος θα κάνει εκτενή αναφορά στις αντιδράσεις και στην περιγραφή του τόπου από τον «Βρετανό γιατρό», με επιπλέον παράθεση αποσπάσματος από το βιβλίο *Western Desert Scramble*.[1128]

Τέλος, αναφορά στον τόμο *Western Desert Scramble*, γίνεται στο βιβλίο του George Horton Kelling με τίτλο *Countdown to Rebellion: British Policy in Cyprus,*

[1125] Gilbert, Adrian., ed. *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*. London: BCA, 1992.

[1126] Μτφρ. της γράφουσας: «[…] παρακολούθησε στενά τα χαοτικά επακόλουθα της ήττας το πρωί της ιταλικής παράδοσης». Βλ. Lyman, Robert. *The Longest Siege: Tobruk -- The Battle that Saved North Africa*. London: Macmillan, 2010, σ. xxxii.

[1127] Battistelli, Pier Paolo. *Tobruk 1941*. Stroud, Gloucestershire: The History Press, 2012, σ. 21.

[1128] Dimbleby, Jonathan. *Destiny in the Desert*. Suffolk: Profile Books, 2012, σ. 48-49.

καθώς η Κύπρος υπήρξε ένας από τους πρώτους σταθμούς της αρχικής πορείας του Στεφανίδη προς την Αίγυπτο.[1129]

Οι παραπάνω αναφορές στα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη, αν και περιορισμένες, λόγω της μη έκδοσης των δύο βιβλίων, κρίνονται πολύ σημαντικές, καθώς καταδεικνύουν τη σοβαρότητα της γραπτής μαρτυρίας του Στεφανίδη και αναλόγως τη συμπερίληψη αποσπασμάτων της σε νεότερα και εμπεριστατωμένα ιστορικά βιβλία. Αν τα δύο βιβλία για την Εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου είχαν εκδοθεί, κατά πάσα πιθανότητα θα είχαν συμπεριληφθεί σε μεγάλο αριθμό ιστορικών μελετών της περιόδου, όπως ακριβώς συνέβη με το βιβλίο *Climax in Crete*.

Στις προσεχείς δύο ενότητες θα αναλυθεί το περιεχόμενο των βιβλίων *Western Desert Scramble* και *Western Desert and Beyond*. Κρίνεται απαραίτητη η αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου των ανέκδοτων βιβλίων, ώστε να γίνει κατανοητό το ακριβές και ως τώρα άγνωστο στο ευρύ κοινό περιεχόμενό τους, καθώς και τα χαρακτηριστικά της γραφής του Θεόδωρου Στεφανίδη, και αναλόγως να εξαχθούν τα σχετικά συμπεράσματα.

[1129] Kelling, George Horton. *Countdown to Rebellion: British Policy in Cyprus, 1939-1955*. New York: Greenwood Press, 1990, σ. 64.

Western Desert Scramble: Αναλύοντας το χρονικό της έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέσα από τη μαρτυρία του Θεόδωρου Στεφανίδη

Το βιβλίο απομνημονευμάτων *Western Desert Scramble* του Θεόδωρου Στεφανίδη αποτελεί την καταγραφή της πρώτης Εκστρατείας της Δυτικής Ερήμου κατά την περίοδο 1940-1941. Στη σύντομη εισαγωγή του ο συγγραφέας αναφέρει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του «Στρατού του Νείλου» υπό την αρχηγεία του στρατηγού Sir Archibald Wavell, που μέσα σε δύο μόνο μήνες προχώρησε 500 χιλιόμετρα δυτικά κατατροπώνοντας τον ιταλικό στρατό, με δυνάμεις λιγότερες από το ένα τρίτο του αντίστοιχου στρατού του εχθρού.

Ο Στεφανίδης δεν παραλείπει να αναφέρει το γεγονός ότι η αφήγηση ξεδιπλώνεται μέσα από τη ματιά ενός απλού αξιωματικού ιατρού, ο οποίος πολλές φορές αδυνατούσε να κατανοήσει τη μεγαλύτερη εικόνα, καθώς είχε στη διάθεσή του μόνο τις πληροφορίες που αφορούσαν στη δική του θέση. Βέβαια, κάτι αντίστοιχο παρατηρείται στις πολεμικές αφηγήσεις όλων όσων έχουν λάβει μέρος σε έναν πόλεμο. Όπως παρατηρεί και ο Samuel Hynes στο βιβλίο *The Soldiers' tale: bearing witness to modern war*, όσοι παίρνουν μέρος σε μία εκστρατεία, σχεδόν ποτέ δεν γνωρίζουν ακριβώς τα δεδομένα του πολέμου.[1130]

Ωστόσο, θέλοντας ο Στεφανίδης να δώσει στον αναγνώστη μια «αυθεντική» εικόνα των πραγμάτων όπως τα έβλεπε τότε, δεν αλλάζει εκ των υστέρων την οπτική του στην αφήγηση των γεγονότων. Ο Στεφανίδης αναφέρεται στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τη φράση "one of the great chess matches of History" και βλέπει τον εαυτό του ως ένα από τα «πιόνια» αυτού του πολέμου, αναγνωρίζοντας ουσιαστικά την πραγματική και ταπεινή «θέση» του μέσα στα κοσμοϊστορικά γεγονότα εκείνης της περιόδου. Η οπτική που υιοθετεί ο συγγραφέας στην αφήγησή του είναι εκείνη «περιορισμένης» θεώρησης των γεγονότων, για την οποία χρησιμοποιείται στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος "worm's eye narrative", ο οποίος έρχεται σε αντίθεση με τον όρο "bird's-eye analysis", που μπορεί να αποδοθεί ως η «γενική θεώρηση» ή πανοραμική άποψη των γεγονότων.

[1130] Hynes, Samuel. *The Soldiers' tale: bearing witness to modern war*. New York: Penguin Books, 1998, σ. 14-15.

Το βιβλίο *Western Desert Scramble* μετά την εισαγωγή χωρίζεται σε οκτώ κεφάλαια. Κάθε κεφάλαιο έχει τον τίτλο της περιοχής (πόλης) εκκίνησης και της περιοχής άφιξης της στρατιωτικής μονάδας του Θεόδωρου Στεφανίδη. Για παράδειγμα, το πρώτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο “From Corfu to Cyprus”.

Στο πρώτο αυτό κεφάλαιο, ο Στεφανίδης αφηγείται την αρχή της θητείας του τον Ιούνιο του 1940, όταν κλήθηκε από τον βρετανικό στρατό να παρουσιαστεί στην Αθήνα. Ο Στεφανίδης περιγράφει με αρκετή λεπτομέρεια την πορεία του από την Κέρκυρα, αρχικά με καΐκι προς την ενδοχώρα και έπειτα με λεωφορείο και αεροπλάνο μέχρι την Αθήνα. Δεν παραλείπει να περιγράψει το κάλλος του φυσικού τοπίου αλλά και να μυήσει τον αναγνώστη σε θέματα της λαϊκής παράδοσης, όπως για παράδειγμα την ιστορία και τους θρύλους του Γεφυριού της Άρτας.

Μάλιστα, σε άλλη πτυχή του έργου του, ο Στεφανίδης είχε ασχοληθεί ενεργά με τον συγκεκριμένο θρύλο, έχοντας μεταφράσει και στην αγγλική γλώσσα το δημοτικό τραγούδι «Της Άρτας το Γιοφύρι», το οποίο είχε συμπεριληφθεί στο βιβλίο *Life and Death in Modern Greek Folk Poetry*.[1131] Οι αναφορές σε θέματα πέραν του πολέμου αποτελούν χαρακτηριστική τακτική του Στεφανίδη, ο οποίος όπως και στα άλλα πεζά έργα του δεν διστάζει να κάνει εκτενή αναφορά σε ποικίλα ζητήματα που άπτονταν των ποικίλων προσωπικών του ενδιαφερόντων.

Κατά την ολιγοήμερη διαμονή του στην Αθήνα, ο Στεφανίδης κάνει αναφορά στις συναντήσεις με τους φίλους του Γιώργο Κατσίμπαλη και Lawrence Durrell.

Από την Αθήνα, ο Στεφανίδης παίρνει την εντολή να μεταβεί στην Κύπρο, ωστόσο τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά καθώς είχαν σταματήσει τα δρομολόγια πλοίων από τον Πειραιά προς την Κύπρο, υπό τις απειλές του Μουσολίνι ότι θα τα βύθιζε. Η εναλλακτική οδός περιλάμβανε ένα μακρύ ταξίδι μέσω Θεσσαλονίκης, Αδριανούπολης, Κωνσταντινούπολης, Άγκυρας, και Βηρυτού.

Στις αρχές Ιουλίου ο Στεφανίδης έχει πλέον φτάσει στην Κύπρο όπου θα παραμείνει μέχρι τις αρχές του Οκτώβρη. Σε όλο το κεφάλαιο ο συγγραφέας καταπιάνεται πρωτίστως με τα γεγονότα, δίνοντας ονόματα και ημερομηνίες, αλλά δεν παραλείπει να περιγράψει και τους τόπους που επισκέπτεται αλλά και τους ανθρώπους που συναντά, όπως για παράδειγμα τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των

[1131] Βλ. Κεφάλαιο Πρώτο, ενότητα «*Life and Death in Modern Greek Folk Poetry*: η μετάφραση δημοτικών τραγουδιών».

Κυπρίων, τα θρησκεύματα και τη γλώσσα. Επιπλέον, αστρονομικά φαινόμενα βρίσκουν πάντα τη θέση τους στα κείμενα του Στεφανίδη. Έτσι, όταν αντικρίζει για πρώτη φορά από την Κύπρο το δεύτερο πιο φωτεινό αστέρι στον ουρανό, τον Κάνωπο, δεν παραλείπει να περιγράψει την εμπειρία του και να εξηγήσει στον αναγνώστη ό,τι κρίνει απαραίτητο για την περαιτέρω κατανόηση του αστρονομικού φαινομένου.[1132]

Επιπλέον, ζώα και φυτά κάνουν την εμφάνισή τους στα κείμενα του Στεφανίδη. Στο παρόν κεφάλαιο, ο ίδιος περιγράφει την ύπαρξη χαμαιλέοντα στην περιοχή, δίνοντας αναλυτική περιγραφή του είδους. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που παρεμβάλλονται αυτές οι πληροφορίες μέσα στο κείμενο. Συνήθως, αποτελούν μια παρατήρηση μέσα στα πλαίσια κάποιας δραστηριότητας, οπότε και ο Στεφανίδης διακόπτει για λίγο τη ροή της αφήγησής του παραθέτοντας κάποιες πληροφορίες και έπειτα συνεχίζει από το σημείο που είχε μείνει προηγουμένως. Αυτή η τεχνική εμφανίζεται σε πολλά σημεία των απομνημονευμάτων, δίνοντας μια πιο «ευχάριστη» διάσταση στην πολλές φορές μονότονη ζωή του στρατεύματος και στην αφήγηση των πολεμικών γεγονότων.

Στο επόμενο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται “From Cyprus to Mersa Matruh”, ξεκινάει η πραγματική πλέον πολεμική περιπέτεια του Στεφανίδη, ο οποίος κατευθύνεται με πολεμικό πλοίο στην Αίγυπτο, για να μεταβεί τελικά στη δυτική έρημο όπου λαμβάνουν χώρα οι πολεμικές επιχειρήσεις. Πλέον είναι Οκτώβρης. Η αρχή του κεφαλαίου βρίσκει τον Στεφανίδη να αντιμετωπίζει περιστατικά ελονοσίας στο πλοίο με κατεύθυνση το Πορτ Σαΐντ της Αιγύπτου. Στη συνέχεια περιγράφει το Κάιρο συγκρίνοντάς το με μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Στην πορεία του προς τη Μέρσα Ματρούχ, πόλη και λιμάνι της Αιγύπτου, η οποία απέχει τετρακόσια ενενήντα χιλιόμετρα από το Κάιρο, όπου θα παρουσιαζόταν, ο συγγραφέας δίνει στους αναγνώστες την εικόνα της περιοχής, μαζί με πληροφορίες σχετικές με την

[1132] Το ίδιο αστέρι θα συμπεριλάβει ο Στεφανίδης και στο ποίημα “Western Desert” στους τελευταίους στίχους του ποιήματος:

“Silence there commands,
clear and immense as that low-flying flare
where white Canopus broods upon the rim
that rings the mind with calm encroaching sands”.

Βλ. ποιητική συλλογή *The Golden Face. London: The Fortune Press,* 1965, σ. 89.

ιστορία του τόπου. Αναφέρει για παράδειγμα, ότι στη Μέρσα Ματρούχ είχαν καταλύσει η Κλεοπάτρα με τον Μάρκο Αντώνιο, πριν τη ναυμαχία του Ακτίου. Στη συνέχεια δίνει μια αναλυτική περιγραφή του στρατοπέδου και της κατάστασης που επικρατούσε στη γύρω περιοχή. Μετά τις πρώτες εντυπώσεις του στην περιοχή, οι οποίες του απέφεραν την αίσθηση ότι ζούσε ένα «μεγαλοπρεπές πικνίκ»[1133] παρά μια πολεμική περιπέτεια, δεν αργεί να βιώσει την πρώτη αληθινή πολεμική εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.[1134]

Ένας μεταμεσονύκτιος βομβαρδισμός από τον ιταλικό στρατό, έκανε τον Στεφανίδη να συνειδητοποιήσει πως μισούσε τους βομβαρδισμούς περισσότερο και από τις ριπές των οβίδων του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Και ακόμα περισσότερο, η συνθήκη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έβρισκε τον Στεφανίδη σε ώριμη πλέον ηλικία. Σε αντίθεση με την εμπειρία του στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο όπου οι πρώτες του εμπειρίες βομβαρδισμών ήταν ενθουσιώδεις, χωρίς φόβο για τους κινδύνους, στη Δυτική Έρημο, ήδη από το πρώτο «βάπτισμα του πυρός», ο Θεόδωρος Στεφανίδης, σαραντάρης πλέον, βλέπει τα πράγματα με ωριμότητα και εντελώς διαφορετική οπτική από τη νιότη του. Στο ποίημά του με τίτλο «Δυτική Έρημος» ("Western Desert") και υπότιτλο «Μέρσα Ματρούχ, Οκτώβριος 1940», το οποίο περιλαμβάνεται στην πρώτη ποιητική συλλογή του Στεφανίδη *The Golden Face*, ο συγγραφέας αποτυπώνει την αίσθηση που αποκομίζει από την έρημο, την ησυχία, τη σαγήνη, τους «απέραντους ορίζοντες»:

ΔΥΤΙΚΗ ΕΡΗΜΟΣ
(Μέρσα Ματρούχ, Οκτώβρης 1940)

Η έρημος κρατάει μια βαθιά σαγήνη

[1133] "So far everything had been more like a glorified picnic than a war but I was to see the reverse of the medal that same night". Βλ. Theodore Stephanides, *Western Desert Scramble*. London, n.d., σ. 23.

[1134] Μάλιστα, στο βιβλίο του Imperial War Museum, γίνεται εκτενής παράθεση αποσπασμάτων του Στεφανίδη σχετικά με την πρώτη «γεύση» από τον πόλεμο, αλλά και λίγο παρακάτω από την είσοδο των Συμμαχικών Δυνάμεων στο Τομπρούκ. Βλ. Gilbert, Adrian., ed. *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*. London: BCA, 1992, σ. 9-11, 14.

που δένει το πνεύμα σε ένα δίχτυ χωρίς κλωστές·
γιατί, μια φορά να τη δεις, δεν μπορείς πια να ξεχάσεις
τους απέραντους ορίζοντες που στο μήκος τους απλώνεται
ένα απόμερο κενό. Αυτή η λευκο-γκρίζα θάλασσα,
κατάστικτη με το πηκτό νέφος από τα καμηλάγκαθα,
αντηχεί την ένταση του ήλιου,
ή, όταν η νύχτα έχει πάρει τη ρεβάνς από τη μέρα,
κοιμάται στο ασήμι που οι φεγγαρο-αχτίδες μοιράζουν
και χαϊδεύει τ' αστέρια κατά μήκος της μακρινότερου χείλους τους
με κύματα σιωπής. Η σιωπή εκεί διοικεί,
καθαρή και αχανής όπως η λάμψη που πετάει χαμηλά
όπου ο λευκός Κάνωπος κλωσάει πάνω στο χείλος
που κυκλώνει τον νου με ήρεμη άμμο που παρεισδύει.[1135]

Διαβάζοντας κάποιος τα απομνημονεύματα του Στεφανίδη, θα έχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα αν ανατρέξει και στα ποιήματα που έγραψε για αυτή του την εμπειρία. Βέβαια, ο Θεόδωρος Στεφανίδης προσπαθεί να μη συγχέει τα δύο: τα απομνημονεύματα με την ποίηση, στα οποία το ύφος του απέχει αρκετά από τον λυρικό τόνο των ποιημάτων του, κάνοντας ξεκάθαρο πως τα πρώτα είναι μια μη συναισθηματική καταγραφή της πολεμικής περιπέτειάς του.

Στη συνέχεια της αφήγησης, στα τέλη του Οκτώβρη του 1940, θα ενημερωθεί το στρατόπεδο για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο αλλά και για τη νικηφόρα προέλαση του ελληνικού στρατού στο αλβανικό Μέτωπο.

Πρακτικές του στρατοπέδου (διάνοιξη αναχωμάτων και δημιουργία καμουφλάζ), βομβαρδισμοί από τον ιταλικό στρατό, συναντήσεις με ανωτέρους, καθήκοντα του Στεφανίδη, αναλύονται στη συνέχεια του κεφαλαίου. Στις αρχές Δεκεμβρίου, ο βρετανικός στρατός επιτυγχάνει μια μεγάλη νίκη εναντίον των Ιταλών. Η άφιξη στο στρατόπεδο ιταλών και λιβύων αιχμαλώτων δημιουργεί νέα καθήκοντα για τον γιατρό Στεφανίδη. Στα τέλη του Δεκέμβρη 1940, το σώμα στο οποίο

[1135] Theodore Stephanides, *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Trans. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 99.

υπηρετούσε ο Στεφανίδης (5th Cyprus Pioneer Company) πήρε εντολή μετακίνησης από τη Μέρσα Ματρούχ για τη Σαλούμ.

Αυτός είναι και ο τίτλος του επόμενου κεφαλαίου: “From Mersa Matruh to Sollum”. Στη Σαλούμ συνεχίζεται η πολεμική περιπέτεια του Θεόδωρου Στεφανίδη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή κάποιων ιταλικών χειροβομβίδων με την ονομασία “money-box” οι οποίες έμοιαζαν με παιδικούς κουμπαράδες και παρά τις προειδοποιήσεις των ανωτέρων, αρκετοί άντρες του βρετανικού στρατεύματος έπεφταν στην παγίδα να τις θεωρούν «παιχνίδι», πολλές φορές με ολέθριες συνέπειες. Αντίστοιχα, περιγράφει ένα άλλο είδος βόμβας τις λεγόμενες βόμβες “Manzolini”, οι οποίες παρέμεναν ακέραιες μέχρι την παραμικρή επαφή μαζί τους, οπότε και εκρήγνυντο.

Αναλυτικές περιγραφές δίνει ο Στεφανίδης και για τα ιταλικά χαρακώματα στην έρημο. Επίσης, στα πλαίσια αυτών των περιγραφών, ο Στεφανίδης παραθέτει και μια χιουμοριστική ιστορία από την Κέρκυρα την εποχή του Μεταξά σχετικά με τις παρεξηγήσεις που μπορούσε να δημιουργήσει η χρήση της λέξης «βόμβα» στους ελαιοπαραγωγούς του τόπου. Η αφήγηση τέτοιων ιστοριών μέσα στα απομνημονεύματα αποτελεί – όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως – χαρακτηριστική πρακτική του Στεφανίδη, ο οποίος με αυτόν τον τρόπο καταφέρνει να «ελαφρύνει» το κλίμα και να «διασκεδάσει» τον αναγνώστη. Η αφήγηση συνεχίζεται με περιγραφές της βομβαρδισμένης από τους Ιταλούς πόλης Σαλούμ, με τα καθήκοντα και τις δράσεις της 5ης (όπου ανήκε ο Στεφανίδης) και της 6ης Εταιρίας Κύπρου (η οποία προετοίμαζε το έδαφος για τις προγραμματισμένες πολεμικές επιχειρήσεις), και με το ιατρικό έργο του Στεφανίδη, ο οποίος πρόσφερε τις πρώτες βοήθειες στους τραυματισμένους. Οι εχθροπραξίες συνεχίζονταν, οι βομβαρδισμοί επίσης, και ο Στεφανίδης τα περιγράφει όλα με μεγάλη λεπτομέρεια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περιγραφή μιας από τις «μεγαλύτερες και πιο παράξενες» νύχτες που έζησε ο Στεφανίδης, της νύχτας των Χριστουγέννων του 1940, όπου την πέρασε μέσα σε μια θαλασσινή σπηλιά.[1136]

Το κεφάλαιο συνεχίζεται με τις ημερολογιακές περιγραφές του Στεφανίδη και διανθίζεται και με την εξιστόρηση μιας φάρσας από την πλευρά του συγγραφέα

[1136] “It was certainly one of the longest and weirdest nights I have ever spent”. *Βλ. Theodore Stephanides, Western Desert Scramble.* London, n.d. σ. 50.

προς τους συμπολεμιστές του, αλλά και με τα αυτοκαταστροφικά «παιχνίδια» των συμπολεμιστών του που πολλές φορές τους οδηγούσαν σε σοβαρούς τραυματισμούς. Κάπως έτσι, περνούσε ο καιρός στη Σαλούμ, με συχνούς βομβαρδισμούς από τον ιταλικό στρατό, έντονο κρύο και αμμοθύελλες, γενικότερη άγνοια ως προς τη μεγάλη εικόνα του πολέμου και μια εντολή μετακίνησης νοτιοανατολικά της Σαλούμ για τις 2 Ιανουαρίου του 1941.

Το επόμενο κεφάλαιο, με τίτλο “From Sollum to Ogrein”, ξεκινάει με το κομβόι που φεύγει από την παραλιακή Σαλούμ για να καταλήξει στο Ογκρέιν στην ενδοχώρα. Αρκετά μεγάλο μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται στις ελλείψεις νερού, στα ενδημικά φυτά της ερήμου και σε ζώα και έντομα τις περιοχής. Ο Στεφανίδης καταγράφει με επιστημονικό τρόπο τις παρατηρήσεις του και στο δακτυλογραφημένο του κείμενο υπογραμμίζει τις επιστημονικές ονομασίες της χλωρίδας και της πανίδας. Επιπλέον, ο Στεφανίδης καταγράφει και τις εργασίες της 5th Pioneer Company στην περιοχή. Η διαμονή τους εκεί θα είναι πιο ήσυχη όσον αφορά στους βομβαρδισμούς από τον ιταλικό στρατό και ο Στεφανίδης θα πάρει μια πρόσκαιρη ανάσα. Εκτενής αναφορά θα γίνει και στο περιεχόμενο ιταλικής εφημερίδας που βρίσκει τυχαία ο Στεφανίδης και στην οποία γίνεται λόγος για την Ελλάδα. Επιπλέον, ο συγγραφέας παραθέτει αποσπάσματα από ένα βιβλίο 110 σελίδων που μοιραζόταν στους ιταλούς στρατιώτες και είχε τον τίτλο *What the soldier should know*. Το κεφαλαίο τελειώνει με τη διαταγή για άμεση μετακίνηση στο Γκαμπούτ στη Λιβύη στις 16 Ιανουαρίου.

Το κεφάλαιο “From Ogerin to Gambut” ξεκινάει επεισοδιακά, με τον Στεφανίδη να μετακινείται στην έρημο με φορτηγό και έχοντας υπό την επίβλεψή του εύφλεκτο υλικό που έπρεπε να παραδοθεί στο Gambut το συντομότερο. Το ταξίδι θα είναι περιπετειώδες καθώς στις απότομες πλαγιές ενός ξηρού υψιπέδου το φορτηγό θα εκτραπεί της πορείας του πέφτοντας στον γκρεμό, ευτυχώς χωρίς να εκραγούν τα εύφλεκτα υλικά ή κάποιος από τους επιβάτες να τραυματιστεί σοβαρά. Η κατάληξη του φορτίου ήταν επίσης επεισοδιακή: ο λοχαγός Temple δεν χάρηκε καθόλου με τη συγκεκριμένη παράδοση υλικού και υποχρέωσε τον Στεφανίδη να το πάρει και να το θάψει οπουδήποτε στην έρημο μακριά από το στρατόπεδό του. Με παρατηρήσεις του Στεφανίδη σχετικά με την πορεία του πολέμου και τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του, μαθαίνουμε ότι το Τομπρούκ καταλήφθηκε από τους

συμμάχους στις 21 Ιανουαρίου 1941, με πολύ λιγότερες δυνάμεις συγκριτικά με τον ιταλικό στρατό. Η επίσκεψη του Στεφανίδη για να συλλέξει χρήσιμο υλικό από το βομβαρδισμένο Τομπρούκ θα τον φέρει μπροστά στην εικόνα της καταστροφής των ιταλικών δυνάμεων, κυρίως έναν τεράστιο αριθμό μισοβυθισμένων ιταλικών πολεμικών πλοίων στο λιμάνι αλλά και μια φλεγόμενη δεξαμενή πετρελαίου, δημιουργώντας μία ασφυκτική ατμόσφαιρα στην περιοχή. Για τον Στεφανίδη, το κάψιμο των αποθεμάτων από τον στρατό που οπισθοχωρούσε ήταν ο ορισμός της «ήττας» του. Τις εικόνες που αντίκρισε στο Τομπρούκ ο Στεφανίδης τις αποτύπωσε μάλιστα με γλαφυρό τρόπο στο ποίημά του "Fall of a City" (Tobruk, 22nd January 1941) από την πρώτη του ποιητική συλλογή *The Golden Face*:

ΠΤΩΣΗ ΜΙΑΣ ΠΟΛΗΣ
(Τομπρούκ, 22 Ιανουαρίου, 1941)

Σπασμένα παράθυρα χάσκουν σαν μάτια σε άσαρκα κρανία
όπου λευκοβαμμένα σπίτια με επίπεδες στέγες αντικρίζουν τον όρμο
όπου, διαπεραστικές καρφίδες σε βλοσυρή διάταξη,
είναι κολλημένα τα κατάρτια κατεστραμμένων πλοίων – λευκοί γλάροι
οι μόνοι που θρηνούν. Πάνω, ένα πέπλο
καπνού από το Σαν Τζιόρτζιο*, που ακόμα καίει*
πάνω από έναν ύφαλο, αναμιγνύεται με την στριφογυριστές
κατάμαυρες αναθυμιάσεις φλεγόμενων δεξαμενών πετρελαίου
σε μια επιβλητική πινακίδα ολέθρου. Ο ερημωμένος δρόμος
είναι καλυμμένος με διασκορπισμένα εμπόδια
από έπιπλα, δοχεία, μπουκάλια, κουρέλια και εξοπλισμό…
Μια τρεμάμενη γάτα κάθεται δίπλα σε μια πόρτα, και φόβος
κολυμπάει στο κοίταγμά της όπως σαστισμένα
βλέπει την πτώση του μικρού της κόσμου να ολοκληρώνεται.[1137]

[1137] Theodore Stephanides. *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Trans. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019, σ. 99.

Αυτή η πόλη, θα βομβαρδιζόταν ανηλεώς και στη συνέχεια του πολέμου με αποτέλεσμα την οριστική καταστροφή της.

Το κεφάλαιο κλείνει με μια αναλυτική περιγραφή του εσωτερικού των σπιτιών του Τομπρούκ, τα οποία είχαν εγκαταλείψει οι κάτοικοί τους. Σε αυτές τις περιγραφές ο Στεφανίδης αφήνεται να εκφράσει έναν ελεγχόμενο συναισθηματισμό, ιδιαίτερα όταν παρατηρεί τα έπιπλα, τα αντικείμενα και κυρίως τις φωτογραφίες των ανθρώπων που ζούσαν εκεί. Σπίτια που στέγαζαν την αγάπη και τα όνειρα των ιδιοκτητών τους, είχαν καταστραφεί εξαιτίας της απληστίας που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο είδος. Ιδιαίτερη μνεία κάνει και στα κατοικίδια που έμειναν μόνα τους στην εγκαταλελειμμένη πόλη, χωρίς κανείς να μπορεί να κάνει τίποτα για αυτά.
Εντέλει, στο Τομπρούκ ο Στεφανίδης καταφέρνει να βρει ιατρικές προμήθειες που είχαν αφήσει πίσω τους Ιταλοί και το κεφάλαιο τελειώνει με την αποχώρησή του από την πόλη.

Το έκτο κεφάλαιο των απομνημονευμάτων τιτλοφορείται “From Gambut to Tobruk”. Ο συγγραφέας αφηγείται τη μεταφορά της μονάδας του στο Τομπρούκ στις 25 Ιανουαρίου 1941 και την παραμονή τους εκεί. Αρχικά, οι αναγνώστες μαθαίνουν για την ύπαρξη ναρκοπεδίου στην περιοχή που θα κατέλυαν οι Βρετανοί και τις προσπάθειες να αποφύγουν τις νάρκες. Εντύπωση του προκαλεί και η ύπαρξη ενός είδους χελώνας στην περιοχή για την οποία αφιερώνει μεγάλο μέρος της αφήγησης, εξηγώντας τα χαρακτηριστικά της και στην ουσία λειτουργώντας ως ένας ζωολόγος. Εκτενής αναφορά γίνεται και στις προμήθειες φαγητού οι οποίες είχαν εμπλουτιστεί και από ιταλικές προμήθειες που είχαν απομείνει στην περιοχή μετά την πτώση του Τομπρούκ. Ο Στεφανίδης περιγράφει διάφορα γεγονότα της καθημερινότητας του στρατοπέδου, όπως καυγάδες μεταξύ των στρατιωτών, βομβαρδισμούς της πόλης από τις ιταλικές δυνάμεις, αλλά και πιο προσωπικά του ενδιαφέροντα σχετικά με τη χλωρίδα, την πανίδα αλλά και την ύπαρξη αρχαιολογικών ευρημάτων στην περιοχή. Αναφέρεται επίσης στην ύπαρξη ενός σπάνιου είδους κρυστάλλου με το όνομα τεκτίτης, που προέρχεται από μετεωρίτες που έπεσαν στη γη, πριν από πολλά εκατομμύρια χρόνια. Δείγματα του τεκτίτη φαίνεται πως υπήρχαν στην περιοχή, αλλά ο ίδιος δυστυχώς δεν το γνώριζε όσο βρισκόταν εκεί. Μια περιπέτειά του με Ιταλούς καταγράφεται εκτενώς, με τον Στεφανίδη να τη διανθίζει με το χαρακτηριστικό του χιούμορ, αναγνωρίζοντας πάντως, πως τα πράγματα έδειχναν

αρκετά σοβαρά την ώρα που λάμβαναν χώρα, ωστόσο, φάνταζαν πολύ πιο κωμικά, ιδωμένα εκ των υστέρων.[1138]

Στη συνέχεια του κεφαλαίου, ο Στεφανίδης αναφέρεται σε μια αύξηση της κυκλοφορίας στην περιοχή, τα επιπλέον καθήκοντά του με τις μονάδες που είχαν καταφτάσει στο Τομπρούκ και τις φήμες που τους ήθελαν να μεταφέρονται σε διάφορα σημεία του πολέμου, από την Αβησσυνία ώς την Ινδία και τη Σιγκαπούρη. Ωστόσο, η επικρατέστερη φήμη ήταν πως θα μετέβαιναν τελικά στην Ελλάδα. Στο μεταξύ, η μονάδα του μεταφέρεται μέσα στην πόλη του Τομπρούκ, κάτι που ανησυχούσε ιδιαίτερα τον Στεφανίδη, καθώς η πόλη ήταν στόχος συχνών βομβαρδισμών από τους Ιταλούς. Έτσι, η είδηση πως θα αποχωρούσαν από την πόλη δια θαλάσσης στις 25 Φεβρουαρίου του 1941, χαροποίησε τον Στεφανίδη. Το

[1138] Η παρουσία του Στεφανίδη στο Τομπρούκ, τον Ιανουάριο του 1941 καταγράφεται και στο ποίημα “The Ripple (Tombruk; January, 1941), από τη δεύτερη ποιητική συλλογή του:

A tiny ripple roams the sea,
A shiver skimming eerily;
It scarcely seems to crease the deep
That murmurs in its halcyon sleep.

Yet where that swirl first saw the day
Upon the surface far away,
A many-horned metallic sphere
Had bid a roaring wave to rear.

A wave that skyward leapt and broke
And wreathed itself in foam and smoke,
A spire of fire and water blent-
A proud ship’s fleeting monument…

But now that wave across the sea
Skims innocently, smilingly,
And dips and curtseys, soft, suave,
Dimple rather than a wave.

Βλ. Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 94.

ατμόπλοιο “Runo” στο οποίο επιβαίνει μεγάλος αριθμός ανδρών, αναχωρεί από το λιμάνι του Τομπρούκ με κατεύθυνση ανατολικά. Στο βάθος, το Τομπρούκ βομβαρδίζεται ασταμάτητα και ο Στεφανίδης αναρωτιέται πότε θα έρθει η σειρά του πλοίου τους. Προς μεγάλη του ανακούφιση, δεν τους χτυπάει ο εχθρός και καταφέρνουν να πλεύσουν αλώβητοι.

Επόμενος σταθμός η Αλεξάνδρεια. Το προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου τιτλοφορείται “From Tobruk to Volos”. Το ατμόπλοιο “Runo” καταφέρνει την τελευταία στιγμή να αποφύγει μια νάρκη και χωρίς άλλα προβλήματα φθάνει στις 27 Φεβρουαρίου στο εντυπωσιακό λιμάνι της Αλεξάνδρειας. Πολλά πλοία του βρετανικού στόλου βρίσκονται εκεί, ενώ στον ουρανό αιωρούνται τα γνωστά στον Στεφανίδη αερόπλοια αντιαεροπορικού φραγμού (zeppelin). Μόλις έδεσε το πλοίο στο λιμάνι, η μονάδα του Στεφανίδη μεταφέρθηκε με τραίνο στο χωριό Αμύρια, δεκαπέντε μίλια από την Αλεξάνδρεια, όπου βρισκόταν ένα τεράστιο βρετανικό στρατόπεδο. Ο συγγραφέας περιγράφει τις σκηνές, τον κρύο και υγρό καιρό που του έκανε εντύπωση, αλλά και το μικρό αιγυπτιακό χωριό στο οποίο είχαν στρατοπεδεύσει. Η χαρά του ότι θα μπορούσε να επισκέπτεται στις άδειές του την Αλεξάνδρεια, δεν κράτησε, καθώς τους πληροφόρησαν ότι κανείς δεν θα έφευγε από το στρατόπεδο για λόγους ασφαλείας, ώστε να μη διαρρεύσει ποιος θα ήταν ο επόμενος προορισμός τους. Η μονάδα του που πλέον είχε μετονομαστεί σε 1005th Pioneer Company, μαζί με την 1006th Pioneer Company και την 606th Palestine Company, θα αποτελούσαν την 66th A.M.P.C. (Auxiliary Military Pioneer Corps) και σύντομα θα αναχωρούσαν με προορισμό την Ελλάδα.

Στις 7 Μαρτίου 1941, το αρχηγείο της 66th A.M.P.C., συμπεριλαμβανομένου και του Στεφανίδη, αναχωρεί με τραίνο για την Αλεξάνδρεια και από εκεί με εξήντα περίπου αξιωματικούς ο Στεφανίδης επιβιβάζεται στο αυστραλιανό καταδρομικό πλοίο *Perth*. Το πλοίο κατέπλευσε με τις μηχανές να δουλεύουν στο μέγιστο βαθμό και έσκιζε τα νερά μεταφέροντάς τους στην Ελλάδα. Το ταξίδι είχε ενθουσιάσει τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Στην περιγραφή του αναφέρεται με θαυμασμό στην ιλιγγιώδη ταχύτητα, σε συνδυασμό με τον τρόπο που το πλοίο έσκιζε σαν μαχαίρι τη θάλασσα, σηκώνοντας αφρισμένα κύματα δεξιά και αριστερά καθώς σάλπαρε προς την Ελλάδα. Ο Στεφανίδης περιγράφοντας αυτή την εμπειρία του έγραφε: “it is an impression of unleashed titanic power that once experienced never be forgotten”

(«Είναι μια αίσθηση γιγάντιας δύναμης που απελευθερώθηκε, την οποία αν έχεις ζήσει μια φορά δεν την ξεχνάς ποτέ» Μτφ. της γράφουσας). [1139]

Η άφιξή τους στα γνώριμα νερά του λιμανιού του Πειραιά, η εικόνα των λόφων της Αθήνας στο βάθος, η ηλιόλουστη μαρτιάτικη μέρα, ήταν τόσο οικεία και γεμάτα αναμνήσεις από τον καιρό της ειρήνης, που δημιούργησαν στον συγγραφέα ένα παράξενο συναίσθημα. Καινούργιες συνθήκες, απρόσμενες αλλαγές, σημαντικά γεγονότα είχαν στριμωχτεί σε μία μικρή χρονικά περίοδο της ζωής του. Λίγο πριν την ενθουσιώδη αποβίβασή του στο λιμάνι του Πειραιά ο Στεφανίδης και οι υπόλοιποι αξιωματικοί είχαν αποχαιρετήσει εγκάρδια τους αξιωματικούς του Περθ. Όπως αφηγείται ο Στεφανίδης, δεν θα μπορούσαν να φανταστούν τότε ότι το HMAS Perth, ακριβώς έναν χρόνο μετά, την 1η Μαρτίου του 1942, θα βυθιζόταν στον Ειρηνικό ωκεανό από τις δυνάμεις της Ιαπωνίας στη μάχη της Sunda Strait, παρασέρνοντας στο θάνατο 353 ναυτικούς και αφήνοντας πίσω του ένα μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων.

Η άφιξη του Στεφανίδη και των υπολοίπων στην Αθήνα με τα φορτηγά του βρετανικού στρατού, συνοδεύτηκε από έντονες επευφημίες από τους κατοίκους οι οποίοι μαζεύονταν γύρω από τα φορτηγά δωρίζοντας στους βρετανούς στρατιώτες λουλούδια και γλυκά.

Ωστόσο, το πέρασμα του συγγραφέα από την Αθήνα έκρυβε και μία απρόσμενη και ιδιαιτέρως καλοδεχούμενη συνάντηση. Στη συμβολή των οδών Σταδίου και Βουκουρεστίου η αυτοκινητοπομπή στην οποία επέβαινε, είχε ακινητοποιηθεί για λίγα λεπτά. Εκείνη ακριβώς την ώρα έτυχε να διασχίζει τον δρόμο ο Γιώργος Σεφέρης, τότε γραμματέας του ελληνικού γραφείου πληροφοριών. Εκείνη την εποχή ο Σεφέρης ήταν ήδη γνωστός για την ποιητική του ιδιότητα. Ωστόσο, για τον Στεφανίδη η ευτυχής συνάντηση σήμαινε πολλά περισσότερα. Με τον Σεφέρη τους συνέδεε μια μακρόχρονη γνωριμία από τα φοιτητικά τους χρόνια στο Παρίσι, όταν ο Στεφανίδης σπούδαζε ιατρική και ο Σεφέρης νομική. Συνδετικός κρίκος ήταν ο στενός φίλος και των δύο, ο Γιώργος Κατσίμπαλης. Ο Στεφανίδης είχε να δει τον Σεφέρη από την εποχή που είχε μεταβεί στην Αθήνα με το ζεύγος Durrell και τον Henry Miller, το 1939. Εκείνες οι μέρες φάνταζαν τόσο μακρινές όπως γράφει ο Στεφανίδης και ας είχαν περάσει μόλις δύο χρόνια.

[1139] Βλ. Theodore Stephanides, *Western Desert Scramble*. London, n.d., σ. 111.

Η συζήτηση με τον Σεφέρη θα περιστραφεί γύρω από τα νέα κοινών φίλων τους και κυρίως του Κατσίμπαλη. Δυστυχώς, πριν προλάβουν να τελειώσουν την κουβέντα τους, το φορτηγό συνέχισε την πορεία του στην οδό Σταδίου φτάνοντας έπειτα στην οδό Πειραιώς με κατεύθυνση την Ελευσίνα.

Όπου πήγαιναν, ο κόσμος συνέχισε να τους ραίνει με λουλούδια και να τους επευφημεί. Η Ελευσίνα που περιγράφει ο Στεφανίδης, απείχε πολύ από τον τόπο των αρχαίων μυστηρίων. Τελικός προορισμός ήταν το στρατόπεδο της Δάφνης, έντεκα χιλιόμετρα μακριά από το κέντρο της Αθήνας. Εκεί, ο Στεφανίδης παρατηρεί για άλλη μια φορά τον φυσικό κόσμο και επιδίδεται σε μια μακροσκελή ανάλυση σχετικά με το πευκοδάσος που κάλυπτε την περιοχή αλλά και ένα είδος κάμπιας που ζούσε πάνω σε αυτά τα δέντρα. Η παρουσία αυτής της κάμπιας είχε μάλιστα προκαλέσει αρκετά δερματικά, κυρίως, προβλήματα στους άντρες του στρατοπέδου, τα οποία είχε κληθεί να αντιμετωπίσει ο Στεφανίδης. Η μονάδα του Στεφανίδη παρέμεινε στην Αθήνα για μια εβδομάδα και ο ίδιος είχε την ευκαιρία να παρατηρήσει πως η ζωή εκεί λίγο φαινόταν να έχει αλλάξει εξαιτίας του πολέμου.

Στις 14 Μαρτίου, ο Στεφανίδης αναχωρεί με φορτηγό και κατεύθυνση προς τη Θήβα, και τελικό προορισμό το λιμάνι του Βόλου. Στη Θήβα, μια βλάβη στο φορτηγό τον καθυστέρησε μια μέρα, οπότε ο συγγραφέας είχε την ευκαιρία να απολαύσει την τοπική φιλοξενία. Σε όλη την πορεία προς τον Βόλο, ο Στεφανίδης δράττεται της ευκαιρίας να αναφερθεί σε συγκεκριμένα ορόσημα και μύθους των αντίστοιχων περιοχών. Για παράδειγμα, περνώντας από τις Θερμοπύλες, ο Στεφανίδης παραθέτει το γνωστό επίγραμμα του Σιμωνίδη αλλά και την ιστορία του Λεωνίδα με τους τριακόσιους.

Καθώς τον Μάρτη ξεκινάει η άνοιξη και η ανθοφορία, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί και σε αυτή την όψη της ελληνικής επαρχίας. Φτάνοντας στον Βόλο, ο Στεφανίδης τελειώνει το έβδομο κεφάλαιο με μια αναφορά στον μύθο του Ιάσονα με το Χρυσόμαλλο Δέρας.

Το όγδοο και τελευταίο κεφάλαιο των απομνημονευμάτων έχει τον τίτλο “From Volo to Crete”. Η μονάδα του Θεόδωρου Στεφανίδη θα φθάσει στον Βόλο στις 18 Μαρτίου 1941 και θα παραμείνει εκεί για περίπου ένα μήνα, οπότε και θα σημάνει ο συναγερμός υποχώρησης των βρετανικών δυνάμεων εξαιτίας της προέλασης του γερμανικού στρατού επί του ελληνικού εδάφους. Στην αρχή του

κεφαλαίου ο Στεφανίδης περιγράφει τη διαμονή του στην περιοχή του Βόλου, καθώς και τα καθήκοντά του. Εντύπωση του κάνει η ύπαρξη του γερμανικού προξενείου σε πλεονεκτική θέση, με θέα το λιμάνι του Βόλου, όπου διέρχονταν καθημερινά πολεμικά πλοία των συμμαχικών δυνάμεων, το οποίο ήταν ακόμα σε λειτουργία και θα μπορούσε να στέλνει πληροφορίες στη Γερμανία σχετικά με τις κινήσεις των εχθρικών συμμαχικών δυνάμεων. Στη συνέχεια μαθαίνουμε για τις ετοιμασίες του Στεφανίδη ως προς το στήσιμο σταθμού πρώτων βοηθειών.

Η αφήγηση επικεντρώνεται και στην ψυχολογική κατάσταση των κατοίκων του Βόλου, οι οποίοι ανησυχούσαν για μια μελλοντική επέλαση των Γερμανών. Ωστόσο, η στρατιωτική παρουσία των συμμάχων διατηρούσε τις ελπίδες τους. Έτσι, η γερμανική εισβολή σε ελληνικό έδαφος στις 6 Απριλίου 1941 και η κατάρρευση του γιουγκοσλαβικού μετώπου, αποτέλεσαν έκπληξη για τον Στεφανίδη, όπως και για πολύ κόσμο. Όπως σημειώνει ο ίδιος, είχε την άποψη πως οι βρετανικές δυνάμεις στο ελληνικό έδαφος είχαν μεγαλύτερη ισχύ, από αυτήν που είχαν στην πραγματικότητα. Στις σελίδες αυτές, ο Στεφανίδης ξεδιπλώνει τις σκέψεις του σχετικά με τις πολεμικές τακτικές, την αβάσιμη αισιοδοξία του εκείνη την περίοδο, και την ζοφερή πραγματικότητα.

Στο μεταξύ, έχουν ξεκινήσει και οι βομβαρδισμοί της περιοχής, που όσο περνούν οι μέρες γίνονται όλο και πιο συχνοί. Ωστόσο, ακόμα και εκείνες τις ημέρες του Απριλίου, ο Στεφανίδης παραδέχεται πως δεν είχε συνειδητοποιήσει το γεγονός ότι η αποχώρηση του βρετανικού στρατού από την Ελλάδα ήταν προ των πυλών. Η διαταγή της εκκένωσης ήρθε στις 16 του Απρίλη και ο Στεφανίδης έπρεπε να μαζέψει ό,τι μπορούσε και να φύγει από τον χώρο της δουλειάς του μέσα σε δέκα λεπτά.

Το υπόλοιπο κεφάλαιο καταγράφει την αποχώρηση του βρετανικού στρατού από την Ελλάδα, και την αντίστοιχη πορεία του Στεφανίδη από τον Βόλο προς την Αθήνα, τη μαζική κίνηση των οχημάτων που κινούνταν νότια, και τις επιθέσεις της γερμανικής Luftwaffe. Τελικά ο Στεφανίδης καταφέρνει να φτάσει στην Αθήνα και από εκεί με το πλοίο Julia σαλπάρει για την Κρήτη στις 23 Απριλίου 1941, λίγες ημέρες πριν την εισβολή των γερμανικών δυνάμεων στην Αθήνα. Μετά από ένα δύσκολο ταξίδι με συχνές επιθέσεις των αεροπλάνων Stuka, η μονάδα του Στεφανίδη θα φτάσει στον όρμο της Σούδας στην Κρήτη.

Κλείνοντας το κεφάλαιο, ο Στεφανίδης αναφέρει την παραμονή του στην Κρήτη όπου ύστερα από την πτώση της, στις 31 Μαΐου θα καταφέρει να δραπετεύσει με το πλοίο Perth και να φτάσει ξανά στην Αλεξάνδρεια. Με αυτόν τον τρόπο ο Στεφανίδης ξαναγυρίζει στον πόλεμο της Δυτικής Ερήμου όπου και θα παραμείνει για δύο χρόνια μέχρι τη μετάθεσή του στη Σικελία. Οι τελευταίες γραμμές του βιβλίου, που παραπέμπουν σε έργα κλασσικής λογοτεχνίας, ανοίγουν τον δρόμο για την ανάγνωση και των δύο επόμενων βιβλίων της τριλογίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από τον Θεόδωρο Στεφανίδη: "…and many dark days were still to intervene before the fortunes of war began, at last, to turn against the enemy and foreshadow his approaching and utter defeat".[1140] Το τέλος της ιστορίας, είναι ακόμα πολύ μακριά και οι μέρες που θα μεσολαβήσουν μέχρι την επικράτηση των συμμαχικών δυνάμεων θα είναι «σκοτεινές».

Το βιβλίο τελειώνει με δύο κατατοπιστικούς χειροποίητους χάρτες από τον Θεόδωρο Στεφανίδη,[1141] ο ένας της Δυτικής Ερήμου με περιοχές της Αιγύπτου και της Λιβύης με την πορεία του Στεφανίδη, καθώς και ένας χάρτης με τον τίτλο Eastern Coast of Greece, που περιλαμβάνει τις περιοχές από την Αττική μέχρι και τη Μαγνησία. Επιπλέον, ο αναγνώστης θα βρει στο τέλος ένα ακόμα πιο χρήσιμο παράρτημα με ονόματα, τοποθεσίες, ονόματα φυτών και οργανισμών, αστερισμών, και τις αντίστοιχες σελίδες στις οποίες αναφέρονται.

[1140] Μτφρ. της γράφουσας: «Και πολλές σκοτεινές μέρες θα μεσολαβούσαν προτού οι τύχες του πολέμου να στραφούν, επιτέλους, εναντίον του εχθρού, προμηνύοντας την επερχόμενη και απόλυτη ήττα του». Βλ. Theodore Stephanides, *Western Desert Scramble*, p. 149.

[1141] Σύμφωνα με μαρτυρία της κόρης του Θεόδωρου Στεφανίδη, της Αλέξιας Μερκούρη, σε συνάντησή μας, ο πατέρας της είχε ταλέντο στο σχεδιασμό χαρτών και επιδιδόταν σε αυτή την δραστηριότητα συχνά.

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Western Desert Scramble*

Τα απομνημονεύματα *Western Desert Scramble* κινούνται στο γνωστό ύφος του Στεφανίδη, όπως και τα υπόλοιπα έργα του. Με απλότητα, καταγράφει την περιπέτειά του στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι από την πρώτη γραμμή του πυρός αλλά από τη θέση του στρατιωτικού γιατρού. Χωρίς σχεδόν καθόλου συναισθηματικές εξάρσεις, η αφήγηση είναι στρωτή και όσο το δυνατόν πιο αντικειμενική. Ο Στεφανίδης, έχοντας πλήρη συναίσθηση του έργου που επιτελεί, καταγράφει τα γεγονότα με το βλέμμα στραμμένο στον μελλοντικό ιστορικό ερευνητή, ο οποίος θα αντλήσει χρήσιμα στοιχεία για την περίοδο του πολέμου μέσα από την περιπέτειά του. Ονόματα αξιωματικών και ημερομηνίες καταγράφονται διεξοδικά από τον συγγραφέα, καθώς και οι επιστημονικές του παρατηρήσεις. Μπορεί το επόμενο βιβλίο του *Climax in Crete* να εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο Faber & Faber κυρίως λόγω του μεγάλου ενδιαφέροντος για τη Μάχη της Κρήτης, ωστόσο, και το *Western Desert Scramble* αποτελεί μια αξιόλογη καταγραφή του πρώτου διαστήματος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οι ιστορικοί ερευνητές μπορούν να αντλήσουν χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση και τις κινήσεις του βρετανικού στρατού κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Η συνέχεια της πολεμικής καταγραφής από τον Στεφανίδη τον βρήκε στην Κρήτη με το έργο *Climax in Crete*, το οποίο αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα, μαζί με τα υπόλοιπα εκδοθέντα απομνημονεύματα.

Western Desert and Beyond: η επιστροφή του Θεόδωρου Στεφανίδη στην Αίγυπτο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Τα απομνημονεύματα με τίτλο *Western Desert and Beyond* αποτελούν το τελευταίο έργο της πολεμικής τριλογίας του Θεόδωρου Στεφανίδη. Ανήκει και αυτό στα ανέκδοτα πονήματα του συγγραφέα, ωστόσο, αντίγραφά του βρίσκονται στο Imperial War Museum, στην British Library στο Λονδίνο και στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στην Αθήνα. Έχει έκταση 162 δακτυλογραφημένες σελίδες, ή περίπου 50.000 λέξεις.

Ο τόμος ξεκινάει με μια σύντομη μονοσέλιδη εισαγωγή από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, ο οποίος κάνει αναφορά και στα άλλα δύο βιβλία της τριλογίας του για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη συμμετοχή του σε αυτόν ως αξιωματικός γιατρός. Για άλλη μια φορά υπογραμμίζει το γεγονός πως συνήθως από τη θέση που βρισκόταν είχε μικρή αντίληψη της συνολικής εικόνας του πολέμου. Θέση του είναι πως ο μελλοντικός ιστορικός θα μπορέσει να αποκομίσει πολλά από την ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο ίδιος και τόσοι άλλοι, οι οποίοι ως «ταπεινά πιόνια» κινούνταν πέρα δώθε χωρίς να γνωρίζουν το «μεγάλο» σχέδιο που θα έκρινε την έκβαση του πολεμικού «παιχνιδιού». Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν διορθώνει εκ των υστέρων τις λανθασμένες ίσως εντυπώσεις που είχε κατά τη διάρκεια της θητείας του, θέλοντας έτσι, να αποδώσει την αυθεντική εικόνα που είχε ο ίδιος και οι συμπολεμιστές του εν μέσω πολεμικών γεγονότων. Στη συνέχεια της μελέτης θα παρουσιαστεί αναλυτικά το περιεχόμενο των κεφαλαίων του τόμου *Western Desert and Beyond*.

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου έχει τον τίτλο "From Cairo to Abd-el-Kedir". Η αφήγηση ξεκινάει ακριβώς από το χρονικό σημείο που είχε τελειώσει το προηγούμενο βιβλίο της τριλογίας *Climax in Crete*. Ο Στεφανίδης έχει επιβιβαστεί στο πολεμικό καταδρομικό Perth ύστερα από την πτώση της Κρήτης και φθάνει στην Αλεξάνδρεια την 1η Ιουνίου 1941, μαζί με μια ομάδα αξιωματικών του σώματος 66th A.M.P.C. (Auxiliary Military Pioneer Corps) Group. Στην Αλεξάνδρεια, ο Θεόδωρος Στεφανίδης λαμβάνει την εντολή να μεταβεί στο Κάιρο. Στο μεταξύ, η γερμανική πολεμική αεροπορία (Luftwaffe) συνέχισε να βομβαρδίζει την Αλεξάνδρεια, κάτι που ενόχλησε πολύ τον Στεφανίδη, ο οποίος περίμενε και ήλπιζε σε μια κάποια

ανάπαυλα στους βομβαρδισμούς μετά την «τραυματική» εμπειρία του στην Κρήτη. Στο Κάιρο τον ενημερώνουν πως θα καθυστερήσει μερικές μέρες η τοποθέτησή του σε κάποια μονάδα.

Η διαμονή του στο Κάιρο θα είναι ευχάριστη και ξεκούραστη. Ο Στεφανίδης θα συναντήσει εκεί τον φίλο του Lawrence Durrell με τη σύζυγό του Nancy και το μωρό τους Penelope. Τα σημεία στα οποία ο συγγραφέας καταγράφει τις δραστηριότητές του κατά τη διάρκεια των αδειών του, αποτελούν μια ακόμα ενδιαφέρουσα πτυχή της ζωής και των δραστηριοτήτων του στρατεύματος σε περιόδους άδειας και μέσα σε αυτά τα πλαίσια γίνεται αναφορά στις δραστηριότητες του Θεόδωρου Στεφανίδη και στις συναντήσεις του με τον Lawrence Durrell, στο βιβλίο *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*.[1142]

Στα μέσα του Ιουνίου ο Στεφανίδης θα παρουσιαστεί στο N.15 General Hospital στην απέναντι όχθη του Νείλου. Εκεί, θα εκτελεί καθήκοντα βοηθού ραδιολόγου. Η δουλειά του θα αποδειχθεί αρκετά ξεκούραστη και ο ίδιος θα έχει την ευκαιρία να συναντάει συχνά τους φίλους του αλλά και να επισκέπτεται τις πυραμίδες. Στο Κάιρο θα παραμείνει ώς τον Νοέμβρη, οπότε και θα λάβει τη διαταγή να παρουσιαστεί στα μέσα του μήνα στο Abd-el-Kedir στο ανατολικό άκρο της Δυτικής Ερήμου.

Κατά την άφιξή του εκεί, θα συναντήσει και άλλους αξιωματικούς του Υγειονομικού, ανάμεσα στους οποίους και τον Captain James Ross ο οποίος υπήρξε ο συγγραφέας του βιβλίου *με τίτλο Memoirs of an Army Surgeon.*[1143] Ο Θεόδωρος Στεφανίδης παραλείπει να αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι στο συγκεκριμένο βιβλίο του James Ross γίνεται εκτενής αναφορά και στον ίδιο. Ο Στεφανίδης εμφανίζεται στο βιβλίο του Ross με το ψευδώνυμο Poppanides, ωστόσο, η αναλυτική περιγραφή του συγγραφέα με αναφορά στα χαρακτηριστικά, την προσωπική ιστορία, τις διακρίσεις και τις ενασχολήσεις του Στεφανίδη –

[1142] "For the 'officer class' leave was generally a more refined business than for the other ranks. Theodore Stephanides was a cosmopolitan figure who enjoyed his chance to escape from the war and meet up with old friends". Βλ. Gilbert, Adrian., ed. *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*. London: BCA, 1992 σ. 74.

[1143] R., J.A. *Memoirs of an Army Surgeon*. Edinburgh and London: William Blackwood & Sons Ltd., 1948.

επαγγελματικές και μη – όπως για παράδειγμα τη λειτουργία του ακτινοδιαγνωστικού εργαστηρίου του στην Κέρκυρα (το πρώτο και μοναδικό που λειτουργούσε εκείνα τα χρόνια), δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφιβολίας για το ποιος «κρυβόταν» πίσω από το όνομα Poppanides. Ούτως ή άλλως, και ο ίδιος ο συγγραφέας James Ross υπογράφει το βιβλίο με τα αρχικά του J.A.R. αποφεύγοντας να δώσει τα πραγματικά ονόματα του ίδιου ή των συμπολεμιστών του.

Στη συνέχεια της αφήγησης, ο Στεφανίδης προχωράει σε μια αναλυτική περιγραφή του ακτινοδιαγνωστικού κέντρου στο οποίο θα ήταν πλέον επικεφαλής. Η ικανοποίησή του για την καινούρια αυτή θέση ήταν μεγάλη και αντιστάθμιζε κάπως τη νοσταλγία του για τις μέρες που δούλευε στο Κάιρο. Σύντομα, η δουλειά θα αυξανόταν σημαντικά για τον Στεφανίδη, καθώς καθημερινά θα έβλεπε έναν μεγάλο αριθμό ασθενών και τραυματιών. Ο καιρός ήταν κρύος και βροχερός και οι συνθήκες πολύ δύσκολες, ωστόσο ο Στεφανίδης ένιωθε πως ζούσε ιστορικές στιγμές.

Σύντομα, τον Δεκέμβρη του 1941, θα έμπαιναν και οι Ηνωμένες Πολιτείες στον πόλεμο (μετά την επίθεση της Ιαπωνίας στο Περλ Χάρμπορ) και ο συγγραφέας εκφράζει τις αναπτερωμένες ελπίδες όλων πως σύντομα θα έληγε ο πόλεμος. Οι επόμενοι δύο μήνες ωστόσο, θα τον έκαναν να αλλάξει γνώμη. Προς το τέλος του κεφαλαίου, ο Στεφανίδης εκφράζει συναισθήματα απογοήτευσης και κούρασης, αλλά δεν παραλείπει να μιλήσει για τις χαρές που του πρόσφερε η έρημος ως προς την ενασχόλησή του με τη φύση και ειδικότερα με τα φυτά της περιοχής. Στις 26 Μαρτίου ο Στεφανίδης παίρνει φύλλο πορείας με τη διαταγή να αποσυναρμολογήσει το ακτινοδιαγνωστικό εργαστήριο.

Το δεύτερο κεφάλαιο τιτλοφορείται “From Abd-el-Kedir to Jerawla”. Στις 6 Απριλίου 1941 οι βρετανικές δυνάμεις αποχωρούν από το Abd-el-Kedir και κατευθύνονται προς τα δυτικά στην τοποθεσία Jerawla. Στην περιοχή θα παραμείνουν σε σκηνές, οι οποίες μάλιστα, βρίσκονται θαμμένες στην άμμο για προστασία από τις αμμοθύελλες αλλά και από τις επιθέσεις του εχθρού. Η περιοχή βρισκόταν μέσα στην έρημο και το «ιατρείο» του Στεφανίδη ήταν ένα ημιυπόγειο παράπηγμα από διαβρωμένα φύλλα σιδήρου. Κάπως έτσι, ολόκληρο το 58^{ο} Γενικό Νοσοκομείο, στο οποίο υπηρετούσε ο Στεφανίδης, στήθηκε εκ νέου μέσα στην έρημο. Αρχικά, η δουλειά ήταν λίγη για τους ανθρώπους που δούλευαν στο

νοσοκομείο. Η υποχρέωση του Στεφανίδη ήταν κυρίως να κρατάει το ακτινοδιαγνωστικό μηχάνημα καθαρό από την άμμο της ερήμου. Τα συναισθήματά του για την έρημο αποτυπώνονται στο ποίημα “Desert Nightfall in Spring”, γραμμένο στην περιοχή της Jerawla:

The deepening silence wrapped about the heart
Lifts to the stars that glow against the sky-
Bright stars that hang so low they seem a part
Of my own self and consciousness; and I
Seem part of the sands, the silence, and the night…
I hear the rustle of the scrub, a sound
That is but silence crystallised...A white
World glimmers to the dim horizon band.
And I stand in the centre of a shield
That rolls beyond my sight its silver arc.

The evening breeze that stirs across the sand
Flows honied as the night-stock flowers yield
Their fragrance to the vanguard of the dark. [1144]

Το ποίημα, το οποίο ανήκει στη συλλογή *Cities of the Mind*, αποκαλύπτει στον αναγνώστη μια καινούρια διάσταση της εμπειρίας του Στεφανίδη στην έρημο, ωστόσο, ο ίδιος, φαίνεται πως στην προκειμένη περίπτωση διαχωρίζει πλήρως τον συναισθηματικό και αισθητηριακό του κόσμο από την εξιστόρηση της πολεμικής του περιπέτειας. Παρόλο που η παράθεση ποιημάτων του σχετικών με την αφήγησή του είναι μια συνήθης πρακτική στα απομνημονεύματά του με τον τίτλο *Island Trails* αλλά και σε αυτά από τη γνωριμία και τη φιλία του με την οικογένεια Ντάρελ (*Autumn Gleanings*), είναι φανερό πως στα πολεμικά του απομνημονεύματα αποφεύγει να εμπλέκει την ποίηση, προφανώς θεωρώντας ότι δεν προσέθετε κάτι ουσιαστικό στην αφήγηση των γεγονότων και των τόπων. Αντίθετα, θεωρεί πάντα

[1144] Theodore Stephanides, *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969, σ. 95.

χρήσιμες τις επιστημονικές του παρατηρήσεις και γι' αυτό τις εισάγει στην αφήγησή του όποτε προβαίνει σε μελέτη ζώων, φυτών και οργανισμών, στις περιοχές που μεταβαίνει.

Στη συνέχεια της εξιστόρησης του Στεφανίδη, μια βλάβη στο ακτινοδιαγνωστικό μηχάνημα στη Μέρσα Ματρούχ, του δίνει την ευκαιρία να επισκεφθεί ξανά την πόλη στην οποία είχε υπηρετήσει ώς τον Δεκέμβριο του 1940. Η πόλη δεν είχε αλλάξει ιδιαίτερα. Μάλιστα, το γεγονός ότι πλέον απείχε περίπου 400 μίλια από την πρώτη γραμμή του πυρός, την καθιστούσε σχετικά ασφαλή ως προς πιθανούς βομβαρδισμούς. Ο Στεφανίδης περιγράφει στη συνέχεια το υπόγειο νοσοκομείο στο οποίο είχε μεταβεί για να επισκευάσει στο ακτινολογικό μηχάνημα. Τα λουλούδια, τα φυτά γενικότερα και τα είδη ζώων πουλιών και ερπετών της περιοχής θα δώσουν τη σκυτάλη στην αφήγηση του Στεφανίδη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κατασκευή μιας ποντικοπαγίδας από τον συγγραφέα, στην προσπάθεια να αντιμετωπίσουν οι δυνάμεις του στρατού τις ορδές αρουραίων στο στρατόπεδο. Αυτή του η εφεύρεση του είχε χαρίσει το παρατσούκλι "the Mouse-trap Man" (ο «Ποντικοπαγίδας» σε ελεύθερη απόδοση).

Στις επόμενες σελίδες του κεφαλαίου ο συγγραφέας περιγράφει την πρώτη περιπέτεια με την υγεία του, η οποία τον κράτησε για αρκετές μέρες στο νοσοκομείο. Στο μεταξύ, ο Στεφανίδης κάνει αναφορά στις πολεμικές τακτικές των δύο πλευρών μέσα και από τις συνομιλίες του με αξιωματικούς. Δεν παραλείπει να μιλήσει και για τις λίγες στιγμές που έχοντας ελεύθερο χρόνο επισκεπτόταν τη θάλασσα για κολύμπι, ξεχνώντας για λίγο τον πόλεμο. Ωστόσο, στο μέτωπο του πολέμου τα πράγματα γινόταν όλο και πιο δύσκολα. Από τα τέλη του Μάη, οι φήμες για επικείμενη επίθεση από την πλευρά των Γερμανών ήταν έντονες, όπως έντονη ήταν και η κινητικότητα από την πλευρά των συμμαχικών δυνάμεων. Οι γερμανικές δυνάμεις επιτίθεντο όλο και πιο συχνά από αέρος. Από τις 26 Μαΐου μαχητικά αεροσκάφη των συμμάχων περνούσαν συνεχώς πάνω από το στρατόπεδο και η είδηση που διαδόθηκε ήταν πως ο γερμανός στρατάρχης Έρβιν Ρόμελ είχε ξεκινήσει γενική επίθεση.

Και ενώ, όπως αναφέρει ο Στεφανίδης, στις γραμμές των συμμάχων επικρατούσε γενικά πνεύμα αισιοδοξίας, σύντομα άρχισαν να συνειδητοποιούν πως ο αγώνας ήταν πολύ σκληρός και αυτό αποδείκνυαν και οι ολοένα αυξανόμενες

στρατιές των τραυματισμένων τους οποίους περιέθαλπαν στο 58ο Γενικό Νοσοκομείο. Η εικόνα των πληγωμένων ανδρών και το πεσμένο ηθικό τους αποδείκνυε πως πλέον ο Ρόμελ ήταν εκείνος που έκανε τις επιθέσεις και οι σύμμαχοι ήταν αυτοί που βρίσκονταν σε άμυνα. Η απουσία της R.A.F. συζητιόταν έντονα από τους τραυματισμένους και ο Στεφανίδης κλείνει το κεφάλαιο διερωτώμενος γιατί η βρετανική πολεμική αεροπορία δεν προστάτευσε επαρκώς το πεζικό, προκαλώντας έτσι στο στράτευμα πολύ κακή ψυχολογία.

Το τρίτο κεφάλαιο τιτλοφορείται “Still Jerawla”. Στο κεφάλαιο αυτό ο Στεφανίδης ξαναβρίσκεται για άλλη μια φορά στη δίνη του πολέμου και γίνεται αυτόπτης μάρτυρας της οπισθοχώρησης των συμμαχικών δυνάμεων και της προέλασης των γερμανικών δυνάμεων στη Δυτική Έρημο. Ξεκινάει την αφήγησή του με μια περιγραφή του “General Grant”, ενός είδους τανκ το οποίο χρησιμοποιούσαν οι σύμμαχοι κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Δυτική Έρημο. Κατά τον ίδιο, το συγκεκριμένο είδος τανκ φαινόταν να μην υπερτερεί σε σχέση με τα αντίστοιχα γερμανικά. Όσο προχωρούσαν οι μέρες, η κατάσταση φαινόταν να βγαίνει εκτός ελέγχου για τους συμμάχους και τα τανκς αδυνατούσαν να αντιστρέψουν την κατάσταση. Ο Στεφανίδης αφιερώνει μεγάλο μέρος της αφήγησης στην ανάλυση των φημών που επικρατούσαν στο στρατόπεδο εκείνη την περίοδο, κυρίως για να καταδείξει και το ψυχολογικό αντίκτυπο στους άνδρες του βρετανικού στρατού. Επιπλέον, θεωρεί πως ο Ρόμελ, παρά τη μεγάλη του φήμη και στις δύο πλευρές των στρατοπέδων, θα θεωρούνταν λιγότερο σημαντικός αν δεν είχε τόσους πολλούς θετικούς παράγοντες με το μέρος του, για παράδειγμα βαρύτερα και δυνατότερα τανκς. Την ίδια στιγμή αποκαλύπτει πως και το προσωπικό του 58ου Γενικού Νοσοκομείου ένιωθε πως ζούσε έναν εφιάλτη. Η άφιξη αδελφών νοσοκόμων από την πόλη Τομπρούκ για λόγους ασφαλείας, προκάλεσε ιδιαίτερη ανησυχία σε όλους καθώς το Τομπρούκ δεν ήταν πλέον ασφαλής ζώνη και μια τέτοια κίνηση έδειχνε πως ίσως σύντομα θα χανόταν και αυτή η πόλη. Κάθε μέρα τα πράγματα χειροτέρευαν και ο Στεφανίδης αφηγείται και την πτώση του Τομπρούκ στις 21 Ιουνίου ύστερα από εχθροπραξίες μιας μόλις ημέρας. Τα βλέμματα ήταν πλέον στραμμένα στη Μέρσα Ματρούχ, ενώ ο κύριος οδικός άξονας του Βορρά ήταν μέρα και νύχτα γεμάτος με οχήματα κάθε είδους που οπισθοχωρούσαν ανατολικά. Σε αυτό το σημείο ο συγγραφέας αναλύει και πάλι τις ψυχολογικές

αντιδράσεις των εμπλεκόμενων μέσα από μια φιλοσοφική προσέγγιση, καθώς, όπως παραδέχεται, οι αντιδράσεις των ανθρώπων υπό μεγάλη πίεση τον ενδιέφεραν πάντοτε πολύ.

Μια θετική εικόνα μέσα στη γενικότερη καταστροφή ήταν για τον Στεφανίδη η τακτική και μεθοδική υποχώρηση που ερχόταν σε αντίθεση με αυτά που είχε βιώσει ο ίδιος στη Μάχη της Κρήτης:

> "What impressed me most was the discipline and order that prevailed everywhere. It was almost impossible to believe that this was a hurried and unexpected retreat. Everybody seemed cheerful in spite of the numbers and speed of traffic, I did not see a single collision. Military Police were posted at various points to direct and regulate the traffic and everything proceeded as smoothly as clockwork, rather like a crowd leaving a popular race meeting".[1145]

Καθώς οι στρατιές των τραυματιών αυξάνονταν και οι συνθήκες δουλειάς του Στεφανίδη και του υπόλοιπου ιατρικού προσωπικού είχαν δυσκολέψει πολύ, εντέλει, στις 21 Ιουνίου ήρθε η διαταγή οπισθοχώρησης και του 58ου Γενικού Νοσοκομείου. Τότε ξεκίνησε και η αποσυναρμολόγηση του ιατρικού εξοπλισμού που θα έπαιρνε μερικές ημέρες. Στο μεταξύ, από τις 25 του Ιουνίου ο θόρυβος της μάχης ακουγόταν στα νότια και νοτιοδυτικά της Μέρσα Ματρούχ. Εκεί, ο Στεφανίδης συνειδητοποιεί ότι και η Μέρσα Ματρούχ σύντομα θα έπεφτε στα χέρια των Γερμανών. Από την άλλη,

[1145] Μτφρ. της γράφουσας: «Αυτό που μου έκανε τη μεγαλύτερη εντύπωση ήταν η τάξη και η πειθαρχία που επικρατούσαν παντού. Ήταν σχεδόν αδύνατον να πιστέψει κανείς ότι αυτή ήταν μια βιαστική και απρόσμενη υποχώρηση. Όλοι βρίσκονταν σε ευχάριστη διάθεση παρά τα νούμερα και τις ταχύτητες της οδικής κυκλοφορίας. Δεν έγινα μάρτυρας ούτε μιας σύγκρουσης. Η στρατιωτική αστυνομία βρισκόταν σε διάφορα σημεία για να καθοδηγεί και να ρυθμίζει την κυκλοφορία και όλα λειτούργησαν ομαλά σαν ρολόι θυμίζοντας περισσότερο ένα πλήθος που αποχωρεί από ένα δημοφιλές αθλητικό γεγονός». Μάλιστα, το βιβλίο *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*, χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο σχόλιο του Στεφανίδη στην περιγραφή της υποχώρησης του βρετανικού στρατού και των υπόλοιπων συμμαχικών δυνάμεων. Βλ. Gilbert, Adrian., ed. *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*. London: BCA, 1992, σ. 113.

η ανησυχία όλων ήταν μεγάλη καθώς κανένα όχημα δεν ερχόταν να τους παραλάβει και οι γερμανικές δυνάμεις όλο και πλησίαζαν.

Στο τέλος του κεφαλαίου ο Στεφανίδης περιγράφει την πρώτη αερομαχία στην οποία υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας και η οποία έλαβε χώρα κυριολεκτικά από πάνω τους, καθώς και το ευτυχές γεγονός ότι κανείς από τη μονάδα του δεν τραυματίστηκε. Η περιγραφή αυτής της αερομαχίας από τον Στεφανίδη συμπεριλήφθηκε αυτούσια στο βιβλίο *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*, και χαρακτηρίστηκε ως "a spectacular aerial scrap" (ένας θεαματικός εναέριος «καβγάς»):[1146]

> "This was the first air battle I had seen in which both sides were in approximately equal numbers. Then suddenly –so suddenly that I was taken completely by surprise– the whole sky seemed to be full of planes wheeling round one another with their cannon and machine-guns blazing. I had always thought that, in modern air fighting, both sides kept some sort of formation in a big battle. But there was nothing like that here".[1147]

Το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου έχει τον τίτλο "From Jerawla to Moascar. Τελικά, στις 27 Ιουνίου 1941 η μονάδα του Στεφανίδη αναχωρεί από την περιοχή Jerawla, προς μεγάλη ανακούφιση όλων, καθώς είχαν πληροφορηθεί πως οι Γερμανοί είχαν σκοπό να τους ανακόψουν την πορεία προς τα ανατολικά και κάθε καθυστέρηση θα μπορούσε να αποβεί μοιραία. Έτσι, 53 φορτηγά σχημάτισαν ένα κομβόι με πορεία ανατολικά. Σύντομα, συνάντησαν μια μονάδα Νεοζηλανδών με πορεία προς τη Μέρσα Ματρούχ και ο Στεφανίδης αναρωτήθηκε πόσοι από αυτούς θα επέστρεφαν

[1146] Gilbert, Adrian., ed. *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942*. London: BCA, 1992, σ. 146.

[1147] Μτφρ. της γράφουσας: «Αυτή ήταν η πρώτη αεροπορική μάχη που είχα δει με τις δύο πλευρές να είναι περίπου ισοδύναμες. Ύστερα ξαφνικά —τόσο ξαφνικά που αιφνιδιάστηκα— ολόκληρος ο ουρανός φαινόταν να είναι γεμάτος αεροπλάνα που γυρνούσαν το ένα γύρω από το άλλο με τα κανόνια και τα πολυβόλα τους να φλέγονται. Πάντα πίστευα ότι, στις σύγχρονες αερομαχίες, και οι δύο πλευρές διατηρούσαν κάποιο είδος σχηματισμού σε μια μεγάλη μάχη. Αλλά εδώ δεν ίσχυε κάτι τέτοιο». Βλ. Theodore Stephanides, *Western Desert and Beyond. London, 1968,* σ. 46.

από το πεδίο της μάχης. Ο Στεφανίδης αναφέρει πως η «απόδραση» της μονάδας του έλαβε χώρα λίγο πριν οι Γερμανοί τους κόψουν το δρόμο. Πράγματι, η επέλαση των γερμανικών στρατευμάτων συνέβη λίγη ώρα μετά την αναχώρηση του κομβόι στο οποίο βρισκόταν ο Στεφανίδης. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας περιγράφει αναλυτικά τον δρόμο της επιστροφής και δεν παραλείπει να αποδώσει τα εύσημα στην αγγλική πολεμική αεροπορία για την «ομπρέλα» προστασίας που τους παρείχε από αέρος κάνοντας την πορεία τους ασφαλέστερη. Παρόλο που όσο προχωρούσαν ο δρόμος γέμιζε ασφυκτικά και με άλλα κομβόι που επέστρεφαν από το μέτωπο, ο Στεφανίδης τονίζει και πάλι την τάξη και την πειθαρχία του στρατεύματος παρά το γεγονός ότι λάμβανε χώρα μια βιαστική – αλλά όχι άτακτη – υποχώρηση. Στην περιγραφή του ο Στεφανίδης δεν παραλείπει να δώσει και την εικόνα του φυσικού τοπίου, καθώς διέσχιζαν την έρημο. Επιπλέον, παρατηρεί τις στρατιωτικές προετοιμασίες εν αναμονή της επίθεσης των δυνάμεων του Άξονα, όπως τη δημιουργία ναρκοπεδίων. Φτάνοντας στην περιοχή με τις οάσεις και περνώντας από το Ελ Αλαμέιν, ο συγγραφέας παραδέχεται πως τότε δεν γνώριζε ακόμα πως σε αυτό το σημείο θα γραφόταν τελικά ιστορία. Εντέλει, το κομβόι θα φτάσει αργά το απόγευμα στον προορισμό του, το Ikingi, ένα καλοκαιρινό θέρετρο είκοσι πέντε μίλια περίπου δυτικά της Αλεξάνδρειας, στο οποίο εύποροι έμποροι από την Αλεξάνδρεια είχαν χτίσει άνετες βίλλες για τους θερινούς μήνες. Στο σημείο εκείνο, το 58^{ο} Γενικό Νοσοκομείο είχε λάβει οδηγίες να εγκατασταθεί και να λειτουργήσει. Σύντομα επέστρεψαν στη θέση τους και οι αδελφές νοσοκόμες.

Στο μεταξύ, ο Στεφανίδης παρατηρεί χιλιάδες ανθρώπους που διασχίζουν την έρημο καθημερινά, για να γλιτώσουν από τις εχθροπραξίες. Ανάμεσά τους, αιγύπτιους αγρότες με τις οικογένειές τους που είχαν αφήσει τα υπάρχοντά τους και τα σπίτια τους, ξεριζωμένοι εξαιτίας μιας σύγκρουσης, που λίγο τους ενδιέφερε, όπως σημειώνει ο Στεφανίδης.[1148]

Οι συνθήκες διαβίωσης στο χωριό Ikingi, όπως διαβεβαιώνει ο Στεφανίδης, είναι σαφώς καλύτερες για όλους. Από εκεί ο συγγραφέας θα αντικρίσει τον μεγαλύτερο, με βάση την ώς τότε εμπειρία του, νυχτερινό βομβαρδισμό της Αλεξάνδρειας. Συγχρόνως, τα νέα που έρχονταν από το μέτωπο ήταν δυσοίωνα.

[1148] Βλ. Theodore Stephanides, *Western Desert and Beyond. London, 1968,* σ. 57: “I was sorry to see those poor people losing their little all in a conflict in which they were so little interested”.

Στην περιοχή του Ελ Αλαμέιν, ο στρατός αντιστεκόταν με αυταπάρνηση και παρόλο που η περιοχή του Ikingi απείχε περίπου σαράντα μίλια από το Ελ Αλαμέιν, ο αχός της μάχης έφτανε ώς τα αυτιά του Στεφανίδη και των συμπολεμιστών του. Η μόνη εικόνα που έδινε στον Στεφανίδη μια ελπίδα, ήταν ο μεγάλος αριθμός στρατιωτών που κατευθύνονταν προς το μέτωπο. Ωστόσο, οι φήμες έλεγαν πως δύσκολα θα κρατούσαν οι σύμμαχοι τη γραμμή στο Ελ Αλαμέιν, αποτρέποντας έτσι μια πιθανή κατάκτηση της Αιγύπτου από τις δυνάμεις του Άξονα και περαιτέρω οπισθοχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων.

Στις 2 Ιουλίου η μονάδα του Στεφανίδη λαμβάνει την εντολή να ετοιμαστεί για αποχώρηση προς άγνωστη κατεύθυνση – ωστόσο η γενική ιδέα ήταν πως θα τους έστελναν στη ζώνη της Διώρυγας του Σουέζ. Τις νύχτες που ακολούθησαν, τα πράγματα ήταν επικίνδυνα εξαιτίας πολλών βομβαρδισμών. Το ηθικό του Στεφανίδη και των συντρόφων του αναπτερώθηκε όταν έμαθαν πως ο 9^{ος} Στρατός που έδρευε στην Παλαιστίνη και τη Συρία θα ερχόταν για ενίσχυση στην περιοχή.

Στις 6 Ιουλίου το κομβόι αναχωρεί εκ νέου από το Ikingi και περνώντας από την Αλεξάνδρεια κατευθύνεται προς την Ισμαηλία και την περιοχή του Moascar στην βορειοανατολική Αίγυπτο. Στη περιοχή θα στήσουν και πάλι το νοσοκομείο και ο Στεφανίδης θα πιάσει ξανά δουλειά στις 20 Ιουλίου.

Στο μεταξύ, τα νέα από το Ελ Αλαμέιν είναι ενθαρρυντικά και οι ελπίδες πως το μέτωπο θα κρατήσει αναπτερώνονται. Ο καιρός στην έρημο είναι πλέον πολύ ζεστός. Μετά από ένα κλασικό διάλειμμα στην πολεμική αφήγηση με περιγραφές των εντόμων της περιοχής, ο Στεφανίδης εκφράζει την άποψη πως καθώς η περιοχή στην οποία είχαν καταλύσει δεν δεχόταν βομβαρδισμούς, για άλλη μια φορά ο πόλεμος φάνταζε πολύ μακριά του. Όσο για τη γραμμή του μετώπου, εκείνη την περίοδο έγινε γνωστή η αλλαγή στη διοίκηση: ο στρατηγός Sir Harold Alexander είχε οριστεί διοικητής στη Μέση Ανατολή, ενώ ο στρατηγός Sir Bernard Montgomery είχε οριστεί διοικητής του 8^{ου} Στρατού. Το ηθικό όλων είχε αναπτερωθεί ξανά.

Στις 14 Αυγούστου ο Στεφανίδης θα πάρει άδεια μιας εβδομάδας και θα έχει την ευκαιρία να επισκεφθεί το Κάιρο και τον φίλο του Lawrence Durrell ο οποίος είχε πιάσει δουλειά στην Βρετανική Υπηρεσία Πληροφοριών. Ο υπόλοιπος Αύγουστος θα κυλήσει με φήμες σχετικά με την έκβαση των γεγονότων και την κατάσταση στο μέτωπο. Ο Σεπτέμβρης θα είναι ένας σχετικά ήσυχος μήνας για τον Στεφανίδη. Το

κεφάλαιο θα κλείσει με την περιγραφή της ανακοίνωσης των νέων ότι ο 8ος Στρατός υπό τον στρατηγό Montgomery είχε σπάσει τη γραμμή άμυνας του εχθρού στο Ελ Αλαμέιν σε μια επίθεση που είχε ξεκινήσει τη νύχτα της 23ης προς 24ης του Οκτώβρη 1942. Ύστερα από αυτό, τα καλά νέα έρχονται το ένα μετά το άλλο, ωστόσο, τα πράγματα παραμένουν σχετικά στάσιμα για τον Στεφανίδη και το 58ο Γενικό Νοσοκομείο. Στις 2 Ιανουαρίου 1943 η μονάδα του Στεφανίδη θα λάβει εντολή μετακίνησης, για άλλη μια φορά προς άγνωστη κατεύθυνση. Πάντως, η γνώμη των περισσοτέρων ήταν πως θα κατευθύνονταν προς τη Βεγγάζη.

Το πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου περιγράφει την πορεία προς και τη διαμονή της μονάδας του Θεόδωρου Στεφανίδη στη Βεγγάζη και έχει τον τίτλο “From Moascar to Bengazzi”. Στις 15 Ιανουαρίου 1943 ο Στεφανίδης αναχωρεί από την περιοχή του Moascar με τραίνο και προορισμό την Αλεξάνδρεια. Εκεί θα καταλύσουν για δύο εβδομάδες. Ο Στεφανίδης θα συναντήσει ξανά το φίλο του Lawrence Durrell και η διαμονή του στην Αλεξάνδρεια θα αποτελέσει για τον ίδιο μια ευχάριστη αλλαγή από την καθημερινότητα του στρατεύματος. Εκεί μάλιστα, θα μάθει και για την νικηφόρα προέλαση του 8ου Στρατού στην Τρίπολη, στις 23 Ιανουαρίου. Ωστόσο, την 1η του Φλεβάρη θα λάβουν εντολή για αναχώρηση την ίδια ημέρα με το πλοίο Dorsetshire το οποίο λειτουργούσε ως πλωτό νοσοκομείο.

Στις επόμενες σελίδες ο Στεφανίδης δίνει μια περιγραφή του πλοίου και εκφράζει την αγωνία του για ενδεχόμενη επίθεση των Γερμανών οι οποίοι είχαν δείξει στο παρελθόν πως δεν λάμβαναν υπόψη τη νοσοκομειακή ιδιότητα πλοίων και είχαν βυθίσει αντίστοιχα ελληνικά.

Στη συνέχεια, με μεγάλη λεπτομέρεια περιγράφει τα βυθισμένα πολεμικά πλοία στην πορεία προς το λιμάνι της Βεγγάζης, τις δυσκολίες και τη χρονοβόρα αποβίβαση. Η περιγραφή της πόλης της Βεγγάζης, των κατοίκων της και του ιταλικού νοσοκομείου στο οποίο εγκαταστάθηκαν, θα αποτελέσει τη συνέχεια του 6ου κεφαλαίου. Μια βόλτα του γιατρού στην πόλη, θα αποκαλύψει την έντονη παρουσία του ιταλικού στοιχείου στην περιοχή και ένα ατυχές συμβάν με πυροβολισμούς θα τον φέρει σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση, καθώς θα γλιτώσει από τις σφαίρες από καθαρή τύχη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή της πρώην γερμανικής πτέρυγας του νοσοκομείου.

Στη συνέχεια, ο Στεφανίδης επιδίδεται στη συνήθη πλέον ανάλυση της πανίδας της περιοχής με επιστημονική αναφορά στα κουνούπια καθώς και στην αρχαία ιστορία του τόπου, η οποία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη χλωρίδα και πανίδα της περιοχής. Η Βεγγάζη, ήταν κάποτε αρχαία ελληνική πόλη, με το όνομα Εσπερίδες και αργότερα Βερενίκη και ο Στεφανίδης επισκέπτεται ένα μικρό ποτάμι που ρέει υπόγεια, τη γνωστή αρχαία Λήθη, και κάνει αναφορά στον μύθο με τον Χάροντα. Σε εκείνο το ποτάμι θα παρατηρήσει ποικίλα φυτά και οργανισμούς για τα οποία και θα δώσει πολλές πληροφορίες.

Λίγο παρακάτω, αναφέρεται στο άδικο πνεύμα των φυλετικών διακρίσεων που επικρατούσε στο στρατιωτικό νοσοκομείο, με ειδική πτέρυγα για τους έγχρωμους. Η συνέχεια θα έχει και άλλες περιγραφές ενδημικών ειδών. Το κεφάλαιο θα κλείσει με κάποιες σκέψεις του Στεφανίδη σχετικά με τις τακτικές του βρετανικού στρατού, την περιγραφή ενός αεροπορικού βομβαρδισμού και τέλος, με την αναφορά στη νικηφόρα προέλαση των συμμαχικών δυνάμεων στην Μπιζέρτα και την Τύνιδα και τη συνθηκολόγηση των Δυνάμεων του Άξονα στη βόρειο Αφρική. Η πίστη, πλέον, πως το τέλος του πολέμου ήταν κοντά, ήταν διάχυτη στο στράτευμα. Στις 18 Μαΐου, το νοσοκομείο του Στεφανίδη λαμβάνει εντολή να ετοιμαστεί ξανά για αναχώρηση.

Στο έκτο κεφάλαιο των απομνημονευμάτων με τον τίτλο “From Bengazi to Giarre”, Στεφανίδης περιγράφει την πορεία του από τη Βεγγάζη προς τη Σικελία, με ενδιάμεσο σταθμό την Τρίπολη της Λιβύης. Για μια ακόμα φορά ο αναγνώστης πληροφορείται πως ο Στεφανίδης και η μονάδα του επιβιβάστηκαν στο πλωτό νοσοκομείο Dorsetshire στις 3 Ιουνίου 1943, πιστεύοντας πως προορισμός τους ήταν το Τομπρούκ, ωστόσο για άλλη μια φορά τα σχέδια έχουν αλλάξει και τελικά καταλήγουν στην Τρίπολη στις 5 Ιουνίου. Στην είσοδο του λιμανιού ο Στεφανίδης θα διακρίνει πολλά κατεστραμμένα πλοία των δυνάμεων του Άξονα. Φτάνοντας στην πόλη, θα περιγράψει την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η πόλη, την ύπαρξη πρασίνου στην περιοχή, το σημείο στο οποίο κατέλυσαν, την έλλειψη συνθηκών υγιεινής και βέβαια τη χλωρίδα και πανίδα, μέσα από το επιστημονικό βλέμμα του υδροβιολόγου.

Οι μέρες στην Τρίπολη περνούν χωρίς απρόοπτα και η 19η Ιουνίου σημειώνεται από τον Στεφανίδη ως μια μέρα «αξιομνημόνευτη» (red letter day[1149]) για όλους, καθώς ο βασιλιάς της Μεγάλης Βρετανίας Γεώργιος VI πραγματοποιεί στις 19 Ιουνίου επίσκεψη στο 48ο Γενικό Νοσοκομείο στο οποίο βρίσκεται και ο Στεφανίδης. Κατά την επίσκεψη του βασιλιά ο Στεφανίδης θα έχει την ευκαιρία να δει όχι μόνο τον ίδιο αλλά και τους στρατηγούς Alexander, Montgomery και Maitland Wilson. Αυτή του η εμπειρία τον γεμίζει υπερηφάνεια, καθώς νιώθει πως είναι παρών σε ιστορικό γεγονός. Καθώς περνούν οι παραπάνω με αυτοκίνητο, όλοι οι στρατιώτες, ανάμεσά τους και ο Στεφανίδης, χαιρετούν ανεμίζοντας τα πηλίκιά τους και ζητωκραυγάζουν: “A few minutes later, the King drove off down the road towards the town and passed just in front of us. I was thus able to have a good view of him, together with Generals Alexander, Montgomery and Maitland Wilson. We all waved our caps and cheered as they passed and I think that we were all very proud to have been present at this historic event”.[1150]

Η παραμονή του στην Τρίπολη θα πάρει μια πολύ ευχάριστη τροπή για τον ίδιο, καθώς θα του δοθεί η ευκαιρία να πραγματοποιήσει σειρά διαλέξεων (οκτώ διαλέξεις) για το στράτευμα, με θεματολογία επιστημονική (αστρονομία, ιστορία, βιολογία, γεωλογία). Στο μεταξύ, τον Ιούλιο η ζέστη είχε γίνει δυσβάσταχτη για όλους. Ωστόσο, στις 18 Ιουλίου στο νοσοκομείο λαμβάνουν ξαφνικά εντολή να αναχωρήσουν την επόμενη μέρα για τη Σικελία με ένα νοσοκομειακό πλοίο (Tairea).[1151] Τελικά, αναχωρούν στις 22 Ιουνίου με αρκετές προφυλάξεις, καθώς είχε φανεί πως οι Γερμανοί δεν σταματούσαν να χτυπούν ακόμα και τα πλωτά νοσοκομεία, κάτι που αντιτίθετο στον κώδικα δεοντολογίας του πολέμου.

[1149] Theodore Stephanides, *Western Desert and Beyond. London, 1968,* σ. 93.

[1150] Μτφρ. της γράφουσας: «Λίγα λεπτά αργότερα, ο Βασιλιάς πήρε τον δρόμο για την πόλη και πέρασε ακριβώς μπροστά μας. Μπόρεσα έτσι να δω καλά τον ίδιο και τους στρατηγούς Alexander, Montgomery και Maitland Wilson. Όλοι κουνούσαμε τα καπέλα μας και ζητωκραυγάζαμε καθώς περνούσαν και πιστεύω ότι ήμασταν όλοι πολύ περήφανοι που ήμασταν παρόντες σε αυτό το ιστορικό γεγονός». *Ό.π.,* σ. 94.

[1151] Μάλιστα, ο Στεφανίδης σημειώνει με μια δόση χιούμορ πως το όνομα του πλοίου ήταν ατυχές, καθώς δημιουργούσε αρνητικούς συνειρμούς (όλοι το πρόφεραν Diarrhoea, δηλαδή «διάρροια»).

Φτάνοντας στις Συρακούσες, ο Στεφανίδης αναπολεί την περίοδο που είχε επισκεφθεί την περιοχή στα δεκαέξι του. Η Σικελία ήδη φαντάζει καταπράσινη στους ανθρώπους που έχουν περάσει τα προηγούμενα χρόνια του πολέμου στη Δυτική Έρημο. Το 58ο Γενικό Νοσοκομείο στο οποίο υπηρετεί ο Στεφανίδης θα είναι έτοιμο προς λειτουργία στις 2 Αυγούστου. Στις 5 Αυγούστου καταφθάνουν τα νέα πως η Κατάνια είναι πλέον υπό τον έλεγχο του 8ου Στρατού και όλοι νιώθουν πλέον πως τα πράγματα έχουν γυρίσει υπέρ των Συμμάχων. Ωστόσο, οι βομβαρδισμοί της περιοχής θα συνεχιστούν, κυρίως τις νύχτες. Στις 13 Αυγούστου θα γίνει γνωστό ότι οι Γερμανοί εγκαταλείπουν άρον άρον τη Σικελία. Στο σημείο αυτό ο Στεφανίδης θα συνεχίσει με άλλη μια υδροβιολογική περιγραφή. Στις 17 Αυγούστου είναι πλέον γεγονός πως οι Γερμανοί δεν βρίσκονται πλέον στη Σικελία και ο Στεφανίδης εκφράζει την ανακούφισή του αναθυμούμενος τις ιδιαίτερα δύσκολες στιγμές που είχε βιώσει με την παρουσία των Γερμανών στην Κρήτη.

Στις 24 Αυγούστου, το 58ο Γενικό Νοσοκομείο λαμβάνει ξαφνικά την εντολή αναχώρησης. Προορισμός τους, η μικρή πόλη Giarre στα ανατολικά της Σικελίας. Η πορεία τους προς την πόλη θα έχει την εναέρια προστασία της πολεμικής αεροπορίας. Η περιγραφή της πορείας στη Σικελία βρίθει λεπτομερειών. Το νοσοκομείο θα λειτουργήσει εκ νέου την 1η του Σεπτέμβρη 1943. Όλες τις ημέρες, αεροπορικές μοίρες των 40 ή και περισσότερων πολεμικών αεροπλάνων κατευθύνονταν προς την ενδοχώρα της Ιταλίας.

Καθώς όλα έδειχναν πως θα περνούσαν αρκετό χρόνο στην πόλη Giarre, ο Θεόδωρος Στεφανίδης είχε την ιδέα της δημιουργίας ενός εβδομαδιαίου εντύπου (με τη χρήση πολύγραφου), αφού πίστευε ακράδαντα πως υπήρχαν αρκετοί ταλαντούχοι άνθρωποι στο στράτευμα που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν και να εκφράσουν τις καλλιτεχνικές τους ανησυχίες. Το όνομα του εντύπου ήταν *Odyssey*. Ο Στεφανίδης με υπερηφάνεια παραθέτει μέρος της 1ης σελίδας του 1ου τεύχους (4η Σεπτεμβρίου 1943), στην οποία κατονομάζεται και ο ίδιος ως αρχισυντάκτης και προσθέτει ότι η θέση του αρχισυντάκτη του πρόσφερε μεγάλη χαρά και αίσθηση ελευθερίας επιλογής. Δυστυχώς για τον ίδιο, η θητεία του ως αρχισυντάκτη δεν έμελλε να διαρκέσει, καθώς δύο μέρες μετά την κυκλοφορία του εντύπου ο ίδιος εισήχθη ως ασθενής πλέον στο νοσοκομείο, με συμπτώματα γαστρεντερίτιδας και ψυχολογικής κατάρρευσης, έπειτα από μια μακρά περίοδο άγχους. Στις 8

Σεπτεμβρίου ο Στεφανίδης διακομίζεται στο 70ο Νοσοκομείο στην Κατάνια. Εκεί μαθαίνει τα ευχάριστα νέα πως η Ιταλία έχει τεθεί πλέον εκτός πολέμου και σε αυτό το σημείο κλείνει το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου.

Το έβδομο κεφάλαιο των απομνημονευμάτων τιτλοφορείται “From Giarre to Bengazzi again”. Ο ασθενής πλέον Στεφανίδης μεταφέρεται με το νοσοκομειακό πλοίο Dinard στην Τρίπολη, όπου θα φτάσει στις 20 Σεπτεμβρίου 1943. Από εκεί, στις 14 Οκτωβρίου, θα μεταφερθεί με πλοίο στη γνώριμη πια Αλεξάνδρεια για μία ημέρα, όπου θα δεχθεί επίσκεψη φίλων, ανάμεσά τους και του Lawrence Durrell. Την επόμενη μέρα μεταφέρεται στο 64ο Γενικό Νοσοκομείο κοντά στη Διώρυγα του Σουέζ. Ο Στεφανίδης περιγράφει στην αφήγησή του τα συμπτώματα της υγείας του αλλά δεν παραλείπει να μιλήσει και για μια σχετικά ευχάριστη διαμονή στο νοσοκομείο, με πολύ διάβασμα και ξεκούραση. Ο θεράπων ιατρός του θεώρησε απαραίτητη τη μεταγωγή του Στεφανίδη σε άλλο νοσοκομείο και έτσι στις 4 Δεκεμβρίου μεταφέρεται στο Κάιρο στο 15ο Γενικό Νοσοκομείο στο οποίο είχε υπηρετήσει για πέντε μήνες ως βοηθός ακτινολόγος το 1941, αμέσως μετά τη Μάχη της Κρήτης. Τελικά, στις 19 Δεκεμβρίου ο Στεφανίδης παίρνει εξιτήριο και μια πολυαναμενόμενη δεκαπενθήμερη άδεια, κατά την οποία θα καταλύσει στην Αλεξάνδρεια, φιλοξενούμενος του Lawrence Durrell.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1944, ο Στεφανίδης καλείται να παρουσιαστεί στην περιοχή Barce στην Κυρηναϊκή και αρχίζει ξανά ένα μακρύ ταξίδι, διασχίζοντας την γνώριμη πλέον γι’ αυτόν περιοχή της Δυτικής Ερήμου που πια είχε αδειάσει από τα στρατεύματα. Περιοχές όπως η Μέρσα Ματρούχ και το Τομπρούκ περιγράφονται ξανά, κυρίως ως προς τις αλλαγές που είχαν υποστεί κατά τη διάρκεια του πολέμου. Όλα ήταν πλέον πολύ πιο ήσυχα, ωστόσο ο Στεφανίδης δυσκολευόταν να πιστέψει πως δεν θα δεχόταν κάποια επίθεση από τα γερμανικά Stukas. Κατά τη διαδρομή, ο Στεφανίδης θα γίνει μεταξύ άλλων, μάρτυρας και του κατεστραμμένου πολεμικού εξοπλισμού του γερμανικού στρατού (τανκς).

Κατόπιν, ο συγγραφέας θα φτάσει στην πόλη Derna δίνοντας μια περιγραφή της και στις 16 Ιανουαρίου εν μέσω μιας καταιγίδας, θα συνεχίσει το ταξίδι του για την πόλη Barce. Φτάνοντας εκεί θα παρουσιαστεί στο 82ο Γενικό Νοσοκομείο. Στις επόμενες σελίδες ο Στεφανίδης θα επιδοθεί σε μια επιστημονική παρουσίαση των φυτών και μικροοργανισμών της περιοχής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στη συνέχεια η μοναδική ώς τότε αναφορά του Στεφανίδη στην οικογένειά του και πιο συγκεκριμένα στην κόρη του Αλέξια Μερκούρη Στεφανίδη.[1152] Η αναφορά αυτή δείχνει και τον βαθμό στον οποίο επηρεάστηκε ο ίδιος, ώστε να αναφέρει το γεγονός στα απομνημονεύματά του από τον πόλεμο στη Δυτική Έρημο. Ο Στεφανίδης ενημερώθηκε με ένα τηλεγράφημα πως η δεκατριάχρονη κόρη του Αλέξια, θα μιλούσε στο BBC στα πλαίσια του δημοφιλούς ραδιοφωνικού προγράμματος "Junior Brains Trust".[1153] Ο Στεφανίδης εκτός από τη μεγάλη χαρά του που ακούει την κόρη του μετά από πολύ καιρό, σημειώνει και την «σοκαριστική» συνειδητοποίηση πως τα πέντε χρόνια που είχε να δει την Αλέξια και να ακούσει τη φωνή της, είχαν επιφέρει τεράστιες αλλαγές: το «μωρό» είχε μεταμορφωθεί σε μια κοπέλα γεμάτη αυτοπεποίθηση: "I had not heard her voice since she was eight years old, and now, five years later, it came as rather a shock to hear, instead of a baby's voice, the voice of a self-assured girl. Reception was so clear, that it was almost impossible to believe that I was listening to her over a gulf of nearly 2000 miles!"[1154]

Στα μέσα του Απρίλη, ο Στεφανίδης λαμβάνει εντολή για μετακίνηση στη Βεγγάζη. Εκεί θα τον βρουν και τα ευχάριστα νέα της 6ης Ιουνίου 1944 με την απόβαση των Συμμαχικών Δυνάμεων στη Νορμανδία (D Day) και είναι τότε που όλοι θα πιστέψουν πως πλέον ο πόλεμος ίσως να τελείωνε πριν το τέλος της χρονιάς.

Μια δεκαπενθήμερη άδεια τον Ιούλιο θα αποτελέσει για τον Στεφανίδη ευκαιρία για ένα ταξίδι στην Αλεξάνδρεια και για άλλη μια συνάντηση με τον φίλο του Lawrence Durrell.

[1152] Αλέξια Στεφανίδη-Μερκούρη (1927-2018).

[1153] Το Brains Trust ήταν ένα δημοφιλές ραδιοφωνικό και αργότερα τηλεοπτικό πρόγραμμα στο Ηνωμένο Βασίλειο κατά τις δεκαετίες 1940 και 1950, όπου ένα πάνελ «ειδικών» καλούνταν να απαντήσουν σε ερωτήσεις που έθετε το κοινό. Το Junior Brains Trust ήταν η αντίστοιχη «νεανική» εκδοχή του παιχνιδιού.

[1154] Μτφρ. της γράφουσας «Δεν είχα ακούσει τη φωνή της από τότε που ήταν οκτώ ετών, και τώρα, πέντε χρόνια αργότερα, ήταν μάλλον σοκαριστικό να ακούω, αντί για τη φωνή ενός μωρού, τη φωνή ενός κοριτσιού με αυτοπεποίθηση. Η μετάδοση ήταν τόσο καθαρή, που ήταν σχεδόν αδύνατο να πιστέψω ότι την άκουγα από ένα χάσμα σχεδόν 2000 μιλίων». Βλ. *Theodore Stephanides, Western Desert and Beyond. London,* 1968, σ. 115.

Στο τέλος του κεφαλαίου, ο Στεφανίδης θα λάβει εντολή να αποχωρήσει από τη Βεγγάζη και να παρουσιαστεί στο 53ο Γενικό Νοσοκομείο κοντά στο Κάιρο, όπου και θα μεταβεί στις 20 Αυγούστου 1944. Οι φήμες θέλουν τη συγκεκριμένη μονάδα να μεταβαίνει στην απελευθερωμένη Ελλάδα και ο ίδιος είναι ενθουσιασμένος με την προοπτική αυτή. Παρόλα αυτά, κλείνει την αφήγησή του με την ειρωνική φράση ότι δύσκολα θα φανταζόταν την ειρωνεία που του επεφύλασσε το μέλλον: "I little guessed the ironic jest that the future (with Communist help) was to play on me!"[1155] Η εξήγηση για την παραπάνω φράση δίνεται από τον ίδιο στα τελευταία δύο κεφάλαια του βιβλίου.

Το όγδοο κεφάλαιο του βιβλίου, που έχει τον τίτλο "From Bengazi to Salonica", αποτελεί το πλέον μακροσκελές κεφάλαιο των απομνημονευμάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη.

Στην αρχή του κεφαλαίου, ο Στεφανίδης διασχίζει για άλλη μια φορά την έρημο, αφήνοντας πίσω του τη Βεγγάζη, με προορισμό αυτή τη φορά το Κάιρο, το οποίο και θα προσεγγίσει στις 22 Αυγούστου 1944. Εκεί, θα παραμείνει μέχρι τις 7 Σεπτεμβρίου, οπότε και θ' αναχωρήσει ξανά, αλλά όχι για την Ελλάδα, όπως πίστευε, αλλά για την Αμύρια, κοντά στην Αλεξάνδρεια. Στις 14 Σεπτεμβρίου θα μεταβεί στο Abd-el-Kedir, επίσης κοντά στην Αλεξάνδρεια, όπου θα πιάσει δουλειά στο 3ο Γενικό Νοσοκομείο. Εκεί, συνδυάζοντας τη δουλειά με τα ενδιαφέροντά του, θα βρίσκει χρόνο για συναντήσεις με φιλικά του πρόσωπα – κυρίως τον Lawrence Durrell – και επιστημονικές παρατηρήσεις στους υδροβιότοπους της περιοχής.

Την 4η Νοεμβρίου έρχεται διαταγή μετακίνησης για το 53ο Γενικό Νοσοκομείο και στις 20 Νοεμβρίου ο Στεφανίδης αναχωρεί με προορισμό την Ελλάδα, με το φορτηγό πλοίο Empire Haldane. Το ταξίδι στις ελληνικές θάλασσες θα διαρκέσει κάποιες μέρες και ο Στεφανίδης περιγράφει τις συνθήκες του ταξιδιού και το πέρασμά του στο Αιγαίο. Κατόπιν εντολής, το πλοίο θα δέσει αρχικά στο λιμάνι της Σκιάθου και ο Στεφανίδης θα έχει την ευκαιρία να αποτυπώσει την μεταπολεμική κατάσταση στο νησί. Τελικά, στις 26 Νοεμβρίου, το πλοίο Empire Haldane θα δέσει στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

[1155] Μτφρ. της γράφουσας: «Δε θα μπορούσα να μαντέψω το ειρωνικό αστείο που μου επεφύλασσε το μέλλον (με Κομμουνιστική βοήθεια)». Βλ. *Theodore Stephanides, Western Desert and Beyond. London,* 1968. σ. 120.

Η εικόνα της πόλης από τη θάλασσα και η μετέπειτα πορεία του προς το κτίριο του Παπάφειου Ορφανοτροφείου όπου θα στεγαζόταν το 53ο Γενικό Νοσοκομείο, αποτελούν τις πρώτες εντυπώσεις του Στεφανίδη από τη Θεσσαλονίκη. Οι Γερμανοί είχαν εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη στις 31 Οκτωβρίου, είκοσι έξι ημέρες πριν την άφιξη του Στεφανίδη στην πόλη. Μετά τις περιγραφές της δημιουργίας του ακτινολογικού τμήματος του νοσοκομείου, ο Στεφανίδης αναλύει την κατάσταση που επικρατούσε στη Θεσσαλονίκη η οποία αποτελούσε κατά τον ίδιο «σκιά του παλιού εαυτού της», με τους Γερμανούς να έχουν επιτάξει τα πάντα πριν την αποχώρησή τους: “The town was only a shadow of what it had once been; the Germans had commandeered everything they could before leaving, including even the carts for cleaning the streets”.[1156] Η εικόνα που αντικρίζει ο Στεφανίδης είναι απογοητευτική. Ο συγγραφέας θα παρατηρήσει τη χαρά του κόσμου κατά την άφιξη των βρετανικών δυνάμεων, αλλά θα διαισθανθεί και μία αδιόρατη ένταση και σύντομα θα συμπεράνει πως αυτή η συγκρατημένη χαρά και η αδυναμία ανοιχτής έκφρασής της είχε να κάνει με την παρουσία του ΕΛΑΣ (Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Το υπόλοιπο κεφάλαιο θα αποτελέσει ουσιαστικά μια ανάλυση της στρατιωτικοπολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στη Θεσσαλονίκη και μια αυστηρή κριτική στις δράσεις του ΕΛΑΣ και του Κομμουνιστικού Κόμματος, μέσα από το βλέμμα ενός «Ελληνο-βρετανού». Ο Στεφανίδης στο κεφάλαιο αυτό κάνει ξεκάθαρη από την αρχή την απέχθειά του για τις επιταγές του Κομμουνισμού και του Φασισμού. Θεωρεί πως αποτελούν δυο πολιτικά ακραίες συνθήκες και ότι σε πολλές περιπτώσεις οι ιδέες τους συμπίπτουν. Δίνει αναλυτικές περιγραφές διαδηλώσεων του ΚΚΕ και σχολιάζει με μια δόση ειρωνείας τις πρακτικές του, συγκρίνοντάς τες με πρακτικές βοσκών (εννοώντας τους ηγέτες) οι οποίοι συγκέντρωναν το κοπάδι τους (δηλαδή τα μέλη τους).[1157]

Η είδηση της έναρξης των «Δεκεμβριανών» στην Αθήνα, στις 3 Δεκεμβρίου του 1944 θα προκαλέσει στον Στεφανίδη αισθήματα «κατάπληξης και αποστροφής»

[1156] *Ό.π.,* σ. 129.

[1157] “It was very obvious that this demonstration, like most political demonstrations the world over, was an organized affair and that the participants had been herded there like sheep by a few leaders”. *Ό.π,* σ. 131.

(astonishment and disgust[1158]) για την εξέγερση των μαχητών του ΕΛΑΣ και τις συγκρούσεις με τα στρατεύματα του Στρατηγού Σκόμπι.[1159] Σε αυτό το σημείο γίνεται φανερό πως ο Θεόδωρος Στεφανίδης ταυτίζεται πλήρως με τις απόψεις της βρετανικής στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας που πρέσβευαν ότι η βρετανική παρουσία είχε ως στόχο τη διαφύλαξη της δημοκρατίας στην Ελλάδα, ενώ οι κομμουνιστές είχαν ως απώτερο σκοπό την επιβολή κομμουνιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα κατά τα σοβιετικά πρότυπα.[1160]

Μετά τα γεγονότα των Δεκεμβριανών ο Στεφανίδης δεν παρατηρεί κάποια αλλαγή στη συμπεριφορά των κατοίκων της Θεσσαλονίκης και των ανταρτών απέναντι στον βρετανικό στρατό, ωστόσο οι βρετανικές και οι αμερικανικές σημαίες εξαφανίζονται, ενώ αυξάνεται ο αριθμός των σημαιών των κομμουνιστών. Ο Στεφανίδης εκφράζει την άποψη ότι οι «μετριοπαθείς» πάντα υποφέρουν από τις πρακτικές της άκρας δεξιάς και της άκρας αριστεράς. Η Γενική Απεργία της 6ης Δεκεμβρίου στην οποία αναγκάζονται – κατά τον Στεφανίδη χωρίς τη θέλησή τους –

[1158] *Ό.π.,* σ. 131.

[1159] Με την ονομασία «Δεκεμβριανά» αναφερόμαστε στην ένοπλη σύγκρουση, που έλαβε χώρα στην Αθήνα, τον Δεκέμβριο του 1944. Στη σύγκρουση πήραν μέρος οι αγωνιστές του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ από τη μία πλευρά και οι κυβερνητικές και βρετανικές δυνάμεις από την άλλη. Ξεκίνησε στις 3 Δεκεμβρίου με τους πυροβολισμούς κατά του συλλαλητηρίου του ΕΑΜ στην Πλατεία Συντάγματος (με αποτέλεσμα τον θάνατο 33 διαδηλωτών). Οι μάχες τερματίστηκαν στις 5-6 Ιανουαρίου 1945. Όσο για τη Θεσσαλονίκη, Ο ΕΛΑΣ με πρωτοβουλία του Μάρκου Βαφειάδη (τον οποίο θα συναντήσει στη συνέχεια του κεφαλαίου και ο Στεφανίδης) είχε καταλάβει την πόλη αντίθετα με όσα προέβλεπε η Συμφωνία της Καζέρτας ενώ οι βρετανικές δυνάμεις είχαν προχωρήσει σε ναυτικό αποκλεισμό της πόλης.

[1160] «[…] μια τάση της ιστοριογραφικής παραγωγής, που αποτυπώθηκε κυρίως σε έργα της βρετανικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, ερμηνεύει τα Δεκεμβριανά ως ένα πρώιμο επεισόδιο του Ψυχρού Πολέμου. Η οπτική αυτή εστιάζει στο ζήτημα του σοβιετικού επεκτατισμού στα Βαλκάνια, παρουσιάζει το ΕΑΜ ως “πιστό υπηρέτη” των επιδιώξεων της Σοβιετικής Ένωσης, υπονομεύοντας πλήρως τις ελληνικές προπολεμικές πολιτικές εξελίξεις και την κοινωνική δυναμική που απέκτησε το εαμικό αντιστασιακό κίνημα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, και προβάλλει ως κύριο στόχο της βρετανικής παρέμβασης την προσπάθεια διαφύλαξης της δημοκρατίας μέσω της αποτροπής ενός κομμουνιστικού πραξικοπήματος από το ΕΑΜ». Βλ. Χαραλαμπίδης, Μενέλαος. «Η διεθνής διάσταση των Δεκεμβριανών.» *Δεκέμβρης 1944, Το παρελθόν και οι χρήσεις του*. Ed. Βόγλης Πολυμέρης, Ιωάννα Παπαθανασίου, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Μενέλαος Χαραλαμπίδης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 128.

να πάρουν μέρος και πολίτες που δουλεύουν στο 53ο Γενικό Νοσοκομείο, είναι για τον συγγραφέα ένα παράδειγμα της «τυραννίας» που επικρατούσε εκείνη την περίοδο.

Είναι γεγονός πως ο Στεφανίδης δεν μπορεί να πιστέψει πως οι Έλληνες αντιμετωπίζουν τον βρετανικό στρατό ως εχθρό τους και ο λόγος του ενισχύεται με τη χρήση θαυμαστικών, όπως για παράδειγμα στο παρακάτω απόσπασμα, όπου ο ίδιος εκφράζει την έκπληξή του για το γεγονός ότι οι Βρετανοί αντιμετωπίζονται ως κατακτητές: “It was certainly a very different return to Greece than anything I could ever have remotely imagined – to be treated as though we were invading enemies!”[1161]

Στη συνέχεια, ο Στεφανίδης θα αναφερθεί στην παρουσία κάποιων ρώσων στρατιωτικών οι οποίοι περίμεναν τον επαναπατρισμό τους και τη γνωριμία του με κάποιους αξιωματικούς εξ αυτών.

Η Γενική Απεργία της 15ης Δεκεμβρίου θα λήξει την αμέσως επόμενη μέρα, λόγω της γενικής κακοκαιρίας κατά τον Στεφανίδη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στη συνέχεια η συνάντηση που είχε ο Στεφανίδης με τον στρατηγό Ευριπίδη Μπακιρτζή, διοικητή της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας (του ΕΛΑΣ), με τον οποίο διατηρούσαν μακρόχρονη γνωριμία από την εποχή του Μακεδονικού Μετώπου, όταν ο Στεφανίδης υπηρετούσε ως πυροβολητής υπό τον υπολοχαγό Μπακιρτζή. Ο συγγραφέας εκφράζει τον αμέριστο θαυμασμό του στο πρόσωπο και στις ικανότητες του Μπακιρτζή και θεωρεί πως χάρη σε εκείνον δεν συνέβησαν τα τραγικά γεγονότα της Αθήνας και στη Θεσσαλονίκη.

Ακολούθως, ο Στεφανίδης παραθέτει με μεγάλη λεπτομέρεια όσα ειπώθηκαν κατά τη συνάντησή του με τον Μπακιρτζή και παραδέχεται πως οι απαντήσεις του Μπακιρτζή σε ερωτήσεις σχετικά με τα τρέχοντα γεγονότα και τον αγώνα των κομμουνιστών ήταν πειστικές για τον ίδιο, ωστόσο μελλοντικά άλλαξαν οι απόψεις του Στεφανίδη σε μεγάλο βαθμό.

Η παράθεση του διαλόγου τους γίνεται με αφήγηση των ερωτήσεων που έθετε ο Στεφανίδης και των απαντήσεων του στρατηγού Μπακιρτζή. Ο συγκεκριμένος διάλογος θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πολύ χρήσιμο ιστορικό τεκμήριο εκείνης της ταραγμένης περιόδου, καθώς αναπτύσσονται με εύσχημο

[1161] *Theodore Stephanides, Western Desert and Beyond. London, 1968,* σ. 133.

τρόπο οι πολιτικές και στρατιωτικές απόψεις του διοικητή του ΕΛΑΣ σε μια φιλική συζήτηση με τον Στεφανίδη, ο οποίος ουσιαστικά εκπροσωπούσε το αντίπαλο στρατόπεδο.

Στην παρέα θα προστεθεί λίγο αργότερα και ο Μάρκος Βαφειάδης, ηγετικό στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, ο οποίος διετέλεσε αρχιστράτηγος του «Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας» κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Η περιγραφή της εξωτερικής του εμφάνισης από τον Στεφανίδη (watchful snake-like eyes) και η κάπως απόμακρη συμπεριφορά του θα δημιουργήσουν από την αρχή ένα αίσθημα αντιπάθειας στον συγγραφέα, ο οποίος πιστεύει πως ο Βαφειάδης είναι ο φανατικός τύπος που θα μπορούσε να θυσιάσει και την ίδια του τη μητέρα για τον Αγώνα»: “I disliked him at first sight as I summed him up as a very intelligent fanatic (if a fanatic *can* be considered intelligent) who would sacrifice his own mother for the Cause”.[1162]

Ο Στεφανίδης, κλείνοντας το κεφάλαιο, θα εξηγήσει στους αναγνώστες ότι έγραψε με μεγάλη λεπτομέρεια το περιεχόμενο της συνάντησής του με τον Μπακιρτζή ώστε να αποδώσει με δίκαιο τρόπο τις απόψεις ενός έντιμου άνδρα του οποίου τα πιστεύω διαστρέβλωναν την ερμηνεία των γεγονότων κατά τον ίδιο. Ο Στεφανίδης εκφράζει την άποψη πως αρχικά είχε σχεδόν πειστεί με τα επιχειρήματα του Μπακιρτζή, κυρίως λόγω της μεγάλης εντιμότητας του στρατηγού. Η συνέχεια όμως, τον έκανε να αναθεωρήσει και να θέλει να θέσει εκ νέου δύο θεωρητικές ερωτήσεις σχετικά με τους κομμουνιστές στον στρατηγό, κάτι που θα είχε κάνει αν είχε την ευκαιρία. Βέβαια, λίγο νωρίτερα είχε διατυπώσει την άποψη πως η αυτοκτονία του Μπακιρτζή το 1946[1163], ίσως αποδείκνυε ότι και ίδιος είχε καταλάβει τα σφάλματα της κρίσης του και η πράξη του αυτή ήταν αποτέλεσμα της συνειδητοποίησής τους.[1164] Τον στρατηγό Μπακιρτζή θα συναντήσει άλλες δύο

[1162] *Ό.π.,* σ. 142.

[1163] Εδώ είναι λανθασμένη η ημερομηνία που δίνεται από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, καθώς ο Ευριπίδης Μπακιρτζής πέθανε στις 9 Μαΐου 1947. Το 1946 είχε ωστόσο μεταβεί στους τόπους εξορίας του, οπότε ο Στεφανίδης ενδεχομένως μπέρδεψε για τον παραπάνω λόγο τις ημερομηνίες.

[1164] Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως ο θάνατος του Μπακιρτζή από μια σφαίρα στην καρδιά που αποδόθηκε επίσημα σε αυτοκτονία κατά την περίοδο που ο Μπακιρτζής διέμενε εξόριστος στους Φούρνους Ικαρίας, αποτελεί ένα αίνιγμα. Λίγο καιρό πριν, Μπακιρτζής είχε μιλήσει στην Ερευνητική Επιτροπή του ΟΗΕ, κλιμάκιο του οποίου ερευνούσε στην Ελλάδα τις

φορές ο Στεφανίδης στο τελευταίο ένατο κεφάλαιο του βιβλίου, που φέρει τον τίτλο “Still Salonica – Salonica to Guilford”.

Στις 20 Δεκεμβρίου ο Στεφανίδης θα συναντήσει για δεύτερη φορά τον Ευριπίδη Μπακιρτζή στο αρχηγείο του δεύτερου. Στην συνάντηση θα είναι παρών από την αρχή και ο Μάρκος Βαφειάδης, δημιουργώντας κατά τον Στεφανίδη ένα γενικότερο αίσθημα περιορισμού στην έκφραση των δύο συνομιλητών. Η συνάντηση έληξε σύντομα λόγω κάποιων έκτακτων θεμάτων που είχαν προκύψει. Εκτός από κάποιες αναφορές στον Τσώρτσιλ, ο Μπακιρτζής ενημέρωσε τον Στεφανίδη για την παρουσία κοινού τους φίλου από το Μακεδονικό Μέτωπο στην Θεσσαλονίκη.

Το ίδιο απόγευμα, ο φίλος αυτός (οποίος δεν κατονομάζεται από τον Στεφανίδη, αλλά εμφανίζεται με ψευδώνυμο) καλεί τον Στεφανίδη στο σπίτι του. Στην επίσκεψή του στον φίλο του, ο Στεφανίδης θα ακούσει μια τελείως διαφορετική εκδοχή των γεγονότων από αυτή του Μπακιρτζή. Θα πληροφορηθεί πως οι αριστεροί επιθυμούσαν μια κομμουνιστική δικτατορία έχοντας και την υποστήριξη της Ρωσίας.[1165] Επίσης, θα μάθει ότι στις ορεινές περιοχές υπήρχαν μαχητές του ΕΛΑΣ που τρομοκρατούσαν τους κατοίκους με τις πρακτικές τους, ενώ στη Θεσσαλονίκη οι κάτοικοι είχαν αρχικά επιφυλάξει θερμή υποδοχή στα βρετανικά στρατεύματα. Κατά τον κύριο Jason Vlachou, ο κοινός τους φίλος Ευριπίδης Μπακιρτζής ήταν ένας ειλικρινής ιδεαλιστής, πολύ αθώος για να αντιμετωπίσει τα «καθάρματα» γύρω του ή να αντικρύσει και να συνειδητοποιήσει την καταστροφή που επέφεραν στην Ελλάδα. Η εμφάνιση μιας όμορφης κοπέλας που εκτελούσε χρέη οικιακής βοηθού και την οποία ο Στεφανίδης θυμόταν ότι την είχε δει σε διαδηλώσεις, αποτέλεσε την αφορμή για να μάθει ο Στεφανίδης με ποιο τρόπο την χρησιμοποιούσαν οι κομμουνιστές, υποχρεώνοντάς την να λαμβάνει μέρος στην πρώτη γραμμή της διαδήλωσης, λόγω του όμορφου παρουσιαστικού της, κάτι το

συνθήκες του εμφυλίου πολέμου. Επιπλέον συνέγραφε βιβλίο με τίτλο «Πολιτικοστρατιωτική σημασία της Ανατολικής Μεσογείου», το οποίο δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Σε κάθε περίπτωση, «τα διαβήματα που έγιναν από την οικογένειά του και τους συνεξορίστους για να μεταφερθεί η σορός του στην Αθήνα για να διερευνηθούν οι συνθήκες θανάτου και να ταφεί κοντά στους δικούς του δεν καρποφόρησαν. Τα αίτια του θανάτου του παραμένουν ανεξιχνίαστα». Βλ. και Βασίλειος Κόντης, «Η εδραίωση της αμερικανικής παρουσίας», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΣΤ, 2000, σ. 143.

[1165] Ο Στεφανίδης χρησιμοποιεί τον όρο Ρωσία αντί για Σοβιετική Ένωση.

οποίο συνέβαινε και σε άλλα κορίτσια. Η συζήτηση είχε περιστραφεί επίσης γύρω από τη γερμανική κατοχή της Θεσσαλονίκης και την σκληρή στάση των Γερμανών απέναντι στους κατακτημένους.

Στις 20 Δεκεμβρίου, το 53ο Γενικό Νοσοκομείο λαμβάνει εντολή μεταφοράς από το Παπάφειο Ορφανοτροφείο σε νέο κτήριο στην οδό Κριεζώτου, για λόγους ασφαλείας, καθώς οι Βρετανοί δεν ήταν πλέον καλοδεχούμενοι στην περιοχή. Τα Χριστούγεννα θα περάσουν ήσυχα για τον Στεφανίδη. Στις 28 Δεκεμβρίου θα συναντηθεί ξανά με τον Μπακιρτζή, για τον οποίο θα διαπιστώσει ότι έδειχνε πιο ταλαιπωρημένος από τις προηγούμενες φορές που είχαν συναντηθεί. Η συζήτησή τους θα είναι σύντομη και ο Μάρκος Βαφειάδης θα είναι παρών καθ' όλη τη διάρκειά της. Αποχωρώντας, ο Στεφανίδης θα λάβει εμπιστευτικά μια φιλική προειδοποίηση από τον φίλο του Ευριπίδη Μπακιρτζή, να μην επισκεφθεί ξανά το κομμουνιστικό αρχηγείο, προφανώς για λόγους ασφαλείας.[1166]

Ο Στεφανίδης, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος και ο Μπακιρτζής δεν βρίσκονται πλέον στο ίδιο στρατόπεδο, διατηρεί μια στάση χαμηλών τόνων απέναντι στον παλιό του συμπολεμιστή, χωρίς εξάρσεις και φανατισμούς ή λόγια προσβλητικά και το ίδιο πράττει και ο συνομιλητής του, ο οποίος και τον προειδοποιεί τελικά να μην συναντώνται, αναλογιζόμενος τους κινδύνους που πιθανώς διέτρεχε ο Στεφανίδης, με το να εμφανίζεται συχνά στο αρχηγείο του ΕΛΑΣ, όντας υγειονομικός αξιωματικός του βρετανικού στρατού. Η στάση τελικά και των δύο σε εκείνες τις δύσκολες ώρες καταδεικνύει το ήθος και την ακεραιότητά τους και αποτελεί ένα σημαντικό ιστορικό στοιχείο για τους μελετητές μιας περιόδου όπου ο σεβασμός και η αλληλοκατανόηση μεταξύ των ανθρώπων δύο αντίπαλων στρατοπέδων δεν ήταν δεδομένα.

Ο νέος χρόνος, σύμφωνα με τον Στεφανίδη, παραλίγο να αποτελέσει αφορμή για ένοπλη σύγκρουση μεταξύ του βρετανικού στρατού και των κομμουνιστών, καθώς σύμφωνα με το έθιμο, οι Έλληνες άρχισαν να πυροβολούν στον αέρα με την αλλαγή του χρόνου, κάτι που οι Βρετανοί θεώρησαν ως την αρχή μιας εξέγερσης. Ωστόσο, το συμβάν ευτυχώς δεν πήρε μεγάλες διαστάσεις.

[1166] "[…] he also gave me, in confidence, a friendly warning that it might not be prudent for me to visit the Communist headquarters again. This was, consequently, our last meeting". Βλ. *Theodore Stephanides, Western Desert and Beyond.* London, 1968, σ. 148.

Στις 6 Ιανουαρίου, ο συγγραφέας πληροφορείται πως θα λάβει άδεια μέσω του σχεδίου “Python Scheme”. Η χαρά του ήταν μεγάλη καθώς θα συναντούσε ξανά τη σύζυγο και την κόρη του στο Λονδίνο, τις οποίες είχε να δει από το 1938. Ωστόσο, θα παραμείνει στο 53ο Γενικό Νοσοκομείο μέχρι να αναλάβει καθήκοντα ο αντικαταστάτης του. Τις τελευταίες μέρες που θα υπηρετήσει στο νοσοκομείο, θα γίνει μάρτυρας κάποιων περιστατικών που σχετίζονταν με διώξεις πολιτών από τους κομμουνιστές.

Τα νέα της συνθηκολόγησης μεταξύ του στρατηγού Σκόμπι και του ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) θα τον βρουν ακόμα στη Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια της αφήγησης, ο Στεφανίδης θα αναφερθεί σε «βρώμικες» τακτικές των κομμουνιστών και στις προσπάθειές τους να επιβάλουν μια «Κομμουνιστική Δικτατορία». Επιπλέον θα παραθέσει έναν πίνακα με τις βρετανικές απώλειες κατά τη διάρκεια των μαχών στην Αθήνα. Επιπροσθέτως, θα μιλήσει για την προπαγάνδα του ΚΚΕ στην πόλη της Θεσσαλονίκης και για την επιθυμία των κατοίκων της να απαλλαγούν από τους κομμουνιστές. Στις 16 Ιανουαρίου 1945, βρετανικά τανκς εισέρχονται στην Θεσσαλονίκη, ενώ την ίδια στιγμή αποχωρούν οι αντάρτες του ΕΛΑΣ. Ο Στεφανίδης αναφέρει ότι σε πολλές περιπτώσεις οι αντάρτες αποχωρούσαν έχοντας απαγάγει ακόμα και πολίτες που τους κρατούσαν ομήρους, οι οποίοι, σύμφωνα με τα όσα είχε ακούσει ο ίδιος, ανέρχονταν στους 800-2.000.

Στις 17 Ιανουαρίου ο νέος Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Γεώργιος Μόδης θα λάβει θερμή υποδοχή από τους κατοίκους της πόλης της Θεσσαλονίκης. Με την αλλαγή της ηγεσίας στην πόλη, ο Στεφανίδης θα παρατηρήσει μια γενικότερη χαλάρωση στον πληθυσμό, ωστόσο, θα δώσει και μερικά παραδείγματα κομμουνιστικής προπαγάνδας με βάση τις προσωπικές του εμπειρίες.

Εντέλει, στις 2 Φεβρουαρίου ο Θεόδωρος Στεφανίδης θα λάβει τα χαρτιά της άδειάς του για ένα μήνα, καθώς είχε υπηρετήσει τον βρετανικό στρατό στις εκστρατείες της Μέσης Ανατολής για τέσσερα χρόνια και επτά μήνες. Το ταξίδι της επιστροφής στο Λονδίνο θα διαρκέσει αρκετές μέρες και στις επόμενες σελίδες ο συγγραφέας περιγράφει τις ενδιάμεσες στάσεις.

Πρώτα ταξιδεύει στην Αθήνα, όπου θα έχει την ευκαιρία να συναντηθεί με τον Γιώργο Κατσίμπαλη και να δει «ιδίοις όμμασι» την κατάσταση που επικρατούσε στην πρωτεύουσα μετά τα Δεκεμβριανά. Στις 10 Φεβρουαρίου αναχωρεί από τον

Πειραιά με το στρατιωτικό μεταγωγό Princess Kathleen. Οι επόμενοι σταθμοί περιλαμβάνουν τον Τάραντα της Ιταλίας και από εκεί με τραίνο στη Νάπολη. Από τη Νάπολη θα αναχωρήσει με το νοσοκομειακό πλοίο Empire Clyde στις 17 Φεβρουαρίου και έπειτα από εννέα ήμερες θα φθάσει στη Γλασκώβη στις 26 Φεβρουαρίου. Τελικά, στις 27 Φεβρουαρίου θα προσεγγίσει με τραίνο το Λονδίνο και με ταξί θα φτάσει στο σπίτι που κατοικεί η οικογένειά του. Εκεί θα τον υποδεχθούν με ενθουσιασμό η γυναίκα του, η κόρη και η πεθερά του. Θα λάβει άδεια είκοσι οκτώ ημερών η οποία θα περάσει πολύ σύντομα για τον ίδιο. Η διαμονή του στο Λονδίνο θα έχει ενδιαφέρον για τον Θεόδωρο Στεφανίδη, καθώς θα γίνει για άλλη μια φορά μάρτυρας βομβαρδισμών, αλλά ευτυχώς σε πολύ μικρότερο βαθμό μετά τις 20 Μαρτίου. Λίγο πριν λήξει η άδειά του, ο Στεφανίδης θα λάβει εντολή να παρουσιαστεί στο 134ο Γενικό Νοσοκομείο στο Κεντ στις 29 Μαρτίου. Εκεί θα περάσει τις τελευταίες μέρες της θητείας του και εκεί θα τον βρει στο τέλος του πολέμου, η λεγόμενη “V Day” (Victory day) με τους έξαλλους πανηγυρισμούς όλων. Η VJ Day (Victory over Japan Day) στις 15 Αυγούστου με την παράδοση της Ιαπωνίας θα βρει τον Στεφανίδη ήδη να ετοιμάζεται για αποστράτευση, καθώς τα σχετικά χαρτιά τα είχε παραλάβει στις 13 Αυγούστου.

Στην τελευταία παράγραφο του βιβλίου, ο Στεφανίδης παραθέτει μια λίστα των αντικειμένων ένδυσης που έλαβε από τον βρετανικό στρατό κατά την αποχώρησή του, μεταξύ άλλων ένα καπέλο, παπούτσια και αδιάβροχο. Ο επίλογος τεσσάρων γραμμών είναι γραμμένος ακριβώς στο πνεύμα του Στεφανίδη ο οποίος εστιάζει στο μεγάλο ταξίδι σε μέρη ενδιαφέροντα που ούτε καν θα ονειρευόταν ότι θα έβλεπε ποτέ στη ζωή του.[1167] Μετά από πέντε χρόνια υγειονομικής υπηρεσίας στον βρετανικό στρατό, ο Στεφανίδης είναι πλέον ελεύθερος να συνεχίσει τη ζωή του.

Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει ένα παράρτημα, όπου ο Στεφανίδης παραθέτει λέξεις-κλειδιά και αντίστοιχες σελίδες, όπως για παράδειγμα ονόματα πόλεων και περιοχών, ζώων και φυτών, κύρια ονόματα, τα νούμερα των 21 νοσοκομείων στα οποία είχε υπηρετήσει ή νοσηλευθεί, αλλά και τοπωνύμια και ονόματα

[1167] “And thus ended my spell in the Army which had lasted from the 25th July 1940 to the 14th August 1945, and which had taken me to many interesting places which I had never dreamt that I would ever see in the whole of my life”. *Ό.π.,* σ. 162.

στρατοπέδων, διευκολύνοντας έτσι τη δουλειά ενός ερευνητή ή ενός απλού αναγνώστη στην αναζήτηση συγκεκριμένων πληροφοριών.

Συμπεράσματα για το βιβλίο *Western Desert and Beyond* και σύγκριση με το έργο *Western Desert Scramble*

Το έργο *Western Desert and Beyond*, αποτελεί ουσιαστικά τον επίλογο της πολεμικής τριλογίας του Θεόδωρου Στεφανίδη. Η σύγκρισή του με το πρώτο βιβλίο της τριλογίας Western Desert Scramble είναι αναπόφευκτη. Εκτός από τις εμφανείς ομοιότητες στους τίτλους με την αναφορά και των δύο στην εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου, τα δύο έργα *Western Desert Scramble* και *Western Desert and Beyond*, παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά ως προς το περιεχόμενο και τη δομή τους. Διατηρώντας περίπου τον ίδιο αριθμό σελίδων και ανάλογο αριθμό κεφαλαίων, γίνεται φανερό ότι ο Στεφανίδης είχε τον έλεγχο του υλικού του και προσπάθησε να το κρατήσει σε συγκεκριμένα πλαίσια ώστε να αποδώσει τα κυριότερα συμβάντα της θητείας του με λεπτομέρεια, αλλά χωρίς να ξεφεύγει στην έκταση. Τα πολεμικά απομνημονεύματα της ωριμότητας του Στεφανίδη, συγκριτικά με εκείνα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, εμφανίζονται με πιο αυστηρή δομή. Αλλά και ως προς το περιεχόμενο, υπάρχει η ειδοποιός διαφορά ότι τα μεν απομνημονεύματα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (*Macedonian Medley*) ήταν γραμμένα μέσα από τα μάτια ενός εικοσάχρονου πυροβολητή, ενώ τα έργα *Western Desert Scramble* και *Western Desert and Beyond* και βέβαια και το *Climax in Crete*, γράφτηκαν από έναν γιατρό-επιστήμονα από τα 45 του περίπου έτη ώς τα 50. Η θέση – στα μετόπισθεν – και η ωριμότητα, καθώς και η εξέλιξη του Θεόδωρου Στεφανίδη σε έναν ήπιο και στωικό χαρακτήρα, που ναι μεν βρέθηκε μέσα στη δίνη της ιστορίας, ωστόσο η έκφρασή του παρέμεινε νηφάλια, αποτελούν για τον ιστορικό ερευνητή και αναγνώστη σημαντικά στοιχεία μελέτης και κατανόησης ενός από τα σημαντικότερα γεγονότα της ανθρώπινης ιστορίας.

Τα απομνημονεύματα της Δυτικής Ερήμου δεν αποτελούν μια ηρωική αναπαράσταση της μάχης, αλλά μια βαθιά ανθρώπινη αφήγηση για την κατάσταση στα μετόπισθεν, εκεί που ένας ακόμα στρατός ειδικευμένων ανθρώπων (ιατρών και νοσηλευτών), δίνει τη δική του καθημερινή μάχη για τη διάσωση των πολεμιστών της πρώτης γραμμής αλλά και για την ευημερία ολόκληρης της στρατιωτικής μηχανής. Ο Στεφανίδης, ξεχωρίζει ως ένα παράδειγμα ηθικού σθένους και ειλικρίνειας, που θέλησε να καταγράψει τα γεγονότα μιας εποχής υπέρμετρης βίας,

χωρίς ποτέ να γίνει ο ίδιος κοινωνός της. Διότι η πολεμική εμπειρία δεν είναι μόνο οι μάχες στην πρώτη γραμμή ή οι σχεδιασμοί των στρατιωτικών επιτελείων. Είναι και οι καταστάσεις που βίωσαν και κατέγραψαν άνθρωποι όπως ο Στεφανίδης. Οι αναφορές σε αυτές τις καταστάσεις ρίχνουν φως σε άγνωστες πτυχές του πολέμου και συνιστούν πολύτιμο εργαλείο για τη μελέτη ιστορικών γεγονότων.

Επιπροσθέτως, αντίστοιχα με το βιβλίο *Climax in Crete*, τα έργα του Στεφανίδη για την εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου, θα μπορούσαν επίσης να χαρακτηριστούν ως πολεμικά ταξίδια. Ο Στεφανίδης, ούτως ή άλλως τονίζει αυτή την πτυχή του έργου του με τη διάρθρωση των απομνημονευμάτων του: κάθε κεφάλαιο αποτελεί ένα αυτοτελές αφήγημα που περιστρέφεται γύρω από την παρουσία του Στεφανίδη σε κάποια περιοχή και διαρκεί –τις περισσότερες φορές– ώς τη μετακίνησή του σε κάποια άλλη. Το γεγονός ότι και ο ίδιος κλείνει το τελευταίο βιβλίο της πολεμικής τριλογίας με τη φράση: "[…] which had taken me to many interesting places which I had never dreamt that I would ever see in the whole of my life",[1168] αποδίδει επακριβώς την ταξιδιωτική διάσταση των απομνημονευμάτων του για την Δυτική Έρημο. Όπως αναφέρει και ο Samuel Hyne στο βιβλίο του *The Soldiers' tale: bearing witness to modern war*, ο Β' Παγκόσμιο Πόλεμος είναι «μια συνεχής κίνηση, μια νέα σκηνή, μια έρημος, ένα βουνό ή ένα νησί στον Ειρηνικό». Όλες αυτές οι ιστορίες συνθέτουν ολόκληρη την ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.[1169] Κατά τον ίδιο τρόπο, τα πολεμικά απομνημονεύματα του Στεφανίδη, τα οποία διακρίνει αυτή η συνεχής μετάβαση και αλλαγή σκηνικού, μπορούν να αποτελέσουν μια ακόμα ψηφίδα στο μεγάλο αφήγημα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πράγματι, μελετώντας κανείς τον χάρτη των περιοχών που ενεπλάκησαν στην εκστρατεία της Δυτικής

[1168] «[…] με πήγε σε τόσα πολλά ενδιαφέροντα μέρη που δεν είχα ποτέ ονειρευτεί ότι θα τα έβλεπα σε ολόκληρη τη ζωή μου» (Μετάφραση της γράφουσας). *Ό.π.,* σ. 162.

[1169] And that is the Second War story in general: always movement, always a new scene. That scene might be simply another desert, or another mountain to cross, or another Pacific island to storm; but it would be a new one—war would mark its accomplishments by its scene changes, and all those scenes would be parts of the story. Marshal Haig said that the First War was a single continuous campaign, and our imaginations hold it as such—one long clash of armies on the Western Front. But the Second War would be many campaigns, each a different story, all of them necessary to the telling of the whole tale." Βλ. Hynes, Samuel. *The Soldiers' tale: bearing witness to modern war*. New York: Penguin Books, 1998, σ. 139.

Ερήμου, θα διαπιστώσει ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης υπηρέτησε σχεδόν στο σύνολο των περιοχών αυτών, και όχι μόνο. Από το έργο του αυτό χρήσιμα στοιχεία μπορούν να αντλήσουν και οι μελετητές της ελληνικής ιστορίας, καθώς υπάρχουν εκτενείς αναφορές και στα δύο έργα της τριλογίας σχετικά με την παραμονή του βρετανικού στρατού στον ελλαδικό χώρο.[1170] Η μαρτυρία του Θεόδωρου Στεφανίδη αποτελεί άλλο ένα κομμάτι που θα μπορούσε να προστεθεί ως μια επιπλέον «πηγή» στην πρόσφατη ελληνική ιστορία, έστω και αν η καταγραφή των γεγονότων γίνεται μέσα από το πρίσμα των πολιτικών θέσεων του Στεφανίδη, με έντονο το προσωπικό στοιχείο στην γραπτή παράθεση των γεγονότων.

Εντέλει, ο Θεόδωρος Στεφανίδης, όπως και όλοι όσοι έχουν καταγράψει την εμπειρία τους στον πόλεμο, μοιράζονται μια κοινή αρχή, την οποία θέτει πολύ εύστοχα ο Philip Dwyer στο βιβλίο *War Stories: The War Memoir in History and Literature*: «όλοι γράφουν με τη γνώση ότι βίωσαν και επέζησαν από μια εμπειρία αξιοσημείωτη, όλοι όσοι γράφουν υπήρξαν μέτοχοι ενός μεγάλου ιστορικού γεγονότος».[1171] Η εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου, θεωρείται από τους ιστορικούς ως ένα από τα πιο σημαντικά, συναρπαστικά, και αποφασιστικής σημασίας κεφάλαια της ιστορίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Στεφανίδης, μέσα από τη μαρτυρία του συγκινεί με την υπομονή, την ανθεκτικότητα, το χιούμορ και τον επαγγελματισμό του και παραδίδει την εμπειρία του αυτή στο Imperial War Museum, με τη γνώση και ίσως και την ελπίδα, πως η δική του καταγραφή θα βοηθήσει τους μελλοντικούς ερευνητές της ιστορίας σε μια ακόμα θεώρηση και ερμηνεία των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κατά την εκστρατεία της Δυτικής Ερήμου.

[1170] Και βέβαια, το ίδιο ισχύει και για το δεύτερο χρονολογικά έργο της τριλογίας το *Climax in Crete* όπου η δράση λαμβάνει χώρα σχεδόν αποκλειστικά στην Κρήτη.

[1171] "All put pen to paper in the knowledge that they have lived through, and survived, something extraordinary, that they have been part of a larger historical moment". Βλ. Dwyer, Philip. "Making Sense of the Muddle: War Memoirs and the Culture of Remembering." *War Stories: The War Memoir in History and Literature*. Ed. Philip Dwyer. New York & Oxford: Berghahn Books, 2018, σ. 4.

Προς ένα γενικό συμπέρασμα και μια σύγκριση των απομνημονευμάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη

Παρόλο που ο Θεόδωρος Στεφανίδης ασχολήθηκε διεξοδικά με τη συγγραφή απομνημονευμάτων, είναι αξιοπρόσεχτες οι διαφορές των έργων του αυτών ως προς τη θεματική τους. Έτσι, από τη μια καταγράφει εμπειρίες πολέμων (*Macedonian Medley,Climax in Crete, Western Desert Scramble, Western Desert and Beyond*), και μάλιστα των δύο μεγαλύτερων πολέμων στην ιστορία της ανθρωπότητας, με όλη τη βιαιότητα, τη σκληρότητα και τη σοβαρότητα των αποτελεσμάτων τους στους λαούς, περιγράφοντάς τους όσο πιο αξιόπιστα μπορούσε, από την άλλη, με το έργο του *Island Trails* καταπιάνεται με ένα ταξίδι στα ελληνικά νησιά, μια ιστορία σαφώς πιο ανάλαφρη, η οποία κινείται ανάμεσα στην πραγματική καταγραφή γεγονότων και παρατηρήσεων αλλά και στην φαντασία του Στεφανίδη.[1172] Και βέβαια, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα απομνημονεύματα από τη φιλία του με την οικογένεια των Ντάρελ, τα οποία κινούνται σε μια πιο λογοτεχνική κατεύθυνση, διαποτισμένα σε μεγάλο βαθμό με τη νοσταλγία του Στεφανίδη για μια εποχή που είχε περάσει ανεπιστρεπτί.

Η αξία του κάθε έργου είναι διαφορετική. Στις πολεμικές καταγραφές, ο Στεφανίδης καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία, και το έργο *Climax in Crete* είχε μεγάλη απήχηση στους ιστορικούς και μελετητές, εξ ου και ο μεγάλος αριθμός βιβλιογραφικών αναφορών στο έργο αυτό. Δυστυχώς, καθώς δεν κατέστη δυνατόν να εκδώσει ο Στεφανίδης τις υπόλοιπες πολεμικές του περιπέτειες, υπάρχει περιορισμένη ανατροφοδότηση για τα ανέκδοτα απομνημονεύματα. Ωστόσο, μόλις εκδοθεί το *Macedonian Medley*, το οδοιπορικό του νεαρού Στεφανίδη στο

[1172] Ενδιαφέρον παρουσιάζει πάντως το γεγονός ότι ο Στεφανίδης, όπως αναφέρει στον Επίλογο του έργου του *Island Trails*, είχε κάνει μια προεργασία για το *Island Trails* κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Δυτική Έρημο: “Some of the chapters of this book were roughed out while I was serving with the R.A.M.C. in the Western Desert”. Βλ. Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 253. Με τον πόλεμο να μαίνεται και την καταγραφή του από τον στρατιωτικό γιατρό Στεφανίδη, υπήρχε και η αφήγηση ενός ταξιδιού εν καιρώ ειρήνης. Δύο εκ διαμέτρου αντίθετες εμπειρίες (επιστημονικό, ειρηνικό ταξίδι και πολεμικό ταξίδι) καταγράφονται την ίδια χρονική περίοδο, πιθανότατα δείχνοντας και την ανάγκη του Στεφανίδη να ξεφύγει για λίγο από την καθημερινότητα της πολεμικής συνθήκης.

Μακεδονικό Μέτωπο, είναι πιθανό να αποτελέσει άλλον έναν πολύτιμο οδηγό για τους ερευνητές της ελληνικής ιστορίας κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην περιοχή της Μακεδονίας. Σίγουρα, το βιβλίο αυτό με τις λεπτομερείς παρατηρήσεις του νεαρού τότε Στεφανίδη και το συνοδευτικό υλικό της επικείμενης έκδοσης – αλληλογραφία του Στεφανίδη, επίσημα έγγραφα του ελληνικού στρατού, φωτογραφικό υλικό –, θα ρίξει φως σε μια εποχή όπου ανάλογες μαρτυρίες είναι πολύτιμες καθώς φωτίζουν ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός.

Από την άλλη, το έργο *Autumn Gleanings*, σύμφωνα με τις προσωπικές μαρτυρίες των εκδοτών και επιμελητών του τόμου (Anthony Hirst, Richard Pine), χαίρει υψηλών πωλήσεων και μεγάλου διεθνούς ενδιαφέροντος. Και οι γλαφυρές περιγραφές του Στεφανίδη, για άλλη μια φορά καταφέρνουν να ταξιδέψουν τον αναγνώστη στην προπολεμική Κέρκυρα και στην αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Τελικά, ο Θεόδωρος Στεφανίδης με το πλούσιο έργο του στην καταγραφή των απομνημονευμάτων του, καταφέρνει να αφήσει το στίγμα του στην ιστορία του εικοστού αιώνα, κινούμενος πάντοτε χαμηλότονα και χωρίς εξάρσεις ή ανακρίβειες, είτε μιλώντας για τους μεγάλους πολέμους, είτε απλά για τη φιλία του με μια οικογένεια γνωστών συγγραφέων. Μέσα από τη νηφάλια παρατήρηση, τη βαθιά εγκυκλοπαιδική γνώση και την αμείωτη περιέργειά του για μάθηση, ο Στεφανίδης μας δίνει τη δική του εκδοχή των γεγονότων που σημάδεψαν τη ζωή του και τελικά πείθει τον αναγνώστη ότι καθένας από εμάς, μπορεί με τον τρόπο του να αλλάξει αν θέλει, τον ρου της ιστορίας προς το καλύτερο, όπως κλείνει και το βιβλίο του *Island Trails*, με την ιστορία μιας ταπεινής μύγας που βοήθησε την κατάλληλη στιγμή τον Άη Γιώργη να σκοτώσει το τέρας.

Ωστόσο, τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη παρόλο που τα διακρίνει ποικίλη θεματολογία, διατηρούν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Αυτά, συνοψίζονται ως εξής: Η ευρυμάθεια και η ειλικρίνεια του συγγραφέα σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη ευαισθησία και περιέργειά του στην κατανόηση του φυσικού κόσμου, προσδίδουν στο έργο του εγκυρότητα και ρίχνουν φως όχι μόνο στην περιπετειώδη ζωή ενός ξεχωριστού ανθρώπου, αλλά και στην ανθρώπινη ιστορία του 20^{ού} αιώνα. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά απαντώνται σε όλα τα είδη απομνημονευμάτων με τα οποία καταπιάστηκε ο Στεφανίδης και αποτελούν την παρακαταθήκη ενός ανθρώπου του προηγούμενου αιώνα στις μελλοντικές γενιές.

Το έργο του αυτό επανεξετάζεται και αναβιώνει στις μέρες μας με επανεκδόσεις ή και πρώτες εκδόσεις των ανέκδοτων έργων. Μια πρώτη εικόνα, δείχνει για παράδειγμα ότι το *Autumn Gleanings,* το οποίο εκδόθηκε το 2011, συγκινεί τους αναγνώστες και βρίσκεται ψηλά στις πωλήσεις, όπως προαναφέρθηκε.[1173]

Μέσα από τα πεζά έργα του Στεφανίδη, ο αναγνώστης θα ανακαλύψει όχι μόνο τους τόπους και τους ανθρώπους που σχετίστηκαν με τον ίδιο αλλά και τον άνθρωπο με την πληθωρική ιδιοσυγκρασία, τον μέντορα, τον συμπολεμιστή, τον επιστήμονα, τον αστρονόμο, τον υδροβιολόγο, τον γιατρό, τον φίλο, τον ποιητή, τον αναγεννησιακό χαρακτήρα, που δυστυχώς δεν αναγνωρίστηκε όσο θα έπρεπε από το ευρύ κοινό, ίσως γιατί ο ίδιος δεν κυνήγησε τη δόξα και τις δάφνες, αλλά έχαιρε τεράστιας εκτίμησης από έναν πυρήνα ξεχωριστών και διακεκριμένων ανθρώπων των γραμμάτων, των τεχνών και των επιστημών.[1174] Ακριβώς αυτή τη μεγάλη του συμβολή σε όλους τους τομείς επιχειρεί να φωτίσει η παρούσα μελέτη.

[1173] Πληροφορία που δόθηκε στη γράφουσα προσωπικά από τους επιμελητές του τόμου Anthony Hirst και Richard Pine.

[1174] Οι συντάκτες του περιοδικού *Deus Loci* πολύ εύστοχα είχαν γράψει για τον Θεόδωρο Στεφανίδη ότι οι ιστορίες του λένε τόσα πολλά για τον ίδιο (αν και είναι συχνά ένας αφηγητής «χωρίς πρόσωπο») όσο και για τους ανθρώπους και τις πράξεις που περιγράφει, είτε πρόκειται για το *Island Trails* ή για το *Climax in Crete*: […] his stories say as much about himself (although he is an almost faceless narrator) as they do about the people or the action he is describing. This is as true of his *Island Trails* as it is of *Climax in Crete*". Βλ. Brigham, James A. MacNiven, Ian S. "From the Editors." *Deus Loci* March 1980, σ.1.

Επίμετρο

Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη που αναφέρονται σε γεγονότα που έλαβαν χώρα πριν αλλά και κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με την ύστερη γνώση των κοσμοϊστορικών εκείνων γεγονότων, αποκτούν ιδιαίτερη αξία στις μέρες μας. Η πανδημία του κορωνοϊού (Covid-19) έθεσε πολλά ερωτήματα ως προς την ανάγκη κλεισίματος συνόρων και απότομου περιορισμού των μετακινήσεων ανά την υφήλιο. Τα ταξίδια του Στεφανίδη στα νησιά της Ελλάδας προπολεμικά, κλείνουν με την αναφορά του συγγραφέα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που άλλαξε δραματικά τις ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων στον πλανήτη. Στο πολεμικό του ταξίδι στην Κρήτη, αλλά και στη Δυτική Έρημο, ο Στεφανίδης έρχεται αντιμέτωπος με σύνορα που αλλάζουν, καταρρέουν, χαράσσονται ξανά. Αντίστοιχα, πολύ πρόσφατα, σε έναν άλλο «πόλεμο» κλήθηκε ο άνθρωπος να θέσει νέα σύνορα και να χαράξει νέους δρόμους στην αντιμετώπιση μιας παγκόσμιας κρίσης άνευ προηγουμένου. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η αναφορά του Στεφανίδη στο τέλος του βιβλίου *Island Trails*, σε πιθανές επιδημίες που ίσως έπληταν την ανθρωπότητα στο μέλλον, όπως την είχαν πλήξει στο παρελθόν (π.χ. πανώλη, ισπανική γρίπη). Αναφέρει μεταξύ άλλων: "Epidemiological medicine has made many advances, but, though not very probable, it is not impossible that some sweeping and selective plague might blot out the whole mankind without harm to the rest of the animal kingdom. The 'end of the world' to us, but the dawn of freedom to many other living creatures".[1175]

Και αυτή δεν ήταν μια «προφητεία» του Στεφανίδη, αλλά ακόμα μια επιστημονική του πρόβλεψη, που βασιζόταν στην παρατηρητικότητα και την ευρυμάθειά του. Αστρονομικές καταστροφές, ή το αναπόφευκτο τέλος του πλανήτη μας σε μερικά εκατομμύρια χρόνια, όλα γραμμένα με απλό τρόπο στο τέλος των απομνημονευμάτων της ωριμότητάς του, αποτελούν την πνευματική παρακαταθήκη ενός ανθρώπου που προσπαθούσε πάντα να δώσει απαντήσεις στα επίμονα

[1175] Μτφρ. της γράφουσας: «Η επιδημιολογική ιατρική έχει κάνει πολλές προόδους, ωστόσο, αν και φαντάζει απίθανο, δεν είναι αδύνατο κάποια σαρωτική και επιλεκτική πανούκλα να εξαφανίσει ολόκληρη την ανθρωπότητα χωρίς να βλάψει το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο. Το «τέλος του κόσμου» για εμάς, αλλά η αυγή της ελευθερίας για πολλά άλλα ζωντανά πλάσματα». Βλ. Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 251.

ερωτήματα που ταλάνιζαν ανέκαθεν την ανθρωπότητα. Τα έργα του χρήζουν περαιτέρω μελέτης και εμβάθυνσης από τον σημερινό αναγνώστη, καθώς κρύβουν μέσα τους αποστάγματα σοφίας, επιστημοσύνης και αυθεντικής αγάπης για τον κόσμο που μας περιβάλλει: “But the last curtain will not be rung down for some time yet – perhaps not for many hundreds of million years. And by that time the inter-stellar spaceship may have become a reality, giving man the means of reaching out to other worlds. May he not devastate them as he has done this”![1176]

Από τη μία πλευρά, τα πολεμικά απομνημονεύματα του Στεφανίδη, όπως έγραφε ο ίδιος στην εισαγωγή του έργου του *Climax in Crete*, ήθελαν να καταδείξουν τις πνευματικές, ηθικές και ψυχολογικές αντιδράσεις απλών ανθρώπων όταν καλούνται να αντιμετωπίσουν μια εντελώς απρόσμενη επείγουσα κατάσταση, επιθυμώντας να ανασκευάσουν τη σύγχυση που νιώθει «ένας απλός άνθρωπος όταν βλέπει τον εαυτό του να συγκλονίζεται από μια κατακλυσμιαία στιγμή της ιστορίας».[1177] Ωστόσο, στο *Island Trails*, η παραβολή του Αγίου Γεωργίου με την ταπεινή μυγούλα, δείχνει κάτι τελείως διαφορετικό: τη δύναμη του κάθε ανθρώπου να αλλάξει έστω και λίγο την πορεία αυτού του κόσμου προς ένα καλύτερο μέλλον: “[…] we may not all of us be able to kill a dragon, but we can at least try to make it sneeze.”[1178]

Εν κατακλείδι, τα απομνημονεύματα του Στεφανίδη μπορεί να μη διεκδικούν λογοτεχνικές δάφνες, αλλά η ανθρωπιά και η σοφία του συγγραφέα τους τα καθιστά αξιόλογα και πάντα επίκαιρα αναγνώσματα για κάθε συνειδητοποιημένο αναγνώστη και μελετητή.

[1176] Μτφρ. της γράφουσας: «Αλλά η αυλαία δεν θα πέσει για κάποιο χρονικό διάστημα ακόμα – ίσως όχι για πολλές εκατοντάδες εκατομμύρια χρόνια. Και μέχρι εκείνη τη στιγμή το διαστρικό διαστημόπλοιο μπορεί να έχει γίνει πραγματικότητα, δίνοντας στον άνθρωπο τα μέσα να φτάσει σε άλλους κόσμους. Μακάρι να μην τους καταστρέψει όπως αυτόν [τον πλανήτη]». *Ό.π.,* σ. 251.

[1177] “My object is rather to describe the mental, moral and psychological reactions of ordinary individuals – including myself – when suddenly confronted by a wholly unexpected emergency. […] They help to reconstruct the confused world of the ‘little man’ who, with only a dim and incomplete vision of his surroundings, suddenly finds himself overwhelmed by one of the cloudbursts of history”. Βλ. Theodore Stephanides, *Climax in Crete*. London: Faber and Faber, 1946, σ. 9, 10.

[1178] Theodore Stephanides, *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973, σ. 255.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Ο ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Εισαγωγή

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης υπήρξε και θεατρικός συγγραφέας, ωστόσο τα έργα του δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ, ούτε έγιναν θεατρικές παραστάσεις. Κατά συνέπεια, η συγγραφή θεατρικών έργων από τον Στεφανίδη, είναι ενδεχομένως η λιγότερο γνωστή δραστηριότητά του. Λίγα πράγματα γνωρίζουμε για τις συνθήκες κατά τις οποίες εμπνεύστηκε να γράψει τα θεατρικά του κείμενα, και ακόμα λιγότερα για τις προσδοκίες που είχε για αυτά τα έργα˙ μπορούμε μόνο να κάνουμε κάποιες εικασίες, καθώς σε αντίθεση με άλλες εργασίες του τις οποίες δημοσίευσε, τα θεατρικά του κείμενα έμειναν στο περιθώριο και υπάρχουν ελάχιστες βιβλιογραφικές ή άλλες αναφορές σε αυτά. Η έρευνα στο προσωπικό αρχείο του Θεόδωρου Στεφανίδη έφερε στο φως τέσσερα θεατρικά έργα με τους εξής τίτλους:

“The Bridge of Arta: a tragedy in three acts”, verse.
“Labyrinth: a tragedy in three acts”, verse.
“Arodaphnousa: a tragedy in three acts”, verse.
“All Power Corrupts: a tragedy in three acts”.

Όπως προαναφέρθηκε, οι αναφορές στα θεατρικά αυτά έργα είναι σπάνιες. Γνωρίζουμε πάντως, από την αλληλογραφία του ποιητή Γιώργου Σεφέρη με τον Γιώργο Κατσίμπαλη, πως κατά τη διαμονή του Σεφέρη μεταπολεμικά στο Λονδίνο (23/6/1951), ο Θεόδωρος Στεφανίδης, με τον οποίο συνδεόταν φιλικά, του είχε δώσει ένα αντίγραφο κάποιου θεατρικού έργου του για να το διαβάσει.[1179]
Από την πράξη αυτή του Στεφανίδη, εικάζουμε πως συγγράφοντας τα θεατρικά έργα του ευελπιστούσε σε κάποια αναγνώριση ή έστω ανατροφοδότηση, και μάλιστα από πολύ σημαντικά πρόσωπα, όπως από αυτό του καταξιωμένου ποιητή και λογίου

[1179] Στην πραγματικότητα, αυτή η πληροφορία προέρχεται από τη Μαρώ Σεφέρη, γράμματα της οποίας προς τον Κατσίμπαλη, έχουν συμπεριληφθεί στην έκδοση της αλληλογραφίας των Γιώργου Σεφέρη και Γιώργου Κατσίμπαλη: «Έδωσε στον Γ[ιώργο] ένα θεατρικό έργο του να το διαβάσει». Βλ. Κατσίμπαλης, Γιώργος – Σεφέρης, Γιώργος. *Αγαπητέ μου Γιώργο, Αλληλογραφία (1924-1970)*. Επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος. Τόμ. Δεύτερος. Αθήνα: Ίκαρος, 2009, σ. 245.

Γιώργου Σεφέρη. Δυστυχώς, δεν υπάρχει κάποια διαθέσιμη κριτική του Σεφέρη γι' αυτό το έργο. Γεγονός παραμένει ότι κανένα από τα έργα του Θεόδωρου Στεφανίδη δεν βρήκε τον δρόμο για το τυπογραφείο. Στη συνέχεια της παρούσας μελέτης θα γίνει λεπτομερής αναφορά στα θεατρικά έργα του Στεφανίδη.

“Arodaphnousa” – «Αροδαφνούσα»

Για την συγγραφή αυτού του θεατρικού έργου, ο Θεόδωρος Στεφανίδης βασίστηκε στο ομώνυμο πολυτραγουδισμένο δημοτικό τραγούδι της Κύπρου. Σύμφωνα με μελετητές, το τραγούδι «Αροδαφνούσα» είναι βασισμένο σε ιστορικά γεγονότα, που αφορούν στη μεσαιωνική Κύπρο στα χρόνια της Φραγκοκρατίας (1192-1489) και η ιστορία του ταυτίζεται με ένα γεγονός που διασώθηκε από τον μεσαιωνικό χρονικογράφο Λεόντιο Μαχαιρά.[1180] Το ποίημα διασώζεται σε σημαντικό αριθμό παραλλαγών και η διάσωσή του οφείλεται στην κυπριακή προφορική παράδοση ανά τους αιώνες. Κατά πολλούς, το δημοτικό τραγούδι «Αροδαφνούσα»*, που* είναι γραμμένο σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, αποτελεί τον «κυπριακό *Ερωτόκριτο*».

Συνοπτικά, το ποίημα «Αροδαφνούσα» αναφέρεται στην αγάπη του Ρήγα για την όμορφη Αροδαφνούσα, καθώς και στην πλεκτάνη που στήνει η Ρήγαινα στην Αροδαφνούσα όταν το μαθαίνει, για να την εξοντώσει. Ανάλογη είναι και η ιστορία που πραγματεύεται ο Θεόδωρος Στεφανίδης. Το θεατρικό του κείμενο ξεκινάει με τα ονόματα και τις περιγραφές των ηρώων του έργου, καθώς και με λεπτομέρειες για τον τόπο (Κύπρος) και τον χρόνο που διαδραματίζονται τα γεγονότα (1430-1432). Στη συνέχεια, ο συγγραφέας παραθέτει την περίληψη του έργου βασισμένη στο *Χρονικό* του Λεόντιου Μαχαιρά.[1181]

[1180] Τα ιστορικά γεγονότα ήταν τα εξής: «Οι ήρωες του τραγουδιού ταυτίστηκαν από μελετητές με τον βασιλιά της Κύπρου Πέτρο Α΄, τη σύζυγό του βασίλισσα Ελεονόρα και την ευγενή Ιωάννα ντ' Αλεμάν, εξαιτίας ενός επεισοδίου που διέσωσε ο Λεόντιος Μαχαιράς. Σύμφωνα με τον Μαχαιρά, ο Πέτρος είχε ερωμένη την Ιωάννα, κι όταν έφυγε σε ταξίδι στη Γαλλία, η Ελεονόρα εκδικήθηκε: κάλεσε στο παλάτι την Ιωάννα που ήταν έγκυος, και την υπέβαλε σε βασανιστήρια, φυλακίζοντάς την τελικά στο κάστρο της Κερύνειας. Αργότερα την αποφυλάκισε και τη διέταξε να κλειστεί σε μοναστήρι, όπου και τη βρήκε όταν επέστρεψε ο Πέτρος. Τελικά ο Πέτρος δολοφονήθηκε από τρεις ευγενείς αργότερα, εξαιτίας άλλων ερώτων του και διαφόρων αντιζηλιών. Ο Μαχαιράς δεν αναφέρει τίποτα για το τέλος της Ιωάννας ντ' Αλεμάν». Βλ. *Polignosi* . n.d. Ηλεκτρονική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου. 08-09-2020. <http://www.polignosi.com/cgibin/hweb?-A=3524&-V=limmata>. Επίσης, Μαχαιράς, Λεόντιος. *Χρονικόν. Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου, η ποία λέγεται Κρόνακα τουτέστιν Χρονικόν*. Ενδυμίων, 2015. <https://www.openbook.gr/chronikon/>.

[1181] Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το χρονικό του Μαχαιρά αποτελεί ως και στις μέρες μας πηγή έμπνευσης για θεατρικούς συγγραφείς. Μάλιστα, τέσσερις πρόσφατες θεατρικές

Στις τρεις πράξεις της τραγωδίας ξετυλίγεται το δράμα της αγάπης της ταπεινής Αροδαφνούσας με το βασιλόπουλο της Κύπρου, οι προσπάθειες του Βασιλιά (Ρήγα) και της Βασίλισσας να αποτρέψουν τη συνέχισή της, καθώς και ο τραγικός επίλογος της ιστορίας τους.

Η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με το μεσαιωνικό αυτό δράμα δεν γνωρίζουμε πώς προέκυψε. Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια απλή έρευνα σχετικά με αναφορές στην Αροδαφνούσα στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία, καθώς ίσως καταδείξει ως έναν βαθμό και την ανάγκη του Στεφανίδη να συγγράψει ένα θεατρικό έργο, βασισμένο στην εν λόγω ιστορία. Πρώτος ο Κωστής Παλαμάς αναφέρει την Αροδαφνούσα στο ποίημα του «Κύπρος» (από τη συλλογή *Πολιτεία και Μοναξιά*):

Ρωμαίους και Σαρακηνούς, Τούρκους και Φράγκους γνώρισες.
Ω Ροδαφνούσα εσύ,
από τη Δύση ο βασιλιάς κι ο Ρήγας σ' ερωτεύτηκαν
απ' την Ανατολή.[1182]

Η Αροδαφνούσα εμφανίζεται και στις «Εκατό φωνές» του Παλαμά (από τη συλλογή *Ασάλευτη Ζωή*):

Χρυσό το μήλο που κρατάς, και μαργαριταρένια σου,
Αροδαφνούσα, η φορεσιά, πνοή της Αφροδίτης,
σ' έριξε σκύλα Ρήγισσα στον πυρωμένο κλίβανο,
και σ' έτρωγε κι ο κλίβανος κι έφεγγε σαν πλανήτης.
Του κάκου! απ' τη φλόγα εσύ ξανανιωμένη, αφάγωτη,

παραστάσεις βασίστηκαν στο χρονικό του Μαχαιρά: *Το Χρονικό της Κύπρου του Λεόντιου Μαχαιρά* (ΘΕΠΑΚ 1998–σήμερα), *Ιστορίες …. από τη γλυκειά χώρα Κύπρο* (Κέντρο Παραστατικών Τεχνών ΜΙΤΟΣ, 2011), *Παρεξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου* (AVENDRE 2013), *Ωδά κι εκειά* (Κέντρο Παραστατικών Τεχνών ΜΙΤΟΣ 2017). Για περισσότερες πληροφορίες και ερμηνεία και ανάλυση του έργου του Λεόντιου Μαχαιρά βλ. Αθανασίου-Τάκη, Μαρίνα. «Επανερμηνεύοντας τον Λεόντιο Μαχαιρά στον 21ο αιώνα». *Χάρτης,* Μάρτιος 2022. 23-03-2022. <https://www.hartismag.gr/hartis-39/theatro/epanermhneyontas-ton-leontio-maxaira-ston-21o-aiwna>.

[1182] Παλαμάς, Κωστής. *Η Πολιτεία και η μοναξιά*. Αθήναι: Ι.Ν. Σιδέρης, 1912, σ. 54.

το Χάρο με τον Έρωτα σκορπάς, Αροδαφνούσα,
ορμή εκδικήτρα αξήγητη μέσα στα μάτια σου άστραψε·
βυθούς που κρύβει η θάλασσα η πικροκυματούσα! [1183]

Επίσης, ο Γιώργος Σεφέρης, στο ποίημά του «Ο Δαίμων της Πορνείας» κάνει μια σύντομη αναφορά στην Ιωάννα ντ' Αλεμάν. Το συγκεκριμένο ποίημα βασιζόταν στο *Χρονικό* του Λεόντιου Μαχαιρά.[1184]

Ενδέχεται λοιπόν, ο Στεφανίδης να επηρεάστηκε από τις λογοτεχνικές αναφορές στο κυπριακό τραγούδι, κυρίως από τον Παλαμά, και να θέλησε και ο ίδιος να ασχοληθεί με την ιστορία της Αροδαφνούσας. Ίσως πάλι, να ήρθε σε πιο άμεση επαφή με την ιστορία της Αροδαφνούσας κατά την παραμονή του στην Κύπρο στις αρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν χρειάστηκε να μεταβεί εκεί για να παρουσιαστεί στις Υγειονομικές Αρχές του Βρετανικού Στρατού (Army Medical Authorities in Cyprus).[1185]

Ένα μικρό αλλά χαρακτηριστικό απόσπασμα του γλωσσικού ύφους που υιοθετεί ο Θεόδωρος Στεφανίδης στην τραγωδία είναι το παρακάτω:

These things
Have no importance in my eyes. I scorn
And spit on throne and kingdom should they rise
As walls between me and Arodaphnousa!
May they dissolve in vapour, sink beneath
The sea, or burn in flames of…[1186]

[1183] Παλαμάς, Κωστής. *Η Ασάλευτη Ζωή*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1904, σ. 130.

[1184] «Αναστατώθη το νησί σαν η Λινόρα
πρόσταξε και της έφεραν τη μια, τη γκαστρωμένη
κι άλεθαν με το χερομύλι πάνω στην κοιλιά της
πινάκι το πινάκι το σιτάρι».
Βλ. Σεφέρης, Γιώργος. *Ποιήματα*. Αθήνα: Ίκαρος, 1974, σ. 248-249.

[1185] Theodore Stephanides, *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011, σ. 77.

[1186] Theodore Stephanides, *Arodaphnousa: a Tragedy in Three Acts*. London, 1967, σ. 3.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, ο Prince John απαντά στον πατέρα του King Janus, όταν ο πρώτος προσπαθεί να τον πείσει να αρνηθεί τον έρωτά του για την ταπεινής καταγωγής Αροδαφνούσα και να φροντίσει να βρει μια νύφη αντάξια της δικής του θέσης. Η γλώσσα του Θεόδωρου Στεφανίδη εκ πρώτης όψεως φέρνει στο νου έργα παλαιότερων ετών. Οι χαρακτήρες μιλούν με τρόπο ποιητικό και συχνά πομπώδη. Το έργο, διαβάζεται σαν ένα κλασικό ποίημα, με στρωτή γραφή και ενδιαφέρον σενάριο. Οι περιπέτειες της Αροδαφνούσας κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη μέχρι το τέλος του δράματος. Ενδεικτικός είναι ένας από τους τελευταίους μονολόγους της ηρωίδας, η οποία με τρόπο συγκινητικό προσπαθεί με όσες δυνάμεις της έχουν απομείνει να προσευχηθεί για τελευταία φορά στην Αγία Κλάρα (Saint Clara) και να ζητήσει μια τελευταία χάρη από αυτήν:

My brow is cool, but with the sweat of death;
And, deep within me, still the fever burns
To parch the dwindling fountain of my life.
Soon I shall die, who had already died
Last night but for the few short hours respite
Soon I shall die but, ere I breathe my last,
I wish to entreat Saint Clara to perfect
The new-born hope she wakened in my breast
With her veiled promise that I would not pass
“Bewailing an unfulfilled Heart’s desire.[1187]

Η συγγραφή της Αροδαφνούσας πιθανόν να σχετίζεται και με το ενδιαφέρον του Στεφανίδη με τη λαϊκή παράδοση, κάτι που θα φανεί και στη συνέχεια με το θεατρικό έργο του “The Bridge of Arta”.

[1187] *Ό.π.*, σ.34.

“Labyrinth: a tragedy in three acts”

Το θεατρικό έργο “Labyrinth: a tragedy in three acts”, βρίσκεται κατατεθειμένο στο Imperial War Museum στο Λονδίνο, μαζί με μια επιλογή ποιημάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη, με τίτλο “Poems of two World Wars”, καθώς και την πρώτη του ποιητική συλλογή *The Golden Face*. Αντίγραφο βρίσκεται, επίσης, στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο. Το έργο, ενώ φαίνεται πως γράφτηκε το 1975, σύμφωνα με την ιδιόχειρη σημείωση του συγγραφέα επάνω στο δακτυλογραφημένο αντίγραφο που βρίσκεται στην Βρετανική Βιβλιοθήκη, εντούτοις, στο βιβλίο *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ,* στην ενότητα «Εργογραφία Θεόδωρου Στεφανίδη», το συγκεκριμένο έργο έχει χρονολογία το 1968.[1188] Είναι πολύ πιθανό να έγραψε ο Στεφανίδης το έργο το 1968 και τα χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι το 1975 να προέβη σε αλλαγές, οπότε και να γράφτηκε η μεταγενέστερη χρονολογία στο δεύτερο δακτυλογραφημένο αντίτυπο.

Αναφορά στο συγκεκριμένο έργο κάνει ο Θεόδωρος Στεφανίδης τον Μάιο του 1982 σε επιστολή του προς τον συγγραφέα Lawrence Durrell. Μεταξύ άλλων τον πληροφορεί πως του είχαν γράψει από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου Πολέμου του Λονδίνου (Imperial War Museum) ζητώντας του ένα αντίγραφο της τραγωδίας «Λαβύρινθος». Ο Στεφανίδης αναφέρει επίσης, πως αυτό ήταν το μοναδικό έργο που είχε γραφτεί από κάποιον που συμμετείχε στη Μάχη της Κρήτης. Για τον ίδιο, η είδηση αυτή αποτελούσε ένα «πολύ κολακευτικό νέο».[1189]

Ως προς τη θεματική του έργου αυτού, πρόκειται για μια τραγωδία σε πέντε πράξεις, η οποία διαδραματίζεται στη σύγχρονη εποχή στην Κρήτη. Ο τίτλος “Labyrinth” απηχεί έντονα τον μυθικό Μινωικό Λαβύρινθο αλλά και την πολυπλοκότητα των καταστάσεων που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ήρωες του έργου. Η πρώτη πράξη του έργου λαμβάνει χώρα στην Κρήτη, την άνοιξη του 1932. Δύο ετεροθαλή αδέλφια, ο εικοσάχρονος Kurt Manning, γιος ενός άγγλου

[1188] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 257.

[1189] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 251.

αρχαιολόγου και μιας γερμανίδας μητέρας, και ο Philip Manning, γιος του ίδιου πατέρα και μιας ελληνίδας μητέρας, είναι οι πρωταγωνιστές. Η ζωή τους αλλάζει με τον θάνατο των γονιών τους, καθώς είναι υποχρεωμένοι να ζήσουν ξεχωριστά με συγγενείς τους, ο πρώτος στη Γερμανία και ο δεύτερος στη Μεγάλη Βρετανία. Η μοίρα θα τους φέρει και πάλι κοντά τον Μάιο του 1941 (δεύτερη, τρίτη, τέταρτη και πέμπτη πράξη) όταν θα βρεθούν σε αντίπαλα στρατόπεδα, κατά τη διάρκεια της μάχης της Κρήτης. Η δραματική συνάντηση του Kurt με τον Philp περιγράφεται με τα πιο μελανά χρώματα.

Ο γερμανός αξιωματικός Kurt Manning επιστρέφει στο νησί του το 1941 κατά τη Μάχη της Κρήτης, αυτή τη φορά ως κατακτητής. Όπως γράφει ο Στεφανίδης στα προλεγόμενα του έργου “There is no greater devil out of hell than he who wars against his better Self…”, απηχώντας τον ποιητή John Milton στο έργο του *Paradise Lost*.[1190] Τα λόγια αυτά λειτουργούν ως προάγγελοι της τραγικής συνέχειας. Ο αξιωματικός του γερμανικού στρατού Kurt Manning του 1941 δεν έχει καμία σχέση με τον ευγενικό και ευαίσθητο νεαρό άντρα του 1932. Η ψυχή του, γεμάτη μίσος, τον ωθεί να καταστρέψει τους ανθρώπους που κάποτε αγαπούσε και εκτιμούσε. Εκτός από τον αδερφό του Philip, τον οποίο δεν διστάζει να σκοτώσει, σειρά έχει ο καλός του φίλος, αρχαιολόγος Λέανδρος Πετράκης και η νεαρή κόρη του Δάφνη, την οποία γνώριζε ο Kurt απ’ όταν ήταν μικρό κοριτσάκι. Η Δάφνη μάλιστα έχει συνάψει σχέση με τον Philip Manning. Ο Kurt, αφού θα οδηγήσει στον θάνατο τον αδελφό του, στη συνέχεια θα εκβιάσει τη Δάφνη να συνευρεθεί μαζί του, ξεγελώντας την πως ο Philip είναι ζωντανός και η ζωή του εξαρτάται από τη δική της απόφαση. Στο τέλος, έχοντας πάρει ό,τι ζητούσε και από τη Δάφνη, ο Kurt δεν θα διστάσει να εκβιάσει και τον πατέρα της με τη ζωή της και την απειλή βασανιστηρίων, ώστε να αποσπάσει πληροφορίες σχετικές με την εισβολή των γερμανικών δυνάμεων στην Κρήτη. Ωστόσο, ο Λέανδρος, καταλαβαίνοντας τον αδυσώπητο χαρακτήρα του Kurt, θα

[1190] Πρόκειται για την πασίγνωστη φράση του Σατανά που έχει ριχτεί στην κόλαση μετά την εξέγερση του απέναντι στο Θεό στον *Χαμένο Παράδεισο* του John Milton: “Better to reign in Hell than serve in Heaven” («Είναι καλύτερα να βασιλεύει κανείς στην *κόλαση* παρά να υπηρετεί στον *παράδεισο»).* Βλ. Milton, John. *Paradise Lost.* Vol. 1, in *The Norton Anthology of English Literature*, by M. H. General Editor Abrams. New York, London: W. W. Norton & Company, 1993, σ. 1482.

αρνηθεί ηρωικά να του παράσχει οποιαδήποτε πληροφορία, καταλήγοντας και ο ίδιος στον θάνατο.

Είναι πολύ συγκινητική η σκηνή στο τέλος της πέμπτης πράξης, όταν η Δάφνη καταφέρνει να αποσπάσει το όπλο του Kurt και να το στρέψει εναντίον του. Ο ίδιος, δεν θα διστάσει και πάλι να χρησιμοποιήσει το ψεύδος προς όφελός του, λέγοντάς της πως το όπλο περιέχει μόνο μια σφαίρα την οποία θα πρέπει να σκεφτεί πολύ με ποιον τρόπο θα τη χρησιμοποιήσει. Η Δάφνη πέφτει στην παγίδα του και, προκειμένου να αποφύγει τη σύλληψη και τον μαρτυρικό θάνατο, στρέφει το όπλο στον εαυτό της και σκοτώνεται. Ο Kurt Manning, μόνος πλέον και νικητής, έχοντας απωλέσει κάθε ίχνος ανθρωπιάς, θα βιώσει τη ματαίωση των στόχων του. Με τον θάνατο της Δάφνης, η έκπληξη του Kurt είναι τεράστια, και ακόμα μεγαλύτερη η απελπισία του: “Oh God, she still believed me!” θα φωνάξει απελπισμένος και με μια κίνηση θα πυροβολήσει το κεφάλι του και θα σωριαστεί νεκρός δίπλα στην Δάφνη. Σε εκείνο το σημείο πέφτει η αυλαία, ενώ ακούγεται ο χορός να ψάλλει ένα τραγούδι σχετικό με το σκοτάδι που έχει κατακλύσει τα πάντα, και στο βάθος ακούγεται αμυδρά ο ήχος πολεμικών αεροπλάνων και της προειδοποιητικής σειρήνας.

Το έργο αυτό του Θεόδωρου Στεφανίδη απέχει αρκετά από αυτό που θα ονομάζαμε «ρεαλιστική πλοκή». Και αυτό συμβαίνει διότι παρόλο που η δράση τοποθετείται σε χρόνο και χώρο πραγματικό, ο πρωταγωνιστικός χαρακτήρας Kurt Manning, μέσα από την υπερβολική του αλαζονεία και ακραία συμπεριφορά, ενσαρκώνει το «απόλυτο κακό», και κατά αντιστοιχία, το γερμανικό κράτος και τον ηγέτη του εκείνης της περιόδου. Ο Φύρερ, γίνεται αντικείμενο αναφοράς και συζήτησης σε πολλά σημεία του έργου. Η τελική δραματική συνειδητοποίηση της κατάστασης από τον Kurt Manning και η επακόλουθη αυτοκτονία του, λειτουργούν σαν ένα είδος «κάθαρσης», κατά τα πρότυπα των αρχαίων ελληνικών τραγωδιών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εισαγωγή του Στεφανίδη, ο οποίος υπεραμύνεται της «αληθοφάνειας» του έργου του και ουσιαστικά το συνδέει με τη μακρά παράδοση των θεατρικών συγγραφέων από την κλασική αρχαιότητα έως τον Σαίξπηρ: “Many may object that this play is not “true to life”. It is not meant to be...The drama, by its very origin, was never intended to be an undistorted mirror-

image...” [1191] Παραθέτοντας στη συνέχεια δύο παραδείγματα, ένα από τον Σοφοκλή και ένα από τον Σαίξπηρ, ο Στεφανίδης διαπιστώνει πως και οι δύο κατάφεραν μέσα από «την επιτηδευμένη έκφραση» (artificiality of their expression), να φτάσουν πολύ πιο κοντά στην απόλυτη αλήθεια από ό,τι αν επεδίωκαν την παρουσία του ρεαλισμού της γλώσσας στα έργα τους. Με αυτό τον τρόπο, ο αναγνώστης (ή και ο θεατής) γνωρίζει πως η ιστορία που θα ακολουθήσει μπορεί να μην είναι ένας πιστός αντικατοπτρισμός της πραγματικής ζωής, αλλά μια παραμορφωμένη εικόνα η οποία ωστόσο, μεταφέρει στον θεατή τις αλήθειες που θέλει να εκφράσει ο συγγραφέας. [1192]

Ο ακαδημαϊκός Anthony Hirst θεωρεί το έργο “Labyrinth: a tragedy in three acts” ως το καλύτερο από τα υπόλοιπα θεατρικά έργα του Θεόδωρου Στεφανίδη και το συγκρίνει με τα έμμετρα δράματα (*verse dramas)* του T.S. Eliot (*The cocktail party, The elder statesman, The confidential clerk*, *The family reunion*) τα οποία διαδραματίζονται στη σύγχρονη εποχή.[1193]

[1191] Theodore Stephanides. *Labyrinth: a tragedy*. London, 1975, σ. 2.

[1192] Οι απόψεις αυτές του Θεόδωρου Στεφανίδη θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τις απόψεις του T.S. Eliot, ο οποίος σε ομιλία του στο Πανεπιστήμιο του Harvard (1950) και μετέπειτα άρθρο του με τίτλο “Poetry and Drama” (*Atlantic Monthly*, February 1951), ανέλυε τα πλεονεκτήματα και τα χαρακτηριστικά του θεάτρου γραμμένου σε έμμετρο στίχο. Χαρακτηριστική είναι η φράση: “[…] the audience should find, at the moment of awareness that it is hearing poetry, that it is saying to itself: ‘*I* could talk in poetry too!’ Then we should not be transported into an artificial world; on the contrary, our own sordid, dreary daily world would be suddenly illuminated and transfigured”. Στο παραπάνω απόσπασμα, ο Eliot, όπως και ο Στεφανίδης θέλει να καταδείξει πως ο ποιητικός λόγος στο έμμετρο δράμα (verse drama), στην ουσία του δεν μεταφέρει τον θεατή σε έναν κόσμο «τεχνητό», αλλά αντίθετα, φωτίζει και μεταπλάθει την σκληρή πραγματικότητα. Βλ. Eliot, T.S. "Poetry and Drama." *Atlantic Monthly* February 1951, σ. 30. https://tseliot.com/essays/poetry-and-drama

[1193] Απόψεις του Anthony Hirst από την αλληλογραφία μας (με την άδειά του): “*The Labyrinth* is in my opinion by far the best of all these plays, comparable, as I have written somewhere, with T.S. Eliot’s verse dramas set in modern times. I am thinking of Eliot’s *The cocktail party, The elder statesman, The confidential clerk*, *The family reunion.* Like the last of these *The labyrinth* includes a chorus, not the Eumenides, but Cretan villagers.[…] I think Stephanides was heavily influenced by T. S. Eliot in undertaking these verse dramas. He very likely had attended the first run of some or all of Eliot’s plays on the London Stage. I know for a fact that Lawrence Durrell attended the first night of one of the plays. (It’s in *The Durrell Log.*) And perhaps Stephanides was with him, as they did meet

Η ανάγκη του Θεόδωρου Στεφανίδη να συγγράψει ένα τόσο «σκοτεινό» θεατρικό έργο απηχεί τον αντίκτυπο που είχε η συμμετοχή του στη Μάχη της Κρήτης στον ψυχισμό του. Η γερμανική εισβολή και η άτακτη υποχώρηση του Βρετανικού Στρατού και των Συμμαχικών Δυνάμεων, οι αναρίθμητες απώλειες, η αγωνία της επιβίωσης, η αναμέτρηση με τον τρόμο, γεγονότα τα οποία περιγράφει με λεπτομέρεια ο Στεφανίδης στα απομνημονεύματά του *Climax in Crete*, αποτέλεσαν την αφετηρία για τη συγγραφή αυτού του δράματος. Το έργο παρουσιάζει ενδιαφέρον ως μια «αλληγορική μαρτυρία» πάνω στα δεινά που επιφέρει ο πόλεμος, και στην ουσιαστική αλλοτρίωση των ανθρώπων όταν καθοδηγούνται από τα κατώτερα ένστικτά τους και χάνουν κάθε συναίσθημα ανθρωπιάς και αλληλεγγύης προς τους συνανθρώπους τους.

on LD's rare visits to London. One evidence of the influence is his curious use of the phrase "The scene is *laid*…" which I have only ever seen in Eliot's *Complete Plays."*

“The Bridge of Arta: a tragedy in three acts”

Στο ανέκδοτο θεατρικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη “The Bridge of Arta: a tragedy in three act”, ο συγγραφέας καταπιάνεται με τον γνωστό (στους Έλληνες) θρύλο του γεφυριού της Άρτας, όπως αυτός τραγουδήθηκε μέσα στους αιώνες στο δημοτικό τραγούδι «Του γιοφυριού της Άρτας». Για άλλη μια φορά γίνεται φανερή η επιρροή των δημοτικών τραγουδιών στη συγγραφική εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη, τα οποία, όπως έχει αναφερθεί ξανά στην παρούσα μελέτη, είχε μελετήσει σε βάθος ο Στεφανίδης αλλά και μετέφρασε μεγάλο αριθμό αυτών στην αγγλική γλώσσα. Στην εκδοχή του Στεφανίδη, η γυναίκα του Πρωτομάστορα είναι το πιο σημαντικό πρόσωπο του έργου και ο μονόλογός της καταλαμβάνει μεγάλη έκταση στο έργο. Για μια ακόμα φορά ο Στεφανίδης χρησιμοποιεί έμμετρο λόγο για να δώσει πνοή στους ήρωές του. Το ύφος του έργου ακολουθεί το πρότυπο της «Αροδαφνούσας» του Στεφανίδη.

“All power corrupts: a tragedy in three acts”

Σχετικά με το θεατρικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη με τίτλο “All power corrupts: a tragedy in three acts”, ο Anthony Hirst, υπεύθυνος-ερευνητής του προσωπικού αρχείου του Θεόδωρου Στεφανίδη (Stephanides Archive), το είχε ανακαλύψει στο σπίτι του στο Λονδίνο. Καθώς το συγκεκριμένο έργο δεν ήταν διαθέσιμο σε κάποια γνωστή συλλογή (π.χ. στη Βρετανική Βιβλιοθήκη του Λονδίνου), η αρχική εκτίμηση ήταν πως η τρέχουσα μελέτη θα βασιζόταν μόνο στην προσωπική μαρτυρία του Anthony Hirst σχετικά με την υπόθεση και το περιεχόμενο του έργου. Ωστόσο, η πρόσφατη δημιουργία του αρχείου Gerald Durrell στο νησί Jersey του Ηνωμένου Βασιλείου, κατόπιν πρωτοβουλίας της συζύγου του Gerald Durrell, Lee Durrell, έφερε στο φως ένα αντίτυπο του πολύ δυσεύρετου αυτού έργου, το οποίο ο Θεόδωρος Στεφανίδης είχε δωρίσει με ιδιόχειρη αφιέρωση στον φίλο του Gerald τον Σεπτέμβριο του 1978.[1194]

Το δακτυλογραφημένο αντίτυπο ξεκινάει με τα πέντε πρόσωπα του έργου: τον Sir Henry Jason, επιστήμονα που έχει ανακαλύψει την Παγκόσμια Πανάκεια (Universal Panacea), την κόρη του Helen, την Brenda Greenwood, μια νεαρή γιατρό, βοηθό του Henry Jason, τον Gerald Hillier, άλλον ένα νεαρό γιατρό και βοηθό του Henry Jason, και τέλος, τον Hugh Delman, μια «οντότητα», όπως γράφει ο Στεφανίδης.

Η υπόθεση του έργου εκτυλίσσεται στο μέλλον, κάπου στα τέλη του 20ού αιώνα, και όπως γράφει ο συγγραφέας, ο ακριβής χρόνος δεν παίζει ρόλο στην πλοκή του έργου.

Στη συνέχεια, ο Στεφανίδης παραθέτει την «κεντρική ιδέα», με μια φράση του Lord Acton, ότι η δύναμη τείνει να διαφθείρει, αλλά η απόλυτη δύναμη οδηγεί στην απόλυτη διαφθορά.[1195] Επιπλέον, πληροφορεί τους αναγνώστες ότι η κεντρική ιδέα

[1194] Το αντίτυπο που διαθέτει η γράφουσα είναι αποτέλεσμα της επικοινωνίας με την υπεύθυνη του αρχείου Gerald Durrell, την αρχειονόμο κ. Catherine Kirby, η οποία τον Ιούλιο του 2022 μου γνωστοποίησε την ύπαρξη του συγκεκριμένου αντιτύπου και άμεσα –κατόπιν αιτήματός μου– μου απέστειλε αντίγραφο του θεατρικού έργου *All power corrupts: a tragedy in three acts.* Βέβαια, αυτή η επικοινωνία δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τη γενναιόδωρη συνδρομή της κ. Lee Durrell, η οποία με μεγάλη ευγένεια με έφερε σε επαφή με την κ. Kirby.

[1195] Stephanides, Theodore. *All Power Corrupts: a tragedy in three acts*. London, 1978, σ. 2.

της τραγωδίας του, δηλαδή ότι ο Διάβολος βάζει σε πειρασμό τον άνθρωπο αλλά ελπίζει πως ο δεύτερος θα αντισταθεί, βασίστηκε σε ένα βιβλίο που είχε εκδοθεί το 1895, με τίτλο *The Sorrows of Satan.*[1196]

Η εισαγωγική σελίδα κλείνει με μια σημείωση του συγγραφέα, ο οποίος ξεκαθαρίζει πως δεν τον απασχολεί αν τα πρόσωπα του έργου μιλούν «με φυσικότητα», καθώς κατά τη γνώμη του το θέατρο δεν χρειάζεται να αποτελεί μια ρεαλιστική αναπαράσταση του κόσμου, ενώ αυτό μπορεί να το επιτύχει ο κινηματογράφος. Κατά τον Στεφανίδη, ο Shakespeare ή οι αρχαίοι Έλληνες τραγωδοί δεν ήταν «ρεαλιστικοί», και η σκηνή θα έπρεπε να συμβολίζει μια συγκεκριμένη θεματική και να μην προσπαθεί να την αναπαραστήσει ρεαλιστικά.[1197] Στις σημειώσεις αυτές, ο Θεόδωρος Στεφανίδης ουσιαστικά αναλύει το σκεπτικό του, θέλοντας να αποφύγει να εξηγεί μελλοντικά τους λόγους που τον έκαναν να γράφει με στόμφο ή να βάζει τους ήρωές του να μιλούν με κάπως αφύσικο τρόπο, ώστε να μην πείθουν τον θεατή για τον ρεαλισμό των θεατρικών έργων του. Επιπλέον, ο συγγραφέας επιθυμεί ο αναγνώστης ή ο θεατής να γνωρίσει το έργο του κυρίως ως μια «ιδέα» πάνω στην οποία στηρίζεται όλο το θεατρικό.

Το έργο *All power corrupts: a tragedy in three acts*, αποτελεί την έκφραση των πιο μύχιων φόβων ενός ανθρώπου που έζησε τον 20ό αιώνα, πήρε μέρος σε δύο παγκόσμιους πολέμους και βίωσε όλες τις κοσμοϊστορικές αλλαγές που άφησαν την ανθρωπότητα να ζει με τον φόβο ενός πυρηνικού ολέθρου. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, κοιτάζοντας προς το μέλλον, βλέπει το τέλος της ιστορίας και τα καταστροφικά αποτελέσματα που θα μπορούσε να επιφέρει στον κόσμο η συγκέντρωση των δυνάμεων σε δύο κύριους πόλους, κάνοντας ουσιαστικά μια έμμεση αναφορά στον Ψυχρό Πόλεμο.

Έτσι, στο έργο του Στεφανίδη, ολόκληρη η ανθρωπότητα κυβερνάται από έναν αγαθό ηγέτη, εκτός από την Κίνα, η οποία παραμένει εκτός του ελέγχου του και απειλεί τη διακυβέρνηση του ηγέτη και την παγκόσμια ειρήνη. Σε αυτό το σημείο, η συγκέντρωση των δυνάμεων απηχεί και το βιβλίο του George Orwell *1984*, όπου υπήρχαν τρία εχθρικά μπλοκ δυνάμεων, η Ωκεανία, η Ευρασία και η Ανατολική Ασία. Ο παγκόσμιος κυβερνήτης έχει πρόσβαση σε ένα όπλο μαζικής καταστροφής,

[1196] Corelli, Marie. *The Sorrows of Satan.* London: Methuen & Co, 1895.

[1197] Stephanides, Theodore. *All Power Corrupts: a tragedy in three acts*. London, 1978, σ. 2.

το οποίο δεν διαθέτει η Κίνα. Στο τέλος, για να προστατεύσει ο κυβερνήτης τους «καλούς» αποφασίζει να χρησιμοποιήσει το όπλο για να καταστρέψει την Κίνα, αλλά προφανώς και την υπόλοιπη ανθρωπότητα.

Ο κεντρικός χαρακτήρας του έργου, ο Sir Henry Jason είναι ο άνθρωπος που έχει ανακαλύψει την Παγκόσμια Πανάκεια και τώρα βρίσκεται στη δύση του βίου του, απολαμβάνοντας παγκόσμια αναγνώριση. Σε αυτό το σημείο της ζωής του τον επισκέπτεται ο Hugh Delman, ο οποίος κάνει γνωστή στον Jason την πραγματική του ταυτότητα: είναι ο Διάβολος. Στη συζήτησή τους ο Jason παραδέχεται πως η μεγάλη ιατρική του ανακάλυψη δεν έχει κανένα νόημα αν ο κόσμος καταστραφεί από την ατομική βόμβα. Τότε ο Διάβολος προσφέρεται να βοηθήσει τον γιατρό να σώσει τον κόσμο. Ο ερώτηση του γιατρού: “Are you not the Arch-enemy of Man”, θα λάβει την εξής απάντηση, η οποία αντικατοπτρίζει τη βάση των σκέψης του Στεφανίδη και τον λόγο συγγραφής του συγκεκριμένου θεατρικού έργου: “Man has but one arch-enemy – himself”.[1198] Δηλαδή, ο μεγαλύτερος εχθρός του ανθρώπου είναι ο εαυτός του.

Στη συνέχεια του έργου, στη δεύτερη πράξη, ο Sir Henry Jason δέχεται να συνεργαστεί με τον Διάβολο, κι εκείνος τον μεταμορφώνει σε έναν νεαρό και επιτυχημένο γιατρό που πλέον μπορεί να κυβερνήσει τον κόσμο με τη δύναμη της νεότητάς του. Στην πορεία, ο Jason συνειδητοποιεί πως η μεταμόρφωσή του σε νεαρό θα του στερήσει την ύπαρξη της κόρης του – πώς θα μπορούσε να έχει μια κόρη σχεδόν συνομήλικη άλλωστε – ωστόσο, αυτό δεν θα είναι αρκετό ώστε να τον κάνει να επιστρέψει στη ζωή που είχε. Σε αυτό το σημείο φαίνονται οι πρώτες αλλοιώσεις στον χαρακτήρα του και πόσο το γεγονός ότι ενδίδει στον πειρασμό, αρχίζει να τον διαβρώνει ψυχικά.

Η τρίτη πράξη του έργου αποτελεί τη δραματική κορύφωση: ο Jason οδεύει προς την καταστροφή του κόσμου τον οποίο υποτίθεται πως θα προστάτευε. Στο σημείο αυτό ακόμα και ο Διάβολος του υπενθυμίζει πως ο άνθρωπος πάντα μπαίνει σε πειρασμό από τον ίδιο, αλλά δεν είναι υποχρεωμένος να ενδώσει. Ακόμα και ο Διάβολος προσπαθεί να τον αποτρέψει από τα καταστροφικά του σχέδια, ωστόσο, ο επιστήμονας τραβάει το κόκκινο χερούλι και ο κόσμος τελειώνει. Στην πραγματικότητα, ο Θεόδωρος Στεφανίδης θέλει να δείξει ότι η «δύναμη» μπορεί να

[1198] *Ό.π.,* σ.7.

διαφθείρει ακόμα και τους καλόκαρδους ηγέτες και η πάλη μεταξύ καλού και κακού μπορεί να είναι αρκετά δυσδιάκριτη για τους κατέχοντες τη δύναμη.

Ο ερευνητής Anthony Hirst είχε σχολιάσει πως το θεατρικό «All power corrupts» είναι ένα άνισο έργο, με το οποίο ο Στεφανίδης εξέφραζε τους φόβους του για την άνοδο και επικράτηση του κομμουνισμού στις ανατολικές χώρες. Πράγματι, ο Θεόδωρος Στεφανίδης έβλεπε με φόβο και καχυποψία τα κομμουνιστικά καθεστώτα και τις απόψεις του αυτές τις είχε εκφράσει και μέσα από την αλληλογραφία του.

Από την άλλη πλευρά, με το έργο του αυτό δεν παίρνει ξεκάθαρη θέση επί του θέματος, καθώς το τέλος του κόσμου έρχεται από το φαινομενικά «καλό στρατόπεδο». Το σίγουρο είναι πως η εμπειρία του σε δύο παγκόσμιους πολέμους είχε αφήσει το στίγμα της στον τρόπο που ο ίδιος φανταζόταν το μέλλον του κόσμου και τους κινδύνους τους οποίους μπορεί να αντιμετώπιζε στο άμεσο μέλλον το ανθρώπινο γένος. Ο Ψυχρός Πόλεμος εκείνης της περιόδου ήταν η πραγματική έκφραση της απειλής την οποία ο ίδιος μετέτρεψε σε θεατρική τραγωδία, δημιουργώντας μια αλληγορία των πολύπλοκων καταστάσεων που επικρατούσαν σε παγκόσμιο επίπεδο.

Εν κατακλείδι, το έργο “All power corrupts”, όπως λέει και ο τίτλος του, αποτελεί άλλη μια προσπάθεια του Θεόδωρου Στεφανίδη να προειδοποιήσει τον κόσμο για τις ολέθριες συνέπειες που μπορεί να έχει η αλόγιστη συγκέντρωση της δύναμης και η ταυτόχρονη πρόσβαση σε όπλα μαζικής καταστροφής. Το θέατρο λειτουργεί ως ένα εργαλείο συνειδητοποίησης καταστάσεων, και ο ίδιος προσπαθεί με τον τρόπο αυτό να κάνει ό,τι και οι αρχαίοι τραγικοί: να διδάξει και να αφυπνίσει το κοινό.

Συμπεράσματα

Ο Θεόδωρος Στεφανίδης συνέγραψε θεατρικά έργα με δραματικό περιεχόμενο. Κοινό τους χαρακτηριστικό είναι η τραγική κατάληξη των πρωταγωνιστών και πρωταγωνιστριών, στα πρότυπα των αρχαίων τραγωδιών. Υπάρχει μια διάχυτη απαισιοδοξία στα θεατρικά έργα του Στεφανίδη και για τον λόγο αυτό αφήνουν στον αναγνώστη μια αίσθηση ματαιότητας. Ωστόσο, στόχος του Στεφανίδη δεν ήταν να ψυχαγωγήσει τον θεατή αλλά να τον «διδάξει», να τον προβληματίσει, να τον συγκινήσει, να τον αφυπνίσει.

Το ύφος και η γλώσσα στα έργα του παραπέμπουν σε έργα παλαιότερων εποχών. Έτσι, παρόλο που γράφτηκαν κατά την ωριμότητα του Θεόδωρου Στεφανίδη, τα θεατρικά του δεν συνάδουν με τον μοντερνισμό και τις νέες τάσεις στο θέατρο που επικράτησαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Όπως αντίστοιχα και η ποίησή του. Η πίστη του Στεφανίδη στους «παραδοσιακούς» τρόπους αφήγησης, η πολλές φορές «επιτηδευμένη» γλώσσα, ήταν ο τρόπος του να μοιραστεί με τους αναγνώστες τη δική του οπτική του κόσμου, παρόλο που γνώριζε ότι αυτή η εμμονή του με την παράδοση και τις δοκιμασμένες φόρμες του παρελθόντος, δύσκολα θα έβρισκε ανταπόκριση στην εποχή του.

Όσο για τα πρόσωπα που απαρτίζουν το θεατρικό του σύμπαν, ο Στεφανίδης, μέσα από τους χαρακτήρες και τις ιστορίες τους προειδοποιεί με τον τρόπο του για τις πολλαπλές εξάρσεις της βίας –ατομικής ή συλλογικής– που αποτελεί μια παθογένεια του ανθρώπινου είδους. Όλοι οι χαρακτήρες του υποφέρουν μέσα σ' ένα κόσμο σκληρό και απάνθρωπο. Και πολλές φορές η δικαίωση δεν έρχεται ποτέ. Η Αροδαφνούσα, η γυναίκα του Πρωτομάστορα, η Δάφνη και ο Philip, η ανθρωπότητα, είναι τα θύματα αυτού του κόσμου. Ωστόσο, ο θεατρικός συγγραφέας Στεφανίδης μέσα από το έργο του υποστηρίζει τη λυτρωτική δύναμη της τέχνης: τα θύματα, οι τραγικοί ήρωες είναι μέσα στο θεατρικό σύμπαν. Ο κόσμος όμως, μπορεί να διδαχθεί από αυτούς και να γίνει καλύτερος.

Ανακεφαλαιώνοντας, τα θεατρικά έργα του Θεόδωρου Στεφανίδη, μπορεί να μην δρέπουν δάφνες ως προς την πρωτοτυπία τους σε πλοκή, θεματολογία, γλώσσα ή χαρακτήρες, ωστόσο, αποτελούν άλλη μια ενδιαφέρουσα έκφανση της

καλλιτεχνικής φύσης του Στεφανίδη και της πολύπλευρης ενασχόλησής του με τη γραφή.

Ο επιστολικός λόγος του Θεόδωρου Στεφανίδη μέσα από την αλληλογραφία του με τον Lawrence Durrell και άλλες επιστολές του προς διαφορετικούς παραλήπτες

Άλλο ένα έργο στο οποίο ο Θεόδωρος Στεφανίδης εμφανίζεται ως ο συγγραφέας του και το οποίο εκδόθηκε πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του, είναι το δίγλωσσο βιβλίο (ελληνικά-γαλλικά) με τίτλο *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*.[1199] Όπως κάνει ξεκάθαρο και ο τίτλος του, πρόκειται για έναν μεγάλο όγκο επιστολών τις οποίες είχε αποστείλει ο Θεόδωρος Στεφανίδης στον φίλο του συγγραφέα Lawrence Durrell.

Το έργο αυτό του Θεόδωρου Στεφανίδη εντάσσεται στην κατηγορία του επιστολικού λόγου. Ο επιστολικός λόγος αποτελεί ένα πλήρες κειμενικό είδος και είναι αξιοσημείωτο ότι τα τελευταία χρόνια βιώνει μια ιδιαίτερη άνθιση, κυρίως με την έκδοση της αλληλογραφίας σημαντικών προσώπων, που μέσα από τις επιστολές τους μπορεί ο αναγνώστης να ανακαλύψει στοιχεία και λεπτομέρειες όχι μόνο της ζωής των αλληλογράφων αλλά κυρίως της εποχής και των καταστάσεων, ιστορικών, πολιτικών, πολιτιστικών, κοινωνικών, και να εξάγει πολύτιμα συμπεράσματα για την προσωπικότητα, το έργο αλλά και το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο επικοινωνούσαν οι επιστολογράφοι.

Βέβαια, ο επιστολικός λόγος αποτελεί και ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος, τη λεγόμενη «επιστολική λογοτεχνία» (epistolary literature), όπου το μυθιστόρημα έχει τη μορφή επιστολών με τους χαρακτήρες να επικοινωνούν δια αλληλογραφίας. Πολύ γνωστά μυθιστορήματα αυτού του είδους είναι για παράδειγμα οι *Επικίνδυνες σχέσεις* του Pierre Choderlos de Laclos (*Les liaisons dangereuses*, 1782), τα επιστολικά μυθιστορήματα του Samuel Richardson *Pamela or Virtue Rewarded* (1740) και *Clarissa* (1748), *Οι Φτωχοί* (1846) του Φίοντορ Ντοστογιέφσκι, αλλά και ο Δράκουλας του Bram Stoker (1897). Αλλά και στη σύγχρονη εποχή, η επιστολική λογοτεχνία έχει ιδιαίτερη άνθιση με αρκετούς συγγραφείς να καταπιάνονται με το επιστολικό είδος.

[1199] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006.

Όπως πολύ εύστοχα είχε παρατηρήσει και ο Jacques Derrida, το γράμμα, η επιστολή, δεν είναι απλά ένα «είδος», αλλά όλα τα είδη, η ίδια η λογοτεχνία.[1200] Στην περίπτωση του Θεόδωρου Στεφανίδη βέβαια, ο επιστολικός λόγος του δεν είναι προϊόν μυθοπλασίας, παρόλο που η ανάγνωση του βιβλίου καταφέρνει να απορροφήσει τον αναγνώστη, με τον λογοτεχνικό τόνο της αλληλογραφίας του Στεφανίδη ως ένα αντίστοιχο προϊόν μυθοπλασίας. Συνεπώς, η έκδοση του συγκεκριμένου τόμου θα μπορούσε να αποτελέσει άλλο ένα τεκμήριο μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου και να σταθεί επάξια δίπλα σε άλλα επιστολικά κείμενα που εκδόθηκαν τα τελευταία χρόνια, συγγραφέων που σχετίστηκαν πολύ ή λιγότερο με τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Αναφερόμαστε πρωτίστως στην έκδοση της μακρόχρονης αλληλογραφίας του Γιώργου Κατσίμπαλη με τον Γιώργο Σεφέρη η οποία εκδόθηκε σε δύο τόμους, υπό τον γενικό τίτλο *«Αγαπητέ μου Γιώργο», Αλληλογραφία*.[1201] Ο Γιώργος Κατσίμπαλης υπήρξε, όπως έχει αναφερθεί εκτενώς στην εν λόγω διατριβή, στενός φίλος και συνεργάτης του Θεόδωρου Στεφανίδη μέχρι το τέλος της ζωής του. Αντίστοιχα, η αλληλογραφία κυρίως γνωστών και επιφανών ελλήνων συγγραφέων εκδιδόταν και συνεχίζει να εκδίδεται μέχρι τις μέρες μας, και φαίνεται πως το συγκεκριμένο κειμενικό είδος παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τους μελετητές αλλά και τους απλούς αναγνώστες. Η αλληλογραφία του Κωστή Παλαμά, του Γιώργου Σεφέρη, του Μ. Καραγάτση αποτελούν μερικά μόνο παραδείγματα της άνθισης του συγκεκριμένου κειμενικού είδους στον ελλαδικό χώρο. Αντίστοιχα παραδείγματα δεν λείπουν βέβαια και από το παγκόσμιο λογοτεχνικό στερέωμα όπως είναι για παράδειγμα τα *Γράμματα στη Μίλενα* του Φράντς Κάφκα ή η αλληλογραφία του Ernest Heminghway αλλά και του Lawrence Durrell με τον Henry Miller.

[1200] “[…] la lettre, l'épître, qui n'est pas un genre mais tous les genres, la littérature même”. Βλ. Derrida, Jacques. *La Carte Postale: de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion, 1980, σ. 54.

[1201] Βλ. Κατσίμπαλης, Γιώργος. Σεφέρης, Γιώργος. *"Αγαπητέ μου Γιώργο" Αλληλογραφία (1924-1970)*. Επιμ. Δασκαλόπουλος Δημήτρης. Τόμ. Πρώτος . Αθήνα: Ίκαρος, 2009. Επίσης, Κατσίμπαλης, Γιώργος. Σεφέρης, Γιώργος. *"Αγαπητέ μου Γιώργο" Αλληλογραφία (1924-1970)*. Επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος. Τόμος Δεύτερος. Αθήνα: Ίκαρος, 2009.

Ο επιστολογράφος Θεόδωρος Στεφανίδης

Τα πρώτα χρονολογικά γραπτά τεκμήρια της αλληλογραφίας του Θεόδωρου Στεφανίδη, διασώζονται στο προσωπικό του αρχείο το οποίο βρίσκεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο, κατόπιν σχετικών ενεργειών από την πλευρά των απογόνων του. Στα τεκμήρια αυτά ο Στεφανίδης αλληλογραφεί με τον φίλο του από το Μακεδονικό Μέτωπο Γιώργο Κατσίμπαλη. Γράφει στον Κατσίμπαλη από την Κέρκυρα, την Τούμπα στη Θεσσαλονίκη και τη Σμύρνη, κατά την περίοδο 1919-1920. Από τις περιγραφές του Στεφανίδη διαφαίνεται μια παιγνιώδης και εύθυμη διάθεση, παρά το γεγονός ότι ο Στεφανίδης εκείνη την περίοδο υπηρετούσε ως εθελοντής στο ελληνικό στράτευμα. Για παράδειγμα, μια περιγραφή παράστασης της *Αντιγόνης* στην οποία πρωταγωνιστούσαν οι μαθήτριες από το Αρσάκειο της Κέρκυρας, την οποία προφανώς παρακολούθησε ο Θεόδωρος Στεφανίδης σε κάποια άδειά του από το στράτευμα, του δίνει την ευκαιρία να αστειευθεί με το γεγονός ότι τον χορό των Θηβαίων γερόντων ερμήνευε μια ομάδα όμορφων κοριτσιών που δεν φορούσαν ούτε καν ψεύτικες γενειάδες. Ωστόσο, όπως κατέληγε, «δεν θα παραπονιόμουν για αυτή τη διευθέτηση».[1202]

Σε άλλο γράμμα του από τη Σμύρνη (10/03/1920), ο Στεφανίδης δακτυλογραφεί στον φίλο του Κατσίμπαλη, τα νέα του. Ολόκληρη η επιστολή είναι γραμμένη σε ομοιοκατάληκτο λόγο, ο οποίος προσδίδει μια ευθυμία στον τόνο του γράμματος, ενώ και το περιεχόμενο της επιστολής περιγράφει τις όμορφες μέρες που περνάει ο Στεφανίδης στη Σμύρνη μετά την απόβαση του ελληνικού στρατεύματος, έχοντας ο ίδιος καταλύσει στο σπίτι του θείου του: “Yet still I have a pleasant time in sunny Smyrna’s balmy clime, for here I have many relations who keep me well supplied with rations & at my Uncle’s house I stay & rent I do not have to pay”.[1203] Στα πρώιμα αυτά γράμματα που ανταλλάσσει ο Στεφανίδης με τον Κατσίμπαλη δεν γίνεται κάποια αναφορά στις μετέπειτα ασχολίες τους με τη μετάφραση της παλαμικής και όχι μόνο ποίησης. Όλα τα γράμματα προς τον Κατσίμπαλη, ο Θεόδωρος Στεφανίδης τα γράφει αποκλειστικά στην αγγλική

[1202] Γράμμα στον Γιώργο Κατσίμπαλη από τις 2/04/1919. Βλ. Αρχείο Θεόδωρου Στεφανίδη.

[1203] Γράμμα στον Γιώργο Κατσίμπαλη από τις 10/03/1920. Βλ. Αρχείο Θεόδωρου Στεφανίδη.

γλώσσα. Το γεγονός αυτό αποτελεί άλλη μια ένδειξη ότι, παρόλο που ο Στεφανίδης ήταν δίγλωσσος, δεν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιεί ως πρώτη γλώσσα γραφής την αγγλική.

Ενδιαφέρον επίσης, παρουσιάζουν κάποιες επιστολές που στάλθηκαν από τον Στεφανίδη τα τελευταία χρόνια της ζωής του, μέσα από τις οποίες, ο ίδιος αφηγείται σύντομα την αυτοβιογραφία του και τους βασικούς σταθμούς της ζωής του. Για παράδειγμα σε αντίγραφο επιστολής προς τον Dr Glasgow, ο οποίος φαίνεται πως είχε επιδείξει ενδιαφέρον για τη βιογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη, ο Στεφανίδης αναπτύσσει σε πεντέμισι χειρόγραφες σελίδες την ιστορία της ζωής του και δεν παραλείπει να παραθέσει μια λίστα με το ποιητικό, λογοτεχνικό και μεταφραστικό του έργο. Κλείνοντας την επιστολή αναφέρει με απογοήτευση πως μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε τύχει μεγάλης αναγνώρισης, ήλπιζε ωστόσο να επιτύχει κάποια διάκριση έστω και μετά θάνατον.

Η αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell

Ωστόσο, το τμήμα της αλληλογραφίας του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Lawrence Durrell, αποτελεί και το πιο ενδιαφέρον για μελέτη, καθώς πρόκειται για μια σειρά επιστολών τις οποίες απέστειλε ο Στεφανίδης κατά το διάστημα 1961-1982, στα χρόνια της δικής του ωριμότητας αλλά και της μεγάλης αποδοχής του συγγραφικού ταλέντου του Lawrence Durrell. Μεγάλος αριθμός αυτών των γραμμάτων εκδόθηκε σε δίγλωσση έκδοση (γαλλικά-ελληνικά) από τον εκδοτικό οίκο Γαβριηλίδη το 2006, με τίτλο *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. [1204] Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η δίγλωσση έκδοση δεν περιέχει τη γλώσσα του πρωτοτύπου, δηλαδή την αγγλική, δίνοντας τη θέση της στη γαλλική μετάφραση.

Το βιβλίο *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]* αποτελείται από τριάντα πέντε επιστολές γραμμένες στη διάρκεια είκοσι ενός χρόνων, από τον Ιούλιο του 1961 μέχρι τον Μάιο του 1982. Στο αρχείο του Πανεπιστημίου Paris X, όπου φυλάσσονται οι επιστολές, στη Βιβλιοθήκη “Lawrence Durrell”, υπάρχουν συνολικά εξήντα επτά επιστολές του Θεόδωρου Στεφανίδη.[1205]

Όπως αναφέρεται στην εισαγωγή του βιβλίου, η επιλογή των τριάντα πέντε επιστολών «έγινε με κριτήριο την ανάδειξη της ποιητικής και επιστημονικής πλευράς του συντάκτη τους».[1206] Πράγματι, οι επιστολές του Στεφανίδη εμπεριέχουν πολλές αναφορές στην τύχη των ποιητικών του συλλογών (και στις δυσκολίες έκδοσής τους), αλλά και στις μεταφραστικές εργασίες σε συνεργασία με τον Γιώργο Κατσίμπαλη. Γράφει για παράδειγμα στις 26 Ιουνίου 1962: «Φαντάσου ότι θεωρώ ακόμη πως τα ποιήματά μου δεν είναι και τόσο παλιομοδίτικα […]. Τα ποιήματά μου

[1204] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006.

[1205] Στην εισαγωγή του βιβλίου ωστόσο, αναφέρονται εκ παραδρομής 65 επιστολές. Στην πραγματικότητα, βρέθηκαν 67 επιστολές, όπως προκύπτει και από το αρχείο PDF της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Paris X. Βλ. "Centre de Recherches Anglophones (CREA)." n.d. *Université Paris Nanterre.* Ed. Sarah Varron. Bibliothèque Lawrence Durrell. 04 02 2022. <https://crea.parisnanterre.fr/search?q=Stephanides&s=&l=0&beanKey=&RH=1459089033968&types=document>.

[1206] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 37.

δεν είναι τόσο απλά όσο δείχνουν και έχουν νοήματα βαθιά, ώστε (κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον) να τα χαίρονται άνθρωποι διαφορετικής αντίληψης».[1207] Ο Στεφανίδης, δεν διστάζει να εκφράσει ανοιχτά τη γνώμη του για την «παραδοσιακή» ποίηση που ο ίδιος υποστήριζε με θέρμη, ακόμα κι αν αυτές του οι απόψεις δεν έβρισκαν πιθανώς σύμφωνο τον συνομιλητή του Durrell ο οποίος είχε έμπρακτα υποστηρίξει τη «μοντέρνα» ποίηση κατά τη διάρκεια του βίου του.[1208]

Σε άλλα σημεία, ο Θεόδωρος Στεφανίδης αναφέρεται με περηφάνια στις εγκωμιαστικές κριτικές που έλαβε το έργο του *Climax in Crete*: «Είναι ευχάριστο να διαβάζω εγκώμια για το *Κλιμάκωση στην Κρήτη* […]».[1209]

Μια απόρριψη έκδοσης ποιητικής του συλλογής το 1964 με τη δικαιολογία ότι τα ποιήματά του «είναι πολύ ελαφρά», θα του δημιουργήσει εύλογα ερωτήματα: «Τα περισσότερα από τα ποιήματά μου έχουν βαθύτερο φιλοσοφικό περιεχόμενο από αυτό που φαίνεται επιφανειακά, αλλά δεν βλέπω γιατί ένα ποίημα θα έπρεπε να είναι μακρύ εάν το νόημα καλύπτεται με λιγότερα λόγια».[1210] Και θα αναρωτηθεί: «Ή μήπως η παραπάνω παρατήρηση ήταν ένας τρόπος ευγενικής απόρριψης»;[1211] Για να καταλήξει με μια δόση ειρωνικού χιούμορ: «Έπειτα, ίσως (ίσως και όχι) να ασχοληθώ με πλέξιμο ή καλαθοκατασκευή».[1212]

[1207] *Ό.π.* σ. 73, 75.

[1208] Για παράδειγμα ο συγγραφέας Richard Pine, σε κατατοπιστικό του άρθρο σχετικά με την αβάν γκαρντ διάθεση και συμπεριφορά του Lawrence Durrell με τίτλο “Otto Rank and the Case of Lawrence Durrell” αναφέρει χαρακτηριστικά την ενασχόληση του δεύτερου με την έκδοση αβάν γκαρντ περιοδικου κατά την οκτάμηνη παραμονή του στο Παρίσι το 1937: “In particular, Durrell would form a close friendship with Miller and Perlès and a literary bond with Nin. The first three would edit an avant-garde magazine in Paris (*The Booster*, later titled *Delta*)”. Βλ. Pine, Richard. "Otto Rank and the Case of Lawrence Durrell." *c.20 an international journal* 9 June 2019. 26 2 2022. <https://c20ajournal.com/2019/06/09/otto-rank-and-the-case-of-lawrence-durrell/#sdfootnote2sym>.

[1209] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 79.

[1210] *Ό.π.* σ. 91.

[1211] Ό.*π.*

[1212] Ό.*π.*

Ένα χρόνο μετά, ο εκδοτικός οίκος Fortune Press θα αναλάβει την έκδοση της πρώτης ποιητικής συλλογής του Θεόδωρου Στεφανίδη (*The Golden Face*) και ο ίδιος θα γράψει στον φίλο του ότι «δεν μπορεί να περιμένει άλλο».[1213]

Τον Ιούλιο του 1972, ο Στεφανίδης ενημερώνει τον Durrell για την επικείμενη έκδοση των απομνημονευμάτων του *Island Trails,* το οποίο είχε απορριφθεί από τον εκδοτικό οίκο Faber & Faber το 1948: «Ασφαλώς έπρεπε να ξαναγράψω όλα τα επιστημονικά μέρη: είναι αλήθεια αξιοθαύμαστο πόσο η Επιστήμη και κυρίως η Αστρονομία έχουν προοδεύσει σε 24 χρόνια».[1214]

Ωστόσο, ένας μεγάλος αριθμός επιστολών, αφιερώνεται στην έμπρακτη και, όπως θα καταδειχθεί, πολύτιμη βοήθεια του Στεφανίδη προς τον Lawrence Durrell, κατά τη συγγραφή από τον δεύτερο, βιβλίου, με θεματολογία αντίστοιχη του βιβλίου *Island Trails*, που δεν ήταν άλλη από την παρουσίαση των ελληνικών νησιών. Το βιβλίο του Lawrence Durrell με τίτλο *The Greek Islands* εκδόθηκε το 1978 και ο Lawrence Durrell το αφιερώνει στον Θεόδωρο Στεφανίδη.[1215] Επιπλέον, στον πρόλογο του βιβλίου του αναφέρεται στον Στεφανίδη, γράφοντας ότι ο δεύτερος είχε αποδεχτεί με καλοσύνη να εξετάσει και να σχολιάσει το εν λόγω κείμενο, κάτι που έφερε εις πέρας με μεγάλη ακρίβεια.[1216] Αυτό που δεν αναφέρεται στην εισαγωγή του βιβλίου του Lawrence Durrell, είναι το γεγονός ότι πολλές πληροφορίες για το βιβλίο *The Greek Islands* τις είχε αντλήσει από την αλληλογραφία του με τον Θεόδωρο Στεφανίδη, τα προηγούμενα χρόνια. Κάποια ενδεικτικά σημεία της αλληλογραφίας τους με πληροφορίες από τον Θεόδωρο Στεφανίδη θα παρατεθούν στη συνέχεια.

Στις 8 Οκτωβρίου 1976, ο Στεφανίδης γράφει: «Σου συνοψίζω την Κερκυραϊκή βιολογία, ώστε να σου χρησιμεύσει ως βάση για το τι συμβαίνει σε όλα τα ελληνικά νησιά. Στην πραγματικότητα, η Ζάκυνθος είναι η μικρογραφία της

[1213] *Ό.π.*, σ. 121.

[1214] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 205.

[1215] Lawrence Durrell, *The Greek Islands*. London: Faber & Faber, 1978.

[1216] "Meanwhile in London Dr Theodore Stephanides, who is still very actively with us, kindly agreed to examine the text and commend upon it, which he has done with great exactness". *Ό.π.,* σ. xi.

Κέρκυρας ως προς τη φύση».[1217] Στις 14 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, μεταξύ άλλων πληροφοριών, ο Στεφανίδης θα δώσει αναλυτικές πληροφορίες και για το σπήλαιο της Μελισσάνης στην Κεφαλονιά αλλά και για τον Αίνο, το «Μαύρο όρος της Κεφαλλονιάς».[1218] Αντίστοιχα, το γράμμα της 8ης Νοεμβρίου 1976 θα είναι γεμάτο κατατοπιστικές πληροφορίες για αρκετά ελληνικά νησιά, μεταξύ των οποίων για την Σαντορίνη, την Πάτμο, τη Λευκάδα και τη Σύρο: «Προσπάθησα να σου βρω κι άλλο υλικό για το βιβλίο σου σχετικά με τα ελληνικά νησιά. Ίσως μερικά από τα παρακάτω στοιχεία να σου φανούν χρήσιμα ή, όπως και να ‘χει, ίσως να σου δώσουν άλλες ιδέες που να αξίζει να ακολουθήσεις».[1219] Στο σημείο αυτό είναι πολύ χαρακτηριστική η λεπτομερής αναφορά του Στεφανίδη για τη Σαντορίνη ως «Νήσος των Βρυκολάκων». Ο Durrell αξιοποιεί αυτούσια την πληροφορία στο βιβλίο του, καταγράφοντας ακόμα και τη σύγκριση της έκφρασης «Παίρνεις βρυκόλακες στην Σαντορίνη» η οποία αντιστοιχεί με τη φράση «Παίρνεις κάρβουνο στο Νιουκάστλ» από τον Στεφανίδη.[1220] Αντίστοιχα, γράφει ο Lawrence Durrell: “In fact, in the demotic, there is a saying which closely parallels our own proverb about taking coals to Newcastle. ‘He who takes vampires to Santorini’ is performing a particularly redundant function”.[1221]

Το γράμμα αυτό του Θεόδωρου Στεφανίδη κλείνει με μια υπόσχεση: «Θα σου γράψω πάλι αν θυμηθώ κάτι ακόμη».[1222]

Αντίστοιχες πληροφορίες του Στεφανίδη για τα ελληνικά νησιά βρίσκει κανείς σε πολλά σημεία του βιβλίου του Durrell. Για παράδειγμα η λεπτομερής αναφορά του Στεφανίδη στο ακρωτήριο Λευκάτα στη Λευκάδα, θα παρατεθεί με τις ίδιες

[1217] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 225.

[1218] *Ό.π.,* σ.229-231.

[1219] *Ό.π.,* σ. 233.

[1220] *Ό.π.*

[1221] Lawrence Durrell, *The Greek Islands*. London: Faber & Faber, 1978, σ. 119-120.

[1222] Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 237.

λεπτομέρειες στο βιβλίο του Durrell.[1223] Αργότερα, όταν τον Αύγουστο του 1978 θα παραλάβει ο Στεφανίδης το προσχέδιο του βιβλίου *The Greek Islands*, θα εκφράσει τις θερμές ευχαριστίες του στον Durrell και τη χαρά του για την αφιέρωση του βιβλίου στο πρόσωπό του.[1224] Θα προσθέταμε ότι χωρίς την θεμελιωδώς ουσιαστική βοήθεια του Στεφανίδη, ο Lawrence Durrell θα είχε σίγουρα δυσκολευτεί πολύ περισσότερο κατά τη συλλογή σημαντικών πληροφοριών για τη συγγραφή του *The Greek Islands* και ίσως πολλές από αυτές να εξέλειπαν, καθώς ο Στεφανίδης με τη βαθιά του μόρφωση γνώριζε πράγματα που δύσκολα θα ανακάλυπτε μόνος του ο Durrell. Ο ίδιος ο Lawrence Durrell στην αλληλογραφία του με τον Θεόδωρο Στεφανίδη επιβεβαίωνε την παραπάνω παρατήρηση. Ήδη, από τον Σεπτέμβριο του 1976, ο ίδιος ανακοινώνει στον Στεφανίδη την πρόθεσή του να συγγράψει ένα βιβλίο για τα ελληνικά νησιά και ζητά τη βοήθειά του.[1225] Στις 16 Οκτωβρίου 1976, ο Durrell με ενθουσιασμό ευχαριστεί τον Θεόδωρο Στεφανίδη για το «ανεκτίμητο υλικό» που του είχε αποστείλει για το βιβλίο του *The Greek Islands*.[1226]

Η αλληλογραφία των δύο ανδρών έρχεται να καταδείξει τη διαχρονικά τεράστια συμβολή του Θεόδωρου Στεφανίδη στο συγγραφικό έργο του Lawrence Durrell, που είχε ξεκινήσει από την *Σπηλιά του Πρόσπερου* και κατέληξε στα *Ελληνικά Νησιά*.[1227] Τη συμβολή αυτή είχε επιβεβαιώσει και η κόρη του Θεόδωρου Στεφανίδη η Αλέξια Μερκούρη, σε προσωπική μας συνομιλία.

[1223] Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 235 και Lawrence Durrell, *The Greek Islands*. London: Faber & Faber, 1978, σ. 32-33.

[1224] *Στεφανίδης, Θεόδωρος. Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 235 και Lawrence Durrell, The Greek Islands. London: Faber & Faber, 1978,*σ. 241.

[1225] Επιστολή του Lawrence Durrell από τη Σομιέρ της Γαλλίας στις 29 Σεπτεμβρίου 1976. Βλ. Αρχείο Θεόδωρου Στεφανίδη.

[1226] "How can I thank you for this invaluable material so succinctly presented and so beautifully condensed into a capsule? […] I am delighted. Thanks a thousand". Βλ. Επιστολή του Lawrence Durrell στον Θεόδωρο Στεφανίδη από τη Σομιέρ της Γαλλίας στις 16 Οκτωβρίου 1976. Αρχείο Θεόδωρου Στεφανίδη.

[1227] Για παράδειγμα, πολύ σημαντική και σχεδόν άγνωστη ήταν η συμβολή του Θεόδωρου Στεφανίδη στην έκδοση της μετάφρασης του βιβλίου του Εμμανουήλ Ροΐδη *Η Πάπισσα Ιωάννα*, από τον Lawrence Durrell. Στην μεταξύ τους αλληλογραφία μαθαίνουμε ότι ο Durrell, το 1947, υπενθυμίζει

Επιπροσθέτως, η αλληλογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη εμπεριέχει πολύ σημαντικές πληροφορίες σχετικά και με έργα του που είτε επρόκειτο να εκδοθούν είτε παρέμειναν στην αφάνεια για δεκαετίες, τα οποία έρχονται πλέον σταδιακά στην επιφάνεια μέσω πρόσφατων εκδοτικών προσπαθειών. Και ο ίδιος ο Στεφανίδης, σαν να το είχε προβλέψει, έγραφε το 1981: «Πάντως, ίσως να πάρω τη θέση της Έμιλυ Ντίκινσον και ίσως ορισμένα να δημοσιευθούν γύρω στο 2081 […]».[1228]

Ο θάνατος του στενού φίλου του Στεφανίδη Γιώργου Κατσίμπαλη, το καλοκαίρι του 1978 θα οδηγήσει τον Στεφανίδη σε μια λιτή μα γεμάτη νόημα αναφορά στη μακρόχρονη φιλία τους: «Έτσι τελειώνει μια φιλία που άρχισε τον Μάιο του 1917, όταν ήμασταν συμπολεμιστές στην ίδια μεραρχία, στο Μακεδονικό Μέτωπο».[1229]

την υπόσχεση που του είχε δώσει στο παρελθόν ο Στεφανίδης ότι θα επιμελούνταν των διορθώσεων της μετάφρασης της Πάππισας Ιωάννας. Μάλιστα δεν του ζητούσε μια απλή διόρθωση τυπογραφικών λαθών αλλά μια παράλληλη ανάγνωση του ελληνικού και του αγγλικού κειμένου με την προτροπή να διορθώσει με τον καλύτερο τρόπο (as best as you can) οτιδήποτε έβρισκε πως ήταν λάθος (plain WRONG). Ο Στεφανίδης ολοκλήρωσε την εργασία του αυτή και έδωσε την έγκρισή του στον Durrell για να προχωρήσει στην έκδοση του βιβλίου με τίτλο *Pope Joan.* Λόγω κάποιων ατυχών περιστατικών το βιβλίο εκδόθηκε αρκετά χρόνια αργότερα. Ωστόσο, η συνεισφορά του Στεφανίδη γίνεται γνωστή μόνο από την μεταξύ τους αλληλογραφία και καμία αναφορά στο πρόσωπο του Στεφανίδη δε γίνεται μέσα στο βιβλίο. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο, αν ο Στεφανίδης δεν επιθυμούσε κάποια αναφορά στην εργασία του ή αν την επιθυμούσε χωρίς ωστόσο, να το κάνει ξεκάθαρο στον φίλο του Lawrence. Πάντως, οι όποιες αναφορές στο πρόσωπό του από τον Durrell φαίνεται από τη μεταξύ τους αλληλογραφία πως τον ευχαριστούσαν ιδιαίτερα. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την μετάφραση της *Πάππισας Ιωάννας* και τη συνεργασία με τον Στεφανίδη βλ. MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell : a biography*. London: Faber and Faber, 1998, σ. 353-354. Σχετικά με την έκδοση του βιβλίου *Pope Joan*: Durrell, Lawrence. *Pope Joan (translated and adapted from the Greek of Emmanuel Royidis)*. Woodstock, NY: Overlook Press, 1960. Αντίστοιχα, πάλι από την αλληλογραφία τους, μαθαίνουμε πως το βιβλίο για τον Καραγκιόζη (για το οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο «Η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με την ελληνική παράδοση: ο Καραγκιόζης και η μελέτη και μετάφραση δημοτικών τραγουδιών»), ο Στεφανίδης είχε αποστείλει όλο το σχετικό υλικό στον Durrell αφήνοντάς το στη διακριτική ευχέρεια του δεύτερου για μια πιθανή μελλοντική έκδοση. Βλ. επιστολή του Στεφανίδη προς Durrell (28-06-1954), Αρχείο Θεόδωρου Στεφανίδη.

[1228] *Ό.π.,* σ. 247.

[1229] *Ό.π.,* σ. 241.

Η αλληλογραφία των δύο τελειώνει με μια επιστολή του Στεφανίδη που γράφτηκε τον Μάιο του 1982. Σε λιγότερο από έναν χρόνο ο Στεφανίδης θα εγκατέλειπε τα εγκόσμια. Στη επιστολή αυτή ο ογδόντα-εξάχρονος πλέον Στεφανίδης εκτός από τα λογοτεχνικά νέα του παραθέτει και τις αντιπολεμικές απόψεις του, ορμώμενος από τα γεγονότα στα νησιά Φώκλαντ. Και κλείνει, με το τελευταίο του τετράστιχο που γράφτηκε στα 86^{α} του γενέθλια με τίτλο «Νοσταλγία Παρελθόντος»:

Η μέρα σβήνει γύρω μου το φως
Σκοτεινές σκιές κλείνουν πάνω απ' τις έγνοιες.
Μα εγώ λαμπρότερες μες στη νύκτα
Βλέπω τις ακτίνες του χθες…[1230]

Ο Στεφανίδης οδεύει σιγά-σιγά προς το τέλος του βίου του και μη μπορώντας να δει το μέλλον, ονειρεύεται τις χαρούμενες μέρες του παρελθόντος του. Η καταληκτική φράση «Με όλη μου την αγάπη, ο παλιός σου φίλος από τις ευτυχισμένες μέρες στην Κέρκυρα», συνοψίζει ίσως με τον καλύτερο τρόπο την γλυκόπικρη γεύση του τέλους άλλης μιας μακρόχρονης φιλίας που ξεκίνησε λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και έδωσε και στους δύο αλληλογράφους έργα και ημέρες άξια αναφοράς για τους μελετητές του πολυσχιδούς έργου τους.

[1230] *Ό.π.,* σ. 253.

"A synoptic history of Corfu": ο Θεόδωρος Στεφανίδης ως μελετητής της τοπικής ιστορίας της Κέρκυρας

Άλλη μια γραπτή εργασία του Θεόδωρου Στεφανίδη με θεματική γύρω από την ιστορία της νήσου Κέρκυρας, συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο του John Forte με τίτλο *Venus of the Isles*. Το κείμενο του Στεφανίδη με τίτλο "A synoptic history of Corfu" καταγράφει συνοπτικά την ιστορία της Κέρκυρας από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι τη δεκαετία του '60, οπότε και εκδόθηκε το βιβλίο.

Μάλιστα, ο επιμελητής και συγγραφέας του τόμου John Forte, συμπεριέλαβε μια εισαγωγή για τον Θεόδωρο Στεφανίδη, παραθέτοντας όχι μόνο βιογραφικά στοιχεία αλλά και τις προσωπικές του κρίσεις αναφορικά με τον Στεφανίδη, οι οποίες απηχούν την εκτίμηση και τον σεβασμό προς το πρόσωπο του Στεφανίδη: «αναπόσπαστο κομμάτι του νησιού της Κέρκυρας», «ένα κερκυραϊκός θεσμός», «ένας από τους πιο αξιόλογους και αγαπητούς χαρακτήρες αυτής ή οποιασδήποτε άλλης γενιάς», είναι μόνο μερικοί από τους διθυραμβικούς χαρακτηρισμούς του για τον Θεόδωρο Στεφανίδη.[1231]

Στη σύντομη παρουσίαση της ιστορίας της Κέρκυρας, ο Στεφανίδης ξεκινά με μυθολογικές αναφορές τοποθετώντας τες περίπου στα 1200 π.Χ. και δεν παραλείπει να αναφέρει την ύπαρξη προϊστορικού οικισμού στην περιοχή της Παλαιοκαστρίτσας. Η δεύτερη ενότητα της αφήγησής του ξεκινάει στην ιστορική περίοδο από το 734 π.Χ. με τον εποικισμό της Κέρκυρας από τους Κορίνθιους. Παράλληλα με τις ιστορικές αναφορές, ο Στεφανίδης παραθέτει και πληροφορίες για τα αντίστοιχα μνημεία προσδίδοντας μια πιο σφαιρική πληροφόρηση αλλά και εναύσματα για τους αναγνώστες του βιβλίου να γνωρίσουν ιδίοις όμμασι τις τοποθεσίες ιστορικού ενδιαφέροντος στο νησί της Κέρκυρας.[1232] Παρόλο που το βιβλίο εκδόθηκε το 1963, η ιστορική αναδρομή του Στεφανίδη τελειώνει με μια

[1231] " […] an integral part and parcel of the island of Corfu […] a Corfiot institution […] one of the most remarkable and endearing characters of this or any other generation". Βλ. Forte, John, ed. *Corfu, Venus of the Isles*. Essex: East Essex Gazette Ltd, 1963, σ. 29.

[1232] "The Principal events are listed below, together with notes for historical sight-seeing". Βλ. Stephanides, Theodore. "A Synoptic History." Forte, John. *Corfu, Venus of the Isles*. Essex: East Essex Gazette, 1963, σ. 30.

αναφορά στη χρονιά 1964, η οποία σηματοδοτεί τα εκατό χρόνια από την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

Η συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας διαβάζεται με μεγάλο ενδιαφέρον και οι παράλληλες και με σαφήνεια αναφορές του Στεφανίδη σε μνημεία ή τόπους σχετιζόμενους με την ιστορία, προσδίδουν στην αφήγηση ενδιαφέρον και ζωντάνια, καθιστώντας αυτή του την εργασία πολύτιμο και κατατοπιστικό οδηγό για τους μελλοντικούς επισκέπτες του νησιού, καθώς αυτός ήταν και ο στόχος του επιμελητή του τόμου *Corfu, Venus of the Isles*.

Επιπροσθέτως, η εν λόγω συνεισφορά του Θεόδωρου Στεφανίδη στον τόμο αυτό δείχνει και άλλο ένα πεδίο βαθιάς γνώσης στον τομέα της ιστορίας, αποτέλεσμα της προσωπικής του έρευνας, εμπεριστατωμένης μελέτης, και αμέριστου ενδιαφέροντος για οτιδήποτε σχετιζόταν με τον αγαπημένο του τόπο. Οι γνώσεις του πάνω στην ιστορία όχι μόνο της Κέρκυρας αλλά και ολόκληρου του ελλαδικού χώρου αξιοποιήθηκαν αργότερα με τον καλύτερο τρόπο και από τον Lawrence Durrell στο βιβλίο του *The Greek Islands.*[1233]

[1233] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ήσσονος σημασίας συμβολή του Στεφανίδη στην εργασία και μετέπειτα έκδοση του βιβλίου του Lawrence Durrell *The Greek Islands*, βλ. Κεφάλαιο «Ο επιστολικός λόγος του Θεόδωρου Στεφανίδη μέσα από την αλληλογραφία του με τον Lawrence Durrell και άλλες επιστολές του προς διαφορετικούς παραλήπτες».

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΜΕ ΤΙΣ ΔΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ ΣΤΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ, ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Η παρούσα μελέτη, έχοντας περιγράψει και αναλύσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το πολύπλευρο έργο του πνευματικού ανθρώπου Θεόδωρου Στεφανίδη, ολοκληρώνεται με την εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων. Καθώς δε, το έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη αναπτύχθηκε σε πολλά διαφορετικά επιστημονικά πεδία και όχι μόνο, όπως έγινε αντιληπτό και από την διάρθρωση των κεφαλαίων της παρούσας διδακτορικής διατριβής, αντίστοιχα θα παρουσιαστούν και τα συμπεράσματα σε σχέση με το εκάστοτε πεδίο μελέτης. Θα παρουσιαστούν κατά συνέπεια πρώτα τα συμπεράσματα για το μεταφραστικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη, και στη συνέχεια τα συμπεράσματα για το ποιητικό έργο, τα απομνημονεύματα, τα θεατρικά έργα και την επιστολογραφία.

Συμπεράσματα για το μεταφραστικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη

Όσον αφορά στον τομέα της μετάφρασης, γίνεται αντιληπτό ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης άφησε σημαντική παρακαταθήκη. Η ενασχόλησή του με τις έμμετρες και ποιητικές αποδόσεις σημαντικών έργων της παλαιάς και νεότερης ελληνικής γραμματείας, ανέδειξε το ποιητικό έργο κυρίως του Κωστή Παλαμά αλλά και πολλών άλλων ποιητών. Ξεκινώντας από τους ελληνόφωνους ποιητές της αρχαιότητας, με ενδιάμεση στάση τον Βιτσέντζο Κορνάρο με τον *Ερωτόκριτο*, και τα δημοτικά τραγούδια και χορούς, και φτάνοντας μέχρι τον Κωστή Παλαμά και τους νεότερους έλληνες ποιητές, ο Θεόδωρος Στεφανίδης δεν έπαψε ως το τέλος του βίου του να μεταφράζει ελληνική ποίηση στην αγγλική γλώσσα.

Ο Στεφανίδης μετέφραζε «ποιητικά» και προτιμούσε να μεταφράζει ποιήματα γραμμένα στις παραδοσιακές ποιητικές φόρμες. Ουσιαστικά, η μεταφραστική μέθοδος που ακολουθούσε ήταν πανομοιότυπη σε όλα τα μεταφράσματά του, και συνίστατο στην προσεκτική μεταφορά των «τρόπων» των πρωτότυπων κειμένων στη γλώσσα άφιξης αλλά και στην όσο το δυνατόν πιο ικανοποιητική μεταφορά των νοημάτων των πρωτοτύπων στην αγγλική γλώσσα. Ο Καθηγητής Γιώργος Κεντρωτής αναφέρει πως «στη μεταφραστική διαδικασία […] πρέπει να βάλουμε τα πράγματα του πρωτοτύπου να μιλήσουν στο μετάφρασμά μας με τη γλώσσα και το εν γένει ήθος της γλώσσας αφίξεως».[1234] Ο Θεόδωρος Στεφανίδης κινείται σε αυτό το πλαίσιο, δημιουργώντας μεταφράσματα που αποκαλύπτουν σε μεγάλο βαθμό τις αρετές των πρωτότυπων κειμένων, πάντα σεβόμενος το «ήθος της γλώσσας αφίξεως». Έτσι, δε διστάζει, για παράδειγμα, να μεταφράσει τον ελληνικό ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο σε ιαμβικό πεντάμετρο, που σαφώς ταιριάζει στο αγγλικό ποιητικό και γλωσσικό ιδίωμα.

Συνεπώς, στα πλεονεκτήματα των έμμετρων μεταφράσεών του πρέπει να ληφθούν υπόψιν η «πιστή» απόδοση των ποιημάτων στην αγγλική γλώσσα και η ανάδειξη της ίδιας της ποιητικής φόρμας πέρα από το σημασιακό περιεχόμενο του

[1234] Κεντρωτής, Γιώργος, συνέντευξη στη Βέρα Κονιδάρη. «Μεταφράσματα και Ποίηση.» *Η Οδοντωτός.* Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα, (2023): 235-241, σ. 238.

ποιήματος. Αρωγός του Στεφανίδη σε αυτή την μεταφραστική προσπάθεια υπήρξε τις περισσότερες φορές ο πιστός του φίλος και συνοδοιπόρος Γιώργος Κατσίμπαλης.

Από την άλλη πλευρά, μια αδυναμία που διαπιστώθηκε κατά την ανάλυση των μεταφρασμάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη είναι ο γλωσσικός αναχρονισμός, η τάση δηλαδή του μεταφραστή να προσφεύγει συχνά σε αρχαϊσμούς, χρησιμοποιώντας λέξεις και φράσεις παλαιότερων εποχών, οι οποίες απηχούσαν το γλωσσικό ιδίωμα και το ύφος προγενέστερων ποιητών. Ωστόσο, φαίνεται πως και ο ίδιος ο Στεφανίδης είχε εντοπίσει αυτή την αδυναμία στα μεταφράσματά του, και για αυτό είχε προβεί σε διορθώσεις, για παράδειγμα στον τόμο *Modern Greek Poems*, με απώτερο στόχο την επανέκδοση του βιβλίου με ανανεωμένη γλώσσα που ταίριαζε καλύτερα στις επιταγές των καιρών. Αντίστοιχα, σε μια από τις τελευταίες εκδοθείσες μεταφραστικές του εργασίες, τη *Φλογέρα του Βασιλιά*, οι αρχαϊσμοί είχαν σε μεγάλο βαθμό εκλείψει.

Επιπρόσθετα, στην παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε, όπου ήταν δυνατόν, και η σύγκριση χαρακτηριστικών αποσπασμάτων των μεταφράσεων του Θεόδωρου Στεφανίδη με αντίστοιχα αγγλόφωνα μεταφράσματα που είτε προηγήθηκαν, είτε ακολούθησαν χρονικά τις αντίστοιχες εργασίες του Στεφανίδη. Η σύγκριση αυτή ανέδειξε σε μεγάλο βαθμό τα πλεονεκτήματα και τα δυνατά σημεία των μεταφράσεων του Στεφανίδη έναντι των υπολοίπων, διότι ο ίδιος κατάφερε να μεταφέρει τα πρωτότυπα ποιήματα στην αγγλική γλώσσα δημιουργώντας καινούρια ποιήματα, αναδεικνύοντας έτσι και το «πνεύμα» αλλά και την ποιητική φόρμα των πρωτοτύπων. Μάλιστα, για τους παραπάνω λόγους τα μεταφράσματα του Θεόδωρου Στεφανίδη ενδείκνυνται για περαιτέρω μελέτη και ανάδειξη, καθώς φέρουν τη δημιουργική σφραγίδα του και την ίδια στιγμή αποδίδουν με μεγάλη επιτυχία το ύφος, τα νοήματα και τον ρυθμό των πρωτότυπων ποιημάτων.

Η διεθνής αλλά και η εγχώρια κριτική των μεταφρασμάτων του Θεόδωρου Στεφανίδη, αν και σχετικά περιορισμένης έκτασης, στάθηκαν ιδιαίτερα ευνοϊκές απέναντί τους, εντοπίζοντας πρωτίστως τα θετικά στοιχεία τα οποία ανέδειξε και η παρούσα μελέτη, αλλά βεβαίως και κάποιες αδυναμίες.

Η μεγαλύτερη συμβολή του μεταφραστή Στεφανίδη, κρίνουμε πως έγκειται στον τομέα της παλαμικής ποίησης. Χάρη σε αυτόν αλλά και τον Γιώργο

Κατσίμπαλη, το ποιητικό έργο του Κωστή Παλαμά διαβάστηκε σε πανεπιστήμια του εξωτερικού και όχι μόνο, καλύπτοντας ένα μεγάλο κενό που υπήρχε, κυρίως λόγω μιας γενικής απροθυμίας να μεταφραστούν στην αγγλική γλώσσα τα έργα του Παλαμά, εξαιτίας της ομολογούμενης δυσκολίας στη μεταφορά στην αγγλική της πλούσιας και πολυσύνθετης ποιητικής γλώσσας του Παλαμά. Ο όγκος του παλαμικού έργου πιθανώς υπήρξε άλλος ένας ανασταλτικός παράγοντας. Ουσιαστικά, οι Στεφανίδης και Κατσίμπαλης πήραν τη σκυτάλη από τον μεταφραστή Αριστείδη Φουτρίδη και προχώρησαν πολύ παραπέρα στην προσπάθειά τους να αναδείξουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον πλούτο της παλαμικής ποίησης. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί και η μεγάλη, κυρίως ηθική, συνεισφορά του Γιώργου Κατσίμπαλη, ο οποίος, όπως φάνηκε, υπήρξε η «ψυχή» αυτής της μεταφραστικής προσπάθειας, στηρίζοντας μέχρι το τέλος τον Θεόδωρο Στεφανίδη στη μετάφραση του ιδιαιτέρως απαιτητικού παλαμικού έργου. Η συνεισφορά του αυτή μάλιστα, κρίνουμε πως δεν έχει αναδειχθεί όσο θα έπρεπε, από τους μελετητές του πολύπλευρου πνευματικού έργου του Γιώργου Κατσίμπαλη.

Εν συνεχεία, η παρούσα βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα έφερε στο φως και τον μεγάλο όγκο των ανέκδοτων παλαμικών μεταφράσεων του Θεόδωρου Στεφανίδη, ανοίγοντας τον δρόμο για μια μελλοντική και εμπεριστατωμένη έκδοσή τους, ώστε να πάρουν με τη σειρά τους μια θέση μαζί με τις ήδη υπάρχουσες εκδοθείσες μεταφράσεις του παλαμικού έργου.

Τέλος, η ενασχόληση του Θεόδωρου Στεφανίδη με άλλες μεταφραστικές εργασίες, όπως για παράδειγμα με το ελληνικό δημοτικό τραγούδι, κρίνουμε πως θα μπορούσε να προσφέρει ένα ακόμα πεδίο μελέτης για τους αγγλόφωνους μελετητές της λαϊκής παράδοσης, αλλά και τους ελληνόφωνους. Μάλιστα, στις μέρες μας, φαίνεται πως υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον για την επαναπροσέγγιση της ελληνικής λαϊκής παράδοσης. Πρόσφατες εκδόσεις σχετικών βιβλίων, όπως το *Greek Folk Songs* σε μετάφραση του Joshua Barley, αλλά και το *Βλέπεις, ξένε μου φίλε, ότι δεν λησμονώ τα τραγούδια*: *Από τον Haxthausen στον Vinée ή Εκατό χρόνια δυτικοευρωπαϊκού βλέμματος στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, του πανεπιστημιακού Πάνου Βλαγκόπουλου, είναι ενδεικτικές αυτής της τάσης.[1235] Είναι φανερό πως το

[1235] Barley, Joshua. *Greek Folk Songs.* Athens: Αιώρα, 2022. Επίσης, Βλαγκόπουλος, Πάνος. *"Βλέπεις, ξένε μου φίλε, ότι δεν λησμονώ τα τραγούδια": Από τον Haxthausen στον Vinée ή Εκατό*

αναγνωστικό κοινό αλλά και οι μελετητές του είδους αγνοούν καθώς φαίνεται τις σχετικές εργασίες του Θεόδωρου Στεφανίδη. Έτσι, για παράδειγμα, στο πρόσφατα εκδοθέν δίγλωσσο βιβλίο για τα δημοτικά τραγούδια με τίτλο *Greek Folk Songs*, ο μεταφραστής Joshua Barley μεταφράζει στα αγγλικά αποδίδοντας τον ιαμβικό δεκαπεντασσύλαβο των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών ώστε να αναδειχθεί μέσα από τη μετάφραση ο ρυθμός των πρωτοτύπων, ακριβώς όπως έκανε ο Θεόδωρος Στεφανίδης πολλές δεκαετίες πριν. Ωστόσο, φαίνεται πως ο ίδιος αγνοεί τις μεταφραστικές εργασίες του Στεφανίδη, καθώς δηλώνει ότι η τελευταία μετάφραση ελληνικών τραγουδιών δημοσιεύθηκε το 1900 και ήταν γραμμένη σε πεζό λόγο.[1236] Θεωρούμε πως η αποκάλυψη της ύπαρξης των μεταφρασμάτων του Στεφανίδη δύναται να αποτελέσει τομή στην περαιτέρω ανάδειξη της ελληνικής λαϊκής παράδοσης διεθνώς.

Εν κατακλείδι, η αναλυτική παρουσίαση και μελέτη του μεταφραστικού έργου του Θεόδωρου Στεφανίδη, έφερε στο φως έναν σημαντικό μεταφραστή, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό υπήρξε αφανής εργάτης της μεταφραστικής πράξης, έχοντας, ωστόσο, αφήσει πλούσια παρακαταθήκη για περαιτέρω μελέτες της μεταφραστικής του πρακτικής αλλά και γνωριμίας του αγγλόφωνου κόσμου με σπουδαία έργα της ελληνικής γραμματείας. Το πρόσφατο ενδιαφέρον για το μεταφραστικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη και η έκδοση ή η επανέκδοση μεταφραστικών του εργασιών

χρόνια δυτικοευρωπαϊκού βλέμματος στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι. Αθήνα: Edition Orpheus / Ωδείον Αθηνών, 2022.

[1236] "Translated by Joshua Barley, *Greek Folk Songs* [Aiora Press, 2022] aims to bring the songs to an English readership for the first time in over a century". Βλ. A.R. "Book of the Month: 'Greek Folk Songs' - A Bilingual Edition that Sheds Light on the Greek Demotic Tradition." *Greek News Agenda.* General Secretariat for Public Diplomacy. March 22, 2023. https://www.greeknewsagenda.gr/interviews/reading-greece/7856-book-of-the-month-%E2%80%98greek-folk-songs%E2%80%99-a-bilingual-edition-that-sheds-light-on-the-greek-demotic-tradition (accessed 3 23, 2023).

Επίσης, *«Η τελευταία μετάφραση ελληνικών δημοτικών τραγουδιών δημοσιεύθηκε περισσότερα από εκατό χρόνια πριν, το 1900», στο* Παπαδόπουλος, Γιάννης Χ. "Joshua Barley: Ο Άγγλος που μεταφράζει δημοτικά τραγούδια στα αγγλικά." *Athens Voice.* 3 18, 2023. https://www.athensvoice.gr/politismos/vivlio/793732/joshua-barley-o-agglos-pou-metafrazei-dimotika-tragoudia-sta-agglika/ (accessed 3 21, 2023).

θα σταθούν αρωγοί στην αναγνώριση ενός σημαντικού «τεχνίτη» και λάτρη της μεταφραστικής τέχνης και πράξης.

Συμπεράσματα για το ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη

Εκτός βέβαια από μεταφραστής, κυρίως της ποίησης, ο Θεόδωρος Στεφανίδης ασχολήθηκε ενεργά με την ποίηση και ως ποιητής. Στην παρούσα διατριβή έγινε εκτενής παρουσίαση και ανάλυση των ποιητικών συλλογών του Θεόδωρου Στεφανίδη. Όπως έγινε αντιληπτό, η ποίηση υπήρξε για τον Θεόδωρο Στεφανίδη μια πολύ αγαπημένη ασχολία, ωστόσο, δοκίμασε αρκετές απογοητεύσεις κατά τη διαδικασία έκδοσης των ποιητικών συλλογών του. Επιπλέον, βίωσε μια έντονη προσωπική δυσαρέσκεια εξαιτίας της γενικότερης απουσίας κριτικών –όπως έλεγε ακόμα και αρνητικών – για το ποιητικό του έργο.[1237] Ο ίδιος, γνώριζε βέβαια πως τα ποιήματά του θεωρούνταν «παλιομοδίτικα» αλλά πάντα ήλπιζε πως τα «γούστα στη λογοτεχνία» θα άλλαζαν και «ίσως τότε να με ανακαλύψει κάποιος ερευνητής στον χώρο των γραμμάτων».[1238]

Η ποίηση του Θεόδωρου Στεφανίδη ακολουθεί τους κανόνες των παραδοσιακών στροφικών μορφών. Τα ποιήματά του γραμμένα σε έμμετρο στίχο και συνήθως με ομοιοκαταληξία, παραπέμπουν στις ποιητικές φόρμες και ύφος ποιητών των αρχών του εικοστού αιώνα. Ωστόσο, καθώς η ποίηση του Στεφανίδη παρουσιάστηκε μετά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, σε μια εποχή που ο ελεύθερος στίχος είχε την πρωτοκαθεδρία, οι ποιητικές συλλογές του Στεφανίδη φάνταζαν, όπως όλα δείχνουν, αναχρονιστικές και φαίνεται πως για αυτόν τον λόγο η ποίησή του αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους κριτικούς στη Μεγάλη Βρετανία. Βέβαια, ποιήματα του Στεφανίδη π.χ. για τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν συμπεριληφθεί σε ανθολογίες, γεγονός που καταδεικνύει ότι η ποίησή του έχαιρε εκτίμησης από τους συγχρόνους του, παρόλα αυτά η δυσκολία εξεύρεσης εκδοτικών οίκων για την έκδοση των ποιητικών συλλογών, του μαρτυρά την απροθυμία των αναγνωστών της εποχής να ασχοληθούν με τους «παραδοσιακούς» ποιητές.

[1237] «Όλα τα λογοτεχνικά περιοδικά ποτέ δεν νοιάστηκαν να γράψουν έστω και την παραμικρή κριτιική, ακόμα και κακή, παρόλο που τους έστειλα τα αντίτυπα των έργων *Το χρυσό πρόσωπο*, *Πολιτείες του Πνεύματος* και *Λαοί σε δοκιμασία*». Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982].* Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 249.

[1238] *Ό.π.*, σ. 199.

Τα θεματικά πεδία με τα οποία καταπιάνεται ο Θεόδωρος Στεφανίδης στην ποίησή του είναι ποικίλα, σε άμεση συνάρτηση με την πολύπλευρη προσωπικότητά του. Η ανάγνωσή τους τη σημερινή εποχή, όπου πλέον υπάρχει μεγάλη χρονική απόσταση από την εποχή που γράφτηκαν και πρωτοεκδόθηκαν, δύναται να αναδείξει την πολύπλοκη σκέψη του ποιητή, την μελωδικότητα, τον ρυθμό και την ειλικρινή προσπάθεια του Στεφανίδη να μεταδώσει στους αναγνώστες του την ιδιαίτερη οπτική και φιλοσοφία του για τον κόσμο μέσα από τους στίχους των ποιημάτων του.

Επιπλέον, με την επικείμενη έκδοση του συνόλου των ποιημάτων του, κρίνουμε πως είναι πλέον καιρός να αναδειχθεί η ποιητική συνεισφορά του Θεόδωρου Στεφανίδη ώστε να λάβει μια θέση στον μακρύ κατάλογο των βρετανών ποιητών. Επί του παρόντος, ο Anthony Hirst έχει την επιμέλεια μιας έκδοσης των απάντων του ποιητή Θεόδωρου Στεφανίδη. Σε άρθρο του στο περιοδικό *The Herald*, ο Anthony Hirst σημειώνει ότι ο Στεφανίδης μπορεί να μην κατατάσσεται στους μείζονες ποιητές της αγγλικής γραμματείας, αλλά είναι ο καλύτερος και ο πιο καθηλωτικός ελάσσων ποιητής που έχει γνωρίσει, ενώ θα έπρεπε να υπήρχε ένας τρίτος όρος ανάμεσα στους όρους μείζων και ελάσσων, εκεί όπου θα τοποθετούσε τον Θεόδωρο Στεφανίδη.[1239]

Τέλος, η παρούσα μελέτη και ανάλυση του ποιητικού έργου του Θεόδωρου Στεφανίδη δύναται να συμβάλει με θετικό τρόπο στην ευρύτερη αναγνώρισή του και σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Το έργο αυτό ήταν, μέχρι πρόσφατα, δύσκολα προσβάσιμο, με ελάχιστα αντίτυπα διαθέσιμα είτε για αγορά, είτε για ανάγνωση σε βιβλιοθήκες. Οι τρέχουσες συνθήκες της επανέκδοσής του σε συνδυασμό με την ύπαρξη της παρούσας μελέτης θα δώσουν ευκαιρίες κριτικής και αναστοχασμού πάνω στο μέχρι πρότινος αχαρτογράφητο ποιητικό σύμπαν του Θεόδωρου Στεφανίδη.

[1239] “I would not claim that Theodore Stephanides is a major poet, but he is the best and most engaging minor poet I have ever come across. For Theodore there ought to be some third term, intermediate between “minor” and “major”. The range of his subject matter and of his approaches to it is truly amazing”. Βλ. Hirst, Anthony. "Lawrence Durrell’s Key and Theodore Stephanides’ Complete Poems." *The Herald*, Autumn Issue 2023, σ. 36.

Συμπεράσματα για τον απομνημονευματογράφο Θεόδωρο Στεφανίδη

Η δραστηριότητα του Θεόδωρου Στεφανίδη για την καταγραφή σημαντικών στιγμών του βίου του υπήρξε πλούσια, και είχε ως αποτέλεσμα τη συγγραφή έξι τόμων απομνημονευμάτων, οι οποίοι εστίασαν σε ποικίλα θεματικά πεδία. Βέβαια, κατά τη διάρκεια του βίου του εκδόθηκαν μόνο δύο τόμοι, ο ένας σχετικά με τη Μάχη της Κρήτης (*Climax in Crete*, 1946) και ο άλλος πολλά χρόνια αργότερα (*Island Trails*, 1973) για τα προπολεμικά του ταξίδια στα νησιά της Ελλάδας. Επιπλέον, δημοσίευσε αυτόνομα κεφάλαια από τη γνωριμία του με την οικογένεια Ντάρελ.

Η παρούσα διατριβή επιχείρησε να παρουσιάσει, να αναλύσει, και, όπου ήταν δυνατό, να συγκρίνει τα απομνημονεύματα αυτά, εκδοθέντα και μη. Τα συμπεράσματα υπήρξαν ποικίλα, καθώς στα διαφορετικά κειμενικά είδη του Θεόδωρου Στεφανίδη (π.χ. πολεμικά απομνημονεύματα, ταξιδιωτικά απομνημονεύματα κλπ.) ο συγγραφέας καταγράφει τις εμπειρίες του με διαφορετικό ύφος, ανάλογα με τη θεματική περιοχή με την οποία καταπιάνεται. Κατά συνέπεια, οι αφηγήσεις του Θεόδωρου Στεφανίδη εμπίπτουν σε ποικίλα κειμενικά είδη, που ποικίλουν από την αυστηρή καταγραφή ιστορικών γεγονότων, έως τη χρήση στοιχείων μυθοπλασίας σε μια κατά τα άλλα έγκυρη και ρεαλιστική καταγραφή θαλάσσιου ταξιδιού.

Πρέπει να τονίσουμε σε αυτό το σημείο ότι τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη αποτελούν μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για την γνωριμία του αναγνωστικού κοινού με τον πνευματικό άνθρωπο Στεφανίδη, καθώς τα ποικίλα ενδιαφέροντά του, το ιδιαίτερο χιούμορ, το ήθος και η βαθιά μόρφωσή του σε πλείστα πεδία, διέπουν τα έργα του αυτά και αναδεικνύουν το συγγραφικό του έργο.

Εν κατακλείδι, τα πολεμικά – αν και επί της ουσίας αντιπολεμικά – απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη προσφέρονται για μια συνολικότερη θεώρηση των μέγιστων ιστορικών γεγονότων του εικοστού αιώνα και η μελέτη τους αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο κυρίως για τους ερευνητές της ιστορίας, αλλά και για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Το μοναδικό ώς τώρα εκδοθέν βιβλίο του για τον πόλεμο, το *Climax in Crete*, αποτελεί παράδειγμα της χρησιμότητας ενός τέτοιου έργου, καθώς η συμπερίληψή του σε πλείστες μελέτες της ιστορίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποτυπώνει την εγκυρότητά του. Για τους ίδιους λόγους, η

επικείμενη έκδοση, μέσα στο 2024, των απομνημονευμάτων του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου δύναται να αποτελέσει άλλο ένα χρήσιμο εργαλείο για τους μελετητές της ιστορίας του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίοι θα βρουν σημαντικές πληροφορίες για τη γραμμή του Μακεδονικού Μετώπου.

Η ανακάλυψη, ανάλυση, και συμπερίληψη στην παρούσα μελέτη και των υπολοίπων δύο μη εκδοθέντων τόμων της Εκστρατείας της Δυτικής Ερήμου αποτελεί μια ευκαιρία για την εκ νέου μελέτη τους και γνωριμία από ένα καινούριο αναγνωστικό κοινό, γι’ αυτό και κρίνεται απαραίτητη η μελλοντική τους έκδοση και αναγνώριση από τους σύγχρονους μελετητές της ιστορίας, όπως και η συμπερίληψή τους στη διεθνή βιβλιογραφία που σχετίζεται με τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τέλος, τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη από τα πρώτα χρόνια της γνωριμίας του με την οικογένεια Ντάρελ (*Autumn Gleanings: Corfu Memoirs and Poems*), όπως προαναφέρθηκε, έχουν ήδη διαγράψει μια πολύ θετική πορεία σύμφωνα με τους εκδότες του τόμου, με σταθερά αυξημένο ενδιαφέρον από το αναγνωστικό κοινό. Το ενδιαφέρον του κοινού για την οικογένεια Ντάρελ αποτελεί ένα εφαλτήριο για τη γνωριμία του και με τον Θεόδωρο Στεφανίδη, η παρουσία του οποίου επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και την λογοτεχνική πορεία των δύο σημαντικών συγγραφέων της οικογένειας Ντάρελ, του Λώρενς (Lawrence) και του Τζέραλντ (Gerald).

Συμπεράσματα για τον επιστολογράφο Θεόδωρο Στεφανίδη

Η τακτική και μακροχρόνια αλληλογραφία που διατηρούσε ο Θεόδωρος Στεφανίδης με τον Lawrence Durrell και η έκδοση των επιστολών του Στεφανίδη στο βιβλίο *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ* [1961-1982], ανέδειξε όχι μόνο τη στενή φιλία του με τον διάσημο συγγραφέα, αλλά κυρίως, τη σημαντική προσωπικότητα που υπήρξε ο Θεόδωρος Στεφανίδης, αλλά και τη συγγραφική του δεινότητα, μέσα από ένα πλήθος επιστολών που βρίθουν από συναρπαστικές επιστημονικές και λογοτεχνικές πληροφορίες, πρωτότυπους και ανέκδοτους στίχους, τις απόψεις του για την μετάφραση και την ποίηση. Όλα αυτά γραμμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να αντανακλούν το χιούμορ, και την ευαισθησία του γράφοντα.

Ο τόμος αυτός αποτέλεσε ιδιαίτερο βοήθημα και για τη γράφουσα, καθώς έδωσε την ευκαιρία να συλλεχθούν πολλές σημαντικές πληροφορίες για την παρούσα διατριβή αλλά και να απαντηθούν δια στόματος Στεφανίδη αρκετά ερωτήματα που τέθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Πέραν όμως από το προσωπικό ενδιαφέρον για την περίπτωση Στεφανίδη, πρέπει να τονιστεί πως ο τόμος απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό καθώς επιχειρεί να προσδώσει «μια μικρή λάμψη από το πέρασμά του [του Στεφανίδη] από τη ζωή».[1240] Μαζί και με τα υπόλοιπα έργα του αποτελεί έναν οδηγό για όσους ενδιαφέρονται για το πνεύμα και τον βίο του πολυμαθούς αυτού ανθρώπου.

[1240] *Στεφανίδης, Θεόδωρος. Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006*, σ. 41.

Τελικά συμπεράσματα – αποτίμηση της έρευνας – προεκτάσεις

Σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται η παρούσα διδακτορική διατριβή και ένα γενικό συμπέρασμα σε σχέση με όλα όσα προηγήθηκαν είναι ότι ο Θεόδωρος Στεφανίδης εκτός από σημαντικός επιστήμονας, θα πρέπει να μνημονεύεται και να μελετάται για το πολύ αξιόλογο μεταφραστικό του έργο αλλά και για τη γενικότερη παρουσία του στα γράμματα. Η συγχώνευση δύο διαφορετικών πολιτισμών, του ελληνικού και του βρετανικού αποτέλεσαν μια ευτυχή συγκυρία για την υπεύθυνη και σε πλείστες περιπτώσεις δεξιοτεχνική μεταφορά ελληνικών ποιητικών κυρίως έργων στην αγγλική γλώσσα. Επιπλέον, η ενασχόλησή του με τα γράμματα μέσω της ποίησης και της συγγραφής απομνημονευμάτων και θεατρικών έργων αποτελεί άλλη μία πτυχή του αξιόλογου έργου του στα γράμματα, για το οποίο φαίνεται πως πλέον ωρίμασαν οι συνθήκες για να μελετηθεί περαιτέρω και να γίνει ευρύτερα γνωστό.

Η επιθυμία του Θεόδωρου Στεφανίδη για μια αναγνώριση του έργου του, έστω και δεκαετίες μετά τον θάνατό του, γίνεται πραγματικότητα. Η έρευνα υπήρξε μακροχρόνια και λεπτομερής και έφερε στο φως αξιόλογα ευρήματα. Το πρωτογενές υλικό που παρουσιάστηκε προσκτήθηκε σε διαφορετικά χρονικά στάδια της έρευνας και της συγγραφής της διατριβής, αλλάζοντας σε πολλές περιπτώσεις τον αρχικό σχεδιασμό και δίνοντας νέα μορφή στο τελικό πόνημα. Οι πρόσφατες εκδόσεις έργων του Θεόδωρου Στεφανίδη, καθώς και οι μελλοντικές, το γενικότερο ενδιαφέρον γύρω από το πρόσωπο αυτού του “Homo Universalis”, η επιτυχημένη «αποτύπωση» του ανθρώπου Στεφανίδη σε πρόσφατες και παλαιότερες τηλεοπτικές παραγωγές (πχ. *The Durr*ells, 2016-2019) και η ενδελεχής μελέτη του πολυδιάστατου έργου του μέσα από την παρούσα διδακτορική διατριβή, αποτελούν μια σαφή ένδειξη ότι αυτός ο σοφός και ταπεινός άνθρωπος δούλεψε σαν ακούραστος εργάτης, παντρεύοντας διαφορετικές γλώσσες και πολιτισμούς, μεταφέροντας νοήματα ανάμεσα σε κουλτούρες, διδάσκοντας με το παράδειγμά του ότι καμία απόρριψη ή έλλειψη ενδιαφέροντος για τα έργα του δεν τον πτόησε από

την ενασχόλησή του με τον κόσμο της ποίησης και γενικότερα της συγγραφής, με μόνο στόχο του την «ευχαρίστηση των Μουσών».[1241]

Τα αποτελέσματα και οι προεκτάσεις αυτών των ακαταπόνητων προσπαθειών του Θεόδωρου Στεφανίδη αναλύθηκαν και παρουσιάστηκαν διεξοδικά στην παρούσα διδακτορική διατριβή, με στόχο να συνδράμουν δημιουργικά στην γενικότερη μελέτη των επιστημών της γλώσσας και του πολιτισμού.[1242]

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν δόθηκαν απαντήσεις σχετικά με τη μεταφραστική μέθοδο που επέλεξε ο Στεφανίδης, και προσεγγίστηκαν με ερμηνευτικό τρόπο τα αποτελέσματα αυτής της μεθόδου μέσα από τα ποικίλα μεταφράσματα που παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν από το σύνολο των έργων του. Επιπλέον, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στα έργα που επέλεξαν να μεταφράσουν κατά τη μακρόχρονη συνεργασία του με τον Γιώργο Κατσίμπαλη και στην ιδιαίτερη προτίμησή τους στον Κωστή Παλαμά. Όπου ήταν εφικτό, επιχειρήθηκε μια συγκριτολογική προσέγγιση σε σχέση με αντίστοιχα μεταφράσματα άλλων μεταφραστών και εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων.

Στη συνέχεια, παρουσιάστηκε στο σύνολό του και αναλύθηκε το ποιητικό έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη, το οποίο αν και δεν είναι ευρέως γνωστό στους λογοτεχνικούς κύκλους, κατατάσσεται στην ελάσσονα ποίηση της Μεγάλης Βρετανίας. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η έκφραση «ελάσσων ποιητής» επ' ουδενί δεν κρίνει αρνητικά το ποιητικό γίγνεσθαι του Θεόδωρου Στεφανίδη. Αντιθέτως, πληθώρα ελασσόνων ποιητών έχουν αναγνωρισθεί για το ποιητικό τους έργο στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Ας μην ξεχνάμε ότι ποιητές όπως ο Καρυωτάκης, ο Λαπαθιώτης, η Πολυδούρη, ο Παράσχος, ο Άγρας ή ο Καββαδίας, θεωρήθηκαν ελάσσονες, ωστόσο η ποίησή τους εξακολουθεί να διαβάζεται και να

[1241] «Γράφω για να ευχαριστήσω τις Μούσες και όχι τους μοντέρνους κριτικούς». Βλ. Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982].* Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006, σ. 251.

[1242] Η συγγραφή της βιογραφίας του σημαντικού αυτού πνευματικού ανθρώπου από την πλευρά της γράφουσας, αποτελεί το επόμενο βήμα της πολύχρονης ενασχόλησής της και της επιθυμίας της να γίνει γνωστός και πέρα από τα ακαδημαϊκά έδρανα ο βίος ενός σοφού ανθρώπου που οραματίστηκε έναν κόσμο καλυτερο, και εν τέλει μέσα από τα έργα και τις πράξεις του κατάφερε να αφήσει το δικό του στίγμα προς αυτή την κατεύθυνση.

συγκινεί. Ο Θεόδωρος Στεφανίδης, απέδωσε στην αγγλική γλώσσα τα ποικίλα βιώματά του, την πολυδιάστατη γνώση του για τον κόσμο, την ελληνική και τη βρετανική του κουλτούρα. Η ποίησή του παρουσιάστηκε στην ολότητά της και αναλύθηκε ενδελεχώς. Όπου κρίθηκε εφικτό, επιχειρηθήκαν συγκρίσεις ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο, με άγγλους αλλά και έλληνες ποιητές.

Η διατριβή παρουσίασε στη συνέχεια το εκδοθέν αλλά και το ανέκδοτο έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη στη συγγραφή απομνημονευμάτων και εξήχθησαν σχετικά συμπεράσματα για το ύφος και τη συμβολή τους στα ανάλογα επιστημονικά πεδία (π.χ. ταξιδιογραφία, ιστοριογραφία).

Η παρούσα διατριβή δύναται να έχει χρηστική εφαρμογή σε διαφορετικά γνωστικά πεδία, καθώς, το έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη άπτεται ποικίλων γνωστικών πεδίων. Επιπλέον, σημαντικό στοιχείο περαιτέρω μελέτης αποτελεί το αρχειακό υλικό που έφερε η παρούσα έρευνα στο φως. Πιο αναλυτικά, κρίνουμε πως η μέγιστη συμβολή θα είναι στις μεταφραστικές σπουδές, καθώς προστίθεται σε αυτές ένα έργο προηγουμένως σχεδόν άγνωστο, το οποίο ωστόσο, προσφέρεται για εμβάθυνση και μελέτη από μεταφραστές και ερευνητές της μετάφρασης, ιδιαιτέρως στο πεδίο των παλαμικών σπουδών, χωρίς να περιορίζεται σε αυτό, αφού το μεταφραστικό έργο του Στεφανίδη δεν περιορίζεται στον Κωστή Παλαμά, αλλά «αγκαλιάζει» αιώνες ελληνικής ποιητικής δημιουργίας. Για παράδειγμα, η έκδοση των επιγραμμάτων της *Παλατινής Ανθολογίας* θα αποτελέσει άλλο ένα χρήσιμο εργαλείο για τους αγγλόφωνους μελετητές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Το ίδιο ισχύει και για τον *Ερωτόκριτο* του Βιτσέντζου Κορνάρου, ενός έργου που δεν παύει να μελετάται από ερευνητές της σύγχρονης εποχής.

Η ποιητική παραγωγή του Θεόδωρου Στεφανίδη θα προσθέσει άλλον ένα ποιητή για τους μελετητές αλλά και αναγνώστες της αγγλικής φιλολογίας και το έργο του θα λάβει μια θέση στον χώρο της αγγλικής λογοτεχνίας, ιδίως μετά την έκδοση των απάντων του, η οποία βρίσκεται στο τελικό στάδιο της προετοιμασίας από τις εκδόσεις Colenso. Συνεπώς, οι μελετητές της αγγλικής φιλολογίας θα έχουν την ευκαιρία να προσθέσουν στον κατάλογο των άγγλων ποιητών του 20^{ου} αιώνα και τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Η ανάλυση των κυριοτέρων θεματικών της ποίησής του στην παρούσα διατριβή μπορεί να αποτελέσει έναν οδηγό για μια πρώτη κατανόηση της ποίησης του Θεόδωρου Στεφανίδη. Ωστόσο, καθώς ο Θεόδωρος Στεφανίδης

ήταν και Έλληνας, δύναται να αναγνωριστούν οι ποιητικές του συλλογές και ως ένα κομμάτι της εγχώριας φιλολογίας που ωστόσο, γράφτηκε στην αγγλική γλώσσα.

Η μετάφραση της πρώτης ποιητικής συλλογής του Θ. Στεφανίδη από τη γράφουσα, και η μελλοντική μετάφραση και έκδοση των υπολοίπων ποιητικών του συλλογών, είχε ως έναν από τους στόχους πρωτίστως τη διάχυση του έργου του Στεφανίδη στην ελληνική κουλτούρα και τη γνωριμία του ελληνόφωνου αναγνωστικού κοινού με την ποίηση ενός έλληνα αλλά ταυτόχρονα και βρετανού ποιητή.

'Οσον αφορά στο άλλο πεδίο αναφοράς για τον Θεόδωρο Στεφανίδη, τη συγγραφή απομνημονευμάτων, η μελέτη και ανάλυσή τους εκτιμούμε πως θα συμβάλλει σε ποικίλα γνωστικά πεδία λόγω του εύρους των θεματικών του. Οι σπουδές στην ιστορία του Α' και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εμπλουτίζονται με τη μελέτη και ανάλυση των αντίστοιχων έργων του Θεόδωρου Στεφανίδη. Αντίστοιχα, οι μελετητές της ταξιδιογραφίας δύνανται να βρουν χρήσιμα στοιχεία περαιτέρω μελέτης στο έργο *Island Trails*. Μάλιστα, το συγκεκριμένο βιβλίο θα μπορούσαμε να πούμε πως εμπεριέχει τους σπόρους της οικολογικής συνείδησης του Στεφανίδη σε μια εποχή που ο όρος οικολογία ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτος. Αυτή μάλιστα η οικολογική συνείδηση διακρίνεται και στο συγγραφικό έργο του Gerald Durrell και οι ρίζες της πρέπει να αναζητηθούν στη «μαθητεία» του Durrell υπό τον μέντορά του Θεόδωρο Στεφανίδη. Αντίστοιχα, η σχέση του Στεφανίδη όπως αποτυπώνεται μέσα από τα απομνημονεύματα αλλά και την αλληλογραφία του και με τους δύο συγγραφείς αδελφούς Durrell, προάγει την έρευνα των πολυάριθμων μελετητών του έργου των δύο συγγραφέων, οι οποίοι όχι μόνο επηρεάστηκαν από τον Στεφανίδη, αλλά στηρίχθηκαν στη βοήθειά του και χρησιμοποίησαν στα έργα τους ποικίλο υλικό που άντλησαν από τον ίδιο, με τη σύμφωνη πάντα γνώμη του.

Επίσης, η επαφή του Θεόδωρου Στεφανίδη με τον Γιώργο Κατσίμπαλη και η μακροχρόνια μεταφραστική τους συνεργασία, που αναλύθηκε σε βάθος στην παρούσα διατριβή, προστίθενται στο γνωστικό πεδίο των φιλολογικών μελετών για την ελληνική γραμματεία και την συμβολή των δύο στην ανάδειξη της ελληνικής ποίησης στο εξωτερικό, με επίκεντρο την παλαμική ποίηση, χωρίς αυτή να αποτελεί τη μοναδική μεταφραστική τους συνεργασία. Η ύπαρξη της ανθολογίας *Modern Greek Poems* (1926), που αποτέλεσε για πολλά χρόνια και τη μοναδική

συγκέντρωση ποιημάτων μοντέρνων ελλήνων ποιητών της εποχής, όπως και η συνεργασία τους σε λίγα αλλά χαρακτηριστικά ποιήματα του Γιώργου Σεφέρη, αλλά και η ενασχόλησή με τη μετάφραση και παρουσίαση δημοτικών τραγουδιών της Ελλάδας, αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο περαιτέρω μελέτης και ανάδειξης του πολύπλευρου έργου τους. Η συμβολή του Κατσίμπαλη, υπήρξε καθοριστική στην πορεία της μεταφραστικής τους συνεργασίας, κυρίως μέσω της ενθάρρυνσης και της συμπαράστασης στον Θεόδωρο Στεφανίδη.

Τέλος, κρίνουμε πως το ευρύτερο έργο του Θεόδωρου Στεφανίδη στα γράμματα θα αποτελέσει ένα καινούριο κεφάλαιο στις σπουδές στον πολιτισμό, καθώς η παρουσία και η συνεισφορά του Στεφανίδη άπτεται όχι μόνο των μεταφραστικών σπουδών αλλά και της λογοτεχνίας και της συλλογικής μνήμης όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από τα απομνημονεύματά του με τη σκιαγράφηση των πολιτικών και διεθνών γεγονότων.

Οι «νέες αναγνώσεις» του πολύπλευρου έργου του Θεόδωρου Στεφανίδη, όπως επιχειρήθηκαν στην παρούσα διατριβή, θα αναδείξουν σημαντικές πτυχές ενός σχεδόν άγνωστου μέχρι πρότινος έργου, συμβάλλοντας στην αναγνώρισή του. Μάλιστα, καθώς ο Στεφανίδης έζησε σημαντικό μέρος της ζωής του στην Κέρκυρα, θεωρώντας τον εαυτό του Κερκυραίο, η παρακαταθήκη της παρούσας διατριβής δύναται να συμβάλλει στην ανάδειξη του ανθρώπου και του πολυδιάστατου έργου του σε τοπικό αλλά και διεθνές επίπεδο, μέσα από στοχευμένες δράσεις πολιτιστικών και εκπαιδευτικών σωματείων της Κέρκυρας. Προς αυτή την κατεύθυνση έχει κινηθεί και η γράφουσα παρουσιάζοντας σε διαλέξεις, συνέδρια, περιοδικά και τόμους το πολύπλευρο έργο και τη ζωή του Θεόδωρου Στεφανίδη. Οι συνθήκες είναι πλέον ώριμες για να αξιοποιηθεί ποικιλοτρόπως το «αποτύπωμα» του Θεόδωρου Στεφανίδη στον κόσμο του πολιτισμού και εν τέλει, όχι μόνο «ένας συλλογισμός, μια λάμψη του μυαλού του, θα ανακαλεί το πέρασμα του σύντομου καιρού του», αλλά ένα ολόκληρο σύμπαν γραπτών τεκμηρίων.[1243]

[12431243] Η φράση στα εισαγωγικά είναι μια παράφραση των στίχων «Άσε ένα συλλογισμό, μια λάμψη του μυαλού του, να ανακαλεί το πέρασμα του σύντομου καιρού μου», από το ποίημα «Άσε με να πιστεύω πως δεν έχω ζήσει μάταια», σε μετάφραση της γράφουσας. Βλ. Stephanides, Theodore. "Πέντε ποιήματα (Εισαγωγή-Μετάφραση: Βέρα Κονιδάρη)." *Καρυοθραύστις*, Δεκέμβριος 2019: 157-161, σ. 159.

Εργογραφία Θεόδωρου Στεφανίδη

Μεταφράσεις

Hirst, Anthony, ed. *Modern Greek Poetry of the 19th and 20th centuries.* Translated by Theodore Stephanides and George Katsimbalis or by Theodore Stephanides alone. London: Colenso Books, 2024.

Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos.* Translated by Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984.

Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London: Published Privately, 1926.

Palamas, Kostes. *A Hundred Voices.* Translated by Theodore Ph. Katsimbalis, George C. Stephanides. London, 1976.

—. *Life Immutable.* Translated by Theodore Ph. Stephanides . George C. Katsimbalis. London, n.d.

—. *Poems by Kostes Palamas. Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Privately Printed, 1925.

—. *Selections from the poetry of Kostes Palamas / translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* Edited by Stephanides. London, 1978.

—. *The Greetings of Ilioyenniti, the Sun-born.* Translated by Theodore Ph. Stephanides. George C. Katsimbalis. London, n.d.

—. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1974.

Selections from the poetry of Kostes Palamas Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C., trans. London, n.d.

Sweet-voiced Sappho. London: Colenso Books, 2015.

500 Epigrams. Edited by Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2024 (υπό έκδοση).

Σακελαρίου, Χαράλαμπος, ed. *Ελληνικοί Χοροί: Συλλογή Χ. Σακελαρίου, Αγγλικαί Μεταφράσεις Θ. Στεφανίδη.* Translated by Θεόδωρος Στεφανίδης. Αθήνα, 1940.

Απομνημονεύματα

At the Macedonian Front 1917–1918: A Diary and a Memoir. London: Colenso Books, 2024.

Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

Climax in Crete. London : Faber and Faber, 1946.

Island Trails. London: Macdonald and Company, 1973.

Macedonian Medley 1917-18. London, 1968.

Western Desert and Beyond. London, 1968.

Western Desert Scramble. London, 1968.

Ποίηση

Cities of the Mind. London: The Fortune Press, 1969.

From first memory to last adventure: the complete poems of Theodore Stephanides. London : Colenso Books, 2024.

The Golden Face. London: The Fortune Press, 1965.

Worlds in a Crucible. London: Mitre Press, 1973.

Θεατρικά

All Power Corrupts: a tragedy in three acts. London, 1978.

Arodaphnousa: a Tragedy in Three Acts. London, 1967.

Doctor Karaghiozis: A Short Study of the Greek Popular Shadow Show. London, -.

Karaghiozis: Three Modern Greek Shadow-play Comedies. London: Colenso Books, 2020.

Labyrinth : a tragedy. London, 1975.

Διάφορες δημοσιεύσεις σε τόμους και περιοδικά

"A Synoptic History." In *Corfu, Venus of the Isles*, by John Forte. Essex: East Essex Gazette, 1963.

"Attic morn (Πρωί και λιοπερίχυτη... Οι 36 πρώτοι στίχοι από το Έβδομο Λόγο της "Φλογέρας του Βασιλιά"." *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* Τομ. Α΄ (Μάιος 1945): 9.

Carnets d' un Médecin Grec. Vol. Tome 1, in *Mémorial De La Seconde* "Doctor Karaghiozis." *The Greek Gazette*, January 1979.

“Days at Palaeocastritsa” . James A. Brigham (ed.) *Deus Loci* 6/6 (1983).

"First Meeting with Lawrence Durrell’ and ‘The House at Kalami." *Deus Loci*, September 1977.

"First Meeting with Lawrence Durrell; and, The House at Kalami." *Twentieth Century Literature* (Duke University Press) 33, no. No. 3, Lawrence Durrell Issue, Part I (Autumn, 1987): 266-273.

"From "A Hundred Voices" by Kostes Palamas." *Delta*, April 1938: 21.

"Greek Demotic Love Songs and the Alphabet of Love." *The Charioteer*, 1963: 65-72.

"Greek Demotic Love Songs." *The Charioteer* (Parnassos Greek Cultural society of New York), no. 5 (1963): 65-69.

Guerre Mondiale : De Munich À Pearl Harbor, 283-292. Paris, Montréal: Sélection du reader's digest, 1965.

"In Egypt after the fall of Crete." *Deus Loci*, March 1980.

"Karaghiozis and the Enchanted Tree: A Modern Greek Shadow Play Comedy." *The Greek Gazette*, 1979.

Lawrence Durrell papers, 1933-1971. Southern Illinois University, Southern Illinois University Special Collections Research Center, 1954.

Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides ; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs. London, 1978.

"Modern Constellations." *Sky and Telescope*, 9 1955: 485.

"[Poems by Sappho, translated by Theodore Stephanides]." The Greek Gazette, November 1980.

"The Alphabet of Love." *The Charioteer* (Parnassos Greek Cultural Society of New York), no. 5 (1963): 69-72.

"The Clock, Farewell, Old Age, Paradox." *Chambers's Journal* (W & R Chambers), February 1954.

Stephanides, Theodore. "Greek Demotic Songs." The Greek Gazette, no. 63 (October- November 1972).

"The Laurel and the Cypress Tree." *The North American Review*, April 1929: 434.

"Translations from the Greek: Moonlight, Lullaby, Lullaby." *The Husson Review: A Journal of Business and the Liberal Arts*, May 1971: 123.

Εργογραφία του Θεόδωρου Στεφανίδη στην ελληνική γλώσσα

Stephanides, Theodore. "Πέντε ποιήματα (Εισαγωγή-Μετάφραση: Βέρα Κονιδάρη)." *Καρυοθραύστις*, Δεκέμβριος 2019: 157-161.

Κονιδάρη, Βέρα. "Θεόδωρος Στεφανίδης: Τρία Ποιήματα." *Περιοδικό Πόρφυρας*, v. 145 (Οκτώβριος- Δεκέμβριος 2012): 309-310.

Στεφανίδης, Θεόδωρος. «Σε ανάμνηση του Γιώργου Κ. Κατσίμπαλη.» *Περιοδικό Νέα Εστία 108*, 1 Οκτωβρίου 1980: 1406-1408.

—. "Διάλογος μέσα στη νύχτα." *Πρόσπερος*, 1950: 41-43.

Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982].* Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006.

Στεφανίδης, Θεόδωρος. "Ποιήματα." Παρουσίαση και Μετάφραση Βέρα Κονιδάρη .*Εντευκτήριο*, 3 Αυγούστου, 2017: 86-91.

Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face. Translated by Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019.

Άλλα εκδοθέντα έργα

A Survey of the Freshwater Biology of Corfu and of Certain Other Regions of Greece. Printed by G.S. Christou & Son, Athenai, 1948.

Karghiozis Studies1921–1954, by Theodore Stephanides and others. Edited by Anthony Hirst. Translated by Theodore Stephanides and Anthony Hirst. London: Colenso, 2023.

Offprints from "Praktika of the Hellenic Hydrobiological Institute of the Academy of Athens". No. 2 (2), The Institute, Athens, 1960-1964, pp. 11–263 .

"The influence of the antimosquito fish, Gambusia affinis, on the natural fauna of a Corfu lakelet" (technical article), *Practika of the Hellenic Hydrobiological Institute*, No. 9, pp. 3–6 (1964).

The microscope and the practical principles of observation. Faber and and Faber, London, 1947

The microscope and the practical principles of observation (Revised edition**)**. Faber and Faber, London, 1951.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

«A natural gift.» *The Times Literary Supplement*, αρ. 3737 (October 1973): 1287.

A.R. «Book of the Month: ‘Greek Folk Songs’ - A Bilingual Edition that Sheds Light on the Greek Demotic Tradition.» *Greek News Agenda.* General Secretariat for Public Diplomacy. 22 March 2023. https://www.greeknewsagenda.gr/interviews/reading-greece/7856-book-of-the-month-%E2%80%98greek-folk-songs%E2%80%99-a-bilingual-edition-that-sheds-light-on-the-greek-demotic-tradition (πρόσβαση 3 23, 2023).

Abrams, M.H. *The Norton Anthology of English Literature.* Μοντάζ: M. H. Abrams. Τόμ. Volume 1. New York: W. W. Norton & Company, 1993.

Abrams, M.H. επιμ. *The Norton Anthology of English Literature.* Sixth Edition. Τόμ. 2. New York, London: W. W. Norton Company, 1993.

Aesop. *The Greek Anthology. with an English Translation by. W. R. Paton. .* Τόμ. 4. London: William Heinemann Ltd, 1926.

Alessios, Alison B. *The Greek Immigrant and His Reading.* Τόμ. 20. American Library Association, 1926.

Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka.* London, n.d.

Arnoux-Farnoux, Lucile. «Traduction et diplomatie culturelle dans l’entre-deux-guerres: le cas du poète Costis Palamas (1859-1943).» Στο *Le double voyage : Paris-Athènes (1919-1939)*, του/της Lucile, and Polina Kosmadaki. Arnoux-Farnoux, 359-370. Athènes: École française d’Athènes, 2018.

Astériotes, Démétrius. «Lettres Néo-Grecques.» *Mercure de France* CXC, αρ. 676 (Août 1926): 226.

Astériotes, Démétrius. «Lettres Néo-Grecques.» *Mercure de France* CLXXXIV, αρ. No 660 (XII 1925): 780.

Bailey, Ronald. *Partisans and guerrillas.* Alexandria, Vi: Time-Life Books, 1978.

Baldwin, Hanson. *Battles lost and won : great campaigns of World War II.* New York: Konecky & Konecky, 1966.

Bambra, Audrey. *Teaching folk dancing.* New York: Theatre Arts Books, 1972.

Barber, Laurie . Tonkin-Covel, John. *Freyberg : Churchill's salamander.* Auckland N.Z. : Century Hutchinson, 1989.

Barley, Joshua. *Greek Folk Songs.* Athens: Αιώρα, 2022.

Barnstone, Willis. *Sappho Poems, A New Version.* Kobenhavn / Los Angeles: Green Integer, 1999.

—. *The Complete Poems of Sappho.* Boston & London: Shambhala, 2009.

Bassnett, Susan. Lefevere, Andre. *Constructing Cultures. Essays on Literary Translation.* Clevedon: Multilingual Matters, 1998.

Battistelli, Pier Paolo. *Tobruk 1941.* Stroud, Gloucestershire: The History Press, 2012.

Beaton, Roderick. *George Seferis, Waiting for the Angel.* New Haven and London: Yale University Press, 2003.

Beaton, Roderick. *Greek Literature Since National Independence.* Τόμ. 1, σε *Background to Contemporary Greece*, μοντάζ: Marion. Eve, Martin. Sarafis. London: Merlin Press, 1990.

—. «Of Love and Language.» *The Times Literary Supplement*, 11 October 1985: 1149.

—. *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία.* Αθήνα: Νεφέλη, 1996.

Beevor, Antony. *Crete: The Battle and the Resistance.* London: John Murray, 2005.

Benjamin, Walter. «The Storyteller: Reflections on the Works of Nikolai Leskov.» Στο *Contemporary critical theory*, του/της Dan Latimer. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1989.

Bien, Peter. «Review of Kostis Palamas: A Portrait and an Appreciation, by T. G. Stavrou, C. A. Trypanis, T. Ph. Stefanides, & G. C. Katsimbalis.» *World Literature Today*, 1985: 639–639.

Botting, Douglas. *Gerald Durrell The Authorised Biography.* London: William Collins, 1999.

Bowker, Gordon. *Through the dark labyrinth : a biography of Lawrence Durrell.* New York: St. Martin's Press, 1997.

Brigham, James A. MacNiven, Ian S. «From the Editors.» *Deus Loci*, March 1980.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. «Sir Ernest John Pickstone Benn, 2nd Baronet.» *Encyclopædia Britannica .* Encyclopædia Britannica, inc. . 13 Ιανουαρίου 2019. https://www.britannica.com/biography/Sir-Ernest-John-Pickstone-Benn-2nd-Baronet (πρόσβαση 05 12, 2019).

Buckley, Christopher. *Greece and Crete 1941.* Athens: Efstathiadis Group, 1984.

Burton, Raffel. *The Art of Translating Poetry.* University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1998.

Calvert, W. R. «Books of the Day: A doctor tells the Cretan epic.» *The Illustrated London News*, October 1946: 444.

Carroll, Margaret. «Images of encirclement and Enchantment in the Poetry of Palamas.» *Byzantine and Modern Greek Studies,*, 1977.

Carson, Anne. *If Not, Winter: Fragments of Sappho.* New York: Vintage, 2002.

Cavafy, C.P. *C.P. Cavafy: Collected Poems.* Μοντάζ: Translated by Edmund Keeley & Philip Sherrard. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992.

Varron, Sarah, επιμ. «Centre de Recherches Anglophones (CREA).» *Université Paris Nanterre.* Bibliothèque Lawrence Durrell. n.d. https://crea.parisnanterre.fr/search?q=Stephanides&s=&l=0&beanKey=&RH=1459089033968&types=document (πρόσβαση 02 04, 2022).

Chamberlin, J E. *How Islands Transform the World .* New York: Bluebridge, 2014.

Chambers's Encyclopaedia. Τόμ. 1. Oxford: Pergamon Press, 1966.

Chaucer, Geoffrey. *The Complete Works of Geoffrey Chaucer.* Μοντάζ: Rev. Walter W. Skeat. Oxford: The Clarendom Press, M DCCCC.

Choisy, Frank. «L'Esprit français : hebdomadaire littéraire et artistique, τUn grand poète grec d' aujourd'hui Costis Palama".» *L'Esprit français hebdomadaire littéraire et artistique*, Juillet 1931: 267.

Clark, Alan. *The fall of Crete.* New York:: Morrow, 1962.

Cogeanu, Oana. «What Makes Travel Literature?» *The International Journal Of Humanities & Social Studies.*, June 2014.

Collier, Richard. *The road to Pearl Harbor:1941.* New York: Bonanza Books, 1984.

Conan Doyle, Arhtur. *The Poems of Arthur Conan Doyle - Collected Edition.* London: John Murray, 1922.

Condit, D.M. *Case Study in Guerrilla War: Greece during World War II.* Washington: Special Operations Research Office, The American University, 1961.

Connolly, David. «Λογοτεχνική μετάφραση: σε τι χρησιμεύει η θεωρία;.» *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης.* Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998.

—. *ΜΕΤΑ-ΠΟΙΗΣΗ (6+1) Μελέτες για τη Μετάφραση της Ποίησης.* Αθήνα: Ύψιλον/ Βιβλία, 1997.

Corelli, Marie. *The Sorrows of Satan.* London: Methuen & Co, 1895.

Cox, Geoffrey. *A Tale of Two Battles: A Personal Memoir of Crete and the Western Desert 1941.* London: William Kimber, 1987.

Crosfield, Domini. *Dances of Greece.* New York: Chanticleer Press, 1950.

Crosland, Margaret. *A guide to literary Europe.* Τόμ. 1. Philadelphia: Chilton Books, 1966.

Cuddon, J. A. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory.* London : Penguin Books, 1999.

Dalven, Rae. *Modern Greek Poetry.* New York: Gaer Associates, 1949.

David Ricks., Peter Mackridge., επιμ. *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions, 1945-1955.* London: Taylor & Francis, 2018.

Davin, Dan. *Crete (Official history of New Zealand in the Second World War, 1939-45) .* Wellington, N.Z: War History Branch, Department of Internal Affairs, 1953.

Dawkins, R. M. «The Erotokritos of Vincenzo Komaros, a Greek Romantic Epic, 1645. By John Mavrogordato, M.A., with an introduction by Stephen Gaselee, M.A., Fellow of Magdalene College, Cambridge. Pp. vii+61. Frontispiece, an illustration from the British Museum MS. Oxfo.» *The Classical Review*, November 1930: 206.

Decavalles, A. «The Golden Face by Theodore Stephanides. London: The Fortune Press, 1965. 12s. 6d.» *The Charioteer* (Parnassos Greek Cultural Society of New York), αρ. 9 (1967): 90-91.

Decavalles, Andonis. «Review: Three Poems by Kostés Palamás; Theodore Ph. Stephanídes; George C. Katsímbalis.» *Books Abroad* (Board of Regents of the University of Oklahoma) 46, αρ. n.1 (Winter 1972): 161.

Derrida, Jacques. *La Carte Postale: de Socrate à Freud et au-delà.* Paris: Flammarion, 1980.

Dickinson, Emily. *The Poems of Emily Dickinson.* Μοντάζ: R. W. Franklin. Cambridge, Massachusetts & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 1998.

Dimbleby, Jonathan. *Destiny in the Desert.* Suffolk: Profile Books, 2012.

Diskin, Clay. «Selections from "The Poetry of Greece.» *The Charioteer*, 2000-2002: 87-106.

Duatis, Diego Delgado. «The Hellenic World of Henry Miller and Lawrence Durrell.» Tarragona: (Universitat Rovira i Virgili, 2015.

Duatis, Diego Delgado. «The Hellenic World of Henry Miller and Lawrence Durrell.» Tarragona: UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI, 2015.

Durrell, Gerald. *Birds, Beasts, and Relatives.* London: Collins, 1969.

Durrell, Gerald Malcolm. Durrell, Lee. *The Amateur Naturalist.* New York: Alfred A. Knopf : Distributed by Random House, 1988.

Durrell, Gerald. *The Corfu Trilogy.* London: Penguin Books, 2004.

The Garden of the Gods. Σκηνοθεσία: Gerald Durrell. Παραγωγή: BBC. 1967.

—. *The Garden of the Gods.* London: Collins, 1978.

Durrell, Gerald. *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα.* Αθήνα: Καλειδοσκόπιο, 2016.

Durrell, Lawrence. *Collected Poems 1931–1974.* London: Faber & Faber, 2012.

—. *Pope Joan (translated and adapted from the Greek of Emmanuel Royidis).* Woodstock, NY: Overlook Press, 1960.

—. *Prospero's Cell.* Harmondsworth: Penguin Books, 1979.

—. *Prospero's Cell: A guide to the landscape and manners of the island of Corcyra.* London: Faber & Faber, 2012.

—. *Spirit of Place.* Μοντάζ: Alan G Thomas. New York: Marlowe & Company, 1969.

—. *The Greek Islands.* London: Faber & Faber, 1978.

—. «Φιλολογικά Νέα.» *Νησίδες*, Χειμώνας 2016-2017: 106-107.

—. «Φιλολογικά Νέα.» *Τέχνη*, Νοέμβριος 1946.

Durrell, Lawrence, και Henry Miller. *Une Correspondance Privee.* Paris: Buchet Chastel, 1963.

Durrell, Lee. Konidari, Vera. Pine, Richard. *It All Began Here: Gerald Durrell, Theodore Stephanides, and Lawrence Durrell in Corfu 1935-1939.* Corfu: Durrell Library of Corfu, 2023.

Dwyer, Philip. «Making Sense of the Muddle: War Memoirs and the Culture of Remembering.» Στο *War Stories: The War Memoir in History and Literature*, μοντάζ: Philip Dwyer. New York & Oxford: Berghahn Books, 2018.

Eco, Umberto. *Mouse or Rat? Translation as Negotiation.* London: Phoenix, 2003.

Edmonds, J. M., επιμ. *Lyra Graeca I, Lyra Graeca: Being the remains of all the Greek lyric poets from Eumelus to Timotheus excepting Pindar, vol.I: Including Terpander Alcman Sappho and Alcaeus.* London. Cambridge, MA: William Heinemann. Harvard University Press, 1922.

Edmund, Keeley. *Inventing Paradise.* New York: Farrar, Straus and Giroux, 1999.

Eisner, Robert. *Travelers to an antique land : the history and literature of travel to Greece.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991.

Eliot, T.S. *A Choice of Kipling's Verse.* London: Faber and Faber, 1941.

—. «Poetry and Drama.» *Atlantic Monthly*, February 1951.

—. «Το Ερωτικό Τραγούδι του Ι. Άλφρεντ Προύφροκ (μετάφραση).» *Ποίηση*, Άνοιξη 1994: 10-32.

Embiricos, Alexandre. «L'Oeuvre poétique de Costis Palamas.» *La Revue bleue*, 19 Avril 1924: 266-271.

Encyclopaedia Britannica. Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc, William Benton, 1970.

Encyclopædia Britannica; a new survey of universal knowledge. Τόμ. 23. Chicago: William Benton, 1966.

Epigrammatici, Anonymi. *ἐπιγράμματα ἐπιδεικτικά.* The Greek Anthology. with an English Translation by. W. R. Paton. London. William Heinemann Ltd. 1915. 3. . Perseus Digital Library Project , Tufts University. n.d.

Fenton, James. *An Introduction to Poetry.* London: Penguin, 2002.

Fermor, Patrick Leigh. *Mani.* London: John Murray , 1958.

—. *Mani.* London: Penguin Books Ltd, 1989.

Fielding, Xan. *The Stronghold: Four Seasons in the White Mountains of Crete.* Philadelphia: Paul Dry Books, 2013.

Forte, John, επιμ. *Corfu, Venus of the Isles.* Essex: East Essex Gazette Ltd, 1963.

Foss, Arthur. «Theodore Stephanides.» *The Greek Gazette*, Spring 1996: 15-16.

France, Peter. *The Oxford Guide to Literature in English Translation.* Oxford: Oxford University Press, 2001.

—. *The Oxford Guide to Literature in English Translation.* Oxford and New york: Oxford University Press, 2001.

Fraser, G.S. *Lawrence Durrell: a critical study.* New York: E. P. Dutton & Co, 1968.

Freud, Arthur. *The Complete Parrot.* New York: Macmillan USA, 1995.

Friar, Kimon. *Modern greek Poetry.* Athens: Efstathiadis Group S.A., 1997.

—. *Modern Greek Poetry.* New York: Simon and Schuster, 1973.

—. *Modern Greek Poetry.* New York: Simon and Schuster, 1973.

Friar, Kimon. «Kostes Palamas. The Twelve Words of the Gypsy. Theodore Ph. Stephanides, George C. Katsimbalis, trs. London Privately printed. 1974. 196 pages. 200 dr.» *Books Abroad* (Board of regents of the University of Oklahoma.) 49, αρ. 2 (Spring 1975): 374.

Fry, Stephen. *The Ode Less Travelled.* London: Hutchinson, 2005.

Fussell, Paul. *The Norton Book of Travel. 1st ed.* New York: Norton & Company, 1987.

Gargilis, Stephen. *The path of the great.* Boston, Mass.: Athena publishers, 1945.

Gauntlett, Stathis. The. «Pleasures and Pitfalls of Englishing Greek Fiction.» *The AALITRA Review: A Journal of Literary Translation*, December 2017: 6-15.

Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. «Ποιητική και Μεταφρασιμότητα: Αναφορά μας Νέας Απόδοσης του Ερωτόκριτου στην Αγγλική.» Στο

Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006.

Gentzler, Edwin. *Contemporary Translation Studies.* Clevendon: Cromwell Press, 2001.

Georganta, Konstantina. *Translation Travels: Modern Greek Poems in 1926 London.* n.d.

Gilbert, Adrian., επιμ. *The Imperial War Museum Book of the Desert War 1940-1942.* London: BCA, 1992.

Gillie, Christopher. *Movements in English Literature 1900-1940.* Cambridge : Cambridge University Press, 1978.

Gomme, A. W. «Climax in Crete.» *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 23, αρ. 3 (July 1947): 423.

Goossens, Roger. «Review: Poems, selected and rendered into English by Theodore Ph. Stephanides; George C. Kastimbalis; Kostes Palamas.» *Byzantion* (Peeters Publishers) Vol. 9, No. 1 (1934): 465-466.

Goussis, Giorgos, Dimosthenis Papamarkos, και Yannis Ragos. *Erotocritos by Vitzentzos Kornaros.* Athens: Polaris Publishers, 2016.

Greek Language Poets. Memphis, USA: Wiki Series, 2011.

Grierson, Herbert & Smith, C.J. *A Critical History of English Poetry.* Harmondsworth: Penguin Books, 1966.

Grover, Emma. «Finding Sappho: Four translations in conversation.» *The Stanford Daily.* 29 October 2017.

Haag, Michael. *Alexandria City of Memory.* New Haven and London: Yale University Press, 2004.

—. *The Durrells of Corfu.* London: Profile Books, 2017.

«Happy Wanderer.» *The Economist* 249, αρ. 6798 (December 1973): 120.

Harari, Yuval Noah. «“Military Memoirs: A Historical Overview of the Genre from the Middle Ages to the Late Modern Era.”.» *War in History*, 2007: 289–309.

Hathi Trust Digital Library. n.d. https://babel.hathitrust.org/cgi/pt/search?q1=Stephanides&id=uva.x001161955&view=1up&seq=13&sort=score&sz=10&start=1 (πρόσβαση 10 15, 2021).

Haugh, Rachel Elizabeth. «Versed in War: The Preservation and Publication of Second World War Poetry by.» New Brunswick, New Jersey, January 2009.

Hill, Maria. *Diggers and Greeks: The Australian Campaigns in Greece and Crete.* Sydney: University of New South Wales Press, 2010.

Hirst, Anthony. «A Borrowed Lute: Theodore Stephanides as a Translator of Poetry.» Στο *Encounters in Greek and Irish Literature: Creativity, Translations and Critical Perspectives*, μοντάζ: Paschalis Nikolaou, 199-217. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020.

Hirst, Anthony. «Kornaros Vitsentzos.» *The Medieval Review*, 2003.

Hirst, Anthony, επιμ. *Modern Greek Poetry of the 19th and 20th centuries.* Μετάφραση: Theodore Stephanides and George Katsimbalis or by Theodore Stephanides alone. London: Colenso Books, 2023.

—. «Lawrence Durrell’s Key and Theodore Stephanides’ Complete Poems.» *The Herald*, Autumn Issue 2023.

Hirst, Anthony. «Theodore Stephanides at the Macedonian Front, 1917-18.» Στο *The Macedonian Front, 1915-1918 Politics, Society and Culture in Time of War*, μοντάζ: Michael Llewellyn-Smith, Ioannis Stefanidis Basil C. Gounaris. Oxon & New York: Routledge , 2022.

—. «Theodore Stephanides, translator extaordinary: his work on Greek poets from Sappho to Palamas.» *Seminar (part of the Modern Greek Studies seminar series).* London, 18 January 2016.

Hirst, Anthony. *TheodoreStephanides at the Macedonian Front, 1917–1918.* n.d.

Hirst, Anthony. *Ο Θεόδωρος Στεφανίδης στο Μακεδονικό Μέτωπο, 1917-1918.* n.d.

Hirst, Anthony. *God and the Poetic Ego: The Appropriation of Biblical and Liturgical Language in the Poetry of Palamas, Sikelianos and Elytis.* Bern: Peter Lang, 2004.

—. «Theodore Stephanides, Translator Extraordinary: his work on Greek poets from Sappho to Palamas.» King's College, London, 18 January 2016.

Hodgin, Joanna. *Amateurs in Eden.* London: Virago Press, 2014.

Holton, David. «Notices of books: Erotocritos.» *The Journal of Hellenic Studies* 107 (November 1987): 266-266.

Hopkins, Adam. *Crete : its past, present and people.* London: Faber & Faber, 1983.

Horatius. *Carmina (Horatius)/Liber I/Carmen XI.* n.d.

Hungerford, Edward. "Theodore Stephanides: Man and Poet." Edited by Lawrence W. Peirce, Carol. Markert. *On Miracle Ground II: Second International Lawrence Durrell Conference Proceedings.* Deus Loci: The Lawrence Durrell Quarterly 7.5 and The University of Baltimore Monograph Series, 1984. 229-34.

Hynes, Samuel. «Personal Narratives and Commemoration.» Στο *War and Remembrance in the Twentieth Century*, μοντάζ: Jay Winter and Emmanuel Sivan, 205–220. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Hynes, Samuel. *The Soldiers' tale : bearing witness to modern war.* New York: Penguin Books, 1998.

Imperial war Museum. n.d. https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1030013721 (πρόσβαση Μάρτιος 22-3-20, 2020).

Imperial War Museum. n.d. https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1500063656 (πρόσβαση Μάρτιος 22, 2020).

James, Tim. *Elemental: How the Periodic Table Can Now Explain (Nearly) Everything.* London: Robinson, 2018.

Jansen, Hugh Wm «Reviewed Work: The Path of the Great by Stephen Gargilis.» *The Journal of American Folklore*, Jul-Sept 1946: 333-334.

Jay, Peter & Lewis, Caroline, επιμ. *Sappho through English Poetry.* London: Anvil Press Poetry, 1996.

Kaku, Michio. *Hyperspace: A Scientific Odyssey through Parallel Universes, Time Warps, and the Tenth Dimension.* New York: Oxford University Press , 1994.

Kalimniou, Dean. *Theodore Stephanides: Homo Universalis.* n.d. http://diatribe-column.blogspot.gr/2006/12/theodore-stephanides-homo-universalis.html.

Katope, Christopher G. «Cavafy and Durrell's the Alexandria Quartet.» *Comparative Literature* (Duke University Press on behalf of the University of Oregon) 21, αρ. No. 2 (Spring 1969): 125–137.

Katsimbalis, G. Levesque, R. «Le satyr ou la chanson nue.» *Les Cahiers du Sud.*, Οκτώβρης 1943.

Kavaphe, K. P. «Waiting for Them.» *New English Weekly*, September 1939.

Keeley, Edmund. Bien, Peter. *Modern Greek Writers.* Princeton, New Jersey: Peinceton University Press, 1972.

Kelling, George Horton. *Countdown to Rebellion: British Policy in Cyprus, 1939-1955.* New York: Greenwood Press, 1990.

Kennedy, X. J. Gioia, Dana. *An Introduction to Poetry.* Glenview, London: Scott, Foresman/Little, Brown Higher Education, 1990.

Kipling, Rudyard. *Rudyard Kipling's Verses. Inclusive edition 1885-1918. 3 vols.* London: Hodder and Stoughton, 1919.

Kiriakopoulos, G. C. *Ten days to destiny : the battle for Crete, 1941.* New York: Franklin Watts, 1985.

Kornaros, Vitsentzos. *Erotokritos.* Μετάφραση: Gavin Betts, Stathis Gauntlett, Thanasis Spilias. Leiden & Boston: Brill, 2017.

Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos.* Μετάφραση: Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984.

Lacarrière, Jacques. *Το Ελληνικό Καλοκαίρι.* Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Χατζηνικολή, 1980.

Lear, Edward. *Journals of a landscape painter in Albania, &c.* London: London R. Bentley, 1851.

—. *Lear's Corfu: an anthology drawn from the painter's letters and prefaced by Lawrence Durrell.* Μοντάζ: Aspioti Mary. Durrell Lawrence. Athens: Corfu Travel, 1965.

—. *The Corfu Years : A Chronicle Presented Through his Letters and Journals .* Μοντάζ: Philip Sherrard. Athens: Denise Harvey & Company, 1988.

Lear, Edward. *Edward Lear: The Corfu Years - A Chronicle Presented through His Letters and Journals.* Μοντάζ: Philip Sherrard. Athens & Dedham: Denise Harvey, 1988.

Lefevere, Andre. *Translating Literature.* New York: The Modern Language Association of America, 1992.

Leigh, William. «Theodore and Balthazar.» Cincinnati, n.d.

Libbey Jr, Theodore W. «Chorus to sing Crete's Love Epic.» *The New York Times*, May 1982: 10.

Library of Congress, European Affairs Division. Spencer, F. Albert. *War and postwar Greece: an analysis based on Greek writings.* Washington, 1952.

Lillios, Anna. *Lawrence Durrell and the Greek World.* London: Susquehanna University Press, 2004.

LSJ - Ancient Greek dictionaries. Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon (LSJ) . n.d. https://lsj.gr/wiki/%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CF%84%CF%8C%CF%82 (πρόσβαση 8 10, 2022).

Lyman, Robert. *The Longest Siege: Tobruk -- The Battle that Saved North Africa.* London: Macmillan, 2010.

M, F H. «Notices on Books: The Erotokritos. By John Mavrogordato, with an Introduction by Stephen Gaselee. Pp. vii + 61. Oxford University Press, 1929.» *Journal of Hellenic Studies*, November 1930: 175.

Mackridge, Peter. «Erotocritos. Circa 1640 A.D., and: The Sacrifice of Abraham on the Computer: A Concordance, Word-Indexes and Stylistic Remarks (review).» *Journal of Modern Greek Studies*, October 1987: 271-275.

MacNiven, Ian. «"Climax in Crete: A Personal Narrative".» *On Miracle Ground XIX: A Conference of the International Lawrence Durrell Society.* Rethymno, 26-30 June 2016.

MacNiven, Ian S. (Editor). *The Durrell-Miller Letters, 1935-80.* New York: New Directions, 1988.

MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell : a biography.* London: Faber and Faber, 1998.

MacNiven, Ian S., επιμ. *The Durrell-Miller Letters 1935-1980.* New York: New Directions, 1988.

«Man, beast and element.» *Times Literary Supplement*, αρ. 3599 (2 1971): 207.

Maskaleris, Thanasis. *Kostis Palamas.* New York: Twayne Publishers, 1972.

Matsas, Alexander A. «Contemporary Poetry and Drama in Greece.» *Bulletin of the John Rylands Library,*, 1942: 106-125.

Mavrogordato, John. *The Erotokritos of Vincenzo Komaros, a Greek Romantic Epic, 1645.* London: Humphrey Milford: Oxford University Press, 1929.

Mays, Kelly J. *The Norton Introduction to Literature.* New York & London: W. W. Norton and Company, 2017.

Merchant, Paul. «Review: The Twelve Lays of the Gipsy by Kostis Palamas, George Thomson.» *The Modern Language Review*, April 1970: 479-480.

Merry, Bruce. *Encyclopedia of Modern Greek Literature.* Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2004.

Methuen, Algernon, επιμ. *An anthology of modern verse, chosen by A. Methuen.* London: Methuen & co. ltd., 1921.

Michalaros, D.«Rose Fragrance.» *Athene*, June 1943: 9.

—. «Rose Fragrance.» *Athene*, Summer 1959: 32.

Miller, William. *Greece.* London: Ernest Benn Limited, 1928.

Milton, John. *Paradise Lost.* Τόμ. 1, σε *The Norton Anthology of English Literature*, του/της M. H. General Editor Abrams. New York, London: W. W. Norton & Company, 1993.

—. *Paradise Lost.* New York, London: W. W. Norton and Company, 1993.

—. *Paradise lost, a poem in twelve books.* Μοντάζ: Merritt Y Hughes. New York: Odyssey Press, 1977.

Moore, Reginald. Lane, Edward . *The Windmill*, 1946.

Moréas, Jean. *Le Voyage de Grèce.* Paris: Éditions de la Plume, 1897.

Nef, John U. *Search for Meaning. The Autobiography of a Noncomformist.* Washington D. C. : Public Affairs Press, 1973.

Nicolson, Marjorie. «The Telescope and Imagination.» *Modern Philology* (The University of Chicago Press) Vol. 32, αρ. No. 3 (Feb. 1935): 233-260 .

Nikolaou, Paschalis. *Creative Classical Translation (Elements in Translation and Interpreting).* Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

Palamas, Costis. *Choix de poésies.* Μετάφραση: Pierre Baudry. Athènes - Paris: Kauffmann - Les Belles Lettres, 1930.

—. *La flûte du roi.* Μετάφραση: Eugène Clément. Paris: Stock, 1934.

—. *La mort du pallikare : conte neo-grec.* Μετάφραση: Jean d' Argos. Athènes: Éd. du Monde helénique, 1907.

—. *Le Tombeau.* Μετάφραση: Pierre Baudry. Athènes - Paris: Kauffmann - Les Belles Lettres, 1930.

—. *Les douze paroles du Tzigane. Traduit du néo-grec par Eugène Clément.* Paris: Librairie Stock, 1931.

—. *Oeuvres choisies.* Μετάφραση: Eugène Clément. Τόμ. I, II. Paris: E. Sansot, 1922.

Palamas, Kostes. *A Hundred Voices.* Μετάφραση: Theodore Ph. Katsimbalis, George C. Stephanides. London, 1976.

—. *Life Immutable.* Μετάφραση: Theodore Ph. Stephanides . George C. Katsimbalis. London, n.d.

—. *Poems by Kostes Palamas. Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Privately Printed, 1925.

—. *Selections from the poetry of Kostes Palamas / translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* Μοντάζ: Stephanides. London, 1978.

—. *The Greetings of Ilioyenniti, the Sun-born.* Μετάφραση: Theodore Ph. Stephanides. George C. Katsimbalis. London, n.d.

—. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1974.

Palamas, Kostes. *A Hundred Voices, and Other Poems, From the Second Part of "Life Immovable".* Μετάφραση: Aristides. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1921.

—. *Life Immovable, First Part.* Μετάφραση: Aristides, E. Phoutrides. Cambridge: Harvard University Press, 1919.

—. *Royal Blossom.* Μετάφραση: Aristides, E. Phoutrides. New Haven: Yale University Press, 1923.

—. *The King's Flute, Translated by T.P. Stephanides & G. C. Katsimbalis.* Athens: The Kostes Palamas Institute, 1982.

—. *The King's Flute, Translated with an introduction by Frederic Will.* Lincoln: University of Nebraska Press, 1967.

—. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* Memphis: Memphis State University Press, 1975.

—. *The Twelve Words of the Gypsy, tr. with an introduction by Frederic Will.* Nebraska: University of Nebraska Press, 1964.

—. *Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London, 1969.

Palamas, Kostis. «"The Twelve Lays of the Gipsy", an Analysis of the Poem and Translation of "Lay the Seventh" by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.» *Athene 20, No. 2*, Summer 1959: 12-17.

—. «"The Twelve Lays of the Gipsy", an Analysis of the Poem and Translation of "Lay the Seventh" by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.» *Athene 4, No.5*, June 1943: 22-27.

—. *The Grave.* Μετάφραση: Demetrios A. Michalaros. Chicago: The American Hellenic Book, 1930.

—. *The Twelve Lays of the Gypsy, Translated, with an Introduction by George Thomson.* London: Lawrence & Wishart, 1969.

Palamas, Leandros K. *A Study of the Pa;m-Tree of Kostes Palamas.* Μετάφραση: Theodore Ph Stephanides. George C. Katsimbalis. Athens: Printing Office Estia, 1931.

Panaretou, Annita P. *Greek Travel Literature.* n.d.

Papanicolaou, Lilika. *A Symbol of Truth.* Athens: Nea Thesis, n.d.

—. *Frederica, Queen of the Hellenes : mission of a modern queen.* San Gwann, Malta: Publishers Enterprises Group (PEG), Ltd, 1994.

—. «Original Greek Poems of Lilika Papanicolaou as sent to Theodore.» London, n.d.

—. «Typescript of poems.» Μετάφραση: Theodore Stephanides. London, n.d.

Parks, George B. Temple, Ruth Z., επιμ. *The Greek and Latin literatures.* New York: Ungar, 1968.

Passow, Arnoldus. *Popularia carmina graeciae recentioris.* Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1860.

Paton, W. R., επιμ. *Greek Anthology, Volume I: Book 1: Christian Epigrams. Book 2: Description of the Statues in the Gymnasium of Zeuxippus. Book 3: Epigrams in the Temple of Apollonis at Cyzicus. Book 4: Prefaces to the Various Anthologies. Book 5: Erotic Epigrams.* Τόμ. 1-5. 5 τόμ. Cambridge, MA: Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1915-1918.

Peter Constantine, Rachel Hadas, Edmund Keeley, Karen Van Dyck, επιμ. *The Greek Poets: Homer to the Present.* New York and London: W. W. Norton & Company, 2010.

Philippides, Dia M. L. *Census of Modern Greek Literature.* New Haven: Modern Greek Studies Association, 1990.

Phoutrides, Aristides. *Life Immovable First Part, Translated by Aristides E. Phoutrides with introduction and notes by the translator.* Cambridge: Harvard University Press, 1919.

Phoutrides, Aristides. Vaka, Demetra. *Modern Greek Stories.* New York: Duffield and Company, 1920.

Pine, Richard. «Otto Rank and the Case of Lawrence Durrell.» *c.20 an international journal*, 9 June 2019.

Pine, Richard. *Lawrence Durrell: the Mindscape*. Corfu: Durrell School of Corfu, 2005.

Pine, Richard. Konidari, Vera., επιμ. *Islands of the Mind.* Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2020.

Pine, Richard., επιμ. *Lawrence Durrell's Endpapers and Inklings 1933-1988, Volume One.* Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019.

PMLA. «Back Matter.» 1976: pp. 1058–1208.

Polignosi . Ηλεκτρονική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου. n.d. http://www.polignosi.com/cgibin/hweb?-A=3524&-V=limmata (πρόσβαση 09 08, 2020).

Politis, Linos. *A history of modern Greek literature.* London: Oxford at the Clarendon Press, 1973.

Politis, Linos. *A history of modern Greek literature.* Oxford: Clarendon Press, 1975.

Powell, Jim. *The Poetry of Sappho.* Oxford: Oxford University Press, 2007.

Proussis, Costas M. «Modern Poetry in America.» *The Greek Orthodox Theological Review*, 1976: 385-397.

Proussis, Costas. «Kostes Palamas, The twelve words of the Gypsy. Translated with an introduction by Frederic Will. Lincoln, Neb.: University of Nebraska Press, 1964. Pp. xxi and 205.» *Balkan Studies: biannual publication of the Institute for Balkan Studies* Vol. 8, αρ. No1 (1967): 214-215.

Provata, Despina. «La presse francophone grecque de la première moitié du xxe siècle.» *Cahiers balkaniques [En ligne]*, Août 21 2020.

Puaux, René. «Lectures étrangères, Quelques Livres.» *Le Temps*, 11 1925.

R., J. A. *Memoirs of an Army Surgeon.* Edinburgh and London: William Blackwood & Sons Ltd., 1948.

R.R. Bowker, Company. *Antiquarian Bookman*, December 1965.

Raizis, M. Byron. «"The Twelve Lays of the Gipsy", by Kostis Palamas, translated by George Thomson (Book Review).» *Philological Quarterly*, 1 April 1970: 278.

—. *Dionysios Solomos.* New York : Twayne Publishers Inc., 1972.

—. *Greek Poetry Translations.* Athens: Efstathiadis Group, 1981.

Raizis, M. Byron. «Kostes Palamas, The King's Flute, Preface by Charles Diehl and Introduction by E. P. Papanoutsos, Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. Athens : The Kostas Palamas Institute, 1982. 336 pages. Bilingual.» *Balkan Studies* 25, αρ. n.1 (January 1984): 202-204.

—. «Palamas and his English Translators.» *Neo-Hellenika*, 1981: 201-210.

Raizis, M.-Byron. «Kostes Palamas, The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis, London, 1974, pp. 194. Printed in Athens by F. Constantinidis & C. Michalas, Panepistimiou 39.» *Balkan Studies* v. 16, αρ. n. 1 (jan. 1975): 215-219.

Raizis, Marios Byron. *Faith and Motherland. Collected Poems.* Minneapolis, Minnesota: Nostos, 1998.

Raizis, Marios Byron. «Lawrence Durrell and the Greek Poets: A Contribution to Cultural History.» Στο *Lawrence Durrell and the Greek World*, του/της Anna. Lillios, 241-254. Selinsgrove [PA]: Susquehanna University Press , 2004.

Ravitch, Michael and Ravitch, Diane. *The English Reader: What Every Literate Person Needs to Know.* New York: Oxford University Press, 2006.

Reilly, Catherine W. *English poetry of the Second World War : a biobibliography.* Boston, MASS: G.K. Hall & Co., 1986.

Richmond, Theo. «Under the Microscope.» *The Guardian*, June 1969: 6.

Richthofen, Patrick Mansur, Freiherr von. *The Booster/Delta nexus : Henry Miller and his friends in the literary world of Paris and London on the eve of the Second World War. .* Durham: Durham theses, Durham University, 1987.

Ricks, David. «Translating Palamas.» *Journal of Modern Greek Studies 8*, 1990: 275-290.

—. «Η νεοελληνική ποίηση, μεταφρασμένη και αμετάφραστη.» *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης.* Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998.

Ricks, David. *An introduction to modern Greek literature.* Oxford: Clarendon Press, 1994.

—. *Modern Greek Writing.* London: Peter Owen Publishers, 2003.

—. «Η νεοελληνική ποίηση, μεταφρασμένη και αμετάφραστη.» *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης - Πρακτικά Ημερίδας.* Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998.

Roberts, Henry L. *Foreign affairs bibliography : a selected and annotated list of books on international relations, 1942-1952.* New York: Harper & Brothers for The Council on Foreign Relations, 1955.

Roberts, Philip Davies. *How Poetry Works.* London: Penguin Books, 1991.

Robinson, David M. «Review.» *The Classical Weekly*, 1922: 92–94.

Roche, John Broderick. *The first twenty-eight odes. In Greek and in English; and in both languages, in prose as well as in verse, with variorum notes, a grammatical analysis and a lexicon by John Broderick Roche.* London: Sherwood, Gilbert and Piper, 1827.

Rothberg, Abraham. *Siege : from the battle of Britain to Japan's domination of the far east.* New York: Bantam Books, 1962.

Saders, Marion. *The Reader's Adviser: The Best in World Literature.* 14th Edition. Τόμ. 2. New Providence, N.J.: R.R. Bowker, 1994.

Sadler, John. *Operation Mercury: the Battle of Crete, 1941.* Barnsley: Pen & Sword Military, 2007.

Salomos, Mr. «Dithyrambics to Liberty.» Στο *In The Songs of Greece, from the Romaic text (Translated by Charles Brinsley Sheridan into English verse)*, μοντάζ: M.C. Fauriel, 249-288. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown, and Green, 1825.

Sappho. *Loeb Classical Library.* Μοντάζ: Jeffrey Henderson. Harvard University Press. 2020. https://www.loebclassics.com/view/sappho-fragments/1982/pb_LCL142.173.xml (πρόσβαση 2020).

Saraphe, Marion. Eve, Martin. *Background to Contemporary Greece.* Τόμ. 1. london: The Merlin Press, 1990.

Sassoon, Siegfried. *The War Poems of Siegfried Sassoon .* Mineola, New york: Dover Publications, Inc, 2018.

Sassoon, Siegfried. *The war poems of Siegfried Sassoon.* London: Faber and Faber, 1983.

Saunders, Denis. Selwyn, Victor. Burk, David., επιμ. *Oasis : the Middle East anthology of poetry from the forces.* Cairo: Salamander productions, 1943.

Savidis, George P. «The Tragic Vision of Seferis.» *Grand Street.*, Winter 1986: 153–74.

Savidis, George P.. «The Burden of the Past and the Greek Poet.» *Grand Street*, Autumn 1985: 164-190.

Savina, Zoe. «Plentiness out of Littleness: TheLandscape of Haiku in Greece - Haiku: A Spiritual Globalization.» *French Journal For Media Research*, 2016.

—. «The Haiku Foundation.» *https://thehaikufoundation.org/.* 2020. https://www.thehaikufoundation.org/omeka/files/original/f2f90e2ff2400ac8c795d6ef4e5ad592.pdf (πρόσβαση 12 28, 2020).

Schopenhauer, Arthur. *Σοπενχάουερ, Επιλογή από το έργο του.* Μτφρ. Σκουτερόπουλος Νικόλαος Μ., Μπέτσεν Κλάους. Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή, 2007.

Scott, Amoret., επιμ. *Parrots.* London: Allen, W. H., A Howard & Wyndham Company, 1982.

Scott, Sir Walter. «Lochinvar.» Στο *The Longman Anthology of Poetry*, του/της Averill Curdy Lynne McMahon. New York: Pearson/Longman, 2006.

Seferis, George. «"Myth of Our History". Translated by G.C. Katsimbalis and L. Durrell.» *Bulletin of the John Rylands Library*, αρ. 27.1 (December 1942): 115-118.

—. *Collected Poems (George Seferis). Translated, edited, and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995.

—. *King of Asine and Other Poems: George Seferis, translated from the Greek by Bernard Spencer, Nanos Valaoritis and Lawrence Durrell, introduction by Rex Warner.* London: John Lehmann, 1948.

—. *Poems. Translated from the Greek by Rex Warner.* boston: Little, Brown and Company, 1960.

—. *The King of Asine and Other Poems.* Μετάφραση: Lawrence Durrell, Nanos Valaoritis Bernard Spencer. London: John Lehmann, 1948.

Seferis, George. «Two Poems.» *Seven*, Christmas 1939: 21.

Selwyn, Victor, επιμ. *Poems of the Second World War: Oasis Selection.* London and Melbourne: Everyman's Library in association with The Salamander Oasis Trust, 1985.

Selwyn, Victor, επιμ. *Return to Oasis: War Poems and Recollectiond from the Middle East 1940-1946.* London: Sheperd-Walwyn in association with Editions Poetry London for The Salamander Oasis Trust, 1980.

Selwyn, Victor, επιμ. *The Voice of War: Poems of the Second World War.* London: Penguin Books in Association with the Salamnder Oasis Trust, 1996.

Shakespeare, William. *Shakespeare's Sonnets.* Μοντάζ: Barbara A. Mowat και Paul Werstine. New York: Washington Square Press, 2004.

—. *The Tempest.* London: Read & Co. Classics , 2018.

—. *Venus and Adonis.* London: Winchester Publications, 1948.

Shakespeare, William. *Richard II.* Μοντάζ: Barbara A. Mowat and Paul Werstine. New York: Simon & Schuster, 2016.

Sharon, Avi. «New Friends for New Places: England Rediscovers Greece.» *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, Fall 2000: 42-62.

Sherrard, Edmund Keeley - Philip, μεταφρ. *Six Poets of Modern Greece, Chosen, Translated and Introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard : C. P. Cavafy, Anghelos Sikelianos, George Seferis, D. I. Antoniou, Odysseus Elytis, Nikos Gatsos.* New York: Thames & Hudson - UNESCO, 1960.

Simpson, Tony. *Operation Mercury: The battle for Crete, 1941 .* London: Hodder & Stoughton, 1981.

Sligh, Charles. «Vice President's Report.» *The International Lawrence Durrell Society Herald*, 1 May 2013: 9.

Société astronomique, de France. «Comètes.» Μοντάζ: Société astronomique de France. *L'Astronomie : revue mensuelle d'astronomie, de météorologie et de physique du globe et bulletin de la Société astronomique de France*, Janvier 1915.

Solomos, Dionysios. «"The Destruction of Psara". Translated by Cedric Whitman.» *Eleutheria*, April 1970: 2.

Solomos, Dionysios. «The Greek National Anthem.» Μοντάζ: Rudyard Kipling. *Daily Telegraph*, October 1918.

—. «Hymn to Liberty.» *Αγγλο-ελληνική Επιθεώρηση: τέχνη, λογοτεχνία, επιστήμη, καθημερινή ζωή / Anglo-Greek Review: art, literature, science, everyday life*, March 1945: 6-7.

Sorlin, Pierre. «Children as War Victims in European Cinema.» Στο *War and Remembrance in the Twentieth Century*, μοντάζ: Jay Winter and Emmanuel Sivan. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Speake, Graham. *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition .* London and new York: Routledge, 2000.

Stavrou, Theofanis G. «Review: The Twelve Words of the Gypsy. by Kostes Palamas; Frederic Will.» *Slavic Review* (Association for Slavic, East European and Eurasian Studies) Vol. 30, αρ. No. 2 (June 1971): 449-451.

Stavrou, Theofanis G. Trypanis Constantine A. *Kostis Palamas:a portrait and an appreciation.* Minneapolis: Nostos, 1985.

Steiner, George. *After Babel.* Oxford: Oxford University Press, 1998.

—. *Μετά τη Βαβέλ.* Αθήνα: Εκδόσεις Scripta, 2004.

Stephanides, Stephanos. Bassnett, Susan. «Islands, Literature, and Cultural Translatability.» *Transtext(e)s Transcultures, Journal of Global Cultural Studies*, 1 January 2008: 5-21.

Stephanides, Theodore. *500 Epigrams.* Μοντάζ: Anthony Hirst. London: Colenso Books, ----.

—. *500 Epigrams.* Μοντάζ: Anthony Hirst. London: Colenso Books, 2023.

—. «A catalogue of the Theodore Stephanides archive at 51 Brondesbury Road.» Μοντάζ: Anthony Hirst. London, March 2016.

Stephanides, Theodore. «A Synoptic History.» Στο *Corfu, Venus of the Isles*, του/της John Forte. Essex: East essex Gazette, 1963.

—. *All Power Corrupts: a tragedy in three acts.* London, 1978.

—. *Arodaphnousa: a Tragedy in Three Acts.* London, 1967.

—. *At the Macedonian Front 1917–1918: A Diary and a Memoir.* London: Colenso Books, 2023.

Stephanides, Theodore. *Carnets d' un Médecin Grec.* Τόμ. Tome 1, σε *Mémorial De La Seconde Guerre Mondiale : De Munich À Pearl Harbor*, 283-292. Paris, Montréal: Sélection du reader's digest, 1965.

—. «From "A Hundred Voices" by Kostes Palamas.» *Delta*, April 1938: 21.

—. *Doctor Karaghiozis: A Short Study of the Greek Popular Shadow Show.* London, -.

Stephanides, Theodore. «First Meeting with Lawrence Durrell; and, The House at Kalami.» *Twentieth Century Literature* (Duke University Press) 33, αρ. No. 3, Lawrence Durrell Issue, Part I (Autumn, 1987): 266-273.

—. *From first memory to last adventure: the complete poems of Theodore Stephanides.* London : Colenso Books, 2023.

Stephanides, Theodore. «Greek Demotic Songs.» *The Greek Gazette*, αρ. 63 (October- November 1972).

—. *Karaghiozis: Three Modern Greek Shadow-play Comedies.* London: Colenso Books, 2020.

—. *Karghiozis Studies1921–1954, by Theodore Stephanides and others.* Μοντάζ: Anthony Hirst. Μετάφραση: Theodore Stephanides and Anthony Hirst. London: Colenso, 2023.

—. *Labyrinth : a tragedy.* London, 1975.

Stephanides, Theodore. *Lawrence Durrell papers, 1933-1971.* Southern Illinois University, Southern Illinois University Special Collections Research Center, 1954.

—. «Oxfam.» *Oxfam Online Shop.* n.d. https://www.oxfam.org.uk/shop/books/poetry-drama-criticism/cities-of-the-mind-hd_101298729.

Stephanides, Theodore Ph. Katsimbales, Georgios Konstantinou. *Life and death in Greek folk-poetry / translations by Theodore Ph. Stephanides ; foreword, notes and chapter headings by George C. Katsimbalīs.* London, 1978.

Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Published Privately, 1926.

Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C., μεταφρ. *Selections from the poetry of Kostes Palamas.* London, n.d.

Stephanides, Theodore. «Modern Constellations.» *Sky and Telescope*, 9 1955: 485.

—. «Greek Demotic Love Songs and the Alphabet of Love.» *The Charioteer*, 1963: 65-72.

—. «Doctor Karaghiozis.» *The Greek Gazette*, January 1979.

—. «Karaghiozis and the Enchanted Tree: A Modern Greek Shadow Play Comedy.» *The Greek Gazette*, 1979.

—. «Translations from the Greek: Moonlight, Lullaby, Lullaby.» *The Husson Review: A Journal of Business and the Liberal Arts*, May 1971: 123.

Stephanides, Theodore. «The Laurel and the Cypress Tree.» *The North American Review*, April 1929: 434.

—. «Πέντε ποιήματα (Εισαγωγή-Μετάφραση: Βέρα Κονιδάρη).» *Καρυοθραύστις*, Δεκέμβριος 2019: 157-161.

Stephanides, Theodore. «Του (Γερμανικού) Αετού ο Γυιός.» Στο *Appendix Three: The Original Greek or French Text of Various Documents*, μοντάζ: Anthony Hirst. n.d.

Stephanides, Theodore. «[Poems by Sappho, translated by Theodore Stephanides].» *The Greek Gazette*, November 1980.

—. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems.* Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

—. *Cities of the Mind.* London: The Fortune Press, 1969.

—. *Climax in Crete.* London : Faber and Faber, 1946.

—. «First Meeting with Lawrence Durrell' and 'The House at Kalami.» *Deus Loci*, September 1977.

—. «In Egypt after the fall of Crete.» *Deus Loci*, March 1980.

Stephanides, Theodore. «First Meeting with Lawrence Durrell; and, The House at Kalami.» *Twentieth Century Literature* (Hofstra University) 33, αρ. 3 (Autumn 1987): 266-273.

Stephanides, Theodore. «Greek Demotic Love Songs.» *The Charioteer* (Parnassos Greek Cultural society of new York), αρ. 5 (1963): 65-69.

—. *Island Trails.* London: Macdonald and Company, 1973.

Stephanides, Theodore. Katsimbalis, G.C. «Attic morn (Πρωί και λιοπερίχυτη... Οι 36 πρώτοι στίχοι από το Έβδομο Λόγο της "Φλογέρας του Βασιλιά".» *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* Τομ. Α΄ (Μάιος 1945): 9.

Stephanides, Theodore. *Macedonian Medley 1917-18.* London, 1968.

—. *Sweet-voiced Sappho.* London: Colenso Books, 2015.

Stephanides, Theodore. «The Alphabet of Love.» *The Charioteer* (Parnassos Greek Cultural Society of New York), αρ. 5 (1963): 69-72.

Stephanides, Theodore. «The Clock, Farewell, Old Age, Paradox.» *Chambers's Journal* (W & R Chambers), February 1954.

—. *The Golden Face.* London: The Fortune Press, 1965.

—. «First Meeting with Lawrence Durrell' and 'The House at Kalami.» *Twentieth Century Literature*, Fall 1987.

—. *Western Desert and Beyond.* London, 1968.

—. *Western Desert Scramble.* London, 1968.

—. *Worlds in a Crucible.* London: Mitre Press, 1973.

Stoneman, Richard. *Greek Mythology: an Encyclopedia of Myth and Legend.* London: The Aquarian Press, 1991.

Strachey, Lady, επιμ. *Later letters of Edward Lear to Chichester Fortescue (Lord Carlingford), Frances, Countess Waldegrave, and others.* London: T. Fisher Unwin, 1911.

Stroud, Rick. *Kidnap in Crete : the true story of the abduction of a Nazi general.* London: Bloomsbery, 2014.

Stylianidou, Maria. «Palamas as verse translator: A study of ξανατονισμένη μουσική.» *Syn-Thèses*, 2013: 27-37.

Sutton, Peter G. «Durrellian Odyssey – An entomological journey to the island of Corfu.» *Antenna*, 2012: 224-233.

The British Library. *Stephanides, Theodore Philip, 1896-1983, naturalist and poet.* n.d. http://searcharchives.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=detailsTab&ct=display&fn=search&doc=IAMS047-003463368&indx=1&recIds=IAMS047-003463368&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&dscnt=0&frbg=&scp.scps=s (πρόσβαση 09 18, 2020).

The Economist. «Happy Wanderer: Island Trails by Theodore Stephanides.» 8 December 1973: 120.

The Journal of Hellenic, Studies. «Review: Poems by Kostes Palamas by Kostes Palamas; Theodore Ph. Stephanides; George C. Katsimbalis.» *The Journal of Hellenic Studies* (The Society for the Promotion of Hellenic Studies) Vol. 46, Part 2 (January 1926): 287.

Theognis. «Elegiac Poems.» *Loeb Classical Library.* Harvard University Press, 2020.

Thomas, Alan G., και James A. Brigham. *Lawrence Durrell, an Illustrated Checklist.* Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1983.

Thomas, David, Arthur. *Crete 1941, the battle at sea.* London: Andre Deutsch, 1972.

Thompson, Peter. *ANZAC Fury: The Bloody Battle of Crete 1941.* North Sydney: William Heinemann Australia, 2011.

Thomson, Hector. «Thomson George: Kostís Palamás, The Twelve Lays of the Gipsy. Translated with an introduction. Pp. ix 146; map. London: Lawrence & Wishart, 1969. Cloth, £3. 3s.» *The Classical Review* 20, αρ. 2 (June 1970): 242-243.

Topping, Peter W. «MODERN GREEK STUDIES AND MATERIALS IN THE UNITED STATES.» *Byzantion*, 1940-1941: 414–42.

Toury, Gideon. *Descriptive translation studies and beyond.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Co., 1995.

Unknown. «‘Poems by Kostes Palamas by Kostes Palamas; Theodore Ph. Stephanides; George C. Katsimbalis; Modern Greek Poems by Theodore Ph. Stephanides; George C. Katsimbalis’.» *The Journal of Hellenic Studies* 46 (1926): 287.

Unknown. «Poems by Kostes Palamas. Selected and rendered into English by Stephanides Theodore Ph. and Katsimbalis George C.. Pp. 143, with 1 plate. London: Hazell, Watson and Viney, 1925. 2. Modern Greek Poems. Selected and rendered into English by Stephanides Theo.» *The Journal of Hellenic Studies* 46, αρ. 2 (1926): 287-287.

via Libri. n.d. https://www.vialibri.net/years/books/98074491/1958-fermor-patrick-leigh-mani-signed-and-doodled-by-the (πρόσβαση 2020).

Vitti, Mario. *Εισαγωγή στην Ποίηση του Ελύτη.* Μοντάζ: Mario Vitti. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακες Εκδόσεις Κρήτης, 2000.

—. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1987.

Vitti, Mario., επιμ. *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.

Voigt, Eva-Maria. *Sappho et Alcaeus. Fragmenta.* Amsterdam: Athenaeum : Polak and Van Gennep, 1971.

Will, Frederic. *The Modernist Impulse and a Contemporary Opus (Inside Selfhood and History).* Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017.

William, Wordsworth. *The Oxford Book of English Verse: 1250–1900.* Μοντάζ: Arthur Quiller-Couch. Oxford: Clarendon Press, 1918.

Willingham, Matthew. *Perilous Commitments: The Battle for Greece and Crete 1940-1941.* Cheltenham: Spellmount, 2005.

Woolbert, Robert Gale. «Recent Books on International Relations.» *Foreign Affairs* vol. 25, αρ. no. 3 (April 1947): pp. 518–532.

Wordsworth, William. *The Complete Poetical Works of William Wordsworth: Together with a description of the country of the lakes in the north of England.* Μοντάζ: Henry. Reed. Philadelphia: Kay, James. Jun. and Brother, 1837.

Zafiropoulos, Simoni. *Greece in Poetry.* Athens: Libro, 1993.

Ziegler, Janet. *World War II: books in English, 1945-65.* Stanford, California: Hoover Institution Press, 1971.

Αθανασίου-Τάκη, Μαρίνα. «Επανερμηνεύοντας τον Λεόντιο Μαχαιρά στον 21ο αιώνα.» *Χάρτης*, Μάρτιος 2022.

Αθανασόπουλος, Βαγγέλης. *Το Ποιητικό Τοπίο του Ελληνικού 19ου και 20ου Αιώνα.* Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1995.

Αμμιανός. *Παλατινή Ανθολογία/XI/152 Αμμιανού.* n.d.

Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας. «Θεόδωρος Στεφανίδης.» *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, 1978: 199-200.

Αναγνωστοπούλου, Βαλεντίνη. *Ερωτόκριτος ...reloaded.* CNN Greece. 24 Απρίλιος 2016.

Άντζακα-Βέη, Ευαγγελία & Λουτζάκη Ρένα. ««Ο χορός στην Ελλάδα».» Στο *Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια*, 327-341. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999.

Αντωνίου, Δ. Ι. «Δεκατέσσερα Χάι-Κάι.» *Τα Νέα Γράμματα,* , Απρίλης-Μάης 1938.

—. *Χάι-Κάι και Τάνκα.* Αθήνα: Ερμής, 1981.

Αντωνίου, Δημήτριος Ι. *ΒΙΒΛΙΟΝΕΤ.* Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού. 2020. https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF/?personid=7551 (πρόσβαση 12 27, 2020).

Αποστολάκης, Γ. Μ. *Ο Κρυστάλλης και το δημοτικό τραγούδι.* Θεσσαλονίκη: [χ.ε], 1937.

Αποστολάκης, Γιάννης Μ. *Η ποίηση στη ζωή μας.* Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της "Εστίας", Ιω. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 1923.

«Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία.» *Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.* 2012. http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/metamorfoseis/contents.html?name=%CE%A4%CF%81%CE%AF%CF%87%CE%B5%CF%82%CE%92%CE%B5%CF%81%CE%B5%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7.

Βαγενάς, Νάσος. «Ελεύθερος στίχος και μετάφραση.» *Το Βήμα.* 24 11 2008. https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/eleytheros-stixos-kai-metafrasi/ (πρόσβαση 12 12, 2023).

—. *Ποίηση και Μετάφραση.* Αθήνα: Στιγμή, 2004.

—. «Το πρόβλημα της μετάφρασης του ελεύθερου στίχου: Η ελληνική εμπειρία.» *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης.* Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας - http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/literature_translation/04_vagenas.html, 1998.

Βαγενάς, Νάσος. «Το πρόβλημα της μετάφρασης του ελεύθερου στίχου: Η ελληνική εμπειρία.» Στο *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης: Πρακτικά Ημερίδας*, μοντάζ: Ελένη Καραντζόλα, 69-73. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998.

Βαγενάς, Νάσος. «Το Μυστήριο της «Φοινικιάς».» Στο *Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά*, μοντάζ: Ευριπίδης. Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

Βάρναλης, Κώστας. «Προσκυνητής.» *Μαύρος Γάτος*, Σεπτέμβρης 1919: 52-57.

—. *Μέσα στο Λόγο το Δικό Μου Όλ' η Ανθρωπότητα Πονεί.* Αθήνα: Η Καθημερινή, 2014.

—. «Φωτόδεντρο: Διαδραστικά σχολικά βιβλία.» *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Α΄ Λυκείου) - Βιβλίο Μαθητή (Εμπλουτισμένο).* n.d. http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-

Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexG10_1.html (πρόσβαση 02 26, 2023).

Βερέμης, Θ. Κολιόπουλος, Ι. *Ελλάς. Η Σύγχρονη Συνέχεια από το 1821 μέχρι Σήμερα.* Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.

Βλαγκόπουλος, Πάνος. *"Βλέπεις, ξένε μου φίλε, ότι δεν λησμονώ τα τραγούδια": Από τον Haxthausen στον Vinée ή Εκατό χρόνια δυτικοευρωπαϊκού βλέμματος στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι.* Αθήνα: Edition Orpheus / Ωδείον Αθηνών, 2022.

Βολκώφ, Θεοδόσης. «Ex ungue leonem.» *Νέο Πλανόδιον*, 10 02 2019.

Βουρνάς, Τάσος. *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας.* Τόμ. Τόμος Γ'. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 1999.

Γαραντούδης, Ευριπίδης. *Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

—. *Ο Σεφέρης για νέους αναγνώστες, φιλολ. επιμ. Ευριπίδης Γαραντούδης, Τάκης Καγιαλής, ερευν. συνεργασία Σάκης Σερέφας, Ερρίκος Σοφράς.* Αθήνα: Ίκαρος, 2008.

Γαραντούδης, Ευριπίδης. *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά. Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της.* Αθήνα: Καστανιώτης, 2005.

—. *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά: Όψεις της ποίησής του και της σύγρονης πρόσληψής της.* Αθήνα: Καστανιώτης, 2005.

—. *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά: Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της.* Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2005.

Γκάτσος, Νίκος. «Η σημασία του επάθλου Παλαμά στον Γιώργο Σεφέρη.» *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 1947: 59.

Γκικόπουλος, Φοίβος. «Καζαντζάκης - Δάντης: η θεία κωμωδία.» *Σύγκριση*, 01 02 2007: 119-124.

Γκούμας, Γιάννης. *ONE ZERO ONE - 101 GREEK POETS (ΕΝΑ ΜΗΔΕΝ ΕΝΑ - 101 ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΙΗΤΕΣ).* Αθήνα: ΟΔΟΣ ΠΑΝΟΣ, 2013.

Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1886-2000.* Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003.

Δασκαλόπουλος, Δημήτρης. «Βιβλιογραφία Γ. Κ. Κατσίμπαλη.» *Νέα Εστία* 108, αρ. 1278 (Οκτώβριος 1980): 1503.

Δαφνής, Κώστας. «Θεόδωρος Στεφανίδης (Ένας μεταφραστής του Παλαμά).» *Περιοδικό Νέα Εστία*, 1983: 821-822.

Δαφνής, Κώστας. «Πνευματικαί Καλλιτεχνικαί Ειδήσεις.» Μοντάζ: Κώστας Δαφνής. *Κερκυραϊκά Νέα*, Φεβρουάριος 1970.

Δαφνής, Κώστας. «Πνευματικαί Καλλιτεχνικαί Ειδήσεις.» *Κερκυραϊκά Νέα*, αρ. 914 (Απρίλης 1966): 2.

Δημαράς, Κ. Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.* Αθήνα: Εκδόσεις "Γνώση", 2000.

Δήμου, Ευσταθία. *Η ποιητική της Άπω Ανατολής, Ψήγματα Χρυσού σε νεοελλήνων την εμφάνεια.* Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα, 2022.

Εθνικό Κέντρο Βιβλίου. 2008. http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=105 (πρόσβαση 12 19, 2020).

Εθνικό Κέντρο Βιβλίου. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. 2008. http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=421 (πρόσβαση 2 25, 2023).

Ελευθερίου, Μάνος. *Τρία ποιήματα» .* Αθήνα : Edizioni Fratelli Sublimi, 2018.

Ελύτης, Οδυσσέας. «Ανοιχτά Χαρτιά.» Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 2009. 670.

—. *Εν λευκώ.* Αθήνα: Ίκαρος, 1995.

Εμπειρίκος-Κουμουνδούρος, Αλέξανδρος. *Το Ποιητικό Έργο Τού Κωστή Παλαμά.* Αθήνα: Εστία, 1931.

Ζαμίτ, Λουκιανός. «Μια Περιγραφή της Πόλης της Κέρκυρας με τη Ματιά ενός Επισκέπτη στα Τέλη του 19ου Αιώνα και αναφορά σε Γεγονότα και

Καταστάσεις εκείνης της Εποχής.» Στο *Χρονικά της Εταιρίας Κερκυραϊκών Σπουδών*, 25-51. Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 2007.

«Η ποίησίς μας εις την Αγγλικήν.» *Πρωία*, Απρίλιος 1926.

Θεόγνις. *Ελεγειακή Ποίηση.* 2003-2007. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, n.d.

Θεοτοκάς, Γιώργος. *Ελεύθερο Πνεύμα.* Μοντάζ: Κ. Θ. Δημαράς. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2002.

Ιουλιανός, από Υπάρχων. *Greek Anthology.* Τόμ. Volume III. Μοντάζ: W. R. Paton. n.d.

Καβάφης, Κωνσταντίνος. *Ανεμόσκαλα.* Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 2012. https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/timeline.html?cnd_id=9 (πρόσβαση 07 30, 2022).

Καβάφης, Κωνσταντίνος. «ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΒΑΦΗ - ONASSIS CAVAFY ARCHIVE.» *https://www.onassis.org/el/initiatives/cavafy-archive/.* 2020. https://cavafy.onassis.org/el/subject/works-by-other-authors-el/anthologia-palatina-el/ (πρόσβαση 08 7, 2020).

—. «Thermopylae [Θερμοπύλες].» *Συμπόσιο 2*, Άνοιξη 1951: 11.

Καβάφης, Κ. Π. *Τα Ποιήματα (1897-1918).* Μοντάζ: Γ. Π. Σαββίδης. Τόμ. Α'. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος (Ειδική έκδοση για την εφημερίδα Τα Νέα), 2011.

Καγιαλής, Παναγιώτης. Ντουνιά, Χριστίνα. Μέντη, Θεοδώρα. *ΚείμεναΝεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Γυμνασίου.* Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, n.d.

Κακλαμάνης, Στέφανος. *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο.* Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006.

Κακλαμάνης, Στέφανος, επιμ. *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο.* Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006.

Καποδίστριας, Παναγιώτης. «Το Χαϊκού: Άσκηση γλυπτικής του λόγου.» *Τετράμηνα*, Χειμώνας 95-96.

Καραγιώργος, Πάνος. *Ανθολογία Ποίησης του Κωστή Παλαμά.* Αθήνα: Φιλύρα, 20121.

Καραμπίνη-Ιατρού, Μιχαήλα. «Ο Τζόις στα χρώματα της ελληνικής σημαίας.» *Χάρτης*, Ιούλιος 2022.

Καραντώνης, Ανδρέας. «Γιώργος Κ. Κατσίμπαλης.» *Νέα Εστία*, 1η Οκτωβρίου 1980: 1343-1353.

—. *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης.* Αθήνα: Παπαδήμας, 2000.

Καραντώνης, Αντρέας. *Ποιητικά (Κριτικά Κείμενα).* Αθήνα: Εκδόσεις Νικόδημος, 1977.

Καρυωτάκης, Κ.Γ. *Ποιήματα και πεζά.* Μοντάζ: Γ.Π. Σαββίδης. Αθήνα: Εστία, 2008.

Καρυωτάκης, Κώστας. «Ανδρείκελα.» *Νέα Ζωή*, αρ. τεύχος 4 (Ιανουάριος 1924): 448.

—. *Ελεγεία και σάτιρες.* Αθήνα: Εκδοτική εταιρεία "Αθηνά", 1927.

—. *Ελεγεία και Σάτιρες.* Αθήνα: Εκδοτική Εταιρεία “Αθηνά” – Α.Ι. Ράλλης & Σία, 1927.

Κατσιγιάννη, Άννα. « «Η αλχημεία του έρωτα και του πόνου: μια επανεκτίμηση της ποίησης του Κωστή Παλαμά» .» *Ο Αναγνώστης*, n.d.

Κατσιγιάννη, Άννα. «Ο Παλάμάς και η πεζόμορφη ποίηση.» Στο *Η Ελευθέρωση των Μορφών*, μοντάζ: Νάσος Βαγενάς. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996.

Κατσίμπαλης, Γιώργος. Σεφέρης, Γιώργος. *"Αγαπητέ μου Γιώργο" Αλληλογραφία (1924-1970).* Μοντάζ: Δασκαλόπουλος Δημήτρης. Τόμ. Πρώτος . Αθήνα: Ίκαρος, 2009.

Κατσίμπαλης, Γιώργος. Σεφέρης, Γιώργος. *"Αγαπητέ μου Γιώργο" Αλληλογραφία (1924-1970).* Μοντάζ: Δημήτρης Δασκαλόπουλος. Τόμ. Δεύτερος. Αθήνα: Ίκαρος, 2009.

Κεντρωτής, Γιώργος. *Ανάποδα Ψαλίδια.* Αθήνα: Δίαυλος, 2012.

—. *Θεωρία και Πράξη της Μετάφρασης.* Αθήνα: Δίαυλος, 1996.

—. *Ποδήλατα και ποδηλάτες - Περί μεταφράσεως ο λόγος.* Αθήνα: Gutenberg, 2021.

Κεντρωτής, Γιώργος, επιμ. *Τῶν ἐραστῶν τὰ μάτια εἶναι πάντα σὰ βροχή... Παλατινή Ανθολογία, Βιβλίο Πέμπτο, Επιγράμματα Ερωτικά.* Μετάφραση: Γιώργος Κεντρωτής. Αθήνα: Gutenberg, 2014.

Κεντρωτής, Γιώργος, συνέντευξη στη Βέρα Κονιδάρη. «Μεταφράσματα και Ποίηση.» *Η Οδοντωτός.* Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα, (2023): 235-241.

Κίλι, Έντμουντ. *Αναπλάθοντας τον Παράδεισο.* Αθήνα: Εξάντας, 1999.

Κονιδάρη, Βέρα. «Θεόδωρος Στεφανίδης: Τρία Ποιήματα.» *Περιοδικό Πόρφυρας*, αρ. 145 (Οκτώβριος- Δεκέμβριος 2012): 309-310.

—. «Ποια ήταν η Ξανθούλα του Διονυσίου Σολωμού; Μια άγνωστη Ιστορία.» *Οδός Πανός*, Ιούλιος- Σεπτέμβριος 2022: 28-35.

Κονιδάρη, Βέρα. «Αναμνήσεις από την Κέρκυρα. Τα απομνημονεύματα του Θεόδωρου Στεφανίδη (Theodore Stephanides, 1896-1983) από τη φιλία του με τους Lawrence και Gerald Durrell: όταν η προσωπική εμπειρία μεταμορφώνεται σε δημιουργική γραφή.» Μοντάζ: Κωτόπουλος Τριαντάφυλλος. και Βασιλική Νάνου. *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου «Δημιουργική Γραφή» (Δημιουργική Γραφή 2017).* Κέρκυρα: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ» ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, 2017. 469-575.

Κόντης, Βασίλειος. *Η εδραίωση της αμερικανικής παρουσίας.* Τόμ. ΙΣΤ, σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000.

Κορίδης, Γιάννης. *Τα ωραιότερα δημοτικά τραγούδια.* Αθήνα: Ιωλκός, 2002.

Κορνάρος, Βιτσέντζος. *Ερωτόκριτος.* Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού κια Εκδοτική Ερμής, 2003.

Κουτσιβίτης, Βασίλης. *Θεωρία της Μετάφρασης.* Αθήνα: Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, 1994.

—. *Σημειώσεις για τη Θεωρία της Μετάφρασης.* Κέρκυρα: Τμήμα Μετάφρασης και Διερμηνείας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1991.

Κουτσιλιέρης, Ανάργυρος Γ. ««Η ελληνομάθεια του Σολωμού».» *Η Λέξη*, 1997.

Κουτσούμπα, Μαρία. «Η διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στους καθηγητές Σωματικής Αγωγής από το 1909 μέχρι το 1983.» *Κινησιολογία*, n.d.: 32-39.

Κρυστάλλης, Κώστας. *Έργα Ποιήματα - Πεζά Τόμος Δεύτερος.* Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1912.

Λάγιος, Ηλίας. «Στον Ίσκιο της Φοινικιάς.» *Σοδειά*, Ιούνιος-Αύγουστος 2012: 16-21.

Λάγιος, Ηλίας. «Ο Παλαμάς ως αίτημα.» Στο *Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά*, μοντάζ: Ευριπίδης Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

Λεντάκης, Ανδρέας. *500 Ποιήματα ἀπὸ τὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία.* Αθήνα: Δωρικός, 1998.

—. *500 Ποιήματα από την Παλατινή Ανθολογία.* Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2019.

—. *Παλατινή Ανθολογία.* Αθήνα: Κέδρος, 1972.

Λέτσιος, Βασίλης. «Για τα Χαϊκού του Σεφέρη.» *Πόρφυρας*, Οκτώβρης-Δεκέμβρης 2012: 273-282.

Μαβίλης, Λορέντζος. *Τα Έργα.* Αλεξάντρεια: Γράμματα, Στέφανος Πάργας, 1923.

Μαρκαντωνάτος, Γεράσιμος Αν. *Λογοτεχνικοί και Φιλολογικοί Όροι.* Αθήνα: Gutenberg, 2008.

Μαρκοράς, Γεράσιμος. *Ποιήματα.* Αθήνα: Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1988.

Μαρκοράς, Γεράσιμος. *Ποιητικά έργα.* Κέρκυρα: τυπ.Ναχαμούλη, 1890.

Μαχαιράς, Λεόντιος. *Χρονικόν. Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου, η ποία λέγεται Κρόνακα τουτέστιν Χρονικόν.* Ενδυμίων, 2015.

Μενάρδος, Σίμος. *Στέφανος, Εκλογαί Αρχαίων Ποιημάτων (Κατά Μετάφρασιν Σίμου Μενάρδου).* Αθήνα: Ι. Ν. ΣΙΔΕΡΗΣ, 1924.

Μερακλής, Μ. Γ. *Η Ελληνική Ποίηση.* Τόμ. Ρομαντικοί-Εποχή του Παλαμά-Μεταπαλαμικοί. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη, 1977.

«Μια Μετάφρασις του Παλαμά.» *Εστία* (Άδωνις Κύρου), Οκτώβριος 1925: 2.

«Μια ποιητική μετάφρασις.» *Εστία*, Απρίλιος 1926.

Μίλερ, Χένρι. *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού.* Αθήνα: Μεταίχμιο, 2014.

Μόσχος, Ε. Ν. «Οι μεταφράσεις του Παλαμά.» *Νέα Εστία*, 01 Μάρτιος 1987: 329-332.

Μπαλάσκας, Κώστας. *Νεοελληνική Ποίηση.* Αθήνα: Εκδόσεις Επικαιρότητα, 1984.

Μπαλτάς, Χρήστος Σ. Μπαλανίκα, Αλεξία Πρ. «Θεόδωρος Στεφανίδης: τα πρώτα ιατρικά του βήματα (1928-1938), ως ακτινολόγος, στην Κέρκυρα.» *Ελληνική Ακτινολογία*, 2014: 135-137.

Μπουκάλας, Παντελής. «Ο Σολωμός, ο Παλαμάς, ο Σεφέρης και η σκυτάλη.» *Η Καθημερινή*, 10 2021.

Μπουκάλας, Παντελής. «Υποθεσεις.» *Η Καθημερινή*, 2 2010.

Μτφρ., Μαρωνίτης, Δ.Ν., επιμ. *Ομήρου Οδύσσεια.* Παραγ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη). Θεσσαλονίκη, 2006.

Ν. Γρηγοριάδης, Δ. Καρβέλης, Χ. Μηλιώνης, Κ. Μπαλάσκας, Γ. Παγάνος, Γ. Παπακώστας, επιμ. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Τεύχος Β', Β' Τάξη Γενικού Λυκείου.* Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2013.

Νικολάου, Θεοδόσης (Nicolaou, Theodosis). *Κύπρος: σκιές στον τοίχο / Cyprus: Shadows on the Wall.* Nicosia: Κυπριακή Τράπεζα Αναπτύξεως Λίμιτεδ / The Cyprus Development Bank Limited, 1993.

Ντάρελ, Λόρενς. *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο.* Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

Ντάρελ, Λορενς. *Η σπηλιά του Πρόσπερου, Οδοιπορικό στην Κέρκυρα.* Μετάφραση: Λύο Καλοβυρνάς. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2006.

Ντάρελ, Τζέραλντ. *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα.* Αθήνα: Εκδόσεις Άμμος, 1999.

Ντάρρελ, Λώρενς. *Κέρκυρα: Η Σπηλιά του Πρόσπερου.* Μετάφραση: Πάνος Καραγιώργος. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Δήμου Κερκυραίων, n.d.

Παλαμά, Κωστή. *Αλληλογραφία.* Τόμ. Τόμος Δεύτερος (1916-1928). Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 197.

—. *Αλληλογραφία.* Μοντάζ: Κ. Γ. Κασίνης. Τόμ. Δεύτερος (1916-1928). Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1978.

—. *Η Ασάλευτη Ζωή.* Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1904.

—. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου.* Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1907.

Παλαμάς, Κωστής. *Ανθολογία.* Μοντάζ: Γ. Κ, Καραντώνης, Ανδρέας Κατσίμπαλης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005.

—. «Β' Οι αλυσίδες.» *Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα.* 2012. https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=7&text_id=1449 (πρόσβαση 08 19, 2021).

—. *Η Ασάλευτη Ζωή.* Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1904.

—. *Η Ασάλευτη Ζωή.* Αθήνα: Τυπογραφείο Εστία, 1904.

—. *Η Πολιτεία και η μοναξιά.* Αθήναι: Ι. Ν. Σιδέρης, 1912.

—. *Η Πολιτεία και η Μοναξιά.* Αθήνα: Ι. Ν. Σιδέρης, 2012.

—. *Η Φαντασία και η Καρδιά.* Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 2012. https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=7&text_id=1501 (πρόσβαση 10 27, 2021).

—. «"Η Στροφή" [Ένα γράμμα του Κωστή Παλαμά".» *Νέα Εστία*, 15 Σεπτεμβριος 1931: 996-997.

Παλαμάς, Κωστης. «Γράμματα στο Γιώργο Κατσίμπαλη.» *Νέα Εστία*, Δεκέμβριος 1943: 285-306.

Παλαμάς, Κωστής. *Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης.* Πειραιάς: Έκδοση του "Περιοδικού Μας", 1900.

Παλαμάς, Κωστής. «"Πώς θυμούμαι τους Ιάμβους και Αναπαίστους".» Στο *Άπαντα, τομ.1*. κκκκκκκκκκκ: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, χχχχχχχχχχχ.

—. *Άπαντα.* Τόμ. Δέκατος . Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2020.

Παλαμάς, Κωστής. «Βλέμματα εἰς τὰ ἰταλικὰ Γράμματα.» *Έμπρός*, 12 1920.

Παλαμάς, Κωστής. «Γράμματα στον Γιώργο Κ. Κατσίμπαλη.» Μοντάζ: Γιώργος. Κατσίμπαλης. *Νέα Εστία* 397 (Χριστούγεννα 1943): 306.

—. «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης.» *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1914: 1-45.

—. *Η Ασάλευτη Ζωή.* Μοντάζ: Ηλίας Λάγιος. Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2004.

—. *Η Φλογέρα του Βασιλιά.* Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1989.

Παλαμάς, Κωστής. *Μεταφράζετε τους αρχαίους.* Τόμ. 6, σε *Άπαντα*. Αθήνα: Γκοβόστης, 1965.

—. *Ξανατονισμένη Μουσική / Επίμετρο/ Η Ελένη της Σπάρτης.* Τόμ. 22. Αθήνα: Αδελφοί Βλάσση, 1980.

—. *Φοινικιά.* Μοντάζ: Πρόλογος Ηλίας Λάγιος. Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 1997.

Παλαμάς, Λέανδρος Κ. *Η Φοινικιά: αναλυτικό σημείωμα.* Αθήνα: Εστία, 1931.

Παναρέτου, Αννίτα Π. *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία: Η μακριά πορεία των απαρχών ως το 19ο αιώνα.* Τόμ. 1. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1995.

Παπαδημητρακόπουλος, Ηλίας Χ. «Ο άγνωστος Θεόδωρος Στεφανίδης.» *Ελευθεροτυπία*, 03 2007.

Παπαδόπουλος, Γιάννης Χ. «Joshua Barley: Ο Άγγλος που μεταφράζει δημοτικά τραγούδια στα αγγλικά.» *Athens Voice.* 18 3 2023. https://www.athensvoice.gr/politismos/vivlio/793732/joshua-barley-o-agglos-pou-metafrazei-dimotika-tragoudia-sta-agglika/ (πρόσβαση 3 21, 2023).

Παπακωνσταντίνου, Θ. Φ. *Η Μάχη της Ελλάδος .* Εκδοτική Εταιρία Αθηνών, 1966.

—. *Η Μάχη της Ελλάδος: 1940-1941.* Αθήνα: Εκδοτική Εταιρία Αθηνών, 1966.

Παπανικολάου, Λιλίκα. *Στης Θύμησης τη Χάση.* Αθήνα: Νέα Θέσις, n.d.

—. *Στοχασμοί.* Αθήνα: Νέα Θέσις, 1985.

—. *Τραγούδι του Αιγαίου.* Αθήνα: Νέα Θέσις, n.d.

Παπανούτσος, Ε. Π. *Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός.* Αθήνα: Ίκαρος, 1985.

Παπασταύρου-Κορωνιωτάκη, Βαρβάρα. «Αλμπέρ Καμύ - Λώρενς Ντάρελ Παράλληλοι Δρόμοι.» *Διδακτορική Διατριβή.* Αθήνα, 2003.

Παπατσώνης, Τ. Κ. «Ο ΙΣΤ' Τόμος των Απάντων Κωστή Παλαμά.» *Νέα Εστία*, 1 Μάρτιος 1970: 284-289.

ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΤΗΣ, Φ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Θ. «Ανακοίνωσις πρός τους κ.κ.ιατρούς επί τη εγκαταστάσει του Ακτινολογικού και Ηλεκτροφυσικοθεραπευτηρίου Φ.Παραμυθιώτη και Θ.Στεφανίδη ιατρών.» Κέρκυρα: Ακτινολογικόν Εργαστήριον και Ηλεκτροφυσικοθεραπευτήριον Φ.Παραμυθιώτη και Θ.Στεφανίδη, 1929.

Παρίσης, Ιωάννης, και Νικήτας Παρίσης. *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων.* Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 2009.

Περάνθης, Μιχαήλ. *Ανθολογία Νεοελληνικής Ποιήσεως.* Τόμ. 3. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, n.d.

Πετσάλης Διομήδης, Θανάσης. «Τρεις γενιές Κατσιμπαλαίων.» *Νέα Εστία*, 01 Οκτώβριος 1980: 1330-1342.

Πολίτης, λίνος. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999.

Πολίτης, Λίνος. *Ποιητική Ανθολογία.* Τόμ. Βιβλίο Όγδοο . Αθήνα: Εκδόσεις "Δωδώνη", 1999.

—. *Ποιητική Ανθολογία.* Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη, 2003.

Πολίτης, Νικόλαος Γ. *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού .* Εν Αθήναις: Τυπογραφείον "Εστία", 1914.

Πρακτικά Συνεδρίου. *Lawrence Durrell and the Greek World.* Μοντάζ: Panos Karagiorgos. Corfu: Ionian University, 2000.

Πρατικάκης, Βαγγέλης. «Αστρονόμοι αναδημιουργούν τον μελαγχολικό ουρανό της Σαπφούς.» *in.gr.* 15 Μάιος 2016. https://www.in.gr/2016/05/15/tech/astronomoi-anadimioyrgoyn-ton-melagxoliko-oyrano-tis-sapfoys/ (πρόσβαση 6 27, 2020).

Ραΐζης, Μάριος Βύρων. «Ο Παλαμάς στ' Αγγλικά.» *Εθνικός Κήρυξ - The National Herald* LX (Αύγουστος 1974): 1, 6, 8.

Ρουσσόπουλος, Χρήστος. *Η Μάχη της Κρήτης.* Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014.

Σαββίδης, Γ. Π. «Τάνκα και χάικου ή τα νυχτογιασεμιά.» *Το Βήμα*, Σεπτέμβριος 1972.

Σαίξπηρ. *Η Τρικυμία.* Μετάφραση: Ιάκωβος Πολυλάς. Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, 1913.

Σακελαρίου, Χαράλαμπος, επιμ. *Ελληνικοί Χοροί: Συλλογή Χ. Σακελαρίου, Αγγλικαί Μεταφράσεις Θ. Στεφανίδη.* Μετάφραση: Θεόδωρος Στεφανίδης. Αθήνα, 1940.

Σαπφώ. *Ανθολογία Αρχαϊκής Λυρικής Ποίησης.* Μοντάζ: Σωτήρης Τσέλικας. 2012. http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/poetry/browse.html?text_id=313.

Σαπφώ. Ελύτης, Οδυσσέας. *Σαπφώ.* Ιουλίτα Ηλιοπούλου και Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία, 2004.

Σασσούν, Σίγκφριντ. *"Ο Στρατηγός." Sutherland, John. Μικρή Ιστορία της Λογοτεχνίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2014.

Σαχίνης, Απόστολος. «Τετράδια Κριτικής.» *Νέα Εστία*, 15 Φεβρουαρίου 1985.

Σεφέρης, Γιώργος. *Ημερολόγιο Καταστρώματος Α΄.* Αθήνα: τυπ. Ταρουσόπουλου, 1940.

—. *Μέρες.* Τόμ. Γ' , 16 Απρίλη 1934 - 14 Δεκέμβρη 1940. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 1984.

—. *Μέρες Θ', 1 Φεβρουαρίου 1964-11 Μάη 1971.* Αθήνα: Ίκαρος, 2019.

—. *Ποιήματα.* Αθήνα: Ίκαρος, 1989.

—. *Ποιήματα.* Αθήνα: Ίκαρος, 1974.

—. *Ποιήματα.* Αθήνα: Ίκαρος, 1977.

—. *Ποιήματα, α' δημ. 1940.* Αθήνα: Ίκαρος, 1989.

Σεφέρης, Γιώργος,. *Δοκιμές.* Τόμ. Πρώτος Τόμος (1936-1947). Αθήνα: ΙΚΑΡΟΣ, 1999.

Σεφέρης, Γίωργος,. *Μέρες.* Τόμ. Ζ' (1 Οκτώβρη 1956- 27 Δεκέμβρη 1960). Αθήνα: ΙΚΑΡΟΣ, 1996.

Σεφέρης, Γιώργος. *Μυθιστόρημα.* Αθήνα: Κασταλία, 1935.

Σεφέρης, Γιώργος. Σεφέρη, Μαρώ. *Αλληλογραφία 1944-1959.* Μοντάζ: Μιχάλης. Κοπιδάκης. Τόμ. 2/2. Ίκαρος, 2005.

Σεφεριάδης, Στέλιος. *Απ' το συρτάρι μου. 1895-1912.* Αθήνα: Τυπ. Πυρσοῦ, 1939.

Σιαφάκα, Ιφιγένεια. *Μια "Ματιά" στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία.* Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 2000.

Σολωμός, Διονύσιος. *Άπαντα. Τόμος πρώτος. Ποιήματα.* Μοντάζ: Λίνος Πολίτης. Αθήνα: Ίκαρος, 1961.

—. *Ύμνος εις την Ελευθερίαν.* Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 2012. https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=10&text_id=3384 (πρόσβαση 12 12, 2023).

Σολωμού, Διονυσίου. *Άπαντα τα ευρισκόμενα.* Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1901.

Σορδίνας, Αύγουστος. «Ο Παλαμάς στη Διεθνή Λογοτεχνία.» *Κερκυραϊκά Νέα*, Απρίλιος 1983: 1, 4.

Σουλιώτης, Μίμης. «Το μουσικό θρόισμα της «Φοινικιάς».» *Το Βήμα*, Νοέμβριος 2008.

Στεφανίδης, Θεόδωρος. «Ποιήματα.» *Εντευκτήριο*, 3 Αυγούστου 2017: 86-91.

—. *Επισκόπηση της υδροβιολογίας των γλυκών υδάτων της Κέρκυρας και ορισμένων άλλων περιοχών της Ελλάδας.* Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1948.

—. «Σε ανάμνηση του Γιώργου Κ. Κατσίμπαλη.» *Περιοδικό Νέα Εστία 108*, 1 Οκτωβρίου 1980: 1406-1408.

—. «Διάλογος μέσα στη νύχτα.» *Πρόσπερος*, 1950: 41-43.

—. *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face.* Μετάφραση: Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019.

Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982].* Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006.

Στεφανόπουλος, Κ. Θ. « Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία.» *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας.* Μοντάζ: Στ. Τσιτσιρίδης, Λ. Αντζουλή, Γ. Κριτσέλη Θ.Κ. Στεφανόπουλος. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 2012.

Ταγκόπουλος, Πάνος Δ. «Ελληνικά τραγούδια στην αγγλική γλώσσα.» *Τα Παρασκήνια*, Αύγουστος 1926: 1-2.

Τικτοπούλου, Κατερίνα, επιμ. *Ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Διονυσίου Σολωμού και οι τρεις πρώτες μεταφράσεις του.* Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1999.

Τσάτσος, Κωνσταντίνος. «Οι ώρες της συλλογής. Η "Φοινικιά".» Στο *Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά: Επιλογή κριτικών κειμένων*, μοντάζ: Ευριπίδης Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

Τσάτσου, Κωνσταντίνου. *Παλαμάς.* Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Προλ 1949.

Τσούπρου, Σταυρούλα. «Rilke, Παλαμάς, Σαχτούρης, Αθανασιάδης: ένα σημείο συνάντησης / Rilke, Sachtouris, Palamas, Athanasiades: a point of convergence.» *Σύγκριση*, 2015: 99-114.

Τωμαδάκης, Νικόλαος. *Ο Σολωμός και οι Αρχαίοι.* Αθήνα, 1943.

Φέρμορ, Π. Λη. *Ρούμελη: Οδοιπορικό στη Βόρεια Ελλάδα.* Μετάφραση: Λ. Κάσδαγλη. Αθήνα, 1991.

Φιλίππου, Φίλιππος. *Ο Ερωτευμένος Ελύτης.* Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός, 2011.

Φραγκόπουλος, Θ. Δ. «Λίγα για τα Χάι-Κάι και την Ιαπωνική Ολιγόστιχη Ποίηση.» *Νέα Εστία*, 15 Φεβρουάριος 1995: 248-251.

Φράιερ, Κίμων. *Τα Πέτρινα Μάτια της Μέδουσας.* Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1981.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος. «Η διεθνής διάσταση των Δεκεμβριανών.» Στο *Δεκέμβρης 1944, Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, μοντάζ: Βόγλης Πολυμέρης. Ιωάννα Παπαθανασίου. Τάσος Σακελλαρόπουλος. Μενέλαος Χαραλαμπίδης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2017.

Χατζή, Βαρβάρα. «Η σύγκλιση λόγου και εικόνας στα χαϊκού του Δ. Ι. Αντωνίου· το παράδειγμα της συλλογής Χαϊ-Καϊ και Τάνκα.» Μοντάζ: Αγγελίνα Θεοδωράκη. *Πρακτικά 9ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδακτόρων του τμήματος Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.* Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2018. 565-579.

Χατζηαντωνίου, Κώστας, επιμ. *Ανθολογία Κωστή Παλαμά.* Αθήνα: Κέδρος, 2018.

Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος. «Κωστή Παλαμά, "Οι Βωμοί". Πρώτη Σειρά. Αθήνα, Τυπογραφείο "Εστία" Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, 1915.» *Νέα Ελλάς*, Ιανουαρίου 1916: 1-2.

Χολτον, Ντέιβιντ. *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο.* Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000.

Χουρμούζιος, Αιμ. «Ο Παλαμάς και η Εποχή του.» *Νέα Εστία*, 15 Μάιος 1958.

Χουρμούζιος, Αιμίλιος. *Ο Παλαμάς και η εποχή του.* Τόμ. Τόμος 2. Αθήνα: Διόνυσος, 1974.

Χουρμούζιος, Αιμίλιος. «Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας.» Στο *Εισαγωγή στην Ποίηση του Παλαμά*, μοντάζ: Ευριπίδης Γαραντούδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

(Δεν καταλογραφούνται ο Θεόδωρος Στεφανίδης και ο Γιώργος Κατσίμπαλης)

Abrams, M.H. 79, 338, 371, 372, 623

Aesop 280, 623

Alessios, Alison B. 45, 623

Antoniou, Demetrius ... 321, 323, 324, 325

Argos, Jean d' 30, 637

Arnoux-Farnoux, Lucile 31, 32, 623

Aspioti, Mary 483, 635

Astériotes, Démétrius 44, 92, 623

Athanasiades, Tasos 34, 668

Bailey, Ronald 443, 623

Baldwin, Hanson 442, 624

Bambra, Audrey 312, 624

Barber, Laurie 442, 624

Barley, Joshua 604, 605, 664

Barnstone, Willis 257, 258, 624

Bassnett, Susan 144, 474, 624, 647

Battistelli, Pier Paolo 516, 624

Baudry, Pierre 31, 44, 637, 638

Beach, Sylvia 49

Beard, Paul 479

Beaton, Roderick .. 39, 119, 159, 183, 231, 243, 300, 624

Beevor, Anthony 438, 624

Belloc, Hilaire 339

Benjamin, Walter 488, 624

Betts, Gavin 230, 231, 232, 233, 237, 239, 240, 241, 245, 246, 249, 250, 630, 634

Bien, Peter 127, 128, 625, 634

Binyon, Lawrence 339

Biris, Kostas 296, 297

Bowker, Gordon 341, 468, 625

Bowker, R.R. 144, 443, 641, 643

Brahe, Tycho 2, 428

Brigham, James . 197, 410, 565, 619, 625, 651

Brooke, Rupert 349

Bruce, Merry 144, 637

Bruce, Walter 233

Buckley, Christopher 441, 625

Burk, David 354, 644

Burton, Raffel 27, 625

Bury, J.B. 228

Byron, George Gordon. 78, 137, 138, 202, 215, 222, 264, 642

Carson, Anne..... 254, 255, 256, 257, 259, 625

Cavafy, C.P...90, 202, 203, 204, 205, 625, 634, 696

Chamberlin, J.E. 474, 625

Chaucer, Geoffrey. 79, 235, 236, 371, 626

Choisy, Frank..... 44, 626

Clark, Alan 443, 626

Clément, Eugène ... 30, 31, 36, 42, 53, 54, 637, 638

Cogeanu, Oana 475, 626

Coleridge, Samuel Taylor..... 264

Collier, Richard 441, 626

Condit, D.M. 443, 626

Connolly, David..... 65, 137, 193

Connolly, Thomas E..... 48

Corelli, Marie..... 583, 626

Cox, Geoffrey..... 443, 626

Crosland, Margaret 47, 626

Cuddon, J. A. 462, 626

d' Ansèlme, Philippe Henri Joseph..... 512

Dalven, Rae 116, 627

Davin, Dan 443, 627

Dawkins, R.M. 228

de la Mare, Walter 339

Decavalles, Andonis..... 99, 138, 343, 627

Demetrius, Andoniou..... 314, 623, 704

Demetrius, Antoniou..... 320

Derrida, Jacques 589, 627

Dickinson, Emily..... 393, 394, 627

Diehl, Charles..... 159, 162, 642

Dieterich, Karl..... 31

Dimbleby, Jonathan..... 516, 627

Diskin, Clay 215, 216, 627

Donne, John..... 254

Doyle, Arthur Conan..... 153, 626

Drinkwater, John 339

Duatis, Delgado..... 120

Duatis, Diego Delgado .. 65, 120, 627, 628

Durrell, Gerald 13, 20, 309, 384, 460, 464, 465, 466, 469, 472, 477, 481, 487, 492, 493, 494, 497, 500, 582, 615, 625, 628

Durrell, Lawrence... 16, 19, 20, 22, 23, 35, 41, 42, 65, 90, 119, 120, 129, 134, 135, 158, 172, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 213, 217, 219, 224, 231, 242, 253, 264, 265, 287, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 309, 338, 339, 340, 341, 344, 355, 377, 378, 379, 390, 392, 397, 400, 410, 419, 423, 425, 426, 427, 433, 434, 437, 440, 444, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 478, 480, 481, 483, 484, 485, 487, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 511, 519, 529, 535, 543, 544, 548, 549, 550, 574, 576, 579, 588, 589, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 600, 608, 611, 615, 618, 619, 620, 625, 627, 628, 630, 632, 633, 634, 635, 636, 640, 641, 642, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 659, 665, 713, 714, 717, 721, 730, 732, 740, 741

Durrell, Lee 13, 465, 481, 582

Durrell, Nancy 492, 535

Durrell, Penelope 535

Dwyer, Philip 455, 562, 629

Edmonds, J.M. 254, 376

Eisner, Robert 464, 473, 474, 475, 629

Eliot, T.S. 41, 68, 207, 426, 490, 579, 629

Embiricos, Alexandre 56, 629

Fermor, Patrick Leigh . 439, 449, 488, 489, 629

Fielding, Xan 439, 630

Fitzgerald,Francis Scott..... 137

Flecker, James Elroy..... 396

Forte, John... 23, 439, 599, 619, 630, 647, 711

Foss, Arthur 466, 630

France, Peter 141, 245, 630

Fraser, G.S. 467, 630

Freud, Arthur 385, 630

Friar, Kimon . 89, 134, 141, 142, 317, 318, 630

Fussell, Paul 475, 630

Gargilis, Stephen..... 229, 230, 630, 634

Gascoyne, David..... 120

Gaselee, Stephen 228, 627, 636

Gauntlett, Stathis 230, 231, 232, 233, 237, 239, 240, 241, 245, 246, 247, 249, 250, 630, 634

Georganta, Konstantina 78, 93, 631

Gilbert, Adrian 516, 521, 535, 540, 541, 631

Gilbert, Stuart..... 49

Ginsberg, Allen 140

Gioia, Dana..... 347, 634

Goethe, Johann Wolfgang 264

Gomme, A.W. 437

Goossens, Roger 45, 631

Gounaris, Basil C. 501, 632

Goussis, Giorgos 233, 631

Graves, Robert 349

Grierson, Herbert 338

Grover, Emma 254, 631

Gundolf, Friedrich 45

Haag, Michael. 89, 90, 465, 481, 493, 631

Harari, Yuval Noah..... 502, 632

Haugh, Rachel Elizabeth..... 354, 355, 632

Heminghway, Ernest 589

Henderson, Jeffrey 257, 643

Hill, Maria 439, 440, 632

Hirst, Anthony..... 12, 13, 50, 96, 135, 155, 159, 160, 172, 237, 238, 242, 245, 246, 247, 253, 254, 259, 264, 265, 267, 268, 269, 272, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 286, 291, 296, 297, 298, 300, 301, 334, 335, 369, 501, 502, 513, 564, 565, 579, 582, 585, 608,617, 618, 622, 632, 633, 647, 648, 649

Hodgkin, Johanna 492

Holton, David..... 231, 239, 245, 633

Hopkins, Adam..... 439

Hopkins, Gerard Manley..... 372, 439, 633

Horatius..... 272, 633

Hungerford, Edward ... 344, 400, 425, 426, 633

Hynes, Samuel..... 456, 518, 561, 633

James, Tim 374, 633

Jansen, Hugh Wm..... 230, 634

Jay, Peter..... 254, 292, 634

Joyce, James 48, 49

Kaku, Michio 374, 634

Keats, John..... 236, 372

Keeley, Edmund 197, 198, 199, 200, 202, 203, 317, 318, 625, 629, 634, 640, 645, 646

Kelling, George Horton 516, 517, 634

Kennedy, X.J. 347

Kipling, Rudyard 207, 208, 210, 211, 212, 629, 634, 646

Kiriakopoulos, G.C. 442, 634

Konidari, Vera 474, 481, 492, 628, 640, 717

Konstantinou, Georgios..... 301, 302, 303, 304, 306, 307, 648

Kornaros, Vitzentzos.. 224, 230, 231, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 246, 617, 631, 632, 634, 635, 693

Kosmadaki, Polina 31, 32, 623

Lacarrière, Jacques 489, 635

Laclos, Pierre Choderlos de..... 588

Lane, Edward..... 440, 637

Lear, Edward480, 481, 482, 483, 635, 650

Lebesgue, Philéas 30

Lefevere, Andre..... 144, 624, 635

Leigh, William..... 466, 635

Levesque, R. 118

Lewis, Caroline..... 254, 634

Libbey Jr, Theodore W. 248, 635

Llewellyn-Smith, Michael..... 501, 632

Lundkvist, Artur 120

Lyman, Robert..... 516, 636

Mackridge, Peter. 205, 236, 244, 627, 636

MacNiven, Ian S. 134, 203, 295, 338, 339, 344, 378, 425, 440, 444, 470, 472, 478, 490, 565, 597, 625, 636

Mallarmé, Stéphane 44

Marion,. Eve..... 159, 624, 644

Martin, Eve..... 439

Maskaleris, Thanasis.. 104, 115, 116, 133, 636

Mathieu, Bertrand..... 242

Matsas, Alexander 47, 636

Mavrogordato, John ... 227, 228, 229, 230, 627, 636

Mavrogordatos, Catherine..... 217

Mays, Kelly J. 410, 636

Melas, Spiros 296, 297

Merchant, Paul 140, 636

Merry, Bruce 144, 305

Methuen, Algernon 396, 637

Michalaros, Demetrios A. ... 176, 181, 182, 637, 639

Miller, Henry... 41, 65, 119, 120, 134, 196, 341, 410, 440, 470, 489, 490, 495, 529, 589, 627, 628, 642

Miller, William 45, 637

Millington-Drake, Marie 295

Milton, John 79, 80, 235, 379, 577, 637

Moore, Reginald 440, 637

Moréas, Jean 56, 637

Nef, John U. 68, 426, 637

Nicolson, Marjorie 379, 637

Nikolaou, Paschalis 255, 637

Nisbet, Gideon 265

Owen, Wilfred 349

Palamas, Costes 30, 31, 637

Palamas, Kostes 17, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 75, 91, 97, 98, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 246, 301, 617, 619, 623, 625, 629, 630, 631, 632, 633, 636, 637, 638, 639, 641, 642, 646, 647, 648, 650, 651, 652, 668, 687, 690, 691, 692, 695, 731

Palmieri, Aurelio 31

Panaretou, Annita 489, 639

Papamarkos, Dimosthenis 233, 631

Papanicolaou, Lilika 326, 328, 329, 639

Papanoutsos, E.P. 159

Parks, George B. 104, 640

Passow, Arnoldus 306, 640

Paton, W.R. 266, 267, 277, 279, 280, 292, 623, 629, 640, 657

Perlès, Alfred 119, 120, 341, 593

Phoutrides, Aristides 30, 45, 50, 54, 60, 61, 66, 99, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 124, 125, 130, 138, 176, 181, 184, 186, 638, 640

Pine, Richard 13, 224, 242, 338, 437, 467, 469, 474, 481, 492, 564, 565, 593, 628, 640, 641, 717

Politis, Linos..... 100, 641

Pound, Ezra 254

Powell, Jim..... 258, 641

Proussis, Costas 99, 125, 136, 641

Provata, Despina 43, 641

Puaux, René 43, 641

Pyrrhus, Luc..... 43

Quiller-Couch, Arthur 375, 652

Ragos, Yannis 233, 631

Raizis, Marios Byron 47, 98, 125, 128, 136, 137, 138, 144, 148, 159, 208, 212, 641, 642

Ravitch, Diane 384, 642

Ravitch, Michael 384, 642

Reed, Henry..... 371, 653

Reisner, George Andrew..... 499

Richardson, Lewis Fry..... 374

Richthofen, Patrick Mansur, Freiherr von 120, 642

Ricks, David ... 48, 97, 102, 141, 154, 159, 195, 205, 627, 642, 643

Rilke, Reiner Maria.....34, 391, 668

Roberts, Henry L 442, 643

Roberts, Philip Davies 236, 643

Robinson, David M. 106, 643

Roche, John Broderick 273, 274, 643

Rolland, Romain..... 32

Ross, James 535, 536

Rossetti, Dante Gabriel 254

Rothberg, Abraham 441, 643

Roussel, Louis.....296, 297

Sachtouris, Miltos 34, 668

Sader, Marion..... 144

Saders, Marion.....144, 643

Sadler, John.....441, 643

Sammon, Patrick..... 298

Sarafis, Marion 439

Sarafis, Martin. 159, 624

Saraphe, Marion 439, 644

Sassoon, Siegfried 339, 349, 357, 359, 644

Saunders, Denis 354, 644

Savidis, George P. 215, 228, 244, 644

Savina, Zoe 318, 322, 644

Schiller, Friedrich 264

Schopenhauer, Arthur 480, 644

Scott, Amoret 385, 644

Scott, Walter 153

Seferis, George 39, 42, 65, 196, 197, 198, 199, 202, 215, 317, 390, 624, 644, 645, 646, 732

Selwyn, Victor 349, 350, 354, 644, 645

Shakespeare, William . 49, 153, 235, 236, 371, 407, 482, 484, 485, 583, 645

Sharon, Avi 196, 645

Sheridan, Charles Brinsley. 207, 208, 209, 211, 643

Sherrard, Philip 47, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 317, 483, 625, 635, 645, 646

Simpson, Tony 441, 646

Skeat, Walter W. 79, 626

Sligh, Charles 425, 646

Smith, J.C. 338

Sorlin, Pierre 453, 646

Speake, Graham 127, 646

Spencer, Albert 440, 635

Spencer, Bernard 196, 355, 390, 645

Spilias, Thanasis 230, 231, 232, 233, 237, 239, 240, 241, 245, 246, 249, 250, 630, 634

Stavrou, Soterios G. 126

Stavrou, Theofanis G. 28, 57, 97, 110, 126, 129, 130, 156, 172, 646, 647, 695

Stefanidis, Ioannis 501, 632

Stephanides, Stephanos 474

Stoker, Bram 588

Stoneman, Richard 248, 650

Stroud, Rick 443, 650

Stylianidou, Maria 34, 650

Sutherland, John 357, 666

Sutton, Peter G. 381, 650

Temple, Ruth Z. 104, 640

Theognis 277, 651

Thomas, Alan G. 197, 438, 439, 471, 511, 628, 651

Thomas, David, Arthur 442, 651

Thomas, Dylan 120, 140

Thomson, George 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 636, 639, 641, 651

Thomson, Peter 441

Tiller, Terence 355

Toury, Gideon 319, 651

Trypanis, Constantine 28, 57, 97, 110, 126, 127, 129, 130, 172, 234, 625, 647, 695

Tsontakis, George 248

Van Dyck, Karen 318, 640

Varron, Sarah 592

Vitti, Mario 70, 171, 652

Voigt, Eva-Maria 254, 255, 652

Warner, Rex 196, 197, 198, 199, 200, 202, 390, 645

Wavell, Archibald 518

Whitman, Walt 140, 215, 216, 372, 393, 646

Will, Frederic 30, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 639, 641, 646, 652

Willingham, Matthew 443, 652

Woolbert, Robert Gale 438, 652

Wordsworth, William ... 236, 371, 374, 375, 383, 384, 652, 653

Zafiropoulos, Simoni 247, 653

Zarian, Gostan 437, 469

Ziegler, Janet 443, 653

Άγρας, Τέλλος 613

Αδδαίος ο Μακεδών 281

Αθάνας, Γεώργιος 66, 81

Αθανασίου-Τάκη, Μαρίνα 573, 653

Αίσωπος 280

Αλεμάν, Ιωάννα ντ' 572, 574

Αμερικάνος, Νίκος 469

Αμμιανός 276, 653

Αναγνωστάκης, Μανόλης 343

Αναγνωστοπούλου, Βαλεντίνη 233, 653

Ανακρέων 272

Ανδρεάδης, Ανδρέας..... 31

Άντζακα-Βέη, Ευαγγελία 310, 653

Αντωνίου, Δ.Ι. 18, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 653, 668

Αποστολάκης, Γιάννης..... 55, 56, 73, 653

Αρανίτσης, Ευγένιος 102

Αργυρόπουλος, Γεώργιος 81

Αργυρόπουλος, Γιώργος..... 66

Αρχίας..... 269, 270

Ασκληπιάδης 270

Ασπιώτη, Μαρία..... 483

Βαγενάς, Νάσος. 101, 155, 156, 170, 194, 654, 658

Βαλασσόπουλος, Γεώργιος..... 89

Βαλαωρίτης, Αριστοτέλης... 20, 54, 55, 96, 663

Βαλαωρίτης, Νάνος..... 196

Βάρναλης, Κώστας 66, 81, 84, 86, 88, 89, 654

Βαφειάδης, Μάρκος..... 552, 554, 555, 556

Βενιζέλος, Ελευθέριος 31, 53, 501, 506

Βερέμης, Θάνος 458, 655

Βιζυηνός, Γεώργιος 54

Βικέλας, Δημήτριος..... 54

Βισάνθης, Μ. 46

Βλαγκόπουλος, Πάνος 604, 655

Βλαστός, Πέτρος 66

Βολκώφ, Θεοδόσης..... 102, 655

Γαραντούδης, Ευριπίδης 55, 101, 102, 106, 108, 125, 177, 200, 654, 655, 660, 668, 669

Γαργαλίδης, Παναγιώτης 512

Γεωργαντά, Κωνσταντίνα 78, 93

Γεώργιος VI (Βασιλιάς Μεγάλης Βρετανίας) 546

Γεώργιος Β’ (Βασιλιάς) 326

Γκαίτε, Γιόχαν Βολφγκανγκ..... 308

Γκανάς, Μιχάλης 102

Γκάτσος, Νίκος..... 40, 655

Γκικόπουλος, Φοίβος..... 250, 655

Γούσης, Γιώργος 232

Γρηγοριάδης, Ν. 225, 661

Γρυπάρης, Ιωάννης 66, 77

Δάντης 250

Δασκαλόπουλος, Δημήτρης 40, 41, 42, 43, 44, 52, 81, 92, 103, 205, 225, 300, 570, 589, 656, 658, 659

Δάφνη, Αιμιλία 66, 81

Δαφνής, Κώστας 45, 46, 93, 342, 415, 656

Δεκαβάλλες, Αντώνης 342, 343

Δελής, Γιώργος 66, 81

Δημαράς, Κ.Θ. 57, 60, 73, 75, 77, 132, 133, 183, 189, 224, 225, 317, 656, 657

Δήμου, Ευσταθία 315, 656

Δραγούμης, Ίωνας 31

Δροσίνης, Γεώργιος 54, 66, 70, 71, 104

Έβενος της Ασκαλόν 274

Έλιοτ, Τ.Σ. 67, 426

Ελύτης, Οδυσσέας 96, 170, 171, 194, 254, 260, 261, 291, 314, 339, 343, 652, 656, 666, 668

Εμπειρίκος, Αλέξανδρος 56, 656

Εφταλιώτης, Αργύρης 54, 66, 77

Ζαμίτ, Λουκιανός 485, 656

Ζαχαριάδης, Νίκος 143

Ζερβός, Γιάννης 31

Ζερβός, Ιωάννης Κ. 66

Ησίοδος 127, 129

Θεόγνις 277, 278, 657

Θεοδωράκη, Αγγελίνα 316

Θεοδωροπούλου, Αύρα 31

Θεοτοκάς, Γιώργος 132, 657

Θεόφιλος 234

ΘΣτεφανόπουλος, Θ.Κ. 282

Ιουλιανός από Υπάρχων 277

Καβάφης, Κωνσταντίνος 17, 54, 66, 89, 90, 96, 142, 158, 162, 194, 196, 202, 203, 204, 205, 291, 343, 400, 656, 657, 664

Καβάφης, Τζων 89

Καββαδίας, Νίκος 613

Καγιαλής, Παναγιώτης 319, 657

Καζαντζάκης, Νίκος 250, 655

Κακλαμάνης, Στέφανος 232, 657

Κακλαμάνος, Δημήτριος 300

Κάλβος, Ανδρέας 54, 57, 96, 194

Καλοβυρνάς, Λύο..... 309, 467, 662

Καποδίστριας, Παναγιώτης 318, 658

Καραγάτσης, Μ. 589

Καραγιώργος, Πάνος ... 45, 179, 181, 378, 658, 662

Καραμπίνη-Ιατρού, Μιχαήλα ... 48, 49, 658

Καραντζόλα, Ελένη 194, 654

Καραντώνης, Ανδρέας . 39, 40, 58, 59, 60, 107, 108, 114, 122, 126, 158, 175, 185, 392, 434, 658, 662

Καρβέλης, Δ..... 225

Καρυωτάκης, Κώστας .. 17, 66, 81, 82, 83, 84, 343, 413, 414, 613, 658

Κασίνης, Κ.Γ. 36, 53, 161, 335, 662

Κατσιγιάννη, Άννα..... 101, 114, 658

Κατσίμπαλη, Καλυψώ 31, 36

Κατσίμπαλης, Κωνσταντίνος 31, 36

Κάφκα, Φραντς 589

Κεντρωτής, Γιώργος..... 1, 11, 12, 18, 140, 269, 270, 284, 285, 290, 602, 659

Κιουρί, Μαρί..... 16

Κολιόπουλος, Ιωάννης 458, 655

Κονιδάρη, Βέρα .. 217, 356, 362, 363, 365, 385, 387, 388, 391, 411, 413, 421, 500, 505, 522, 525, 602, 616, 621, 649, 659, 667, 716

Κορίδης, Γιάννης 302, 659

Κορνάρος, Βιτσέντζος .. 18, 224, 227, 228, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 247, 248, 249, 250, 602, 614, 660

Κόρφης, Τάσος 317

Κουλούρη, Λ..... 472

Κουμουνδούρος, Αλέξανδρος..... 56, 656

Κουτσιλιέρης, Ανάργυρος Γ. 291

Κουτσούμπα, Μαρία..... 310, 660

Κρυστάλλης, Κώστας ... 40, 66, 70, 73, 74, 75, 653, 660

Κυριαζής, Αθανάσιος..... 66, 81

Κωνσταντίνος (Βασιλιάς)..... 326

Κωνσταντίνος Α’ (Βασιλιάς)..... 333

Λάγιος, Ηλίας 101, 106, 660, 663

Λαπαθιώτης, Ναπολέων 613

Λεντάκης, Ανδρέας..... 266, 267, 274, 282, 660

Λέτσιος, Βασίλειος 1, 11, 12, 317, 387, 660

Λιστ, Φραντς 366

Λορεντζάτος, Ζήσιμος 317

Λουτζάκη, Ρένα 310, 653

Μαβίλης, Λορέντζος 66, 75, 76, 660

Μαλακάσης, Μιλτιάδης.....66, 77

Μαρκαντωνάτος, Γεράσιμος Αν..264, 460, 660

Μαρκοράς, Γεράσιμος..... 55, 66, 72, 186, 660, 661

Μαρωνίτης, Δ.Ν. 484, 661

Μαχαιράς, Λεόντιος.... 572, 573, 574, 653, 661

Μελάς, Βασίλειος 504

Μενάρδος, Σίμος..... 282, 283, 661

Μέντη, Θεοδώρα.....319, 657

Μερακλής, Μ.Γ. 70, 74

Μερκούρης, Πύρρος 13

Μερκούρης, Σπυρίδων.....13, 371

Μερκούρη-Στεφανίδη, Αλέξια . 13, 79, 335, 371, 490, 532, 549, 596

Μεταξάς, Ιωάννης..... 523

Μηλιώνης, Χ. 225

Μίλερ, Χένρι 41, 661

Μίλτον, Τζον..... 110

Μιχαήλ, Κ. Π..... 317

Μιχαλάρος, Δ. 181, 182

Μιχαλόπουλος, Ανδρέας 52, 53, 66, 81

Μόδης, Γεώργιος..... 557

Μόσχος, Ε. Ν. ... 62, 98, 99, 103, 142, 661

Μουσολίνι, Μπενίτο.....67, 519

Μπακιρτζής, Ευριπίδης553, 554, 555, 556

Μπαλάσκας, Κ. 225

Μπασό, Ματσούο..... 315

Μπάϋρον, Τζορτζ Γκόρντον 53

Μπεκές, Όμηρος 66, 81

Μπόρχες, Χόρχε Λουίς..... 140

Μπουκάλας, Παντελής 40, 291, 661

Μυρτιώτισσα 66, 81

Νάκου, Λιλίκα..... 32

Νικολάου Θεοδόσης..... 248

Νικολάου, Πασχάλης.....1, 13, 255, 662

Νιρβάνας, Παύλος.....31, 66, 77

Ντάρελ, Λώρενς. 16, 20, 23, 35, 129, 134, 135, 158, 172, 203, 234, 242, 253, 265, 292, 309, 342, 344, 378, 427, 433, 444, 466, 472, 480, 483, 490, 576, 588, 592, 593, 594, 595, 596, 607, 611, 613, 621, 662, 664, 667, 720

Ντάρελ, Τζέραλντ.....16, 610, 662

Ντίκινσον, Έμιλυ 292, 394, 597

Ντοστογιέφσκι, Φίοντορ 588

Ντουνιά, Χριστίνα.....319, 657

Ξενόπουλος, Γρηγόριος.....54

Ξένος, Στέφανος 54

Ξενοφών.....508

Όμηρος.....286, 388

Οράτιος.....272

Ουράνης, Κώστας.....66, 81

Παγάνος, Γ.....225

Πάγκαλος, Θεόδωρος 67, 89

Παλαμάς, Κωστής.... 9, 11, 15, 17, 18, 20, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 70, 74, 75, 77, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 234, 264, 314, 335, 339, 573, 574, 589, 602, 604, 613, 614, 654, 655, 656, 658, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 667, 668, 669

Παλαμάς, Λέανδρος 56, 103, 104, 162, 179

Παλατιανός, Κωνσταντίνος..... 478

Πάλλης, Αλέξανδρος 66, 77, 78

Παναρέτου, Αννίτα 434, 489, 663

Παπαδόπουλος, Γιάννης.....605, 664

Παπαθανασίου, Ιωάννα.....552, 668

Παπακωνσταντίνου, Θ. Φ.....443, 664

Παπακώστας, Γ.....225, 661

Παπαμάρκος, Δημοσθένης 232, 233
Παπανικολάου, Λιλίκα . 326, 327, 329, 664
Παπανικολάου, Σοφοκλής 326
Παπανούτσος, Ε.Π..... 158, 159, 162, 664
Παπαντωνίου, Ζαχαρίας 66, 78
Παπατσώνης, Τ.Κ. 98, 102, 103, 664
Παραμυθιώτης, Φιλοκτήμονας 16
Παρασκευόπουλος, Γ.Π. 485
Παράσχος, Αχιλλέας 613
Παρίσης, Ιωάννης 76, 264, 462, 664
Παρίσης, Νικήτας 76, 264, 462, 664
Πάσσοβ, Άρνολντ 308
Παύλος (Βασιλιάς) 326
Περάνθης, Μιχαήλ..... 70, 77, 664
Πετιμεζάς, Νικόλαος..... 66, 81
Πετράρχης,Φραγκίσκος..... 140
Πετσάλης-Διομήδης, Θανάσης 27
Πλανούδης, Μάξιμος..... 266
Πλάτων 262, 282
Πολέμης, Ιωάννης 66, 77
Πολίτης, Λίνος.. 57, 73, 77, 100, 132, 133, 220, 665, 666
Πολίτης, Νικόλαος 31, 307, 665
Πολυδούρη, Μαρία 613
Πολυλάς, Ιάκωβος..... 186
Πολυμέρης, Βόγλης..... 552, 668
Πορφύρας, Λάμπρος..... 66, 78
Πουλέν, Α..... 242
Πούχνερ, Βάλτερ 308
Πρατικάκης, Βαγγέλης..... 260, 665
Προυσής, Κώστας 136
Ράγκος, Γιάννης 232
Ραΐζης, Μάριος Βύρων 46, 47, 98, 125, 128, 136, 137, 138, 143, 144, 148, 159, 202, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 221, 222, 427, 665
Ραΐζης, Μάριος Βύρων 35
Ράλλη, Κατερίνα 15
Ρίλκε, Ράινερ Μαρία 391
Ρίτσος, Γιάννης 343
Ροΐδης, Εμμανουήλ 54, 55, 596
Ρόμελ, Έρβιν..... 538, 539
Σαββίδης, Γ.Π... 82, 83, 84, 103, 202, 203, 243, 315, 316, 657, 658, 665

Σαβίνα, Ζωή.....322

Σαίξπηρ, Ουίλιαμ 153, 485, 578, 579, 665

Σακελαρίου, Χαράλαμπος..303, 309, 310, 311, 312, 618, 665, 697

Σακελλαρόπουλος, Τάσος.....552, 668

Σαπφώ..18, 252, 253, 254, 255, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 376, 377, 378, 665, 666

Σασσούν, Σίγκφριντ 357, 358, 360, 666

Σαχίνης, Απόστολος 114, 666

Σεφέρη, Μαρώ 225

Σεφέρης, Γιώργος .. 39, 40, 41, 42, 51, 52, 64, 67, 68, 80, 81, 96, 103, 161, 162, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 225, 234, 235, 238, 300, 314, 315, 316, 317, 339, 343, 387, 388, 389, 447, 490, 529, 530, 570, 571, 574, 589, 616, 655, 658, 659, 660, 661, 666

Σεφεριάδης, Στυλιανός..... 66, 80, 81, 666

Σιμωνίδης 281, 530

Σκάρπας, Λούης 66

Σκίπης, Σωτήρης.....54

Σκόμπι, Ρόναλντ 552, 557

Σλήμαν, Ερρίκος 387

Σολωμός, Διονύσιος18, 40, 54, 55, 64, 96, 142, 185, 186, 194, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 234, 264, 291, 397, 659, 660, 661, 666, 667, 668

Σοπενχάουερ, Άρθουρ 480, 644

Σουλιώτης, Μίμης.....102, 667

Σπαταλάς, Γεράσιμος..... 86

Σταύρου, Θεοφάνης 57

Στεφανίδη-Μερκούρη 12, 13, 493, 549

Στεφανίδης, Φίλιππος 15, 668

Στεφανόπουλος, Κ.Θ..... 282

Σωνιέ, Γκυ..... 308

Ταγκόπουλος, Πάνος ..66, 81, 92, 93, 667

Τζουβέλης, Σπυρίδων 11

Τζόυς, Τζέιμς..... 67

Τικτοπούλου, Κατερίνα 207, 208, 210, 668

Τομμαζέο, Νικολό..... 308

Τρυπάνης, Κωνσταντίνος.....57, 291

Τσαρούχης, Γιάννης..... 234

Τσάτσος, Κωνσταντίνος 108, 132, 314, 668

Τσούπρου, Σταυρούλα..... 34, 668

Τωμαδάκης, Νικόλαος 291

Φέρμορ, Πάτρικ Λη 449, 668

Φλαμμαριόν, Καμίγ 370

Φόρστερ, Ε.Μ. 89

Φουτρίδης, Αριστείδης 30, 42, 46, 60, 138, 176, 181, 184, 185, 186, 604

Φραγκόπουλος, Θ. Δ. 314, 668

Φράιερ, Κίμων..... 161, 668

Φωριέλ, Κλοντ Σαρλ..... 308

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος 552, 668

Χατζή, Βαρβάρα..... 316

Χατζηαντωνίου, Κώστας..... 104, 128, 130, 668

Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος 55, 66, 78, 669

Χιόνης, Αργύρης 317

Χότζα, Νασρεντίν 454

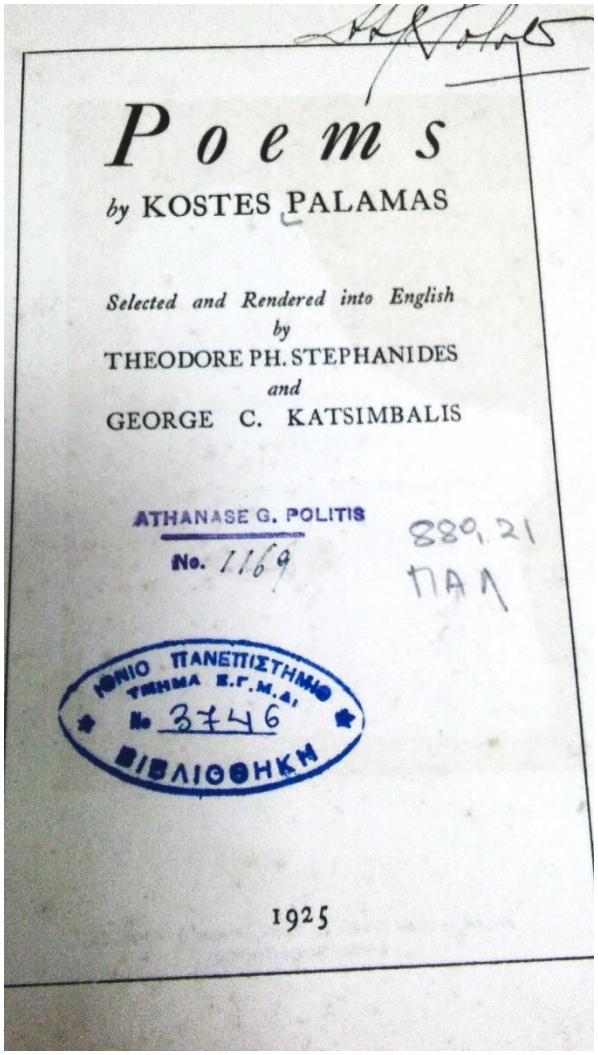
Χουρμούζιος, Αιμίλιος 114, 133, 177, 300, 669

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πηγές, εξώφυλλα βιβλίων, φωτογραφίες

Τεκμήριο 1:

Palamas, Kostes. *Poems by Kostes Palamas. Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis.* London: Privately Printed, 1925.

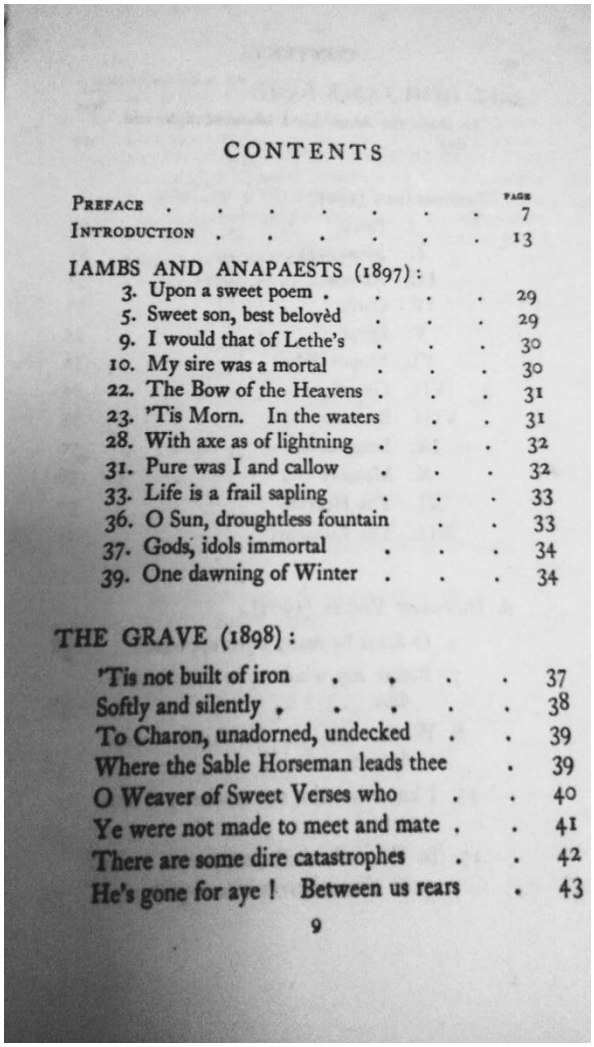
Poems

by KOSTES PALAMAS

Selected and Rendered into English
by
THEODORE PH. STEPHANIDES
and
GEORGE C. KATSIMBALIS

ATHANASE G. POLITIS
No. 1169
889.21
ΠΑΛ
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ Ε.Γ.Μ.Α.Ι.
No 3746
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1925

CONTENTS

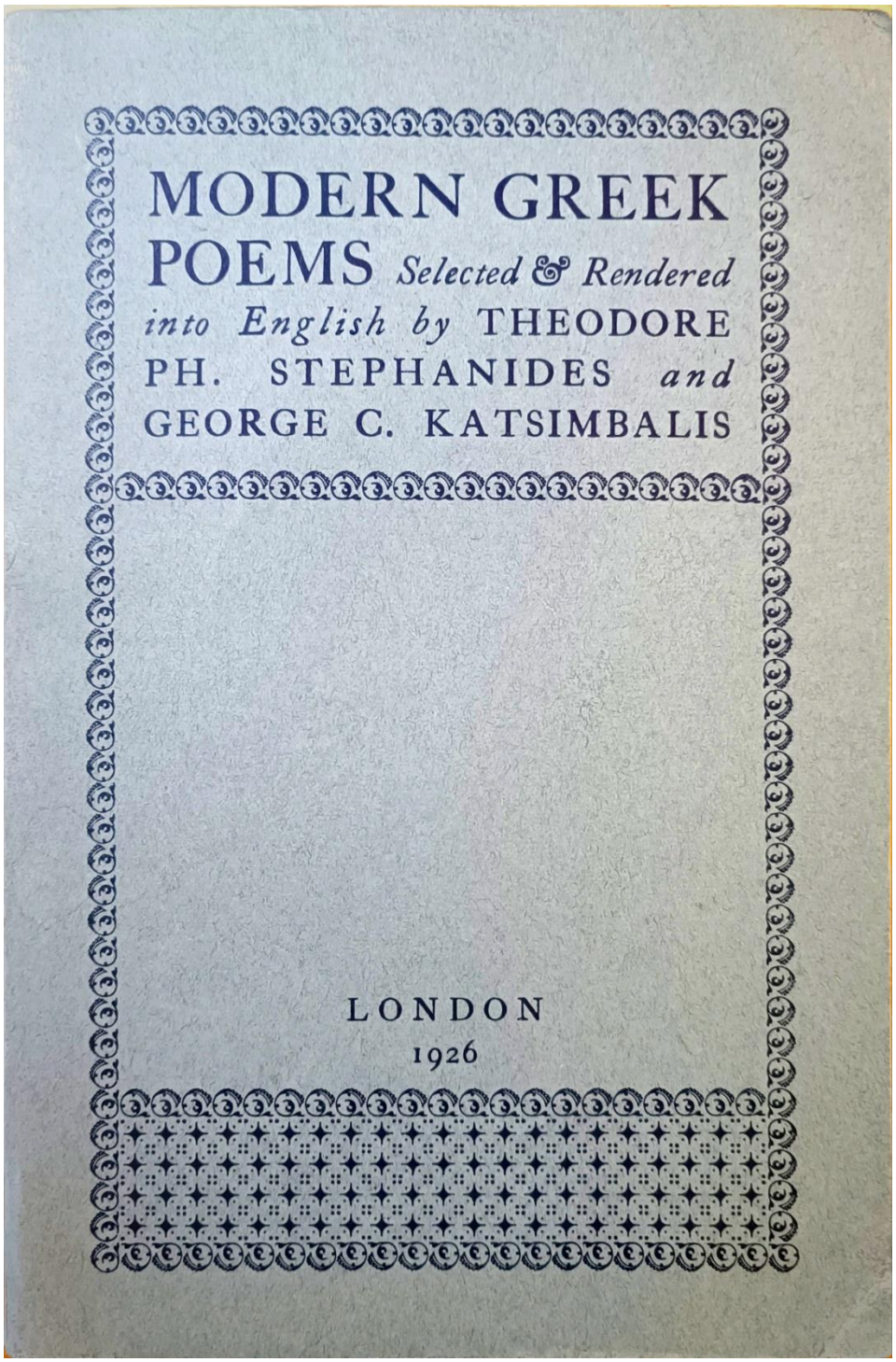
PAGE
PREFACE 7
INTRODUCTION 13

IAMBS AND ANAPAESTS (1897):
3. Upon a sweet poem 29
5. Sweet son, best belovèd . . . 29
9. I would that of Lethe's . . . 30
10. My sire was a mortal . . . 30
22. The Bow of the Heavens . . . 31
23. 'Tis Morn. In the waters . . 31
28. With axe as of lightning . . . 32
31. Pure was I and callow . . . 32
33. Life is a frail sapling . . . 33
36. O Sun, droughtless fountain . . 33
37. Gods, idols immortal . . . 34
39. One dawning of Winter . . . 34

THE GRAVE (1898):
'Tis not built of iron 37
Softly and silently 38
To Charon, unadorned, undecked . . 39
Where the Sable Horseman leads thee . 39
O Weaver of Sweet Verses who . . 40
Ye were not made to meet and mate . . 41
There are some dire catastrophes . . 42
He's gone for aye! Between us rears . 43

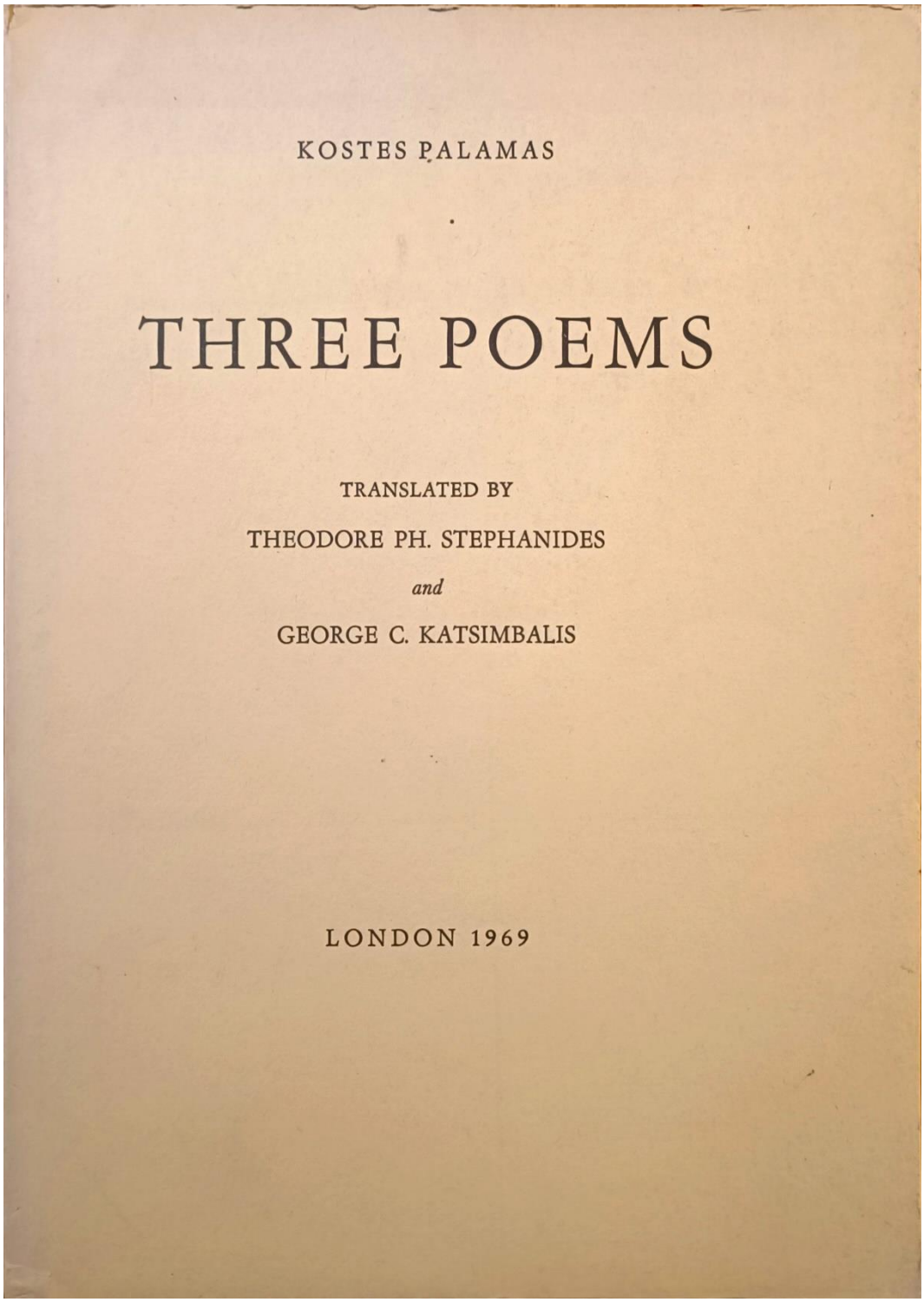
9

Τεκμήριο 2:
Stephanides, Theodore Ph. Katsimbalis, George C. *Modern Greek Poems Selected and Rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1926.

Τεκμήριο 3:

Three Poems: Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London, 1969.

KOSTES PALAMAS

THREE POEMS

TRANSLATED BY

THEODORE PH. STEPHANIDES

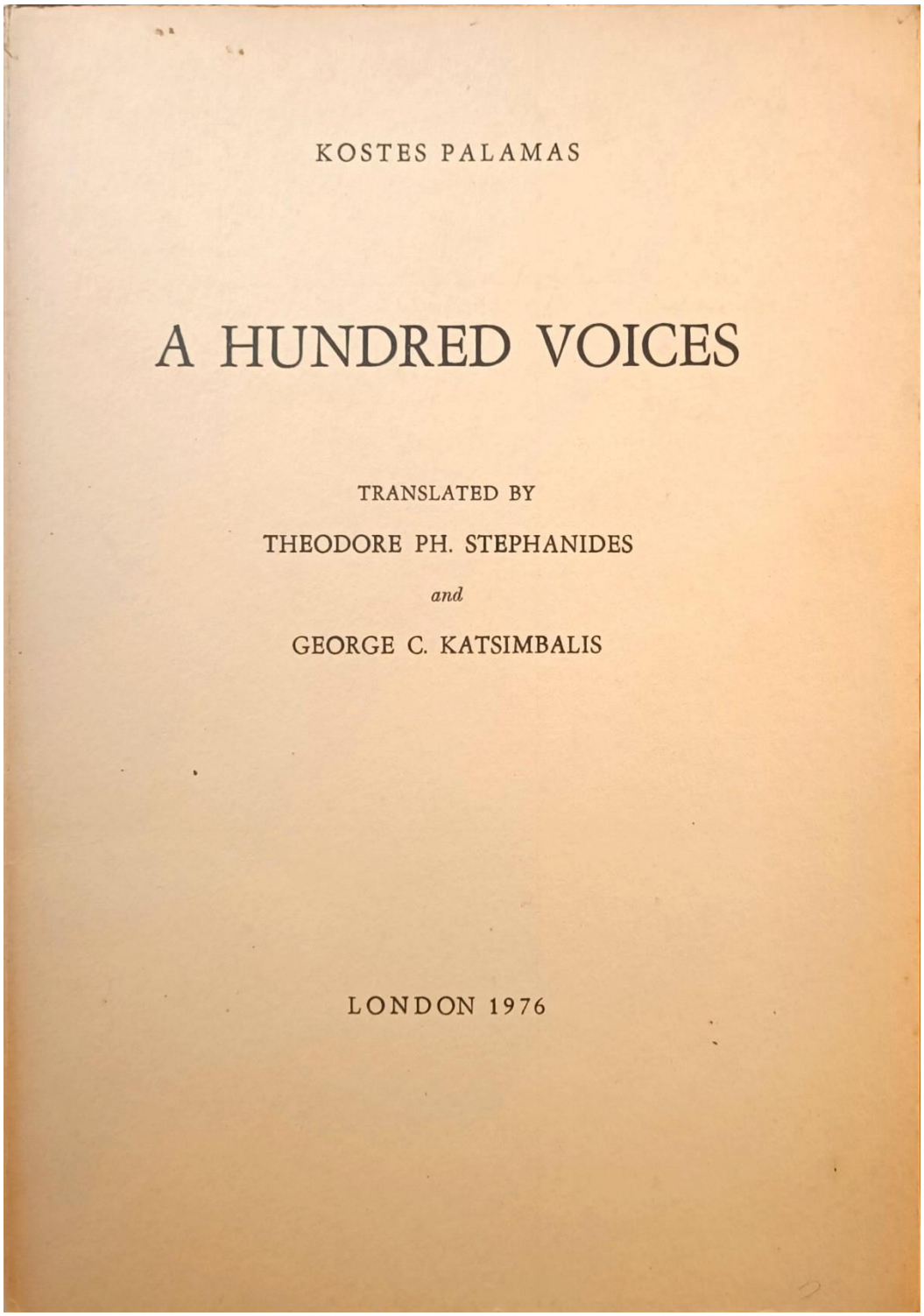
and

GEORGE C. KATSIMBALIS

LONDON 1969

Τεκμήριο 4:

Palamas, Kostes. *A Hundred Voices*. Trans. Theodore Ph. Katsimbalis, George C. Stephanides. London, 1976.

KOSTES PALAMAS

A HUNDRED VOICES

TRANSLATED BY

THEODORE PH. STEPHANIDES

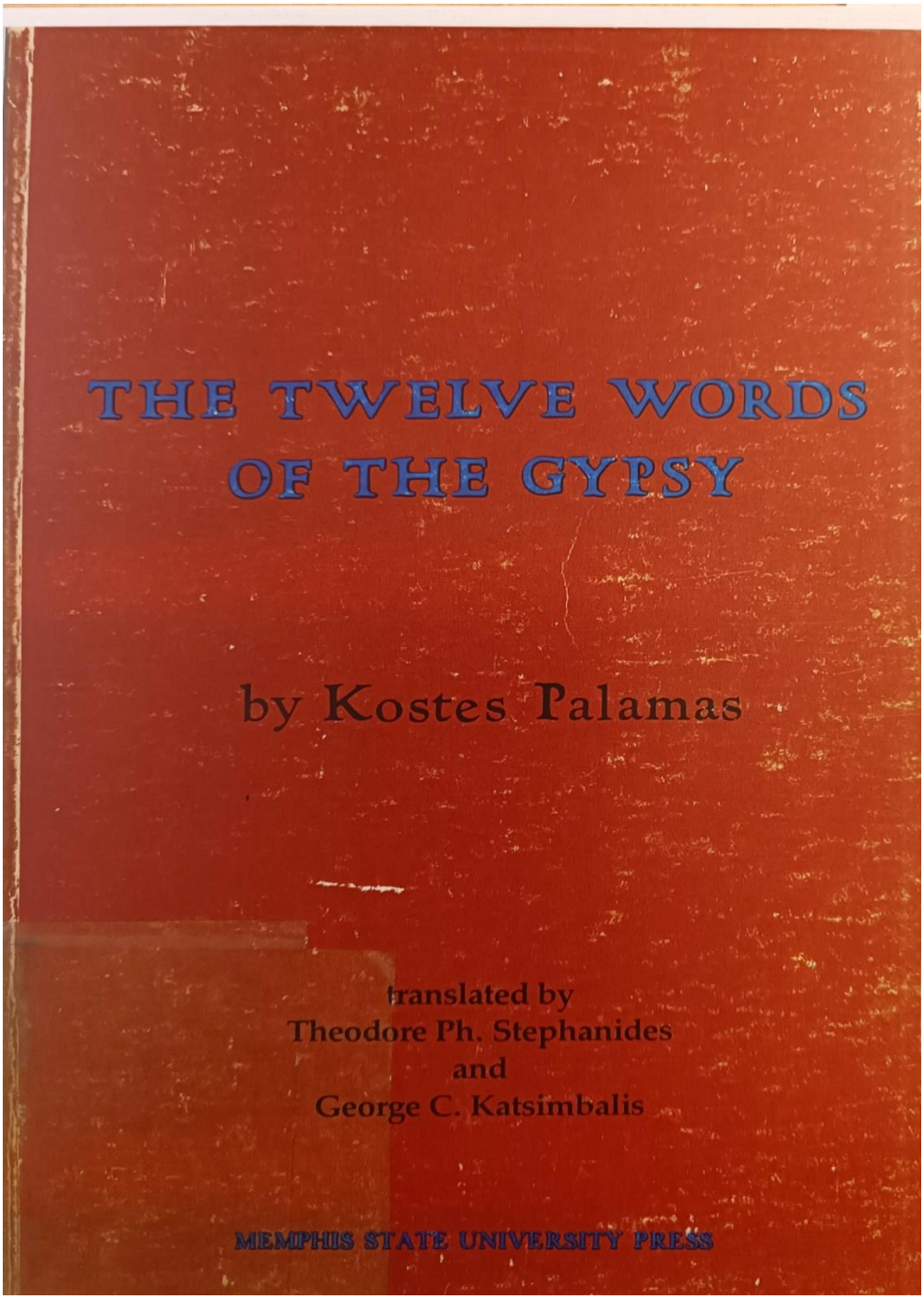
and

GEORGE C. KATSIMBALIS

LONDON 1976

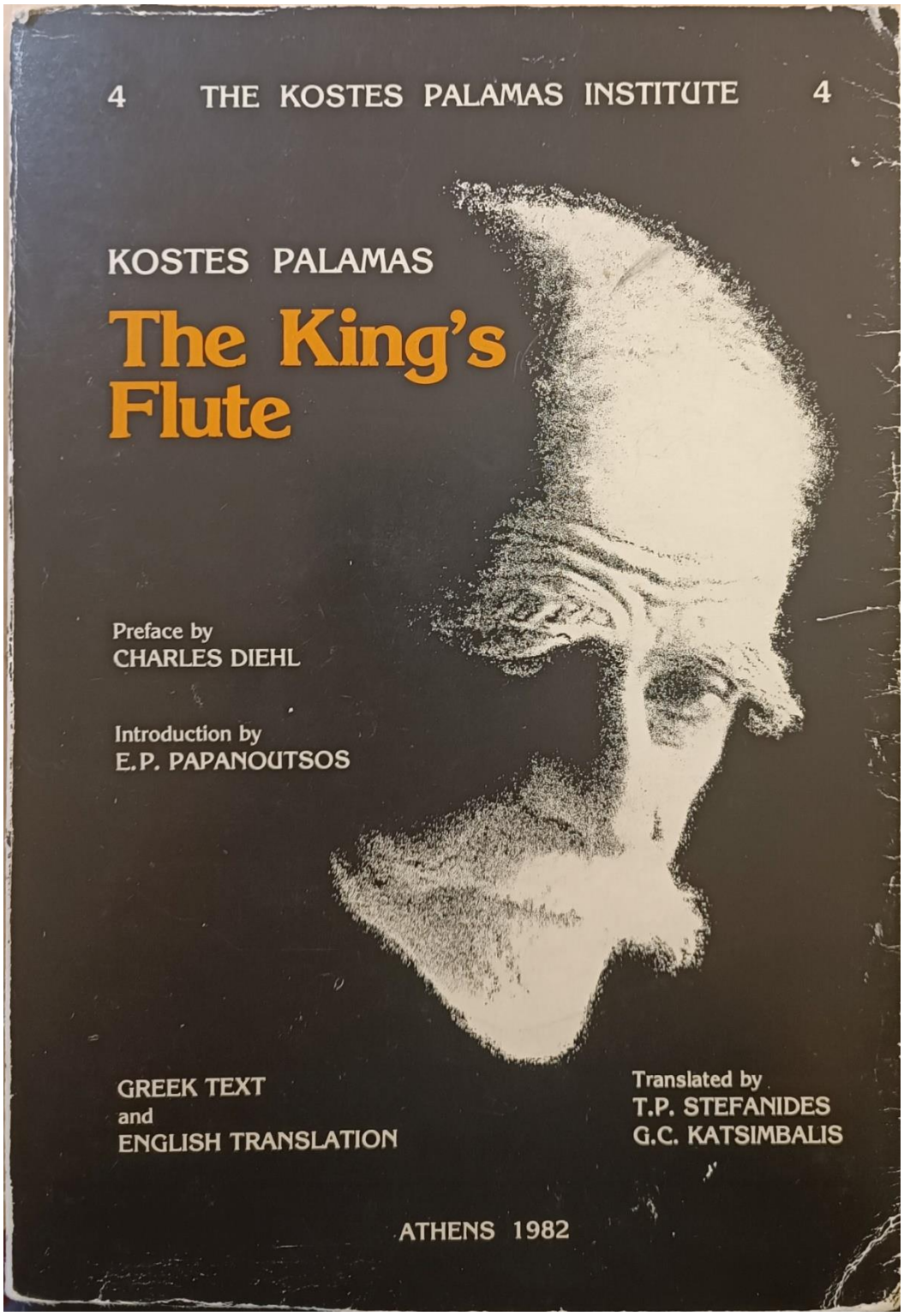
Τεκμήριο 5:

Palamas, Kostes. *The Twelve Words of the Gipsy, translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis*. London: Published Privately, 1974.

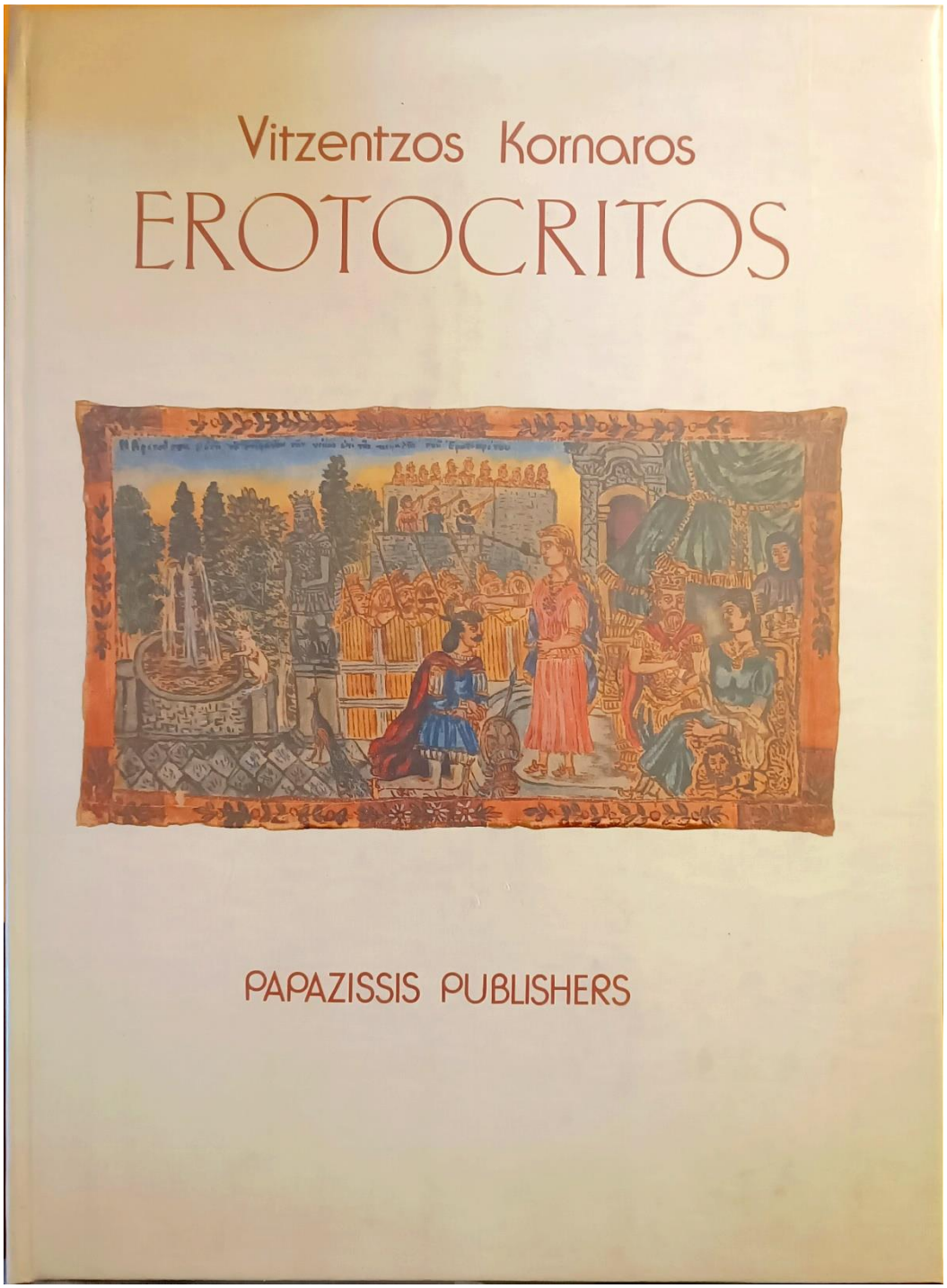
Τεκμήριο 6:

Palamas, Kostes. *The King's Flute, Translated by T.P. Stephanides & G. C. Katsimbalis*. Athens: The Kostes Palamas Institute, 1982.

Τεκμήριο 7:

Kornaros, Vitzentzos. *Erotocritos*. Trans. Theodore Stephanides. Athens: Papazissis Publishers, 1984.

Vitzentzos Kornaros

EROTOCRITOS

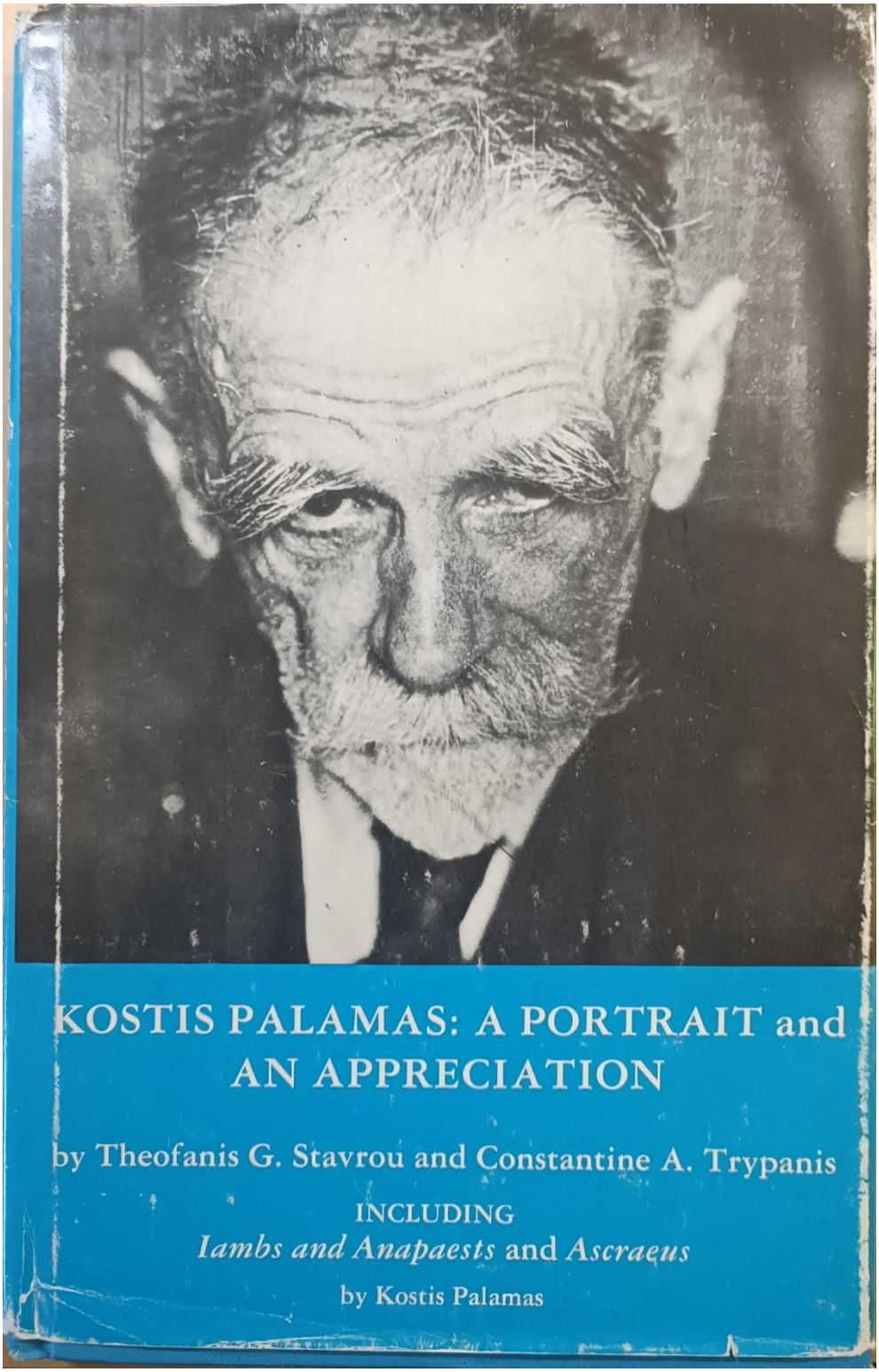
circa 1640 A.D.

Translated by
Theodore Ph. Stephanides

PAPAZISSIS PUBLISHERS

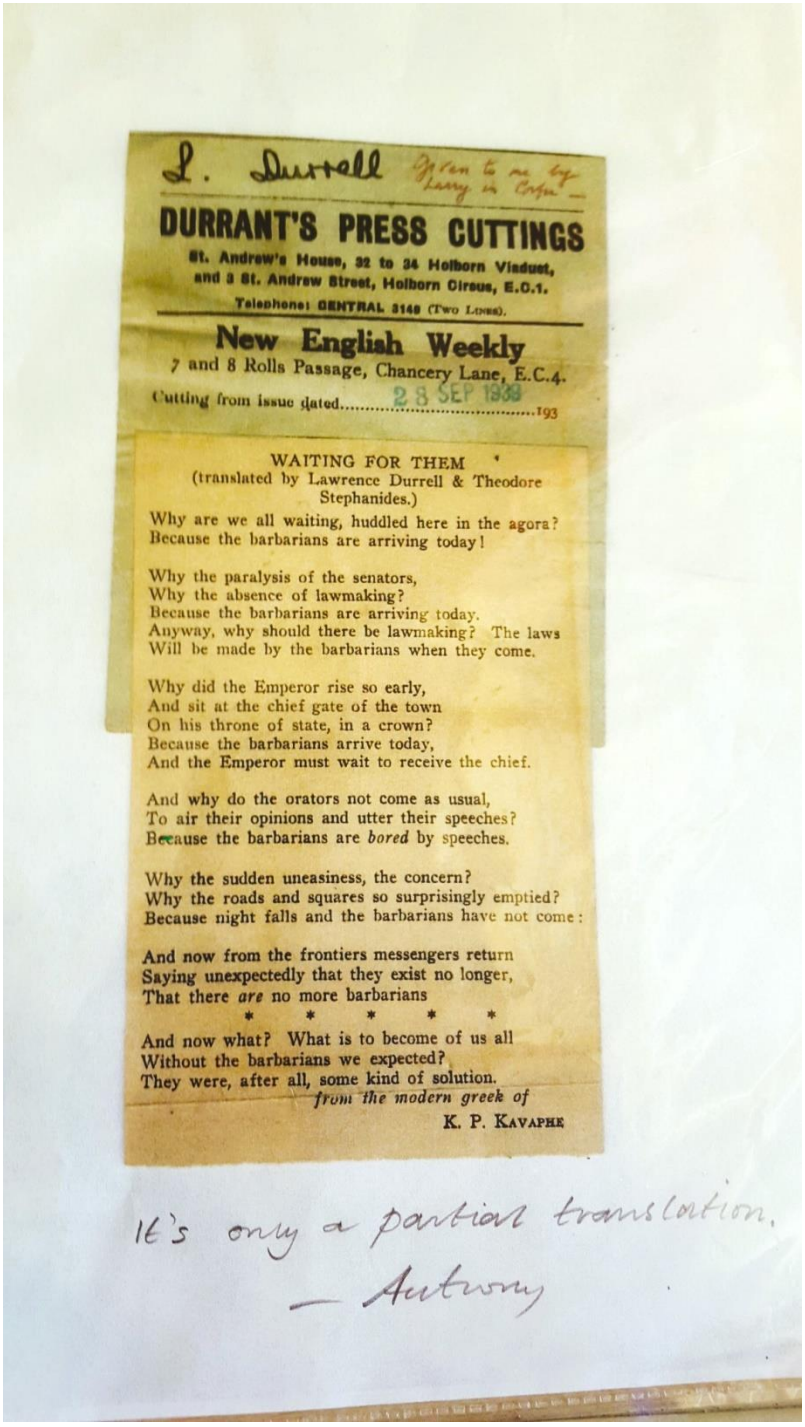
Τεκμήριο 8:

Stavrou, Theofanis G. Trypanis Constantine A. *Kostis Palamas:a portrait and an appreciation*. Minneapolis: Nostos, 1985.

Τεκμήριο 9:

Kavaphe, K. P. "Waiting for Them." *New English Weekly* (1939).

L. Durrell Given to me by Larry in Corfu —

DURRANT'S PRESS CUTTINGS

St. Andrew's House, 32 to 34 Holborn Viaduct, and 3 St. Andrew Street, Holborn Circus, E.C.1.

Telephone: CENTRAL 3149 (Two Lines).

New English Weekly

7 and 8 Rolls Passage, Chancery Lane, E.C.4.

Cutting from issue dated 28 SEP 1939 193

WAITING FOR THEM

(translated by Lawrence Durrell & Theodore Stephanides.)

Why are we all waiting, huddled here in the agora?
Because the barbarians are arriving today!

Why the paralysis of the senators,
Why the absence of lawmaking?
Because the barbarians are arriving today.
Anyway, why should there be lawmaking? The laws
Will be made by the barbarians when they come.

Why did the Emperor rise so early,
And sit at the chief gate of the town
On his throne of state, in a crown?
Because the barbarians arrive today,
And the Emperor must wait to receive the chief.

And why do the orators not come as usual,
To air their opinions and utter their speeches?
Because the barbarians are *bored* by speeches.

Why the sudden uneasiness, the concern?
Why the roads and squares so surprisingly emptied?
Because night falls and the barbarians have not come:

And now from the frontiers messengers return
Saying unexpectedly that they exist no longer,
That there *are* no more barbarians

* * * * *

And now what? What is to become of us all
Without the barbarians we expected?
They were, after all, some kind of solution.

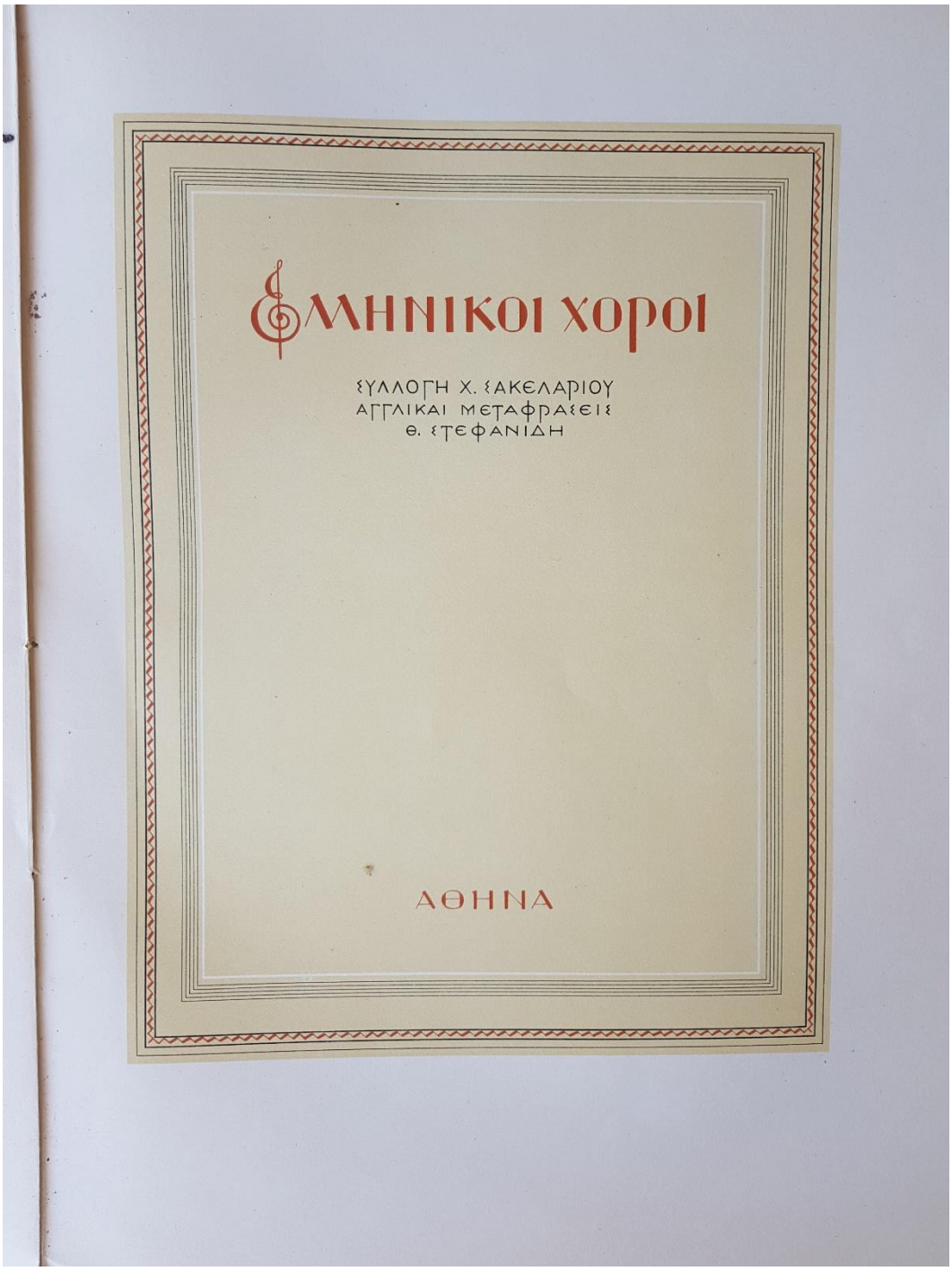
from the modern greek of

K. P. Kavaphe

It's only a partial translation.
— Antony

Τεκμήριο 10:

Σακελαρίου, Χαράλαμπος, επιμ. *Ελληνικοί Χοροί: Συλλογή Χ. Σακελαρίου, Αγγλικαί Μεταφράσεις Θ. Στεφανίδη*. Μτφρ. Θεόδωρος Στεφανίδης. Αθήνα, 1940

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἂν ἀναλογιστοῦμε σὰ χρόνια τῆς μυθολογίας, σὸ πρωῖνο ἀκόμη ξύπνημά της, θ' ἀκούσουμε βήματα χοροῦ ν' ἀντηχοῦνε σὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ρέα, κόρη τῆς Γῆς καὶ τ' Οὐρανοῦ, δίδαξε πρώτη τὸν χορὸ σοὺς ἱερεῖς της, σὴν Φρυγία τοὺς Κορύβαντες, σὴν Κρήτη τοὺς Κουρῆτες. Οἱ Κάβειροι, ἱερεῖς κι' αὐτοὶ ἢ γιοὶ τοῦ Ἡφαίστου-λάτρες τῶν θεῶν τῆς φωτιᾶς, μὲ χοροὺς καὶ ὀρχήσεις ἐκφράζαν τὴν χαρεία τους. Νέοι καὶ Νέες, σὶς θρησκευτικὲς τελετὲς τοῦ χτυπιοῦνταν σὴν Κνωσσὸ τὴν ἄνοιξη, μὲ χορὸ γιορτάζαν τὸν ἐρχομό της. Νέες πεπλοφόρες ἐχόρευαν σὴ γιορτὴ τῆς Δήμητρας, σὸ Ἄργος σὴ γιορτὴ τῆς Ἥρας. Σὶς Καρυὲς ἐχόρευαν παρθένες πρὸς τιμὴ τῆς Ἄρτεμης, σὰ Παναθήναια πρὸς τιμὴ τῆς Ἀθηνᾶς. Σὴν Δῆλο ἐχόρευαν πομπεῖες ποὺ στέλναν ἀπὸ τὶς πολιτεῖες πληρωμένους γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Σ' ὅλες τὶς πόλεις, σ' ὅλες τὶς θρησκευτικὲς γιορτὲς. πρὸς τιμὴ τοῦ Διονύσου καὶ ὅλων τῶν Θεῶν σπήνονταν χορός, «χορὸν ἔστησε», ὅπως λέει ὁ

The age of mythology in Greece, at its first awakening, was ushered in to the rhythm of a dance. Rhea, daughter of Earth and Sky, first taught the dance to her priests - the Corybants in Phrygia, the Kourêtes in Crete. The Kabeiroi - they too were priests, or sons of Hephaestus - worshippers of the Gods of fire, gave expression to their worship in festivals of dancing. Youths and maidens, at the religious rites at Knossos, welcomed the coming of spring with dance. Draped maidens danced at the feast of Demeter and at the feast of Argive Hera. Maidens too danced for Artemis at Karyai and at the Panathenaïc Festival for Athena. At Delos, paid dancers were sent from distant states to honour the God. In all ancient cities, at all religious feasts, the «dance was set», as Pindar says, for Dionysos, and the dithyramb was the most honoured among dances. In those days Dance was religion, prayer, worship

ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΙ
ΧΟΡΕΥΟΝΤΑΙ ΣΌΛΗ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΣΥΡΤΟΣ Η ΟΡΜΟΣ

Ὁ Λουκιανός, στὸ κεφάλαιό του περὶ χοροῦ, τὸν περιγράφει μὲ πολλὲς λεπτομέρειες. Μᾶς λέει ὅτι νέοι καὶ νέες ἐχόρευαν σὲ κύκλο. Ὁ ἄνδρας ποὺ ὡδηγοῦσε, ποὺ ἔσερνε τὸν χορό, ἐκτελοῦσε δύσκολους βηματισμοὺς ἐπιδεικνύοντας τὴν νεανική του λεβεντιὰ καὶ τὶς πολεμικές του ἀρετές, ἐνῶ ἡ νέες σεμνὲς ἀκολουθοῦσαν, «τὰς χεῖρας ἐπὶ καρπῷ δέμεναι».

THE ANCIENT DANCE SYRTOS

Lucian, in his chapter on dances describes this dance in great detail. He writes that youths and maidens danced it in a circle. The man who led the dance executed complicated steps to show up his youthful valour and warlike mettle, while demure maidens followed, «hand upon wrist».

Ο ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΣ

Χορεύεται ἀκόμη σήμερα, σὲ κύκλο. Ὁ ἄνδρας ποὺ καὶ πάλι σέρνει τὸν χορό, ἐκτελεῖ διάφορους ἀκροβατισμούς, στροφές, πηδήματα. Κάμνει κινήσεις σπαδισμοῦ, σᾶν νὰ κρατοῦσε στὸ χέρι του σπαθί, ἐνῶ οἱ νέες κρατιοῦνται ἀπὸ τὰ χέρια καὶ ἀκολουθοῦν, ὅπως μᾶς τὸ λέει τὸ λαϊκὸ τραγούδι, «λυγερὲς καὶ χαμηλοβλεποῦσες», σεμνὲς ὅπως καὶ τότε.

THE MODERN KALAMATIANOS

Is still danced in a circle. The man leading the dance performs various whirls, turns and lively jumps. He makes fencing plunges as if he held a sword, while girls follow holding hands. They are described in a popular ballad as «willowy and of downcast eye»; in fact, demure.

11

ΤΡΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΒΟΛΙΩΤΙΚΑ

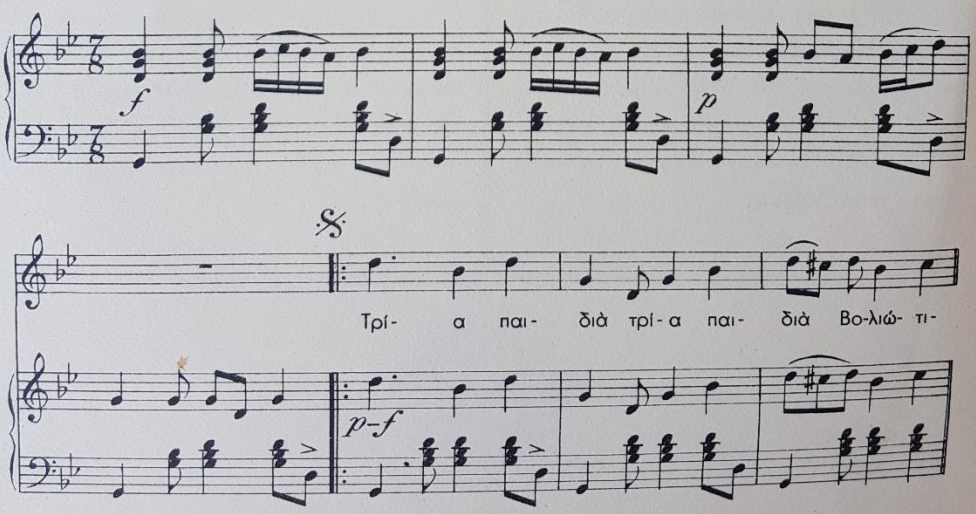
THREE VOLIOTE LADS

Τρία παιδιὰ Βολιότικα μᾶς κλέφαν τὴν Ἀννοῦλα, Σαρακατσάνισα,
τὴν πῆραν καὶ τὴν πάγαιναν φηλὰ στὰ κορφοβούνια, Σαρακατσάνισα
Στὸ δρόμο ποὺ τὴν πάγαιναν, κρυφὰ τὴν κουβεντιάζαν, Σαρακατσάνισα
Πές μας Ἀννιὼ ποιὸν ἀγαπᾶς καὶ ποιὸν θὰ πάρῃς γι' ἄντρα, Σαρακατσάνισα
Ἐγὼ τὸ Γιῶργο ἀγαπῶ κι' αὐτὸν θὰ πάρω γι' ἄντρα, Σαρακατσάνισα.

Three lads set forth from Volo town and stole our Sweet Annoula Sarakatsanisa.
They stole her and bore her away amid the distant mountains, Sarakatsanisa.
And, as they hurried her along, they questioned her in secret: Sarakatsanisa.
»Tell us, Annio, whom dost thou love, whom wouldst thou have for husband? Sarakatsanisa.
»'T is Giorgos whom I love alone and him I'll have for husband, Sarakatsanisa.

ΌΛΑ ΤΑ ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΑ ΕΧΟΥΝ ΤΟΝ ΡΥΘΜΟ

7/8

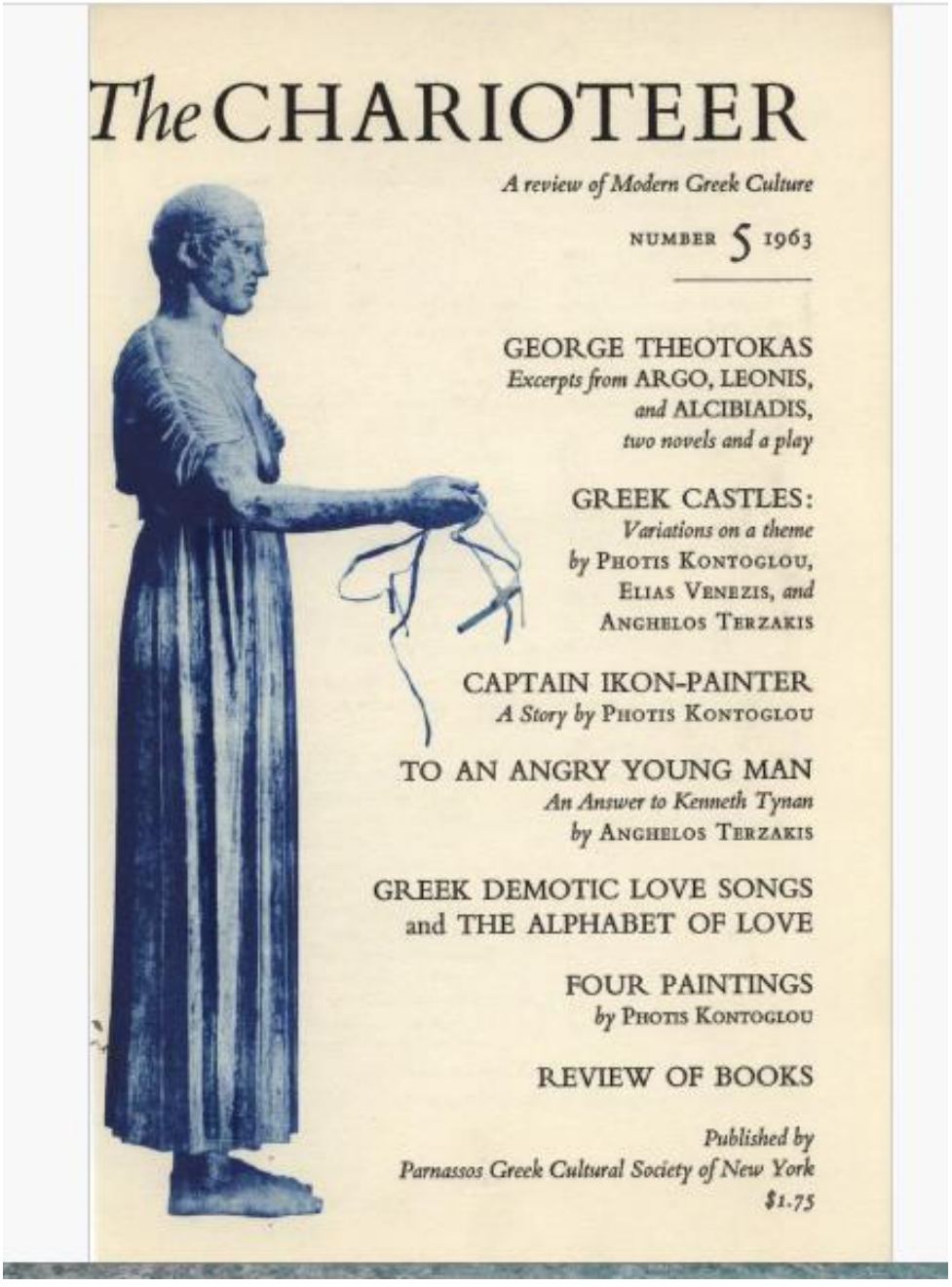
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥΤΟ ΕΞΕΔΟΘΗ ΤΗ ΜΕ
ΡΙΜΝΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΝΙΝΑΣ ΑΡΑΒΑ
ΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΚΑΙΤΗΣ ΑΡ
ΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ. ΣΥΛΛΟΓΗ ΧΟΡΩΝ ΚΥ
ΡΙΟΥ Χ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ. ΕΙΚΟΣΙ ΤΡΑ
ΓΟΥΔΙΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΑ ΑΓΓΛΙΚΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ.
ΕΝΑΡΜΟΝΗΣΙΣ ΚΥΡΙΟΥ Τ. ΚΑΡΑΛΙΒΑ
ΝΟΥ. ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΛΙ
ΘΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Β. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ.
ΓΡΑΦΗ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΚΥΡΙΟΥ Ρ. ΦΡΕΤΣΑ.

Η ΕΚΔΟΣΙ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ 20 ΑΝΤΙ
ΤΥΠΑ ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ, 170 ΑΝΤΙΤΥ
ΠΑ ΑΡΙΘΜΗΜΕΝΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ D'ARCHES
ΚΑΙ 3100 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΕ ΑΠΛΗ ΕΚΔΟΣΙ.

ΑΘΗΝΑΙ 1940

Τεκμήριο 11:

Stephanides, Theodore. "Greek Demotic Love Songs and the Alphabet of Love." *The Charioteer* 1963: 65-72.

The CHARIOTEER

A review of Modern Greek Culture

NUMBER 5 1963

GEORGE THEOTOKAS
Excerpts from ARGO, LEONIS, *and* ALCIBIADIS, *two novels and a play*

GREEK CASTLES:
Variations on a theme
by PHOTIS KONTOGLOU, ELIAS VENEZIS, *and* ANGHELOS TERZAKIS

CAPTAIN IKON-PAINTER
A Story by PHOTIS KONTOGLOU

TO AN ANGRY YOUNG MAN
An Answer to Kenneth Tynan
by ANGHELOS TERZAKIS

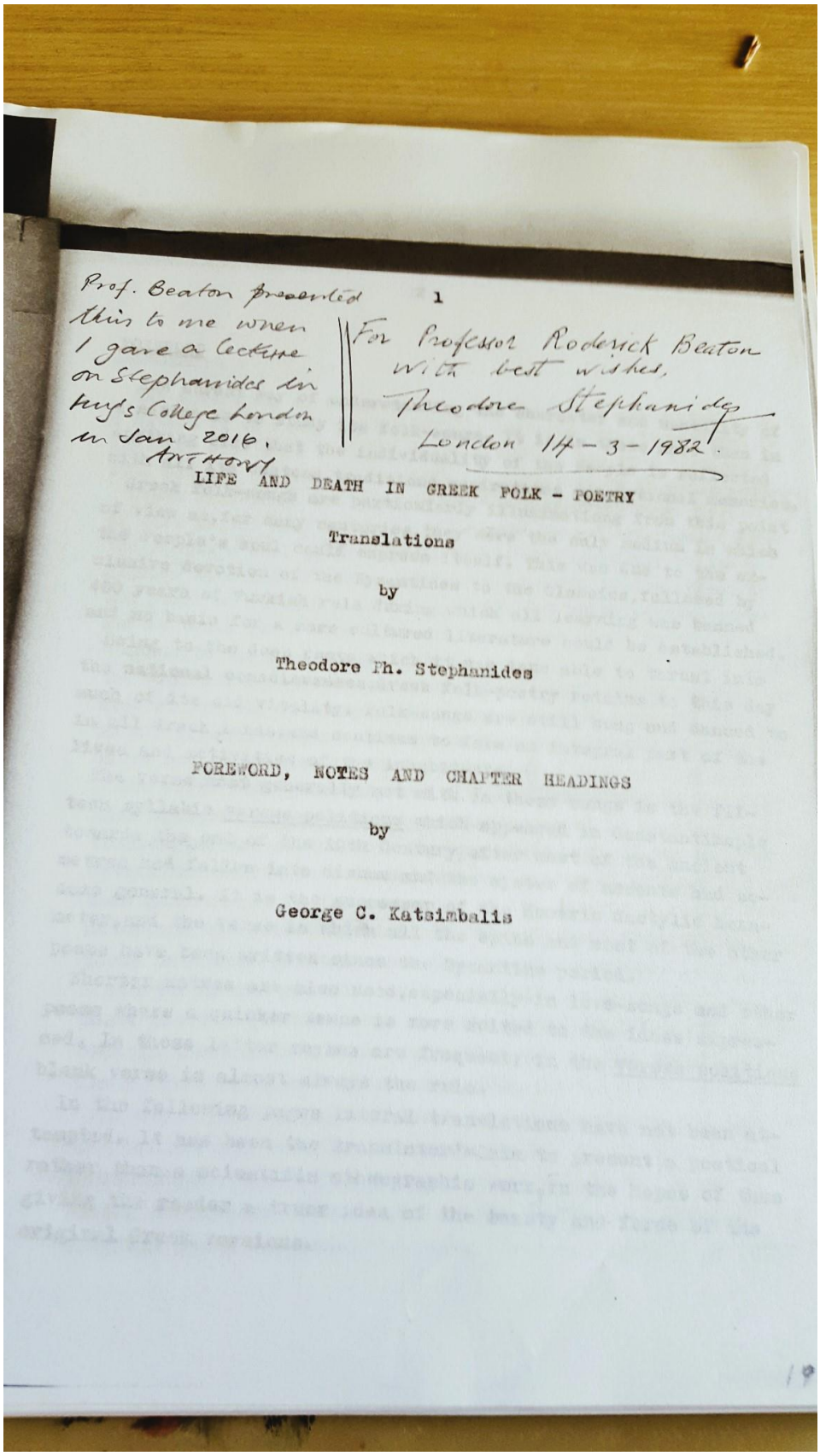
GREEK DEMOTIC LOVE SONGS
and THE ALPHABET OF LOVE

FOUR PAINTINGS
by PHOTIS KONTOGLOU

REVIEW OF BOOKS

Published by
Parnassos Greek Cultural Society of New York
$1.75

Τεκμήριο 12:

Prof. Beaton presented this to me when I gave a lecture on Stephanides in King's College London in Jan 2016. ANTHONY

1

For Professor Roderick Beaton
With best wishes,
Theodore Stephanides
London 14-3-1982.

LIFE AND DEATH IN GREEK FOLK - POETRY

Translations

by

Theodore Ph. Stephanides

FOREWORD, NOTES AND CHAPTER HEADINGS

by

George C. Katsimbalis

Τεκμήριο 13:
Antoniou, Demetrius I. *Haiku and Tanka*. London, n.d.

DIMITRIOS I. ANDONIOU (1906–1994)

HAIKU (1938–1941)

1

Like a calm clear lake,
the golden gleams of twilight
sleep deep in your eyes.

2

On the rippling tide,
in flickerings of silver,
dance a thousand, moons.

3

The sun-withered lawn
lies drowsily recalling
its cool dreams of spring.

4

You have been transpierced,
O small and dainty fingers,
while fondling rose-buds.

5

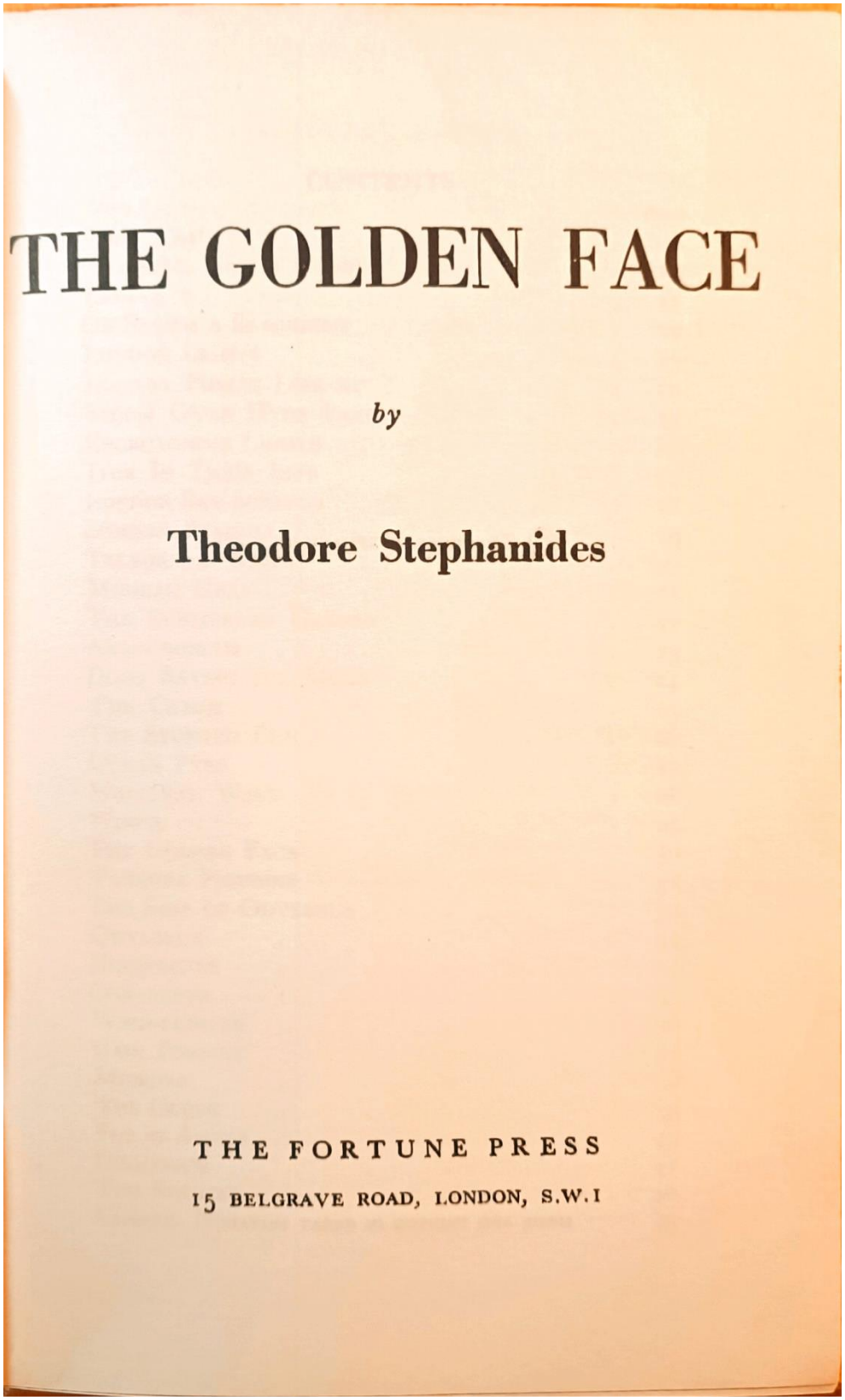
Once more round us both
the Sorceress of Silence
has spread her soft wings.

6

As though from a fount,
this parched world, ever thirsting,
drinks deep of our souls.

82

Τεκμήριο 14:
Stephanides, Theodore. *The Golden Face*. London: The Fortune Press, 1965.

THE GOLDEN FACE

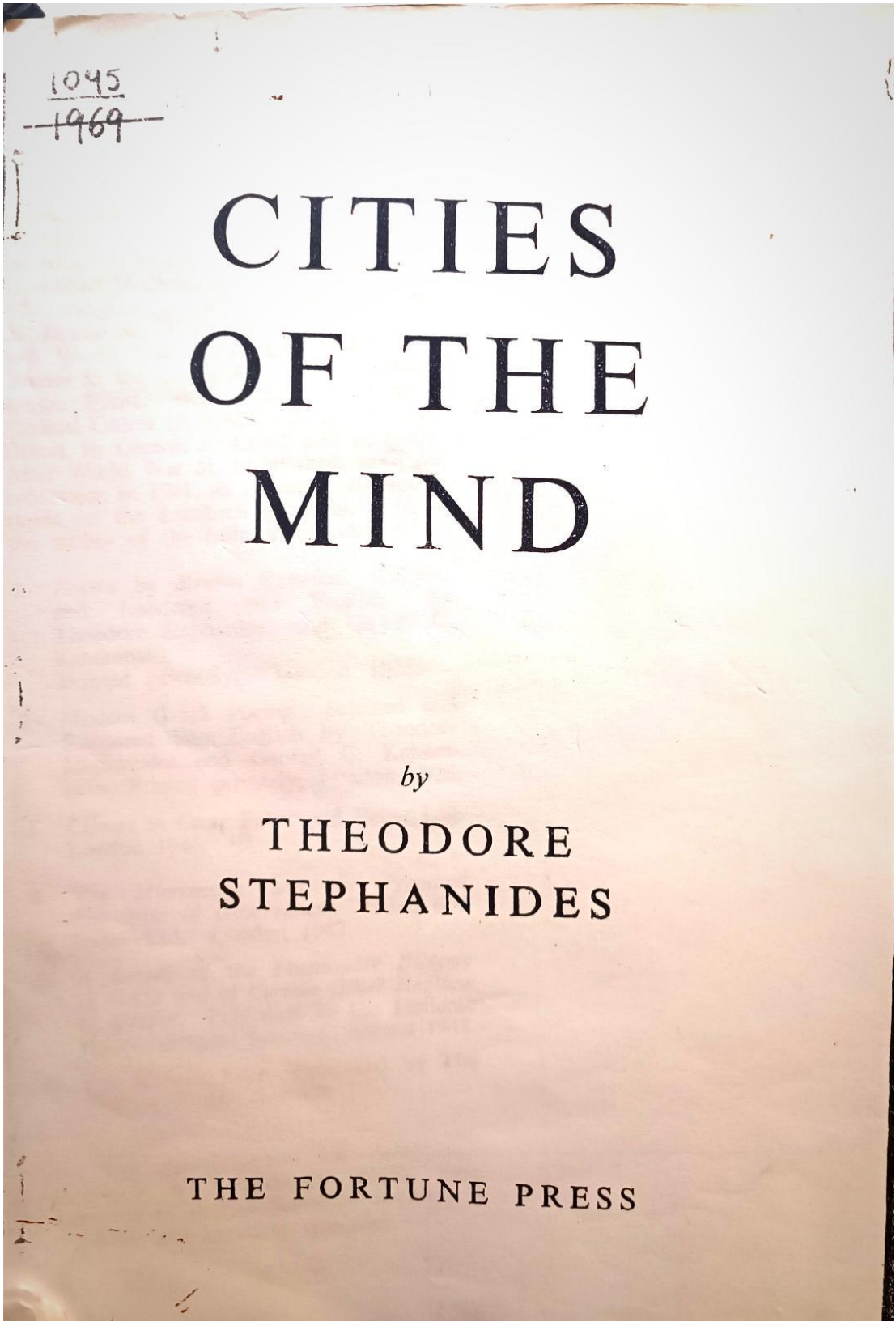
by

Theodore Stephanides

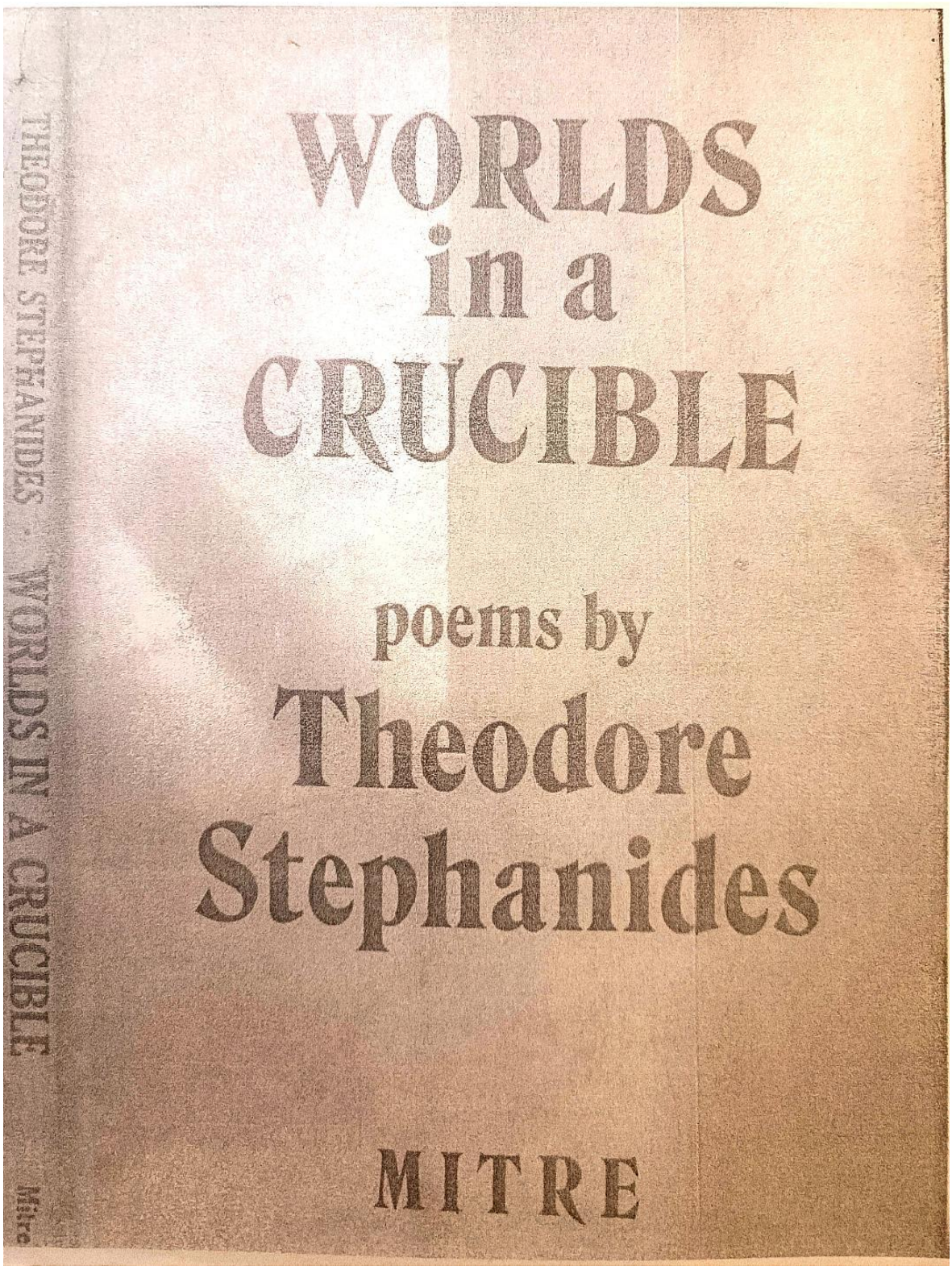
THE FORTUNE PRESS

15 BELGRAVE ROAD, LONDON, S.W.1

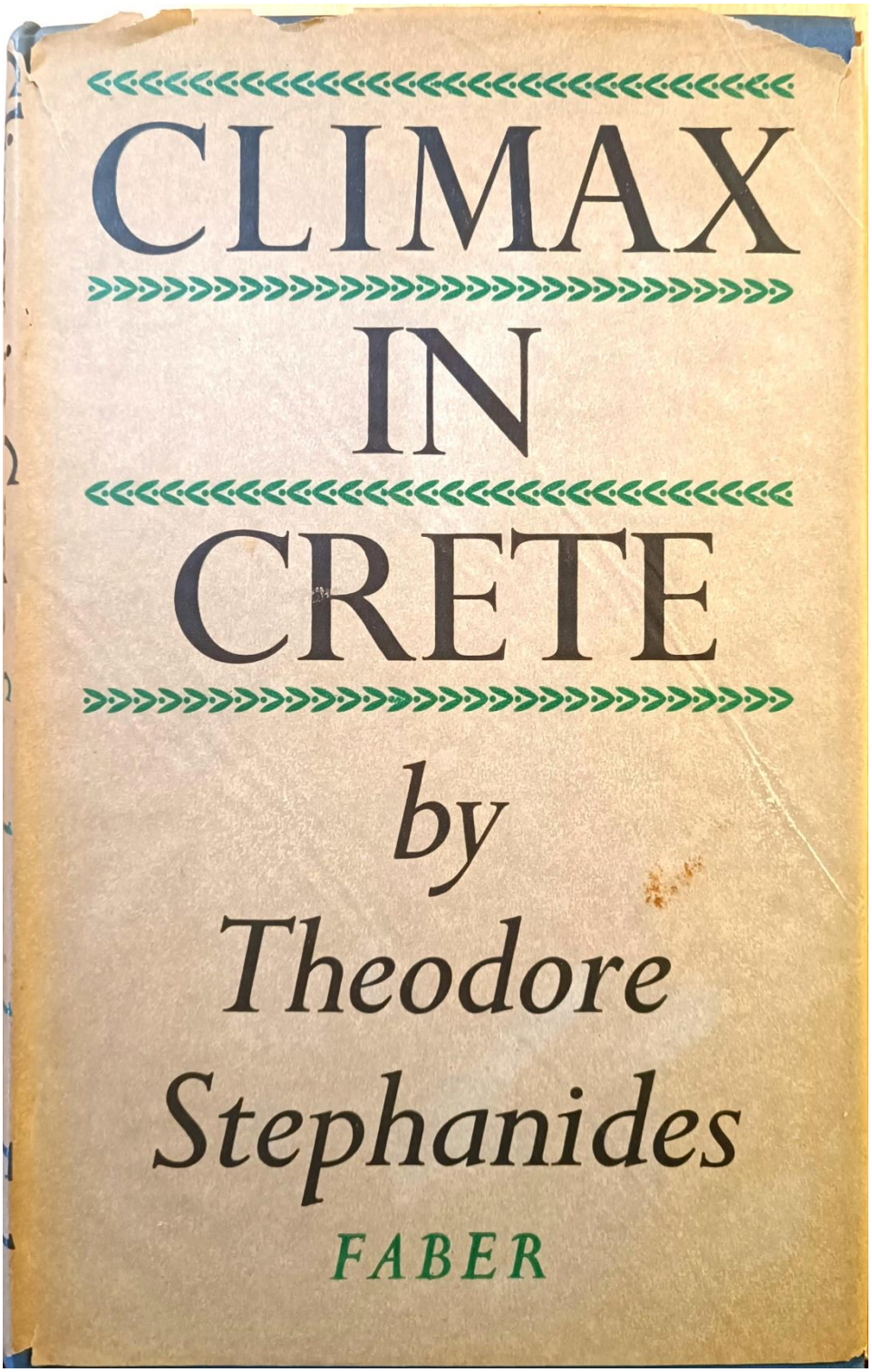
Τεκμήριο 15:
Stephanides, Theodore. *Cities of the Mind*. London: The Fortune Press, 1969.

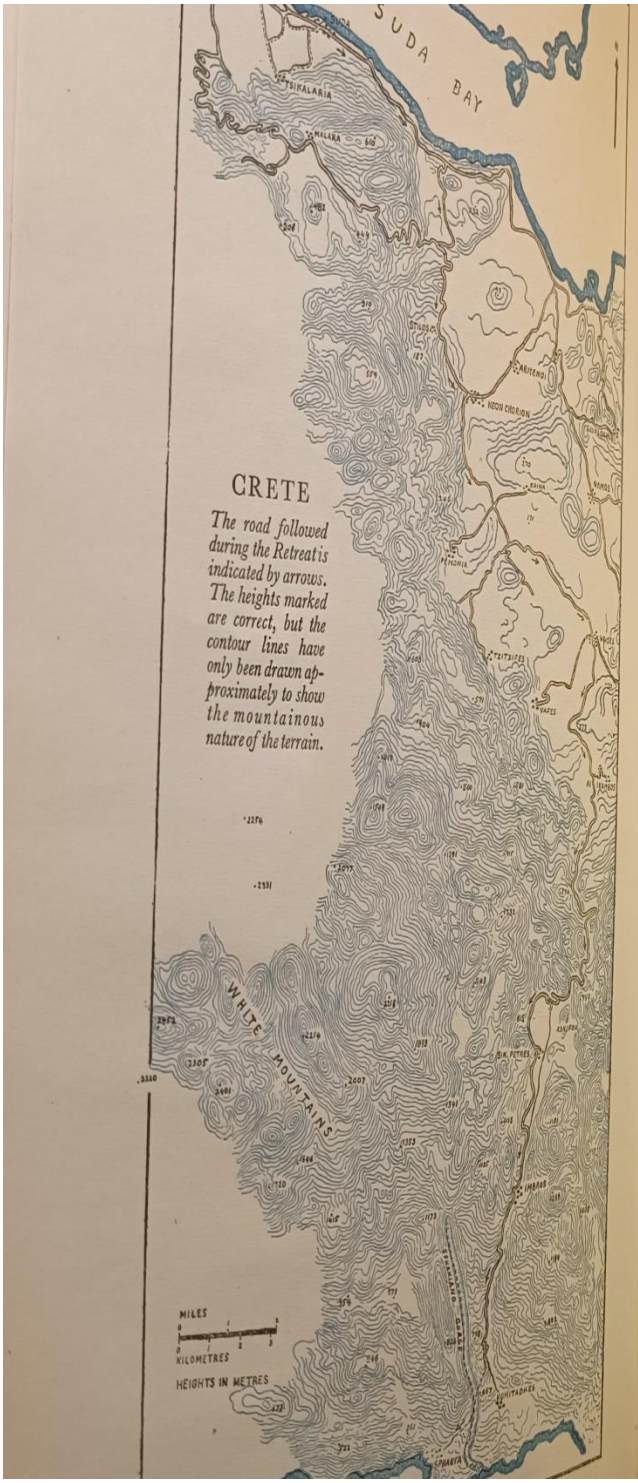

Τεκμήριο 16:
Stephanides, Theodore. *Worlds in a Crucible*. London: Mitre Press, 1973.

Τεκμήριο 17:
Stephanides, Theodore. *Climax in Crete*. London : Faber and Faber, 1946.

CRETE

The road followed during the Retreat is indicated by arrows. The heights marked are correct, but the contour lines have only been drawn approximately to show the mountainous nature of the terrain.

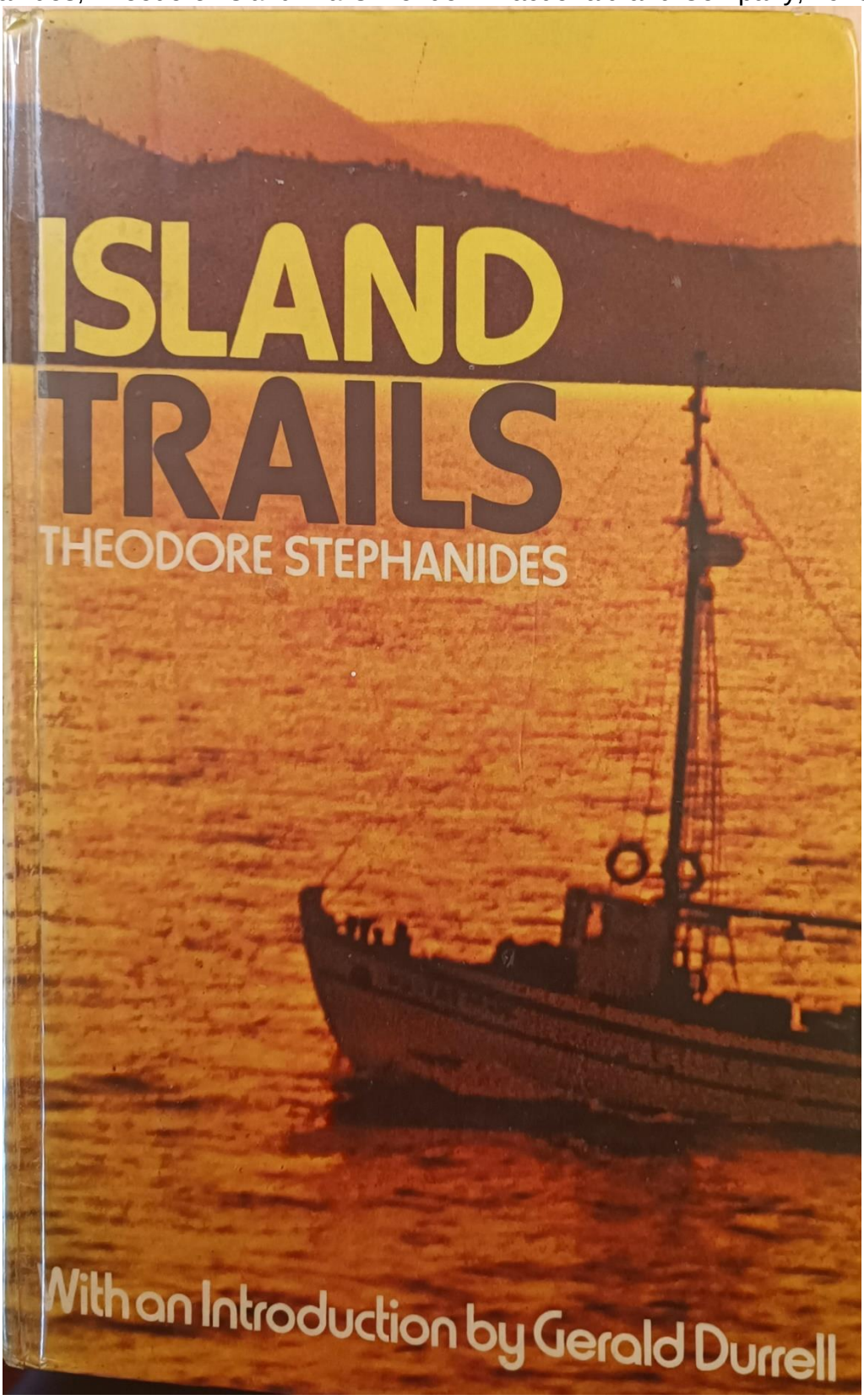
CLIMAX IN CRETE

by

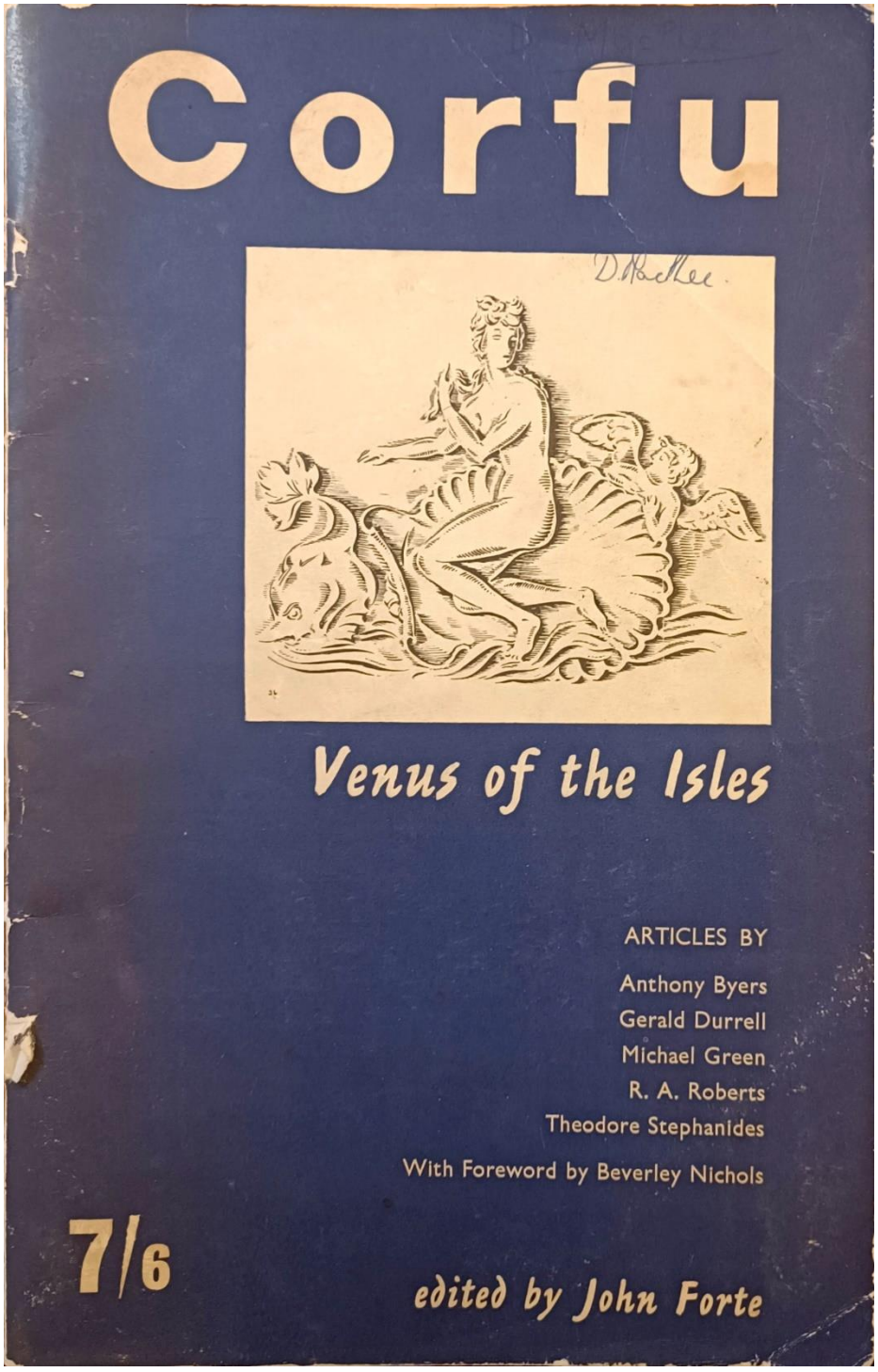
THEODORE STEPHANIDES

FABER AND FABER LIMITED
24 Russell Square
London

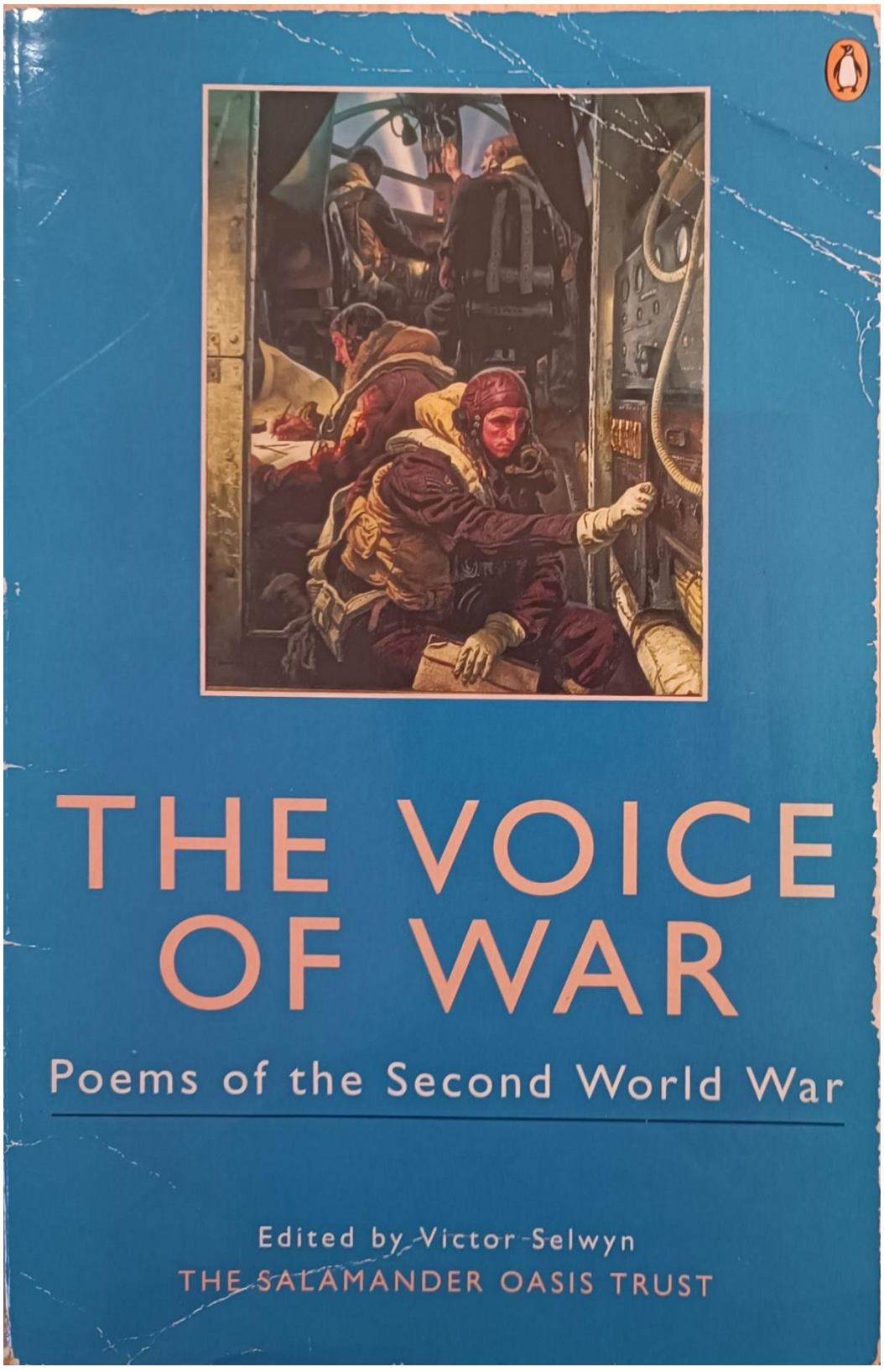
Τεκμήριο 18:
Stephanides, Theodore. *Island Trails*. London: Macdonald and Company, 1973.

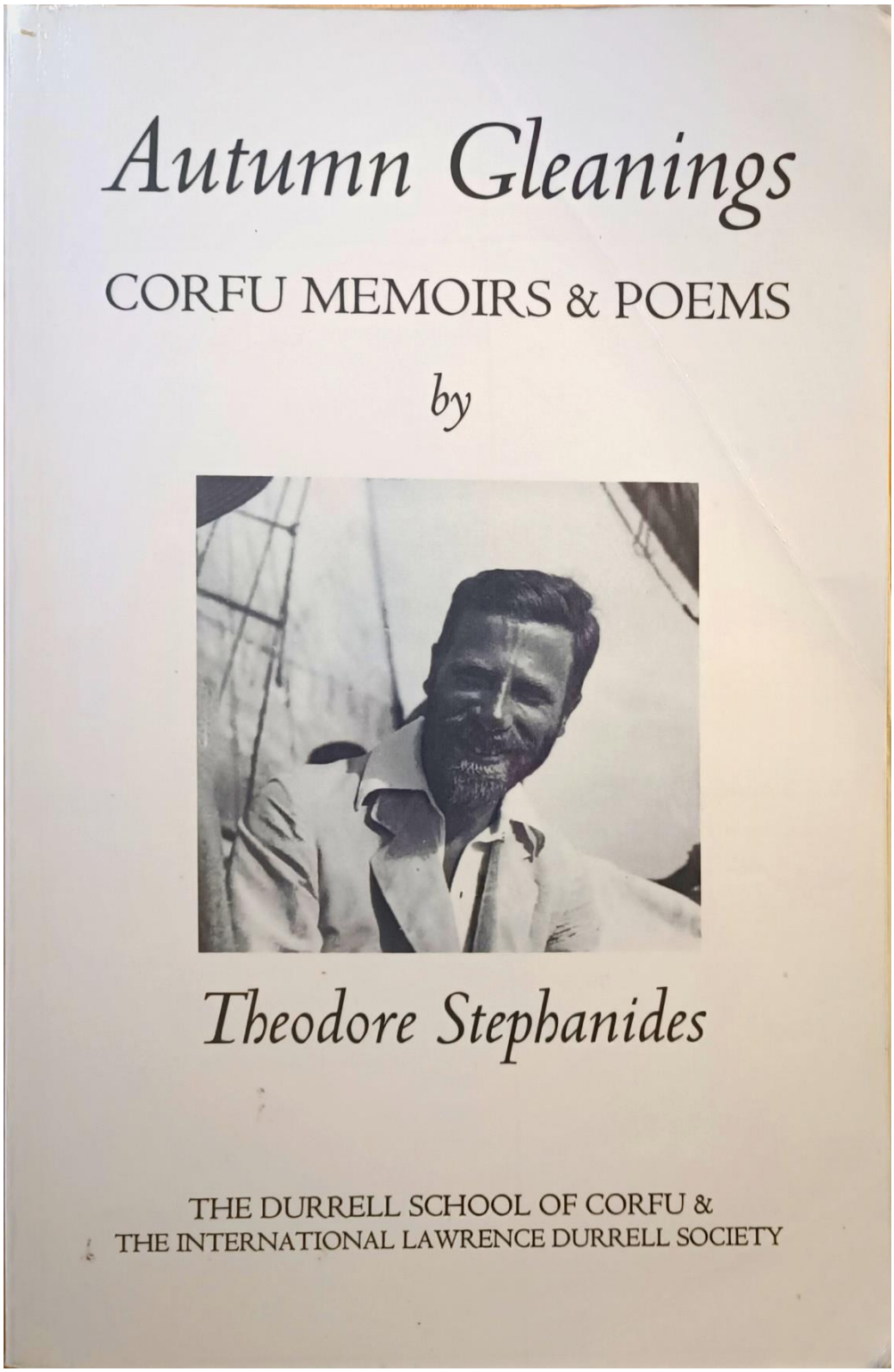
Τεκμήριο 19:
Forte, John, ed. *Corfu, Venus of the Isles*. Essex: East Essex Gazette Ltd, 1963.

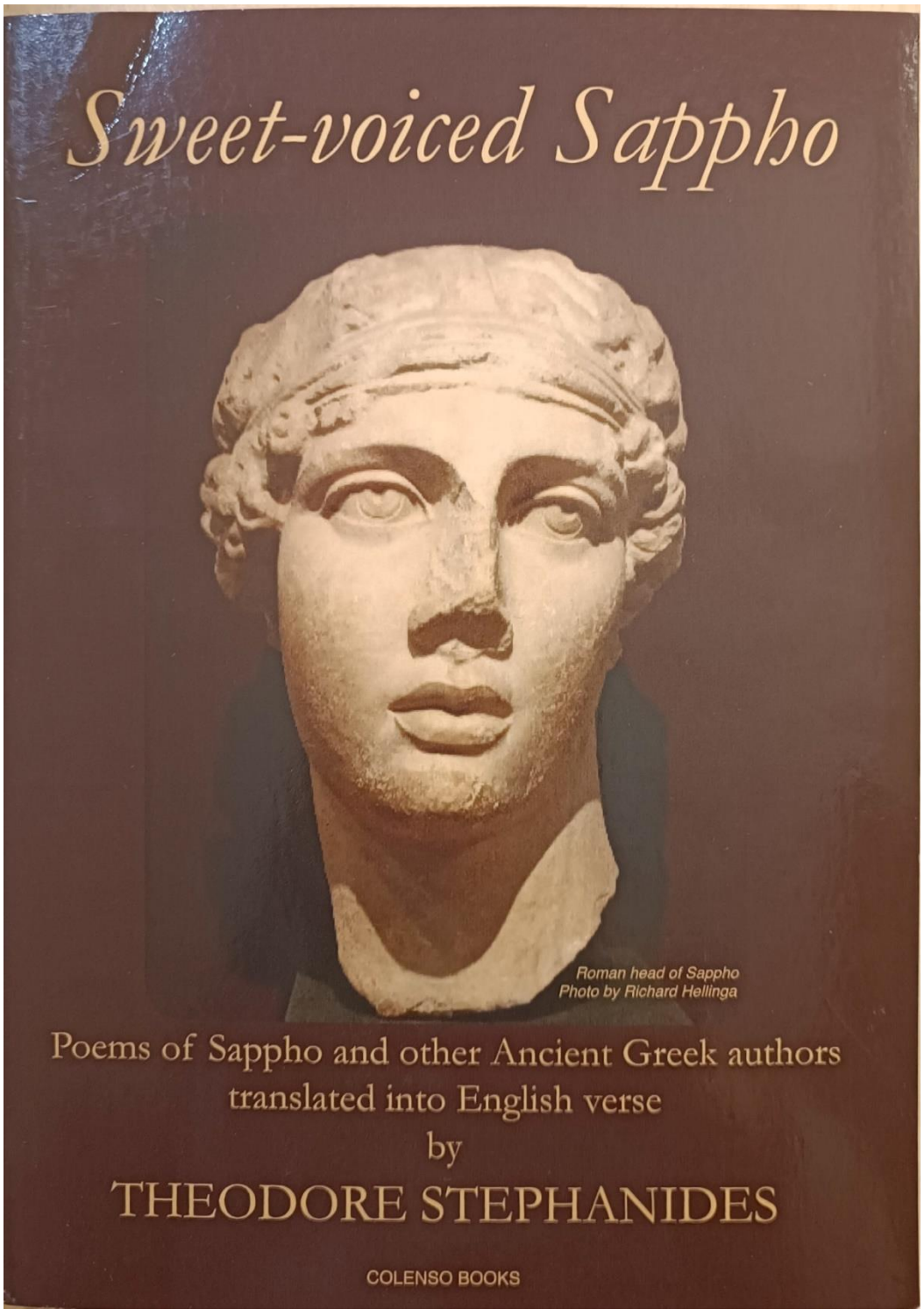
Τεκμήριο 20:
The Voice of War: Poems of the Second World War. Ed. Victor Selwyn. London: Penguin Books in Association with the Salamnder Oasis Trust, 1996.

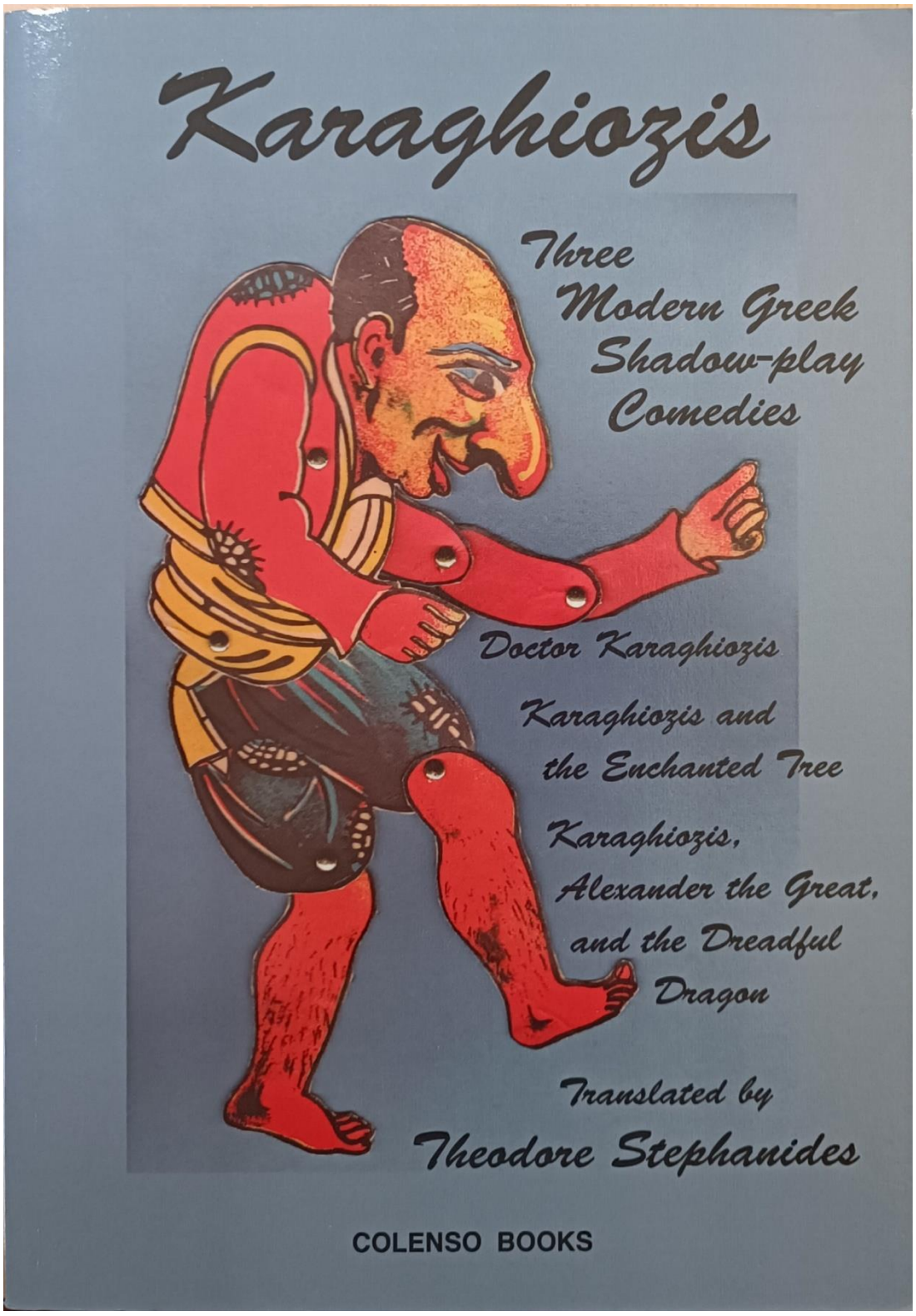
Τεκμήριο 21:
Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

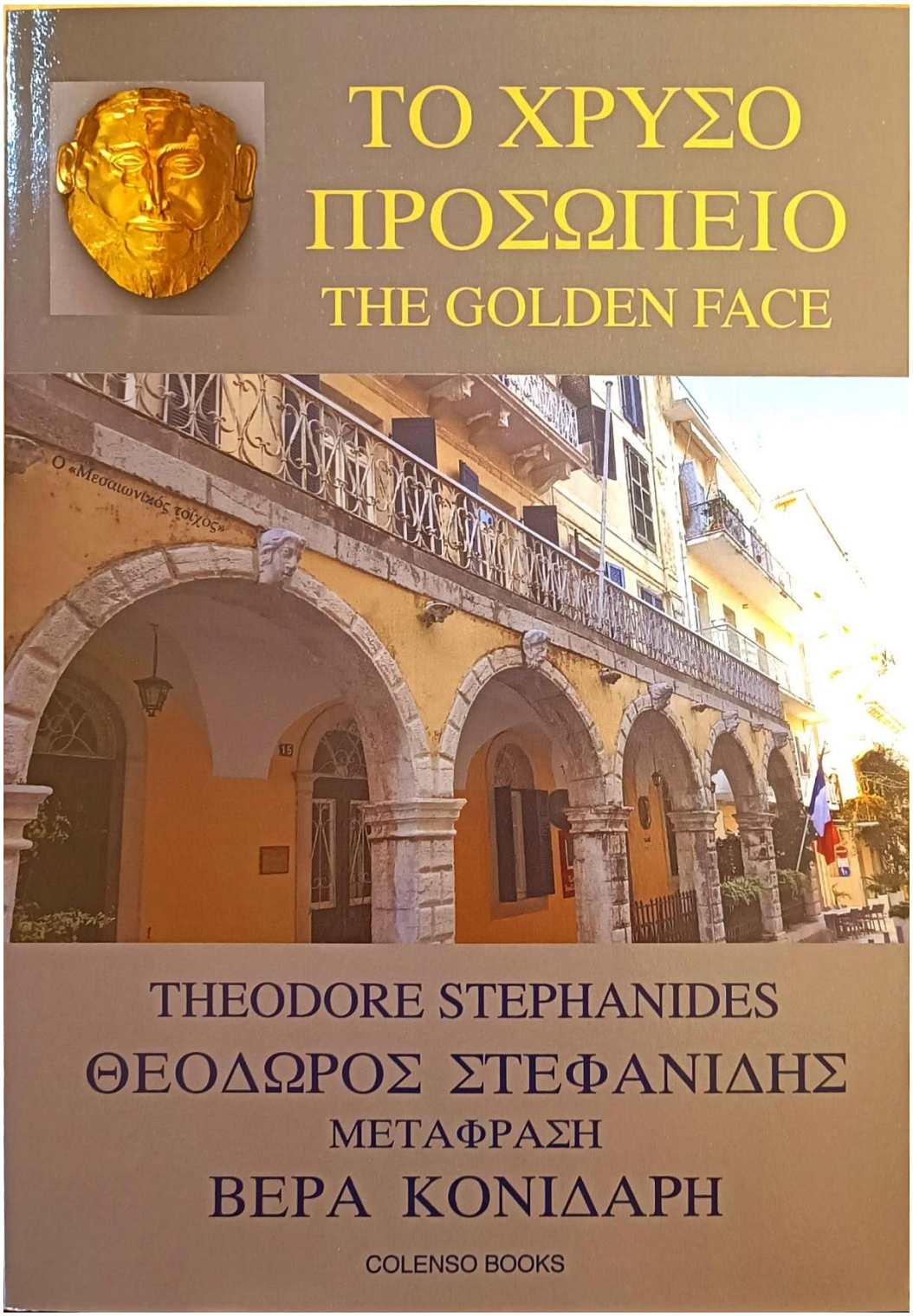
Τεκμήριο 22:
Stephanides, Theodore. *Autumn Gleanings. Corfu Memoirs and Poems*. Corfu: The Durrell School of Corfu & the International Lawrence Durrell Society, 2011.

Τεκμήριο 23:
Stephanides, Theodore. *Karaghiozis: Three Modern Greek Shadow-play Comedies*. London: Colenso Books, 2020.

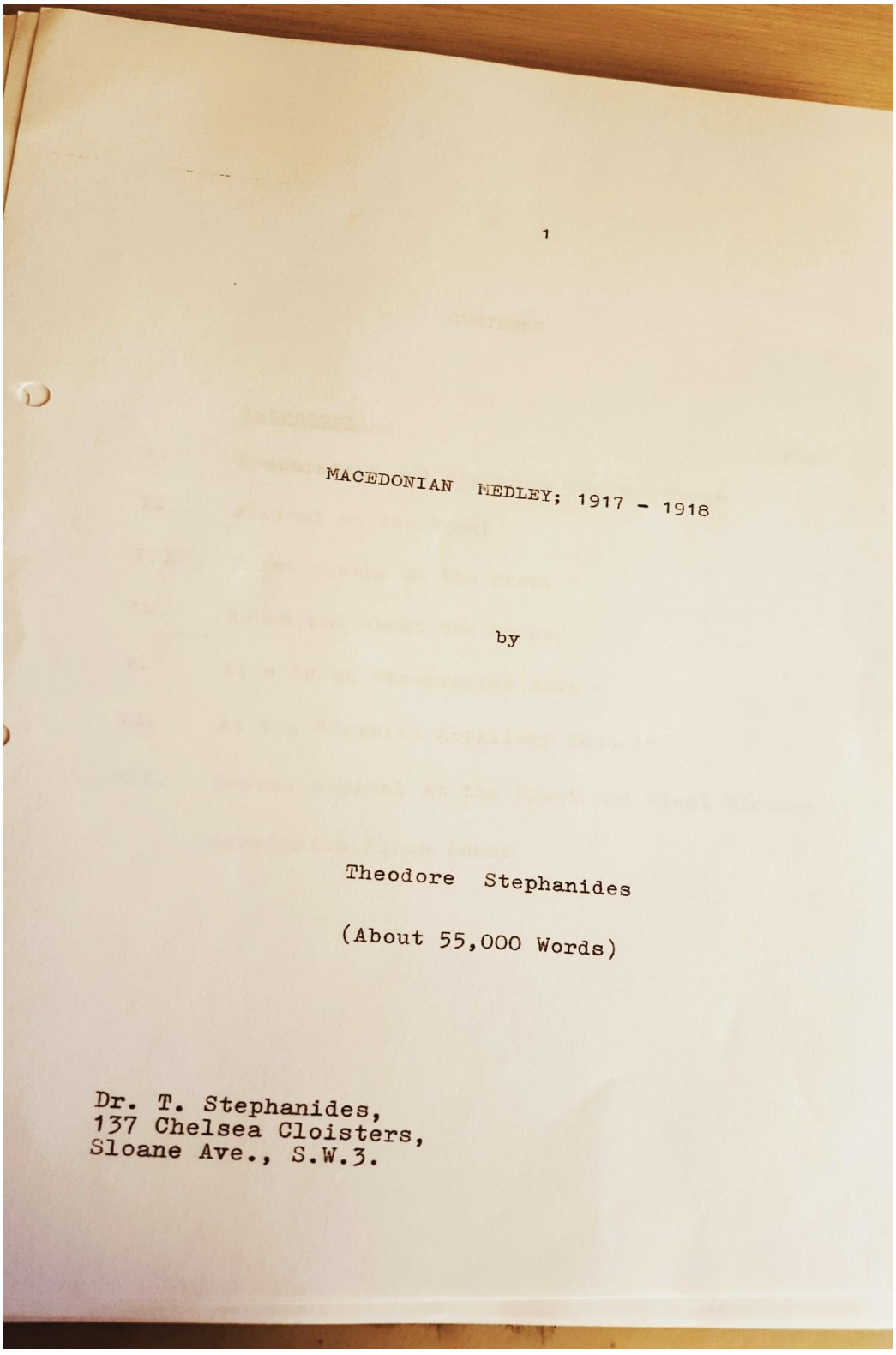
Τεκμήριο 24:
Stephanides, Theodore. *Το Χρυσό Προσωπείο, The Golden face*. Trans. Βέρα Κονιδάρη. London: Colenso Books, 2019.

Τεκμήριο 25:
Durrell, Lee. Konidari, Vera. Pine, Richard. *It All Began Here: Gerald Durrell, Theodore Stephanides, and Lawrence Durrell in Corfu 1935-1939.* Corfu: Durrell Library of Corfu, 2023.

Τεκμήριο 26:
Stephanides, Theodore. *Macedonian Medley 1917-18.* London, 1968.

1

MACEDONIAN MEDLEY; 1917 - 1918

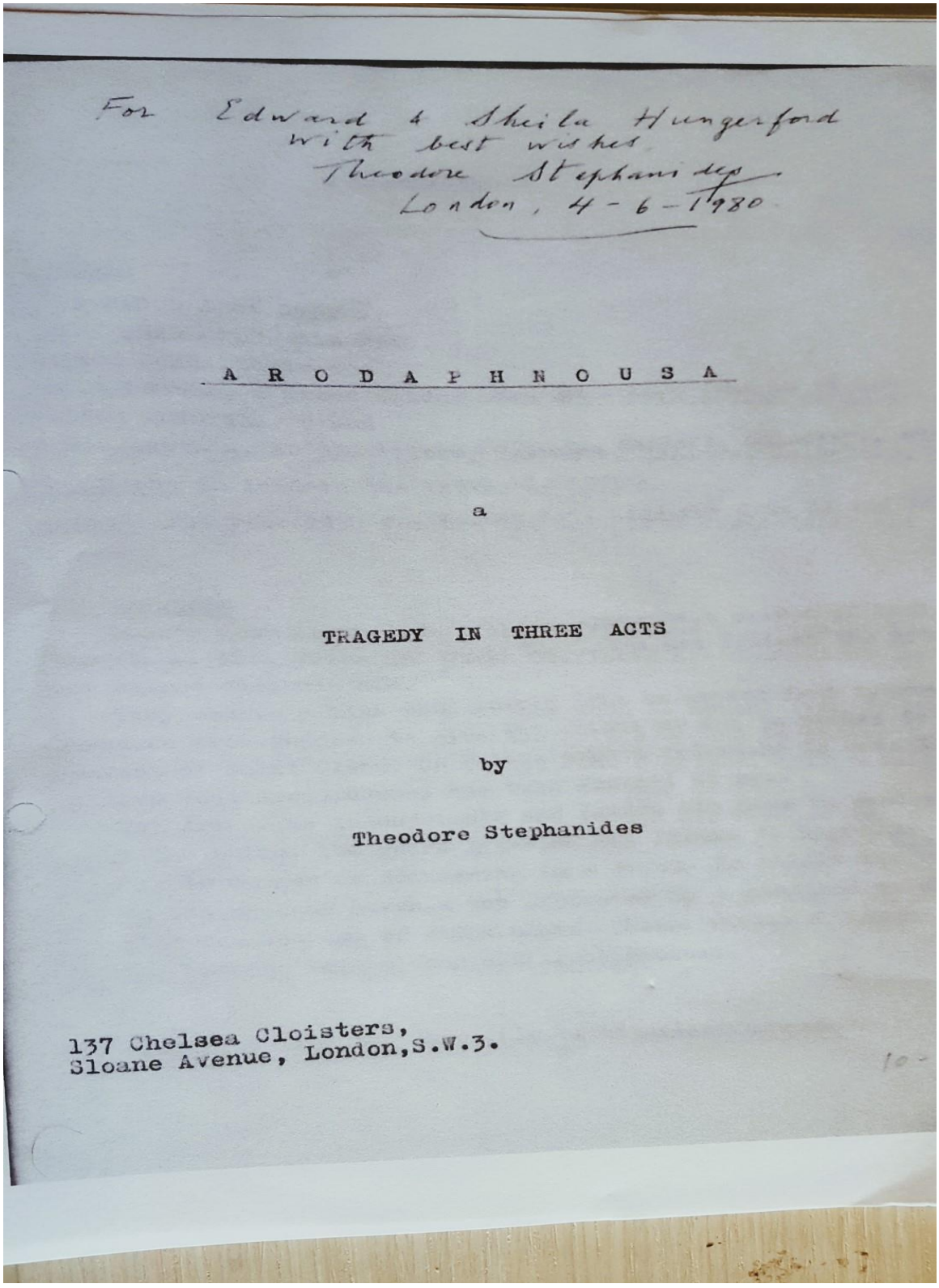
by

Theodore Stephanides

(About 55,000 Words)

Dr. T. Stephanides,
137 Chelsea Cloisters,
Sloane Ave., S.W.3.

Τεκμήριο 27:
Stephanides, Theodore. *Arodaphnousa: a Tragedy in Three Acts*. London, 1967.

For Edward & Sheila Hungerford
with best wishes
Theodore Stephanides
London, 4-6-1980

A R O D A P H N O U S A

a

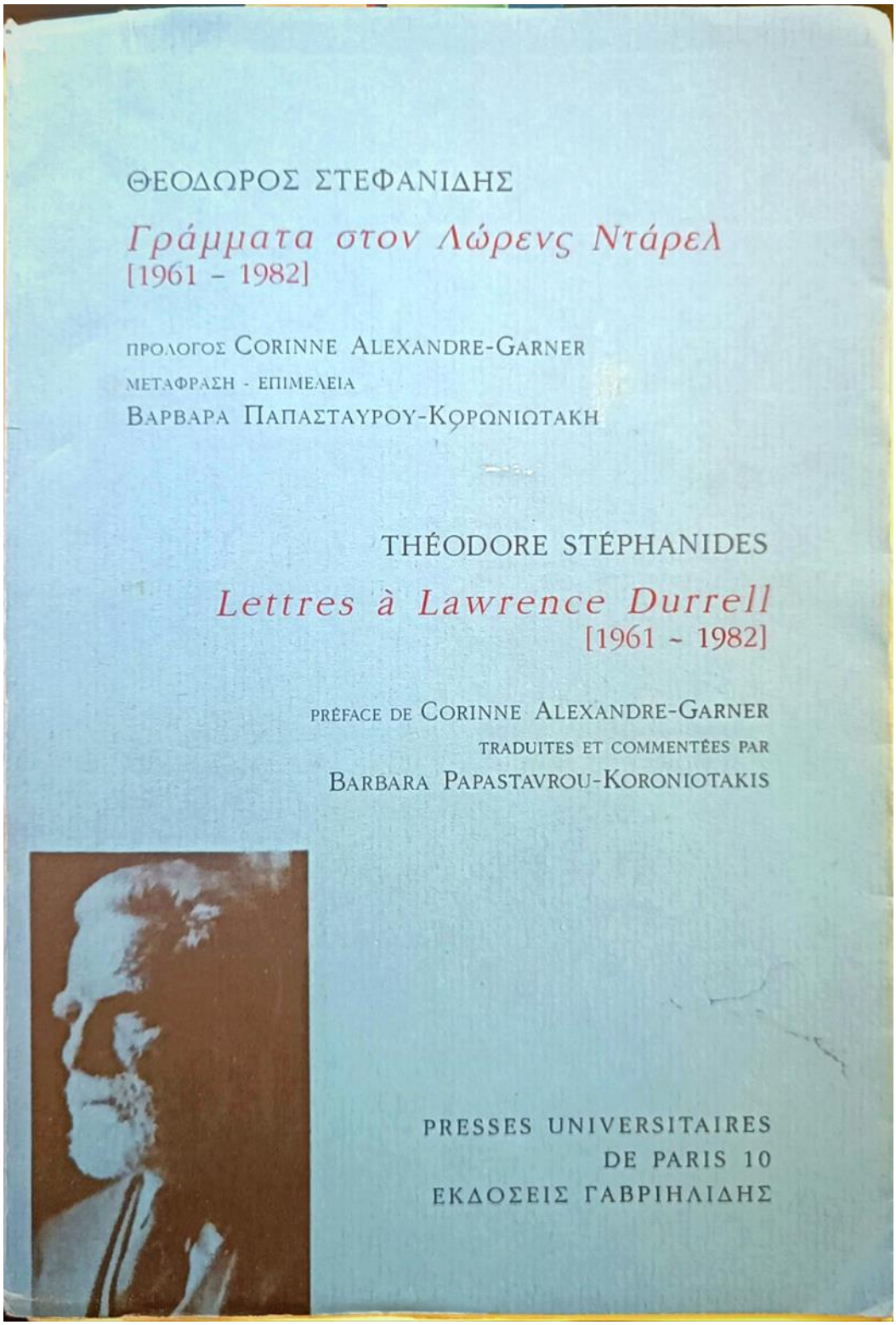
TRAGEDY IN THREE ACTS

by

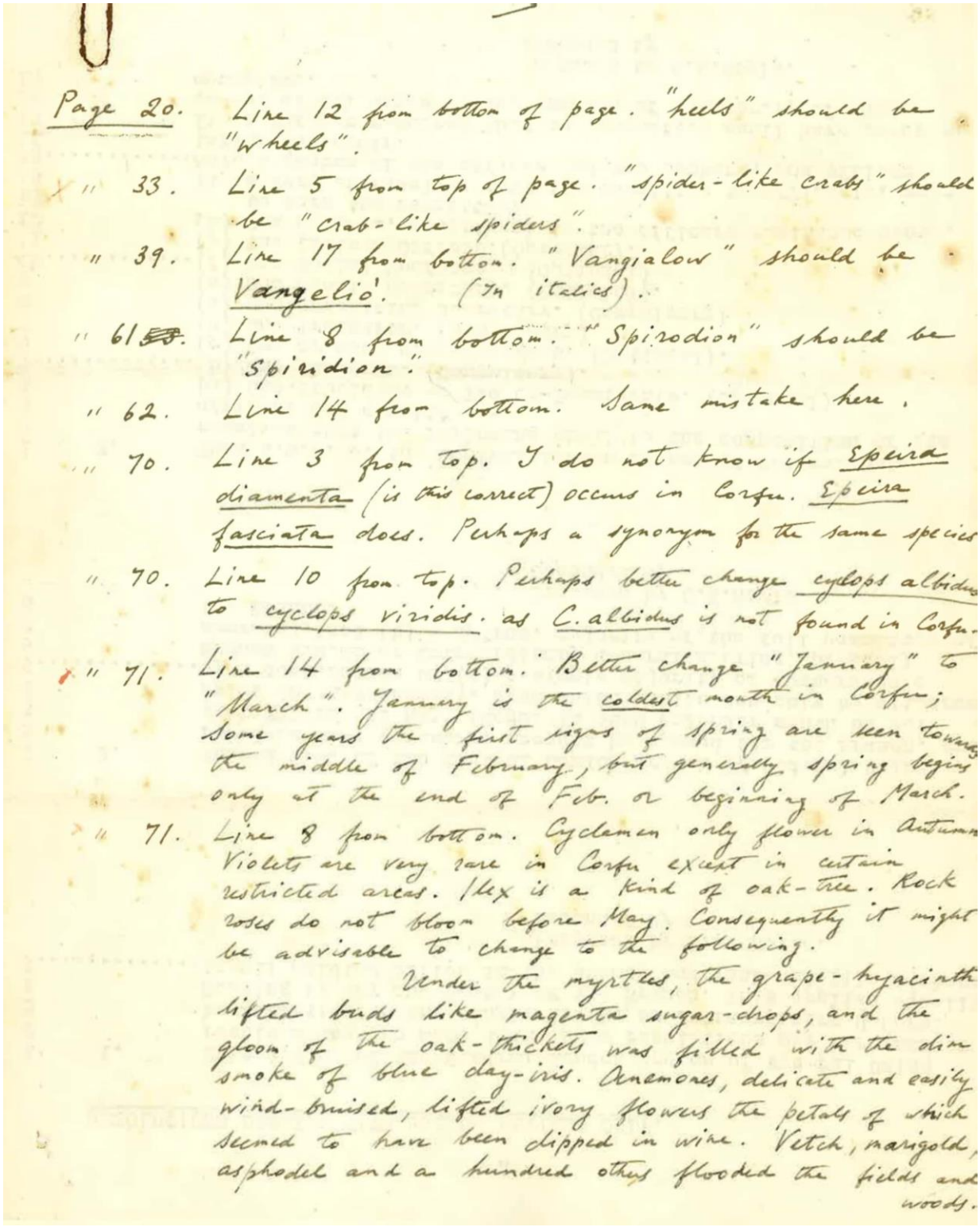
Theodore Stephanides

137 Chelsea Cloisters,
Sloane Avenue, London, S.W.3.

Τεκμήριο 28:
Στεφανίδης, Θεόδωρος. *Γράμματα στον Λώρενς Ντάρελ [1961-1982]*. Παρίσι-Αθήνα: Presses Universitaires de Paris, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2006.

Τεκμήριο 29:
Τέσσερα φύλλα με διορθώσεις του υπό έκδοση του βιβλίου *My Family and Other Animals* του Gerald Durrell από τον Θεόδωρου Στεφανίδη. Αρχείο Gerald Durrell, Jersey, UK.

Page 20. Line 12 from bottom of page. "heels" should be "wheels".

" 33. Line 5 from top of page. "spider-like crabs" should be "crab-like spiders".

" 39. Line 17 from bottom. "Vangialow" should be Vangelió. (In italics).

" 61 ~~62~~. Line 8 from bottom. "Spirodion" should be "Spiridion".

" 62. Line 14 from bottom. Same mistake here.

" 70. Line 3 from top. I do not know if Epeira diamenta (is this correct) occurs in Corfu. Epeira fasciata does. Perhaps a synonym for the same species

" 70. Line 10 from top. Perhaps better change cyclops albidus to cyclops viridis. as C. albidus is not found in Corfu.

" 71. Line 14 from bottom. Better change "January" to "March". January is the coldest month in Corfu; some years the first signs of spring are seen towards the middle of February, but generally spring begins only at the end of Feb. or beginning of March.

" 71. Line 8 from bottom. Cyclamen only flower in Autumn. Violets are very rare in Corfu except in certain restricted areas. Ilex is a kind of oak-tree. Rock roses do not bloom before May. Consequently it might be advisable to change to the following.

Under the myrtles, the grape-hyacinth lifted buds like magenta sugar-drops, and the gloom of the oak-thickets was filled with the dim smoke of blue day-iris. Anemones, delicate and easily wind-bruised, lifted ivory flowers the petals of which seemed to have been dipped in wine. Vetch, marigold, asphodel and a hundred others flooded the fields and woods.

Page 79. Line 2 from top. "chairete, kirias" should be "chairete, kyrioi"

" 90. Line 5 from top. "kiria" should be "kyria"

" 92. Lines 17 & 28 from top. "andrewchelli" should be "Androucelli". The other version could not possibly represent any greek name. Androucelli means (very appropriately) "little man", so, if you want an imaginary name, put "Kondoulis" which is also a Greek name with the same meaning.

× " 96. Line 1 from bottom. } "Thrace" should be "Smyrna".

" 97. Line 2 from top. } Thrace is the name of a whole country, so you could not have a triumphant entry.

+ " 102. Line 17 from top. Are you quite sure that land tortoises eat "tiny snails" — they are supposed to be vegetarians. Are you perhaps thinking of water turtles which are carnivorous.

" 103. Line 15 from top. Testudo graecae should be Testudo graeca.

" 103. Line 11 from bottom. "Zatopec" sounds like a Mexican name. Nearly all Armenian names end in "ian". "Zatopian" would be better if you don't want to use the chap's real name "Zarian"

" 109. # Lines 11, 13, 15, 17, 20, & 23 from top. "Turkish" should be "Persian". Correct this for goodness sake, or you'll have the critics trying to be clever about the Turks at the Battle of Thermopylae

" 115. Line 18 from top. Would not "decked" be better than "patched". "Patched" makes one think that the chairs were mended with antimacassars.

Page 121. The "official" spelling is, I believe:

glory Hallelujah, Hya-o-jerum,
Skinimalinki doodle-um, ...

† Page 122. Line 10 from top. Oranges do not start to turn red till about November, they are a Winter fruit. Grapes too, ~~ripen~~ only ripen in autumn. So it would be better to re-phrase the lines concerned.

Page 130 # Lines 13, 16, 20 & 23 from top. Be very careful not to use the word "phosphorus" or the critics will hint that you mean the chemical of that name. The phosphorescent sea or the phosphorescence (or the luminosity) of the sea is produced by various organisms but mostly by the protozoan Noctiluca miliaris.

.... the sea became phosphorescent. .... the best time for this luminescence was..... .... not golden green as that of the sea was. .... the fireflies and the phosphorescent sea simultaneously if it had not been .....

Incidentally, I have never seen luminous fire-flies in Corfu after the month of May, only on Mt. Olympus did I see them in July.

Page 133 # Line 14 from top. Should be: The phosphorescent sea was particularly good that night.
Line 8 from bottom. Here the word "phosphorus" is quite all right as it is obviously figurative.
Line 6 from bottom. Should be: .... into a conflagration of light.
Line 4 from bottom. Should be: We could even see the luminous trails beneath .....
Line 1 from bottom. Should be: .... if it was phosphorescence or ....

4

✗ Page 145 ✗ Lines 6 & 2 from bottom. Should not "sea-fans" be changed to "serpulas" If I am not mistaken sea-fans are motionless, but serpula can disappear into tubes.

Yes. I've checked this. The sea-fan or Alcyonium belongs to the corals & is motionless. Serpula belongs to the worms & lives in a long tube into which it can retire.

Page 151. Line 14 from top. "Spirodon" should be "Spiridion"

? Page 183 Krajewsky

Page 215 Line 17 from top. "Antiniotessa" should be "Antiniotissa".

Line 21 (✗ 26) from top. "Cane" would perhaps be a better word than "bamboo". The true bamboo is not found wild in Europe.

Line 9 from bottom. Antiniotissa.

Line 6 from bottom. Perhaps it would be better here to say: "and that was the season of the sand-lilies". The sand-lily (Pancratium maritimum L.) is different from the true lily. Flowers generally Aug. & Sept.

Page 216. Line 3 from top. Antiniotissa.

Page 217 Line 5 from bottom. Antiniotissa.

Page 218 Line 14 from bottom. "Cane" for "bamboo".

Page 221. Line 9 from bottom. Antiniotissa.

Page 224. Line 14 from top. "Petra's" should be "Petro's".

" 227. Line 10 from ~~bottom~~ top. Tropidonotus natrix, the common Corfu water-snake, is reported by most specialists never to bite.

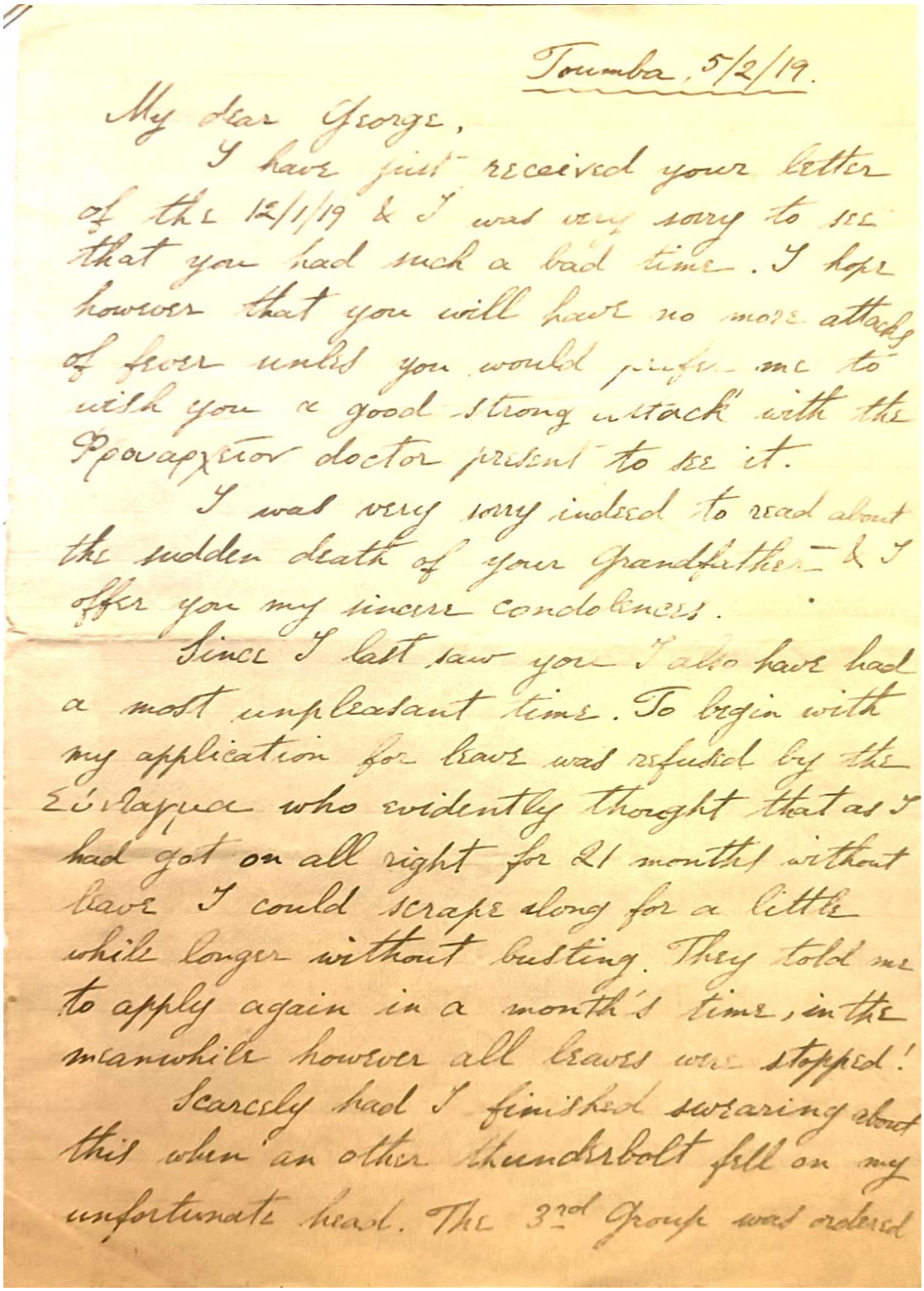
" 231. Line 3 from top. "Panopolous" should be "Panopoulos", the other is not greek.

" 247. Line 10 from top. Would it perhaps be a good idea to have:

"I remember when I was a child," observed Larry, "being sent...

then will it is only right at the end that one discovers who is speaking.

Τεκμήριο 30:
Δύο γράμματα του Θεόδωρου Στεφανίδη προς τον Γιώργο Κατσίμπαλη κατά την περίοδο 1919-1920.

Toumba 5/2/19.

My dear George,

I have just received your letter of the 12/1/19 & I was very sorry to see that you had such a bad time. I hope however that you will have no more attacks of fever unless you would prefer me to wish you a good strong attack with the Προσαρτεῖον doctor present to see it.

I was very sorry indeed to read about the sudden death of your grandfather & I offer you my sincere condolences.

Since I last saw you I also have had a most unpleasant time. To begin with my application for leave was refused by the Διοίκησις who evidently thought that as I had got on all right for 21 months without leave I could scrape along for a little while longer without busting. They told me to apply again in a month's time, in the meanwhile however all leaves were stopped!

Scarcely had I finished swearing about this when an other thunderbolt fell on my unfortunate head. The 3rd Group was ordered

receive this letter please write & send me all your Ελαλογραφικά Εξοπλισμός so as to make up your Ρόστερ Μπόνους as your bathy says that it does not know them. Please also tell Leno & Basil to send their Ελαλογραφικά Εξοπλισμός also, unless of course you can, all three of you, get someone in authority in Athens to make out your ομολόγους. If this is possible it will probably be the quickest & safest way. In any case write & tell me what you & Leno & Basil intend to do.

H arrived from Cavalla a few days ago & has got his discharge, he comes nearly every day to my room & asks for anything he happens to fancy. Before H arrived at Salonica he sent a friend of his to me with a letter of introduction asking me to let the friend in question (a chap named Triandafilides) stay with me as he was only going to remain in Salonica for a "day or two" (If you remember H played me a similar trick at about this time last year.) The friend arrived late at night so I could not

chuck him out although I was not delighted at having him. Fortunately he is a very quiet chap not a bit like H, but he has already stayed about 10 days & there does not seem much prospect of his leaving soon. H seems to consider me a sort of family hotel, but the next friend who come along (there is sure to be an other as H is very generous when other people do the paying) will not find me quite so hospitable even if he is only going to stop for "just a few days".

We had a lot of snow & ice last week at Salonica but to day the weather is quite warm.

I hope that you will find this letter long enough. If this is not the case, let me know & I will write my next letter on a Carnival "serpentin" if I can procure one.

Your affec. friend
Th. Stephanides

P.S. Please send socks as soon as poss. Urgently needed. —

66. Newf. Bao. "Grad Ostrum

P.P.S. H sends you his compliments & says he will send you all his friends who visit Athens. He would like to know how many available rooms you have & hopes that you have electric light, water & fire [illegible] his friends are particular.

SMYRNA, the 26/10th. March 1920.

10-3-20 (8)

My dearset George,

I hope you're well & that you do not work like hell. Thanks once again for you're nice letter, I never wish to get a better. Although I wrote to you before, I write to you, dear George once more in case my letter went a'stray & you should fiercely frown & say : "On Theodore's nose some day I'll smite because to me he does not write."

Well, now I'm on the G.H.Q., & whilst I work I think of you, & whilst I think I curse & swear to think that, in the open air, at AMAROUSION you should play whilst I work hard all through the day. Yet still I have a pleasant time in sunny SMYRNA'S balmy clime, for here I have many relations who keep me well supplied with rations & at my Uncle's house I stay & rent I do not have to pay; where'er I go I always find that everyone is very kind.

I write this letter brief to show that I to type do also know & that you're not the only chump who on a typewriter can thump. Well, now I'll finish for to-day because I've nothing more to say. A lot of love I send to you, please greet for me your parents too; your sister also greet for me, & now I stop. Goodbye-ee-ee.

Th. Stephanidy

P.S. I hope you've noticed by this time that all my letter is in ryme.

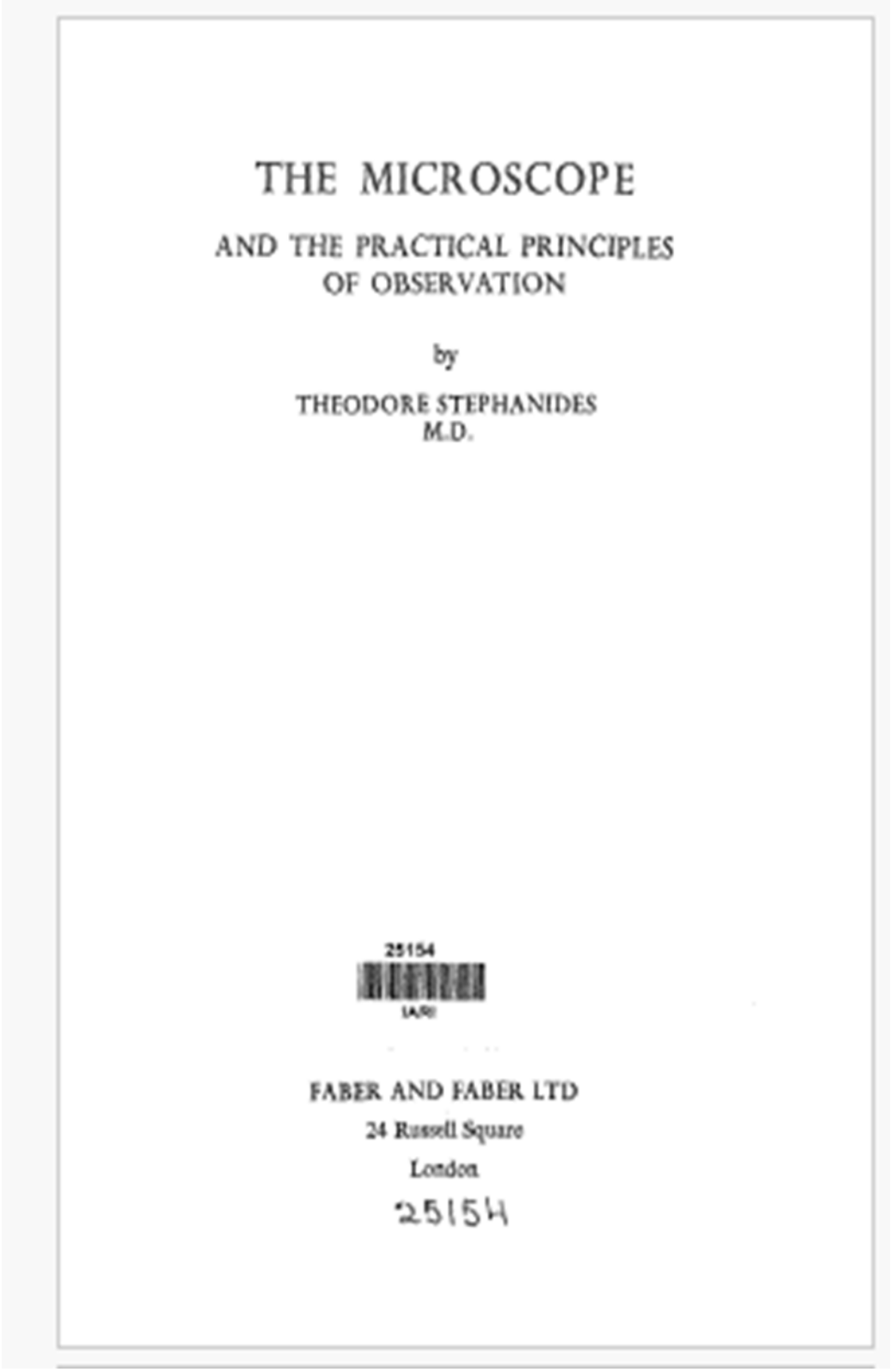
Yenikon Stratiyion, Graphion II,
T.T. 940. SMIRNI.

26
13
39 Febr.

26
13
39 March
31
A

39
10 March

Τεκμήριο 31:
Stephanides, Theodore. The Microscope and the Practical Principles of Observation. London, Faber & Faber Ltd, 1947.

THE MICROSCOPE

AND THE PRACTICAL PRINCIPLES OF OBSERVATION

by

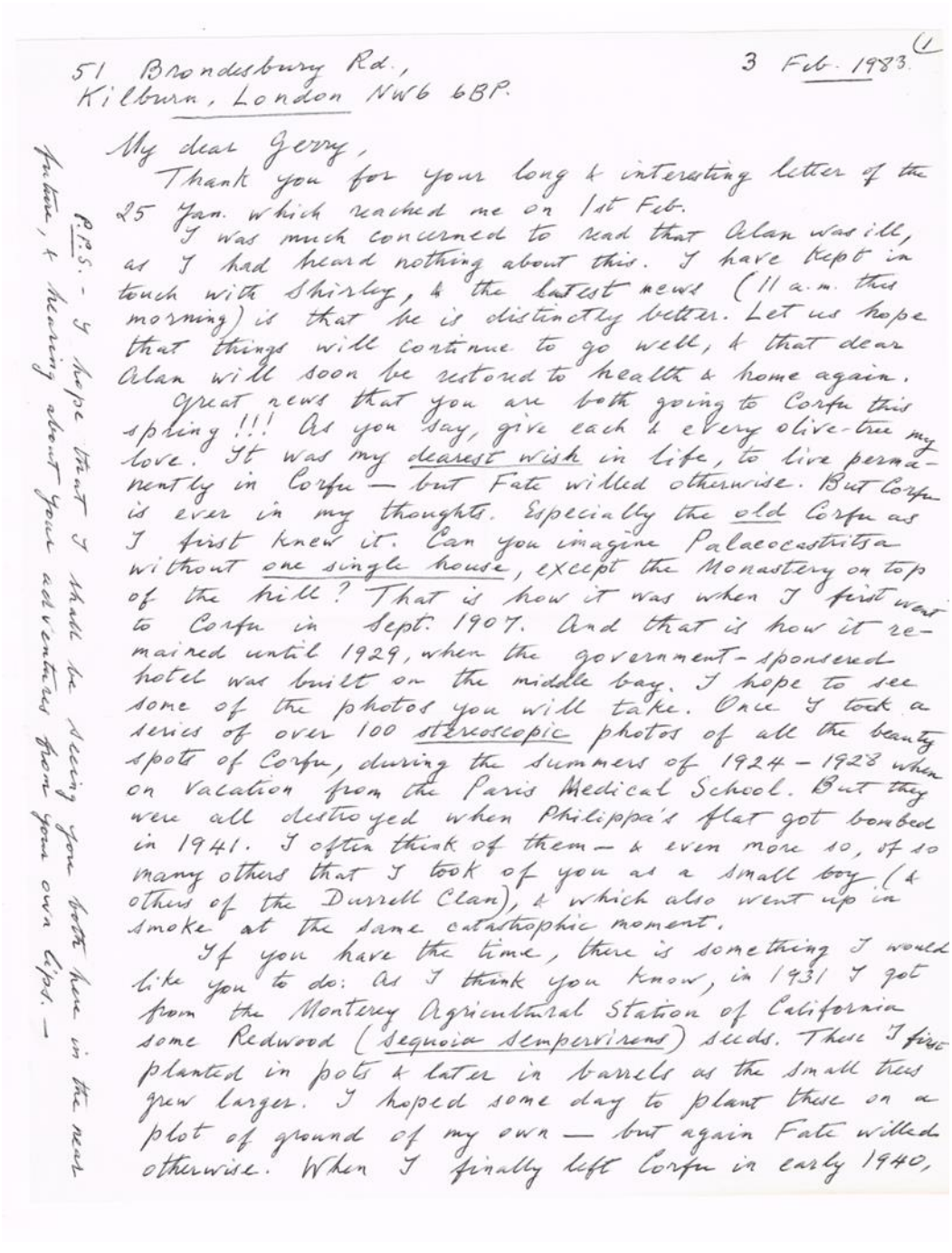
THEODORE STEPHANIDES
M.D.

25154
[ARI]

FABER AND FABER LTD
24 Russell Square
London

25154

Τεκμήριο 32:
Απόσπασμα γράμματος του Θεόδωρο Στεφανίδη προς τον Gerald Durrell, τον Φεβρουάριο του 1983.

51 Brondesbury Rd.,
Kilburn, London NW6 6BP.

3 Feb. 1983. (1)

My dear Gerry,

Thank you for your long & interesting letter of the 25 Jan. which reached me on 1st Feb.

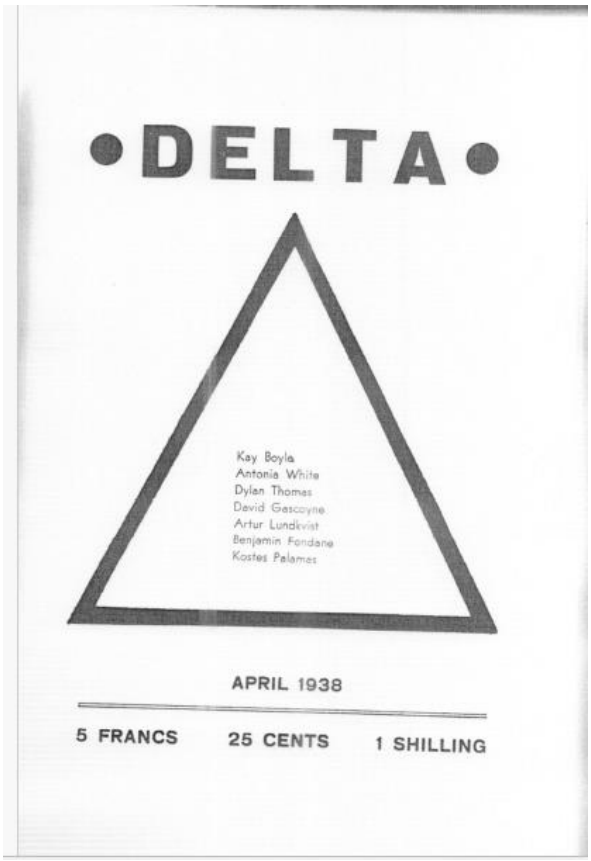
I was much concerned to read that Alan was ill, as I had heard nothing about this. I have kept in touch with Shirley, & the latest news (11 a.m. this morning) is that he is distinctly better. Let us hope that things will continue to go well, & that dear Alan will soon be restored to health & home again.

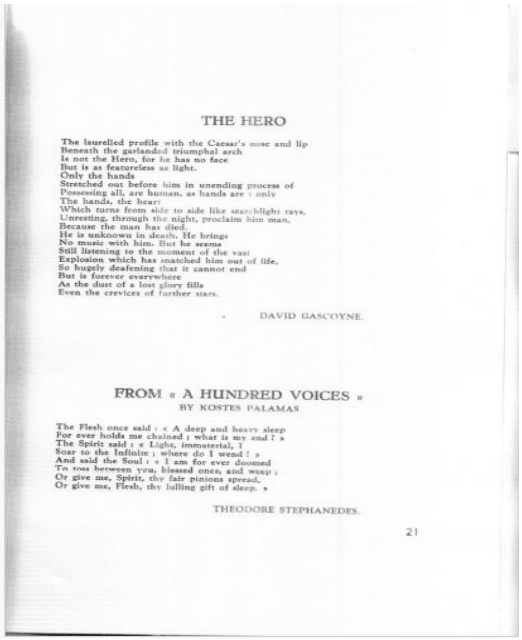
Great news that you are both going to Corfu this spring!!! As you say, give each & every olive-tree my love. It was my dearest wish in life, to live permanently in Corfu — but Fate willed otherwise. But Corfu is ever in my thoughts. Especially the old Corfu as I first knew it. Can you imagine Palaeocastritsa without one single house, except the Monastery on top of the hill? That is how it was when I first went to Corfu in Sept: 1907. And that is how it remained until 1929, when the government-sponsored hotel was built on the middle bay. I hope to see some of the photos you will take. Once I took a series of over 100 stereoscopic photos of all the beauty spots of Corfu, during the summers of 1924 - 1928 when on vacation from the Paris Medical School. But they were all destroyed when Philippa's flat got bombed in 1941. I often think of them — & even more so, of so many others that I took of you as a small boy (& others of the Durrell Clan), & which also went up in smoke at the same catastrophic moment.

If you have the time, there is something I would like you to do: As I think you know, in 1931 I got from the Monterey Agricultural Station of California some Redwood (Sequoia sempervirens) seeds. These I first planted in pots & later in barrels as the small trees grew larger. I hoped some day to plant these on a plot of ground of my own — but again Fate willed otherwise. When I finally left Corfu in early 1940,

P.P.S. - I hope that I shall be seeing you both here in the near future, & hearing about your adventures from your own lips. —

Τεκμήριο 33:
Stephanides, Theodore. «From "A Hundred Voices" by Kostes Palamas.» *Delta*, April 1938: 21.

THE HERO

The laurelled profile with the Caesar's nose and lip
Beneath the garlanded triumphal arch
Is not the Hero, for he has no face
But is as featureless as light.
Only the hands
Stretched out before him in unending process of
Possessing all, are human, as hands are : only
The hands, the heart
Which turns from side to side like searchlight rays,
Unresting, through the night, proclaim him man,
Because the man has died.
He is unknown in death. He brings
No music with him. But he seems
Still listening to the moment of the vast
Explosion which has snatched him out of life,
So hugely deafening that it cannot end
But is forever everywhere
As the dust of a lost glory fills
Even the crevices of further stars.

DAVID GASCOYNE.

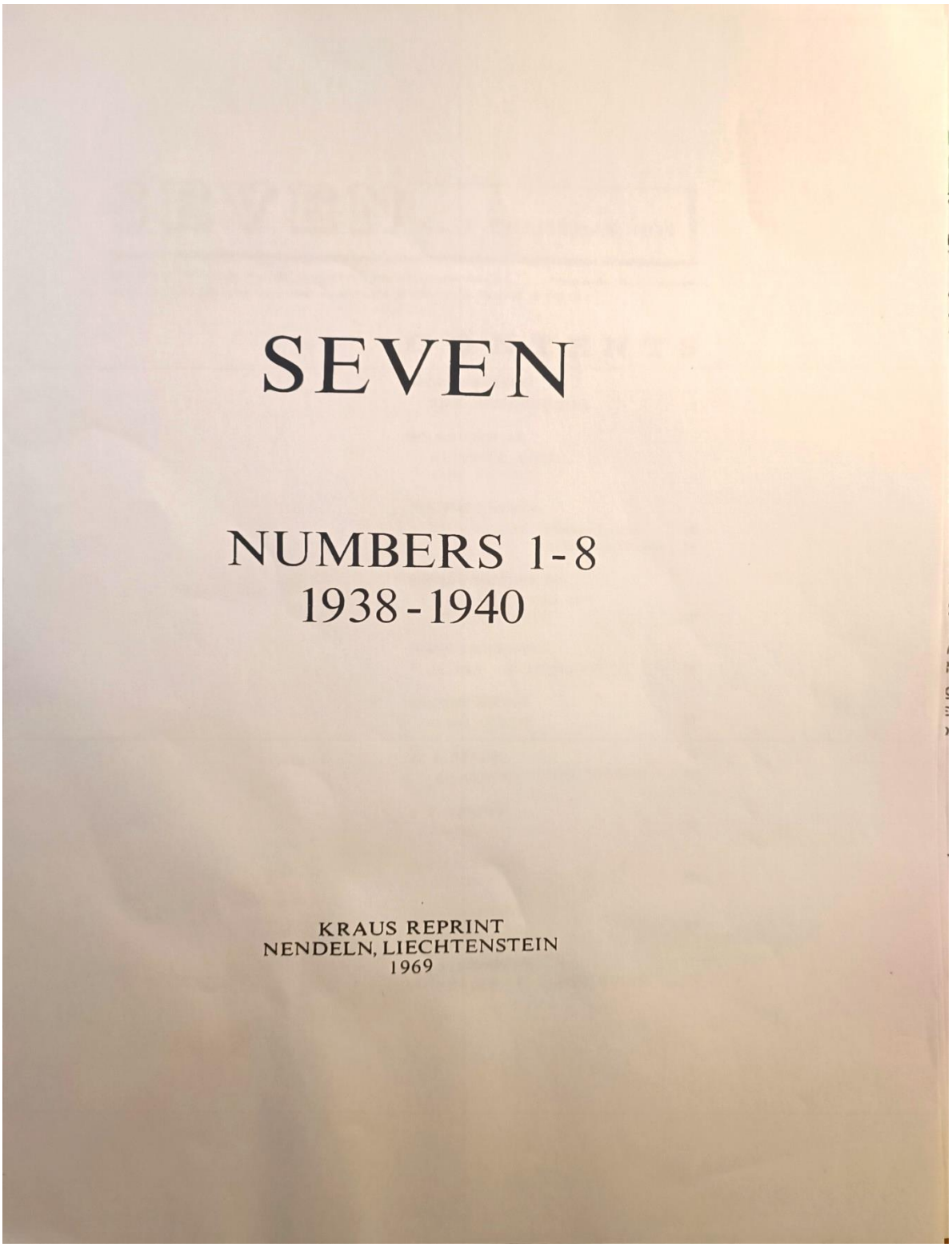
FROM « A HUNDRED VOICES »
BY KOSTES PALAMAS

The Flesh once said : « A deep and heavy sleep
For ever holds me chained ; what is my end ? »
The Spirit said : « Light, immaterial, I
Soar to the Infinite ; where do I wend ? »
And said the Soul : « I am for ever doomed
To toss between you, blessed ones, and weep ;
Or give me, Spirit, thy fair pinions spread,
Or give me, Flesh, thy lulling gift of sleep. »

THEODORE STEPHANEDES.

21

Τεκμήριο 34:
Seferis, George. «Two Poems.» *Seven*, Christmas 1939: 21. Μετάφραση από τον Θεόδωρο Στεφανίδη, τον Γιώργο Κατσίμπαλη και τον Lawrence Durrell.

SEVEN No. 7 CHRISTMAS 1939

EDITED BY NICHOLAS MOORE, 86 CHESTERTON ROAD, CAMBRIDGE. Production: A. D. Nightall.
PRICE: In BRITAIN ONE SHILLING; In AMERICA 25 CENTS; In FRANCE 10 FRANCS.

CONTENTS

GEORGE BARKER
THE NEO-GEORDIES 2

DYLAN THOMAS
PATRICIA, EDITH, AND ARNOLD 4

PHILIP O'CONNOR
TWO POEMS Monkey Dances 12
Democratic Chords 14

RAYNER HEPPENSTALL
THE RESURRECTION OF THE BODY 16

HUGH MACDIARMID
HAPPY ON HEIMAEY 19

GEORGE SEFERIS
TWO POEMS 21

G. S. FRASER
REVIEW OF "KING COFFIN" 22

J. F. HENDRY
POEM 25

HENRY TREECE
POEM 26

KEIDRYCH RHYS
POEM 27

G. B. SCURFIELD
REVIEW OF "PARTY GOING" 28

GEORGE SEFERIS

Message in a Bottle

THREE rocks, some burnt pines, a chapel,
And further up
The same recopied landscape rebeginning :
Three stones make a gateway, rusty,
Some burnt pines, yellow and black,
And a square cottage smothered in whitewash :
And many times further up again
The same landscape rebeginning ladder-like
To a horizon where the sky reigns.

Here we moored ship to splice our broken oars,
To drink water and to sleep.

The embittering sea is deep and unexplored,
Unrolling here her limitless calms.

Among the pebbles we found a coin
And diced for it.

The youngest of us won it and disappeared.

We re-embarked with broken oars.

Untitled Poem

WE who set out on this pilgrimage,
We gazed most closely at the dismembered marbles,
Forgetting ourselves we said that
Life cannot be so easily lost,
That death has many unexplored roads,
And a justice of its own ;

That we are dying, upright on our feet,
Are brothered among these marbles,
Joined to them by cruelty and weakness,
That the ancient dead escaped from the circle,
Stood up alive, however smiling now
In so unearthly a quietude.

Φωτογραφικό Υλικό από τη ζωή του Θεόδωρου Στεφανίδη:

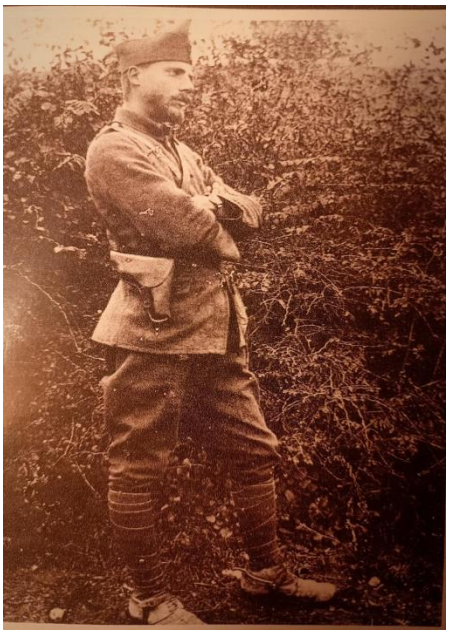
Παιδικά χρόνια στην Ινδία:

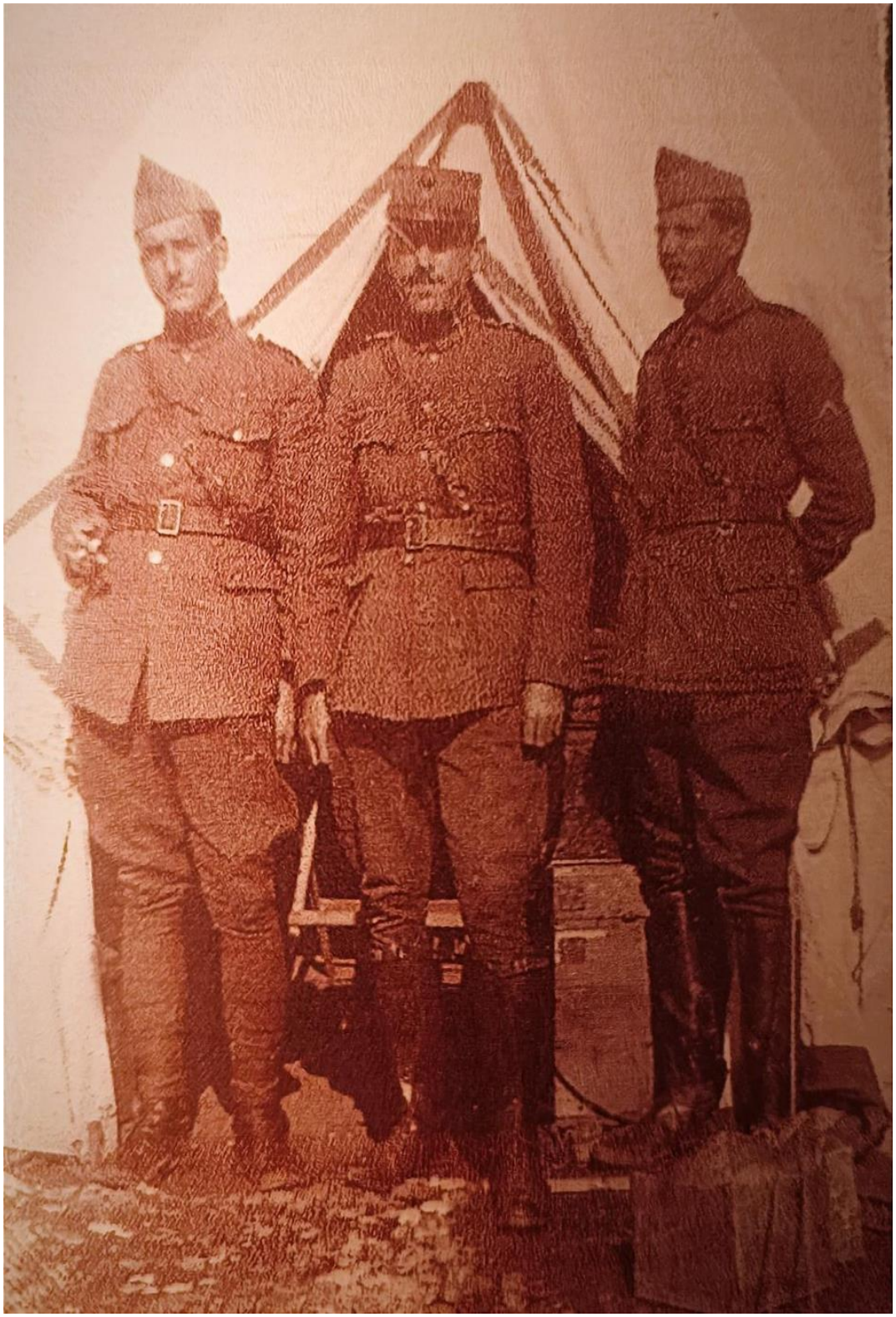

Κατά τον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο:

Κατά τον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο με τον Γιώργο Κατσίμπαλη (στα αριστερά).

Κατά τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αίγυπτο, και με τον Γιώργο Κατσίμπαλη.

Εν ώρα εργασίας:

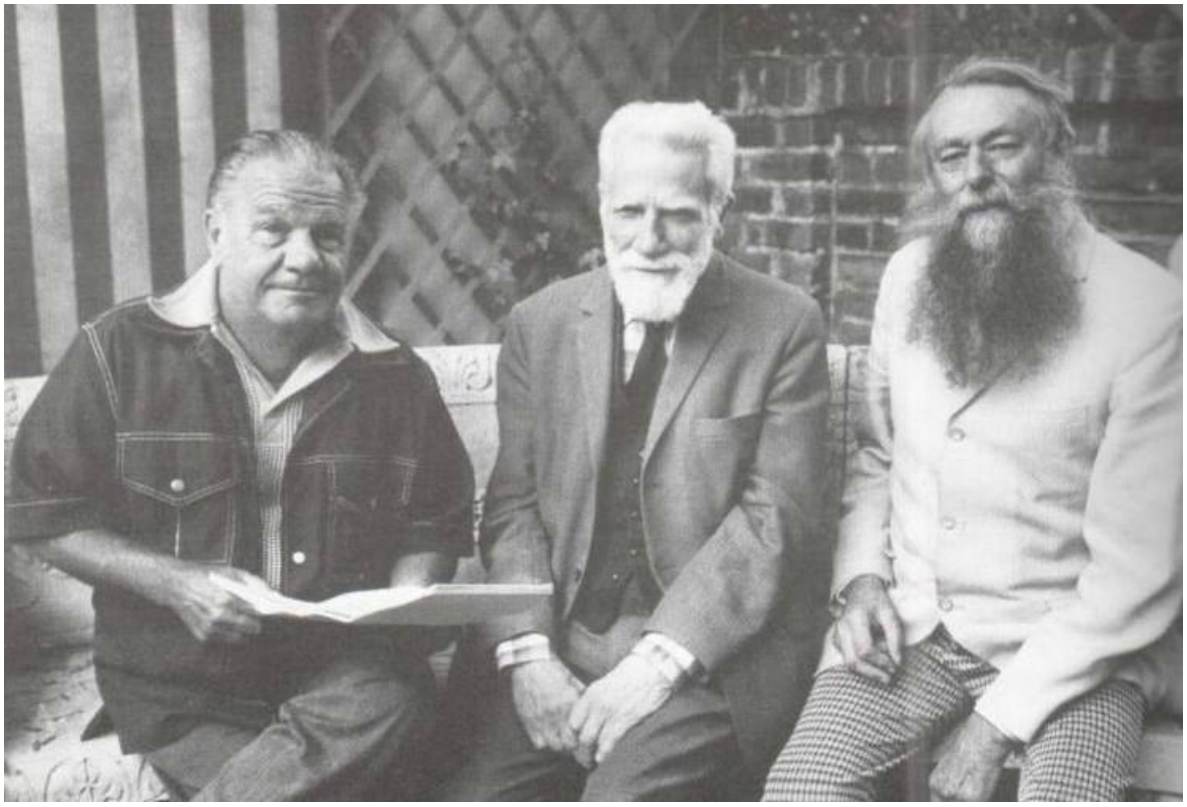

Με τον Gerald Durrell στην Κέρκυρα, και στο Λονδίνο στην εκπομπή του BBC “This is Your Life” (1983):

Με τον Lawrence Durrell στα αριστερά του:

Από τις ευτυχισμένες μέρες στην Κέρκυρα, λίγο πριν τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο και σε επίσκεψή του στο νησί μεταπολεμικά.

Η πλακέτα προς τιμήν του Θεόδωρου Στεφανίδη, που είναι τοποθετημένη στην οδό Μαντζάρου στην Κέρκυρα, όπου διατηρούσε ακτινολογικό εργαστήριο.

